ΑΒΕΤΟΣ20

2747

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΑΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Δ Η Μ Ο Γ Ρ Α Φ Ι Κ Ε Σ Δ Ι Α Σ Τ Α Σ Ε Ι Σ Τ Η Σ

Δ Ι Α Ν Ο Μ Η Σ Τ Ο Υ Ε Ι Σ Ο Δ Η Μ Α Τ Ο Σ

Αθήνα Φεβρουάρης 1993

Διδακτορική
διατριβή

ΔΙΟΝΥΣΗΣ
ΜΠΑΛΟΥΡΔΟΣ

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΚΕΦΑΛΑΙΟ		ΣΕΛΙΔΑ
1	ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	1
1.1.	ΣΚΟΠΟΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ- ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	3
1.2	ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	8
ΤΜΗΜΑ Ι.	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ	
2	ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΟ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑ	10
2.0.	ΕΙΣΑΓΩΓΗ	10
2.1.	Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΔΥΑΔΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ: ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ	15
2.2.	ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ: ΤΥΠΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ	21
2.3.	ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ	29
2.4.	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ	32
3	ΟΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΓΕΘΥΝΣΗΣ	34
3.1.	Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ	35
3.2.	Η ΚΛΑΣΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ	38
3.3.	ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ	47
3.4.	ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ	51
3.4.1.	ΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ: Η ΥΠΟΘΕΣΗ "TRESHOLD"	51
3.4.2.	Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΧΥΣΗΣ ΤΩΝ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΩΝ	53
3.4.3.	Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΟΥ CALDWELL 'Η Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΩΝ ΡΟΩΝ ΠΛΟΥΤΟΥ	56
3.4.4.	ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ Κ.Α.Ρ.	57
3.4.5.	Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ A. COALE	58
3.5.	ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ	60
3.6.	ΣΥΝΟΨΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ: ΑΝΑΠΑΝΤΗΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ	62
4.	ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ	65
4.1.	ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΚΤΕΤΑΜΕΝΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΣΕ ΠΥΡΗΝΙΚΗ	65
5.	Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ	79
5.1.	Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΤΗΝ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ, ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ	79
5.2.	ΕΝΑ ΠΕΡΙΠΟΥ ΕΠΕΞΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ	87
5.3.	ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ: Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ	

	ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ	93
6.	Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ ΩΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ	96
6.1.	Η ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ ΩΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΟ ΑΓΑΘΟ	100
6.2.	Ο ΔΙΤΤΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ	104
6.3.	ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ-ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ	111
6.4.	Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΟΥ EASTERLIN: ΣΥΖΕΥΞΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΑΡΑΓΟΝΤΩΝ	114
6.5.	ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΠΑΙΔΙΩΝ: Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ	124
6.6.	Η ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ	127
6.7.	ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕ ΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ	131
7.	ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΓΗΡΑΝΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ: ΤΑΣΕΙΣ, ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ	136
7.1.	Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΓΗΡΑΝΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΑΠΟΨΗ	138
7.1.2.	Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΓΕΡΟΝΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	141
7.2.	Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΓΗΡΑΝΣΗΣ ΣΤΗ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΞΕΩΝ	145
7.3.	ΑΠΟΧΩΡΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΒΑΡΥΝΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	153
7.3.1.	Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ΤΗΣ ΑΠΟΧΩΡΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	153
7.3.2.	Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΑΓΡΑΦΟΜΕΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ	157
7.4.	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΩΝ	163
7.5.	ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ: ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ	169
ΤΜΗΜΑ II.	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ: ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΠΟΥ ΔΙΝΟΥΝ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΟ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑ	172
	ΕΙΣΑΓΩΓΗ	172
8.	ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	173
8.1.	Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	173
8.2.	Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ	182
8.2.1.	ΤΥΠΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ	185
8.3.	Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ	193
9.	ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΕΡΓΑΣΙΑ	201
9.1.	ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΘΕΩΡΙΕΣ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΛΟΓΗΣ	205
9.1.2.	Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	208
9.2.	Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ, ΤΗΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΠΟΔΟΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΜΙΣΘΟΥ	225
9.3.	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	227
9.4.	ΣΥΝΟΨΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ-ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	229
10.	ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΤΜΗΜΕΝΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	231
11.	ΜΕΓΕΘΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ: ΟΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ	

	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ	242
12.	ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ	251
12.1	ΕΙΣΑΓΩΓΗ	251
12.2	ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ	255
12.3	ΕΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ	257
12.4	ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΜΕΤΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΦΤΩΧΕΙΑΣ	260

ΤΜΗΜΑ III ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

13.	ΕΙΣΑΓΩΓΗ	266
13.1.	ΜΕΤΡΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ	266
13.2	ΠΗΓΕΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΓΙΝΕΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	268
13.2.1	ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΩΝ ΤΗΣ Ε.Σ.Υ.Ε.: ΕΙΣΑΓΩΓΗ	268
13.3.	ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ 'Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΕΤΡΗΣΗΣ	268
13.4.	Η ΕΡΕΥΝΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΩΝ	271
13.5.	ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΒΑΣΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ Ε.Ο.Π.	275
13.6.	ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΓΙΝΕΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	280
14.	ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑ-ΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	289
14.1.	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	289
14.2.	Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	293
14.3.	ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	296
14.4.	ΟΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ	300
14.5.	ΤΟ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΠΛΟΚΕΣ	305
15.	ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ	313
15.1.	ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	313
15.2.	ΕΠΙΛΟΓΗ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ	315
15.3.	ΠΟΙΟΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ: ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ ΤΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ	318
15.4.	ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	321
15.5.	ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ	324
15.6.	ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	
16.	ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ: ΠΡΩΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	330
16.1.	ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	330
16.2.	ΔΙΑΝΟΜΗ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ	334
16.3.	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ	347
16.4.	ΑΛΛΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	357
17.	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ	365
17.1	ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ	378
18.	ΠΟΛΥΜΕΤΑΒΛΗΤΗ ΑΝΑΛΥΣΗ	386
18.1.	ΕΠΙΣΚΟΠΙΣΗ ΕΜΠΕΙΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ	386
18.2.	ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΕΤΡΙΚΩΝ ΕΞΙΣΩΣΕΩΝ	393
18.3.	ΟΙΚΟΝΟΜΕΤΡΙΚΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ	396
18.4.	ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΚΤΙΜΗΣΗΣ	418
18.5.	ΠΑΡΑΓΟΝΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ	424
19.	ΣΥΝΟΨΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	429

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α: ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ 438
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β: ΠΙΝΑΚΕΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΓΙΑ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΕΟΚ 468
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 474

1. ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Το θέμα της διανομής του εισοδήματος ήταν ένα από τα κύρια ζητήματα με τα οποία ασχολήθηκαν οι κλασικοί οικονομολόγοι όπως ο D. Ricardo και ο A. Smith. Αυτό που αρχικά μελετήθηκε ήταν η λειτουργική διανομή του εισοδήματος, δηλαδή το πώς διαμοιράζεται το εισόδημα μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τάξεων έτσι όπως αυτές συγκροτούνται στο πλαίσιο των δομημένων σχέσεων παραγωγής, ενώ οι προβληματισμοί γύρω από την προσωπική διανομή του εισοδήματος ήταν περιορισμένοι. Κατά τον 19ο αιώνα η διανομή του εισοδήματος μεταξύ των παραγωγικών συντελεστών ήταν πιο "ξεκάθαρη", διότι αντιστοιχούσε στη διανομή μεταξύ διάφορων κοινωνικών ομάδων του πληθυσμού. Η εισοδηματική διαφοροποίηση μεταξύ εργαζομένων, καπιταλιστών ή/και ιδιοκτητών γης, ήταν (η) διαφορά ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Μέσα σε κάθε τάξη η διακύμανση του εισοδήματος ήταν συνήθως χαμηλή σε αντίθεση με την υψηλή διακύμανση που επικρατούσε μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Η κοινωνική ανισότητα ήταν συνδεδεμένη με τη λειτουργική διανομή του εισοδήματος κατά ένα φυσικό έως και μοιρολατρικό τρόπο. Ήταν ισχυρή η αντίληψη ότι η φτώχεια συνδέεται με τη μοίρα και δεν υπάρχει δυνατότητα διαφυγής από αυτήν.

Τις δεκαετίες του 1950 και 1960, η οικονομική ανάλυση επικεντρώθηκε στην προσπάθεια (στρατηγική) για οικονομική ανάπτυξη. Υπήρχε η πεποίθηση πως η εφαρμογή πραγματοποίησης σχεδίου, όπως είναι η μεγιστοποίηση του Α.Ε.Π. και η πλήρης απασχόληση, θα εξασφάλιζε την μείωση της ανισότητας, της ανεργίας, του πληθωρισμού και θα εξαφάνιζε ολοκληρωτικά τη φτώχεια. Βέβαια, η εξέλιξη των πραγμάτων δε δικαίωσε τις προσδοκίες αυτές και το αποτέλεσμα ήταν να απογοητευθούν όσοι πίστευαν στην "παντοκρατορία" του κρατικού παρεμβατισμού και στην (ενδογενή) ευστάθεια του καπιταλιστικού συστήματος. Τη δεκαετία του 1970 η κρίση που αποδυνάμωσε το κράτος πρόνοιας και η ύπαρξη φτώχειας σε πολλές αναπτυγμένες χώρες έφεραν πάλι στην επικαιρότητα το θέμα της οικονομικής ανισότητας. Από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά παρατηρείται μια μεταστροφή του ενδιαφέροντος από τη λειτουργική διανομή στην προσωπική διανομή του εισοδήματος. Ένας μεγάλος αριθμός θεωριών εμφανίζεται με σκοπό την ερμηνεία των διαφορών που παρατηρούνται μεταξύ των ατομικών εισοδημάτων. Σύμφωνα με τις θεωρίες αυτές η ανισότητα δε θεωρείται πλέον αμετάβλητη ούτε και είναι αναπόφευκτες οι τεράστιες διαφορές στις συνθήκες διαβίωσης μεταξύ ατόμων και νοικοκυριών.

Σήμερα η κύρια αιτία της ανισότητας αποδίδεται στο γεγονός ότι μερικά άτομα (ή νοικοκυριά) απολαμβάνουν μεγαλύτερο εισόδημα από την εργασία που προσφέρουν σε σύγκριση με άλλα άτομα (ή νοικοκυριά). Έτσι η διερεύνηση αυτού καθεαυτού του μεριδίου εισοδήματος από εργασία καθίσταται αναγκαία για την κατανόηση της οικονομικής ανισότητας και του προβλήματος της φτώχειας. Από μελέτες για χώρες των οποίων τα στατιστικά δεδομένα ήταν διαθέσιμα, προέκυψε ότι η διακύμανση του προσωπικού εισοδήματος από εργασία αποτελεί το μεγαλύτερο ποσοστό (επί του συνολικού εισοδήματος) από ό,τι η διακύμανση σε όλες μαζί τις άλλες πηγές

εισοδήματος. Εξήγηση για αυτό αποτελεί το γεγονός ότι το μερίδιο της εργασίας -στη λειτουργική διανομή του εισοδήματος- είναι υψηλότερο και ότι για τα περισσότερα άτομα το εισόδημα από εργασία είναι η κύρια, αν όχι η μοναδική, πηγή εισοδήματος[1]. Τα εισοδήματα από εργασία αποτελούν συνήθως τα 2/3 ή τα 3/4 του Εθνικού Εισοδήματος (Taubman 1975). Συγκεκριμένα, στις περισσότερο αναπτυγμένες οικονομίες ελεύθερης αγοράς, τα εισοδήματα από μισθωτή εργασία καλύπτουν περίπου το 70% του συνολικού εισοδήματος, η αυτοαπασχόληση καλύπτει το 10-15% και το υπόλοιπο ποσοστό που απομένει καλύπτεται από τόκους, ενοίκια, εισοδηματικές μεταβιβάσεις, κ.λπ. (Lydall 1979). Το εισόδημα από εργασία (μισθωτή ή/και αυτοαπασχόληση) αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος του προσωπικού εισοδήματος όχι μόνο στις αναπτυγμένες αλλά και στις αναπτυσσόμενες χώρες (Lecaillon, Paukert κ.ά 1984). Το γεγονός αυτό αποτελεί και τον κυριότερο λόγο που οι περισσότερες θεωρητικές και εμπειρικές εξειδικεύσεις επικεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά στην ερμηνεία του παράγοντα αυτού.

Τα ερωτήματα που αποκαλύπτουν τις διαστάσεις και τους προβληματισμούς γύρω από τους παράγοντες που προσδιορίζουν τη διανομή του εισοδήματος και την έννοια της φτώχειας, είναι: Πώς μπορούν να επεξηγηθούν οι υψηλότερες αμοιβές από απασχόληση (ή/και αυτοαπασχόληση) σε σύγκριση με τις χαμηλότερες, ή ποιες εξηγήσεις μπορούν να δοθούν στο γεγονός ότι πολλά άτομα παίρνουν πολύ υψηλότερες αμοιβές από άλλα άτομα; Οφείλονται οι διαφορές αυτές αποκλειστικά σε ατομικά χαρακτηριστικά ή/και σε άλλους ιστορικά προσδιοριζόμενους παράγοντες;

Οι περισσότερες θεωρητικές και εμπειρικές αναζητήσεις στρέφονται κυρίως γύρω από τα χαρακτηριστικά που έχει διαθέσιμα ο εργαζόμενος, με βάση τα οποία μπορεί να διαπραγματευτεί το ύψος των αποδοχών του με δεδομένες τις συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας. Ορισμένα από τα χαρακτηριστικά αυτά είναι (άμεσα ή έμμεσα) δημογραφικά αλλά δεν καλύπτουν πλήρως το ερώτημα: Ποιες οι δημογραφικές διαστάσεις της διανομής του εισοδήματος; Μπορεί να υποστηριχθεί ότι το ύψος του εισοδήματος αποτελεί συνάρτηση π.χ. της εμπειρίας, της ηλικίας ή της εκπαίδευσης, αλλά εκτός αυτού το ίδιο το άτομο δραστηριοποιείται και διαβιεί σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες (οικογένειες, νοικοκυριά) και κατ' "ανάγκη" η ανάλυση της διανομής του εισοδήματος πρέπει να επεκταθεί στον τομέα αυτό, διότι μόνον έτσι επιτυγχάνεται η πλήρης διασύνδεση δημογραφικών- εισοδηματικών παραγόντων. Η ύπαρξη εξαρτωμένων μελών, διαφορετικής ηλικίας (κατ' επέκταση και αναγκών) καθιστά την ανάλυση πολύπλοκη και ιδιαίτερα σημαντική.

Το μέγεθος και η σύνθεση του νοικοκυριού ή ο αριθμός των εξαρτωμένων μελών είναι οι παράγοντες που σε γενικές γραμμές επηρεάζουν το ύψος του εισοδήματος. Κανονικά θα έπρεπε να αναζητηθούν οι αιτίες εκείνες που ωθούν το ζευγάρι να

---

[1] Ως εκ τούτου συνήθως η προσωπική διανομή του εισοδήματος αφορά κύρια το εισόδημα από απασχόληση.

μεταβάλλει τη γονιμότητά του ή μετατρέπουν την εκτεταμένη οικογένεια σε πυρηνική μετασχηματίζοντας ταυτόχρονα τους ηλικιωμένους σε ένα αυτόνομο νοικοκυριό. Αυτόματα δημιουργούνται πρόσθετα ερωτήματα: Ποιοι οι παράγοντες μείωσης της γονιμότητας; Τι ακριβώς συμβαίνει με τους ηλικιωμένους, των οποίων η ζωή έχει παραταθεί τις τελευταίες δεκαετίες; Έχουν επαρκή εισοδήματα για να δημιουργήσουν δικό τους ανεξάρτητο νοικοκυριό ή επιβαρύνουν και τα εισοδήματα των παιδιών τους αν, π.χ., η σύνταξη δεν επαρκεί ή δεν υφίσταται καθόλου;

Τα ερωτήματα αυτά, που θα μας απασχολήσουν στα επόμενα κεφάλαια, εκτός της βαρύτητας που έχουν για την άσκηση οικονομικής πολιτικής, την (αποτελεσματική) λειτουργία της αγοράς εργασίας, την επιτυχή εφαρμογή εισοδηματικής πολιτικής, την καταπολέμηση της φτώχειας κ.ά., είναι και επίκαιρα λόγω της κρίσης που αντιμετωπίζουν τα ασφαλιστικά ταμεία και της γενικότερης επιδείνωσης του δημογραφικού προβλήματος της χώρας μας (γήρανση, υπογεννητικότητα).

1.1. ΣΚΟΠΟΣ, ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ, ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ

Η εργασία αυτή υπηρετεί τρεις βασικούς σκοπούς. Πρώτα προσδιορίζονται οι κυριότεροι δημογραφικοί παράγοντες της διανομής του εισοδήματος. Ειδικότερα, από τις θεωρίες της ανάπτυξης και της προσωπικής διανομής του εισοδήματος διαχωρίζουμε αυτές που δίνουν έμφαση στον πληθυσμιακό παράγοντα. Όπως θα προκύψει, η αιτιολογία της οποιασδήποτε πληθυσμιακής (επεξηγηματικής) μεταβλητής γίνεται ad hoc, με βάση τυποποιημένα γεγονότα ή/και με την προσαρμογή κάποιας "έτοιμης" θεωρίας, αν υπάρχει[2]. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι οι πιο εύπορες χώρες, περιφέρειες ή νοικοκυριά έχουν χαμηλότερη γονιμότητα, έχει πιστοποιηθεί πολλαπλά και η ερμηνεία αναζητάται μέσα από τη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης.

Ο δεύτερος σκοπός εντοπίζεται στην εκτίμηση της επίδρασης των δημογραφικών παραγόντων στη διανομή του εισοδήματος σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο με δεδομένα από τη δειγματοληπτική έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. και έτος αναφοράς το 1988.

Η έννοια της φτώχειας φαίνεται να συσχετίζεται με την ανισότητα. Μπορεί, για παράδειγμα, οι σχετικές έννοιες της φτώχειας να θεωρηθούν σαν μια διάσταση μέτρησης της ανισότητας. Ωστόσο, σε ακραίες περιπτώσεις ανισότητα μπορεί να υπάρχει χωρίς φτώχεια και φτώχεια χωρίς ανισότητα. Αν και ο αντικειμενικός σκοπός της έρευνας αυτής είναι ο προσδιορισμός των δημογραφικών διαστάσεων της διανομής του εισοδήματος, κρίνεται σκόπιμο η ανάλυση να επεκταθεί και στην έννοια της φτώχειας για τους εξής λόγους: α) Οι ίδιες ή παρόμοιες σχέσεις αναμένεται να εντοπιστούν στην ανάλυση της ανισότητας και της φτώχειας, οπότε δίχως καμία

---

[2] Δηλαδή η κάθε μεταβλητή που επεξηγεί τη διανομή του εισοδήματος δεν είναι "τυχαία". Είτε βασίζεται σε εμπειρία άλλων μελετών είτε αιτιολογείται από κάποια θεωρία η οποία "τέμνεται" με την ενδογενή μεταβλητή (ύψος ή διανομή εισοδήματος).

ουσιαστικά αντικειμενική δυσκολία μπορούν να εντοπιστούν οι ομάδες του πληθυσμού που πλήττονται περισσότερο από την άνιση διανομή του εισοδήματος, ορισμένες μάλιστα εκ των οποίων διακρίνονται από κάποιο δημογραφικό χαρακτηριστικό, π.χ. ηλικιωμένοι-συνταξιούχοι, ανύπαντρες μητέρες. β) Αποκτά ιδιαίτερη σημασία, για λόγους σύγκρισης και ανάλυσης, η διερεύνηση των δημογραφικών παραγόντων ανάμεσα στις πλούσιες και στις φτωχές ή ανάμεσα στις φτωχές και στις υπόλοιπες ομάδες του πληθυσμού. γ) Μερικές έννοιες της φτώχειας (ordinal-τακτικές) δεν εξετάζονται εκτενώς στη βιβλιογραφία. Μπορούν όμως να προσδιοριστούν και να διευκρινιστούν έμμεσα με ανάλυση της συνολικής ανισότητας που επικρατεί. Πρέπει ωστόσο να τονιστεί ότι τα γενικά συμπεράσματα από τη φτώχεια και την ανισότητα δεν είναι αναγκαίο να ταυτίζονται απόλυτα. Αυτό εξαρτάται από τη μεθοδολογία και τα διαφορετικά (περιορισμένα) δεδομένα που χρησιμοποιούνται κατά τον προσδιορισμό και την εκτίμηση της φτώχειας. Ο τρίτος λοιπόν σκοπός της εργασίας αυτής εστιάζει το ενδιαφέρον του στις δημογραφικές διαστάσεις της φτώχειας η οποία εκλαμβάνεται ως τμήμα της οικονομικής ανισότητας.

Η εκτίμηση θα γίνει με βάση τις υποθέσεις εργασίας που έχουν προκύψει από τις θεωρητικές αναζητήσεις. Η στατιστική μεθοδολογία που πρόκειται να ακολουθηθεί είναι βασικά απλή (πινακοποίηση), ενώ πρόκειται να εξειδικευτούν απλά υποδείγματα γραμμικής παλινδρόμησης και παραγοντικής ανάλυσης, τα οποία θα καλύψουν την ανάγκη πολυμεταβλητής στατιστικής ανάλυσης.

Το σύνθετο ερώτημα, που είναι καθοριστικό για τον προσανατολισμό και την αναζήτηση ερμηνευτικών πλαισίων αναφοράς, φαίνεται να συνδέεται άμεσα με τον τρόπο που τα χαμηλά ή αρνητικά ποσοστά αύξησης του πληθυσμού ή η μείωση της γονιμότητας και η πληθυσμιακή γήρανση επιδρούν στη διανομή του εισοδήματος και στη φτώχεια. Η διερεύνηση θα στηριχθεί στη (διεθνή) βιβλιογραφική ανασκόπηση στην οποία μπορούμε να διακρίνουμε τρεις διαφορετικές θεωρητικές τάσεις. Από τη μια πλευρά υπάρχουν οι μικροοικονομικές ατομιστικές θεωρήσεις, όπως είναι για παράδειγμα το ανθρώπινο κεφάλαιο και η θεωρία της γονιμότητας. Η οικονομική διάρθρωση στα ερμηνευτικά αυτά σχήματα είναι δεδομένη και γίνεται προσπάθεια συσχέτισης της διανομής του εισοδήματος με τα ατομικά χαρακτηριστικά. Από την άλλη πλευρά υπάρχουν οι μακροοικονομικές θεωρίες της λειτουργικής διανομής του εισοδήματος. Ανάμεσά τους παρεμβάλλεται η ερμηνευτική προσέγγιση της τομεακής διάρθρωσης της παραγωγής, σύμφωνα με την οποία η απασχόληση είναι άνισα κατανεμημένη ανάμεσα στους (δύο) τομείς της οικονομίας. Η εργασία αυτή ξεκινά ακριβώς από την "ενδιάμεση ή μεταβατική" αυτή θεωρητική τάση και κατόπιν περνά στο άλλο άκρο, αφήνοντας τη λειτουργική διανομή του εισοδήματος η οποία βρίσκεται έξω από το πεδίο των αντικειμενικών της σκοπών.

Ακολουθώντας την εμπειρία άλλων ερευνών και λαμβάνοντας υπόψη τις συστάσεις διεθνών οργανισμών (United Nations 1973) και ειδικών (Atkinson 1974, 1976) επικεντρωνόμαστε κύρια στο εισόδημα από απασχόληση και αυτοαπασχόληση το οποίο, όπως θα δούμε στο εμπειρικό τμήμα, καλύπτει πάνω από το 70% του συνολικού εισοδήματος αφήνοντας ελάχιστο "χώρο" για τις συντάξεις (βλέπε κεφάλαιο 7) και τις λοιπές εισοδηματικές πηγές.

Ο χώρος της οικονομικής θεωρίας που εξετάζει τη διανομή του εισοδήματος δεν είναι ενιαίος. Οι θεωρίες εμφανίζονται ελαφρά διαφοροποιημένες ή και διαμετρικά αντίθετες. Αντί μιας έγκυρης και εμπεριστατωμένης θεωρίας υπάρχουν "μερικές" θεωρίες. Κάθε μία από αυτές διαφωτίζει, συμπληρώνει ή αντικρούει την άλλη. Για το λόγο αυτόν κρίνεται σκόπιμο στην εργασία αυτή, αντί να υϊοθετηθεί μία σχετικά και ουσιαστικά ελλιπής προσέγγιση να παρουσιαστούν οι διαφορετικές θεωρητικές τάσεις καθώς και τα διάφορα θεματικά επίπεδα που οριοθετούν. Σημειώνεται ότι η νεοκλασική ή ορθόδοξη θεωρία ήταν επί μακρόν η κυρίαρχη και η πιο σημαντική τάση. Όμως από τη δεκαετία του 1970 και μετά, η θεωρία αυτή αμφισβητείται θεμελιακά με αποτέλεσμα ο θεωρητικός χώρος να εμπλουτίζεται με προσεγγίσεις που πηγάζουν κυρίως από τον αντίλογο και την κριτική που ασκείται πάνω της.

Από τις θεωρίες του προσωπικού εισοδήματος από εργασία, προκύπτει ότι τα ατομικά χαρακτηριστικά: ηλικία, εμπειρία, φυλή, φύλο κ.ά. είναι αυτά που σε γενικές γραμμές καθορίζουν τις εισοδηματικές ανισότητες. Ουσιαστικά οι θεωρητικές διαφοροποιήσεις ή συγκλίσεις εστιάζονται στην αναζήτηση καλύτερης και πιθανά πιο ρεαλιστικής ερμηνείας της πραγματικότητας, με ξεκάθαρες και εμπεριστατωμένες προϋποθέσεις.

Η θεωρία του κύκλου ζωής, που περιγράφεται στο κεφάλαιο 9.1., δίνει μία "καθαρή" δημογραφική διάσταση (ηλικία) των εισοδηματικών ανισοτήτων, ενώ άλλες θεωρήσεις λαμβάνουν έμμεσα υπόψη τη διάσταση αυτή. Για παράδειγμα η βασική ερμηνευτική μεταβλητή "εμπειρία", στη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου προσεγγίζεται ως: Εμπειρία=ηλικία-εκπαίδευση-6 (βλέπε κεφάλαιο 9). Ωστόσο όλες ανεξαιρέτως οι διαθέσιμες θεωρίες είναι διατυπωμένες σε ατομική βάση, δηλαδή έχουν ως μονάδα αναφοράς-ανάλυσης το άτομο. Εκτός αυτού αφήνουν πολλά σημεία ανερμήνευτα. Η θεωρία του κύκλου ζωής, για παράδειγμα "σταματά" στα σημεία εισόδου- εξόδου του ατόμου από την αγορά εργασίας, δίχως να προχωρά σε προβληματισμούς σχετικά με τις υφιστάμενες ανισότητες μεταξύ ηλικιωμένων- συνταξιούχων και εργαζομένων.

Σε αντίθεση με τα ατομικά χαρακτηριστικά (flow variables), ελάχιστη βαρύτητα έχει δωθεί στον αριθμό παιδιών ή ηλικιωμένων (stock variables) και την επίδραση που ασκούν στη διανομή του εισοδήματος. Για τους ηλικιωμένους τα πράγματα είναι ίσως περισσότερο απλά, εφόσον έχουν ήδη περάσει όλες τις διαδοχικές φάσεις (στάδια) του κύκλου ζωής και με βάση τη τρέχουσα οικονομική κατάστασή τους μπορεί να γίνει κάποια συγκριτική ανάλυση. Το ίδιο δεν ισχύει για τα παιδιά των οποίων το (δυνητικό) μέγεθος μπορεί να προσαρμοστεί στο εισόδημα και τις ανάγκες της οικογένειας (βλέπε κεφάλαιο 6). Έτσι προκαλούνται ερωτήματα του τύπου: Γιατί οι φτωχοί αποκτούν περισσότερα παιδιά, αν και αυτό είναι οικονομικά ασύμφορο; Ποιοι παράγοντες επηρεάζουν τη γονιμότητα; Απαντώντας στα ερωτήματα αυτά επιτυγχάνεται, όπως θα διαπιστώσουμε, η διασύνδεση της διανομής του εισοδήματος με τον πιο καθοριστικό δημογραφικό παράγοντα (που είναι η γονιμότητα σύμφωνα με τη δική μας άποψη), του οποίου η σημαντικότητα δεν έχει ξεκαθαριστεί πλήρως.

Αν από την πλευρά των οικονομικών οι θεωρητικές θέσεις ή αντιθέσεις είναι ξακαθαρισμένες και οριοθετημένες, το ίδιο δεν ισχύει για τον κλάδο της δημογραφίας. Ιδιαίτερα η μη τυπική ή κοινωνική δημογραφία δεν έχει κάποια έτοιμη και γενικά αποδεκτή θεωρία. Όπως συγκεκριμένα αναφέρει ο H. Leibenstein (1974) "Για εκείνους που έχουν εργαστεί στον τομέα της δημογραφίας για πολλά χρόνια, η προσπάθεια των οικονομολόγων της δεκαετίας του 1960 και 1970 μάλλον θεωρήθηκε ως εισβολή μιας ορδής πρωτόγονων σε μία τεχνολογικά αναπτυγμένη κοινωνία, προκυρύσσοντας έντονα την πρόθεσή τους να θέσουν σε επανακίνηση τον τροχό. Στην πράξη, η επιστήμη της δημογραφίας δεν στερείται θεωρητικών ή θεωριών. Αντίθετα, υπάρχει μια αφθονία θεωριών, καθώς και μία αχανή ποσότητα εμπειρικής πληροφόρησης γύρω από τους προσδιοριστικούς παράγοντες της γονιμότητας... Η δυσκολία με την αφθονία αυτή εστιάζεται στο ότι δεν είναι συστηματική, δεν έχει συνάφεια ούτε γενικότητα. Μάλλον πρόκειται για μια ποσότητα από κομμάτια και θρύμματα χρήσιμη γνώσης (καθώς και εσφαλμένων συσχετίσεων), που ο ενδιαφερόμενος οφείλει να <u>ταξινομήσει μόνος του</u>[3] (Leibenstein 1974, σ. 485).

Από όλο αυτό το χάος που επικρατεί στον κλάδο της δημογρσφίας, ξεχωρίζει η "θεωρία" της δημογραφικής μετάβασης. Όμως εδώ, σε αντίθεση με τις θεωρίες της διανομής, οι αντιθέσεις- κριτικές δεν εστιάζονται μόνο στην ερμηνευτική ικανότητα της θεωρίας αλλά και στην αποδοχή της ως θεωρία. Κύρια αντικρούονται η υπόθεση του ατομικού ορθολογισμού και αποδοχή ή βαρύτητα των προτεινόμενων ερμηνευτικών παραγόντων. Με άλλα λόγια όταν εξετάζεται η διαφοροποίηση της γονιμότητας ή η σχέση της με το εισόδημα προκαλούνται ερωτήματα σχετικά με το αν οι διαφοροποιήσεις αυτές οφείλονται στην έλλειψη ορθολογισμού (ή προγραμματισμού), εξάπλωση και μεγαλύτερη διάρκεια της εκπαίδευσης κ.λπ. Τα ερωτήματα αυτά είναι όμως "καυτά" και μόνο με μία σχετικά λεπτομερή και σε βάθος παρουσίαση μπορεί να βρεθεί η "χρυσή τομή" ή διασύνδεση μεταξύ (αποθεματικών) δημογραφικών μεταβλητών (stock variables) και διανομής του εισοδήματος. Για τους λόγους αυτούς, η περιγραφή της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης θα γίνει σχετικά εκτεταμένα με άξονα (α) την αποδοχή της ως θεωρία και (β) τη διασύνδεσή της με τη διανομή του εισοδήματος.

Κρίνεται σκόπιμο, στο σημείο αυτό, να γίνουν ορισμένες γενικές παρατηρήσεις:

Πρώτον, η εξαρτημένη μεταβλητή (η διανομή του εισοδήματος) είναι αθροιστική (μακρο-) μεταβλητή. Πολλοί από τους δημογραφικούς παράγοντες που τη συνθέτουν είναι μικροοικονομικοί, δηλαδή αποτελούν συνισταμένη των αποφάσεων και των δραστηριοτήτων του ατόμου. Η άθροιση των αποφάσεων αυτών, με άλλα λόγια, επιδρά στη διανομή του εισοδήματος. Με τον τρόπο αυτόν όμως προκύπτει το γνωστό σφάλμα σύνθεσης σε περίπτωση που το συνολικό συμφέρον και οι συλλογικές αποφάσεις δεν ταυτίζονται με τις ατομικές. Μπορεί, για παράδειγμα, να υποθέσει κανείς ότι οι γονείς έχουν ψυχικό

---

[3] Υπογράμμιση δική μας.

όφελος από την υψηλή γονιμότητα, το οποίοι "ισοσκελίζει" το οικονομικό κόστος. Η ίδια όμως υπόθεση δεν είναι απαραίτητο να ισχύει για την κοινωνία ως σύνολο, η οποία αρχικά επιβαρύνεται από τη γέννηση ενός παιδιού δίχως κάποιο αντίστοιχο όφελος.

Δεύτερον, τα στατιστικά δεδομένα είναι συνήθως ελλιπή. Εναλλακτικές προσεγγίσεις "επιτρέπουν" την αξιολόγηση ομαδοποιημένων δεδομένων που συχνά είναι τα μόνα διαθέσιμα και ως εκ τούτου χρησιμοποιούνται κατά τον καλύτερο δυνατό βαθμό. Πολλές υποθέσεις γίνονται πάνω στα δεδομένα αυτά για την εφαρμογή κάποιας στατιστικής μεθοδολογίας. Για παράδειγμα, ένα δείγμα χωρών ή περιφερειών σε μία δεδομένη χρονική στιγμή (international cross country ή cross region), με διαφορετικούς ρυθμούς πληθυσμιακής εξέλιξης και διαφορετικό ύψος εισοδήματος, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως προσέγγιση για την πληθυσμιακή και οικονομική εξέλιξη που πρόκειται να υποστεί μια χώρα (ή περιφέρεια) σε διάφορες χρονικές στιγμές. Επίσης το ίδιο δείγμα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την προσέγγιση της σχέσης που επικρατεί μεταξύ οικονομικής και πληθυσμιακής ανάπτυξης σε μια δεδομένη χρονική στιγμή (cross section). Οι υποθέσεις αυτές είναι ισχυρές και τα αποτελέσματά τους πρέπει να εξετάζονται με προσοχή, διότι υπάρχουν πολλοί παράγοντες οι οποίοι δεν μπορεί να είναι ίδιοι σε χώρες με παρόμοια πληθυσμιακή και οικονομική εξέλιξη. Για παράδειγμα, η ανομοιογενής μορφολογία του εδάφους θα έχει επίδραση στην πληθυσμιακή πυκνότητα και στον τομέα απασχόλησης με αποτέλεσμα να υποπέσουμε σε σφάλματα μέτρησης και σε υποεκτιμήσεις.

Μία τρίτη παρατήρηση έχει σχέση με την έννοια της οικονομικής ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, ανάμεσα στους διάφορους τομείς της οικονομίας τα μερίδια ορισμένων ατόμων έχουν αυξηθεί και πιθανώς ένα μεγαλύτερο ποσοστό ατόμων έχει βρει απασχόληση στον τομέα με τα υψηλότερα εισοδήματα. Επομένως κάθε διερεύνηση σχετική με τη διανομή του εισοδήματος πρέπει να εξετάζει ταυτόχρονα τις μεταβολές του εισοδήματος μέσα σε κάθε τομέα ξεχωριστά καθώς και μεταξύ των τομέων της οικονομίας.

Μία τελευταία παρατήρηση προέρχεται από τις διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται στα επίπεδα των τιμών όταν γίνεται σύγκριση ανάμεσα σε χώρες, περιφέρειες και τομείς της οικονομίας. Συνήθως, λόγω έλλειψης στατιστικών δεδομένων ο παράγοντας αυτός δεν υπολογίζεται, αν και δεν παραγνωρίζεται η σπουδαιότητά του. Υιοθετείται δηλαδή κάποια υπόθεση ομοιογένειας η οποία όμως αποτελεί εστία σφάλματος όταν αθροίζονται όλα τα νοικοκυριά για να διατυπωθούν εκτιμήσεις και συμπεράσματα για τα σύνολα. Και σε αυτήν την περίπτωση πρέπει να γίνεται έλεγχος της υπόθεσης για τη μεγαλύτερη ακρίβεια και αξιοπιστία των αποτελεσμάτων.

Από τις σύντομες αυτές παρατηρήσεις προκύπτουν αρκετά καθαρά τα μεθοδολογικά προβλήματα που έχουμε να αντιμετωπίσουμε από τις παραδοχές που οφείλουμε να υιοθετήσουμε τόσο για ποσοτικές όσο και για ποιοτικές ή θεωρητικές προσαρμογές.

Η εργασία αυτή περιορίζεται στον προσδιορισμό των δημογραφικών παραγόντων της προσωπικής διανομής του εισοδήματος. Μέσα στα πλαίσια αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται όλοι οι πιθανοί δημογραφικοί παράγοντες που μπορούν να αιτιολογηθούν ad hoc. Απλώς υιοθετείται η διερεύνηση των παραγόντων που προτείνει η βιβλιογραφική επισκόπηση και δεν εξετάζονται παράγοντες που αποτελούν ξεχωριστό

πεδίο έρευνας και οι οποίοι έχουν περιέλθει σταδιακά σε κατάσταση αδράνειας ή στασιμότητας, όπως μπορεί να υποτεθεί π.χ. για τη μετανάστευση και τη θνησιμότητα.

1.2. ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η παρουσίαση που θα ακολουθήσει χωρίζεται σε τρία τμήματα. Τα δύο πρώτα είναι θεωρητικής κατεύθυνσης ενώ το τρίτο είναι εμπειρικό.

Στο πρώτο από αυτά εξετάζεται η σχέση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη, την οικονομική ανισότητα και τις πληθυσμιακές εξελίξεις. Η προσέγγιση που εστιάζεται στο δυαδικό χαρακτήρα της οικονομίας (κεφάλαιο 2) δίνει απάντηση στο γιατί ορισμένες χώρες ή περιοχές έχουν υψηλότερο Α.Ε.Π. από άλλες με κριτήριο την αύξηση του πληθυσμιακού όγκου. Είναι η μοναδική προσέγγιση που δίνει έμφαση και ερμηνεύει την εξέλιξη της διανομής του εισοδήματος και τη σχέση της με την πληθυσμιακή αύξηση (ή μείωση) και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι πληθυσμιακές και οικονομικές (διαρθρωτικές) μεταβολές επηρεάζονται από τους ίδιους παράγοντες. Η προσέγγιση του δυαδικού τομέα της οικονομίας πλαισιωμένη από τη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης φαίνεται να καλύπτει πληρέστερα το θέμα. Για το λόγο αυτό στο ίδιο τμήμα γίνεται μία εκτενής και κριτική παρουσίαση της θεωρίας αυτής (κεφάλαιο 3) και των νεότερών της τάσεων και προοπτικών. Στο κεφάλαιο 4 αναλύεται η κοινωνιολογική προσέγγιση της δημογραφικής μετάβασης, ενώ στο κεφάλαιο 5 εξετάζεται η δεύτερη δημογραφική μετάβαση και η προοπτική σύγκλισης των τάσεων της δημογραφικής μετάβασης.

Στο κεφάλαιο 6 επιχειρείται μία απεικόνιση της μικροοικονομικής θεωρίας της γονιμότητας καθώς και των νεοτέρων της εξελίξεων. Η θεωρία αυτή αποτελεί τη βάση για τη σύζευξη των προσεγγίσεων της προσωπικής διανομής του εισοδήματος με (αποθεματικές) δημογραφικές συνιστώσες, γι' αυτό και η παρουσίασή της είναι εκτενέστερη. Βασικές ερμηνευτικές μεταβλητές της γονιμότητας είναι το εισόδημα και η εκπαίδευση. Όπως θα διαπιστώσουμε οι μεταβλητές αυτές είναι που κάνουν δυνατή την "πρόσθεση" της γονιμότητας ως ερμηνευτικής μεταβλητής του ύψους του εισοδήματος.

Στο κεφάλαιο 7 καταδείχνεται κάπως λεπτομερέστερα η σχέση του φαινομένου της γήρανσης και οι επιπτώσεις της αποχώρησης από την αγορά εργασίας στη διανομή του εισοδήματος. Η κρίση του κράτους πρόνοιας και η μεγάλη αναλογία φτωχών ηλικιωμένων καθιστούν τη διερεύνηση αυτή ιδιαίτερα σημαντική και επίκαιρη.

Οι προσεγγίσεις του πρώτου τμήματος αποτελούν το "προστάδιο" για καλύτερη διερεύνηση και κατανόηση των θεωριών και των δημογραφικών διαστάσεων της προσωπικής διανομής του εισοδήματος και της φτώχειας που εξετάζονται στο δεύτερο τμήμα. Υποτίθεται ότι οι δυνάμεις που επεξηγούν την εθνική, την περιφερειακή ή τη χωρική ανισότητα έχουν περιέλθει σε αδράνεια διότι όλες οι περιοχές έχουν αναπτυχθεί και εκσυγχρονιστεί ενώ ο πληθυσμός έχει σταθεροποιηθεί. Ωστόσο μέσα σε κάθε περιοχή υπάρχει ανισότητα και φτώχεια. Οι έρευνες που έχουν γίνει στον τομέα αυτό δεν είναι πάντα βασισμένες σε μια πλήρη και αποδεκτή ερμηνευτική προσέγγιση. Συχνά τα προβλήματα που προκύπτουν, πιστοποιούνται

από γεγονότα που επαναλαμβάνονται. Η μεγάλη συχνότητα επανάληψης καθιερώνει ή τυποποιεί ένα γεγονός σε εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο διαχρονικά ή διαστρωματικά. Δεν είναι άλλωστε παράδοξο το γεγονός ότι πολλές σημαντικές θεωρητικές τάσεις που δέσποζαν για πολλές δεκαετίες, έχουν πιστοποιηθεί μέσα από εμπειρική επαλήθευση. Τη διαδικασία αυτήν ακολουθούν τόσο οι μακροοικονομικές (Ahluwalia 1976α, 1976β) όσο και οι μικροοικονομικές προσεγγίσεις (Sahota 1978· Killinworth 1982).

Το δεύτερο τμήμα εξετάζει τις κυριότερες θεωρητικές τάσεις ερμηνείας της προσωπικής διανομής του εισοδήματος. Εκτενώς εξετάζονται μόνον οι θεωρίες που δίνουν βαρύτητα σε δημογραφικούς παράγοντες. Στο κεφάλαιο 8 προσεγγίζεται η προσφορά εργασίας ανδρών και γυναικών καθώς και η θεώρηση της διάθεσης του χρόνου. Το κεφάλαιο 9 αποτελεί την παραπέρα διερεύνηση του προσδιορισμού των ατομικών εισοδημάτων με βάση τη ζήτηση (τα ατομικά χαρακτηριστικά: φύλο, ηλικία, εκπαίδευση κ.ά.). Οι εισοδηματικές διαφοροποιήσεις μεταξύ ατόμων διαφορετικού φύλου, ηλικίας, εκπαίδευσης, εμπειρίας κ.ά., απαιτούν ανάλυση. Τέτοια ανάλυση διενεργείται με την εξειδίκευση συναρτήσεων προσδιορισμού των ατομικών αποδοχών. Το θεωρητικό υπόβαθρο (προσφοράς- ζήτησης εργασίας) προτείνει, σε τελευταία ανάλυση, μια γενικότερα αποδεκτή συνάρτηση αμοιβών, με ανεξάρτητες μεταβλητές τα προσωπικά χαρακτηριστικά και τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης του ατόμου ή την εμπειρία του.

Η παρουσίαση των θεωριών της κατατμημένης αγοράς εργασίας καλύπτονται στο Κεφάλαιο 10. Ουσιαστικά πρόκειται για αντίλογο στη νεοκλασική θεωρία, ο οποίος θέτει σε αμφισβήτηση την ανταγωνιστική λειτουργία της αγοράς εργασίας. Αρχικά παρουσιάζεται η θεωρία του εργασιακού ανταγωνισμού και ακολουθούν οι θεωρίες της δυαδικής αγοράς εργασίας. Οι διαφορές στα εισοδήματα ερμηνεύονται ως αποτέλεσμα διακρίσεων ή διαφοροποίησης ανάμεσα σε προνομιούχες και σε μη προνομιούχες ομάδες πληθυσμού οι οποίες απασχολούνται σε μια πρωτεύουσα και σε μια δευτερεύουσα αγορά εργασίας όπου οι μισθοί είναι χαμηλότεροι.

Στο κεφάλαιο 11 εξετάζεται αναλυτικά η επίδραση του μεγέθους και της σύνθεσης της οικογένειας στη διανομή του εισοδήματος. Πρόκειται για συνδυασμό των θεωριών που έχουν παρουσιαστεί σε προηγούμενα κεφάλαια και για μετασχηματισμό των ατομικών εισοδημάτων σε οικογενειακών. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, οι οποίες αποτελούν τις καθαρά δημογραφικές συνιστώτες της διανομής του εισοδήματος σύμφωνα με τον S. Kuznets, προβάλλεται η σημαντικότητα του μεγέθους και της σύνθεσης του νοικοκυριού.

Με το ίδιο πνεύμα, οι θεωρίες της διανομής του εισοδήματος πλαισιώνονται με προβληματισμούς γύρω από τη φτώχεια (κεφάλαιο 12).

Η θεωρητική παρουσίαση θα γίνει με κριτικό πνεύμα γιατί αφενός δεν υιοθετείται μία και μοναδική προσέγγιση η οποία θα λειτουργήσει υποστηρικτικά τόσο στη θεωρία όσο και στην εμπειρική εξειδίκευση. Αφετέρου οι διάφορες (μερικές) προσεγγίσεις από μόνες τους λειτουργούν σε βάση αντιπαράθεσης- αντίλογου ή αλληλοκάλυψης και συμπλήρωσης.

Από τις θεωρητικές προσεγγίσεις θα προκύψουν οι υποθέσεις εργασίας οι οποίες θα δοκιμαστούν εμπειρικά στο τρίτο τμήμα (ΙΙΙ). Αρχικά γίνεται επισκόπηση των πηγών στατιστικών δεδομένων (π.χ. Ε.Ο.Π.) που υπάρχουν στην Ελλάδα καθώς και αναφορά σε ορισμένα προβλήματα μέτρησης (κεφάλαιο 13.1-13.3). Με βάση τα δεδομένα της Ε.Ο.Π. γίνονται ορισμένες εκτιμήσεις δεικτών ανισοκατανομής στο κεφάλαιο 13.4. Στο κεφάλαιο 13.5 γίνεται αναφορά σε άλλες μελέτες που έχουν γίνει στην Ελλάδα. Πριν περάσουμε στην παρουσίαση της μεθοδολογίας της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε. (κεφάλαιο 15), παρουσιάζουμε τις (σύγχρονες) τάσεις του δημογραφικού προβλήματος της Ελλάδας καθώς και τις τάσεις που επικρατούν στην αγορά εργασίας (κεφάλαιο 14). Από τα δεδομένα της έρευνας "Προσδιορισμός των Κοινωνικών Δεικτών και των Ορίων Φτώχειας" θα γίνουν εκτιμήσεις από τις οποίες θα προκύψουν και θα παρουσιαστούν πορίσματα στο κεφάλαιο 16.

Στο κεφάλαιο 17, οι υποθέσεις για την οικονομική ανισότητα δοκιμάζονται και για το φαινόμενο της φτώχειας σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Στο επόμενο κεφάλαιο (18) εκτιμώνται συναρτήσεις αποδοχών ενώ δοκιμάζεται μία πρωτότυπη εκδοχή της δυαδικής αγοράς εργασίας, από την οποία προκύπτει η διαφοροποίηση της σημαντικότητας των ερμηνευτικών μεταβλητών στα άτομα που απασχολούνται στην πρωτεύουσα-μη φτωχή αγορά εργασίας σε σχέση με τα άτομα που απασχολούνται στο δευτερεύων-φτωχό τμήμα της. Επίσης εφαρμόζεται η στατιστική μεθοδολογία της παραγοντικής ανάλυσης από την οποία προκύπτει ο διαχωρισμός ή η μη ταύτιση ατομικών και μη ατομικών χαρακτηριστικών. Τέλος στο κεφάλαιο 19 επισυνάπτωνται τα κυριότερα συμπεράσματα.

ΤΜΗΜΑ Ι. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΜΕ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΟ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑ

2.0. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αποτελεί γεγονός αναμφισβήτητο ότι, με περιορισμένες εξαιρέσεις, το κύριο σώμα των θεωρητικών προσεγγίσεων είναι κατασκευασμένο κατά τέτοιον τρόπο ώστε ο πληθυσμιακός παράγοντας να αγνοείται εξ ολοκλήρου ή να παρακάμπτονται οι επιπτώσεις που μπορεί να επιφέρει στη διανομή του εισοδήματος και στην οικονομία γενικότερα. Τα πολύ γνωστά υποδείγματα των Harrold (1948), Robinson (1956), Solow (1956), Tobin (1955) και Swan (1952), είχαν σχεδιαστεί κατά τέτοιον τρόπο ώστε να μην περιλαμβάνουν την πληθυσμιακή μεγέθυνση, παρά μόνο την οικονομική. Έχουν δε επικεντρωθεί στη λειτουργική διανομή του εισοδήματος και όχι στην προσωπική.

Στο τμήμα αυτό παρουσιάζονται προσεγγίσεις οι οποίες συσχετίζουν το μέγεθος της διανομής του εισοδήματος με την οικονονική εξέλιξη και δίνουν έμφαση στην επίδραση (ή συμπληρώνονται αργότερα με αυτήν) που ασκεί στη σχέση αυτή ο πληθυσμιακός παράγοντας.

Προβληματισμοί γύρω από την οικονομική εξέλιξη και την άνιση διανομή του εισοδήματος αποτελούσαν το επίκεντρο της οικονομικής

ανάλυσης κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970. Η επιθυμητή μεγιστοποίηση του Κατά Κεφαλήν Προϊόντος (Κ.Κ.Π.) θα μπορούσε να επιτευχθεί με επενδύσεις, δάνεια, αποταμιεύσεις ή άμεσες επενδύσεις από το εξωτερικό. Μακροχρόνιος στόχος ήταν η αυτόνομη οικονομική μεγέθυνση της οποίας το συνεπακόλουθο θα ήταν η μείωση της ανισότητας και η σταδιακή εξαφάνιση της δυαδικότητας της οικονομίας, δηλαδή των ανισοτήτων μεταξύ τομέων, περιφερειών, κ.λπ. Συνήθως, οι ερμηνείες της διανομής του εισοδήματος εξετάζονται συμπληρωματικά με την οικονομική μεγέθυνση και ιδιαίτερα με τη λειτουργική διανομή του εισοδήματος. Νέες όμως διαστάσεις της ανάπτυξης, όπως η αύξηση της ανισότητας, η ύπαρξη φτώχειας, η αύξηση της ανεργίας και του πληθωρισμού και οι γρήγοροι ρυθμοί μεταβολής του πληθυσμού, δίνουν μία ευρύτερη έννοια στην οικονομική μεγέθυνση και θέτουν ζήτημα άμεσης και αποτελεσματικής αντιμετώπισης. Στην εποχή μας εξετάζονται οι συνθήκες-στρατηγικές ανάπτυξης των χωρών που είναι λιγότερο αναπτυγμένες ενώ τα νέα και πολυσύνθετα προβλήματα που έχουν εμφανιστεί στις αναπτυγμένες χώρες αποτελούν ένα σημαντικό πεδίο έρευνας και προβληματισμού της οικονομικής ανάλυσης. Από τη δεκαετία του 1970 και μετά αναπτύσσεται η οικονομική του πληθυσμού με τη δημιουργία μακροοικονομικών-δημογραφικών υποδειγμάτων (demo-economics) και την έρευνα γύρω από τον εντοπισμό των παραγόντων που προσδιορίζουν τη γονιμότητα.

Ο H. Lydall (1976) και ο G.S. Sahota (1978) υποστηρίζουν ότι ένα ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτηριστικό μιας θεωρίας είναι η ικανότητα να πιστοποιεί και να ερμηνεύει εμπειρικά γεγονότα. Όπως μάλιστα τονίζουν, η ικανότητα αυτή είναι πολλές φορές περισσότερο σπουδαία από μια θεωρητική θεμελίωση. Γι' αυτό μία προσέγγιση για τη διανομή του εισοδήματος πρέπει να "μπορεί" να εκτιμά γνωστά ή τυποποιημένα γεγονότα για διάφορες χώρες ή για μια χώρα σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Με βάση τη σύνθετη αυτή υπόθεση, ο Lydall (1976) "διατηρεί" επίκαιρο το θέμα της οικονομικής μεγέθυνσης σε σχέση με την προσωπική διανομή του εισοδήματος. Σε εργασίες που έκανε σχετικά με τις θεωρίες της προσωπικής διανομής του εισοδήματος, τα τυποποιημένα γεγονότα ή η ερμηνεία μακροχρόνιων τάσεων προηγούνται (1979) ή έπονται (1976) ως τμήμα των θεωριών της προσωπικής διανομής του εισοδήματος, με κύριο στόχο την εκτίμηση της διαχρονικής εκτίμησης της ανισότητας σε μια χώρα ή τον εντοπισμό της διακύμανσης του εισοδήματος ανάμεσα σε διάφορες χώρες και περιφέρειες.

Για τη διερεύνηση της επίδρασης των δημογραφικών μεταβλητών στη διαδικασία της οικονομικής εξέλιξης και την ενσωμάτωσή τους σε μέτρα που εκτιμούν την οικονομική ευημερία, τίθενται τα ερωτήματα: Όταν η διαδικασία της ανάπτυξης έχει αρχίσει, με ποιον τρόπο διανέμονται τα "κέρδη" της; Ποιες πληθυσμιακές ομάδες, πόσο και γιατί, επωφελούνται από την εξέλιξη αυτή; Ποιες οι κυριότερες πηγές και αιτίες της ανισότητας; Πώς διανέμεται το εισόδημα ανάμεσα σε διάφορες περιοχές και πληθυσμιακές ομάδες σε μια χώρα; Ποιοι παράγοντες συσχετίζονται με τη διανομή του εισοδήματος; Ποια μέτρα ανισότητας δείχνουν την οποιαδήποτε συμμετοχή των φτωχών ομάδων στην συνολική διαδικασία; Ποια μέτρα θα εκτιμήσουν την πιθανή βελτίωση της κοινωνικής ευημερίας; Για φτωχές χώρες ή μικρότερες πληθυσμιακές ομάδες όπου η δημογραφική

αύξηση είναι έντονη αλλά μη ορθολογικά και κοινωνικά επιθυμητή[4], πώς μπορεί η γονιμότητα ή κάποια άλλη δημογραφική μεταβλητή να ενσωματωθεί σε δείκτες που εκτιμούν την κοινωνική ευημερία; Με ποιον τρόπο η οικονομική εξέλιξη επιδρά στις δημογραφικές μεταβολές και ποια πολιτική μπορεί να είναι αποτελεσματική;

Τα ερωτήματα αυτά αποτελούν ενδεικτική περιγραφή των προβληματισμών, των διαστάσεων και των δυσκολιών που υφίστανται και πρόκειται να αντιμετωπιστούν. Υπάρχουν δυο αντικρουόμενες μεταξύ τους ερμηνείες για τις επιδράσεις της πληθυσμιακής αύξησης στο κατά κεφαλήν εισόδημα, ως δείκτη οικονομικής κατάστασης και εξέλιξης μιας χώρας. Από τη μία πλευρά, οι κλασικοί οικονομολόγοι με υποθέσεις για τους συντελεστές παραγωγής και τη συνολική ζήτηση (κατανάλωση ή/και αποταμίευση) υποθέτουν ότι η πληθυσμιακή αύξηση μειώνει το κατά κεφαλήν εισόδημα, εφόσον η χώρα (ή ενα σύνολο χωρών) είναι αρκετά μεγάλη για να μην υπάρχουν οικονομίες κλίμακας, με δεδομένα την πλήρη απασχόληση και τη μεγάλη διάρκεια ζωής του ατόμου (Malthus 1803· United Nations 1953· Meade 1955). Ο μηχανισμός που επεξηγεί την κατάσταση αυτήν, εντοπίζεται στη θεωρία του Malthus με την έννοια της μείωσης της οριακής παραγωγικότητας που είναι συνυφασμένη με την αύξηση του εργατικού δυναμικού[5]. Από την άλλη πλευρά, έχει διαπιστωθεί εμπειρικά ότι τουλάχιστον για τις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες η αύξηση του πληθυσμού δεν εμποδίζει αλλά αντίθετα ίσως και βοηθά την οικονομική εξέλιξη ενώ διαχρονικά η ανισότητα μειώνεται αφού ακολουθηθεί η πορεία του αντίστροφου U (Kuznets 1963).

Στο χώρο του θεωρητικού και εμπειρικού προβληματισμού, αντί μιας μοναδικής έγκυρης και γενικά αποδεκτής θεωρίας, διαπιστώνουμε την ύπαρξη μερικών θεωριών οι οποίες κάθε άλλο παρά συμπληρωματικές είναι. Οι διαφορές που έχουν δεν εντοπίζονται σε υποθέσεις μικρής ή μηδαμινής, αμελητέας σπουδαιότητας αλλά είναι κατά ένα μεγάλο βαθμό ουσιαστικές. Όλες ωστόσο αφορούν ή χρησιμοποιούν αναλυτικές κατασκευές για τη μετάβαση και την ερμηνεία της σύγχρονης αστικής κοινωνίας.

Οι πρωταρχικές έρευνες είχαν μία περισσότερο εμπειρική εξειδίκευση. Η ένταση για τη συλλογή δεδομένων, τα οποία ουσιαστικά ήταν ανύπαρκτα, καθώς και η μεθοδολογία αξιολόγησής τους ήταν εξίσου σημαντικές με τις θεωρητικές υποθέσεις και τα συμπεράσματα. Δεν είναι άλλωστε παράδοξο το γεγονός ότι πολλές από τις εμπειρικές διαπιστώσεις διαμορφώθηκαν σε γενικές υποθέσεις οι οποίες αποτέλεσαν νομοτέλεια και άξονα αναφοράς για επόμενους ερευνητές.

Όπως είναι γνωστό, το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (Α.Ε.Π.), χρησιμοποιείται (α) ως κριτήριο για την ταξινόμηση μιας χώρας στα

---

[4] Διότι αποτελεί εμπόδιο της οικονομικής μεγέθυνσης και της βελτίωσης της κοινωνικής ευημερίας.

[5] Ο πληθυσμός που ταυτίζεται με το εργατικό δυναμικό αυξάνει γεωμετρικά ενώ η παραγωγή τροφίμων αριθμητικά, διότι καθώς κάθε νέο μέλος του πληθυσμού έχει λιγότερη γη να καλλιεργεί, η οριακή συνεισφορά στην παραγωγή μειώνεται.

διάφορα στάδια της μεγέθυνσης και (β) ως κριτήριο οικονομικής ευημερίας. Το Α.Ε.Π. ως μονάδα αξιολόγησης δεν είναι πειστική απόδειξη αν δεν σταθμιστεί με το σύνολο του πληθυσμού. Ο δείκτης αυτός (Κατά Κεφαλήν Προϊόν) συνήθως όταν είναι υψηλός υποδηλώνει βιομηχανικά αναπτυγμένες οικονομίες με αναπτυγμένον το δευτερογενή και τριτογενή τομέα. Υπάρχουν βέβαια εξαιρέσεις, π.χ. το Κουβέιτ με ένα από τα υψηλότερα Κ.Κ.Π., το οποίο δε θεωρείται ως αναπτυγμένη χώρα λόγω των έντονων οικονομικών ανισοτήτων που εμφανίζει. Όμως και στις αναπτυγμένες χώρες σημαντικό ρόλο για την οικονομική ευημερία έχει η ανισοδιανομή του εισοδήματος διότι ένας μεγάλος αριθμός ατόμων μπορεί να βρίσκεται σε κατάσταση φτώχειας κάτι το οποίο υποκρύπτεται από τις εκτιμήσεις του Κ.Κ.Π. Το σημείο αυτό της ερμηνευτικής ανεπάρκειας του Α.Ε.Π. ή του Κατά Κεφαλήν Εισοδήματος (Κ.Κ.Ε.) αποτέλεσε σημείο αναφοράς στην πρωτοποριακή έρευνα του Kuznets που παρουσιάζεται αμέσως μετά.

Διευκρινιστικά αναφέρεται ότι οι όροι οικονομική μεγέθυνση και οικονομική ανάπτυξη δεν είναι ταυτόσημοι. Με την οικονομική μεγέθυνση έχουμε αύξηση του Α.Ε.Π. σε απόλυτο ή σχετικό (κατά κεφαλήν) μέγεθος. Η οικονομική ανάπτυξη έχει ευρύτερη έννοια. Δε σημαίνει μόνο αύξηση του Α.Ε.Π., αλλά προϋποθέτει και σημαντικές βελτιώσεις στη διάρθρωση της οικονομίας (θεσμικές ή τεχνολογικού περιεχομένου). Σημαντικότερες για τη δική μας περίπτωση είναι η μείωση συμμετοχής του αγροτικού τομέα στο εθνικό προϊόν και η σχετική αύξηση της βιομηχανίας και των υπηρεσιών, η εισαγωγή τεχνολογίας, η βελτίωση των ικανοτήτων, η ποιότητα ζωής και η διανομή του εισοδήματος. Η συμμετοχή του πληθυσμού στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης σημαίνει συμμετοχή τόσο στα οφέλη όσο και στην παραγωγή της ωφέλειας αυτής. Οι διάφοροι δείκτες που κατά καιρούς χρησιμοποιούνται στα διάφορα υποδείγματα οικονομικής ανάπτυξης για την εκτίμηση των ρυθμών αύξησης του Α.Ε.Π., εμφανίζουν πολλές ελλείψεις διότι δεν αποτελούν μέτρα του βιοτικού επιπέδου ή της ποιότητας ζωής, δεν παρέχουν απολύτως καμία πληροφόρηση για τη διανομή του εισοδήματος, δεν αποκαλύπτουν την ύπαρξη δυαδικών κοινωνιών[6] ενώ μπορεί να αφορούν τη βελτίωση του πλουσιοτέρου 20% του πληθυσμού δίχως να μεταβάλλεται η κατάσταση του 50% ή του 40% των φτωχών. Γενικά η έννοια ανάπτυξη είναι "άμορφη", δυσκολοκατανόητη και μετρήσιμη ύστερα από πολλές προσπάθειες και συνήθως "ηρωικές" υποθέσεις. Έτσι ενώ φαίνεται η ανάπτυξη να αποτελεί κύριο στόχο όλων των χωρών, οι κοινωνίες αντιλαμβάνονται την έννοια διαφορετικά, ως αποτέλεσμα πολλών συντεταγμένων που σχετίζονται με το επίπεδο της γενικότερης ανάπτυξής τους.

Στην εποχή μας, η κατεύθυνση της ανάπτυξης αφορά κυρίως τις Λιγότερο Αναπτυγμένες Χώρες ή περιφέρειες και έχει στόχο την καταπολέμηση της φτώχειας και τη διερεύνηση των ανισοτήτων, την

---

[6] Π.χ. Σύγχρονες μέθοδοι παραγωγής μεγάλης κλίμακας και εντάσεως κεφαλαίου στο βιομηχανικό τομέα και εντάσεως εργασίας στον αγροτικό τομέα.

"πρόληψη" και πρόβλεψη μιας νέας πληθυσμιακής έκρηξης, τη μη ευρεία διάδοση νόσων, την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, την περιθωριοποίηση του αγροτικού τομέα και την πάταξη της ανεργίας. Για να εκτιμηθούν οι αμφίδρομες επιδράσεις μεταξύ ανάπτυξης και πληθυσμού απαιτούνται τα κατάλληλα μέτρα-δείκτες. Μέχρι πρόσφατα το Κ.Κ.Π. ή ο ρυθμός αύξησής του ήταν το πιο συνηθισμένο μέτρο. Για λόγους που αναφέραμε αλλά και για να εκπληρωθούν οι αντικειμενικοί σκοποί της εργασίας αυτής, κρίνεται ως ανεπαρκές αυτό το μέτρο σύγκρισης. Στα κεφάλαια που ακολουθούν εξετάζονται υποδείγματα τα οποία έχουν εξελιχθεί με στόχο να συλλάβουν τις διαστάσεις της οικονομικής ανισότητας σε σχέση με την πληθυσμιακή εξέλιξη.

2.1. Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΔΥΑΔΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ: ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ

Η προσέγγιση του δυαδικού τομέα της οικονομίας (two sector ecomomy) που διατύπωσε ο S. Kuznets (1953, 1963) και η οποία αποτελεί προέκταση του υποδείγματος του W. A. Lewis (1954), μας παρέχει τη δυνατότητα να εξετάσουμε την πορεία της ανισότητας μακροοικονομικά σε εθνικό (ή διεθνές) επίπεδο και να προσδιορίσουμε τους παράγοντες που την καθοδηγούν. Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται η δυαδικότητα όπως αυτή εκφράζεται στη μη διεθνιστική της διάσταση. Δείγματα δυαδικότητας μπορεί να συνυπάρχουν σε μια χώρα (τεχνολογικός δυαδισμός, διαφορετικός τρόπος οργάνωσης της παραγωγής και της διανομής, το μέγεθος και ο τρόπος κατανομής των συντελεστών παραγωγής κ.λπ.) ανάμεσα σε περιφέρειες, στην αγορά εργασίας, σε διάφορες κοινωνικές και οικονομικές ομάδες κ.ά. (Mourgos 1983· Ρέππας 1991).

Υποτίθεται ότι υπάρχουν θεσμικοί παράγοντες (μονοπώλια, συνδικάτα, κοινωνικές διακρίσεις) που εμποδίζουν τον ανταγωνισμό να λειτουργήσει αποτελεσματικά, έτσι ώστε η (οριακή) παραγωγικότητα να μη θεωρείται ως ο πιο καθοριστικός παράγοντας (αύξησης) του μισθού. Περισσότερη σπουδαιότητα παρουσιάζει όχι η προσφορά (χαρακτηριστικά εργατικού δυναμικού) αλλά η ζήτηση, δηλαδή τα χαρακτηριστικά των θέσεων εργασίας καθώς επίσης και η τομεακή διάρθρωση της παραγωγής[7].

Ο S. Kuznets (1953, 1963) ήταν ο πρώτος που διατύπωσε την άποψη ότι η ανισότητα του εισοδήματος έχει την τάση να αυξάνεται κατά τα αρχικά στάδια της ανάπτυξης, μέχρι να φτάσει σε κάποιο μέγιστο σημείο και να διαγράψει πτωτική πορεία μετά το σημείο αυτό. Επίσης διαπιστώθηκε ότι η διανομή του προσωπικού εισοδήματος είναι περισσότερο άνιση στις Λιγότερο Αναπτυγμένες Χώρες (Λ.Α.Χ.) από ό,τι στις Αναπτυγμένες Χώρες (Α.Χ.). Το εμπειρικό αυτό εύρημα του Kuznets επαληθεύτηκε κατόπιν από άλλους ερευνητές (Ahluwalia 1974, 1976a, 1976b· Fields 1980· Musgrove 1980) και καθιερώθηκε ως "νομοτέλεια" με την ονομασία η "υπόθεση του Kuznets ή η υπόθεση του αντίστροφου U της ανισότητας"[8].

Η ερμηνεία της εξέλιξης αυτής αποδόθηκε σε δύο παράγοντες. Ο πρώτος από αυτούς είναι η υπερβολική συγκέντρωση των αποταμιεύσεων στα χέρια των ατόμων που ανήκουν στις υψηλότερες εισοδηματικές κατηγορίες κατά τα αρχικά βήματα της ανάπτυξης. Η μείωση της επίδρασης του παράγοντα αυτού μπορεί να γίνει με πολιτικές αποφάσεις (π.χ. φόρος κληρονομιάς), με αύξηση της κοινωνικής κινητικότητας (π.χ. μέσω της δημιουργίας αγορών ελεύθερης οικονομίας), με διαφοροποίηση της δημογραφικής συμπεριφοράς των πλούσιων και των φτωχών πληθυσμιακών ομάδων και με την απόδοση μεγαλύτερης βαρύτητας στα εισοδήματα από εργασία.

---

[7] Πρόκειται για μια αδρή προσέγγιση της ανάπτυξης (βλ. Ρέππας 1991, κεφ. 2 και 11).

[8] Η υπόθεση αυτή αποτελεί το πρώτο "τυποποιημένο γεγονός" (βλ. κεφ. 2.2. της παρούσης εργασίας).

Ο δεύτερος παράγοντας εντοπίζεται στη διάρθρωση της απασχόλησης: Η οικονομία χωρίζεται σε δύο τομείς, τον παραδοσιακό[9] και τον μη παραδοσιακό. Ο πρώτος αφορά το τμήμα της οικονομίας που απορροφά κεφάλαιο για την παραγωγή αγαθών που εξασφαλίζουν την επιβίωση του πληθυσμού. Στον δεύτερο, που ονομάζεται και σύγχρονος καπιταλιστικός τομέας, το κεφάλαιο "θυσιάζεται" για να αποδώσει μελλοντικά κάποιο κέρδος το οποίο θα εντείνει τη συσσώρευσή του. Οι δυο τομείς δεν συνδέονται μεταξύ τους παρά μόνο με την απορρόφηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού από το μη παραδοσιακό τομέα. Για παράδειγμα, η αποδέσμευση των νεότερων μελών (που καλλιεργούν γη) από τη σχετικά οριακή οικογενειακή εκμετάλλευση, αφενός δεν επηρεάζει αρνητικά την παραγωγή και αφετέρου τα άτομα αυτά ενεργοποιούνται αποτελεσματικά στο σύγχρονο τομέα.

Όπως αναφέρεται: "Άλλοι τομείς για τους οποίους θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η οριακή παραγωγικότητα είναι μηδέν, είναι σε πολλές περιπτώσεις το λιανικό εμπόριο, η απασχόληση σε παρασιτικά επαγγέλματα και ακόμη σε οικιακές υπηρεσίες (υπηρέτες, κηπουροί, κ.λπ.). Σε όλους αυτούς τους τομείς ο αριθμός των ατόμων που κερδίζουν την επιβίωσή τους είναι πολύ μεγαλύτερος από εκείνον που θα μπορούσε να παραγάγει τις ίδιες ποσότητες υπηρεσιών αν ασχολείτο πλήρως.

Παράλληλα όμως με αυτήν τη στατική εικόνα ύπαρξης απεριόριστης εργασίας, η απαρχή μιας αναπτυξιακής διαδικασίας μπορεί να δημιουργήσει νέες πηγές εργατικού δυναμικού" (Ρέππας 1991, σ. 273)[10]. "Μια άλλη πηγή εργατικού δυναμικού είναι η <u>αύξηση του ρυθμού μεγέθυνσης του πληθυσμού</u>[11]. Στις αρχικές φάσεις της οικονομικής ανάπτυξης η δημιουργία καλύτερων συνθηκών διατροφής, υγειονομικής περίθαλψης κ.λπ έχει ως αποτέλεσμα τη ραγδαία μείωση του ρυθμού θανάτων ενώ παράλληλα συνεχίζεται ο υψηλός ρυθμός γεννήσεων, με αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού. Η εξέλιξη αυτή έχει παρατηρηθεί ότι ανακόπτεται σε υψηλότερα επίπεδα ανάπτυξης λόγω της ανασταλτικής επίδρασης που έχει η τελευταία στο ρυθμό γεννήσεων" (Ρέππας 1991, σ. 274)[12].

Ο Kuznets έκανε την υπόθεση ότι κατά τα αρχικά στάδια της εξέλιξης ο μη παραδοσιακός τομέας είναι σχετικά μικρός αλλά δυναμικός. Η αύξηση της παραγωγής όμως προέρχεται από τον τομέα αυτόν ο οποίος απορροφά ένα μεγάλο μέρος των συνολικών επενδύσεων ενώ έχει σχετικά υψηλούς ρυθμούς παραγωγικότητας. Η τάση αυτή της

---

[9] Ο τομέας αυτός συνήθως ταυτίζεται με τον πρωτογενή.

[10] Η παραπομπή αφορά το υπόδειγμα του W. A. Lewis το οποίο έχει αποδεχτεί πλήρως ο Kuznets ο οποίος με τις κατάλληλες τροποποιήσεις "καταλήγει" στην προσωπική διανομή του εισοδήματος. Ως νέες πηγές εργατικού δυναμικού αναφέρονται το λιανικό εμπόριο, οι οικιακοί βοηθοί, η ένταξη γυναικών στη μισθωτή απασχόληση κ.ά.

[11] Η υπογράμμιση είναι δική μας.

[12] Η παρατήρηση αυτή του Lewis και η αποδοχή της από τον Kuznets και τους μετέπειτα μελετητές της οικονομικής ανισότητας αποτελεί και το συνδετικό κρίκο μεταξύ οικονομικής και πληθυσμιακής εξέλιξης.

συγκεντρωτικής μεγέθυνσης διαιωνίζεται από παράγοντες όπως οι περιορισμένες δυνατότητες αγοράς γης, οι δυσκολίες απόκτησης δανείων, τα χαμηλά ποσοστά μόρφωσης και καλύτερες δυνατότητες συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό μόνο στον τομέα. Καθώς όμως με την πάροδο του χρόνου οι επιχειρήσεις μεγαλώνουν, μεγαλώνει κατ' επέκτασιν και το μερίδιο του μη παραδοσιακού τομέα. Η διαρθρωτική αυτή μεταβολή έχει σημαντική επίδραση στο μέγεθος της διανομής του εισοδήματος. Επειδή η παραγωγικότητα αυξάνει, παρατηρείται αρχικά η τάση να αυξάνει η εισοδηματική ανισότητα (μεταξύ τομέων αλλά και συνολικά). Καθώς όμως η διαδικασία της μεταφοράς του εργατικού δυναμικού από τον έναν τομέα στον άλλο συνεχίζεται, ο βαθμός αυτός της ανισότητας φτάνει σε κάποιο μέγιστο σημείο (κορεσμού) και κατόπιν εισέρχεται σε συνεχή κατιούσα πορεία, μέχρι να φτάσει σε ελάχιστο σημείο όταν οι δυο τομείς έχουν γίνει μη παραδοσιακοί. Δηλαδή, εντοπίζεται αρχικά αυξητική τάση του μεριδίου των υψηλών εισοδηματικών ομάδων έως το μέγιστο σημείο και κατόπιν ακολουθεί σε πιο γρήγορο ρυθμό η αύξηση των μεριδίων των κατώτατων εισοδηματικών κλιμακίων.

Υπάρχουν ωστόσο αρκετά εμπόδια που περιορίζουν την αύξηση των μεριδίων που λαμβάνουν οι φτωχές πληθυσμιακές ομάδες. Η γρήγορη αύξηση του πληθυσμού σε πολλές (αναπτυσσόμενες) χώρες έχει δημιουργήσει ένα μεγάλο πλεόνασμα ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού το οποίο δεν μπορεί να απασχοληθεί σε έμμισθη απασχόληση και αναγκαστικά παραμένει στον πρωτογενή τομέα. Πρόκειται για γεωργούς, αγροτικούς τεχνίτες- βιοτέχνες ή για το τμήμα εκείνο των αστικών περιοχών που εξακολουθεί να ασχολείται με εργασίες του πρωτογενή τομέα. Τα τμήματα αυτά του πληθυσμού είναι τα πιο φτωχά και δέχονται πολλές σε βάρος του διακρίσεις ενώ συχνά εντοπίζονται και έξω από τις οργανωμένες αγορές της οικονομίας στα γνωστά γκέτο. Οι παράγοντες αυτοί επεξηγούν γιατί επικρατεί η τάση τα "κέρδη" της οικονομικής εξέλιξης να είναι περισσότερο συγκεντρωμένα κατά τα αρχικά στάδια και να διαχέονται αργότερα σε οικονομικά ασθενέστερες πληθυσμιακές ομάδες. Δηλαδή, το σημείο πτωτικής τάσης του εισοδηματικού μεριδίου που λαμβάνει π.χ. το εισοδηματικά ανώτατο 20% του πληθυσμού, προηγείται του σημείου αύξησης του μεριδίου που λαμβάνει το κατώτατο 20%.

Η σημαντικότερη διαπίστωση που έκανε ο Kuznets είναι ότι ακόμη και στην περίπτωση που το κατά κεφαλήν εισόδημα στους δυο τομείς είναι ταυτόσημο και σταθερό, η μετακίνηση και μόνο του πληθυσμού από τον έναν τομέα αρκεί για να διαγράψει το αντίστροφο U της ανισότητας. Εφόσον δηλαδή, με δεδομένο το ύψος των μισθών, η καμπύλη της προσφοράς εργασίας είναι ελαστική, όπως συμβαίνει στις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες, ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού μεταφέρεται αποτελεσματικά από τον έναν τομέα στον άλλο δίχως ουσιαστικά να μειώνεται το μέγεθος της παραγωγής. Η αναδιανομή αυτή του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού με εκροή του από τον παραδοσιακό τομέα, αποτελεί συνθήκη για τη μελλοντική ανάπτυξη μιας χώρας καθώς επίσης και μείωση της ανισότητας. Οι εργαζόμενοι είναι δυνατό να μετακινηθούν με κίνητρο την υψηλότερη αμοιβή ή με επιβολή (φορολογικών) κινήτρων που προάγουν την κινητικότητα. Η διαδικασία αυτή της μετάβασης της οικονομίας είναι σημαντική και μπορεί να βοηθήσει μια χώρα που βρίσκεται σε στάσιμη κατάσταση να περιέλθει σε κατάσταση αυτόνομης οικονομικής εξέλιξης.

Με βάση το απλό αυτό αναλυτικό πλαίσιο ο Kuznets υποστήριξε ότι η ανισότητα στα εισοδήματα εξαρτάται από (α) την αναλογία πληθυσμού που μετακινείται από τον έναν τομέα στον άλλον και (β) από τα επίπεδα και τις μεταβολές στα (ενδο-) τομεακά εισοδήματα.

Με άλλα λόγια, η οικονομική εξέλιξη χαρακτηρίζεται από τη διαδικασία της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης, κατά την οποία σταδιακά ο αγροτικός πληθυσμός συρρικνώνεται. Αρχικά η διανομή του εισοδήματος θεωρείται ως ένας συνδυασμός της διανομής των αστικών και των αγροτικών εισοδημάτων. Τα μέσα εισοδήματα του αγροτικού πληθυσμού είναι κατά κανόνα χαμηλότερα από τα αντίστοιχα μέσα εισοδήματα του πληθυσμού στο μη παραδοσιακό τομέα, που συνήθως είναι ο αστικός. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, με τη σχετική αύξηση του αστικού πληθυσμού επέρχεται μία αύξηση της συνολικής ανισότητας ακόμη και αν η ανισότητα ανάμεσα στους δυο τομείς ήταν ταυτόσημη. Όταν έχει ξεκινήσει η διαδικασία της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης, η ανισότητα αγγίζει το μέγιστό της σημείο, αλλά ύστερα από το σημείο αυτό η μείωση της διακύμανσης στα αστικά εισοδήματα γίνεται εμφανής με τη σχετική βελτίωση της εισοδηματικής κατάστασης των χαμηλών εισοδημάτων.

Ο μηχανισμός αυτός μπορεί να δώσει ικανοποιητικές επεξηγήσεις για τις υφιστάμενες μεταβολές στην ανισότητα, σε ένα δείγμα με διαστρωματικά δεδομένα από διάφορες χώρες (cross country data) σε διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο προσδιορισμός του σημείου εκείνου όπου η ανισότητα αρχίζει να φθίνει (turning point). Μετά το σημείο αυτό έχουμε μετάβαση ή διαρθρωτικές μεταβολές της οικονομίας η οποία χαρακτηρίζεται από εκβιομηχάνιση, αστικοποίηση και εκσυγχρονισμό του αγροτικού τομέα. Έχει φτάσει όμως η ανισότητα σε ελάχιστα όρια; Τι γίνεται την περίοδο μετά τη μετάβαση; Στο αναλυτικό πλαίσιο διατυπώνεται η παραδοχή ότι η δυαδικότητα όχι μόνο μεταξύ τομέων αλλά και κατά προέκταση μεταξύ επαγγελμάτων, επιπέδων εκπαίδευσης κ.λπ., "κλείνει το κεφάλαιο της ανισότητας". Αντίθετα στο τρίτο τμήμα, όπως θα δούμε, το στάδιο της δυαδικότητας θεωρείται ως ενδιάμεσο για τη μετάβαση από τη λειτουργική στην προσωπική διανομή του εισοδήματος.

Ο Kuznets, με βάση το υπόδειγμα της ανισότητας ανάμεσα στους δυο τομείς της οικονομίας κατέληξε σε μια σειρά γενικών υποθέσεων και συμπερασμάτων, τα οποία έχουν ως εξής:

- Αν η διαφορά στα κατά κεφαλήν εισοδήματα αυξάνει και τα εισοδήματα διανέμονται περισσότερο άνισα στο μη παραδοσιακό τομέα, τότε μια αύξηση του πληθυσμού στον τομέα αυτό επιφέρει αύξηση της ανισότητας σε εθνικό επίπεδο.
- Αν η διαφορά στα κατά κεφαλή εισοδήματα μεταξύ των δυο τομέων αυξάνει και η ανισότητα στον μη παραδοσιακό τομέα είναι μεγαλύτερη, τότε η μεταφορά πληθυσμού πρός τον τομέα αυτό συνεισφέρει στη μείωση του εισοδηματικού μεριδίου που λαμβάνει το το κατώτατο 20%. Η μείωση αυτή είναι μεγαλύτερη από την αύξηση που δέχεται το υψηλότερο 20% του πληθυσμού.
- Όταν η διαφορά στα κατά κεφαλήν εισοδήματα είναι μικρή-σταθερή και περισσότερο έντονη στο μη παραδοσιακό τομέα, η αύξηση της ανισότητας σε εθνικό επίπεδο θα είναι μέγιστη όταν ακολουθήσει διατομεακή μεταφορά πληθυσμού.

- Ακόμη και αν η διαφορά στα κατά κεφαλήν εισοδήματα είναι σταθερή και ο βαθμός ανισότητας ανάμεσα στους δυο τομείς είναι ίδιος, αρκεί και μόνον η μετακίνηση πληθυσμού για μια αύξηση της ανισότητας σε εθνικό επίπεδο. Γενικά όμως ισχύει ότι όταν η αναλογία του πληθυσμού στον παραδοσιακό τομέα μειώνεται, η διαφορά στα εισοδήματα πρώτα διευρύνεται και κατόπιν φθίνει.
- Τα μερίδια του πληθυσμού ο οποίος ανήκει στις κατώτερες εισοδηματικές κατηγορίες, μειώνονται κατά τα πρώτα στάδια της ανάπτυξης, πολύ πριν αυξηθούν τα μερίδια των ατόμων στις υψηλές εισοδηματικές κατηγορίες. Με την εκβιομηχάνιση η επέκταση του μη παραδοσιακού τομέα αυξάνει το μέσο κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα ακόμη και αν η διανομή και το κατά κεφαλήν εισόδημα σε κάθε τομέα παρέμειναν αμετάβλητα. Τα μερίδια των υψηλών εισοδηματικών ομάδων θα μπορούσαν να αυξηθούν μόνον αν επικρατούσε μία μεγαλύτερη αύξηση στα κατά κεφαλήν εισοδήματα του μη παραδοσιακού τομέα ή αν η ανισότητα στον τομέα αυτό γινόταν πιο έντονη. Αυτό σύμφωνα με τον Kuznets οφείλεται στα σχετικά εισοδήματα, στο βαθμό ανισότητας και στο ποσοστό του πληθυσμού που απασχολείται σε κάθε τομέα.

Εμπειρικά, λόγω της έλλειψης δεδομένων της διανομής του εισοδήματος, ο Kuznets συγκρίνει το βαθμό της ενδοτομεακής ανισότητας. Δηλαδή συγκρίνει το βαθμό με τον οποίο τα εισοδήματα από εργασία, σε διάφορους τομείς της οικονομίας είναι ίσα ή άνισα μεταξύ τους. Τα εισοδήματα αυτά υπολογίζονται αν διαιρεθεί ο αριθμός των εργαζομένων σε κάθε τομέα με την τιμή του συνολικού προϊόντος που παράγεται σε αυτόν. Με τον τρόπο αυτόν εκτιμάται το μερίδιο στο συνολικό εγχώριο προϊόν καθώς και η αναλογία του εργατικού δυναμικού που απασχολείται σε κάθε τομέα[13]. Κατόπιν με συγκριτική ανάλυση υπολογίζεται ο διατομεακός βαθμός ανισότητας. Σε περίπτωση που δεν υπάρχουν αποκλίσεις μεταξύ του συνολικού εθνικού προϊόντος και του αθροίσματος από την αναλογία του κάθε τομέα, τότε δεν υπάρχει ανισότητα. Ο δείκτης αυτός της διατομεακής ανισότητας, παρομοιάζεται με την καμπύλη Lorenz και αποτελεί προέκταση της ενδοτομεακής ανισότητας που μπορεί να εκτιμηθεί π.χ. με το συντελεστή Gini.

Ο H. Lydall (1979), πάνω στο ίδιο θέμα διακρίνει τον παραδοσιακό τομέα της οικονομίας ο οποίος αποτελείται από επιχειρήσεις που κάνουν χρήση προβιομηχανικών τεχνικών παραγωγής ενώ ο μη παραδοσιακός αποτελείται από τις σύγχρονες επιχειρήσεις. Οι διαφορές στην οργάνωση και την παραγωγικότητα, αποτελούν κύρια αιτία διαχωρισμού ανάμεσα στους δυο τομείς, με αποτέλεσμα την ανισότητα των ατομικών εισοδημάτων. Καθώς οι παραδοσιακοί γεωργοί βελτιώνουν την ποιότητα των προϊόντων, η παραγωγικότητα στη γεωργία αυξάνει ενώ το πλεόνασμα του εργατικού δυναμικού από τις εξελίξεις αυτές σύντομα διοχετεύεται σε άλλους τομείς.

---

[13] Έχουμε την πρώτη ένδειξη ανισότητας για κάθε τομέα. Χαμηλή αναλογία απασχόλησης και μεριδίου από το συνολικό προϊόν σημαίνει και μεγαλύτερη ανισότητα στον τομέα αυτόν.

Αν και ο εκσυγχρονισμός διαχέεται προς κάθε κατεύθυνση, αρχικά την επίδρασή του δέχεται μόνον ένας χαμηλός αριθμός επιχειρήσεων του σύγχρονου τομέα. Η παραγωγικότητα των επιχειρήσεων αυτών διαφέρει καθοριστικά από τις υπόλοιπες. Ο διαχωρισμός που προτείνεται από τον Lydall στηρίζεται στα εξής σημεία:
- Μια ομάδα επιχειρήσεων είναι σύγχρονη αν χρησιμοποιεί και συνεχώς βελτιώνει τις μοντέρνες τεχνικές εργασίας.
- Μια ομάδα επιχειρήσεων είναι παραδοσιακή αν οι σύγχρονες τεχνικές παραγωγής και οργάνωσης αγνοούνται ή αν υπάρχουν φυσικά και νόμιμα εμπόδια για τη χρήση τους. Η χαμηλή παραγωγικότητα και οι χαμηλές επενδυτικές δαπάνες είναι κύριο χαρακτηριστικό των επιχειρήσεων αυτών.

Ο διαχωρισμός γίνεται ανάμεσα σε σύγχρονο και παραδοσιακό τομέα και μέχρι να ολοκληρωθεί η μεταφορά του πληθυσμού η ανισότητα διαγράφει τη γνωστή καμπύλη τύπου αντίστροφου U. Σε περίπτωση που η διανομή του εισοδήματος είναι ταυτόσημη και για τους δυο τομείς, τότε αποκτά σπουδαιότητα η διερεύνηση της ενδοτομεακής ανισότητας η οποία δημιουργείται από τροποποιήσεις στις τεχνικές παραγωγής.

Είναι πιο πρόσφατος ο διαχωρισμός της (α) μακροχρόνιας σχέσης μεταξύ βαθμού ανισότητας και επιπέδου οικονομικής εξέλιξης από τη (β) βραχυχρόνια σχέση μεταξύ ανισότητας και ρυθμού οικονομικής εξέλιξης. Ο S. Kuznets, είχε επικεντρώσει την ανάλυσή του στον προσδιορισμό των μακροχρόνιων σχέσεων που προκαλούνται από μεταβολές στη διάρθρωση της οικονομίας. Σε αντίθεση με την υπόθεση του Kuznets, έχει διαπιστωθεί ότι σε ορισμένες Λ.Α.Χ. επικρατούν γρήγοροι ρυθμοί ανάπτυξης για συγκριτικά βραχυχρόνιες περιόδους, όπως π.χ. στη Βραζιλία το διάστημα 1960-1970, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται μία αξιόλογη αύξηση της ανισότητας μέσα στο διάστημα αυτό. Αν και το αποτέλεσμα μπορεί να ερμηνευτεί με την υπόθεση του Kuznets, ένας υψηλότερος ρυθμός ανάπτυξης επιδρά στην ανισότητα και μάλλον υπάρχει κάποιος βαθμός διαφοροποίησης.

Δημιουργείται ωστόσο δυσπιστία στο κατά πόσον υπάρχουν δυνάμεις που προκαλούν, ανεξάρτητα από τις μακροχρόνιες διαδικασίες, υψηλότερη ανισότητα. Για παράδειγμα, αν η ανάπτυξη είναι συγκεντρωμένη σε ορισμένες περιοχές ή τομείς, καθυστέρηση στην κινητικότητα της εργασίας μπορεί να προκαλέσει ανισορροπίες στην αγορά των συντελεστών παραγωγής καθώς και σημαντικές εισοδηματικές διαφοροποιήσεις των οποίων η ένταση διαφέρει από αυτές που προέρχονται από μακροχρόνιες διαρθρωτικές αλλαγές (π.χ. έλλειψη εργατικής δεξιότητας). Εμπειρικά οι μακροχρόνιες σχέσεις δοκιμάζονται με την επίδραση μεταβλητών όπως το Κ.Κ.Ε. ή το Κ.Κ.Π., ενώ οι βραχυχρόνιες με την επίδραση της μεταβλητής του ρυθμού αύξησης του εγχώριου προϊόντος (G.D.P) (Ahluwalia 1974).

Υποστηρίζεται ότι η συνύπαρξη των δύο τομέων της οικονομίας και η διαιώνισή τους οφείλονται στις ατέλειες της αγοράς. Οι ατέλειες αυτές συνήθως απορρέουν από την τάση που έχουν τα άτομα να βρεθούν σε κρίσιμες για αυτούς και πιο σημαντικές θέσεις εργασίας. Όταν όμως καταλάβουν τις θέσεις αυτές παραμένουν μόνιμα για ολόκληρο τον εργασιακό τους κύκλο. Με τον τρόπο αυτόν

ο μηχανισμός ανάπτυξης μιας δυαδικής οικονομίας και η άνιση διανομή του εισοδήματος συνδέονται καθοριστικά και "διαιωνίζονται" (Bingsten 1983).

2.2. ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ, ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ: ΤΥΠΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ

Οι αιτιατές σχέσεις που προκύπτουν από την ερμηνευτική βάση του δυαδικού τομέα της οικονομίας δεν είναι απόλυτες ούτε και γενικά αποδεκτές. Σύμφωνα με τον Ahluwalia (1974, 1976α, 1976β) πρόκειται για τυποποιημένα γεγονότα ή τυποποιημένες παρατηρήσεις και σχέσεις. Δηλαδή γεγονότα τα οποία αναμένονται και προέρχονται από εμπειρική παρατήρηση, δίχως να επεξηγούνται απαραίτητα από ένα ολοκληρωμένο ερμηνευτικό σχήμα, το οποίο σύμφωνα με τον Ahluwalia μπορεί να αναζητηθεί αργότερα.

Ο προσδιορισμός τυποποιημένων γεγονότων δεν είναι δηλαδή ταυτόσημος με την ανάπτυξη και εφαρμογή μιας ήδη δοκιμασμένης θεωρίας. Μπορεί ωστόσο να συνεισφέρει προς την κατεύθυνση αυτήν κατά δύο τουλάχιστον τρόπους:

α) Οι αιτιώδεις συσχετισμοί να βασίζονται σε υποθέσεις οι οποίες θα ανακαλύπτουν ολόκληρο το μηχανισμό που υποκρύπτεται. Ο μηχανισμός αυτός με τη σειρά του θα δοκιμαστεί περαιτέρω και κατά προέκταση θα εμπεδωθεί σε ένα ευρύτερο αναλυτικό πλαίσιο, αν φυσικά υπάρχει κάποιο.

β) Τα τυποποιημένα γεγονότα προσδίδουν κάποιο μέτρο επιβεβαίωσης των θεωριών της διανομής του εισοδήματος και της οικονομικής εξέλιξης, διότι προσδιορίζουν εμπειρικά το ζητούμενο ή τι πρόκειται να επεξηγηθεί από τις θεωρίες αυτές.

Αυτό που ουσιαστικά ξέρουμε ή μπορούμε να υπολογίσουμε από τυποποιημένα γεγονότα είναι η υπόθεση του αντίστροφου U της ανισότητας. Ωστόσο η υπόθεση αυτή, στην αρχική της τουλάχιστον διατύπωση, στηρίζεται στην πορεία που θα έχει το κατά κεφαλήν εισόδημα. Δηλαδή στο Κ.Κ.Ε., ο πληθυσμιακός όγκος ως παρονομαστής του δείκτη θεωρείται σαν κάτι ενιαίο και αδιάσπαστο και μόνο με την τομεακή δυαδικότητα μπορούμε να επεξηγήσουμε τις (εθνικές ή περιφερειακές) ανισότητες. Η κίνηση του πληθυσμού ανάμεσα στους τομείς δεν εξετάζεται στη φυσική της διάσταση αλλά στη χωρική. Οι δημογραφικές (και άλλες) διαστάσεις της διανομής του εισοδήματος απασχόλησαν τον S. Kuznets (1969, 1976, 1978, 1982), τον M. Ahluwalia (1974, 1976α, 1976β), τον A. Flegg (1974), τον A.M. Bhattacharyya (1975), τον R. Repetto (1976, 1978), τον C.R. Winegarden (1978) και τον P. Tsakloglou (1989).

Η "ανάγκη" συτή, δηλαδή η αναζήτηση του "ειδικού βάρους" των δημογραφικών μεταβλητών στη διανομή του εισοδήματος, προέκυψε μεταξύ άλλων και από προβληματισμούς γύρω από σφάλματα και

παραλείψεις που είναι ενσωματωμένα στο Κατά Κεφαλήν Εισόδημα[14]. Ένα ερώτημα που θέτει ξεκάθαρα τον προβληματισμό, είναι αν έχει η διανομή του εισοδήματος σχέση με τη γονιμότητα ή με άλλες δημογραφικές συνιστώσες του πληθυσμού και προς ποια κατεύθυνση κινείται η σχέση αυτή;.

Η απεικόνιση όμως της οικονομικής ευημερίας σε ατομική βάση με την αναγκαία μετάβαση από το συνολικό στο Κ.Κ.Ε. (ή το κατά κεφαλήν οικογενειακό), έχει το μειονέκτημα της μη αντικειμενικής εκτίμησης της ανισότητας μεταξύ νοικοκυριών και μέσα σε αυτά. Επειδή δεν υπάρχει κάποιος εμφανής τρόπος υπολογισμού, οι εισοδηματικές διαφορές ανάμεσα στα νοικοκυριά με διαφορετικό μέγεθος, συστηματικά αγνοούνται ή σταθμίζονται με την ίδια βαρύτητα. Ήδη, με τα ερωτήματα που τέθηκαν και τις ατέλειες που εντοπίστηκαν, αναπτύχθηκε ο αρχικός προβληματισμός για τις δημογραφικές διαστάσεις (αριθμός μελών και διαφορετικά μέλη του νοικοκυριού) της διανομής του εισοδήματος (πριν από και μετά τη μετάβαση). Η διατομεακή ανισότητα μπορεί να οφείλεται και στο ότι στον παραδοσιακό τομέα υπάρχουν περισσότερα εξαρτώμενα μέλη[15].

Σε μια εκτενέστατα εμπειρική και αναλυτική εργασία ο S. Kuznets (1976) διαπίστωσε και διατύπωσε την άποψη ότι το μέγεθος του νοικοκυριού και η ηλικία του υπεύθυνου και των άλλων μελών του νοικοκυριού, τα οποία μεταβάλλονται κατά ένα συστηματικό τρόπο σε ολόκληρο το φάσμα του κύκλου ζωής, είναι οι κατ' εξοχήν δημογραφικοί παράγοντες της διανομής του εισοδήματος. Πρέπει δηλαδή να λαμβάνεται υπόψη, κατά την επιλογή της μονάδας ανάλυσης, η ηλικία (του υπευθύνου) και το μέγεθος και η σύνθεση του νοικοκυριού.

Οι υποθέσεις και τα πορίσματα του Kuznets έχουν ως εξής:
α) Τα νοικοκυριά με μεγάλο μέγεθος έχουν την τάση να εμφανίζουν μεγαλύτερα (οικογενειακά) εισοδήματα. Δηλαδή υπάρχει θετική σχέση μεταξύ μεγέθους του νοικοκυριού και ύψους εισοδήματος.
β) Τα νοικοκυριά με μεγάλο μέγεθος εμφανίζουν μικρότερο κατά κεφαλήν (οικογενειακό) εισόδημα. Δηλαδή υπάρχει αρνητική σχέση μεταξύ μεγέθους του νοικοκυριού και μεγέθους του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Η αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος δεν είναι ανάλογη του αριθμού των μελών που απαρτίζουν το νοικοκυριό και ο αριθμός των εξαρτώμενων μελών είναι ένας καθοριστικός παράγοντας για την κατάσταση αυτήν.
γ) Τα εισοδήματα έχουν την τάση να μεταβάλλονται ανάλογα με την ηλικία του υπεύθυνου ή των άλλων μελών του νοικοκυριού. Η αύξηση αυτή ακολουθεί την πορεία αντίστροφου U. Δηλαδή κατά τα αρχικά στάδια της εργασιακής ηλικίας η αμοιβή από εργασία είναι σχετικά

---

[14] Π.χ. δεν περιλαμβάνει τα μη χρηματικά εισοδήματα, την οικιακή απασχόληση, την αύξηση της ανισότητας σε νοικοκυριά με πολλά εξαρτώμενα μέλη κ.λπ. Επίσης αθροίζονται πολύ υψηλά εισοδήματα με πολύ χαμηλά, πράγμα που σημαίνει ότι δεν έχουμε μία αξιόπιστη ένδειξη ανισότητας, ξέχωρα από την ευαισθησία του Κ.Κ.Ε. σε ακραίες τιμές.

[15] Η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης εξετάζει και την περίπτωση αυτήν.

χαμηλή και αυξάνει ανάλογα με τα χρόνια μέχρι να γίνει μέγιστη λίγο πριν περάσει το άτομο το κατώφλι της ηλικίας που παύει να είναι παραγωγικό (60 ή 65 ετών). Από το σημείο αυτό και μετά, η πορεία γίνεται πτωτική μέχρι να ολοκληρωθεί ο κύκλος ζωής του ατόμου[16].

Τα ευρήματα αυτά του Kuznets καθώς και τα συμπεράσματα που γενικά έχουν προκύψει, θεωρούνται πλέον ως νομοτέλειες στα οικονομικά της ανισότητας.

Το έτος 1982, ο Kuznets σε μια πιο πρόσφατη εμπειρική του εργασία διαπίστωσε ότι ο αριθμός των παιδιών είναι αυτός που επιδρά σημαντικά στη διανομή του εισοδήματος και σε μικρότερο βαθμό τα άλλα εξαρτώμενα μέλη. Δηλαδή, στα μεγάλου μεγέθους νοικοκυριά βρίσκονται περισσότερο συγκεντρωμένα παιδιά από ότι ενήλικες και γι΄ αυτό εμφανίζουν χαμηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα. Κατά την πορεία μετάβασης της γονιμότητας όμως (δηλαδή από τη μετάβαση με νοικοκυριά που έχουν έναν υψηλό αριθμό παιδιών σε νοικοκυριά με χαμηλή γονιμότητα) η κατάσταση μεταβάλλεται και το κατά κεφαλήν εισόδημα αυξάνει. Για το εμπειρικό αυτό "παράδοξο" εύρημα ο Kuznets θεώρησε ότι ευθύνεται η ύπαρξη αντιθέσεων ανάμεσα στα νοικοκυριά με υψηλά και χαμηλά εισοδήματα καθώς και από τον τρόπο που σε αυτά λαμβάνονται αποφάσεις για την απόκτηση ή όχι κάποιου παιδιού.

Εκτός από τις δημογραφικές διαστάσεις στην ερμηνεία της διανομής του εισοδήματος ο S. Kuznets (1969) διερεύνησε και τις διαφοροποιήσεις που υφίσταται η αύξηση του πληθυσμού ή η γονιμότητα από οικονομικούς παράγοντες και κύρια από τη διανομή του εισοδήματος. Δηλαδή για την ύπαρξη αιτιώδους σχέσης διερεύνησε προς την αντίθετη κατεύθυνση. Με δείγμα αποτελούμενο από Χώρες Λιγότερο Αναπτυγμένες, των οποίων το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι κάτω από κάποιο συμβατικά οριζόμενο χαμηλό όριο, και Χώρες Αναπτυγμένες, των οποίων το κατά κεφαλήν εισόδημα υπερέχει του ορίου αυτού και με περίοδο αναφοράς το διάστημα 1960-1964, διαπιστώνει ότι:

- Το ακαθάριστο ποσοστό αναπαραγωγής διαφοροποιείται από το εισόδημα και είναι πάνω από το 2% για τις Λ.Α.Χ. και κάτω από το όριο αυτό για τις Α.Χ.
- Μεταξύ χωρών η διαφορά στη γονιμότητα είναι σημαντική μόνο για τις γυναίκες ηλικίας 25 ετών και άνω, ενώ η γονιμότητα των γυναικών ηλικίας 25-34 είναι υψηλή[17].
- Η υψηλότερη γονιμότητα των Λ.Α.Χ. οφείλεται και στα ποσοστά γαμηλιότητας που είναι μεγαλύτερα στις χώρες αυτές.

Υιοθετώντας υποθέσεις από το ερμηνευτικό πλαίσιο της δημογραφικής μετάβασης και της θεωρίας της γονιμότητας[18], ο Kuznets υποστηρίζει ότι τα παιδιά μακροχρόνια μπορούν να προσφέρουν στην οικονομική ευημερία της οικογένειας, κάτι το οποίο γνωρίζουν και μπορεί να υπολογίζουν οι γονείς. Οι χώρες, ταξινομημένες σύμφωνα με το μέγεθος του κατά κεφαλήν εισοδήματος,

---

[16] Πρόκειται για τη γνωστή θεωρία του κύκλου ζωής (βλ. κεφ. 9.).
[17] Σύγκρινε με την υπόθεση του Easterlin, κεφάλαιο 6.4.
[18] Εξετάζεται διεξοδικά σε επόμενα κεφάλαια.

εμφανίζουν διαφορετικό μέγεθος γονιμότητας το οποίο αποδίδεται στη διάρθρωση της οικονομίας, στις συνθήκες παραγωγής, στα μερίδια που αντιστοιχούν στους τομείς της οικονομίας, στην επίδραση των κοινωνικών κανόνων που "θεσπίζουν" την υψηλή γονιμότητα, στο μέγεθος και στη διάρθρωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, στην κατανάλωση, στο ανθρώπινο κεφάλαιο κ.ά. Οι παραπάνω (μακρο-) παράγοντες είναι για τον Kuznets ενδείξεις κάποιου διαφορετικού τύπου συνθηκών διαβίωσης. Αν υποτεθεί ότι η μονάδα ανάλυσης, η οποία ορθολογικά αποφασίζει για τον αριθμό των παιδιών που αποκτά, υπολογίσει τις συνέπειες (οικονομικές κ.ά.) που θα επέλθουν από την απόφαση που θα λάβει, τότε είναι λογικό να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα ότι οι διαφορές στα κατά κεφαλήν εισοδήματα, και κατ' επέκτασιν στον τρόπο και τις συνθήκες διαβίωσης, έχουν επίδραση στις αποφάσεις γονιμότητας.

Στις Η.Π.Α. ο υψηλός αριθμός των γεννήσεων οφείλεται στη συμμετοχή των παιδιών σε αγροτικές και βιοτεχνικές ενασχολήσεις και στην ασφάλεια που προσφέρουν στους γονείς όταν γεράσουν. Τα καθαρά οικονομικά μεγέθη (Κατά Κεφαλήν Εισόδημα, μερίδιο του κάθε τομέα κ.λπ.) από μόνα τους δεν επεξηγούν ικανοποιητικά τις υψηλές γεννήσεις ούτε και την υφιστάμενη διαφοροποίησή τους από χώρες που διαδοχικά έχουν περάσει μέσα από τη δημογραφική μετάβαση[19].

Σε γενικές γραμμές, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι ο S. Kuznets έθεσε τα θεμέλια για τη διερεύνηση των εισοδηματικών ανισοτήτων. Ο αναλυτικός χειρισμός του εξετάζει το συσχετισμό μεταξύ Κ.Κ.Ε. και ποσότητας ή ρυθμού αύξησης του πληθυσμού σε μακροοικονομικό επίπεδο, υποθέτοντας ότι η αντίδραση σε τομεακές ανισορροπίες γίνεται μόνο με προσφυγή σε ποσοτικές πληθυσμιακές προσαρμογές. Τούτο σημαίνει ότι σε περίπτωση εμφάνισης πλεονάζουσας ζήτησης σε έναν από τους δυο τομείς, μεταφέρεται αυτόματα πληθυσμός σε αυτόν αφήνοντας τον όγκο της παραγωγής ουσιαστικά αναλλοίωτο. Παράλληλα με την τεχνολογική πρόοδο όταν και οι δυο τομείς είναι σύγχρονοι η προσαρμογή έχει γίνει εξελικτικά με τη δημογραφική μετάβαση. Η ανισότητα με βάση το αναλυτικό αυτό σχήμα εντοπίζεται μεταξύ των άνισων κατά κεφαλήν τομεακών εισοδημάτων.

Η προσέγγιση του δυαδικού τομέα της οικονομίας δεν είναι η μοναδική που εξετάζει τη σχέση της διανομής του εισοδήματος με την πληθυσμιακή εξέλιξη. Υπάρχει και μια άλλη προσέγγιση η οποία έχει γίνει γνωστή ως "θεσμική" (institutionalist). Εκφραστές της άποψης αυτής είναι οι Adelman και Morris (1973). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η διανομή του εισοδήματος σε μια χώρα προσδιορίζεται από οικονομικούς, κοινωνικοπολιτισμικούς και πολιτικούς παράγοντες. Η παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα και της βιομηχανίας, ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού, η αναδιανομή του εισοδήματος μέσω της φορολογίας, ορίζονται ως οικονομικοί παράγοντες. Κοινωνικοπολιτισμικοί θεωρούνται οι παράγοντες της αστικοποίησης, της εκπαίδευσης, της κοινωνικής κινητικότητας,

---

[19] Η υπόθεση αυτή χρησιμοποιείται και αναφέρεται με πολλούς τρόπους στην εργασία αυτή.

ακόμη η πολιτισμική και εθνική ομοιογένεια και το μέγεθος της μεσαίας κοινωνικής τάξης. Ως πολιτικοί ορίζονται οι παράγοντες που έχουν σχέση με κύρια χαρακτηριστικά της πολιτικής εξουσίας, τα ενδιαφέροντα για συμμετοχή σε πολιτικές αποφάσεις με την οργάνωση π.χ. σε κάποιο πολιτικό κόμμα, κ.ά. Εμπειρικά η στατιστική μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε ήταν η ανάλυση διακύμανσης και η πολλαπλή παλινδρόμηση[20].

Η μέθοδος και τα αποτελέσματα των Adelman-Morris έχουν δεχτεί έντονη κριτική. Οι ποιοτικές μεταβλητές που χρησιμοποιούν στο υπόδειγμά τους είναι σύνθετες και εμφανίζουν το πρόβλημα της έλλειψης για μια στατιστικά ολοκληρωμένη εξειδίκευση. Επίσης δύσκολα μπορεί κανείς σε μια apriori βάση να περιγράψει τη συμμετοχή των μεταβλητών αυτών στην εκτίμηση της ανισότητας[21]. Η στατιστική μεθοδολογία έχει επίσης αμφισβητηθεί, ενώ υπάρχει έλλειψη ενός αξιόλογου θεωρητικού πλαισίου αναφοράς. Το θετικό σημείο του υποδείγματος είναι ότι προσδιόρισε έναν αριθμό μεταβλητών όπως π.χ. η δυαδική οικονομία, η εκπαίδευση και η δυνητική οικονομική μεγέθυνση που σχετίζονται θετικά με την ανισότητα.

Η προσέγγιση των Adelman-Morris και το υπόδειγμα του δυαδικού τομέα της οικονομίας δε βρίσκονται κατ' ανάγκην σε αντιπαράθεση. Ο M. Ahluwalia (1974, 1976α, 1976β) επεξηγεί τη σχετική ανισότητα του εισοδήματος κατά τη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης με επεξηγηματικές μεταβλητές την εκπαίδευση, τις μεταβολές στην οικονομική διάρθρωση, το ρυθμό αύξησης του πληθυσμού κ.ά. Ως μέτρο σχετικής ανισότητας χρησιμοποιεί τα εισοδηματικά μερίδια του εισοδηματικά υψηλότερου 20% και του χαμηλότερου 40% του πληθυσμού. Η μεταβλητή της εκπαίδευσης υποτίθεται ότι βελτιώνει τις ικανότητες και δυνατότητες του εργατικού δυναμικού, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για υψηλότερα εισοδήματα και αύξηση του συνολικού μεριδίου των αμοιβών από απασχόληση, με βάση το ανθρώπινο κεφάλαιο[22]. Επίσης η σχέση μεταξύ πληθυσμιακής μεγέθυνσης και ανισότητας προκύπτει θετική, δηλαδή όσο μεγαλώνει ο πληθυσμιακός όγκος τόσο μεγαλώνει η ανισότητα. Με βάση τη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης ο Ahluwalia υποθέτει ότι οι διάφορες εισοδηματικές ομάδες του πληθυσμού αυξάνουν κατά διαφορετικό τρόπο. Τα ζευγάρια των χαμηλών εισοδηματικών κλιμακίων εμφανίζουν μια γρηγορότερη φυσική αύξηση από ό,τι τα ζευγάρια που εντάσσονται στις υψηλές εισοδηματικές κατηγορίες.

---

[20] Ως στατιστικά σημαντικές μεταβλητές προέκυψαν: η εκπαίδευση ως δείκτης βελτίωσης του ανθρώπινου δυναμικού, η οικονομική δραστηριότητα της χώρας, η οικονομική μεγέθυνση, το κατά κεφαλήν προϊόν, ο κοινωνικός-οικονομικός δυαδισμός (που ορίζεται με βάση τον τρόπο ζωής, το επίπεδο της τεχνολογίας και την οργάνωση της χώρας) και η μετακίνηση του εργατικού δυναμικού.

[21] Ανάλογα με το αναμενόμενο πρόσημο και τη σημαντικότητα που έχουν.

[22] Βλέπε τμήμα II.

Υιοθετώντας την άποψη του K. Davis (1935), η αιτιολογία για την υψηλή γονιμότητα των εκτεταμένων νοικοκυριών έχει ως εξής: I) Το οικονομικό κόστος της φροντίδας και ανατροφής παιδιών δεν είναι το ίδιο υψηλό σε σύγκριση με τις πυρηνικές οικογένειες, όπου δεν υπάρχει η εναλλακτική λύση της χρησιμοποίησης και της ανάθεσης καθηκόντων από τους λοιπούς συγγενείς. II) Η ηλικία γάμου μπορεί να είναι μικρή, διότι η φροντίδα και η συντήρηση της συζύγου και των παιδιών περιλαμβάνονται μέσα στον ευρύτερο κύκλο των εξαρτώμενων μελών[23].

Μια στατιστικά σημαντική αύξηση της ανισότητας κατά τα αρχικά στάδια της ανάπτυξης και μια μετέπειτα μείωσή της, η γνωστή υπόθεση του αντίστροφου U της ανισότητας, προέκυψε, ξεκάθαρα από την εμπειρική διερεύνηση του Ahluwalia, ο οποίος αν και ξεκίνησε με υποθέσεις που προέρχονται από την προσέγγιση του δυαδικού τομέα της οικονομίας, ενσωμάτωσε και μεταβλητές της θεσμικής προσέγγισης. Για κάθε μια από τις μεταβλητές που επεξηγούν τη διανομή του εισοδήματος, αφού προκύπτει σημαντική, αναζητά το κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς έτσι ώστε να αποκτήσουν μεγαλύτερη βαρύτητα τα εμπειρικά ευρήματα.

Η πορεία της ανισότητας διαγράφεται στο Διάγραμμα 1. Όπως φαίνεται, αρχικά το εισοδηματικό μερίδιο του πλουσιότερου 20% του πληθυσμού αυξάνει ενώ η πορεία για το φτωχότερο 40% διαγράφει μια διαμετρικά αντίθετη πορεία διευρύνοντας την ανισότητα στο μέγιστο. Στη συνέχεια καθώς το κατά κεφαλήν εισόδημα μεγαλώνει το εισοδηματικό μερίδιο του υψηλότερου 20% εμφανίζει φθίνουσα ανάπτυξη και ακολουθεί η βελτίωση του εισοδηματικά χαμηλότερου άκρου βελτιώνοντας την πορεία της ανισότητας αλλά με σχετικά αργούς ρυθμούς (Ahluwalia 1974).

Σε νεότερες μελέτες ο αναλυτικός χειρισμός προσδιορισμού του αντίστροφου U της ανισότητας και η πορεία μετάβασης της γονιμότητας εξετάζονται ταυτόχρονα. Η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης έχει πλέον εξελιχθεί και μπορεί να ερμηνεύσει ικανοποιητικά γεγονότα που πριν απλά πιστοποιούσε και τυποποιούσε ή μπορούσε να προβλέψει την εξελικτική τους τάση[24]. Επίσης ο πληθυσμιακός παράγοντας που ήταν ως εξωγενής προσδιοριζόμενος στα πρωταρχικά υποδείγματα, όχι απλά διαμορφώνει τη διανομή του εισοδήματος αλλά διαμορφώνεται και από αυτήν.

Οι σχετικά πρόσφατες διερευνήσεις, χρησιμοποιούν πιο πολύπλοκες μεθοδολογίες, με κύριο χαρακτηριστικό τη διεύρυνση του *αρχικού αναλυτικού πλαισίου με την εισαγωγή πρόσθετων μεταβλητών*, πρόσθετων συναρτησιακών σχέσεων και τη σχεδόν ολοκληρωτική τους επικέντρωση στην ενδογενή επίδραση του πληθυσμιακού παράγοντα ως αναγκαία και ικανή συνθήκη οικονομικής εξέλιξης και μείωσης των οικονομικών ανισοτήτων. Για να εξεταστεί ο συσχετισμός αυτός διασυνδέεται η ανισότητα στη διαδικασία της οικονομικής μεγέθυνσης με θεωρίες της προσωπικής διανομής του εισοδήματος που

---

[23] Πιο αναλυτικά βλέπε το κεφάλαιο της δημογραφικής μετάβασης που ακολουθεί.

[24] Π.χ. με τη μέθοδο των προβολών.

Διάγραμμα 1. Εισοδηματικά Μερίδια από Δείγμα Επιλεγμένων Χωρών.

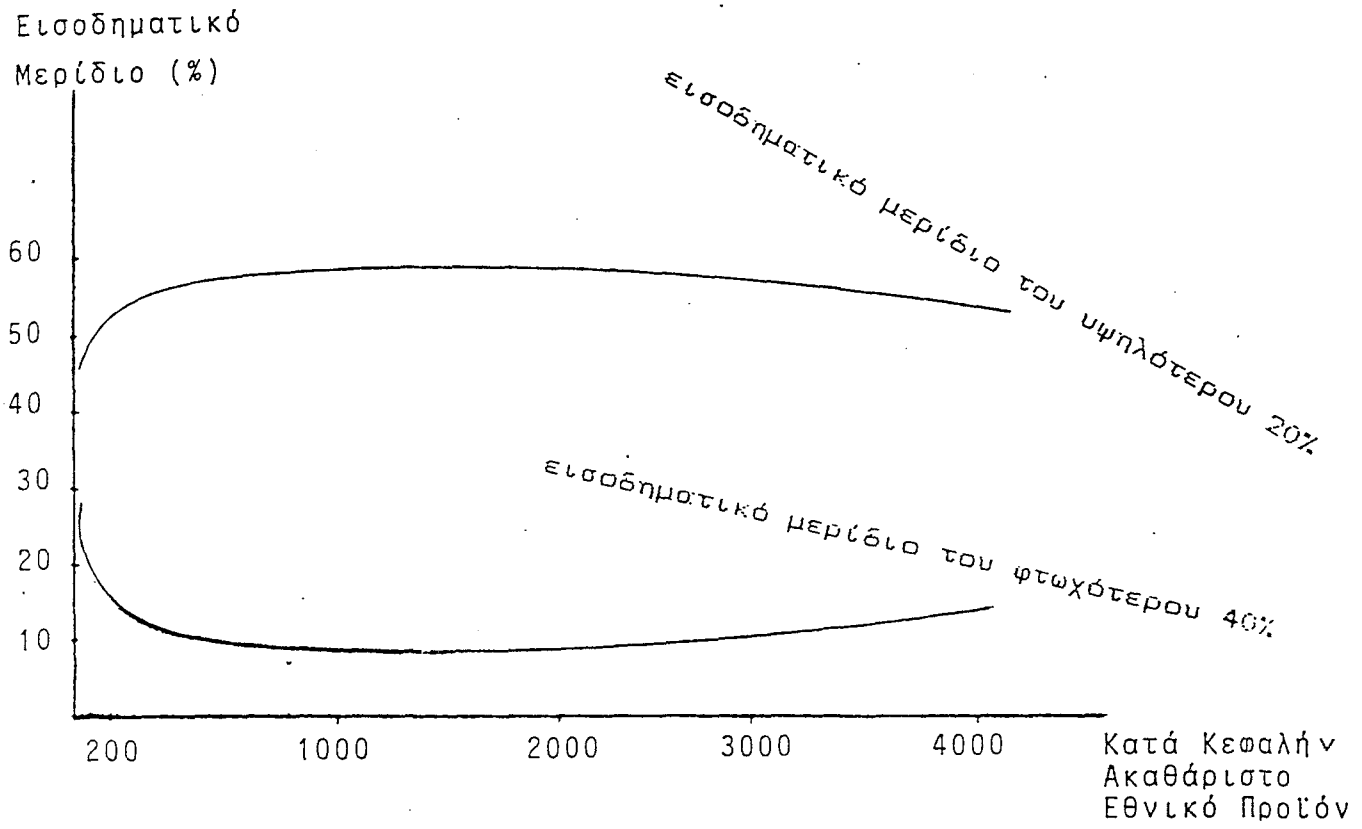

Πηγή: M. Ahluwalia 1974.

εξετάζονται στο επόμενο τμήμα (ΙΙ) και με την πληθυσμιακή θεωρία της δημογραφικής μετάβασης η οποία φαίνεται να αποτελεί πλέον "εργαλείο" ερμηνείας της οικονομικής ανισότητας.

Ο R. Repetto (1974, 1978, 1979) εξετάζει την ταυτόχρονη[25] επίδραση της διανομής του εισοδήματος και της γονιμότητας σε εθνικό (μακροοικονομικό) επίπεδο. Η επίδραση αυτή βασίζεται σε μηχανισμούς που έχουν περιγράψει ο S. Kuznets (1973) και ο M. Paglin (1975). Όπως τονίζεται, η μείωση της γονιμότητας (και της θνησιμότητας) μεταβάλλει τη δομή της πυραμίδας του πληθυσμού και μεγαλώνει τη διακύμανση ηλικίας και αμοιβών. Εκτός αυτού, υπάρχουν και επιδράσεις στο ανθρώπινο και φυσικό κεφάλαιο οι οποίες προκαλούνται από τη διακύμανση της γονιμότητας. Για παράδειγμα, σε νοικοκυριά με υψηλή γονιμότητα τα παιδιά που αποκτώνται σε κοντινά χρονικά διαστήματα συνήθως δέχονται λιγότερη γονική φροντίδα, αποκτούν χαμηλότερη μόρφωση, κ.λπ. Όταν τα παιδιά αυτά εντάσσονται στο εργατικό δυναμικό, απολαμβάνουν χαμηλότερο εισόδημα από ό,τι τα παιδιά σε ολιγομελείς οικογένειες[26]. Δηλαδή, μακροχρόνια τα υψηλά ποσοστά γονιμότητας σχετίζονται με μειωμένες αμοιβές απασχόλησης, λόγω μείωσης των επενδύσεων σε ανθρώπινο και φυσικό κεφάλαιο και λόγω αύξησης της ανισότητας. Η σχέση που τυπικά αναμένεται να ισχύει μεταξύ εισοδήματος και γονιμότητας είναι μη γραμμική και τύπου U ή J. Δηλαδή τα νοικοκυριά αντιδρούν διαφορετικά ως προς τη γονιμότητα, ανάλογα με το επίπεδο εισοδήματος που έχουν ή την κοινωνικοοικονομική ομάδα στην οποία ανήκουν.

Η διαφορά στα επίπεδα της γονιμότητας (και της θνησιμότητας) ανάμεσα σε διάφορες κοινωνικοοικονομικές ομάδες επιδρά στην προσφορά εργασίας, στη συσσώρευση φυσικού και ανθρώπινου κεφαλαίου και στις τιμές των αγαθών και των συντελεστών παραγωγής. Αν υπάρχει οποιαδήποτε σχέση μεταξύ (διανομής του) εισοδήματος και γονιμότητας τότε η σχέση λειτουργεί και προς τις δυο κατευθύνσεις και είναι μη γραμμική.
Η προσέγγιση του R. Repetto είναι σύνθετη, διότι συσχετίζει τις επενδύσεις σε ανθρώπινο κεφάλαιο με τους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού ή τη γονιμότητα και την οικονομική εξέλιξη της χώρας (Chiswick και Mincer 1972).

Με βάση τους παραπάνω συλλογισμούς η γονιμότητα (F) ή το ακαθάριστο ποσοστό αναπαραγωγής (GRR), η βρεφική θνησιμότητα (INF) και η διανομή του εισοδήματος (DI), εκλαμβάνονται ως ενδογενείς μεταβλητές οι οποίες προσδιορίζονται από τις σχέσεις:

$$F = f(DI, INF, Y, NEWS) \text{ ή } GRR = f(DI, INF, Y, ΕΚΠ) \quad (1)$$

$$DI = g(F, Y, EK, LAND) \quad (2)$$

---

[25] Δηλαδή την επίδραση της διανομής του εισοδήματος στη γονιμότητα και αντίστροφα την επίδραση της γονιμότητας στη διανομή του εισοδήματος.

[26] Σύγκρινε με τη θεωρία του Easterlin (κεφ. 6.4).

INF = h(F, ΕΚΠ, NUTR) (3)

'Οπου:

Y = Κατά κεφαλήν εισόδημα (νοικοκυριού)
ΕΚΠ = Εκπαίδευση (της μητέρας) ή επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο
NEWS = Μέση κυκλοφορία εφημερίδων ανά χίλια άτομα (ως εναλλακτική προσέγγιση του επιπέδου μόρφωσης)
LAND = Το μερίδιο του κατώτατου 60% σε καλλιεργήσιμη γη
NUTR = Μέση κατανάλωση θερμίδων (κατά κεφαλήν)

Η εξειδίκευση του Repetto είναι αμφίβολο αν μπορεί να εφαρμοστεί εμπειρικά και να δώσει αξιόπιστα αποτελέσματα, διότι τα (cross country) δεδομένα της διανομής του εισοδήματος που χρειάζονται, σε πολλές χώρες είναι ανύπαρκτα ή μη αξιόπιστα.

Με παρόμοια μεθοδολογία, ο C.R. Winegarden (1978) εντοπίζει ότι ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού εμφανίζεται ως καθοριστικότερος παράγοντας μείωσης της ανισότητας του εισοδήματος, η οποία όμως στη συνέχεια επιβραδύνει τους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού. 'Ομως ο Winegarden εντοπίζει μια ασυμμετρία, διότι η επίδραση της πληθυσμιακής μεγέθυνσης στη διανομή του εισοδήματος είναι πιο έντονη από την αντίστοιχη αντίστροφη επίδραση της διανομής του εισοδήματος. Τα αποτελέσματά του προέρχονται από γραμμικές εξισώσεις με ενδογενείς ή εξαρτημένες μεταβλητές τη διανομή του εισοδήματος, τη γονιμότητα και την αναμενόμενη διάρκεια ζωής κατά τη γέννηση (προσδόκιμο επιβίωσης).

Ο P. Tsakloglou (1989) με βάση τις υποθέσεις του Ahluwalia, του Repetto και των Adelman και Morris, διατυπώνει ένα σύστημα ταυτόχρονων εξισώσεων για τις μεταβλητές της διανομής του εισοδήματος και της πληθυσμιακής αύξησης. Τα δεδομένα που χρησιμοποιεί είναι διαστρωματικά και διαχρονικά (χρονολογικές σειρές). Τα συμπεράσματα του Tsakloglou δεν έρχονται σε αντίθεση με τα "τυποποιημένα γεγονότα".

Η σχέση μεταξύ οικονομικής και πληθυσμιακής εξέλιξης ή μετάβασης δεν απασχολεί το ίδιο έντονα τους ερευνητές στην εποχή μας. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 η κοινωνική πολιτική έχει κατευθυνθεί προς την καταπολέμηση της φτώχειας ή/και την πλήρη απασχόληση μειονεκτούντων κοινωνικών ομάδων. Η έλλειψη ρυθμιστικών παρεμβάσεων σε πολλές χώρες, μετατόπισε τη βαρύτητα από το στόχο για γρήγορη ανάπτυξη, στην επίλυση των συσσωρευμένων έντονων και πιεστικών προβλημάτων. Η στρατηγική οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης απασχολεί τώρα τους οικονομολόγους σε λιγότερο έντονο βαθμό και κύρια έχει σχέση με τα προβλήματα των Λ.Α.Χ. Η αναζήτηση τρόπων επίλυσης των "σύγχρονων" προβλημάτων τα οποία έχουν δημιουργηθεί από τις στρατηγικές ανάπτυξης στις χώρες που είναι ήδη αναπτυγμένες, αποτελεί επίκαιρο στόχο της οικονομικής (και όχι μόνο) επιστήμης[27].

---

[27] Ορισμένα από τα προβλήματα αυτά "θίγονται"σε επόμενα κεφάλαια.

Ο λόγος για τον οποίο παρουσιάστηκε εκτενώς η θεωρία του δυαδικού τομέα της οικονομίας είναι διττός. Αφενός η εξέλιξη της θεωρίας αυτής είναι παράλληλη με την εξέλιξη της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης και κατέληξε στον προσδιορισμό και την ενδογένεια του πληθυσμιακού παράγοντα, ως του πλέον σημαντικού στην επεξήγηση των εισοδηματικών ανισοτήτων[28]. Αφετέρου βοήθησε σημαντικά στην ερμηνεία των εισοδηματικών ανισοτήτων ανάμεσα σε χώρες ή περιφέρειες με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης. Δηλαδή με βάση την προσέγγιση αυτή διασυνδέεται και αιτιολογείται επαρκώς μια περιφερειακή ανάλυση (Williamson 1965· Bhattacharyya 1974· Flegg 1979· Mourgos 1983· Nijkamp 1986). Οι υποθέσεις που διατυπώνονται όμως, διαφοροποιούνται καθώς επίσης και τα τελικά συμπεράσματα όπως θα δούμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

2.3. ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

Τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται σε εμπειρικές εξειδικεύσεις του δυαδικού χαρακτήρα της οικονομίας προέρχονται από χώρες που βρίσκονται σε διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης και επιδεικνύουν διαφορετική ένταση ανισότητας, ενώ τα πορίσματα χρησιμοποιούνται για την αξιολόγηση της οικονομικής εξέλιξης σε μια χώρα[29]. Κάτω από τις ίδιες συνθήκες και υποθέσεις μπορεί κανείς να διερευνήσει την πορεία της ανισότητας μεταξύ περιφερειών. Η περιφερειακή ανάλυση δεν ασχολείται (μεμονωμένα) με την άνιση ανάπτυξη των τομέων της (εθνικής) οικονομίας, αλλά εξετάζει γιατί άλλες περιφέρειες αναπτύσσονται και άλλες μένουν στάσιμες. Ο δυαδικός χαρακτήρας της οικονομίας μετατοπίζεται με στόχο τη διερεύνηση της ανισότητας μεταξύ περιφερειών. Η άνιση ανάπτυξη των δύο τομέων της οικονομίας μπορεί να συνυπάρχει τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο και να εξετάζεται παράλληλα.

Το γενικό συμπέρασμα που συνήθως προκύπτει όταν εξετάζεται το περιφερειακό πρόβλημα, είναι η έλλειψη ισορροπίας[30] η οποία δημιουργεί ισχυρές μεταναστευτικές ροές προς τους πόλους έλξης. Ο J. Williamson (1965) ήταν ο πρώτος που έδωσε έμφαση στην περιφερειακή διάσταση της διανομής του εισοδήματος. Σε μια εμπειρική έρευνα εξετάζει το πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων ή το πρόβλημα Βορρά-Νότου όπως το ονομάζει. Δηλαδή, μέσα από τη διαδικασία της μεγέθυνσης υποτίθεται ότι ξεχωρίζουν

---

[28] Δηλαδή συμπεριλαμβάνεται μέσα στους αντικειμενικούς σκοπούς της εργασίας αυτής.

[29] Δηλαδή αν βρίσκεται ανάμεσα σε χώρες με χαμηλό εισόδημα και υψηλή ανισότητα, η πορεία της ανισότητας αυτής είναι τύπου αντίστροφου U.

[30] Λόγω άνισης κατανομής των φυσικών πόρων, της διάρθρωσης της οικονομίας των περιφερειών, των υφιστάμενων θεσμικών και πολιτικών παραγόντων, των εξωτερικών και των οικονομιών κλίμακας κ.λπ. (Κόνσολας 1985).

οι πλούσιες περιφέρειες από τις φτωχές[31], ενώ παράλληλα εμφανίζεται η περιφερειακή ανισορροπία, κυρίως με τις ροές πληθυσμού που δημιουργούνται.

Η περιφερειακή δυαδικότητα εκφράζεται από τη συνύπαρξη δυο περιφερειών με διαφορετική οργάνωση της παραγωγής. Από τη μια πλευρά έχουμε τη μη παραδοσιακή (καπιταλιστική) περιφέρεια και από την άλλη την παραδοσιακή (ακόμη αγροτική) περιφέρεια. Στην πρώτη περίπτωση το κεφάλαιο απασχολεί μισθωτή (εξαρτημένη) εργασία για την πρόκληση κέρδους ενώ στη δεύτερη περίπτωση το κεφάλαιο διατίθεται για την παραγωγή και κατανάλωση των αναγκαίων προϊόντων για την επιβίωση. Οποιαδήποτε ποσότητα εργατικού πλεονάσματος από την παραδοσιακή, μεταφέρεται αποτελεσματικά στη μη παραδοσιακή.

Κατ' αντιστοιχία με την οικονομική δυαδικότητα στο υπόδειγμα του S. Kuznets (1963), τη διαδικασία πόλωσης (Hirschman 1958) ή τη θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας (Myrdal 1969), ο Williamson τονίζει ότι η εξελικτική τάση της περιφερειακής ανισότητας ακολουθεί πορεία τύπου αντίστροφου U. Κατά τα αρχικά βήματα της διαδικασίας της (εθνικής) μεγέθυνσης, η αύξηση της δυσαναλογίας ανάμεσα στους τομείς και στα περιφερειακά εισοδήματα αυξάνει τη δυαδικότητα μεταξύ Βορρά-Νότου. Αργότερα, καθώς η διαδικασία συνεχίζεται, όλες οι επιδράσεις που δημιουργούν τη μη ισόρροπη τάση μειώνονται και δημιουργείται μια αντίστροφη τάση (ενδο-) περιφερειακής ανισότητας. Έτσι δημιουργείται μια σύγκλιση, διότι οι απομυζημένες περιφέρειες καλύπτουν το χάσμα που είχαν σε σχέση με τις υπόλοιπες αναπτυγμένες (εκβιομηχανισμένες) περιφέρειες.

Με εισοδηματικά δεδομένα (Κατά Κεφαλήν Εισόδημα) από είκοσι τέσσερις χώρες με διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης (international cross-section) που καλύπτουν το διάστημα της δεκαετίας του 1950 και με εκτιμήσεις του συντελεστή διακύμανσης, ο Williamson παρατηρεί ότι το μέγιστο σημείο ανισότητας διαγράφεται στις μεσαίες εισοδηματικές τάξεις και το ελάχιστο στα μετέπειτα στάδια της ανάπτυξης. Επίσης με διαστρωματικά κατά περιφέρεια δεδομένα από τις απογραφές που έγιναν στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής κατά τα έτη 1950 και 1960, διαπιστώνεται ότι οι πολιτείες με τα χαμηλότερα κατά κεφαλήν εισοδήματα έχουν και τις μεγαλύτερες (ενδοχωρικές) ανισότητες.

Οι εξειδικεύσεις του A.M. Bhattacharyya (1975) και του A. Flegg (1979) είναι οι πιο σύγχρονες[32] και διασυνδέουν την ανισότητα με τους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού. Όπως υποστηρίζουν, η πτωτική τάση των εισοδηματικών ανισοτήτων που παρατηρείται, κατά τα τελευταία στάδια επηρεάζεται από τη γονιμότητα. Υποτίθεται ότι σε αναπτυσσόμενες (χώρες ή) περιφέρειες η γονιμότητα είναι αρνητικά και μη γραμμικά σχετισμένη με το εισόδημα (Διάγραμμα 2). Ως εκ τούτου μια αύξηση

---

[31] Όπως τονίζει ο J. Williamson, οι περιφερειακές ανισότητες μπορεί να είναι πιο σύνθετες και περισσότερες από μια απλή διχοτόμηση (πλούσιος-φτωχός, Βορράς-Νότος ή περιφερειακή δυαδικότητα).

[32] Χρονολογικά και μεθοδολογικά.

του εισοδήματος των φτωχών μειώνει τη γονιμότητα περισσότερο από ό,τι αυτή μειώνεται από μια μικρή αύξηση του εισοδήματος των πλουσίων[33], ενώ κάποια αναδιανομή του εισοδήματος επιδρά αρνητικά στη συνολική γονιμότητα. Με τον τρόπο αυτό διασυνδέεται η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης με την ανισότητα που επικρατεί σε περιφερειακό επίπεδο.

Η γεωμετρική ερμηνεία της σχέσης μεταξύ ανισότητας και γονιμότητας, σε περιφερειακό επίπεδο κατανοείται καλύτερα στην παρουσίαση του Διαγράμματος 2. Υποτίθεται ότι το εθνικό εισόδημα Υ κατανέμεται ισόποσα στις δυο (θεωρητικά μοναδικές) περιφέρειες του συστήματος, αλλά η ανισότητα είναι πιο έντονη στην περιφέρεια 1. Αν υπάρχουν νοικοκυριά τα οποία μπορούν να ταξινομηθούν μόνο σε δύο εισοδηματικές κατηγορίες (πλούσια-φτωχά), τότε σε κάθε περιφέρεια θα έχουμε τα μέσα εισοδήματα Υ1, Υ2, Υ3 και Υ4. Υποτίθεται ότι (Υ2-Υ1)>(Υ4-Υ3), ενώ η καμπύλη της γονιμότητας είναι κυρτή και ταυτόσημη για τις δυο περιφέρειες. Όπως φαίνεται, η περιφέρεια 1 έχει μεγαλύτερη γονιμότητα (Β1) από την περιφέρεια 2 (Β2). Όταν με την εξέλιξη η διανομή του εισοδήματος γίνει ταυτόσημη και για τις δυο περιφέρειες τότε η γονιμότητα θα ισούται με Β3. Με τη βοήθεια του Διαγράμματος 2, μπορούμε δηλαδή να έχουμε μια πιο άμεση σύγκριση της σχέσης γονιμότητας-οικονομικής ανισότητας σε περιφερειακό επίπεδο.

Η εισαγωγή μιας ακόμη διάστασης (περιφερειακής) στο αναλυτικό πλαίσιο, παρουσιάζει εμφανώς περισσότερες περιπλοκές. Αντί δύο τομέων έχουμε αυτόματα και δύο πόλους: δύο περιφέρειες με δύο άνισες εισοδηματικές τάξεις. Γίνεται δηλαδή μια διχοτόμηση σε κάθε τομέα της περιφέρειας και από εκεί και ύστερα η ανάλυση ακολουθεί το γνωστό δρόμο με περισσότερες συγκρίσεις και πορίσματα. Το υπόδειγμα Βορρά-Νότου δεν έχει ακόμη διαμορφώσει κάποια τάση αυτόνομης θεωρητικής προσέγγισης. Πρόκειται για μια διαδικασία "μεταφοράς" και προσαρμογής υποθέσεων από εθνικό σε περιφερειακό επίπεδο, κάτι το οποίο είναι σύνηθες αν και αμφιβόλου αποτελεσματικότητας. Όπως διαπιστώνεται οι αρχικά ισχυρές διαφορές στα εισοδήματα των αγροτικών και αστικών περιφερειών ή των αγροτικών και αστικών εισοδημάτων σε κάθε περιφέρεια σταδιακά μειώνονται και η αντίστοιχη επίδραση της ανισότητας στη γονιμότητα προκύπτει θετική (Bhattacharyya 1974) ή αρνητική (Flegg 1979), δηλαδή η ανισότητα ανάμεσα στις περιφέρειες διαγράφει παρόμοια πορεία με την ανισότητα σε εθνικό επίπεδο (αντίστροφο U).

Η περιφερειακή ανισότητα στη σχέση που περιγράφεται στο υπόδειγμα κέντρου-περιφέρειας[34], έχει δεχτεί έντονη κριτική από ριζοσπάστες και νεομαρξιστές οικονομολόγους οι οποίοι τονίζουν

---

[33] Η διάκριση πλούσιος-φτωχός χρησιμοποιείται αυθαίρετα. Τα δεδομένα περιλαμβάνουν πλούσιες και φτωχές χώρες των οποίων ο διαχωρισμός στηρίζεται στην προσέγγιση 'treshold' (βλ. κεφ.3.)

[34] Όπως αλλιώς ονομάζεται η σχέση Βορρά-Νότου.

Διάγραμμα 2. Σχέση Μεταξύ Εισοδήματος και Γεννητικότητας-γονιμότητας Ανάμεσα σε δύο Περιφέρειες.

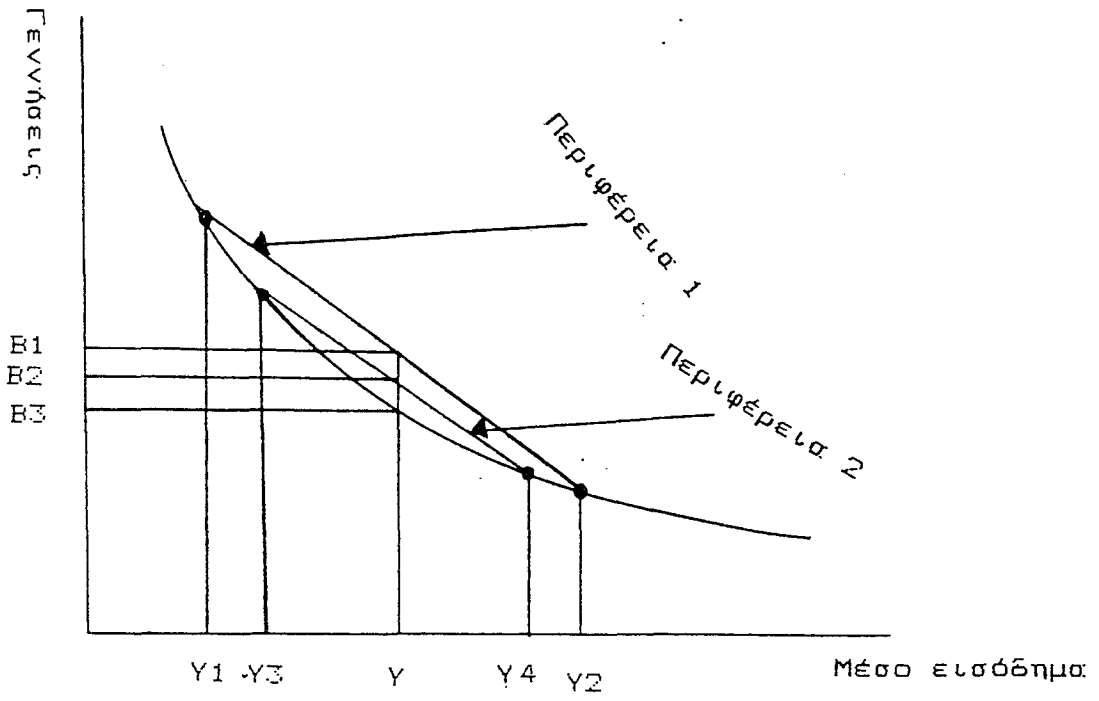

Πηγή: Flegg 1979.

ότι δεν εξετάζονται θέματα φτώχειας αλλά ούτε και επιδράσεις που επέρχονται από τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις (Stuckey 1975· Santos 1979). Η χωρική διάσταση στη διαδικασία της ανάπτυξης συνδέεται με ταξικά συμφέροντα, τα οποία "επιβάλλουν" έντονα τη δημιουργία και συνύπαρξη του ισχυρού κέντρου με την οικονομικά αδύνατη περιφέρεια.

Πιο πρόσφατες θεωρήσεις, επικεντρώνονται σε ενδοπεριφερειακές και διαπεριφερειακές συγκρίσεις με βάση τα συνολικά ή μόνο τα εισοδήματα από εργασία. Για παράδειγμα, στη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου ενσωματώνεται η περιφερειακή διάσταση και έτσι μπορεί κανείς να εκτιμήσει το μέγεθος του εισοδήματος και της ανισότητας σε κάθε μια περιφέρεια ξεχωριστά και κατόπιν να γίνει συγκριτική ανάλυση μεταξύ των περιφερειών ή κάποιας άλλης ευρύτερης ταξινόμησης[35]. Έτσι το περιφερειακό πρόβλημα χάνει το ειδικό βάρος που έχει στη χρονική μακροοικονομική διάσταση, με "κέρδος" τη διερεύνηση της ενδο- και διαπεριφερειακής ανισότητας. Βέβαια οι υποθέσεις που έγιναν για την πορεία του αντίστροφου U της περιφερειακής ανισότητας μπορούν παράλληλα να εξεταστούν με τη μόνη διαφορά ότι θα μας ενδιαφέρει και ο προσδιορισμός των παραγόντων που διαφοροποιούν τα εισοδήματα ανάμεσα στις διάφορες πληθυσμιακές ομάδες των περιφερειών μαζί με τον προσδιορισμό των παραγόντων μετάβασης μιας οικονομικά καθυστερημένης περιφέρειας σε μια οικονομικά πιο πλεονεκτική θέση.

2.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Σύνθετοι και πολυδιάστατοι προβληματισμοί προκύπτουν από την αναζήτηση των μακροοικονομικών σχέσεων μεταξύ ανισότητας και ρυθμού αύξησης του πληθυσμού. Με συγκριτική ανάλυση και δείκτες όπως το Κ.Κ.Π. και ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού, πιστοποιείται ότι η ανισότητα ακολουθεί πορεία τύπου αντίστροφου U. Είναι εντούτοις καταφανές ότι η γονιμότητα διαφοροποιείται ανάλογα με το χωρικό επίπεδο αναφοράς, ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, ανάμεσα σε άτομα με διαφορετικό επίπεδο μόρφωσης, διαφορετική απασχόληση, διαφορετικό επίπεδο εισοδήματος και κοινωνικής ασφάλισης (Schultz 1974). Η γενική επιδίωξη μέσα από τις μαρτυρίες αυτές είναι να διαπιστωθεί η χαμηλή γονιμότητα σε σχέση με τα υψηλά επίπεδα εισοδήματος. Με άλλα λόγια υποστηρίζεται ότι ο πληθυσμός στις χαμηλές εισοδηματικές κατηγορίες αυξάνει γρηγορότερα ή αντίστροφα στα υψηλότερα εισοδήματα τα ζευγάρια αποκτούν λιγότερα παιδιά επειδή το κόστος ανατροφής τους εμποδίζει την απόκτηση αγαθών (κυρίως διαρκών), αλλά και με το εξοικονομημένο κόστος στρέφονται προς άλλες καταναλωτικές δραστηριότητες.

Εμπειρικά, είναι υπερβολικά δύσκολο να απομονωθεί μόνο το ύψος του εισοδήματος ως προσδιοριστικός παράγοντας της γονιμότητας. Με έναν πίνακα διπλής εισόδου, μπορεί κανείς να διαπιστώσει σχέση μεταξύ αριθμού παιδιών και κατά κεφαλήν εισοδήματος ή εισοδήματος του νοικοκυριού. Αυτόματα όμως, διαπιστώνεται σχέση και προς την

---

[35] Π.χ. διαίρεση κατά βαθμό αστικότητας.

άλλη κατεύθυνση -ως γνωστόν ο πίνακας διπλής εισόδου δεν ξεχωρίζει την εξαρτημένη από την ανεξάρτητη μεταβλητή. Άμεσα, ανάμεσα στις δυο αυτές μεταβλητές προκύπτει η μη ύπαρξη γραμμικής σχέσης κυρίως όταν παρεμβάλλονται οι μεταβλητές της εκπαίδευσης, της απασχόλησης και της κοινωνικής ασφάλισης (Repetto 1978).

Γεννιέται ωστόσο έντονο πρόβλημα από τη δυσκολία διαχωρισμού των μικρο-μακρο μεταβλητών. Μπορεί κανείς να επιδιώξει την επίλυση του προβλήματος με την εξειδίκευση εξισώσεων αλληλεπίδρασης γονιμότητας-διανομής εισοδήματος σε ένα μακροεπίπεδο, όπως έχει κάνει ο Repetto, ο Winegarden κ.ά. Ακόμη όμως δεν έχει γίνει κάποια συστηματική διερεύνηση προς την κατεύθυνση αυτήν, ενώ προκύπτουν έντονα τα προβλήματα της αυτοσυσχέτησης και της πολυσυγραμμικότητας που δυσκολεύουν περισσότερο την κατάσταση (Birdsall 1979).

Ακόμη και αν κατορθώναμε να παρακάμψουμε τα προβλήματα και προέκυπτε η σχέση που ανωτέρω περιγράφηκε, δύσκολα θα δινόταν μια ξεκάθαρη οικονομική ερμηνεία εκτός και αν οι μεγάλες οικογένειες ήταν ανεπιθύμητες. Διότι αν η υψηλή γονιμότητα έχει προέλθει ύστερα από ορθολογική επιλογή, εκτός από την επίδραση που θα επέφερε στο κατά κεφαλήν εισόδημα, δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι η νέα "χειρότερη" διανομή του εισοδήματος έχει αρνητικές επιπτώσεις στην κοινωνική ευημερία, εκτός και αν τα παιδιά είναι ανεπιθύμητα. Το εισόδημα άλλωστε αποτελεί ένα δείκτη της κοινωνικής ευημερίας και δε λαμβάνει υπόψη το "ψυχικό" εισόδημα που αντλούν οι γονείς από τα παιδιά. Εκτός αυτού, είναι λογικό για κάποιον φτωχό να έχει πολλά παιδιά, διότι δέχεται ευκολότερα επίδραση από τους κοινωνικούς κανόνες και αξίες, ενώ τα παιδιά δεν είναι τίποτε άλλο από το "κεφάλαιό" του. Δηλαδή όταν μεγαλώσουν θα εργάζονται και θα συνεισφέρουν στο εισόδημα της οικογένειας και θα φροντίζουν μελλοντικά τους γονείς όταν γεράσουν. Άρα, ενώ η υψηλή γονιμότητα βραχυχρόνια συντηρεί την ανισότητα, μακροχρόνια ή διαγενεακά μπορεί να την ελαττώσει (Schultz 1974). Η υπόθεση αυτή είναι αρκετά ρεαλιστική για οικονομίες που αρχίζουν να μεγεθύνονται και το εισόδημα των παιδιών θα ξεπερνά το αντίστοιχο εισόδημα των γονιών (Leibenstein 1957).

Οι προβληματισμοί αυτοί, μαζί με άλλους, διαφωτίζονται αρκετά με την παρουσίαση της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης που ακολουθεί. Όπως θα δούμε, ουσιαστικά πρόκειται για τη διασύνδεση μεταξύ πληθυσμιακής και οικονομικής μετάβασης ή εξέλιξης. Η διασύνδεση αυτή κρίνεται αναγκαία λόγω της πιστοποίησης της παράλληλης και σχεδόν ταυτόχρονης εξέλιξης (τάσης) των δύο αυτών μεταβλητών. Εκτός αυτού, η θεωρία του δυαδικού τομέα της οικονομίας και η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης, προσδιορίζονται από τους ίδιους (διαρθρωτικούς) παράγοντες (π.χ. αστικοποίηση, εκβιομηχάνιση). Άρα η διασύνδεσή τους και η εξέταση της πιθανής αλληλεπίδρασής τους κρίνεται σημαντική και αναγκαία.

3. ΟΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΓΕΘΥΝΣΗΣ

Η σχέση που πραγματικά υπάρχει μεταξύ γονιμότητας ή ρυθμού αύξησης του πληθυσμού και διανομής του εισοδήματος δεν είναι σκόπιμο εξεταστεί ανεξάρτητα από το χωρικό επίπεδο αναφοράς, το χρονικό ορίζοντα και τη μονάδα ανάλυσης. Ούτε θα έπρεπε να αγνοηθεί το γεγονός ότι άλλες "ενδιάμεσες" μεταβλητές – δηλαδή μεταβλητές που συσχετίζονται υψηλά με το εισόδημα άρα και με τη γονιμότητα– μπορεί να έχουν κάποια σπουδαιότητα για τη διερεύνηση της σχέσης αυτής.

Σε ένα γενικότερο επίπεδο, θα μπορούσε να εξεταοθεί η σχέση μεταξύ πληθυσμού (και των επί μέρους συνιστωσών του) και κοινωνικών– οικονομικών μεταβολών. Σ' αυτή την περίπτωση θα καταλήγαμε στο συμπέρασμα ότι μόνον η γονιμότητα μπορεί να γίνει δέκτης συγκεκριμένης πολιτικής της οποίας η σπουδαιότητα να εξετάζεται πρίν και μετά τη δημογραφική μετάβαση. Άλλες δημογραφικές μεταβλητές περιέρχονται σε αδράνεια (π.χ. μετανάστευση), άλλες ακολουθούν γραμμική εξέλιξη η οποία προσδιορίζεται εξωγενώς ενώ άλλες εξετάζονται σε συνάρτηση με τη γονιμότητα (π.χ. γαμηλιότητα, διαζυγιότητα).

Η σχέση εισοδήματος–γονιμότητας εξετάζεται με βάση τις υποδείξεις και τις πρακτικές από άλλες έρευνες (United Nations 1953, 1977· Casen 1976· Simon και DaVanzo 1980). Δηλαδή γίνεται διαχωρισμός μεταξύ:

I. Των επιπτώσεων που επέρχονται στην οικονομία από την αύξηση ή μείωση του πληθυσμού.

II. Των παραγόντων που είναι προσδιοριστικοί για τη γονιμότητα ή την πληθυσμιακή μεγένθυνση, της οποίας η εξέλιξη περιγράφεται από τη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης.

Με τη πρώτη προσέγγιση ασχολούνται κύρια οι οικονομολόγοι (βλέπε κεφάλαιο 2), ενώ η δεύτερη αφορά δημογράφους, κοινωνιολόγους, ψυχολόγους και οικονομολόγους. Από άποψη ασκήσεως πολιτικής η πρώτη (I) περίπτωση προσδιορίζει το ενδιαφέρον και την ανάγκη κάποιας εφαρμογής, ενώ η δεύτερη (II) περίπτωση συνεισφέρει ουσιαστικά και αποτελεσματικά για τον άριστο σχεδιασμό της.

Αρχικά το ενδιαφέρον της έρευνας εστιάστηκε στη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ πληθυσμού και οικονομικής ανάπτυξης[36]. Αργότερα αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας η γονιμότητα ως αποτέλεσμα παραγόντων που όφειλε η επιστήμη να προσδιορίσει σε ένα θεωρητικό σκεύασμα, εκείνο της δημογραφικής μετάβασης. Οπωσδήποτε όμως ο καθορισμός του προσωπικού εισοδήματος αλλά και το πώς διανέμεται το συνολικό εισόδημα στον πληθυσμό, μόλις τα τελευταία χρόνια προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των επιστημόνων. Σε γενικές γραμμές τα συμπεράσματα που έχουν προκύψει είναι ότι σε χώρες με υψηλή γονιμότητα, το καθαρό κόστος που απαιτείται για την ανάπτυξη του επιπέδου εκπαίδευσης, του τομέα της υγείας, τη καταπολέμηση της ανεργίας και τη κοινωνική ασφάλιση, μπορεί να μειωθεί σημαντικά με την αύξηση των δαπανών σε θέματα οικογενειακού προγραμματισμού

---

[36] Βλέπε και το προηγούμενο κεφάλαιο.

ή άλλα προγράμματα που στοχεύουν στη μείωση της γονιμότητας. Οι επιπτώσεις που επέρχονται από την αύξηση του πληθυσμού εξετάζονται με τη βοήθεια αθροιστικών μεγεθών ή δεικτών όπως: τα ποσοστά γεννήσεων και θανάτων, οι δείκτες εξάρτησης, το μέγεθος της αποταμίευσης κ.ά.

3.1. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αναζητώντας τρόπους για τον προσδιορισμό και την υπέρβαση των εμποδίων που εμφανίζονται στη μείωση ή την αύξηση των ρυθμών της γονιμότητας- γεννητικότητας και τη σχέση τους με τη διανομή του εισοδήματος, η αναζήτηση, εξειδίκευση και χρήση ενός θεωρητικού πλαισίου αναφοράς είναι απαραίτητη για να αποφευχθούν παράγοντες τύχης, υποθέσεις -ad-hoc- και σενάρια βασισμένα σε παλαιότερη εμπειρία, αν υπάρχει τέτοια και σε εμπειρίες άλλων χωρών που πιθανά να μην ισχύουν στη περίπτωση της χώρας μας. Ωστόσο ο κλάδος της δημογραφίας που ασχολείται με την αναπαραγωγική συμπεριφορά δεν διαθέτει μια ενιαία θεωρητική τοποθέτηση, αλλά ένα σύνολο αλληλοεπικαλυπτόμενων, αμφισβητούμενων και ανταγωνιζόμενων θεωρητικών τάσεων.

Σύμφωνα με τον H. Leibenstein (1974), από όλα τα αλληλένδετα και μη θεωρητικά τμήματα, ξεχωρίζει η "θεωρία"[37] της δημογραφικής μετάβασης η οποία παρέχει ένα μεθοδολογικό-θεωρητικό πλαίσιο μέσα από το οποίο μπορεί κανείς να δώσει περιεχόμενο και ερμηνεία σε πολλά γεγονότα και καταστάσεις που παρατηρούνται. Ιδιαίτερη προσοχή έχει δωθεί στις μεταβολές που επέρχονται στη (συζυγική) γονιμότητα και οι οποίες επεξηγούνται καθοριστικά από οικονομικούς- κοινωνικούς παράγοντες. Οι C. Miro και J. Potter (1980) αναφέρουν ότι "για όποιον ασχολείται με δημογραφικά γεγονότα, η παραδοχή ότι η γονιμότητα έχει την τάση να αντιδρά σε μετατοπίσεις στο ισοζύγιο κόστους-οφέλειας της οικογένειας είναι κάτι σαν δόγμα".

Όπως θα προκύψει, κάθε κλασικό ή σύγχρονο κομμάτι της θεωρίας είναι απαραίτητο, τόσο για την κατανόηση της όσο και για την πιθανή συμπλήρωση, ολοκλήρωση και σωστή εφαρμογή της. Δεν ερμηνεύει απλά τις ήδη προδιαγραμμένες τάσεις της γονιμότητας και της θνησιμότητας αλλά προσπαθεί να δώσει και λογικές επεξηγήσεις για τις τάσεις αυτές. Με την προσπάθεια αυτή διασυνδέονται λογικά η δημογραφική με την οικονομική μετάβαση (μεγένθυση ή ανάπτυξη).

Στο κεφάλαιο αυτό δίνεται βαρύτητα στη γονιμότητα και τη σχέση της με το ύψος και τη διανομή του εισοδήματος. Η θνησιμότητα αναφέρεται ευκαιριακά και μόνο σε συσχέτιση με τη γονιμότητα. Κατά την παρουσίαση της θεωρίας ακολουθείται η διάκριση που έγινε από τον G. Carlsson (1966) και τον R. Freedman (1979), σύμφωνα με την οποία οι προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στην αιτιατή ρύθμιση (προσαρμογή) της γονιμότητας αφού δημιουργηθούν τα κατάλληλα κίνητρα (Notestein 1953· Davis 1963· Demeny 1968· Coale 1973· Caldwell 1981, 1982) διαχωρίζονται από τις (εναλλακτικές)

---

[37] Ο όρος θεωρία, αμφισβητείται από πολλούς, όχι όμως στην εργασία αυτή.

προσεγγίσεις που επικεντρώνονται στη διάχυση νέων ιδεών και καινοτομιών και κύρια στον τομέα της αντισύλληψης (Freedman 1979· Knodel-Van de Walle 1979· Cutright-Kelly 1979) με αποτέλεσμα η γονιμότητα να φθίνει αφού η χώρα περάσει μέσα από κάποιο επίπεδο ή κατώφλι (treshold) ανάπτυξης.

Πρίν το 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο πολλές χώρες της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, είχαν φτάσει σε χαμηλά ποσοστά γονιμότητας ενώ αναμενόταν ότι και οι υπόλοιπες χώρες θα ακολουθούσαν τις τάσεις αυτές. Πράγματι στις αναπτυσσόμενες χώρες ο πληθυσμός έχει μια εμφανή βελτίωση στα ποσοστά θνησιμότητας, ενώ σε ορισμένες από αυτές εμφανίζει πτωτική πορεία η γονιμότητα. Ο A. Coale (1973) υποστηρίζει ότι η καινοτομία και η διάχυση των μεθόδων αντισύλληψης, καθώς και η εξαγωγή της σύγχρονης ιατρικής τεχνολογίας προς τις αναπτυσσόμενες χώρες μπορούν να θεωρηθούν ως αιτίες για τις διαφορές που επικρατούν μεταξύ των προμεταβατικών Δυτικών κοινωνιών και των χωρών του "Τρίτου Κόσμου". Εφόσον τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και ενημέρωσης δεν ήταν τόσο αναπτυγμένα και διαδεδομένα κατά το παρελθόν, οι πολιτισμικές και γλωσσικές διαφορές δυσχέραιναν την κατάσταση.

Ο J. Caldwell (1976), υποστήριξε ότι η μεταβίβαση ιδεών και κύρια αυτή της πυρηνικής οικογένειας, έχουν περισσότερη σημασία από ότι οι οικονομικές μεταβολές, ενώ όπως τονίζει ο όρος "δυτικοποίηση" (westernization) ταιριάζει περισσότερο από τον όρο εκβιομηχάνιση, που θεωρείται και ως κύρια αιτία της δημογραφικής μετάβασης. Όπως θα προκύψει, ελάχιστες από τις αρχικές υποθέσεις της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης έμειναν αναλλοίωτες, δίχως κάποιον κριτικό αντίλογο, συμπλήρωση, αναθεώρηση και/ή απόρριψη.

Αρχικά παρουσιάζεται η κλασική προσέγγιση της δημογραφικής μετάβασης (Thompson 1929· Blacker 1947· Notestein 1945, 1953) καθώς και η κριτική που έχει υποστεί. Ύστερα εξετάζεται η ερμηνευτική ικανότητα της κλασικής θεώρησης, ενώ παρουσιάζεται η προσέγγιση "treshold-κατώφλι". Ακολουθεί μία σχετικά σύντομη αναφορά σε διάφορες κοινωνιολογικές ή κοινωνικοοικονομικές ερμηνευτικές τάσεις (Caldwell 1982· McNicol 1978, 1980· Cochrane 1979· Smith 1989). Αμέσως μετά παρουσιάζεται η προσέγγιση που υποστηρίζει ότι η γονιμότητα μειώνεται όχι με κάποια προσαρμογή αλλά με διάχυση καινοτομιών ενώ γίνετι αναφορά στις έρευνες K.A.P. (Knowledge, Attitude, Practice). Η αναθεώρηση της δημογραφικής μετάβασης από τον A. Coale (1973) παρουσιάζεται ξεχωριστά, διότι κατά την άποψη μας θέτει τα θεμέλια για την ολοκλήρωση της θεωρίας και τέλος παρουσιάζεται η κοινωνιολογική προσέγγιση.

Όταν όλα τα διαδοχικά στάδια της δημογραφικής μετάβασης (θεωρητικά) έχουν περάσει νέα ερωτήματα παρουσιάζονται και νέες ελλείψεις της θεωρίας. Η πτώση της γονιμότητας στις αναπτυγμένες και δημογραφικά ώριμες χώρες, ξεπερνά κατά πολύ το επίπεδο ανανέωσης των γενεών και τείνει πρός το μηδέν ή εμφανίζει αμυδρές διακυμάνσεις. Έχει σχέση η τάση αυτή με το εισόδημα και ποια; Απάντηση δίνεται από τη θεωρία της 2ης δημογραφικής μετάβασης

(van de Kaa 1988) και τη μικροοικονομική θεωρία της γονιμότητας[3α] (Becker 1960, 1965· Willis 1973· Easterlin 1969, 1973, 1976).

Μία προσπάθεια διαχωρισμού και κατηγοροποίησης των "κομματιών" που συνθέτουν την θεωρία της δημογραφικής μετάβασης δίνεται από τον Πίνακα 1.

Πίνακας 1. Διαχωρισμός των θεωρητικών Προσεγγίσεων της Γονιμότητας και η Διασύνδεση της με Αντιπροσωπευτικές Μελέτες.

Προσέγγιση	*Προδιοριστικοί Παράγοντες*	Επιπτώσεις (Πολιτική)
Μάκρο	Thompson (1929) Davis (1945, 1963) Davis-Blake (1956) Notestein (1945, 1953) Cogwill (1963) Freedman (1963) Adelman-Morris (1966) Coale (1969, 1973) Kasarda (1971) Kirk (1971) Cain-Weininger (1973) Anker (1978) Easterlin (1977) Δρετάκης-Τσίμπος (1980) Repetto (1976, 1978)	Coale-Hoover (1958) Jones (1969, 1975) Kuznets (1953, 1963, 1969, 1976) Ahluwalia (1974, 1976a (1976b)
Μίκρο	Becker (1960) Schultz (1974) Willis (1973) Mickael (1973) Easterlin (1969, 1973) Leibenstein (1974) Voloudakis (1980) Μπαλούρδος (1988, 1989) Μπαλούρδος-Δουληγέρης (1992)	Wray (1971) Leibenstein (1957)
Μειονότητα	Caldwell (1976) White (1976) Nag, et al. (1977) Parish-White (1978) Cain (1979)	

[3α] Η προσέγγιση αυτή, πρόκειται να εξεταστεί ξεχωριστά (κεφ. 5), διότι αποτελεί τον πυρήνα των αντικειμενικών σκοπών της εργασίας αυτής. Εκτός αυτού, διασυνδέεται πιο άμεσα με τις θεωρίες της προσωπικής διανομής του εισοδήματος.

Αντιπροσωπευτικές μελέτες έχουν ταξινομηθεί ανάλογα με τον συγγραφέα και τον άξονα αναφοράς (μακρο, μίκρο, μειονότητα[39]). Πιστεύεται ότι με τη βοήθεια του Πίνακα και την παρουσίαση που ακολουθεί θα προκύψει η αλληλοκάλυψη, οι ανταγωνιστικές ερμηνείες και ο αντίλογος έτσι ώστε να έχουμε μια σφαιρική εικόνα για τα εξελικτικά στάδια και τις τάσεις σύγκλισης που προκύπτει.

3.2. Η ΚΛΑΣΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Γύρω στο 1929 διατυπώθηκε η γνωστότερη θεωρητική προσέγγιση του κλάδου της δημογραφίας που ονομάστηκε ως θεωρία του δημογραφικού μετασχηματισμού ή θεωρία της δημογραφικής μετάβασης.

Ετυμολογικά, δημογραφική μετάβαση σημαίνει το πέρασμα από μία δημογραφική κατάσταση σε μία άλλη. Ωστόσο, οι δημογράφοι– και όχι μόνο αυτοί– εννοούν το πέρασμα από ένα παραδοσιακό καθεστώς ισορροπίας με υψηλά ποσοστά θνησιμότητας και γεννητικότητας, σε ένα σύγχρονο καθεστώς με χαμηλούς δείκτες θνησιμότητας και γεννητικότητας.

Πατέρες της θεωρίας θεωρούνται οι W. Thompson (1929) και ο C. Blecker (1947). Ο μεν πρώτος διατύπωσε την άποψη ότι ο πληθυσμός περνά (μεταβάλλεται) μέσα από τρείς διαδοχικές φάσεις, ο δε δεύτερος υποστήριξε ότι οι φάσεις είναι πέντε.

Ανεξάρτητα από τον αριθμό, οι εξελικτικές φάσεις ακολουθούν διαδοχικά την εξής πορεία: Η κατάσταση παλιάς ισορροπίας με πολύ υψηλά ποσοστά γονιμότητας και θνησιμότητας, ακολουθείται από την περίοδο της αποσταθεροποίησης ή της μετάβασης όπου πρώτα η θνησιμότητα και κατόπιν η γονιμότητα φθίνουν μέχρι να περάσουν το κατώφλι της νέας ισορροπίας και να σταθεροποιηθούν σε χαμηλότερα επίπεδα, την περίοδο μετά την μετάβαση (Διάγραμμα 3).

Στη πράξη η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης αποτελεί μία περιγραφή των μετασχηματισμών που συντελέστηκαν στο δημογραφικό καθεστώς της Δ. Ευρώπης τον 19ο αιώνα. Ουσιαστικά αναζητά τον χαρακτηρισμό τριών ή πέντε διαδοχικών φάσεων μείωσης της γονιμότητας και της θνησιμότητας ως προσδιοριζόμενες (οι φάσεις αυτές) από εξωγενείς παράγοντες (αστικοποίηση, εκβιομηχάνιση

---

[39] Πρόκειται για ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της γονιμότητας σε απομονωμένες περιοχές ή σε απομονωμένες πληθυσμιακές μειονότητες οι οποίες διαφέρουν σημαντικά από τις υπόλοιπες. Οι έρευνες αυτές είναι περιορισμένες και δεν εξετάζονται στα πλαίσια της παρούσας εργασίας.

κ.ά.). Βρίσκεται στον αντίποδα της θεωρίας του Malthus[40], ο οποίος υποστήριζε ότι η οικονομική πρόοδος βοηθά ή ενισχύει τη γαμηλιότητα και κατ' επέκταση τη γονιμότητα, διότι ως κεντρική θέση της θεωρίας προβάλλεται η μείωση της γονιμότητας και της θνησιμότητας λόγω ανόδου του βιοτικού επιπέδου. Δηλαδή προϋποθέτει κάποια σταθερή σχέση μεταξύ αύξησης του κατά κεφαλήν εισοδήματος (Κ.Κ.Ε.) και ρυθμών αύξησης του πληθυσμού. Ο συνδυασμός αυτός μεταξύ οικονομικής εξέλιξης και δημογραφικής μετάβασης είναι πολύ πολύ χρήσιμος αν και δημιουργούνται ερωτήματα για το τι πρόκειται να γίνει σε περίπτωση που οι Λ.Α.Χ. παραμείνουν σε οικονομική στασιμότητα.

Το Διάγραμμα 3 δείχνει τις εξελικτικές φάσεις που που περνά ο πληθυσμός ύστερα από μείωση των ζωτικών του συντελεστών. Όπως φαίνεται πρώτα η θνησιμότητα και κατόπιν η γεννητικότητα φθίνουν προκαλώντας ταυτόχρονη μείωση των ρυθμών ανάπτυξης του πληθυσμού. Τα διάφορα σημεία του Διαγράμματος εντοπίζουν τα (θεωρητικά) σημεία εισόδου και εξόδου κάθε φάσης (Τα, Τβ, Α2, Τω). Με μετάβαση στο σημείο Τω η πληθυσμιακή αύξηση επανέρχεται σε χαμηλούς προμεταβατικούς ρυθμούς αλλά με διαφορετικές τις κοινωνικές- οικονομικές συνθήκες.

Οι φάσεις της δημογραφικής μετάβασης είναι πέντε αλλά μπορούν να περιοριστούν σε τρείς, αφού παραλείψουμε την προμεταβατική περίοδο (πριν το σημείο Τα) και την περίοδο μετά τη μετάβαση, δηλαδή μετά το σημείο Τω του Διαγράμματος. Ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού, προσδιοριζόμενος από την ταχύτητα των γεννήσεων και των θανάτων, διαφοροποιείται καθώς επίσης και η χρονική διάρκεια σε κάθε στάδιο. Σε ορισμένες περιπτώσεις δεν κρίνεται σκόπιμος ο προσδιορισμός κάποιας χρονικής διάρκειας η οποία ακόμη μπορεί να μην έχει συγκεκριμενοποιηθεί, όπως είναι για παράδειγμα η περίοδος μετά τη μετάβαση.

---

[40] Η θεωρία του Malthus, βασίζεται στις εξής υποθέσεις: Κάθε πληθυσμός έχει την ικανότητα να αυξάνεται κατά γεωμετρική πρόοδο και δίχως περιβαλλοντικούς περιορισμούς θα φτάσει σε μέγιστο μέγεθος και θα "γεμίσει" το περιορισμένο χωρικό του επίπεδο. Καθώς ο πληθυσμιακός όγκος πιέζει τον περιβάλλοντα χώρο του, άλλοι περιοριστικοί παράγοντες μειώσουν τον ρυθμό αύξησης του. Σε περίπτωση που τα περιβαλλοντικά όρια δεν μπορούν να διευρυνθούν ή να χρησιμοποιηθούν οι φυσικοί πόροι πιό αποτελεσματικά η πληθυσμιακή αύξηση σταματά. Οι περισσότεροι πληθυσμοί που έχουν περάσει το στάδιο μέγιστης αύξησης χαρακτηρίζονται από στασιμότητα. Ωστόσο οι άνθρωποι έχουν την ικανότητα να διευρύνουν τα όρια του περιβάλλοντος χώρου τους και να βελτιώσουν την παραγωγή των πόρων που χρειάζονται για την επιβίωση τους. Κάθε τέτοια (τεχνολογική) βελτίωση "ωθεί" το μέγεθος του πληθυσμού σε μεγάλα επίπεδα. Μετά απο τη φάση αυτή ακολουθεί ενας κύκλος μεγέθυνσης του πληθυσμού, η γνωστή δημογραφική μετάβαση.

Διάγραμμα 3. Τα Διαδοχικά Στάδια της Δημογραφικής Μετάβασης.

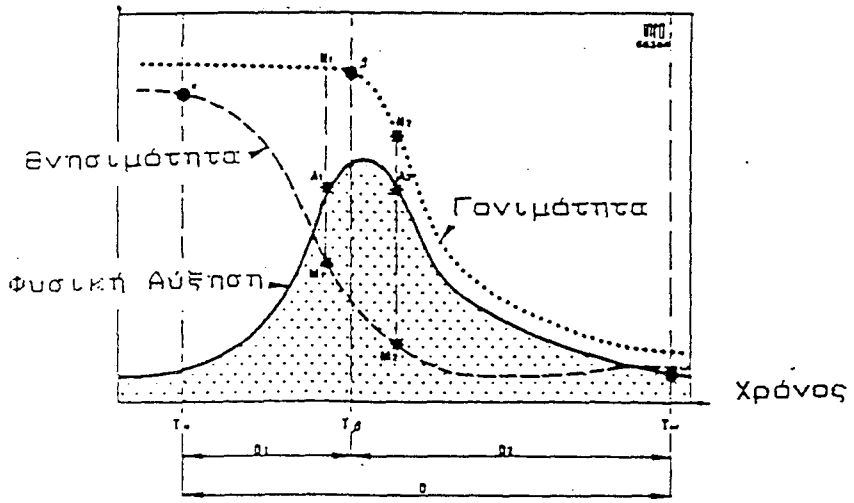

Όπου
Τα = αρχή μείωσης της θνησιμότητας
Τβ = αρχή μείωσης της γονιμότητας
Α2 = αρχή μείωσης της πληθυσμιακής ανάπτυξης
Τω = επιστροφή σε προμεταβατικές αναλογίες αύξησης του πληθυσμού
D1 = διάρκεια της πρώτης φάσης
D2 = διάρκεια της της δεύτερης φάσης
D = συνολική χρονική διάρκεια της μετάβασης
M1- M1, M2-M2, σημεία αρχής και τέλους της αποσταθεροποίησης.

Σε περίπτωση που δεχτούμε ότι οι φάσεις είναι πέντε, έχουμε:
Φάση 1η (προμεταβατική περίοδος, πρίν το σημείο Τα του διαγράμματος): μέση ποσοστιαία αύξηση του πληθυσμού 0.5% (r=0.005).
Φάση 2η (ανοδική αύξηση του πληθυσμού, λόγω μείωσης της θνησιμότητας και σταθερής γονιμότητας), διάρκεια 25 χρόνια, διάστημα μεταξύ Τα και Τβ.
Φάση 3η (στασιμότητα στο σημείο μέγιστης αύξησης, αρχή πτωτικής πορείας), διάρκεια είκοσι έτη. Διάστημα μεταξύ Τβ και M2-M2.
Φάση 4η (μείωση των ρυθμών αύξησης), διάρκεια περίπου γύρω στα 40 χρόνια. Καλύπτει το διάστημα που αναλογεί μεταξύ M1-M1 και Τω.
Φάση 5η (περίοδος μετά την μετάβαση): μέσος ρυθμός αύξησης = 0.005 (0.5 %) ανά έτος. Μετά το σημείο Τω.

Η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης προέκυψε μετά από παρατηρήσεις ήδη προδιαγραμμένων-τυποποιημένων γεγονότων, έχει έναν καθαρά μακροοικονομικό χαρακτήρα και μπορεί να διαχωριστεί σε τρία μέρη, που περιλαμβάνουν: (α) Τη διαχρονική περιγραφή των μεταβολών της γονιμότητας και της θνησιμότητας. (β) Τη κατασκευή ενός πλαίσιου ερμηνείας των μεταβολών αυτών. (γ) Πρόγνωση για μελλοντικές μεταβολές, κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες. Τα τρία αυτά σημεία έχουν ήδη προδιαγραφεί από τους πατέρες της θεωρίας: W. Thompson (1929), K. Davis (1945) και κυρίως στον F. Notestein (1945), οι οποίοι άλλωστε με τον τρόπο αυτό οριοθέτησαν την "κλασική θεωρία" της μετάβασης[41]. Ατυχώς όμως, υποστήριξαν ότι το εναρκτήριο έναυσμα της μεταβολής προήλθε από πτώση της θνησιμότητας (ύστερα από βελτίωση των συνθηκών υγιεϊνής, διατροφής κ.λπ.) στην οποία "αντέδρασε" η γονιμότητα με κάποια σχετική χρονική υστέρηση. Κύρια ευθύνη για την "ανταπόκριση-αντίδραση" αυτή φέρνει η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση όπου οι (παραδοσιακοί) κοινωνικοί κανόνες και αξίες που δρούν υποστηρικτικά στην υψηλή γονιμότητα υπονομεύονται.

Δίχως επεξηγήσεις για τα αίτια της πτωτικής τάσης της γονιμότητας κυρίως, αλλά και της θνησιμότητας, η δημογραφική μετάβαση θα περιοριζόταν σε μία απλή περιγραφική κατασκευή των εξελικτικών τάσεων που επικρατούν. Γιαυτό σύμφωνα με τον J. Caldwell (1976) η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης θεμελιώθηκε καθοριστικά από τον F. Notestein (1945), ο οποίος υποστήριξε ότι αφενός η θνησιμότητα έπεσε μάλλον γρήγορα ύστερα από την επίδραση εξωτερικών μεταβολών, απόδωσε δε τη πτώση της γονιμότητας σε δύο αιτίες. Σύμφωνα με την πρώτη, υποτίθεται ότι η γονιμότητα σε μη εκσυγχρονισμένες κοινωνίες (προβιομηχανικές), ήταν υψηλή διότι είχε ένα μεγάλο αριθμό υποστηρικτικών θεσμών και παραγόντων: θρησκεία, χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, ιδιόρρυθμα για τη σημερινή εποχή ήθη και έθιμα κ.λπ. Ήταν δε αναγκαία, σύμφωνα με την δεύτερη αιτιολογία, για την επιβίωση κάθε κοινωνίας που κάτω από διαφορετικές συνθήκες θα αφανιζόταν υπό την επιρροή υψηλών ποσοστών θνησιμότητας που επικρατούσαν. Σταδιακά όμως, από χώρα σε χώρα η θνησιμότητα μειώθηκε με αποτέλεσμα τα στηρίγματα αυτά να μην θεωρούνται αναγκαία, τουλάχιστον σε κάποιο έντονο βαθμό. Όπως συγκεκριμμένα υποστήριξε ο Notestein (1945, 1953) τουλάχιστον για τις χώρες της Δύσης ο εκσυγχρονισμός θα διέλυε αναπόφευκτα τα υποστηρίγματα αυτά. Η ανάπτυξη των πόλεων και των τεράστιων κινητικών πληθυσμιακών ομάδων που φιλοξενούν, δημιουργούν τον ατομικισμό και την καλλιέργεια της ιδέας για οικογένειες με μικρό μέγεθος. Ως εκ τούτου οι μεγάλες παραδοσιακές οικογένειες σταδιακά έγιναν ανεπιθύμητες, κρίθηκαν πολυδάπανες και θεωρήθηκαν ότι συνδέονται με προκαταλήψεις.

Το έτος 1953 ο Notestein επαναπροσδιόρισε την αστική βιομηχανική κοινωνία ως κύρια αιτία της δημογραφικής μετάβασης της γονιμότητας - κανείς δεν αμφισβήτησε τα αίτια μείωσης της θνησιμότητας- δηλώνοντας ότι ουσιαστικά είναι δύσκολο να

---

[41] Ο όρος χρησιμοποιήθηκε πρόσφατα από τους Cleland-Alison (1987).

αποφευχθεί το συμπέρασμα ότι στην εξέλιξη της τεχνολογίας εντοπίζεται ουσιαστικά "η ρίζα του κακού". Έμφαση έδωσε επίσης στην διάβρωση της παραδοσιακής εκτεταμένης οικογένειας, την εξέλιξη του ατομικισμού, την αστικοποίηση, την χειραφέτηση της γυναίκας κ.λπ. Σύμφωνα με τον F. Notestein, με τη βιομηχανική επανάσταση η μέση διάρκεια ζωής αυξήθηκε, ενώ η γονιμότητα ήταν υψηλή και μη ελεγχόμενη. Ως επακόλουθο ο πληθυσμός των Δυτικών χωρών αυξήθηκε γρήγορα σε ρυθμούς που δεν είχαν προϋπάρξει. Κατά τον 19ο και αρχές του 20ου όμως αιώνα η κατάσταση μεταβλήθηκε ουσιαστικά. Η γονιμότητα περιήλθε σε κατάσταση ελέγχου με αποτέλεσμα να μειωθεί (πρώτα στη Γαλλία και στις Η.Π.Α. και κατόπιν στις υπόλοιπες βιομηχανικές χώρες).

Γενικά πιστεύεται ότι η δημογραφική μετάβαση μίας χώρας, εξαρτάται από το βαθμό εκβιομηχάνισης ή το επίπεδο της οικονομικής εξέλιξης όπως αυτό εκτιμάται, κατά προσέγγιση, από το μέγεθος του κατά κεφαλήν εισοδήματος (Thompson 1946· Davis 1949· Notestein 1953). Οι W. Thompson (1946) και K. Davis (1949), έχουν υιοθετήσει την εξής ταξινόμηση: (I) Χώρες με υψηλό βαθμό εκβιομηχάνισης (σύγχρονες Δυτικές χώρες), με χαμηλά ποσοστά θνησιμότητας και γονιμότητας και μηδενική ή ασήμαντη αύξηση του πληθυσμού. (II) Χώρες στις οποίες αρχίζει η διαδικασία της εκβιομηχάνισης, ενώ επικρατεί πτωτική τάση και σχετικά υψηλά ποσοστά γεννητικότητας, γρήγορος ρυθμός μείωσης της θνησιμότητας και σχετικά μεγάλη πληθυσμιακή αύξηση. (III) Χώρες μη βιομηχανικές (αγροτικές, προβιομηχανικές), με υψηλά ποσοστά γονιμότητας και θνησιμότητας και μέτρια ποσοστά αύξησης του πληθυσμού.

Στις αναπτυγμένες χώρες η ύπαρξη παιδιών συνδέεται με την επιθυμία και ελεύθερη επιλογή του ζευγαριού. Η θνησιμότητα είναι σε χαμηλά ποσοστά και το προσδόκιμο επιβίωσης αρκετά υψηλό. Σε χώρες με χαμηλότερη βιομηχανική ανάπτυξη, ο πληθυσμός δέχεται ακόμη την επίδραση των επιδημιών και των λοιμών. Οι κοινωνικοί κανόνες και αξίες υποδηλώνουν την ανάγκη ύπαρξης μεγάλων οικογενειών και ως εκ τούτου η αύξηση του πληθυσμού είναι αρκετά γρήγορη. Προβιομηχανικές ή παραδοσιακές είναι οι κοινωνίες στις οποίες επικρατεί έλλειψη της ατομικής εξέλιξης, η ζωή είναι αβέβαιη, το προσδόκιμο επιβίωσης είναι χαμηλό (το πολύ 35 χρόνια), η βρεφική/ νεογνή θνησιμότητα κυμαίνονται σε μεγάλα επίπεδα ενώ οι πολυάριθμες γεννήσεις είναι αναγκαίες για τη "θεραπεία" και επιβίωση της κοινωνίας.

Ο Πίνακας 2 δίνει μία σύνοψη των παραπάνω παρατηρήσεων. Η αρχική ανάλυση και περιγραφή των προμεταβατικών και μεταβατικών κοινωνιών δεν στηριζόταν τόσο στην εμπειρία των Δυτικών χωρών, όσο στην προσπάθεια γενίκευσης για να μπορέσουν να συμπεριληφθούν και οι αναπτυσσόμενες χώρες.

Με απαντήσεις σε ερωτήματα όπως: Ποιο είναι το επίπεδο γονιμότητας σε παραδοσιακές κοινωνίες; Σε ποια χρονική στιγμή άρχισε η πτωτική πορεία της γονιμότητας; Που άρχισε να μειώνεται πρώτα η γονιμότητα; Ποια είναι ακριβώς η ταχύτητα μείωσης της κατά τη μετάβαση; Ποιο το επίπεδο της γονιμότητας στις σύγχρονες κοινωνίες; Γιατί η πτωτική πορεία έχει μεγαλύτερη επιτάχυνση σε μια χώρα (περιφέρεια) από ότι σε μια άλλη; Ελπίζει κανείς ότι θα καταλήξει στην "κατασκευή της θεωρίας" της δημογραφικής

μετάβασης, δηλαδή σε ένα σύνολο γενικών υποθέσεων που να είναι σε θέση να επεξηγούν τη προέλευση, τη πορεία και τη τελική έκβαση (αποτέλεσμα) πρόσκαιρων και επίκαιρων δημογραφικών μεταβάσεων, ενώ παράλληλα θα παρέχουν ένα γνώμονα για την πρόβλεψη και επεξήγηση μελλοντικών εκβάσεων.

Πίνακας 2. Δημογραφικά και Κοινωνικά Χαρακτηριστικά τριών Μεταβατικών Τύπων Κοινωνίας.

Τύπος	Γονιμότητα	Θνησιμότητα	Αύξηση Πληθυσμού	Τύπος Οικονομίας
I. Προ-βιομηχανικός	Υψηλή	Υψηλή με Διακυμάνσεις	Στάσιμη Αργή	Πρωτόγονη Αγροτική
II. Δυτικός, πρόσφατα βιο-μηχανικός	Υψηλή	Πτωτική	Υψηλή	Μεικτή
III. Σύγχρονος, Δυτικός	Ελεγχόμενη	Χαμηλή	Στάσιμη Υψηλή	Αστική-Βιομηχανική

Αξιοσημείωτη, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ήταν η προσπάθεια γενίκευσης και ολοκλήρωσης της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης τις δεκαετίες 1940 και 1950, με κύριο χαρακτηριστικό όχι την απλή διατύπωση διαχρονικών τάσεων ή την περιγραφή της πορείας των δημογραφικών συνιστωσών, αλλά και ερμηνείας της εξέλιξης τους σε σχέση με τις κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές που είναι συνδεδεμένες με την εκβιομηχάνιση και την αστικοποίηση (Davis 1949, 1963· Notestein 1945, 1953).

Συνοπτικά και σε γενικές γραμμές, οι εξελικτικές φάσεις της μετάβασης μπορούμε να πούμε ότι βασίζονται στα εξής γενικά αξιώματα:

I. Η πτωτική πορεία της θνησιμότητας τυπικά προηγείται της γονιμότητας, έτσι ώστε η φυσική αύξηση του πληθυσμού να έχει ανοδική επιτάχυνση στην αρχική διαδικασία της μετάβασης.

II. Η γονιμότητα μειώνεται με κάποια χρονική υστέρηση και μάλλον προφταίνει τη συνεχή πτώση της θνησιμότητας. Δηλαδή συγκρατεί ή/και αντιστρέφει την επιταχυνόμενη αύξηση του πληθυσμού.

III. Τελικά θα προκύψει ένα στάδιο ισορροπίας μεταξύ γονιμότητας και θνησιμότητας. Ο πληθυσμός έτσι (επανα-) σταθεροποιείται έχει συνεχή αλλά συνεχώς επιβραδυνόμενη αύξηση, με πιθανότητες να γίνει μηδενική ή αντίστοιχα αρνητική.

Ο P. Demeny (1972), έδεσε τα τρία αυτά αξιώματα σε μια γενική σύνθετη υπόθεση σύμφωνα με την οποία, σε παραδοσιακές κοινωνίες η γονιμότητα και η θνησιμότητα βρίσκονται σε υψηλά επίπεδα. Σε εκσυγχρονισμένες κοινωνίες η γονιμότητα και η θνησιμότητα κυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα. Μεταξύ των δύο αυτών καταστάσεων παρεμβάλλεται η δημογραφική μετάβαση.

Υποστηρίζεται ότι με τον εκσυγχρονισμό αυξάνει σημαντικά το κόστος απόκτησης και φροντίδας παιδιών με αποτέλεσμα να επέρχονται οικονομικές δυσχέρειες στους γονείς και την κοινωνία, τουλάχιστον κατά τα νεανικά τους χρόνια. Αυτός είναι άλλωστε και ο κύριος λόγος που ο αριθμός τους μειώνεται, διότι σε αντίθεση με

το παρελθόν που με την εργασία τους ή τη φροντίδα των ηλικιωμένων γονιών αποτελούσαν το κεφάλαιο της οικογένειας, με την εκβιομηχάνιση και την αστικοποίηση τα οφέλη αυτά υποβαθμίζονται.

Οι απόψεις αυτές ήταν γενικά αποδεκτές, χωρίς τροποποιήσεις και ουσιαστικό αντίλογο μέχρι την δεκαετία του 1970. Ωστόσο η έρευνα και η βελτίωση στα πληθυσμιακά δεδομένα, έδωσαν αφορμή για αναθεώρηση, συμπλήρωση και ολοκλήρωση της θεωρίας. Νέα ιστορικά δεδομένα για τον πληθυσμό σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης, εντοπίστηκαν από το Ευρωπαικό Πρόγραμμα Γονιμότητας, τη διεύθυνση και γενική εποπτεία του οποίου είχε ο A. Coale. Το πρόγραμμα αυτό έφερε στην επιφάνεια λεπτομερή στοιχεία για τη συζυγική και μη συζυγική γονιμότητα και τις τάσεις της χαμηλιότητας.

Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής παρουσίασαν οι Knodell και Van de Walle (1979), οι οποίοι διαπίστωσαν ότι (α) δεν υπάρχει κάποια απλή (γραμμική) σχέση μεταξύ οικονομικής- κοινωνικής εξέλιξης και δημογραφικών μεταβολών. Επίσης παρατηρήθηκε ότι (β) σε πολλές χώρες, όπως για παράδειγμα σε ορισμένες περιοχές της Γαλλίας, ο οικογενειακός προγραμματισμός είχε ξεκινήσει από το 1780 όταν η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση κυμαίνονταν σε χαμηλά επίπεδα, με αποτέλεσμα η γονιμότητα και η θνησιμότητα να μειώνονται ταυτόχρονα. Άλλες χώρες (γ), όπως π.χ. η Βρεττανία, είχαν φτάσει σε πολύ υψηλά επίπεδα ανάπτυξης πολύ πρίν ξεκινήσει κάποιος αξιοσημείωτος οικογενειακός προγραμματισμός. Επίσης (δ), μεταξύ των βιομηχανικών χωρών, περιφερειακοί πολιτισμικοί παράγοντες (θρήσκευμα, γλώσσα κ.λπ.) και οι κοινωνικοί κανόνες και αξίες φαίνεται να έχουν περισσότερη σπουδαιότητα για τις διακυμάνσεις της γονιμότητας απ' ότι οι οικονομικοί παράγοντες.

Παράλληλα με τις διαπιστώσεις αυτές, η εμπειρία των χωρών του "Τρίτου Κόσμου" προκάλεσε έντονες αμφιβολίες σχετικά με την ικανότητα πρόβλεψης και ερμηνείας της θεωρίας. Είναι φανερό π.χ. ότι μείωση της γονιμότητας έχουν δεχτεί χώρες με πολύ χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης (με χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα): Σρι Λάνκα, Ταυλάνδη, Κίνα και Ινδονησία.

Από παρατήρηση ιστορικών και τρεχόντων εξελίξεων έχει εντοπιστεί ότι οι τύποι της δημογραφικής μετάβασης και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι ζωτικές μεταβλητές μεταβάλλονται είναι αρκετά αντικρουόμενες για να αντιπροσωπευτούν και επεξηγηθούν επαρκώς με μια "κλασική θεωρία". Όταν δηλαδή το πρωταρχικό αυτό πλαίσιο της δημογραφικής μετάβασης παρουσιάστηκε, υπήρχε μεγάλη έλλειψη δεδομένων τόσο για την Ευρώπη όσο και για τον υπόλοιπο κόσμο. Αυτή είναι άλλωστε μια από τις αιτίες της χρήσης οικονομικών κυρίως παραγόντων στην επεξήγηση της μείωσης των γεννήσεων. Ακόμη και αν επιχειρήθηκε η διασύνδεση μεταξύ οικονομικών, κοινωνικών, θεσμικών, πολιτισμικών και δημογραφικών εξελίξεων, δεν υπήρχε (τότε) τρόπος εμπειρικής εξειδίκευσης τους.

Εκτός αυτού, το πιο αμφισβητούμενο σημείο της δημογραφικής μετάβασης είναι η διατύπωση της άποψης ότι υπάρχουν ορθολογικές αντιδράσεις, στα άτομα ή τις οικογένειες, μόνο στη περίπτωση που έχει επέλθει η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση της κοινωνίας. Οι παραδοσιακά αγροτικές μη βιομηχανικές κοινωνίες θεωρούνται αρκετά πρωτόγονες και προσκολημένες σε προκαταλήψεις. Η άποψη αυτή προκύπτει, σύμφωνα με τον Caldwell (1973), από δύο σημεία της θεωρίας. Το πρώτο προέρχεται από αναφορές σε κοινωνίες προμεταβατικές. Στα δοκίμια του Malthus η αθλιότητα και η μιζέρια

στις τάξεις των φτωχών, η ανικανότητα τους και η απροθυμία τους να βοηθήσουν τους εαυτούς τους θεωρείται ως δεδομένη. Σε βασικό σημείο της δημογραφικής μετάβασης αναφέρεται ότι λόγω της υψηλής θνησιμότητας, της ανασφάλειας και της έλλειψης κόστους για την απόκτηση παιδιών σε προμεταβατικές κοινωνίες, οι κοινωνικοί και θρησκευτικοί θεσμοί συνετέλεσαν ώστε να διατηρηθεί η γονιμότητα σε υψηλά επίπεδα. Δηλαδή τα άτομα, μεταξύ άλλων, ήθελαν καθοδήγηση πάνω σε θέματα αναπαραγωγικής συμπεριφοράς. Όμως, ως γνωστό η καθοδήγηση αυτή δεν ήταν πάντα ήπιας μορφή και σε εθελοντική βάση, αλλά συχνά επιβαλλόταν με πράξεις βίας και καταπίεσης. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος, σύμφωνα με τον Caldwell, που δεν συναντάμε συχνά και εύκολα αναφορές για τη συμπεριφορά ή τις αντιδράσεις, αλλά για τις στάσεις, τις παραδόσεις, τον παραλογισμό και τα ιδανικά προμεταβατικών κοινωνιών. Δηλαδή πιστεύεται ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού δεν αντιδρούσε όσο άθλιες και αν ήταν οι συνθήκες διαβίωσης ενώ υποτασσόταν παθητικά σε αποφάσεις της θρησκευτικής ή πολιτικής εξουσίας (Mueller 1972· Rich 1973· Davis 1949).

Το δεύτερο σημείο εντοπίζει μια έμμεση υπόθεση μη ορθολογικής συμπεριφοράς η οποία προέρχεται από αναφορές στους πολιτισμικούς νόμους που "προσαρμόζουν" τη γονιμότητα στις νέες αστικές, βιομηχανικές συνθήκες. Οι αναφορές αυτές, συνήθως θετικές, εντοπίζονται έμμεσα ή άμεσα στον Notestein (1945), ο οποίος άφησε να υπονοηθεί ότι τα "στηρίγματα" της υψηλής γονιμότητας, μεταβάλλονται σταδιακά ενώ αναπτύσσεται έντονα η επιθυμία του πληθυσμού να επιλύσει μόνος τα προβλήματα του παρά να τα αποδεχτεί και ως εκ τούτου επιδιώκει να απαλλαγεί από τις παλιές προκαταλήψεις που τον διέπουν.

Ακόμη και στις νεότερες προσεγγίσεις της δημογραφικής μετάβασης συναντάμε αναφορές, γενικά όμως, πάνω στην έννοια του ορθολογισμού. Ο οικονομικός ορθολογισμός αποφεύγεται διότι απλά ταυτίζεται με τον κοινωνικό ορθολογισμό που είναι σημείο κριτικής της συγκεκριμένης κατευθυνόμενης συμπεριφοράς που είχε διαμορφωθεί μέσα από θρησκευτική ή πολιτική καθοδήγηση. Για το λόγο αυτό αναφέρεται ότι ο ορθολογισμός αφορά μόνο Δυτικές χώρες, στις οποίες ενοείται ότι με οικονομικά λογικά βήματα μπορεί να επέλθει μεγιστοποίηση της ικανοποίησης ύστερα από την επίτευξη ενός σκοπού.

Ένα άλλο πρόβλημα εντοπίζεται στην άποψη ότι η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση αποτελούν προϋπόθεση για την ανάπτυξη (Notestein 1945, 1953· Thompson 1946). Τα τελευταία χρόνια αντί της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης χρησιμοποιείται ο όρος "μοντερνισμός", "μοντέρνα διαδικασία ανάπτυξης" ή "εκσυγχρονισμός", καθώς έγινε ξεκάθαρο ότι ένας μεγάλος αριθμός ατόμων στον "Τρίτο Κόσμο" είναι απρόθυμος να ζήσει σε μεγάλες πόλεις για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Η δημογραφική μετάβαση παρέχει την πιθανότητα αποδοχής και δημιουργίας νέου τρόπου ζωής και μοντέρνας συμπεριφοράς ως προς τη γονιμότητα, μόνο σε αστικές βιομηχονικές περιοχές. Ταυτόχρονα όμως αποδέχεται και τη δυνατότητα της εξαγωγής αυτής της νέας συμπεριφοράς σε μη αστικές μη βιομηχανικές περιοχές. Η άποψη αυτή δικαιώθηκε ιστορικά από τη πτωτική τάση της γονιμότητας σε πολλές αγροτικές περιοχές Δυτικών χωρών. Ωστόσο η θεωρία δεν προσδιορίζει με σαφήνεια αν οι εξελικτικές μεταβολές που επέρχονται με την εκβιομηχάνιση και την

αστικοποίηση αφορούν την ίδια και αυτή κοινωνία ή μια σφαιρική οικονομία (κοινωνία) που θα εξήγαγε νέες ιδέες και νέους τρόπους ζωής τόσο σε χώρες της Ασίας και της Αφρικής όσο και στην ενδοχώρα. Αν δεχτούμε την άποψη ότι τα υψηλά ποσοστά γονιμότητας των αναπτυσσόμενων χωρών ήταν αποτέλεσμα ορθολογικής συμπεριφοράς στις υφιστάμενες οικονομικές συνθήκες, τότε η ιδέα της μικρής οικογένειας δεν ήταν δυνατόν να προωθηθεί εγκαίρως προς όφελος της ανάπτυξης. Σε περίπτωση όμως που η μεγάλη οικογένεια ήταν αποτέλσμα στάσεων και αντιλλήψεων, που είχαν την υποστήριξη της θρησκείας κ.λπ. με στόχο να υπάρχει αντιστάθμιση στα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας, τότε υπάρχει πεδίο αποδοχής για τον περιορισμό της. O F. Notestein (1953) ήταν ο πρώτος που έθεσε το ερώτημα: Γιατί η γονιμότητα έπεσε σχεδόν απότομα μεταξύ του 1ου και 2ου Παγκοσμίου Πολέμου στην αγροτική Βουλγαρία, ενώ ουσιαστικά δεν συνέβη το ίδιο τη δεκαετία του 1930 στις αγροτικές περιοχές της Αιγύπτου και τις χώρες της Άπω Ανατολής; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό μας οδηγεί αναπόφευκτα στη σύγκριση των τάσεων που διαγράφονται στις αναπτυσσόμενες χώρες με τις τάσεις που επικρατούσαν στις προμεταβατικές ή μεταβατικές Δυτικές χώρες.

Ένα χαρακτηριστικό μειονέκτημα της θεωρίας είναι ότι περιορίζεται σε μια επιφανειακή συσχέτιση εξωτερικών φαινομένων της δημογραφικής και οικονομικής εξέλιξης. Δεν λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι η οικονομία δεν αποτελεί μία απλή συνάρτηση μεγεθών, αλλά λειτουργεί σε συγκεκριμένα κάθε φορά κοινωνικά πλαίσια που την επηρεάζουν και επηρεάζεται από αυτά, ενώ μέσα από μηχανισμούς εκφράζει η ίδια και διαμορφώνει κοινωνικές σχέσεις και πραγματικότητες. Εξάλλου η ανθρώπινη αναπαραγωγική συμπεριφορά είναι αποτέλεσμα κάποιας γενικότερης στάσης και αντίληψης. Δηλαδή, όσο ισχυροί και να είναι οι οικονομικοί παράγοντες και τα οικονομικά κίνητρα, ο τρόπος που βιώνονται και αξιολογούνται από κάθε κοινωνική (πληθυσμιακή) ομάδα επενεργεί και είναι διαφορετικός (Τσαούσης 1986).

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης αποτελεί πεδίο έρευνας, γεμάτο από πολλαπλά αναπάντητα εμπειρικά και θεωρητικά ερωτήματα όπως: Ποιοι ήσαν οι καθοριστικοί παράγοντες μείωσης της γονιμότητας και της θνησιμότητας κατά το παρελθόν και ποιοι οι παράγοντες που την καθοδηγούν στην εποχή μας; Σε ποιο βαθμό οι παράγοντες αυτοί μπορούν να αποδωθούν σε μετεξελίξεις κοινωνικές οικονομικές όπως η εκβιομηχάνιση, η αστικοποίηση, η βελτίωση του κλάδου της γεωργίας, η σταθεροποίηση της προσφοράς τροφίμων, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και διατροφής, η αύξηση του γενικού επίπεδου μόρφωσης, η βελτίωση της ιατρικής τεχνολογίας, η βελτίωση στα μέσα αντισύλληψης και η γενική βελτίωση των υπηρεσιών υγείας; Έχει η μείωση της θνησιμότητας επιδράσει στη μείωση της γονιμότητας; Ποιος ο ρόλος των διάφορων πολιτισμικών παράγοντων; Ακολούθησαν όλες οι χώρες το ίδιο πρότυπο της μετάβασης; Υπάρχει περιφερειακή διαφοροποίηση στη πτωτική πορεία της γονιμότητας (-θνησιμότητας); Ποια η ταχύτητα των δημογραφικών συνιστωσών κατά την πορεία μετάβασης; Ακολουθούν οι αναπτυσσόμενες χώρες το παράδειγμα των αναπτυγμένων χωρών και κατά πόσο;

Η δημογραφία δεν έχει κατορθώσει να δέσει τα παραπάνω ερωτήματα σε ένα ικανοποιητικό και ολοκληρωμένο θεωρητικό πλαίσιο, ενώ ακόμη και στην εποχή μας γίνονται προσπάθειες προς

την κατεύθυνση αυτή. Παρότι οι επεξηγήσεις της πτώσης της γονιμότητας (και της θνησιμότητας), θεωρούνται από πολλούς ότι απαρτίζουν την κλασική ή τυπική προσέγγιση της δημογραφικής μετάβασης, εντούτοις δεν μπορούν να θεωρηθούν επαρκείς ως ιστορικές γενικεύσεις είτε ως βάση για τη εξαγωγή προγνώσεων οι οποίες συνήθως παρεκλίνουν κατά πολύ από τη πραγματικότητα.

Παρακάτω διερευνάται αν εμπειρικά οι διαγραφόμενες τάσεις της γονιμότητας (γεννητικότητας)- θνησιμότητας μπορεί να είναι περισσότερες από μια, ενώ παράλληλα εξετάζεται η ερμηνευτική ικανότητα της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης σε χώρες της Ευρώπης, της Αφρικής, της Ασίας και των Η.Π.Α.. Έτσι αφενός θα έχουμε μια εικόνα εμπειρικής εφαρμογής και προβλεπτικής ικανότητας της δημογραφικής μετάβασης αφετέρου δε, θα κλείσει ο προβληματισμός για την ορθολογική ή μη ορθολογική συμπεριφορά προμεταβατικών κοινωνιών.

3.3. ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΑΙ Η ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Υπήρχε εκτίμηση ότι το αρχικό θεωρητικό υπόδειγμα της δημογραφικής μετάβασης ήταν δυνατόν να περιγράψει και να προβλέψει τα κάτωθι:

α) Την πτωτική πορεία της γονιμότητας των Δυτικών χωρών μέχρι ο πληθυσμός τους να γίνει στάσιμος ή να μπεί σε φάση αρνητικής εξέλιξης. Ωστόσο η αύξηση της γονιμότητας σε πολλές Δυτικές χώρες μετά το έτος 1945, το γνωστό "baby boom", ήταν μια απροσδόκητη έκπληξη. Ουσιαστικά δεν είχαν προβλεφθεί οι κοινωνικοί, οικονομικοί και ψυχολογικοί παράγοντες που επιδρούν σε δεδομένη χρονική στιγμή και καθορίζουν τον αριθμό των παιδιών που τελικά αποκτούν οι γονείς.

β) Υποθετικά είχε υποστηριχθεί ότι η δημογραφική μετάβαση θα επερχόταν σταδιακά και στις λιγώτερο αναπτυγμένες χώρες. Όμως οι διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των χωρών αυτών και των συνθηκών που έχουν διανύσει κατά το παρελθόν οι ήδη αναπτυγμένες χώρες είναι τεράστιες. Για παράδειγμα στη Δύση η θνησιμότητα μειώθηκε σταδιακά καθώς η ιατρική τεχνολογία εξελισσόταν διαρκώς. Η διαδικασία αυτή όμως, βήμα πρός βήμα, δεν πρόκειται να ακολουθηθεί από τις αναπτυσσόμενες χώρες της εποχής μας. Η διάχυση και σαφώς η εφαρμογή σύγχρονων μέσων καταπολέμησης της νοσηρότητας και της θνησιμότητας είναι ένα παγκόσμιο γεγονός. Ως επακόλουθο τα ποσοστά θνησιμότητας φθίνουν με γρήγορη επιτάχυνση ενώ η γονιμότητα μάλλον παραμένει σταθερή η μειώνεται σε αργούς ρυθμούς, με αποτέλεσμα να έχουμε ραγδαία άνοδο του πληθυσμού των αναπτυσσόμενων χωρών και έντονη πληθυσμιακή πυκνότητα ήδη από την αρχική φάση της δημογραφικής μετάβασης. Επιπρόσθετα η ενημέρωση σε θέματα οικογενειακού προγραμματισμού φαίνεται να μην έχει επηρεάσει τις χώρες αυτές.

Ένας λόγος αποτυχίας της προβλεπτικής ικανότητας της δημογραφικής μετάβασης είναι ότι η εφαρμογή δημογραφικής πολιτικής έχει περισσότερη σημασία στην εποχή μας από ότι παλαιότερα. Ο πληθυσμός που εξεταζόταν ως ένα φυσικό γεγονός στα δοκίμια του Malthus, θεωρείται πλέον ως ένα κοινωνικό δεδομένο.

Ακόμη δεν υπάρχει απόλυτη σιγουριά αν πράγματι η δημογραφική μετάβαση επεξηγεί την εμπειρία των Δυτικών χωρών ικανοποιητικά. Είναι προφανές ότι ο συνολικός πληθυσμός έχει μια συνεχώς αυξητική τάση από το 1500 και μετά (Πίνακας 3). Αλλά η πτώση των ποσοστών θνησιμότητας και η αύξηση στο προσδόκιμο επιβίωσης, ως ερμηνεία και αντιστάθμηση της "έκρηξης" αυτής του πληθυσμού είναι μάλλον ένας γρίφος, διότι δεν αποδεικνύεται μέσα από τις στατιστικές που φυσικά και αυτές είναι ελλειπείς αλλά ούτε και από άλλες προδιαγραμμένες ή τυποποιημένες μεταβολές.

Με άλλα λόγια ο προσδιορισμός των παραγόντων μείωσης της γονιμότητας αποτελεί πεδίο έρευνας, με τεράστια θεωρητική εμπειρική και ιστορική σημασία ακόμη και στην εποχή μας. Αν και παράγοντες όπως η εκβιομηχάνιση, η αστικοποίηση, η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου, η χειραφέτηση της γυναίκας και η πτώση της θνησιμότητας έχουν αναφερθεί ως ανασταλτικοί της γονιμότητας είναι σίγουρο ότι σε κάθε χώρα θα υπάρχουν και άλλοι που σχετίζονται με τις επί μέρους ιδιαιτερότητές της. Η προσεκτική διερεύνηση της ιδιαίτερης κοινωνικής συγκρότησης των διαφόρων χωρικών επιπέδων, θεωρείται αναγκαία για μια εμπεριστατωμένη αποτύπωση και ερμηνεία των διαφοροποιήσεων της γονιμότητας και την σχέση που αυτή έχει με τη διανομή του εισοδήματος.

Πίνακας 3. Εξέλιξη του Παγκόσμιου Πληθυσμού κατά Ευρύτερες Περιοχές 1500-1950.

Περιοχές	1500	1600	1700	1750	1800	1850	1900	1950
			Έτος					
			Πληθυσμός (εκατομ.)					
Ευρώπη και Ε.Σ.Σ.Δ.	84	111	125	146	195	288	422	572
Β. Αμερική	3	3	2	3	5	25	90	166
Λ. Αμερική	39	10	10	15	19	34	75	165
Ωκεανία	3	3	3	3	2	2	6	13
Αφρική	87	113	107	104	102	102	138	222
Ασία (πλην Ε.Σ.Σ.Δ.)	245	388	433	500	631	790	903	1366
Σύνολο	461	578	680	771	954	1241	1634	2504

Πηγή: J. Vallin 1989.

Ένας πιθανός τρόπος κατανόησης και συμπλήρωσης της θεωρίας παρέχεται από τη περιγραφή και σύγκριση όχι ενός αλλά διάφορων τύπων μετάβασης. Έτσι διαπιστώνεται αν οι υποθέσεις της θεωρίας έχουν κάποια γενική εφαρμογή και αν υπάρχουν αποκλίσεις από το πρότυπο. Δηλαδή πρόκειται για μια ευρύτερη περιφερειακή σύγκριση της γονιμότητας (και της θνησιμότητας), της ταχύτητας και του χρόνου έναρξης της πτωτικής της τάσης και των επιπέδων εκκίνησης και προορισμού.

Μόνο ένα μέρος της μετάβασης- η μείωση της θνησιμότητας- έχει παρατηρηθεί να ισχύει στις φτωχές χώρες της Ασίας, της Λατινικής Αμερικής και της Αφρικής, όπου κατοικεί και το μεγαλύτερο ποσοστό

του πληθυσμού. Παράλληλα από τα μέχρι στιγμής δεδομένα, διακρίνουμε τρείς διαφορετικούς τύπους μετάβασης της γονιμότητας που συμβολικά μπορούν ονομάζουμε ως Αγγλικό, Γαλλικό και Ιαπωνικό- Μεξικάνικο τύπο. Ο πρώτος ακολουθεί το πρότυπο που περιγράφεται από τη κλασική θεωρία (Διάγραμμα 4). Ο Γαλλικός τύπος είναι αρκετά διαφοροποιημένος και χαρακτηρίζεται από έντονη ταυτόχρονη και παράλληλη πτώση της γονιμότητας και της θνησιμότητας και σχετικά συντηρητική ή σταθερή αύξηση του πληθυσμού. Αν και οι δυο παραπάνω τύποι θεωρούνται αντιπροσωπευτικοί για τις χώρες της Ευρώπης, εντούτοις δεν μπορεί να παραβλεφτεί το γεγονός ότι υπάρχουν ιδιορρυθμίες και διαφοροποιήσεις. Για παράδειγμα στην Αυστρία και τη Φινλανδία φαίνεται ότι κατά την αρχική φάση τα ποσοστά θνησιμότητας έχουν ένδειξη ανόδου, ενώ τα ποσοστά γονιμότητας είχαν πτωτική πορεία. Επίσης στην Ιρλανδία η γονιμότητα ανέβηκε καιρό τα τέλη του 19ου αιώνα ενώ είχε ακολούθησε κατιούσα πορεία μετά το λιμό του 1948 (Χάρτες 1-2).

Το Ιαπωνικό-Μεξικάνικο πρότυπο μετάβασης είναι αυτό που πιθανά πρόκειται να ακολουθήσουν οι λιγώτερο αναπτυγμένες χώρες της εποχής μας, με κύριο χαρακτηριστικό του την πρόωρη αύξηση της γονιμότητας, στην αρχική φάση, και την έντονη πτωτική πορεία της θνησιμότητας. Οι τάσεις αυτές είναι αμφίβολο αν αντιπροσωπεύουν σήμερα την Ιαπωνία ή το Μεξικό, παρόλα αυτά ορισμένες χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Καραϊβικής στη δεκαετία του 1960, έχουν δείξει συντηρητική αύξηση της γονιμότητας. Εκτός αυτού στις φτωχότερες χώρες οι πτώσεις της θνησιμότητας έχουν προηγηθεί κάθε σημαντικής ή συντηρητικής ανόδου της γονιμότητας, δηλαδή ταιριάζουν καλύτερα στον Αγγλικό παρά στον Γαλλικό τύπο (Διάγραμμα 5, διάσπαση των τάσεων)

Σε συγκριτικές αναλύσεις δύσκολα βρίσκουμε αναφορές σχετικά με τον χρόνο που διαρκεί η μετάβαση, τις πιθανές εμφανιζόμενες διακυμάνσεις, την ταχύτητα των πτωτικών τάσεων που εμφανίζουν οι ζωτικές μεταβλητές στα διάφορα στάδια της μετάβασης και τα τελικά τους επίπεδα. Τα χαρακτηριστικά αυτά έχουν μεγάλη σημασία κυρίως όταν τα αποτελέσματα της διερεύνησης καταλήγουν σε προβολές, οι οποίες ως γνωστό πρέπει να στηρίζονται σε ρεαλιστικά σενάρια και σε πλήρη γνώση εμπειριών του παρελθόντος, έτσι ώστε τα αποτελέσματά τους να περιέλθουν σε ένα επίπεδο ιστορικής επαλήθευσης.

Θα διαρκέσει η μετάβαση της γονιμότητας περίπου τριάντα χρόνια; Θα είναι το κέρδος ζωής περίπου έξι μήνες ανά έτος, μέχρι να αγγίξει η θνησιμότητα το κατώτατο όριο; Θα ταυτιστεί το προσδόκιμο επιβίωσης για τους άνδρες και τις γυναίκες; Οι απαντήσεις και οι πληθυσμιακές προβλέψεις πρέπει να πλαισιώνονται με εναλλακτικά σενάρια και εμπειρικές εξειδικεύσεις οι οποίες θα στηρίζονται σε σωστή ταξινόμηση και προϋποθέσεις. Το πρόβλημα με τις προβολές είναι ότι αναφέρονται σε μεγάλα χρονικά διαστήματα και μπορούν να αναθεωρηθούν, ενώ ο δημογραφικός κύκλος, ή η δημογραφική μετάβαση υποτίθεται ότι είναι μοναδική, μη επαναεμφανιζόμενη και γιαυτό η σωστή ερμηνεία και πρόγνωση της βοηθά τον κοινωνικό και οικονομικό σχεδιασμό σημαντικά.

Όπως φαίνεται, η κύρια προβληματική της δημογραφικής μετάβασης, σχετικά με την εξέλιξη της γονιμότητας-γεννητικότητας, στηρίχθηκε σε προδιαγραμμένα γεγονότα. Με βάση την εμπειρία αυτή

η προσπάθεια γενίκευσης που στηρίζεται στην άποψη ότι το πρότυπο των αναπτυγμένων Δυτικών χωρών θα ακολουθήσουν και οι υπόλοιπες, κατέληξε σε αποτυχία. Αυτός είναι άλωστε και ο λόγος που στο τμήμα αυτό μιλάμε για διάφορους τύπους μετάβασης.

Στα Διαγράμματα (4) και (5) περιγράφονται αδρά τα τρία διαδοχικά (ιστορικά) στάδια της δημογραφικής μετάβασης όπως έχουν προκύψει για πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης ή τις χώρες του "Τρίτου Κόσμου". Όπως φαίνεται πρίν το 19ο αιώνα στη Δύση τα ποσοστά γεννήσεων κυμαίνονταν γύρω στο 35%, ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού έφτανε περίπου τα 5%, ενώ τα ποσοστά θνησιμότητας δεν ξεπερνούσαν το 30%. Η Δυτικοευρωπαική μετάβαση ξεκίνησε στο πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, ενώ στο 3ο στάδιο "μπήκε" στις αρχές του 20ου αιώνα (Διάγραμμα 4). Ήδη από το αρχικό στάδιο, τα ποσοστά γεννητικότητας ήταν χαμηλά λόγω καθυστέρησης των γάμων ενώ τα ποσοστά αύξησης του πληθυσμού δεν ξεπερνούσαν το 1%. Όταν ολοκληρώθηκε η Δυτικοευρωπαική μετάβαση, κατά το δεύτερο ήμιση του 20ου αιώνα, η σχέση γονιμότητας θνησιμότητας αντιστράφηκε.

Στις αναπτυσσόμενες χώρες, τα ποσοστά γεννήσεων και θανάτων είναι σαφώς υψηλότερα. Οι γυναίκες συνήθως παντρεύονται σε μικρότερη ηλικία και ως εκ τούτου έχουν την πιθανότητα να αποκτήσουν περισσότερα τέκνα, από ότι οι προμεταβατικές ή μεταβατικές Δυτικές κοινωνίες. Κατά το τέλος της δεκαετίας του 1950 αρχές της δεκαετίας του 1960 άρχισε η δημογραφική μετάβαση (στάδιο II) στις χώρες του "Τρίτου Κόσμου" (Διάγραμμα 5). Η εισαγωγή σύγχρονων ιατροφαρμακευτικών και υγειονομικών μεθόδων προκάλεσε μια δραστική κάμψη της θνησιμότητας που ήταν πολύ μεγαλύτερη σε σύγκριση με τη Δυτική Ευρώπη του 19ου αιώνα. Οι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης του πληθυσμού των χωρών αυτών, τη δεκαετία του 1970, ξεπερνούν το 2% ενώ φτάνουν και μέχρι το 2.5% (Χάρτης 3).

Ωστόσο περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εξελίξεις της γονιμότητας στο στάδιο III. Εδώ, όπως έχει διαμορφωθεί η κατάσταση, μπορούμε να διακρίνουμε τις αναπτυσσόμενες χώρες σε δύο μεγάλες ομάδες. Στην πρώτη ομάδα έχουμε όλες τις περιπτώσεις των χωρών που παρουσιάζουν έντονη πτώση της θνησιμότητας, ενώ η γεννητικότητα μειώνεται κατά 25 ή 30%.. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν η Ταιβάν, η Ν. Κορέα, η Κόστα Ρίκα, η Χιλή και η Σρι Λάνκα. Στην δεύτερη ομάδα, που είναι και η μεγαλύτερη, ανήκουν οι χώρες που έχουν ενδείξει μία αρχική περίοδο με έντονη μείωση της θνησιμότητας που όμως από ένα σημείο και μετά δεν μειονόταν το ίδιο δραστικά, ίσως επειδή δεν αυξήθηκε ουσιαστικά το εθνικό τους εισόδημα. Εκτός αυτού η γονιμότητα στις χώρες αυτές εξακολουθεί να μένει αμετάβλητη και σε υψηλά επίπεδα. Πολλές χώρες της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής διανύουν ακόμη στο στάδιο II της δημογραφικής μετάβασης.

Ο διαχωρισμός των χωρών ανάλογα με το κατά κεφαλή εισόδημα και την διαμορφωμένη τάση των ζωτικών ματαβλητών, κάνει εμφανή την προσπάθεια διασύνδεσης των μεταβλητών μεταξύ τους. Μπορεί κανείς όμως να ορίσει ένα συμβατικό όριο (κατά κεφαλήν) εισοδήματος μετά από το οποίο η γονιμότητα φθίνει; Το ερώτημα αυτό εξετάζεται στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Διάγραμμα 4. Τα Διαδοχικά Στάδια της Δημογραφικής Μετάβασης στις Χώρες της Δυτικής Ευρώπης.

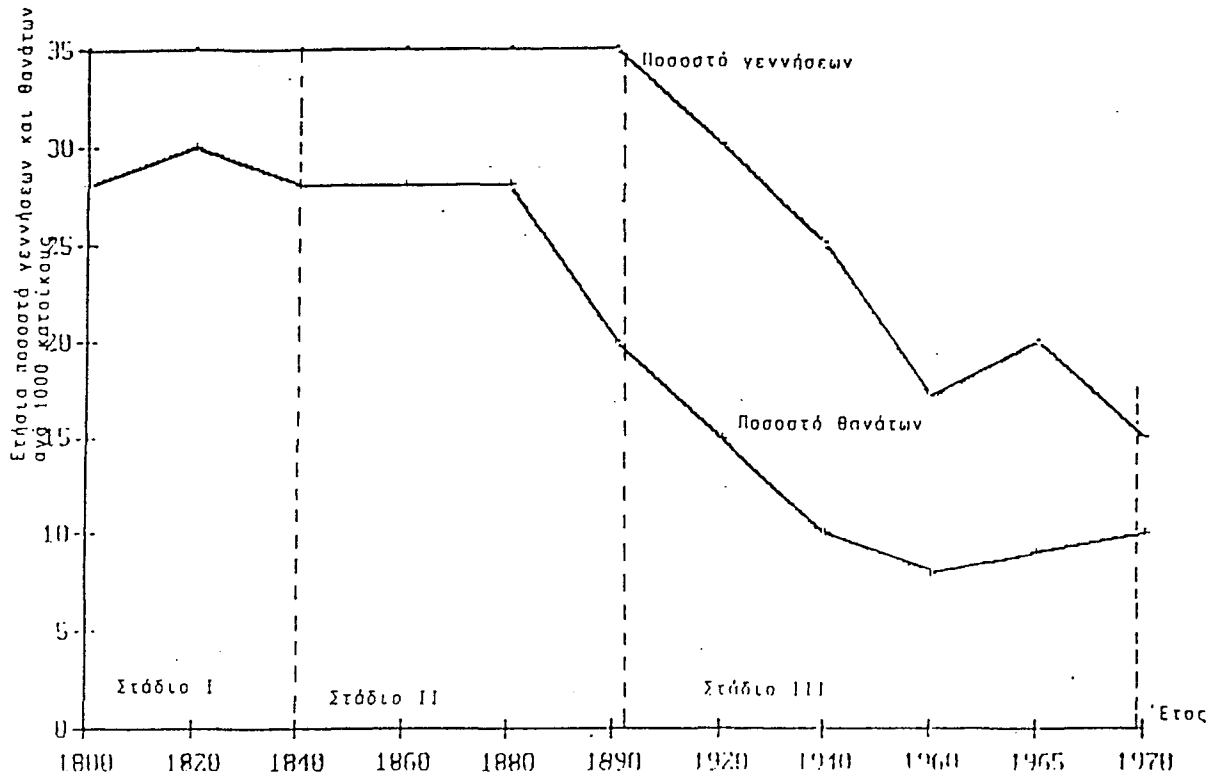

Διάγραμμα 5. Τα Διαδοχικά Στάδια της Δημογραφικής Μετάβασης στις Χώρες του Τρίτου Κόσμου

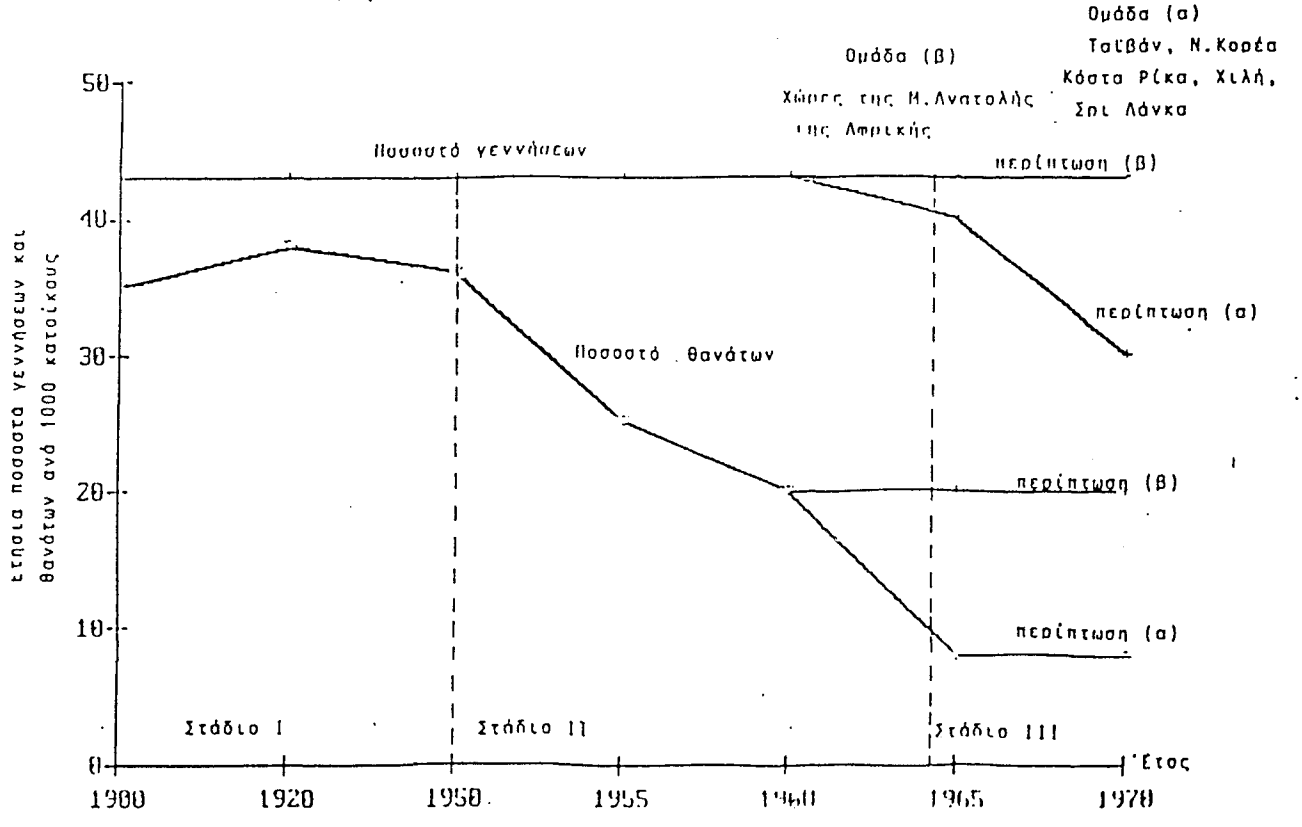

Χάρτες 1-2. Η Πτώση της θνησιμότητας και της Γεννητικότητας κάτω του 20/1000 στις Χώρες της Ευρώπης.

Θνησιμότητα

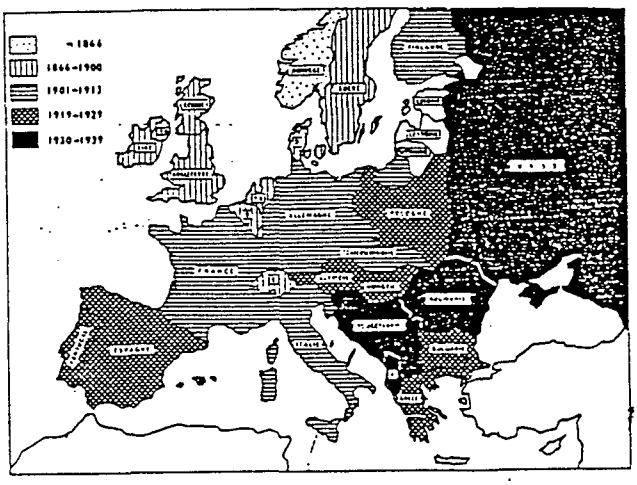

Γεννητικότητα

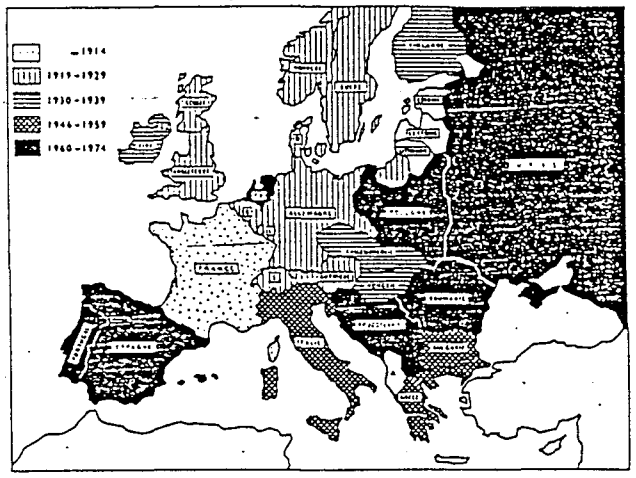

Χάρτης 3. Ποσοστά Αναπαραγωγής 1975-1980.

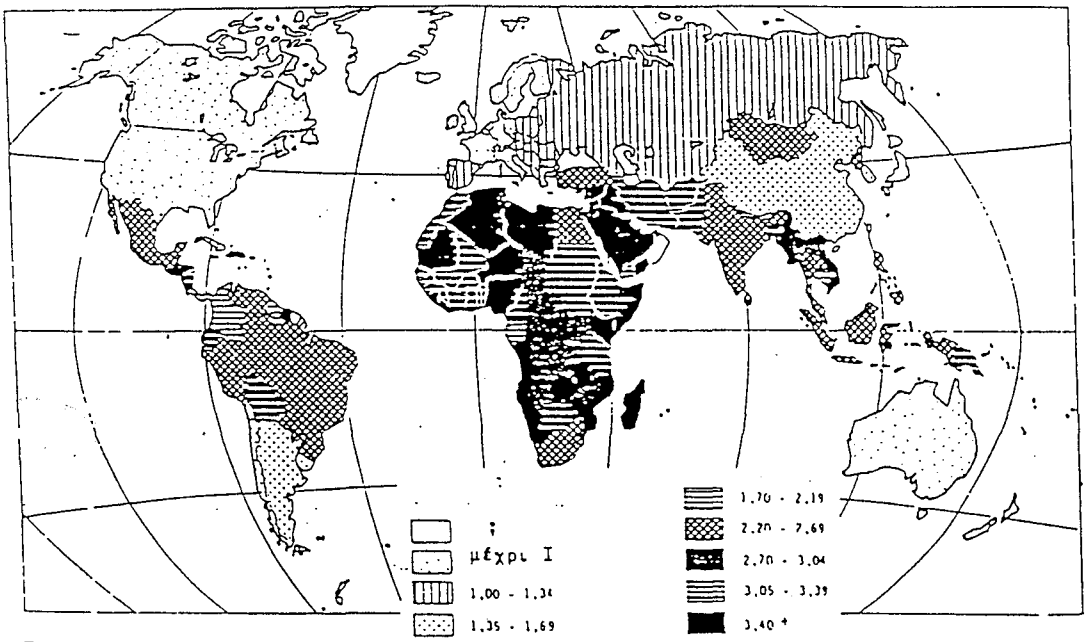

Πηγή: Μπαλούρδος 1989.

3.4. ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Απ' όσα έχουν αναφερθεί μέχρι στιγμής, προκύπτει ότι η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης, είτε ως μία προσπάθεια περιγραφής και αιτιολόγησης της εξελικτικής πορείας της γονιμότητας και της θνησιμότητας, είτε ως μία περιγραφή και σύγκριση των τάσεων που έχουν ή αναμένεται να προκύψουν σε διάφορες χώρες, είναι συνυφασμένη με προβληματισμούς και αναπάντητα ερωτήματα. Βέβαια περιέχει αξιόλογες θεωρητικές υποθέσεις, έχει κάποιο εμπειρικό πλαίσιο εφαρμογής και ένα ευρύ πεδίο για τη διεξαγωγή προγνώσεων. Ενώ όμως, όπως έχει προκύψει, υπάρχουν πολυάριθμες ελλείψεις και αδυναμίες δεν λείπουν οι προσπάθειες εξέλιξης, ολοκλήρωσης και συμπλήρωσης. Οι πιο αξιοσημείωτες όπως: η υπόθεση "treshold", η διάχυση των καινοτομιών, η προσέγγιση του J. Caldwell (1978, 1980, 1981), οι έρευνες Κ.Α.Ρ (Γνώση, Στάση, Πρακτική), η αναθεώρηση της δημογραφικής μετάβασης από τον A. Coale (1973), οι ριζοσπαστικές προσεγγίσεις και η θεωρία της δεύτερης δημογραφικής μετάβασης (van de Kaa 1988), οι οποίες περιγράφονται παρακάτω.

3.4.1. ΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ: Η ΥΠΟΘΕΣΗ "TRESHOLD"

Το έτος 1965, τα Ηνωμένα Έθνη έδωσαν έμφαση στον προσδιορισμό των συνθηκών εκείνων που ωθούν τη γονιμότητα[42] να μειωθεί ύστερα από ένα προκαθορισμένο σημείο (κατώφλι-treshold)[43] οικονομικής ανάπτυξης. Σύμφωνα δε με τον ορισμό των Ηνωμένων Εθνών " σε μια αναπτυσσόμενη χώρα όπου η γονιμότητα είναι υψηλή, η βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών ασκεί αμυδρή ή μηδενική επίδραση (στη γονιμότητα) μέχρι να επιτευκτεί κάποιο ασφαλή κοινωνικό- οικονομικό επίπεδο. Όταν όμως η χώρα φτάσει το επίπεδο αυτό, η γονιμότητα περιέρχεται σε ένα στάδιο συνεχούς πτωτικής πορείας μέχρι να σταθεροποιηθεί σε ένα κατώτερο επίπεδο".

Αν και κάποιος βαθμός οικονομικής μεγέθυνσης κρίνεται αναγκαίος για να δημιουργήσει κάποια κίνητρα έτσι ώστε να μειωθεί το μέγεθος της οικογένειας, εντούτοις δεν υπάρχει κάποιος γενικός κανόνας σχετικά με το επίπεδο εκείνο που θα προκαλέσει τα κίνητρα αυτά. Ούτε εντοπίζεται κάποιος σαφής προσδιορισμός των παραμέτρων της ανάπτυξης που είναι σημαντικοί για την αναπαραγωγική συμπεριφορά του ζευγαριού. Αν ήταν δυνατόν να εκτιμηθεί το σημείο εκείνο που αντιστρέφει την θετική τάση της γονιμότητας (turning point), τότε θα γινόταν καλύτερος και πιο αποτελεσματικός οικονομικός προγραμματισμός.

Αρχικά στην ανάλυση των Ηνωμένων Εθνών (1965), η οποία στηριζόταν σε διαστρωματικά και όχι ιστορικά- διαχρονικά δεδομένα, 134 αναπτυγμένες και λιγώτερο αναπτυγμένες χώρες χωρίστηκαν σε έξι ομάδες (ζώνες), ανάλογα με το ρυθμό

---

[42] Ή τον δείκτη γεννητικότητας.

[43] Το σημείο αυτό μπορεί να είναι το κατά κεφαλή εισόδημα, ως δείκτης ανάπτυξης της χώρας.

αναπαραγωγής, το προσδόκιμο επιβίωσης, το επίπεδο εκπαίδευσης της γυναίκας, τη μέση κυκλοφορία εφημερίδων κ.λπ. έτσι ώστε το επίπεδο I να έχει τον χαμηλότερο ρυθμό αναπαραγωγής, ενώ το επίπεδο VI να περιελάμβανει τις χώρες με τον υψηλότερο ρυθμό. Για τις αναπτυγμένες χώρες, δηλαδή χώρες με τους χαμηλότερους ρυθμούς αναπαραγωγής (ζώνες I-III), το ελάχιστο ποσοστό γυναικών με κάποιο επίπεδο μόρφωσης ήταν 48.1%, ενώ για τις λιγώτερο αναπτυγμένες χώρες (ζώνες IV-VI) το ποσοστό έφτανε μέχρι το 85.8%. Οι τιμές αυτές (48.1%-85.8%), αποτελούν και το μέγιστο επιτρεπτό όριο (κατώφλι ή ζώνη). Επίσης δημιουργήθηκε η ελαττομένη ζώνη (κατώφλι) σύμφωνα με την οποία η γονιμότητα είναι σχετικά μειωμένη εφ' όσον το ποσοστό γυναικών με κάποιο επίπεδο μόρφωσης κυμαίνεται ανάμεσα στο 61.7%-74.9%. Τελικά η διαφοροποίηση προέκυψε έντονη ανάμεσα στις χώρες τις τρίτης και τέταρτης ζώνης (π.χ το προσδόκιμο επιβίωσης στη ζώνη III ήταν 67.2 ενώ στο επίπεδο IV ήταν ακριβώς 46.5 χρόνια). Γιαυτό οι χώρες χωρίστηκαν σε δυο ομάδες: Υψηλής και χαμηλής γονιμότητας. Κάθε Αφρικανική και Ασιατική χώρα (με εξαίρεση την Ιαπωνία), ήταν στην ομάδα υψηλής γονιμότητας, ενώ με μοναδική εξαίρεση την Αλβανία, κάθε χώρα της Ευρώπης, της Βόρειας Αμερικής και της Ωκεανίας ήταν στην ομάδα των χωρών με χαμηλά ποσοστά γονιμότητας. Από τις χώρες της Λατινικής Αμερικής μόνο η Αργεντινή και η Ουρουγουάη είχαν χαμηλά ποσοστά γονιμότητας. Η διχοτόμηση αυτή, έχει το μειονέκτημα να μην ξεχωρίζουν χώρες που οριακά ήταν γύρω από το κατώφλι το οποίο ούτως ή άλλως ήταν ένας γρίφος δίχως να μπορεί κανείς να το οριοθετήσει με ακρίβεια, ούτε και αποκαλύφθηκαν οι μεταβολές που ήταν αναγκαίες για να αποφέρουν μια δυναμική κίνηση πάνω στο όριο αυτό.

Ο K.S. Srikantan (1977, 1982) βελτίωσε τις εκτιμήσεις των Ηνωμένων Εθνών, κατατάσσοντας 75 περισσότερο ή λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, με πληθυσμό πάνω από πέντε εκατομύρια το έτος 1970, σε τρείς ομάδες: Χαμηλής γεννητικότητας (Crude Birth Rate <25), μεταβατικές (CBR μεταξύ 25 και 40) και υψηλής γεννητικότητας (CBR πάνω από 40). Όπως υποστηρίζει πράγματι υπάρχουν πράγματι επιδράσεις "treshold" αν και αυτές μπορεί να διαφέρουν από χώρα σε χώρα. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξαν και οι D. Kirk (1971), D. Kirk και F.W. Oechsli (1975) και S.E. Beaver (1975).

Άλλες προσπάθειες εφαρμογής και εξέλιξης της "treshold" προσέγγισης έχουν γίνει από τους Van de Walle και J. Knodel (1967) οι οποίοι ουσιαστικά απότυχαν να ανακαλύψουν ένα συνδετικό κρίκο μεταξύ της μείωσης της γονιμότητας και της οικονομικής εξέλιξης στη Γαλλία και τη Γερμανία. Επίσης ο M.S. Teitelbaum (1975), επικεντρώνεται περισσότερο στις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ της προβιομηχανικής Δυτικής Ευρώπης και των Η.Π.Α. και των Λ.Α.Χ.. Όπως παρατηρεί σε θέματα οικογενειακού προγραμματισμού, σε αντίθεση με ότι συνέβαινε στο παρελθόν, δεν εμφανίζεται άγνοια ή καθυστέρηση. Επίσης πολιτισμικές καινοτομίες (cultural innovations), με την μορφή οργανωμένης δημόσιας ή ιδιωτικής προσπάθειας η οποία υποστηρίζει την επιθυμία της ολιγομελούς οικογένειας καθώς και τον τρόπο ή τα μέσα που θα πραγματοποιείται η επιθυμία αυτή, κατά κανόνα μειώνουν τη γονιμότητα ανεξάρτητα από το (χαμηλό) επίπεδο της οικονομικής εξέλιξης (Cutright και Kelly 1981· Cutright 1983).

Η υπόθεση "treshold", επικεντρώνεται κύρια στις διαφορές ή ομοιότητες που υπάρχουν μεταξύ των αναπτυσσόμενων ή υπανάπτυκτων χωρών με την προβιομηχανική Ευρώπη και τις Η.Π.Α., τόσο στον τομέα της διαθέσιμης τεχνολογίας γύρω από τη δυνατότητα ασφαλούς και αποτελεσματικού ελέγχου της γονιμότητας, όσο και στην επίδραση των δυτικών ατομικιστικών ιδεών που επιδρούν στους ρόλους των δύο φύλων.

Η κριτική που έχει υποστεί η προσέγγιση "treshold", βασίζεται στο γεγονός ότι δεν έχει εξειδικευτεί κάποιος μηχανισμός ο οποίος θα αιτιολογεί με ποιο τρόπο η οικονομική εξέλιξη μειώνει τις γεννήσεις. Ακόμη και εμπειρικά, πάνω στο επίπεδο της αυθαιρεσίας δεν προσδιορίζεται εύκολα το σημείο εκείνο που η καμπύλη της γονιμότητας αντιστρέφεται. Μάλιστα ο A. Coale (1973) υποστηρίζει ότι η μείωση της γονιμότητας στην Ευρώπη δημιουργήθηκε όταν υπό την επίδραση πολιτισμικών και και κοινωνικών συνθηκών, σχηματίσθηκαν αντιλήψεις για τη δημιουργία μικρών οικογενειών, ενώ είχαν ήδη γίνει γνωστοί οι τρόποι ή τα μέσα για την επίτευξη του σκοπού αυτού.

Τελευταία διατυπώθηκε η άποψη ότι οι τύποι της κοινωνίας που λαμβάνει χώρα η δημογραφική μετάβαση είναι θεωρητικοί, αφηρημένοι και ιδεότυποι. Με την υπόθεση αυτή, οι αποκλίσεις της πραγματικής εμπειρίας είναι δικαιολογημένες και αναμενόμενες (Petersen 1969)

3.4.2. Η ΔΙΑΧΥΣΗ ΤΩΝ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΩΝ

Μία διαφορετική από αυτές που έχουν περιγραφεί μέχρι στιγμής προσέγγιση έχει επικεντρωθεί στη διάχυση των καινοτομιών και κύρια αναφέρεται στον τρόπο σύμφωνα με τον οποίο νέες τεχνολογίες ή τρόποι συμπεριφοράς οι οποίοι έχουν σχέση με τις πρακτικές μείωσης της οικογένειας, διαδίδονται στον πληθυσμό (Carlson 1966· Freedman 1979). Οι υποστηρικτές της θεωρητικής αυτής τάσης στηρίζονται στη παραδοχή ότι πριν τη μετάβαση ο έλεγχος της γονιμότητας είναι ουσιαστικά ανύπαρκτος και θεωρούν ότι στην προβιομηχανική Ευρώπη δεν έχουν προϋπάρξει στοιχεία που να δείχνουν ότι πράγματι η γονιμότητα μειώθηκε αφού πέρασε πρώτα κάποιο προκαθορισμένο κατώφλι οικονομικής ανάπτυξης, αν και πολύ πιθανό είναι να υπάρξη μια ομοιόμορφη εξέλιξη σε χώρες με παρόμοια πολιτιστικά χαρακτηριστικά και παρόμοιο επίπεδο ανάπτυξης. Βασική υπόθεση της προσέγγισης αυτής είναι ότι πρίν τη μετάβαση ο έλεγχος της γονιμότητας ήταν ανύπαρκτος ή τουλάχιστον μη σημαντικός.

Η διάχυση ορίζεται ως μία διαδικασία με βάση την οποία μια καινοτομία, στην συγκεκριμμένη περίπτωση ο ορθολογικός έλεγχος των γεννήσεων, διαδίδεται από ένα τόπο, μία κοινωνική ομάδα ή ένα άτομο. Η κοινωνία θεωρείται ως ο βασικός συντελεστής της διαδικασίας αυτής, διότι αποδέχεται, ενημερώνει, αποδέχεται και ρυθμίζει. Η διάχυση μπορεί να είναι αυθόρμητη ή σκόπιμη, όπως είναι για παράδειγμα τα προγράμματα οικογενειακού προγραμματισμού. Η καμπύλη που διαγράφεται όταν απεικονίζονται γεωμετρικά τα άτομα που γνωρίζουν, επιδοκιμάζουν και κάνουν χρήση αντισύλληψης, συνήθως προσομοιάζει την λογιστική καμπύλη. Δηλαδή αρχικά μόνο ένας μικρός αριθμός αποδέχεται και κάνει χρήση της καινοτομίας. Σταδιακά το ποσοστό αύξησης των ατόμων επιταχύνεται

μέχρι να φτάσει σε κάποιο μέγιστο σημείο (peak) και κατόπιν να ανακαμφθεί λίγο καθώς ο κορεσμός επέρχεται, δηλαδή όσοι σκόπευαν ή το επιθυμούσαν να έχουν ήδη κάνει χρήση της καινοτομίας. Η επιτάχυνση προέρχεται από το γεγονός ότι πολλά ζευγάρια είναι συντηρητικά ή προληπτικά και δύσκολα ασπάζονται τις νέες ιδέες-καινοτομίες, τουλάχιστον μέχρι αυτές να γίνουν αποδεκτές από τους ειδικούς. Κατόπιν επειδή πιθανά στη μέση της διαδικασίας αυτής, εμφανίζεται το φαινόμενο της επίδειξης και του μιμητισμού, ο ρυθμός αύξησης των ζευγαριών που υϊοθετούν την καινοτομία είναι πιο γρήγορος και ταχύτερος από τις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές. Στο σημείο αυτό, με προϋπόθεση ότι ο χρονικός ορίζοντας είναι μεγάλος, τα ποσοστά ζευγαριών που κάνουν χρήση αντισύλληψης και κατ' επέκταση το επίπεδο της γονιμότητας μεταβάλλονται ουσιαστικά δίχως να υπάρχει κάποια έντονη μεταβολή στους δείκτες της ανάπτυξης. Σε περιόδους γρήγορης διάχυσης, οι επιδράσεις από την ανάπτυξη δεν έχουν καμία σπουδαιότητα με αποτέλεσμα οι διάφοροι κοινωνικοί και οικονομικοί δείκτες να μην επηρεάζουν σημαντικά τη γονιμότητα. Σε τέτοιες περιπτώσεις οι προσεγγίσεις της μετάβασης που επικεντρώνονται μόνο στους δείκτες αυτούς δεν επεξηγούν ικανοποιητικά τις μεταβολές της. Συνήθως όταν ο πληθυσμός είναι ομοιογενής (έχει, μη χαμηλή πυκνότητα, κοινή πολιτική-πολιτισμική ταυτότητα, κοινή γλώσσα και θρησκεία κ.ά.) εμφανίζεται μία γρήγορη διαδικασία διάχυσης της αντισύλληψης και ξαφνική και γρήγορη μείωση της γονιμότητας. Η θεωρία δεν μας προσδιορίζει το πόσο γρήγορα φεύγουμε από το ένα στάδιο στο άλλο, ούτε σε ποια ακριβώς χρονική στιγμή επέρχεται ο κορεσμός. Το Διάγραμμα 6 δείχνει τη διαδικασία που ακολουθείται.

Διάγραμμα 6. Οι Διαδοχικές Φάσεις της Εξέλιξης-Διάχυσης των Καινοτομιών (Αντισύλληψης).

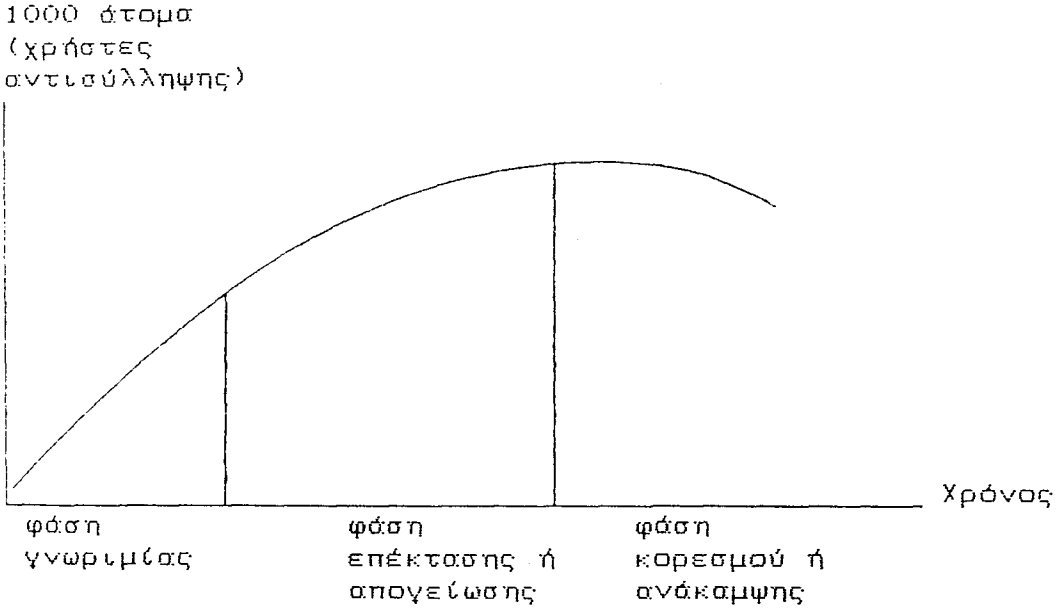

Υποτίθεται ότι όταν ένα αγαθό "πλασαριστεί" στην αγορά για πρώτη φορά παίρνει πολύ χρόνο μέχρι να το συνηθίσουν οι άνθρωποι και να το καταναλώσουν σε ευρεία κλίμακα. Έτσι στην πρώτη "φάση γνωριμίας", η διάχυση ή πώληση γίνεται σε πολύ αργούς ρυθμούς.

Η γνωριμία με το "αγαθό" μπορεί να γίνει με δύο τρόπους: (α) Με ψυχολογική γνωριμία, δηλαδή όταν ένα άτομο το αποκτήσει και το χρησιμοποιεί το διαδίδει και το επιδεικνύει στους φίλους του και τους γνωστούς, οι οποίοι δέχονται μία ψυχολογική επίδραση που μπορεί να τους ωθήσει στη αγορά-χρήση του "νέου" αγαθού. (β) Με οικονομική δυνατότητα, που αφορά όμως ακριβά αγαθά, όπως ήταν αρχικά τα περισσότερα αντισυλληπτικά μέσα. Αργότερα, παράλληλα με τις αυξήσεις των διαθέσιμων εισοδημάτων και την πρόοδο της τεχνολογίας, το αγαθό αποκτάται από περισσότερα άτομα. Με τον τρόπο αυτό εισερχόμαστε στη φάση απογείωσης (expansion) ή την φάση έντασης (boom), όπου ο ρυθμός διάχυσης και χρήσης του αγαθού ακολουθεί μια περίπου κατακόρυφη πορεία, μέχρι να φτάσει στο σημείο (peak) όπου επέρχεται ο κορεσμός. Έτσι έχουμε εισέλθει στην τελευταία φάση (κάμψης) όπου γίνονται μόνο αντικαταστάσεις αγαθών παλαιάς τεχνολογίας με καινούρια. Δηλαδή νέα βελτιωμένα προϊόντα αντισύλληψης "πλασάρονται" στην αγορά και τα άτομα επιλέγουν ελεύθερα το πλέον κατάλληλο για αυτούς ανάλογα με τις τιμές και τα εισοδήματα που διαθέτουν.

Σε μαθηματική σχέση ισχύει:

$$Kt = \lambda/(1 + \alpha e^{-\rho t}) \qquad (4)$$

όπου:
λ = χρόνος κορεσμού, t = χρόνος και α, ρ = σταθερές. Όταν το $t \to \infty \Rightarrow Kt \to \lambda$. Αν παραγωγήσουμε τη σχέση (4) έχουμε:

$$\delta Kt/\delta t = \rho \cdot (\lambda - Kt) \cdot Kt \qquad (5)$$

Η σχέση (5) μας δείχνει ότι κάθε μεταβολή είναι ανάλογη του αποθέματος των ατόμων που κάνουν χρήση αντισύλληψης (Kt) και του αποθέματος των ατόμων που δεν κάνουν (λ - Kt). Όταν $Kt = \lambda/2$, το ήμιση του πληθυσμού έχει ήδη αποδεχτεί τη διαδικασία αυτή (φάση ανόδου), ενώ όταν $Kt = \lambda$, έχουμε κορεσμό. Η σταθερά ρ ονομάζεται παράγοντας προσαρμογής και προσδιορίζει πόσο γρήγορα η διαδικασία προχωρά. Η διάχυση, υποτίθεται ότι ξεκινά πρώτα από τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα, για να φτάσει αργότερα σε άλλα μικρότερα αστικά κέντρα και κατόπιν με κάποια σχετική αργοπορία να τερματίσει στις αγροτικές περιοχές.

Σύμφωνα με τον G. Carlsson (1966), υποστηρίζεται ότι η μείωση της γονιμότητας δεν είναι τίποτε άλλο από μία προσαρμογή σε μεταβαλλόμενες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες. Μεγάλη έμφαση στη γνώση σχετικά με τις πρακτικές αντισύλληψης δεν έχει δωθεί στην προσέγγιση του Carlsson. Δηλαδή το κοινωνικό πλαίσιο ήταν αυτό που καθόριζε το επίπεδο της γονιμότητας, ενώ η πρόσβαση στα μέσα με τα οποία θα μπορούσε κανείς να φτάσει το επίπεδο αυτό είχε μείζονα σπουδαιότητα.

Σε εμπειρική εφαρμογή, με δεδομένα για τη Σουηδία ο G. Carlsson (1965) έφτασε στο συμπέρασμα ότι η γονιμότητα μειώνεται όχι λόγω της διάχυσης των καινοτομιών, αλλά διότι επιδρούν σε αυτή παράγοντες όπως η αστικοποίηση, το θρήσκευμα κ.λπ. και

επειδή: α) Ο οικογενειακός προγραμματισμός δεν ήταν άγνωστος στη Σουηδία κατά τη διαδικασία της μετάβασης της συζυγικής γονιμότητας και β) οι τάσεις μείωσης της γονιμότητας ανάμεσα στις περιφέρειες της Σουηδίας δεν είχαν στατιστική σημαντικότητα στην επεξήγηση της δημογραφικής μετάβασης ως διαδικασία διάχυσης καινοτομιών.

Μια ιστορική ανάλυση της μετάβασης της συζυγικής γονιμότητας για τις χώρες της Ευρώπης, η οποία μπορεί να ταξινομηθεί ως προσέγγιση της διάχυσης των καινοτομιών, έχει προέλθει από τους J. Knodell και Van de Walle (1982) και στηρίζεται σε μακρο-περιφερειακά δεδομένα που έχουν προέλθει από την Ευρωπακή Έρευνα γονιμότητας που διεξήγαγε το πανεπιστήμιο του Prinseton. Σε γενικές γραμμές τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την έρευνα αυτή είναι ότι η μετάβαση της γονιμότητας άρχισε ταυτόχρονα σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες, παρ' όλες τις κοινωνικές-οικονομικές, πολιτισμικές και γλωσσικές διαφορές που υπήρχαν. Επίσης διαπιστώθηκε ότι η συσχέτιση μεταξύ κοινωνικών-οικονομικών και δημογραφικών μεταβλητών. Το συμπέρασμα αυτό είναι και το πιο σημαντικό διότι επιβεβαιώνει την άποψη της καινοτομίας. Παρόλα αυτά οι J. Knodell και Van de Walle τόνισαν ότι μακροχρόνια ευρύτερες μεταβολές που έχουν μετατρέψει την Ευρώπη από μία αγροτική σε μια αστική βιομηχανική κοινωνία, έχουν συνυπάρξει μαζί με την μετάβαση.

Σε αντίθεση δηλαδή με τα αποτελέσματα του Carlsson, η μαρτυρία που προέκυψε από τις μελέτες αυτές ήταν η ασήμαντη ύπαρξη οικογενειακού προγραμματισμού πρίν την διαδικασία της μετάβασης, αν και υπήρχαν μη επιθυμητές γεννήσεις. Δηλαδή η μείωση της γονιμότητας στις χώρες της Ευρώπης μπορεί να επεξηγηθεί καλύτερα από πολιτισμικούς παράγοντες ή από τη διαδικασία της διάχυσης, ενώ αντίθετα οι κοινωνικές-οικονομικές μεταβλητές έχουν μόνο οριακή ή καθόλου σημαντικότητα.

3.4.3. Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ CALDWELL Ή Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΡΟΩΝ ΠΛΟΥΤΟΥ

Η προσέγγιση του J. Caldwell (1978, 1982), διαφέρει από τις υπόλοιπες διότι δίνει μεγάλη έμφαση στους θεσμικούς και διαρθρωτικούς παράγοντες της γονιμότητας και αποτελεί συμπληρωματική θεωρητική άποψη από την πλειάδα που υπάρχουν για τη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης.

Πρόκειται για μια προσπάθεια σύζευξης οικονομικών και κοινωνιολογικών παραγόντων ως ερμηνευτικούς της γονιμότητας. Όπως υποστηρίζεται, η εξελικτική διαδικασία μείωσης των ρυθμών γονιμότητας, στις βιομηχανικά λιγώτερο αναπτυγμένες χώρες, σχετίζεται περισσότερο με το μετασχηματισμό της παραδοσιακής εκτεταμένης οικογένειας σε πυρηνική και λιγότερο με τα οφέλη ή τις πρόσθετες δαπάνες που επέρχονται. Δηλαδή ο θεσμός της οικογένειας αλλάζει μορφή μεταβάλλοντας την αναπαραγωγική συμπεριφορά.

Τα παιδιά σε πρωτόγονες ή παραδοσιακές κοινωνίες, σύμφωνα με τον J. Caldwell, βοηθούν τους γονείς σε διάφορες ασχολίες από πολύ μικρή ηλικία, ενώ τους φροντίζουν όταν γεράσουν. Αποτελούν "το κεφάλαιο του φτωχού" και πρόκειται για μία καθαρή ροή αγαθών και υπηρεσιών από τα παιδιά πρός τις περισσότερο ηλικιωμένες πληθυσμιακές ομάδες. Μία αντιστροφή της κατεύθυνσης της ροής του

πλούτου αυτού θεωρείται ως η κυρίαρχη δύναμη μείωσης των γεννήσεων, ενώ η ουσιαστική αιτία της αντιστροφής αυτής, είναι η "αναγκαστική" μεταβίβαση της ιδέας της πυρηνικής οικογένειας η οποία αντικαθιστά την εκτεταμένη. Δηλαδή σε σύγχρονες κοινωνίες τα οικονομικά οφέλη από τα παιδιά μετριάζονται. Οι γονείς συνήθως δέχονται μόνο ψυχική ικανοποίηση με αποτέλεσμα η αναπαραγωγική συμπεριφορά να μετασχηματίζεται σύμφωνα με τα πρότυπα της οικογένειας πυρήνα που είναι απελευθερωμένη από έντονους συναισθηματικούς και οικονομικούς προβληματισμούς σύμφωνα με το δυτικό πρότυπο που τελικά έχει επικρατήσει και καθώς η φροντίδα για τα παιδιά γίνεται περισσότερο "ακριβή", ο αριθμός τους μειώνεται.

Ωστόσο ανεξάρτητα από το ύψος της γονιμότητας (υψηλή ή χαμηλή) θεωρείται ως αποτέλεσμα ορθολογικής συμπεριφοράς προσδιοριζόμενη από τις κοινωνικές συνθήκες και κύρια από την κατεύθυνση των διαγενεακών ροών πλούτου. Η αλλαγή της κατεύθυνσης των ροών, επέρχεται ύστερα από κατάρρευση ή μετασχηματισμό του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος, που μάλλον εμπόδιζε όλες τις επιλογές συμπεριφοράς των ατόμων.

Ο J. Caldwell (1981) και οι Caldwell και Ruzicka (1978), υποστηρίζουν ότι τα προγράμματα μαζικής εκπαίδευσης επιδρούν στη γονιμότητα αντιστρέφοντας τους παραδοσιακούς ρόλους της ηλικίας και των φύλων. Όταν η ροή του πλούτου που μεταφέρεται από τις νεώτερες στις γηραιότερες ηλικίες μετατοπίζεται και αντιστρέφεται, τότε η αύξηση του κόστους φροντίδας και ανατροφής των παιδιών δημιουργεί τα αίτια μείωσης τους.

Δύο τύποι κοινωνιών μπορεί τελικά να ξεχωρίσουν: " Ένας τύπος με σταθερά υψηλή γονιμότητα, από τον οποίο σε καμία περίπτωση δεν προκύπτει κάποιο οικονομικό όφελος για την οικογένεια από την χαμηλή γονιμότητα και ένας άλλος τύπος που ο οικονομικός ορθολογισμός από μόνος του υπαγορεύει την μηδενική αναπαραγωγή. Στον πρώτο τύπο παρατηρούνται καθαρές ροές του πλούτου από τις νεώτερες πρός τις γηρεότερες γενεές ενώ ο δεύτερος τύπος χαρακτηρίζεται από ροές πρός την αντίθετη κατεύθυνση. Οι ροές αυτές προσδιορίζονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να περιλαμβάνουν όλα τα τρέχοντα και επίκαιρα οικονομικά κέρδη καθώς και αυτά προσδοκώνται σε όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής " (Caldwell 1976, σ. 553).

Η μετάβαση της γονιμότητας θεωρείται ως μία περίοδος αποσταθεροποίησης που έχει αιτία την μετατόπιση της κατεύθυνσης της ροής του πλούτου. Η μετατόπιση αυτή έχει ενσωματωμένες πολλές οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές όπως π.χ. τα προγράμματα μαζικής εκπαίδευσης, η μαζική παραγωγή κ.λπ. Οι παράγοντες αυτοί ανεβάζουν το κόστος των παιδιών και τονίζουν την ηθική βάση των διαγενεακών σχέσεων.

3.4.4. ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ Κ.Α.Ρ.

Οι αποφάσεις για γονιμότητα επηρεάζονται και από ψυχολογικούς παράγοντες. Τέτοιοι παράγοντες είναι οι στάσεις ως προς τους ρόλους των δυο φύλων και οι προτιμήσεις που διέπουν το ζευγάρι σύμφωνα. Αν και οι σημασία τους στην ερμηνεία της γονιμότητας έχει επισημανθεί, δεδομένα για τις μεταβλητές αυτές άρχισαν να συλλέγονται από τις έρευνες Κ.Α.Ρ. τη δεκαετία του 1960.

Κύριος άξονας των ερευνών αυτών ήταν ο προσδιορισμός του χάσματος που επικρατεί μεταξύ πραγματικού, επιθυμητού και ιδανικού μέγεθους οικογένειας και η εκτίμηση της "παθητικής ζήτησης", η οποία προέκυπτε από συγκρίσεις των μεγεθών αυτών, δηλαδή την ποσότητα που χρειάζεται για να γίνουν οι πραγματικές και επιθυμητές γεννήσεις ίσες με τις ιδανικές. Πιο συγκεκριμμένα ο Berelson (1966), διαπίστωσε ότι το χάσμα που υπάρχει προέρχεται από την έλλειψη πληροφόρησης, προσφοράς υπηρεσιών και κατάλληλων αντισυλληπτικών μέσων και όχι από κάποια μη ορθολογική συμπεριφορά. Επίσης όπως διαπίστωσε το ιδανικό μέγεθος της οικογένειας, αποτελούσε το 97% του πραγματικού μεγέθους στις Η.Π.Α., ενώ για ένα μεγάλο αριθμό αναπτυσσόμενων χωρών το ποσοστό κυμαινόταν μεταξύ 60 και 92%. Το χάσμα θα μπορούσε δηλαδή να μειωθεί με την κατάληλη δημογραφική- οικονομική πολιτική, που στην συγκεκριμμένη περίπτωση απαιτούσε τη διάδωση του οικογενειακού προγραμματισμού. Αυτή ήταν άλωστε και η αιτία που άρχισαν οι "καμπάνιες" οικογενειακού προγραμματισμού στις δεκαετίες 1960 και 1970.

Ωστόσο σύμφωνα με τον Caldwell (1976), υπάρχει μια αμυδρή σχέση μεταξύ δημογραφικής μετάβασης, οικονομικού ορθολογισμού και των K.A.P. ερευνών. Πολλοί ερωτώμενοι σε αναπτυσσόμενες χώρες ουσιαστικά αδυνατούν να συλλάβουν την αναγκαιότητα και τη σημασία της ιδανικής σε μέγεθος οικογένειας που μάλλον είναι "προϊόν" ώριμης διανόησης και προέλευσης, ενώ ο οικογενειακός προγραμματισμός δεν έχει ακόμη μπεί στον τρόπο ζωής τους.

Παρόλες τις αδυναμίες που έχει όμως η θεώρηση αυτή, αποτελεί τον κορμό σχεδόν κάθε πληθυσμιακής προβολής, ενώ παραμένει ο' μοναδικός γνώμονας για την εφαρμογή κάποιας δημογραφικής πολιτικής.

3.4.5. Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ A. COALE

Ο A. Coale (1969) επιχειρεί να προσδιορίσει τους παράγοντες εκείνους, που δεν είχε προβλέψει η κλασική δημογραφική μετάβαση σαν αιτίες μείωσης της γονιμότητας βασισμένος στις εμπειρίες των αναπτυγμένων χωρών. Αρχικά επιχειρεί μια καταγραφή των σημαντικότερων παραγόντων, από τους οποίους αναφέρει:

- Αύξηση του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών και μεταβολή στην αντίληψη για τους ρόλους των δυο φύλων.
- Αύξηση του ποσοστού γυναικών στο εργατικό δυναμικό
- Μείωση της παιδικής θνησιμότητας.
- Μείωση της επίδρασης της θρησκείας σε νεαρά ζευγάρια και σε άτομα που διαμένουν στις πόλεις.
- Υποχρεωτική εκπαίδευση για παιδιά μέχρι κάποιας ηλικίας, με επακόλουθο να μειωθεί η προσφορά εργασίας τους.
- Νέες εξιδεικευμένες και περισσότερο αποτελεσματικές μέθοδοι αντισύλληψης.
- Εισβολή του κράτους πρόνοιας, με επακόλουθο η προστασία και φροντίδα των γεγόντων να μην επιβαρύνει ή να απαιτεί εκτεταμένες οικογένειες.

Ο A. Coale (1973), σε μια νέα προσπάθεια αναθεώρησης της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης, επιχειρεί να "κλείσει" όλα τα κενά και τις παραλήψεις που έχουν κατά διαστήματα παρουσιαστεί. Από συμπεράσματα της έρευνας W.F.S. (Word Fertility Survey) δίνει

έμφαση στους παράγοντες της καινοτομίας και της διάχυσης που όπως υποστηρίζει, είχαν μία ιδιαίτερη ιστορική βαρύτητα στη πορεία μετάβασης της γονιμότητας στις χώρες της Δύσης. Αναφορικά προσδιορίζει ότι:
- Μεταξύ της Ασίας ή της Αφρικής και της προβιομηχανικής Δυτικής Ευρώπης, η γονιμότητα διαφέρει διότι οι μη ευρωπαίες γυναίκες παντρεύονται πιο νέες και ως εκ τούτου υπάρχει η δυνατότητα να αποκτήσουν περισσότερα παιδιά.
- Η πτώση της θνησιμότητας δεν προηγείται απαραίτητα της πτώσης της γονιμότητας, αλλά μπορεί να υπάρχει συγχρονισμός ή και αντιστροφή των τάσεων. Η αιτιολόγηση της υπόθεσης αυτής αφήνεται ανοιχτή από τον Coale. Ταυτόχρονη πτώση στα ποσοστά γονιμότητας και θνησιμότητας έχει εντοπιστεί στη Γαλλία και τη Γερμανία.
- Η αντισύλληψη έχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα για τη μείωση των γεννήσεων, εφόσον δεν υπάρχουν προκαταλήψεις, φόβοι και αβεβαιότητα για τη μέθοδο που επιλέγεται.
- Από την W.F.S. έρευνα, που έγινε σε περισσότερες από 700 περιοχές της Ευρώπης, προέκυψε ότι καθώς η συζυγική γονιμότητα μειωνόταν εμφανίστηκαν περιφερειακές διαφοροποιήσεις. Οι διαφοροποιήσεις αυτές δεν μπορούν να επεξηγηθούν (μόνο) με κοινωνικούς οικονομικούς παράμετρους, αλλά και με τις πολιτισμικές και γλωσσικές ιδιομορφίες της κάθε περιοχής (περιφέρειας).
- Η διαφοροποίηση που παρατηρείται μεταξύ των χωρών της Ασίας ή της Αφρικής και των Δυτικών χωρών στη προμεταβατική περίοδο, οφείλεται στη βελτίωση της ιατρικής τεχνολογίας και στην καινοτομία και τη διάχυση των μέσων αντισύλληψης.
- Υπάρχουν τρείς απαραίτητες προυποθέσεις για να προκύψει και διατηρηθεί η πτώση της γονιμότητας: 1) Ο έλεγχος της γονιμότητας πρέπει να θεωρείται από τα ζευγάρια σαν οικονομικά και κοινωνικά ωφέλιμος. Δηλαδή η γονιμότητα πρέπει να αποτελεί παράγοντα ορθολογικής συμπεριφοράς. 2) Ο έλεγχος να είναι εθνικά και ηθικά αποδεκτός. 3) Τα απαραίτητα μέσα για τον έλεγχο των γεννήσεων να είναι διαθέσιμα.

Αν η υπόθεση treshold δίνει έμφαση στο κατά κεφαλή εισόδημα, ενδυόμενος έχει εμφανή επικέντρωση στη διαφοροποίηση της γονιμότητας των αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών και προσπαθεί να εντοπίσει αν οι δεύτερες θα μιμηθούν τις πρώτες, η προσέγγιση του Coale αναφέρει ότι σε περίπτωση που δεχτούμε ότι η γονιμότητα μειώθηκε με την διάδωση των (σύγχρονων) αντισυλληπτικών μέσων, τότε η δημογραφική μετάβαση ξεφεύγει από τη σχέση της με τα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα. Αρκεί για παράδειγμα η εξαγωγή και διάχυση της κατάλληλης τεχνολογίας σε χώρες του "Τρίτου Κόσμου", για να προληφθεί η πληθυσμιακή έκρηξη των χωρών αυτών. Μπορεί βέβαια η τεχνολογική πρόοδος και η διάχυση των επιτευγμάτων της να συμβαδίζει με τις υφιστάμενες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες μιας χώρας, οπότε η κλασική προσέγγιση της δημογραφικής μετάβασης να συμβαδίζει με την προσέγγιση της διάχυσης των καινοτομιών.

3.5. ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Η πλήρης αποτυχία του οικογενειακού προγραμματισμού στις Λ.Α.Χ. δείχνει εν μέρει, την αδυναμία και τις ατέλειες της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης. Ακόμη δεν γνωρίζουμε πλήρως πώς θα επηρεάσουμε αποτελεσματικά την ανθρώπινη αναπαραγωγική συμπεριφορά, κυρίως διότι αγνοούμε τους παράγοντες εκείνους που κάνουν τα παιδιά να είναι πολύτιμα. Πιστεύεται ότι με κριτική, αναθεώρηση υποθέσεων και με περισσότερη διεπιστημονικότητα η γονιμότητα μπορεί να κατανοηθεί μέσα από τη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης ως αντίθετη προέκταση της θεωρίας του Malthus[44].

Ήδη πολύ πρίν τον R. Malhus, ο A. Smith (1776) τόνιζε ότι η πληθυσιακή αύξηση βελτιώνει την οικονομία διότι διευρύνει την αγορά και δημιουργεί την περαιτέρω κατάτμηση της. Αργότερα ο J.M. Keynes (1937), με παρόμοιες υποθέσεις κατέληξε στο ότι η πληθυσμιακή αύξηση απογειώνει την οικονομική ανάπτυξη. Ως , παράδειγμα φέρνει την οικονομική κατάρρευση και την μαζική ανεργία τη δεκαετία του 1930 στις Η.Π.Α. και την Δ. Ευρώπη, που πιστεύει ότι προκλήθηκαν μεταξύ άλλων και από την βραδεία αύξηση του πληθυσμού.

Ο πιο σημαντικός όμως αντίλογος στη Μαλθουσιανή άποψη προέρχεται από τον K. Marx και βασίζεται στη θέση ότι: κάθε ειδικός ιστορικός τρόπος παραγωγής διέπεται από τους δικούς του νόμους για την αναπαραγωγική συμπεριφορά. Όταν δε ο Μάρξ ανοφέρεται στον πληθυσμό δεν ενδιαφέρεται γενικά και αόριστα για την ανάπτυξη του. Κύρια στρέφεται γύρω από τον τρόπο με τον οποίο θα υπάρχει κάποιο πλέονασμα (εργατικής δύναμης) στην καπιταλιστική κοινωνία

Πιο ειδικά το "πληθυσμιακό πρόβλημα" σχετίζεται με τις παραγωγικές σχέσεις από τις οποίες προσδιορίζεται η αξία της εργασίας και η στάση ως προς τη γονιμότητα. Οι φτωχοί γονείς φαίνεται να θέλουν περισσότερα παιδιά και η προτίμηση τους αυτή πιθανώς να είναι ορθολογική όπως υποστηρίζεται μέσα από τη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης (Nag 1962). Διαχωρίζοντας, για παράδειγμα τις βιομηχανικές από τις αγροτικές χώρες ο K. Davis (1955), τόνιζε ότι στις πρώτες η γονιμότητα μειώνεται σχετικά γρήγορα, όταν η ανθρώπινη εργασία βρισκετε σε πλεόνασμα. Στις αγροτικές περιοχές όμως, οι συνθήκες παραγωγής είναι τέτοιες ώστε ο γεωργός να είναι άμεσα εξαρτώμενος από την βοήθεια των μελών της οικογενείας του. Η εργασία αποτελεί την κινητήριο δύναμη της παραγωγής, του πλούτου και της επιβίωσης και κάθε άτομο σε οποιαδήποτε ηλικία και αν βρίσκεται υποχρεώνεται να προσφέρει παραγωγικές υπηρεσίες (Mamdani 1976). Ακριβώς για τον λόγο αυτό στις αγροτικές κοινωνίες τα παιδιά εκτιμώνται πολύ υψηλά, λόγω της εργασίας που προσφέρουν ενώ όταν οι γονείς γεράσουν θα είναι

---

[44] Γενικά οι περισσότερες θεωρίες περί πληθυσμού προέρχονται είτε ως αντίλογος είτε ως συμπλήρωμα της Μαλθουσιανής θεώρησης.

η ασφάλιση τους. Ο οικογενειακός προγραμματισμός συνεπάγεται εθελοντική μείωση του εργατικού δυναμικού της οικογένειας και δεν είναι επιθυμητός. Ο διαχωρισμός είναι όμως ταξικός, εφ' όσον οι αγροτικές κοινωνίες είναι συνήθως οι πιο φτωχές και πιο αναπαραγωγικές.

Η θέση αυτή, προέρχεται από κριτική κυρίως στην Νεο-Μαλθουσιανή θεωρία και εστιάζεται στο ότι οι κοινωνίες είναι ταξικές και έχουν μια δυαδική υπόσταση διότι: (α) Οι πόροι ή τα μέσα παραγωγής, της καπιταλιστικής κοινωνίας δεν είναι απόλυτα εθνικοί με την ευρεία έννοια του όρου, αλλά ανήκουν σε μια μόνο μικρή ομάδα πληθυσμού η οποία ενδιαφέρεται για το μέλλον της, τη σύνθεση της και το μέγεθος της και (β) η αξία των εθνικών πόρων "ζυγίζεται" σε ένα διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Δεν είναι δηλαδή παράδοξο το γεγονός ότι πολλές καπιταλιστικές χώρες με καθυστερημένη ανάπτυξη είχαν υψηλούς ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού δηλαδή ρυθμούς που ταίριαζαν σε λιγώτερο αναπτυγμένες χώρες. Εκτός αυτού οι γεννήσεις θα πρέπει να εξειδικεύονται σε εθνικό επίπεδο μεν αλλά με αναφορά στις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Σχεδόν πάντα η αναπαραγωγική συμπεριφορά της τάξης των αγροτών και των εργατών είναι υψηλή ενώ των καπιταλιστών χαμηλή (σύγκρινε με προσέγγιση δυαδικού τομέα, κεφ. 2.1.), ενώ το πρότυπο αυτό δεν είναι ούτε τυχαίο ούτε αποτέλεσμα κάποιας χωρικής ιδιοσυγγρασίας αλλά αναπαράγεται διαχρονικά.

Το "πληθυσμιακό πρόβλημα" θα είχε υπόσταση αν η αναπαραγωγική συμπεριφορά ήταν ενιαία και είχε διαχρονικότητα για όλες τις κοινωνικές ομάδες. Γιαυτό το ερώτημα που πρέπει να εξετάζεται είναι: Ποιες είναι οι κοινωνικές σχέσεις που συγκροτούν και υπογραμμίζουν μία συγκεριμμένη συμπεριφορά; Αν υπάρχει πρόβλημα δεν είναι φυσικό ή βιολογικό αλλά καθαρά κοινωνικό και ταξικό. Οι κοινωνικές σχέσεις, από την άλλη πλευρά είναι ιστορικά διαμορφωμένες και ως εκ τούτου μόνο μέσα σε ένα ιστορικό αναλυτικό πλαίσιο θα μπορέσουν να ερμηνευτούν.

Ο μηχανισμός αυτός είναι πολύ απλός και έχει πολλές ελλείψεις, διότι η επιθυμία για παιδιά διαφέρει ανάμεσα σε χώρες με ταυτόσημη τεχνολογία π.χ. Ινδία και Β. Ταϋλάνδη. Το φαινόμενο όμως θα πρέπει να ειδωθεί υπό το πρίσμα της αντικειμενικής αξίας της εργασίας των παιδιών και όχι στην διάρκεια και φύση της συνεισφοράς που έχει η εργασία αυτή για τους γονείς (Macfarlane 1978). Δηλαδή η ουσία βρίσκεται στις παραγωγικές σχέσεις οι οποίες πραγματεύονται το θεσμό και τη λειτουργίας της οικογένειας, διότι μόνον έτσι μπορεί να ερμηνευτεί γιατί κοινωνίες με συγκρίσιμες τεχνολογίες εμφανίζουν διαφορετικές τάσεις γονιμότητας.

Υποστηρίζεται ότι σε περιοχές της Ινδίας σε νοικοκυριά με πυρηνική διάρθρωση η γονιμότητα είναι υψηλότερη από ότι σε εκτεταμένα νοικοκυριά (Myrdal 1968· Freedman 1961· Ryder 1976). Εκτός αυτού είναι γνωστό ότι σε απλές κοινωνίες, όπου η ανθρώπινη εργασία ήταν μοναδική και περισσότερο από αναγκαία στην διαδικασία της παραγωγής (κυνήγι και ομαδική διατροφή), το άγχος της γονιμότητας ήταν ανύπαρκτο (Macfarlane 1978). Αυτά και πολλά άλλα παραδείγματα καθιστούν τις ριζοσπαστικές ερμηνείες της δημογραφικής μετάβασης μη επαρκώς δομημένη και εμπεριστατομένη.

3.6. ΣΥΝΟΨΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ: ΑΝΑΠΑΝΤΗΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Με βάση τη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης υποστηρίζεται ότι η πληθυσμιακή έκρηξη που συνήθως επέρχεται κατά τα αρχικά στάδια της οικονομικής μεγέθυνσης οφείλεται στη δραστική μείωση της θνησιμότητας, μέσα από τη βελτίωση των συνθηκών και υπηρεσιών υγείας και όχι σε κάποια αξιοσημείωτη άνοδο στα ποσοστά γεννήσεων. Η επεξηγηματική ικανότητα των υποθέσεων αυτών μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητική σε περίπτωση που αποδεχτούμε ότι:
α) Το πρότυπο αυτό της δημογραφικής μετάβασης αφορά μόνο της Δυτικές Ευρωπαικές χώρες.
β) Η εμπειρία των χωρών αυτών θα μεταδωθεί και στις αναπτυσσόμενες χώρες της Ασίας, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής.

Όταν η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης καταγράφτηκε η υπόθεση (α) σε γενικές γραμμές ήταν αποδεχτή. Νέα πληθυσμικά δεδομένα απόδειξαν όμως ότι η υπόθεση αυτή δεν ήταν απολυτα επαληθευμένη. Πιο συγκεκριμμένα ο Habakkuk (1953) έδειξε ότι ο πληθυσμός της Αγγλίας αυξήθηκε κατά τον 18ο αιώνα και άρχισε να μειώνεται κατά τη πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Όπως συμπέρανε η αύξηση αυτή προερχόταν από αύξηση στα ποσοστά γενήσεων και όχι από μείωση της θνησιμότητας. Ο Biraben (1966) υποστήριξε ότι παρόμοια εξέλιξη είχε προκύψει και για άλλες χώρες της Ευρώπης. Η υπόθεση (β) δεν είχε επίσης απόλυτη εμπειρική υποστήριξη, διότι σύμφωνα με τον K. Davis (1967) σε πολλές υποανάπτυκτες περιοχές σήμερα η γονιμότητα αυξάνεται αντί να μειώνεται. Ως εκ τούτου η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης έχει δεχτεί κριτική ως πρός την αδυναμία της να προβλέψει ιστορικά γεγονότα των χωρών που είναι αναπτυγμένες και να βρεί υποστήριξη από τις τάσεις που διαγράφονται στις αναπτυσσόμενες χώρες. Επίσης έντονη είναι και η κριτική σε σχέση με τη χρησιμότητα της θεωρίας στην πρόβλεψη μελλοντικών τάσεων της γονιμότητας. Για παράδειγμα, δεν προβλέπεται πότε η γονιμότητα των αναπτυσσόμενων χωρών θα αρχίζει να μειώνεται και κάτω από ποιες προϋποθέσεις.

Από τις μέχρι στιγμής θεωρητικές υποθέσεις προκύπτει ότι έχουμε ουσιαστικά δύο διαφορετικές ή επικαλυπτόμενες τάσεις: τους υποστηρικτές της προσαρμογής της γονιμότητας (adjustment theorists) στις υφιστάμενες διαρθρωτικές μεταβολές της οικονομίας και εκείνους που υποστηρίζουν τις καινοτομίες (innovations) σαν καθοριστικό παράγοντα μείωσης της γονιμότητας.

Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση, αναζητούνται οι παράγοντες (αιτίες) που επιδρούν στη γονιμότητα και τη μετάβαση ή την προσαρμογή της σε ένα χαμηλότερο επίπεδο. Δηλαδή δεν γίνεται δεκτή η άποψη ότι η γονιμότητα μειώνεται (γραμμικά) όταν περάσει κάποιο προκαθορισμένο (ή όχι) κατώφλι οικονομικής εξέλιξης, διότι σε μακροεπίπεδο υπάρχουν άλλοι διαρθρωτικοί παράγοντες (αστικοποίηση, επίπεδο μόρφωσης κ.λπ.) που μεσολαβούν και μεταβάλουν το μέγεθος της οικογένειας. Άρα η προσέγγιση αυτή αποδέχεται ότι η πτώση της γονιμότητας δεν συσχετίζεται γραμμικά με την ανάπτυξη – αν και αναζητείται το επίπεδο εκείνο που θα αρχίσει η μείωση της – και επικεντρώνεται στον προσδιορισμό των διαρθρωτικών εκείνων (κοινωνικών) παραγόντων που την επηρεάζουν πτωτικά.

Η άποψη αυτή έρχεται φυσικά σε αντίθεση με τη διάχυση των καινοτομιών, δηλαδή με τον τρόπο που νέες τεχνολογίες ή νέοι τύποι συμπεριφοράς διαδίδονται ανάμεσα στον πληθυσμό. Το αναλυτικό σχήμα αυτό αναζητά τα πλεονεκτήματα και τις ιδιότητες νέων ανακαλύψεων οι οποίες "φιλτράρονται" μέσα από τους κοινωνικούς κανόνες και τις ηθικές αξίες της κοινωνίας για να γίνουν τελικά αποδεκτές. Η άποψη των πολιτικών, των ειδικών, της μαζικής επικοινωνίας κ.λπ., έχουν καθοριστικό ρόλο για την αποδοχή και την ταχύτητα διάχυσης της καινοτομίας. Στην περίπτωση του ελέγχου της γονιμότητας, η διάχυση ενισχύεται έντονα από κυβερνητικά προγράμματα (σαν σκοπός) και πολιτικές ή μπορεί να επέλθει εντελώς αυθόρμητα. Η επικοινωνία είναι παρά πολύ απαραίτητη σε αυτή τη διαδιακασία διότι επιταχύνει την αποδοχή και χρήση της καινοτομίας η οποία γίνεται σταδιακά με την απόκτηση γνώσεων και εμπειρίας (Retherford 1985).

Ο διαχωρισμός αυτός που έγινε αρχικά από τον G. Carlsson (1966), δεν είναι ιδιαίτερα επιτυχής. Ελάχιστοι πλέον αμφιβάλουν ότι η μετάβαση της γονιμότητας βασίζεται σε κίνητρα τα οποία παράγονται από τις κοινωνικές-οικονομικές και δημογραφικές (κυρίως η θνησιμότητα) συνθήκες και μεταβολές (Knodell 1977). Το ζητούμενο φυσικά είναι αν πράγματι ο έλεγχος της (συζυγικής) γονιμότητας τυπικά αντιπροσωπεύει ένα νέο τύπο συμπεριφοράς, ο οποίος κατόπιν μπορεί να διαδωθεί (διαχυθεί) σαν μια καινοτομία και κατ' επέκταση να συνεισφέρει στην ταχύτητα και διεύρυνση της πτωτικής πορείας της γονιμότητας. Ο G. Carlsson, σπέρριψε αρχικά ο ίδιος την προοπτική της καινοτομίας, τονίζοντας ότι έλεγχος των γεννήσεων προϋπήρχε της δημογραφικής μετάβασης, στηριζόμενος σε δεδομένα για τη Σουηδία ή τη σύγχρονη Ασία. Με όλες τις επιφυλάξεις ο J. Knodel (1977), θέτει το ερώτημα αν η προοπτική της καινοτομίας μαζί με την προοπτική της προσαρμογής της γονιμότητας χρησιμεύουν για την κατανόηση και επεξήγηση της πτώσης της γονιμότητας.

Ο R. D. Retherford (1985), επιχειρεί πράγματι μία τέτοια διασύνδεση. Όπως υποστηρίζει οι μέν προσεγγίσεις της (κλασικής) μετάβασης επικεντρώνονται στη ζήτηση των παιδιών που είναι μία συνάρτηση του κόστους ή της ωφέλειας που επέρχεται στην οικογένεια από την εναλλαγή του μεγέθους της. Οι δε προσεγγίσεις της καινοτομίας από την άλλη πλευρά, επικεντρώνονται στις διάφορες εφαρμογές (καινοτομίες) αντισύλληψης που και αυτές είναι συνάρτηση του κόστους ή της οφέλειας. Δηλαδή ο συγκερασμός των δύο θεωρητικών τάσεων δεν είναι αδύνατος.

Η ζήτηση παιδιών σύμφωνα με τον Retherford, συσχετίζεται με την ωφέλεια (όταν βοηθούν στην παραγωγική και καταναλωτική διαδικασία και όταν προσφέρουν ασφάλεια και φροντίδα) που επέρχεται στους γονείς από αυτά. Αντίθεται η οικονομική και δυνητική ζημιά για τους γονείς που δεν μπαίνουν στη διαδικασία ζήτησης είναι: το κόστος της αντισύλληψης, και οι λοιπές δυνητικές-αναμενώμενες άμεσες (φροντίδα και ανατροφή) ή έμμεσες (ευκαιριακό κόστος) δαπάνες που θα επέλθουν με την απόκτηση παιδιών. Η διαδικασία της διάχυσης των καινοτομιών, ξεκινά από άτομα τα οποία έχουν οικονομική άνεση, υψηλή μόρφωση κ.ο.κ. Μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, καθώς τα περισσότερα ζευγάρια έχουν

ήδη χρησιμοποιήσει παθητικά κάποια μέθοδο αντισύλληψης, οι καινοτομίες αποκτούν περισσότερους "μιμητές", με αποτέλεσμα οι γεννήσεις να παρουσιάζουν περίπου κατακόρυφη πτώση.

Η μεταβατική αναπαραγωγική συμπεριφορά και η εξέλιξη της γονιμότητας μετά την μετάβαση αποτελούν πεδίο έρευνας ακόμη και στην εποχή μας. Το έτος 1974, έγινε το Παγκόσμιο Πληθυσμιακό Συνέδριο στο Βουκουρέστι με στόχο να δωθεί η δυνατότητα σε μη δημογράφους, οικονομολόγους και άλλους κοινωνικούς επιστήμονες να ερμηνεύσουν από καινού τις δημογραφικές τάσεις και μεταβολές[45]. Από τα πορίσματα του συνεδρίου προέκυψε ότι η έννοια της φυσικής – δίχως τη χρήση αντισύλληψης – γονιμότητας πρέπει να χρησιμοποιείται σε προ-μοντέρνες ή προμεταβατικές κοινωνίες ενώ μεγάλη βαρύτητα δώθηκε στην πιθανή σχέση μεταξύ οικονομικών συνθηκών και της διαχρονικής εξέλιξης της γονιμότητας σε συνάρτηση με τη γαμηλιότητα. Ιδιαίτερη αναφορά έγινε στο επονομαζόμενο "Ευρωπαϊκό πρότυπο γαμηλιότητας", σύμφωνα με το οποίο ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού έμενε ανύπαντρο για' πάντα ή για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την εφηβεία λόγω κακών οικονομικών συνθηκών. Το σλόγκαν[46] που επικράτησε στο συνέδριο ήταν "η οικονομική μεγέθυνση είναι η καλύτερη μέθοδος αντισύλληψης". Ώστόσο δίχως την ύπαρξη κάποιου στοιχειώδους θεωρητικού πλαίσιου αναφοράς οι ερμηνείες αυτές είναι αμφιβόλου αξιοπιστίας.

Η δημογραφική μετάβαση αναζητά την συμπλήρωση και ολοκλήρωση του θεωρητικού της υπόβαθρου ενώ πλαισιώνεται με νέα προβλήματα, διότι η ισορροπία στο επίπεδο ανανέωσης των γενεών φαίνεται να είναι μόνο προσωρινή. Πρόκειται για λάθος ή παράλειψη; Έκλεισε το υπόδειγμα της δημογραφικής μετάβασης τον κύκλο του και πρέπει να αναζητηθεί κάτι νέο ή μήπως έχουμε μία συνέχεια, δηλαδή μία δεύτερη δημογραφική μετάβαση;

Τα ερωτήματα που τέθηκαν εξετάζονται μέσα από την κοινωνιολογική προσέγγιση, τη θεωρία της δεύτερης δημογραφικής μετάβασης και τη θεωρία της γονιμότητας που ακολουθούν.

---

[45] Ήδη απο το 1960 και μετά, η γονιμότητα αποτελεί παράγοντα ερμηνείας της μικροοικονομικής ανάλυσης.

[46] Επικρατούσα άποψη.

4. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Αν οι οικονομικές ερμηνείες της δημογραφικής μετάβασης στηρίζονται στην οικονομική ανισότητα με κριτήριο το ύψος ή το μέγεθος του (κατά κεφαλήν) εισοδήματος, οι κοινωνιολογικές θεωρήσεις κάνουν ακριβώς το ίδιο αλλά με κριτήρια το μέγεθος και τον τύπο της οικογένειας σε συγκεκριμμένες συνθήκες παραγωγής, τους ρόλους των δύο φύλων μέσα στην οικογένεια, την κινητικότητα, το γόητρο (status) του επαγγέλματος και τους ισχύοντες κοινωνικούς κανόνες και αξίες. Κατά την πορεία μετάβασης βαρύτητα εμφανίζονται να έχουν (α) οι μεταβολές που επέρχονται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και (β) οι παράγοντες αυτοί που ώθησαν τη γυναίκα στην αγορά εργασίας.

Υποτίθεται ότι η οικογένεια ως θεσμός εκπληρεί έναν αριθμό λειτουργιών με βάση τις οποίες προωθείται η ικανοποίηση ορισμένων (ατομικών) στόχων. Κατά τον G. P Murdock (1949) σ΄ αυτούς λογίζεται η αναπαραγωγική λειτουργία με βάση την οποία ρυθμίζεται το μέγεθος του πληθυσμού ή του εργατικού πλεονάσματος. Για την εξέταση της αναπαραγωγικής συμπεριφοράς της οικογένειας είναι απαραίτητος όμως και ο προσδιορισμός της μορφής και της δομής της. Η δομή αυτή καθώς και η δυναμική της μελετάται και προσδιορίζεται με αναφορά τον αριθμό και την ηλικία των παιδιών, το εκπαιδευτικό επίπεδο, την απασχόληση και τη διαφορά στα ατομικά εισοδήματα (Μουσούρου 1989).

Μέσα στα πλαίσια αυτά η εξέλιξη του θεσμού της οικογένειας ερμηνεύεται από δύο όχι απαραίτητα ανταγωνιστικές προσεγγίσεις.
1. Πρώτα η πυρηνική οικογένεια θεωρείται ως μετάβαση της εκτεταμένης, διότι τα πολλά παιδιά στον καπιταλισμό δεν είναι οικονομικά ωφέλιμα[47] και έτσι προκαλείται η δημογραφική μετάβαση[48].
2. Η φεμινιστική βιβλιογραφία από την άλλη πλευρά επικεντρώνεται στη διερεύνηση των συνθηκών εκείνων που επηρέασαν τη θέση της γυναίκας, ως μητέρας νοικοκυράς και εργαζόμενης, στα πλαίσια εξέλιξης της πατριαρχικής οικογένειας.

4.1. ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΚΤΕΤΑΜΕΝΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΣΕ ΠΥΡΗΝΙΚΗ

Η οικογένεια αντιπροσωπεύει έναν ζωντανό θεσμό. Οι μεταλλαγές στην κοινωνία επιρρεάζουν και διαμορφώνουν τη βασική αυτή μορφή οργάνωσής της. Εξετάζοντας εξελικτικά τον θεσμό της οικογένειας διαπιστώνουμε ότι αυτός έχει υποστεί πολλές δοκιμασίες και κλυδωνισμούς με αποτέλεσμα να αλλάξει δομή, τύπο, οργάνωση, κοινωνικούς ρόλους και λειτουργίες με απότερο σκοπό την προσαρμογή στις κοινωνικές μεταβολές.

---

[47] Με δεδομένες τις καλύτερες συνθήκες υγιεϊνής, μείωσης της θνησιμότητας τους κ.ο.κ.
[48] Αρχικά παρουσιάζουμε την παραδοσιακή αυτή θέση.

Ήδη από τις αρχές του 1950, η κοινωνιολογία επικέντρωνε την προσοχή της στη σχέση που επικρατεί μεταξύ εκβιομηχάνισης και μεταβολών στη δομή και τις λειτουργίες της οικογένειας. Το καινώς αποδεκτό σχήμα εξέλιξης ήταν το πέρασμα από την εκτεταμένη στη συζυγική[49]. Δηλαδή η πυρηνική οικογένεια όπως συνίσταται στις χώρες της Ευρώπης και τις Η.Π.Α., θεωρείται ως διάσπαση της εκτεταμένης και παράγωγο της εκβιομηχάνισης διότι καθώς η κοινωνία σταδιακά μετατρέπεται σε σύγχρονη αστεακή ένα μέρος των λειτουργιών της μεταβάλλεται ή χάνεται (Μουσούρου 1989).

Σύμφωνα με τον T. Parsons (1959) ο τύπος της σύγχρονης (πυρηνικής) οικογένειας έχει επηρεαστεί και προσαρμοστεί στις ανάγκες της καπιταλιστικής κοινωνίας και έχει χάσει αρκετές από τις παραγωγικές της λειτουργίες[50]. Ουσιαστικά "ασχολείται" με την κοινωνικοποίηση η οποία πηγάζει από την αναπαραγωγική της λειτουργία. Οι συγγενείς μεταξύ τους δεν αποτελούν ενιαία και αδιάσπαστη οντότητα με κοινό θρήσκευμα, πολιτική πεποίθηση, κοινή απασχόληση κ.λπ. Ούτε επικρατούν πλέον συνθήκες κοινής διαβίωσης και συνένωση των οικονομικών πόρων, αλλά παρατηρείται μία τάση αυτονομίας ή/και απομόνωσης. Το ζευγάρι εκτελεί διαφορετικούς ρόλους διαχωρισμένους κατά τέτοιο τρόπο ώστε ο σύζυγος να στοχεύει στην αποκόμιση εισοδήματος η δε γυναίκα να καταπιάνεται με τις μη παραγωγικές[51] οικιακές ασχολίες[52]. Οι τρείς αυτές μεταβολές: χάσιμο παραγωγικών λειτουργιών, εξάπλωση πυρηνικής οικογένειας και κατάτμηση μεταξύ αμοιβώμενης εργασίας των ανδρών και μη παραγωγικής- οικιακής μη αμοιβώμενης εργασίας των γυναικών, θεωρούνται ως θεμέλιοι λίθοι της εκβιομηχάνισης και παρατηρούνται σε παγκόσμιο επίπεδο.

Ο τρόπος παραγωγής γενικά αναφέρεται ως σημαντικός για τις οικογενειακές σχέσεις και τη διάρθρωση της οικογένειας. Μαρξιστικές και μη αναλύσεις επεξηγούν διαχρονικά τις αλλαγές στις σχέσεις μεταξύ συζύγων, γονέων και παιδιών καθώς και τις μετεξελίξεις των εκτεταμένων σε πυρηνικές οικογένειες παράλληλα με αλλαγές στην οργάνωση της παραγωγής. Η οικογένεια σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, έχει κάποιο συγκεκριμμένο τύπο διότι περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο θεσμό προσαρμόζεται καλύτερα στους οικονομικούς θεσμούς με τους οποίους σχετίζεται. Πρέπει δηλαδή να εξειδικευτούν, με μεγαλύτερη λεπτομέρεια οι κανόνες και οι αξίες που κάνουν δυνατή την προσαρμογή αυτή. Με τον τρόπο αυτό οδηγούμαστε στη δημογραφική μετάβαση ή την συρίκνωση του μεγέθους και την μετατροπή της εκτεταμένης οικογένειας σε πυρηνική.

---

[49] Η οικογένεια- πυρήνας θεωρείται συχνά ως όρος ταυτόσημος με την συζυγική οικογένεια αν και ο δεύτερος όρος είναι ουσιαστικά ευρύτερος (Μουσούρου 1989).

[50] Που είχε ως αυτόνομη οικονομική μονάδα την προβιομηχανική περίοδο.

[51] Με την έννοια ότι δε αποδίδουν κάποιο εισόδημα.

[52] Τα πορίσματα του Parsons προήλθαν από ανάλυση στρωματοποιημένων δεδομένων.

Ως γνωστό, σε προκαπιταλιστικές κοινωνίες της Δ. Ευρώπης η ιδιοκτησία γης ήταν ελεγχόμενη από την οικογένεια. Τα παιδιά ήταν εξαρτώμενα από τους γονείς για τη μεταβίβαση παραγωγικών πόρων που ήταν ζωτικοί για την επιβίωση τους. Η μεταβίβαση των μέσων παραγωγής διαγενεακά "επέτρεπε" στους γονείς να ελέγχουν τους γάμους των παιδιών τους ως προς το θέμα της επιλογής: ποιος θα πάρει ποιον, καθώς και ως πρός την χρονική στιγμή (timing) που θα πραγματοποιηθεί ο γάμος αυτός. Δηλαδή μέσω της ιδιοκτησίας γης οι γονείς έλεγχαν τις συνθήκες δημιουργίας νέων οικογενειών.

Τα πολλά παιδιά ήταν απαραίτητα για να εργαστούν στο αγρόκτημα της οικογένειας από μικρή ηλικία και αργότερα να φροντίσουν τους γέρους γονείς[53]. Επειδή η παιδική θνησιμότητα ήταν υψηλή στο στάδιο αυτό της ανάπτυξης, έξι έως επτά παιδιά ήταν απαραίτητα για την εγγύηση της οικονομικής επιβίωσης της οικογένειας. Τα παιδιά ήταν επίσης επιθυμητά για μακρο- οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους (π.χ. άμυνα κράτους) αλλά η έμφαση και η βαρύτητα"έπεφτε" στην επιβίωση της ίδιας της οικογένειας.

Με την πάροδο του χρόνου η τεχνολογική εξέλιξη προκαλεί νέες συνθήκες διαβίωσης και κοινωνικών αντιλήψεων και μεταβάλει ριζικά τον θεσμό της οικογένειας. Στη βιομηχανική κοινωνία η οικογένεια έπαψε να λειτουργεί ως παραγωγική μονάδα, ενώ με την δημιουργία των μεγάλων αστικών κέντρων και την γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα ο θεσμός της πατρικής εξουσίας άρχισε σταδιακά να εξασθενεί. Η αναζήτηση εργασίας απαιτεί "ευκινησία" και αυτή επιτυγχάνεται μόνο με κατάτμηση της παραδοσιακής οικογένειας και την εγκατάσταση των νεώτερων πιο κινητικών μελών της στις πόλεις όπου και εργάζονται. Εκτός αυτού η διεύρυνση της αγοράς εργασίας από τη μια πλευρά και η συμμετοχή σε αυτή της συζύγου-μητέρας από την άλλη, επιδρούν δυναμικά στη παραδοσιακή δομή της οικογένειας και την χαλάρωση των δεσμών που επικρατούν μεταξύ συγγενικών προσώπων. Η εκβιομηχάνιση λοιπόν προκάλεσε την οργανωτική διάλυση της παραδοσιακής οικογένειας διασπέρνωντας γεωγραφικά τα μέλη της που αναζητούν ή έχουν έμμισθη απασχόληση.

Το βάρος της εργασίας από την ύπαιθρο, μετατίθεται στη πόλη και σημαντικές οικιακές δραστηριότητες μεταβάλλονται ή καταργούντοι. Η οικογένεια παύει να λειτουργεί ως μικρή αυτοσυντηρούμενη μονάδα παραγωγής. Η υφαντική, η βαφή, το πλέξιμο κ.λπ. εξαφανίζονται από το σπίτι. Οι οικιακές αυτές δραστηριότητες μετοφέρονται στο εργοστάσιο προσελκύοντας σταδιακά και τις γυναίκες που αποτελούν καινούριο δυναμικό για την αγορά εργασίας. Με τη διαδικασία αυτή όχι απλά μεταβάλλονται οι ρόλοι των δύο φύλων[54] αλλά μειώνεται και ο έλεγχος των γονιών στο θέμα του γάμου και προοδευτικά χάνεται η διαρθρωτική σχέση ανάμεσα στις γενεές εφόσον αυτή ήταν ολοκληρωτικά στηριγμένη στη

---

[53] Σύγκρινε με κλασική θεωρία της δημογραφικής μετάβασης κεφ. 3.3.

[54] Όσο περισσότερο παιδιά τόσο πιο ανισότιμοι οι ρόλοι των συζύγων. Με την είσοδο της μητέρας στην αγορά εργασίας ο αριθμός παιδιών μειώνεται ενώ η έννοια του εισοδήματος γίνεται πιο σύνθετη (οικογενειακό, κύκλου ζωής κ.λπ.).

κληρονομιά της περιουσίας και τη πατριαρχική κυριαρχία στα μέσα παραγωγής (Medick 1976).

Με το τρόπο αυτό τα παιδιά άρχισαν να παντρεύονται σε νεαρότερη ηλικία. Η απολαβή μέγιστου εισοδήματος "απαιτούσε" γάμο από νωρίς για να υπάρχει ένας αριθμός παιδιών-εργατών επαρκής για τη διαδικασία της παραγωγής. Δηλαδή, με την είσοδο και ανάπτυξη του καπιταλισμού η ηλικία γάμου μειώθηκε. Κατά τον K. Marx με την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής ο έλεγχος των γονιών πάνω στα παιδιά ήταν συσχετισμένος από το σύστημα στρατολόγησης εργασίας. Οι γονείς, άτυπα έπρεπε να κάνουν τόσα παιδιά όσα ήταν αναγκαία για την επαρκή εξασφάλιση (με κάποιο σχετικό πλεόνασμα), την ομαλή λειτουργία και διατήρηση της βιομηχανικής παραγωγής[55].

Με τη πρόοδο της προληπτικής και θεραπευτικής ιατρικής[56], τη βελτίωση των συνθηκών υγιεινής και διαβίωσης αυξάνεται η πιθανότητα επιβίωσης τέκνων, επιμηκύνεται η μέση διάρκεια ζωής και ενισχύεται σε πρώτη φάση το μέσο μέγεθος οικογένειας. Παράλληλα με τη σταδιακή συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό δημιουργήθηκαν καταστάσεις σύμφωνα με τις οποίες οι μεγάλες οικογένειες ήταν μειονέκτημα για την εργατική τάξη η οποία προοδευτικά μειώνει το μέγεθος της <u>με αποτέλεσμα την παρατηρούμενη πτώση στις γεννήσεις.</u>

Η εκτεταμένη οικογένεια σχηματίζεται αναγκαστικά γύρω από μια κοινή ιδιοκτησία-περιουσία. Τα προνόμια ή τα δικαιώματα από το συγγενικό αυτό σύστημα περιέρχονται στους γιούς που από την γέννηση τους προτιμούνται και ευνοούνται περισσότερο από τις θυγατέρες. Η εξουσία οργανώνεται με βάση την ηλικία (γεροντότερος, πρωτότοκος) και το φύλο, όπου η κοινωνική κατωτερότητα της γυναίκας αντισταθμίζεται με την γέννηση πολλών αγοριών. Η γυναίκα από μικρή ηλικία μαθαίνει τον ρόλο του "υπηρέτη του άνδρα", δηλαδή να τον ικανοποιεί σεξουαλικά και να του κάνει πολλά παιδιά. Συνήθως δε παντρεύεται με συναίνεση των γονιών και με εξαγορά, δηλαδή έναντι χρηματικής ή άλλου είδους καταβολής. Οι δραστηριότητες διαχωρισμένες ανάλογα με το χώρο εκτέλεσης τους: μέσα και έξω από το σπίτι, εκφράζουν και την κατά φύλο κατάτμηση διότι η γυναίκα λόγω εγκυμοσύνης και ανατροφής πολλών παιδιών δύσκολα απομακρύνεται από το σπίτι. Η διάκριση αυτή φέρνει τη γυναίκα στο περιθώριο και την κοινωνική αφάνεια επειδή λειτουργεί σε χώρο (σπίτι) καθαρά ιδιωτικό. Δημόσια εμφανίζεται ως σύζυγος ή μητέρα δίχως να αποτελεί κάποια αυτοτελή οικονομική οντότητα.

Ο καταμερισμός εργασίας στηρίζεται στην αναπαραγωγή του είδους και τις βιολογικές διαφορές ανάμεσα στα δυο φύλα. Η ιεραρχία, βασισμένη στην εξουσία του άνδρα και την πλήρη υποταγή της γυναίκας, θεωρείται ως φυσιολογική και προκαθορισμένη βιολογικά.

---

[55] Σύγκρινε και με κεφ. 3.6.

[56] Όπως έχει αναφερθεί, στο διάστημα αυτό καταπολεμώνται αποτελεσματικά επιδημικές αρώστιες όπως η ελονοσία, ο τύφος, η φυματίωση, τα αφροδισιακό κ.λπ.

Βέβαια η θέση αυτή ιστορικά και κοινωνικά "ταιριάζει" σε μη εκσυγχρονισμένες κοινωνίες και γενικά πρέπει να στηρίζεται σε χρονικές και χωρικές διαστάσεις διότι σήμερα θεωρείται ως ξεπερασμένη.

Η πυρηνική οικογένεια, από την άλλη πλευρά σχηματίζεται με βούληση του ζευγαριού, διαθέτει περιορισμένη περιουσία και συνήθως ζεί από πόρους που προέρχονται από έμμισθη απασχόληση και είναι σχετικά απομονωμένη. Η αλληλεγγύη και αλληλοβοήθεια δεν πρεκτείνεται πέρα από ορισμένους κοντινούς συγγενείς, ενώ η εξουσία του άνδρα είναι σχετικά περιορισμένη. Σταδιακά με την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας εξασθενούν οι κατά φύλο διακρίσεις, ενώ η ισορροπία και η αρμονία προεκτείνεται σε θέματα εκπαίδευσης και φροντίδας παιδιών κ.λπ.

Ένα μεγάλο μέρος από τις υποθέσεις αποδείχθηκαν ότι ήταν λανθασμένες. Για παράδειγμα, από ιστορικές έρευνες αποδείχτηκε ότι στο μεγαλύτερο τμήμα της Δ. Ευρώπης η οικογένεια ήταν περισσότερο πυρηνική παρά εκτεταμένη για αρκετές δεκαετίες πριν τη διαμόρφωση του καπιταλισμού (Giddens 1989). Εκτός αυτού υποστηρίζεται ότι η εκτεταμένη οικογένεια είναι πιο ευέλικτη και προσαρμόσιμη στο καπιταλιστικό σύστημα από ότι η (απομονωμένη) πυρηνική (Hareven 1976). Ο P. Laslett (1972) υποστηρίζει ότι τουλάχιστον από το 16ο αιώνα η οικογένεια είναι διαχρονικά και διαπολιτισμικά (cross cultural) πυρηνική[57], ενώ υπάρχει τόσο ελάχιστη μαρτυρία για την ύπαρξη εκτεταμένων οικογενειών/νοικοκυριών που η ισχύς της υπόθεσης τείνει να θεωρηθεί ως άκυρη. Ωστόσο η παρατήρηση αυτή βασίζεται σε αμετάβλητο μέσο μέγεθος οικογένειας. Δεν γίνεται καμία παρατήρηση ή αναφορά π.χ. στις διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται στην σύνθεση, την ηλικία κλ.π. των μελών της αλλά ούτε και στις σχέσεις που επικρατούν. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που καθιερώθηκε η έννοια του κύκλου ζωής της οικογένειας. Με άλλα λόγια ο όρος μέσο μέγεθος οικογένειας είναι σχετικά ασαφής διότι όχι απλά δεν καλύπτει τις μεταβολές στην δομή της οικογένειας αλλά ούτε και παρέχει κάποια ένδειξη στις σχέσεις του ζευγαριού, οι οποίες διαφοροποιούνται καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής και από οικογένεια σε οικογένεια.

Οι κοινωνιολόγοι, συσχέτιζαν το καπιταλιστικό σύστημα με μείωση του μεγέθους της οικογένειας και παρομοίαζαν τις πολυπληθείς οικογένειες στις χώρες του "Τρίτου Κόσμου" με τις οικογένειες της Ευρώπης την προ- καπιταλιστική περίοδο, όπως ακριβώς και οι οικονομολόγοι ή οι δημογράφοι[58]. Τα κενά όμως και οι επικρίσεις της υπόθεσης αυτής είναι πολλαπλά. Αρχικά παρατηρούνται διαφορές ως προς το ποσοστά θνησιμότητας. Οι οικογένειες στην προκαπιταλιστική Ευρώπη ήταν μεγάλες διότι πολλά

---

[57] Η υπόθεση αυτή βασίζεται στο αμετάβλητο μέγεθος οικογένειας που παρατηρεί από δεδομένα απογραφών.

[58] Στην θεωρία της δημογραφικής μετάβασης.

παιδιά (περίπου το 1/3) πέθαιναν από τις αρώστιες ή τον λοιμό ενώ η μέση διάρκεια ζωής ήταν σχετικά χαμηλή. Δηλαδή το μεγάλο μέγεθος ή οι πολλές γεννήσεις ήταν αναγκαίες για την επιβίωση της οικογένειας και της κοινωνίας γενικότερα. Το ίδιο δεν συμβαίνει αναγκαστικά για τις σημερινές χώρες του "Τρίτου Κόσμου".

Πιο σύγχρονη και διαφωτιστική είναι η προσέγγιση που εξετάζει συστηματικά την θέση της γυναίκας όχι μόνο στο σπίτι αλλά και στο χώρο εργασίας σε σχέση με νέες ή παλαιότερες συνθήκες που επικρατούν. Αν και η προσέγγιση αυτή είναι πιο πρόσφατη, εντούτοις η "παρουσία" της χαρακτηρίζεται ολοένα και πιο έγγυρη.

4.2. ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Η φεμινιστική βιβλιογραφία έχει ασκήσει έντονη επιρροή σε θέματα που αφορούν την κοινωνιολογία της οικογένειας. Ανάμεσα στα ερωτήματα που εξετάζονται είναι ο ρόλος ή/και το είδος της απασχόλησης που έχει η γυναίκα μέσα και έξω από το σπίτι[89], η αποτίμηση του ρόλου της καθώς και οι επιπτώσεις του. Βασίζεται στη παραδοχή ότι η οικογένεια/νοικοκυριό δεν αποτελεί μία ενιαία και συνεκτική οντότητα και με το τρόπο αυτό ο ρόλος της γυναίκας μπορεί να διαχωριστεί από αυτόν του άνδρα και να εξεταστεί με περισσότερο βάθος και μεγαλύτερη λεπτομέρεια.

Η ένταξη της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό είναι ένα γεγονός το οποίο έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της τάσης "πλήρους ισότητας" ανάμεσα στα δυο φύλα. Η πατριαρχία μετατρέπεται σε συνύπαρξη, συντροφικότητα και συνεργασία. Ταυτόχρονα εμφανίζεται η σύγκρουση ρόλων που συχνά καταλήγει σε μείωση του αριθμού των παιδιών προς όφελος ατομικών σκοπών και επιδιώξεων των γυναικών (π.χ. σταδιοδρομία κ.ά.).

Σε αγροτικές κοινωνίες, ο ρόλος της γυναίκας ήταν ξεκάθαρος, κοινωνικά αποδεκτός και η σύγκρουση ρόλων ανύπαρκτη εφόσον διασφαλιζόταν η οικιακή παραγωγή: φροντίδα σπιτιού και παιδιών, κ.ά. Οι αλλαγές στη μορφή της οικογένειας καθώς και οι μεταβολές στη διαδικασία της παραγωγής στα τέλη του 19ου αιώνα, προκάλεσαν το διαχωρισμό του τόπου κατοικίας και εργασίας και περιόρισαν τις δραστηριότητες της γυναίκας στις αποκλειστικά οικιακές. Σύμφωνα με τον A. Giddens (1987) αυτό φαίνεται ότι ήταν μία ιδεολογία που συνοψίζεται στη φράση "η θέση της γυναίκας είναι στο σπίτι". Βέβαια οι μεν πλούσιες εκτελούν τις οικιακές φροντίδες με βοηθούς οι δε γυναίκες από τη μεσαία τάξη εκτελούν τα χρέη αυτά μόνες τους δίχως αμοιβή.

Όταν προέκυψε ανάγκη οι γυναίκες να δουλέψουν στην παραγωγή, αυτές που ανήκουν στις κατώτερες τάξεις επιφορτώνονται την εξωοικιακή αμοιβόμενη εργασία παράλληλα με την οικιακή (19ος αρχές 20ου αιώνα). Εργασιακός και σπίτι αποτελούν όμως δύο μη συμβατές κατασκευές της εποχής. Η λύση βρέθηκε π.χ. με την

---

[89] Συνήθως χρησιμοποιούνται οι όροι εγχώρια οικονομία (domestic economy) ή ιδιωτική σφαίρα (private sphere).

ραπτομηχανή όπου η εργασία γινόταν στο σπίτι ή με την παροχή υπηρεσιών από γυναίκες για οικιακές απασχολήσεις σε σπίτια. Στη Βρεττανία το 1911, η πλειονότητα των εργαζόμενων γυναικών προερχόταν από αγροτική ή εργατική οικογένεια και περίπου το 33% εργάζονται ως υπηρέτριες, 16% στο κλάδο ρουχισμού και ένα 20% στην υφαντουργία (Giddens 1989).

Εξετάζοντας τις συνθήκες εργασίας στο στάδιο της πρωτο-εκβιομηχάνισης ή της ήπιας μορφής εκβιομηχάνισης οι (Mendels 1972· Medick 1976)[60] παρατηρούν ότι πρόκειται για ένα είδος εκβιομηχάνισης όπου με πειθαρχία είναι ενταγμένα όλα τα μέλη της οικογένειας και με επίκεντρο την κατοικία. Η διαδικασία αυτή απαιτεί την ύπαρξη αγοράς και οργανωμένο εμπόριο. Οι βιοτέχνες ή οι έμποροι παίρνουν το τελικό προϊόν από τα σπίτια (π.χ. είδη υφαντουργίας) αφού έχουν εξασφαλίσει για αυτά πρώτες ύλες.

Η μορφή της οικογένειας κάτω από τις συνθήκες αυτές έχει μεγάλη σημαντικότητα και συνήθως ευνοούνται η πολυμελής διότι τα παιδιά με την εργασία τους θεωρούνται ως πλούτος, αυξάνονται ποσοτικά και παράλληλα ευνοείται η ισότητα των φύλων (Medick 1976)[61]. Με την πρωτο-εκβιομηχάνιση οι πληθυσμοί εξοικιώνονται με τις μηχανές, την εξάρτηση τους από την αγορά εργασίας και την εξειδίκευση, τους διαφορετικούς ρόλους φύλων και τη μερική "φθορά" της αρχηγείας του άνδρα.

Με την επέκταση του βιομηχανικού καπιταλισμού οι ευκαιρίες απασχόλησης των γυναικών ήταν αρχικά περιορισμένες και με μισθό σημαντικά χαμηλότερο του άνδρα. Στα πρώτα εργοστάσια εργάζονται όλα σχεδόν τα μέλη της οικογένειας και ακολουθείται η πειθαρχία της οικιακής οικοτεχνίας-παραγωγής, με τον πατέρα να ευθύνεται για ολόκληρη την οικογένεια. Στο στάδιο αυτό η εργασία των γυναικών αποτελεί συνάρτηση του κύκλου ζωής τους. Πρίν το γάμο εργάζονται σε μεγάλα εργοστάσια και συχνά μένουν σε οικοτροφεία μακρυά από το σπίτι τους. Με το γάμο και τη γονιμότητα επηρεάζεται καθοριστικά ο εργασιακός τους κύκλος. Σε όλες σχεδόν τις βιομηχανικές χώρες το 19ο αιώνα καταγράφεται μείωση της ηλικίας γάμου ενώ μόλις η γυναίκα έκανε κάποιον αριθμό παιδιών αποχωρούσε ολοκληρωτικά από το εργατικό δυναμικό. Η εργασία στο εργοστάσιο ήταν προσωρινή[62] και για το λόγο αυτό η εργατική συνείδηση ή η εργατική τάξη ταυτιζόταν με τον άντρα. Ο κύκλος ζωής και απασχόλησης της γυναίκας στο διάστημα 1830-1950 ήταν: συνεχής απασχόληση πρίν τα 25, μείωση της απασχόλησης μεταξύ 25-45 και με πιθανότητα επανόδου μετά τα 45[63]. Το σχήμα αυτό

---

[60] Υπάρχουν αμφιβολίες σχετικά με την διάρκεια της φάσης αυτής. Ωστόσο με το τέλος του 19ου αιώνα ο τρόπος αυτός παραγωγής υποχώρησε σημαντικά (Ferrot 1988).

[61] Η αρχηγία του άνδρα πολλές φορές όμως επιβεβαιώνεται, σύμφωνα με αντίλογο της θέσης αυτής (Tilly και Scott 1978).

[62] Εκτός από ανύπαντρες ή χήρες.

[63] Μονοκόρυφη ή δικόρυφη τάση.

συνεπάγεται την κατάτμηση της εργασίας στο εργοστάσιο[64] που ήταν τέτοια ώστε η γυναίκα να μη χρειάζεται ειδίκευση, να εκτελεί βοηθητικές δουλειές και ο μισθός της απλά να συμπληρώνει τον βασικό ανδρικό μισθό (Perrot 1988).

Με την εξέλιξη του καπιταλισμού όμως οι γυναίκες άρχισαν να καταλαμβάνουν πιο υπεύθυνες θέσεις (εργασίες γραφείου) και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο το ποσοστό εγγάμων γυναικών που συμμετέχει στο εργατικό δυναμικό είναι σαφώς ανεβασμένο (Giddens 1989)[65]. Δηλαδή αν και το αποτέλεσμα της μείωσης του μεγέθους της οικογένειας θεωρείται ως ένας μετασχηματισμός, η φεμινιστική βιβλιογραφία με δεδομένη τη δυναμική του μετασχηματισμού αυτού εξετάζει τη θέση της γυναίκας πριν και μετά την δημογραφική μετάβαση ή την μετεξέλιξη της εκτεταμένης οικογένειας σε πυρηνική.

Η εκπαίδευση είχε ως ρόλο την βελτίωση των ικανοτήτων που ήταν αναγκαίες για την εξελισσόμενη παραγωγική διαδικασία. Παράλληλα την ίδια περίοδο δημιουργήθηκαν οι συντάξεις γήρατος και η υγειονομική κάλυψη ενώ η υποχρεωτική εκπαίδευση μείωσε την οικονομική σπουδαιότητα των παιδιών για την οικογένεια. Λιγότερα παιδιά γεννώνται με επακόλουθο την δημογραφική μετάβαση[66]. Η εκπαίδευση δεν περιορίζεται μόνο για τα αγόρια αλλά αφορά και τις γυναίκες, αν και για μια σχετικά μεγάλη χρονική περίοδο ευνοούνται οι πρώτοι. Σταδιακά όμως οι γυναίκες αποκτούν υψηλότερη μόρφωση σε όλο υψηλότερο ποσοστό με αποτέλεσμα να συναγωνίζονται τους άνδρες εκτός από επαγγελματικά και σε άλλους τομείς. Ο ορθολογισμός αρχίζει πλέον να διαφαίνεται στις αποφάσεις της γυναίκας και φυσικά καλύπτει ακόμη και την ανοπαραγωγική της συμπεριφορά[67].

Οι μεταβολές αυτές αλλοιώνουν τους προκαθορισμένους ρόλους που είχε η γυναίκα. Όταν η οικιακή παραγωγή χάνει τη σπουδαιότητα της στην οικογένεια- πυρήνα οι φροντίδες "πέφτουν" αποκλειστικά στη γυναίκα και δεν τις "χάνει" ακόμη και όταν αρχίζει να εργάζεται. Ο νέος ρόλος της γυναίκας: μητέρας- νοικοκυράς- εργαζόμενης, δεν "αποκτάται" χωρίς κόστος. Γίνεται συμβατός μόνο με σμίκρυνση του αριθμού παιδιών και ανάλογα με την υφιστάμενη πραγματικότητα (επίδραση κοινωνικών κανόνων και αξιών, οικονομική κατάσταση, επιδιώξεις ζευγαριού κ.ά.) η σύγκρουση ρόλων συχνά γίνεται πραγματικότητα. Είναι δε σημειωτέο ότι όσο μεγαλύτερη

---

[64] Συνήθως υφαντουργίας, χημικής βιομηχανίας, παραγωγή ζάχαρης, κ.ά.

[65] Πολλές από τις ερμηνείες αυτές ταιριάζουν με τη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης. Ωστόσο στο κεφάλαιο αυτό η έμφαση δίνεται στην θέση και τον ρόλο της γυναίκας.

[66] Η εκπαίδευση συνεισφέρει δηλαδή στη πρόκληση της δημογραφικής μετάβασης (σύγκρινε με προσέγγιση του Caldwell).

[67] Με την ευρεία διάδωση των σύγχρονων αντισυλληπτικών μέσων, η γυναίκα μπορεί να προγραμματίσει για τον αριθμό και την χρονική στιγμή απόκτησης παιδιών, οπότε εισερχόμαστε στην σύγχρονη φάση της μετάβασης.

είναι η συμμετοχή της γυναίκας στην αγορά εργασίας από άποψη διάρκειας και θέσης τόσο μεγαλύτερη είναι η σύγκρουση ρόλων και η πτώση της γονιμότητας.

Η αρνητική συσχέτιση μεταξύ γονιμότητας και επαγγελματικής απασχόλησης των γυναικών αποτελεί συνάρτηση κοινωνικών, πολιτισμικών και οικονομικών μεταβολών. Στον καπιταλισμό η γονιμότητα μειώνεται λόγω της μη συμβατότητας των ρόλων της μητέρας- εργαζόμενης- νοικοκυράς, υπό τη προϋπόθεση ότι οι άνδρες- σύζυγοι είναι απρόθυμοι να αφιερώσουν χρόνο για τις φροντίδες του σπιτιού και των παιδιών. Όσο υπάρχει ασυμβατότητα των ρόλων, οι (τρείς) φάσεις της δημογραφικής μετάβασης θα διαγράφονται[68] και όσο περισσότερο επικρατεί η τάση ισότητας στους ρόλους των δύο φύλων τόσο μεγαλύτερη θα είναι η αναλογία γυναικών στην αγορά εργασίας.

Οι Πίνακες 4 και 5 δείχνουν την εξέλιξη της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Μέσα από τους Πίνακες αυτούς θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τις διαγραφόμενες τάσεις- φάσεις της δημογραφικής μετάβασης[69]. Η οικονομική δραστηριότητα των γυναικών (ως αναλογία στο σύνολο) ενδεικνύει γενικά μια συντηρητική πρόοδο από το 1960 και μετά. Σημαντική αύξηση σημειώνεται μόνο στην Πορτογαλία και την Ολλανδία οι οποίες πριν είχαν τα χαμηλότερα επίπεδα. Σε χώρες όπως η Σουηδία, η Δ. Γερμανία, η Ιρλανδία, η Ιταλία, η Ισπανία, το Η. Βασίλειο και η Ελβετία η τάση παραμένει σχεδόν αμετάβλητη, ενώ στην Ελλάδα και την Τουρκία είναι πτωτική (διάστημα 1960- 1970).

Μπορούμε επίσης να προτείνουμε την εξής ομαδοποίηση[70]: Χώρες με υψηλά ποσοστά (~60%) γυναικείας απασχόλησης (Σουηδία, Δανία, Νορβηγία). Χώρες με χαμηλά ποσοστά συμμετοχής (~20%) οι οποίες μάλιστα συμβαίνει να είναι γεωγραφικά παρακείμενες (Ιταλία, Χώρες Μεσογείου). Υπάρχει βέβαια και μια μέση κατάσταση για χώρες όπως η Ελβετία, το Η. Βασίλειο, η Γαλλία, η Δ. Γερμανία και η Αυστρία με συντηρητικά ποσοστά συμμετοχής γυναικών.

Ο Πίνακας 5 δείχνει τις αναλογίες συμμετοχής ανάλογα με την ηλικία ή τον κύκλο ζωής της γυναίκας. Διακρίνουμε και εδώ τρείς τάσεις. Αρχικά εντοπίζεται μία ομάδα χωρών στις οποίες η συμμετοχή γυναικών υπολοίπεται του 50%. Πρόκειται για όλες σχεδόν

---

[68] Η προσέγγιση αυτή δεν εμβαθύνει περισσότερο σχετικά με την ταχύτητα πτώσης της γονιμότητας ή την χρονική διάρκεια από την μια φάση στην άλλη.

[69] Η ερμηνεία της δημογραφικής μετάβασης με βάση τα πορίσματα της φεμινιστικής βιβλιογραφίας ή με κριτήριο την επαγγελματική απασχόληση της γυναίκας επιχειρείται για πρώτη φορά και με σχετικές ελλείψεις στα δεδομένα. Μία σύγκριση ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις πιθανές διαφοροποιήσεις στους ορισμούς. Ως εκ τούτου προβλήματα μπορεί να προκύψουν παράλληλα με τις πολλές ελλείψεις.

[70] Σε αντιστοιχία με τις φάσεις της δημογραφικής μετάβασης.

τις Μεσογειακές χώρες[71] (πλήν Τουρκίας) οι οποίες παράλληλα εμφανίζουν μια μεγάλη συμμετοχή στις γυναίκες ηλικίας μέχρι 25

Πίνακας 4. Αναλογία (%) Οικονομικά Ενεργών Γυναικών σε Σχέση με το Σύνολο (Σ) και την Αναλογία Παντρεμένων (Π) στις Χώρες του O.E.C.D..

Χ ώ ρ α		Έ τ ο ς 1960/1961	1965	1970	1975	1978
Αυστρία	Σ	36.0	–	30.0	28.8	30.1
	Π	39.8	–	37.5	38.4	38.9
Βέλγιο	Σ	23.3	23.8	34.9	27.5	29.3
	Π	–	–	–	32.5	33.8
Δανία	Σ	33.1	33.5	37.0	40.1	44.1
	Π	–	34.0	49.0	56.4	63.7
Γαλλία	Σ	27.6	27.8	29.8	30.3	33.3
	Π	32.4	–	–	40.3	45.5
Δ. Γερμανία	Σ	33.6	31.6	30.3	30.4	30.8
	Π	32.6	33.9	35.8	39.3	39.4
Ελλάδα	Σ	27.8	–	20.0	–	–
	Π	–	–	–	–	–
Ιρλανδία	Σ	20.4	20.1	19.6	20.0	20.1
	Π	–	–	–	–	–
Ιταλία	Σ	24.9	20.8	21.8	22.4	24.5
	Π	–	21.8	–	20.4	23.8
Λουξεμβούργο	Σ	21.7	20.8	19.5	24.4	25.0
	Π	44.1	43.5	40.8	–	50.5
Ολλανδία	Σ	16.1	–	18.9	20.3	21.6
	Π	06.8	–	15.0	21.5	23.4
Νορβηγία	Σ	21.6	–	28.5	32.6	37.0
	Π	16.0	–	36.4	45.1	53.5
Πορτογαλία	Σ	13.0	15.0	19.2	32.8	33.7
	Π	–	–	–	–	–
Ισπανία	Σ	13.5	–	18.0	20.1	20.8
	Π	–	–	–	–	–
Σουηδία	Σ	33.4	36.1	38.4	42.6	44.7
	Π	39.4	42.4	50.5	57.6	62.2
Ελβετία	Σ	33.8	33.6	33.7	31.6	31.5
	Π	16.0	–	31.4	–	–
Τουρκία	Σ	39.0	34.7	33.0	–	–
	Π	–	–	–	–	–
Η. Βασίλειο	Σ	31.1	32.3	31.3	33.9	35.4
	Π	–	36.2	38.6	47.5	–

Πηγή: O.E.C.D., Eurostat, National Sources.

[71] Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα και Ιταλία.

ετών και έντονη συρρίκνωση για τις επόμενες ηλικίες. Βέβαια η τάση αυτή που θεωρείται και ως κλασική έχει τις ιδιαιτερότητές της (π.χ. στην Ελλάδα μετά τα 25 έχουμε πτώση της συμμετοχής για όλες τις ηλικίες δίχως να ισχύει αυτό απόλυτα για την Ισπανία). Η τομεακή διάρθρωση της απασχόλησης ή η επίδραση των κοινωνικών κανόνων πιθανά να οφείλονται για τις παρεκλίσεις αυτές.

Στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης παρατηρείται μία κορυφή[72] στην ηλικία 20-25 και μια μικρότερη στην ομάδα 40-49 που ερμηνεύεται ως επανένταξη στο εργατικό δυναμικό όταν τα παιδιά έχουν μεγαλώσει. Το δεύτερο αυτό μέγιστο σημείο δεν εμφανίζεται από το έτος 1977 και μετά και φαίνεται ότι με το γάμο οι γυναίκες αποσύρονται από την αγορά εργασίας. Πρακτικά μόνο οι ανύπανδρες παραμένουν και γιαυτό έχουμε κατακόρυφη πτώση μετά την μέση ηλικία γάμου.

Σε χώρες όπως η Ιρλανδία, το Βέλγιο, η Ολλανδία και το Λουξεμβούργο εμφανίζονται τα χαμηλότερα ποσοστά για τις γυναίκες ηλικίας 25+ ετών ενώ για νεαρότερες ηλικίες η τάση είναι αυξητική. Στη συγκεκριμμένη περίπτωση φαίνεται ότι η γαμηλιότητα δημιουργεί τη μη συμμετοχή ή μη επάνοδο στην αγορά εργασίας και όχι οι οποιεσδήποτε διαρθρωτικές αλλαγές που εμποδίζουν τη γυναικεία απασχόληση όπως συμβαίνει με τις χώρες της Μεσογείου.

Η Γαλλία, το Η. Βασίλειο, η Ελβετία, η Αυστρία και η Δ. Γερμανία εμφανίζουν την κλασική τάση με την μόνη διαφορά ότι μετά την κορυφή στο 25 τα ποσοστά δεν μειώνονται δραστικά. Τέλος τα υψηλότερα ποσοστά εργαζόμενων γυναικών εντοπίζονται στις Σκανδιναυϊκές χώρες (χωρίς κορυφές).

Διαχρονικά παρατηρείται μείωση της συμμετοχής γυναικών στην αγορά εργασίας στην ηλικία 15-20 ετών για όλες τις χώρες εκτός της Τουρκίας. Το γεγονός αυτό μπορούμε να το αποδώσουμε στον παράγοντα της εκπαίδευσης, ο οποίος "εμποδίζει" την πρώϊμη απασχόληση των γυναικών. Μπορεί όμως και οι οικονομικές συγκυρίες να έχουν χειροτερέψει με αποτέλεσμα τα νεαρά άτομα να βρίσκουν δουλειά πιο δύσκολα.

Οι τρεις φάσεις της δημογραφικής μετάβασης με κριτήριο την ασυμβατότητα των ρόλων μητρότητας-γυναικείας απασχόλησης εμφανίζονται με βάση το δεδομένο από τους Πίνακες 4 και 5. Γενικεύοντας μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε χώρες σχετικά αγροτικές όπως ήταν η Τουρκία τη δεκαετία του 1960, οι γυναίκες κατογράφονται ως συμβοηθούντα μέλη οικογενειακής επιχείρησης με επακόλουθο να εμφανίζουν ένα υψηλό ποσοστό απασχόλησης και αυξημένη γεννητικότητα. Ο τύπος αυτός της απασχόλησης (1η φάση) δεν προϋποθέτει διαχωρισμό μεταξύ εργασίας και σπιτιού ενώ η αξία των παιδιών είναι ιδιαίτερα υψηλή λόγω του ότι αποτελούν "φθηνή" εργατική δύναμη.

Η δεύτερη φάση χαρακτηρίζεται από μία τάση διάσπασης μεταξύ τόπου απασχόλησης και κατοικίας. Οι γυναίκες στη φάση αυτή εργάζονται εκτελώντας ταυτόχρονα και τους άλλους ρόλους ή

---

[72] Αυξημένη ανοχή.

αποχωρούν στο διάστημα μεταξύ γάμου και απόκτησης παιδιού. Η φάση αυτή είναι χαρακτηριστική για τις Μεσογειακές χώρες. Οι ηλικιωμένες γυναίκες δεν συμμετέχουν σε μεγάλο βαθμό στην αγορά εργασίας διότι ακόμη οι οικογένειες είναι μεγάλες και οι υποχρεώσεις στο σπίτι αυξημένες. Όσο μικρότερες είναι οι οικογένειες τόσο λιγότερες οι υποχρεώσεις, με αποτέλεσμα να παρατηρείται μια συντηρητική επάνοδος και να έχουμε έτσι εισέλθει στη τρίτη και τελευταία φάση της δημογραφικής μετάβασης. Οι γυναίκες δεν εργάζονται πλέον λόγω ανάγκης και "κοινωνικής" ή οικονομικής πίεσης. Ουσιαστικά η τάση αυτή καθορίζεται από αύξηση του μορφωτικού τους επιπέδου και τη προοπτική ίσων ευκαιριών σε σχέση με το άλλο φύλο. Η ισότητα είναι καθοριστική για όλους τους χώρους δραστηριοτήτων διότι έτσι μπορεί η γυναίκα να έχει χρόνο για (εξαρτημένη) απασχόληση. Με το τρόπο αυτό στο τελευταίο στάδιο μπορεί η συμμετοχή των γυναικών να ανέλθει στα υψηλά επίπεδα που έχουν (ή είχαν) οι αγροτικές κοινωνίες. Μετά ακολουθείται ομοιόμορφη (δίχως κορυφές) πορεία και αφορά χώρες όπου η σύγκρουση ρόλων είναι ελάχιστη καθώς η γονιμότητα έχει μειωθεί σημαντικά.

Μέχρι και τη δεκαετία του 1940 που άρχισε να παρατηρείται η αύξηση συμμετοχής των παντρεμένων γυναικών στο εργατικό δυναμικό, ο οικονομικός ρόλος της γυναίκας είναι περιορισμένος. Σε εμπειρικές εργασίες γινόταν η παραδοχή ότι το κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο της προσδιορίζεται από αυτό του άνδρα- συζύγου και ως εκ τούτου αρκούσε η εκτίμηση και μόνο του επιπέδου αυτού[73] (Parsons 1943· Centers 1949). Πιο πρόσφατα όμως έχει εκδηλωθεί ενδιαφέρον για την εκτίμηση της θέσης της γυναίκας στη κοινωνική διαστρωμάτωση ως αποτέλεσμα των διαρθρωτικών αλλαγών της αγοράς εργασίας και την ιδιαίτερη βαρύτητα που έχει αποκτήσει ο γάμος ως θεσμός. Μία ομάδα ερευνητών έχει δείξει ενδιαφέρον για την επαγγελματική κινητικότητα των γυναικών συγκρίνοντας το επάγγελμα της με αυτό του πατέρα της (Blau και Duncan 1967· Treiman και Terell 1975), ενώ όταν μελετάται η σταθερότητα του γάμου ή η γονιμότητα συγκρίνονται τα επαγγέλματα των συζύγων (Tyrre και Treas 1974). Αν και οι διαστάσεις αυτές έχουν σημαντικότητα για τον προσδιορισμό και τη συσχέτιση των τάσεων της γονιμότητας και της απασχόλησης εντούτοις η έλλειψη δεδομένων τις καθιστά προβληματικές. Δύσκολα προσδιορίζει κανείς το επαγγελματικό γόητρο των γονιών, αφενός λόγω διαφορετικών μη συγκρίσιμων καταστάσεων και αφετέρου διότι απαιτείται πλήρη καταγραφή του ιστορικού εργασίας κάτι το οποίο δύσκολα επιτυγχάνεται. Πρόσθετα προβλήματα δημιουργούνται αν οι γονείς έχουν ασκήσει πολλαπλά επαγγέλματα, διότι δεν μπορεί κανείς σε μια a priori βάση να επιλέξει αυτό το οποίο είναι συγκρίσιμο με τον εργασιακό κύκλο των παιδιών. Γενικά μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι το επάγγελμα, για τους λόγους που αναφέραμε καθίσταται μία

---

[73] Βασισμένη στην παραδοσιακή λειτουργιστική θεωρία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

δυσκολόχρηστη μεταβλητή με αποτελέσματα τα οποία πρέπει να ερμηνεύονται με προσοχή.

Με την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό έχουμε μια νέα διαμορφωμένη δημογραφική κατάσταση η οποία δεν ήταν αναμενόμενη. Η πτωτική τάση της γονιμότητας περνά το φράγμα του 2.1 παιδιά/ γυναίκα και δεν υπάρχει κάποιος τρόπος να ακολουθήσει κανείς την πορεία της αυτή. Η δεύτερη δημογραφική μετάβαση μας διαφωτίζει περισσότερο πάνω στο θέμα αυτό καθώς αναπτύσσονται οι προβληματισμοί της στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Πίνακας 5. Τάσεις Οικονομικής Δραστηριότητας των Γυναικών κατά Ομάδες Ηλικιών 1960-1977.

Χώρα	Έτος	Ηλικία 14-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70+	Συν %
Αυστρία	1961	75	75		57		54	49		40	20		7	45
	71	60	68		53		52	51		36	13		3	39
	75	59	69		57		54	52		38	11		2	40
Βέλγιο	1960	37	57	43	35	35	33	34	32	24	14	8	8	-
	68	22	61	47	36	34	33	31	31	23	12	5	2	
	77	15	66	67	56	48	39	34	28	19	7	2	1	32
Δανία	1960	67	59		37		37	38		34	23		7	37
	70	48	67		57		57	53		41	26		5	44
	77	22	75	76	72	69	70	63	55	44	29	12	1	47
Γαλλία	1960	43	68	50	46	45	47	53	52	46	38	21	10	-
	68	30	66	53	44	45	47	49	50	47	37	17	5	-
	77	18	68	66	60	57	55	55	51	45	26	10	2	41
Δ. Γερμανία	1960	71	75	51	44	45	44	40	37	32	20	12	5	-
	68	49	67	49	37	37	41	42	43	36	23	12	5	-
	77	29	68	58	50	48	49	48	45	39	14	5	2	-
Ελλάδα	1960	47	52		41		37	34		27	21		10	37
	71	28	37		31		30	28		22	18		8	26
Ιρλανδία	1961	54	67		31		19	21		23	22		15	29
	71	45	65		29		19	21		22	21		11	28
	77	25	69	41	24	19	20	22	22	20	17	10	3	26
Ιταλία	1960	45	49	37	34	35	33	33	30	24	18	12	5	-
	68	31	43	32	29	29	31	29	26	18	13	6	2	-
	77	19	46	43	36	34	32	30	25	18	9	4	2	25
Λουξεμβούργο	60	55	53	34	22	29	25	24	26	22	19	12	6	-
	1969	36	57	36	23	24	24	26	28	22	15	10	6	-
	77	31	66	47	36	31	28	24	22	20	14	5		27
Ολλανδία	1960	54	63	26	20	18	19	22	20	17	13	6	3	-
	68	35	66	27	15	16	18	17	20	17	13	5	2	-
	77	16	64	36	23	24	23	22	19	14	7	2	1	22
Νορβηγία	1960	43	48		22		19		24	27	23		8	24
	70	24	48		31		29		34	33	25		5	27
	75	32	56		-		56				44		7	42
Πορτογαλία	1960	27	27		18		15		14	13	12		8	18
	70	45	46		29		22		19	15	14		8	26
Ισπανία	1960	31	32		19		17		19	19	17		12	21
	70	37	40		17		14		15	15	12		4	18
Σουηδία	1960	47	57		39		36		36	32	21		5	33
	70	29	53		47		53		53	41	26		3	37
	75	33	61		55		61		61	48	28		2	42
Ελβετία	1960	64	73		46		41		42	39	32		14	43
	70	59	71		48		44		45	40	30		10	42
Τουρκία	1960	61	62		60		60		61	59	40		27	57
	70	47	46		45		47		49	46	41		28	49
Η. Βασίλειο	1961	71	62		38		42		43	37	20		6	37
	71	56	60		44		57		60	51	28		6	43
	77	29	68	53	52	62	68	69		57	27	11		43

Πηγή: Statistical Office of the European Communities.

5. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

5.1. Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΤΗΝ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, το καθαρό ποσοστό αναπαραγωγής είχε φτάσει κοντά στη μονάδα και η μετάβαση της γονιμότητας φαινόταν να είχε ολοκληρωθεί. Δηλαδή αναμενόταν μία περίοδος με σταθερή γονιμότητα και όχι ιδιαίτερα έντονη πληθυσμιακή αύξηση. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, άλλαξε αυτήν την προοπτική δραματικά αν και θα μπορούσε να υποτεθεί ότι το ολέθριο αυτό γεγονός απλά και μόνο διέκοψε την μακροχρόνια εξέλιξη των δημογραφικών συνιστωσών και κύρια της γονιμότητας. Διότι, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι οι τάσεις του πληθυσμού μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, προσδιορίζονταν από τους ίδιους παράγοντες οι οποίοι επίδρασαν στην πτωτική πορεία της γονιμότητας πρίν από περίπου εκατό χρόνια. Η εκβιομηχάνιση, η αστικοποίηση και η εκκοσμίκευση (secularization), μείωσαν την οικονομική χρησιμότητα των παιδιών, έκαναν την "ποιότητα" τους περισσότερο σπουδαία από την ποσότητα τους και αύξησαν την επιθυμία χρήσης οικογενειακού προγραμματισμού. Η περίοδος μεταξύ του 1945 και 1965 χαρακτηρίζεται από μία συνεχή έμφαση στην οικογένεια, ως πυρήνα της κοινωνίας, την πτωτική πορεία της ηλικίας γάμου, την έντονη μείωση της αναλογίας των ατόμων που μένουν μόνοι τους και τη μείωση του αριθμού των παιδιών σε ένα ζευγάρι. Η απόκτηση του πρώτου παιδιού από γυναίκες που βρίσκονται σε νεαρή ηλικία (>25) και η αύξηση της γονιμότητας με την απόκτηση ενός δεύτερου ή τρίτου παιδιού από γυναίκες ηλικίας μέχρι 30 ετών, έφερε μία αντιστάθμηση στη μείωση που προήλθε από την απόκτηση λίγων παιδιών από γυναίκες ηλικίας 30+ ετών. Ως εκ τούτου την μεταπολεμική περίοδο και μέχρι το έτος 1965, η γονιμότητα εμφανίζει μία ανοδική τάση και πολλές χώρες της Ευρώπης εμφανίζουν το γνωστό "baby boom" (Πίνακας 6). Ήταν μάλλον ένα μη αναμενόμενο "boom", το οποίο αρχικά δεν προβλημάτισε τους δημογράφους οι οποίοι πίστευαν ότι τα δημογραφικά προβλήματα π.χ. της δεκαετίας του 1930, είναι ξεπερασμένα και μία νέα περίοδος ισορροπίας είχε ξεκινήσει. Δηλαδή ανάμεναν ότι η γονιμότητα εισέρχεται σε μια σταθερή φάση μέσα στην οποία θα εμφανιζόταν τουλάχιστον μια συντηριστική αύξηση του πληθυσμού ή θα ήταν στο κατώφλι του ελάχιστου σημείου το οποίο θα ήταν αρκετό για την αντικατάσταση των γενεών.

Πίνακας 6. Η Γονιμότητα σε Χώρες της Ευρώπης 1950-1989.

Περιφέρεια και Χώρα	Έτος								
	1950	1960	1965	1970	1975	1980	1983	1986	1989
Β. ΕΥΡΩΠΗ									
Δανία	2.58	2.54	2.61	1.95	1.92	1.55	1.38	1.48	1.62
Φινλανδία	3.16	2.71	2.47	1.83	1.68	1.63	1.74	1.60	
Ιρλανδία	--	3.75	4.03	3.87	3.41	3.23	2.74	2.43	2.11
Νορβηγία	2.53	2.85	2.93	2.51	1.98	1.72	1.66	1.71	
Σουηδία	2.30	2.17	2.42	1.94	1.77	1.68	1.61	1.79	
Η. Βασίλειο	2.22	2.69	2.83	2.44	1.89	1.93	1.77	1.78	1.85
Δ. ΕΥΡΩΠΗ									
Αυστρία	--	2.65	2.68	2.30	1.83	1.65	1.56	1.45	
Βέλγιο	2.93	2.52	2.60	2.24	1.73	1.69	1.56	1.53	1.58
Γαλλία	2.93	2.73	2.84	2.47	1.93	1.94	1.79	1.84	1.81
Δ. Γερμανία	2.10	2.37	2.50	2.02	1.45	1.45	1.33	1.35	1.39
Λουξεμβούργο	--	2.29	2.41	1.97	1.63	1.51	1.45	1.45	1.52
Ολλανδία	3.09	3.12	3.04	2.57	1.66	1.60	1.47	1.55	1.55
Ελβετία	2.40	2.44	2.61	2.10	1.61	1.55	1.52	1.52	
Ν. ΕΥΡΩΠΗ									
Ελλάς	2.57	2.23	2.32	2.36	2.33	2.21	1.94	1.61	1.44
Ιταλία	2.49	2.41	2.55	2.43	2.19	1.66	1.51	1.35	1.29
Μάλτα	--	--	--	--	2.20	2.20	2.20	--	
Πορτογαλία	3.04	3.13	3.07	2.76	2.59	2.14	1.95	1.61	1.50
Ισπανία	2.46	2.79	2.97	2.82	2.80	2.22	1.71	1.49	1.30
Γιουγκοσλαβία	3.47	3.80	2.71	2.29	2.27	2.13	2.12	2.10	
Α. ΕΥΡΩΠΗ									
Βουλγαρία	2.94	2.30	2.03	2.18	2.23	2.05	2.00	--	
Τσεχοσλοβακία	3.04	2.39	2.37	2.07	2.43	2.16	2.08	2.03	
Α. Γερμανία	2.30	2.33	2.48	2.19	1.54	1.94	1.79	1.70	
Ουγγαρία	2.60	2.02	1.82	1.96	2.35	1.91	1.75	1.83	
Πολωνία	3.71	2.98	2.52	2.20	2.27	2.26	2.40	2.33	
Ρουμανία	3.17	2.34	1.91	2.89	2.60	2.43	2.00	2.30	
Σ. Ένωση	2.88	2.84	2.46	2.39	2.41	2.26	2.37	2.50	

Πηγή: van de Kaa 1987.

Η κατάσταση δεν εξελίχθηκε όμως έτσι. Δραματικές, μη αναμενόμενες, μη προβλεπόμενες, πολύ έντονες και "επαναστατικές" μπορεί να θεωρηθούν οι προοπτικές και εξελίξεις των πληθυσμιακών τάσεων που εμφάνισαν πολλές χώρες της Ευρώπης από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και μετά. Την περίοδο 1965 έως το 1975 μια δραστική μείωση της γονιμότητας, κάτω από το επίπεδο ανανέωσης των γενεών, εμφανίζουν σχεδόν όλες οι χώρες της Ευρώπης. Για παράδειγμα στην Ολλανδία η γονιμότητα από 3.0 παιδιά/γυναίκα μειώθηκε στο 1.66 παιδιά/γυναίκα, στην Γαλλία απο 2.84 έφτασε σε 1.93 παιδιά/γυναίκα. Αν και πολλές χώρες καθυστέρησαν στην ένδειξη της πτωτικής πορείας της γονιμότητας (χώρες της Ν. Ευρώπης), εν τούτοις μετά το 1975 η ίδια τάση γίνεται εμφανής για όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης (Πίνακας 6, Χάρτες 4-6).

Αυτό το οποίο αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό από την έντονη αυτή πτωτική πορεία είναι η σχεδόν ταυτόχρονη εμφάνιση της σε όλες τις χώρες της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης ανεξάρτητα από θρήσκευμα, επίπεδο εκπαίδευσης, επίπεδο και ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης, αναλογία συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ή του επιπέδου ανεργίας. Μπορεί επίσης να αναφερθεί ότι η μείωση της γονιμότητας ακολουθήθηκε και από άλλες μεταβολές που σημειώθηκαν. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 7, τα ποσοστά γαμηλιότητας (πρώτου γάμου), μειώθηκαν έντονα μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1970, ενώ και η διαζυγιότητα έχει επίσης αισθητή αύξηση την ίδια περίοδο (Πίνακας 8).

Μπορεί να υποτεθεί ότι η δημογραφικές εξελίξεις στην Ευρώπη μετά το έτος 1965, σηματοδοτούν μια νέα φάση ή μία "δεύτερη δημογραφική μετάβαση". Αν και σε πολλές χώρες η πτωτική τάση εμφανίζει μια σχετική χαλάρωση, εν τούτοις δεν μπορεί κανείς να διακρίνει κάποια εμφανή τάση "επιστροφής" στο επίπεδο αναπαραγωγής των γενεών (2.1 παιδιά/γυναίκα). Υπάρχει μία γενική παραδοχή ότι οι τάσεις της γονιμότητας, της γαμηλιότητας και διαζυγιότητας, έχουν μία έντονη επίδραση στην δημιουργία και την σύνθεση των οικογενειών-νοικοκυριών. Επίσης τα νεαρά άτομα "εγκαταλείπουν" το πατρικό σπίτι νωρίτερα από πρίν, με αποτέλεσμα ο αριθμός των μελών του νοικοκυριού να μειώνεται δραστικά. Δυστυχώς όμως, τα στατιστικά δεδομένα σε επίπεδο νοικοκυριού-οικογένειας δεν υπάρχουν σε μια συστηματική βάση αλλά συνήθως συλλέγονται περιοδικά και ως εκ τούτου δύσκολα μπορούν να περιγραφούν με "ασφάλεια" οι μεταβολές που έχουν σημειωθεί στον τομέα αυτό. Υπάρχουν ενδείξεις ότι το ποσοστό μονομελών νοικοκυριών έχει αυξηθεί μεταξύ του 1960 και 1970 και περισσότερο έντονη είναι η αύξηση στο διάστημα 1970-1980. Τα χαμηλά ποσοστά θνησιμότητας είναι επίσης ένα άλλο χαρακτηριστικό των χωρών της Δυτικής, Βόρειας και Νότιας Ευρώπης ενώ η διαφορά που εμφανίζεται μεταξύ Ανατολικής και λοιπής Ευρώπης μπορεί να διαφωτιστεί από την "επιδημιολογική μετάβαση" που δέχτηκε η Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι μολύνσεις και οι παρασιτικοί νόσοι πέρασαν σε φάση ελέγχου, ενώ εμφανίστηκε έξαρση σε χρόνιες και εκφυλιστικές νόσους (νεοπλάσματα, καρδιακές και παθήσεις του αναπνευστικού). Η μετάβαση αυτή ολοκληρώθηκε στη δεκαετία του 1950 και 1960 για τις περισσότερες χώρες ενώ καθυστέρησε σημαντικά για τις χώρες της Α. Ευρώπης. Επίσης γίνεται περισσότερο εμφανής η τάση διαφοροποίησης στο προσδόκιμο επιβίωσης που επικρατεί μεταξύ ανδρών και γυναικών. Οι

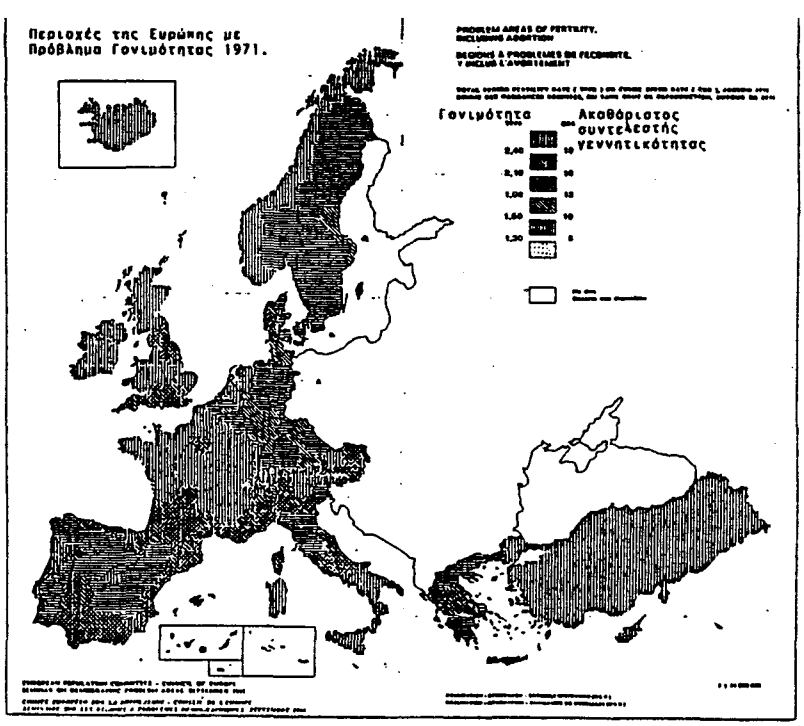

Χάρτης 5.

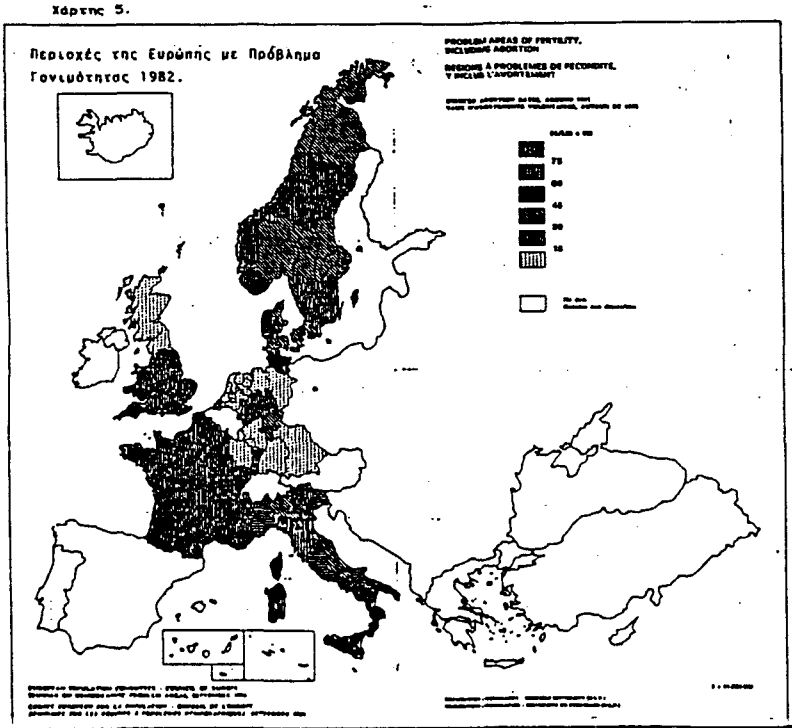

Χάρτης 6.

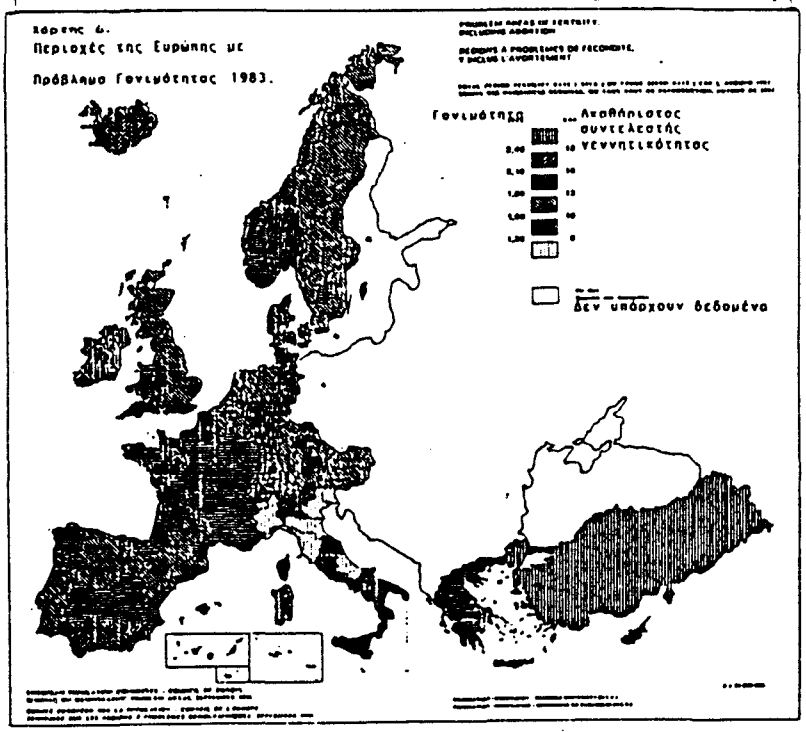

μεταναστευτικές κινήσεις από τις χώρες της Ν. Ευρώπης προς εκείνες της Βόρειας Βρίσκονταν σε έξαρση τη δεκαετία του 1960. Μετά την πετρελαϊκή κρίση του έτους 1973, η τάση και η δομή της μεταναστευτικής κίνησης στις Ευρωπαϊκές χώρες μεταβλήθηκε. Η οικονομική ύφεση και στασιμότητα ώθησε τις χώρες υποδοχής μεταναστών να λάβουν περιοριστικά μέτρα και μέτρα που θα ενθάρρυναν την παλιννόστηση. Καθώς και οι οικονομικές συνθήκες στις χώρες της Ν. Ευρώπης βελτιώθηκαν η παλιννόστηση ήταν περισσότερο ευνοϊκή. Παράλληλα όμως εμφανίζονται δύο νέα μεταναστευτικό ρεύματα, ένα από τις χώρες του "Τρίτου Κόσμου" και ένα από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες με κατεύθυνση τις "φιλόξενες" αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

Οι σύγχρονοι μετανάστες μπορεί να χωριστούν στις εξής κατηγορίες:

α) Σε άτομα που μπορούν ελεύθερα να διακινούνται στις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και τις πέντε Σκανδυναυϊκές χώρες.

β) Σε άτομα που προέρχονται από άλλη 'Ηπειρο (χώρες του Τρίτου Κόσμου).

γ) Μετανάστες από τη Μεσόγειο.

δ) Σε άτομα που μεταναστεύουν παράνομα ή φυγαδεύονται για πολιτικούς λόγους.

ε) Σε άτομα που παράνομα μεταναστεύουν στην χώρα υποδοχής.

ζ) Μετανάστες από πρώην σοσιαλιστικές χώρες.

Οι Χάρτες 7-8, δείχνουν τις περιοχές που αντιμετωπίζαν προβλήματα μέσα στη δεκαετία του 1980, ενώ για πιο σύγχρονες εξελίξεις δεν υπάρχουν ακόμη, παρά μόνο προβλέψεις. Η χώρα μας π.χ., η οποία ήταν κατ' εξοχή μεταναστευτική προβλέπεται να υποδεχτεί περίπου 500000 μετανάστες από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες ενώ παράλληλα αντιμετωπίζει προβλήματα παράνομης εισαγωγής Αφρασιατών και μεταναστών από γειτονικές Ευρωπαϊκές χώρες.

Από την σχετικά σύντομη περιγραφή των δημογραφικών τάσεων που έχουν διαγραφεί στις χώρες της Ευρώπης μετά το 1950 μέχρι και τις πιο σύγχρονες τάσεις που εμφανίζονται στη δεκαετία του 1980, τα τυποποιημένα γεγονότα που προκύπτουν είναι:

α) Μία έντονη και σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των χωρών της Ανατολικής και των λοιπών χωρών της Ευρώπης. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ακόμη και αν τα ποσοστά της φυσικής αύξησης του πληθυσμού είναι παρόμοια οι τάσεις που διαγράφονται διαφοροποιούνται, λόγω τις εξέλιξεις των επι μέρους συνιστωσών του πληθυσμού. Η διαφοροποίηση δεν αφορά μόνο την γονιμότητα αλλά και την θνησιμότητα ή την μετανάστευση.

β) Το έτος 1965, αποτελεί σημείο αναφοράς της νεότερης δημογραφικής εξέλιξης στις χώρες της Ευρώπης. Υπάρχει βέβαια μία χρονική υστέριση στις χώρες της Νότιας Ευρώπης[74] που όμως επικαλύπτεται αργότερα. Το έτος αυτό αποτελεί "σημείο αναστροφής" (turning point) των δημογραφικών εξελίξεων, διότι δεν έχει

---

[74] Κλασικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της εξέλιξης της γονιμότητας στην Ελλάδα που παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητη απο το 1960-1980 και έγινε γνωστή ως "The case of Greece", δηλαδή "η περίπτωση της Ελλάδας"

απλά μειωθεί η γονιμότητα αλλά και έχουν δεχτεί επίδραση η γαμηλιότητα και ο θεσμός της οικογένειας. Μπορεί επίσης να παρατηρηθεί ότι η θνησιμότητα και η μεταναστευτική κίνηση μέσα στο χρονικό διάστημα αυτό έχουν δεχτεί σημαντικές τροποποιήσεις οι οποίες σηματοδοτούν μία νέα εποχή η οποία δεν συνδέεται με τις εξελίξεις της μεταπολεμικής περιόδου.

γ) Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά, εμφανίζεται μία τάση σταθερότητας και ανάκαμψης των δημογραφικών δεδομένων. Η Σουηδία και η Δανία είναι οι χώρες που κατορθώνουν πρώτες να ανακάμψουν την αρνητική πτωτική πορεία της γονιμότητας. Αν επικεντρωθεί κανείς στην περιγραφή μεταβλητών οι οποίες δεν έχουν άμεση επίδραση στην αύξηση του πληθυσμού: διαζυγιότητα, συνοίκηση ζευγαριών κ.ά., η σταθερότητα δεν είναι τόσο εμφανής. Ουσιαστικά, αδυνατεί κανείς με τα υπάρχοντα δεδομένα να υποστηρίξει ότι χώρες της Ευρώπης έχουν φτάσει σε ένα σταθερό-χαμηλό επίπεδο πληθυσμιακής ανάπτυξης, το οποίο θα αποτελέσει και την αρχή της φάσης ανοδικής πορείας. Οι πληθυσμιακές προβολές δείχνουν ότι οι νεαρές γυναίκες δεν θα αναπαράγουν τους εαυτούς τους, ούτε μπορεί να αποδεχτεί κανείς ότι το χαμηλό επίπεδο αναπαραγωγής που ενδεικνείει η Δ. Γερμανία θα καθιερωθεί ως το "νέο Ευρωπαϊκό πρότυπο".

δ) Το μέσο μέγεθος οικογένειας εμφανίζει διαφοροποιήσεις σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο (Χάρτης 9), σηματοδοτόντας την ανάγκη περιφερειακής πολιτικής

Τα χαρακτηριστικά αυτά δείχνουν την δημογραφική ταυτότητα της Ευρώπης στις τελευταίες δεκαετίες και σηματοδοτούν μια νέα κατάσταση που μπορεί να ονομαστεί ως "Δεύτερη Δημογραφική Μετάβαση" (Lesthaeghe και Van de Kaa 1986). Σημείο εκίνησης αποτελεί το έτος 1965, με κύριο χαρακτηριστικό τη μείωση της γονιμότητας κάτω του επίπεδου ανανέωσης των γενεών, σε πολλές χώρες ταυτόχρονα μετά το έτος αυτό (Πίνακας 6). Σε περίπτωση που η γονιμότητα σταθεροποιηθεί κάτω από το επίπεδο ισορροπίας και περιοριστεί η μετανάστευση ο πληθυσμός αργά ή γρήγορα θα εμφανίσει μείωση, όπως έγινε το έτος 1985 στην Αυστρία, την Δανία, την Δ. Γερμανία, και την Ουγγαρία. Οι μεταβολές στην θνησιμότητα και την μετανάστευση έχουν μία αμυδρή επίδραση στην δεύτερη δημογραφική μετάβαση.

Οι περιγραφές και οι θεωρίες που αναφέρονται στην (πρώτη) δημογραφική μετάβαση, βασίζονται στην Ευρωπαϊκή εμπειρία μέχρι το έτος 1930 και ολοκληρόνονται με την φάση της μηδενικής ή στάσιμης πληθυσμιακής αύξησης. Η νέα φάση που ακολουθεί την μακροχρόνια πορεία ανάπτυξης του πληθυσμού, αναφέρεται ως φάση μετά την μετάβαση. Ωστόσο, όπως υποστηρίζεται για την Ευρώπη ταιριάζει περισσότερο ο όρος "Δεύτερη Δημογραφική Μετάβαση", διότι πρόκειται για τυποποιημένα γεγονότα τα οποία αποτελούν βάση για την αναζήτηση και σχηματοποίηση ενός θεωρητικού υποδείγματος το οποίο θα πρέπει να είναι σε θέση:

α) Να διασαφηνίσει την ύπαρξη σχέσης μεταξύ πρώτης και δεύτερης δημογραφικής μετάβασης.

β) Να επεξηγήσει γιατί τα μέσα της δεκαετίας του 1960, αποτελούν σημείο αναστροφής της Ευρωπαϊκής δημογραφικής κατάστασης: Γιατί υπάρχει "baby boom" και "baby bust";

γ) Να διαγράψει την πιθανή ύπαρξη σχέσης μεταξύ γονιμότητας, γαμηλιότητας, θνησιμότητας και μετανάστευσης.

Χάρτης 7.

Προβληματικές Περιοχές με Υψηλή Εξωτερική Μετανάστευση

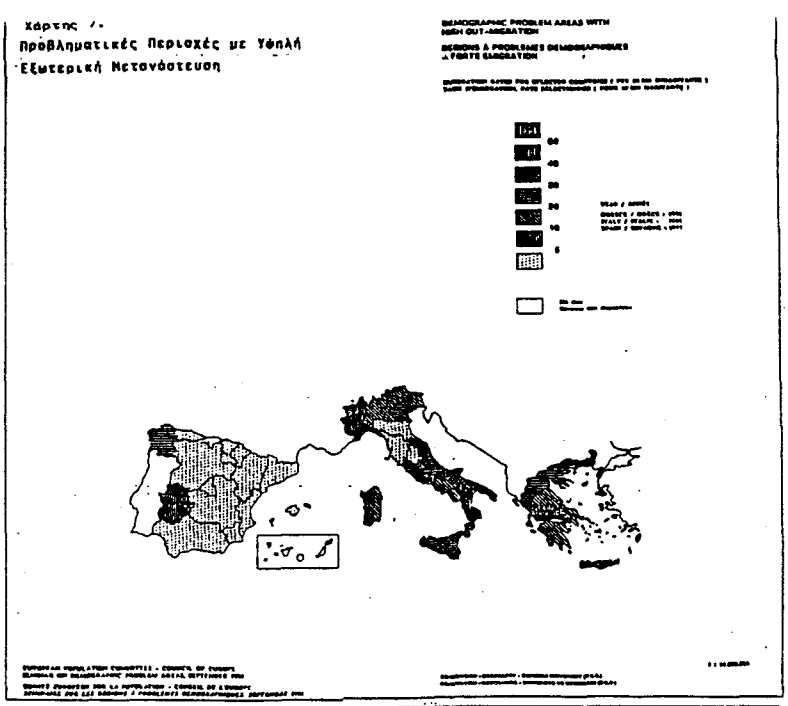

Χάρτης 8.

Προβληματικές Περιοχές με Υψηλή Εσωτερική Μετανάστευση και Μεγάλο Αποθέματο Μεταναστών

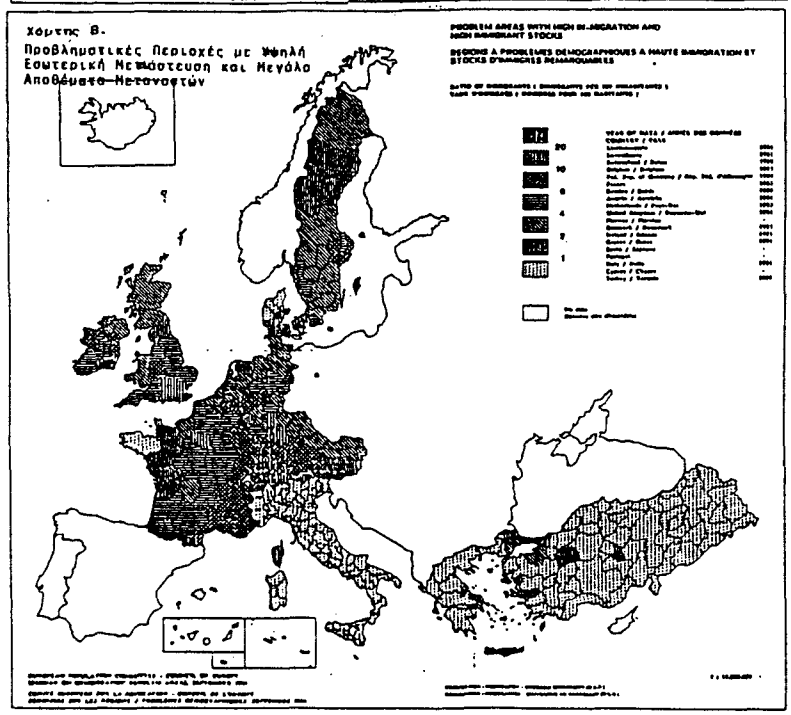

Χάρτης 9

Μέσο Μέγεθος Νοικοκυριού

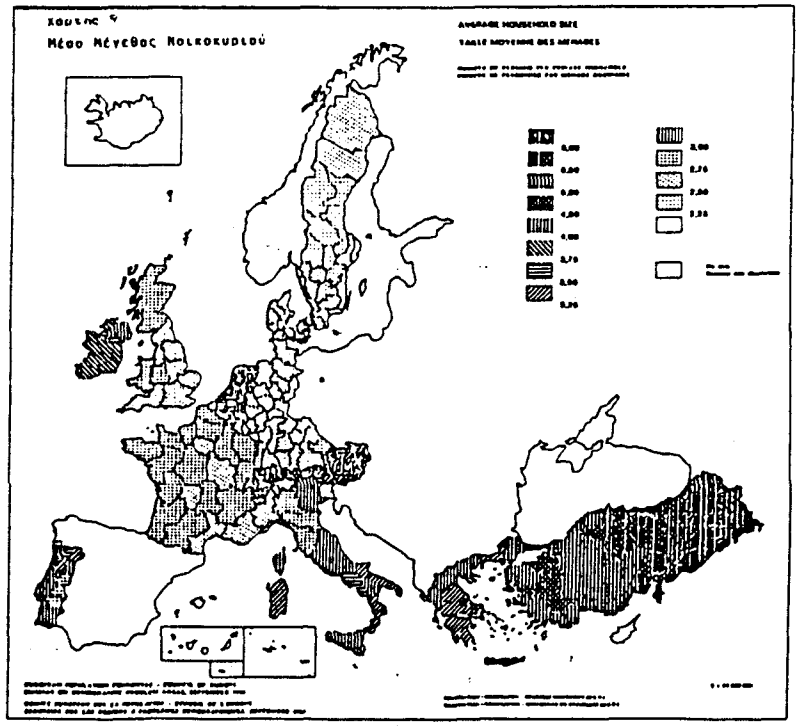

δ) Να διαφωτίσει για την μελλοντική εξέλιξη γεγονότων και την υφιστάμενη διαφοροποίηση μεταξύ χωρών και γενεών.

Μέχρι στιγμής δεν υπάρχει μια προσπάθεια η οποία να καλύπτει τα παραπάνω σημεία επαρκώς. Αντίθετα έχουν εμφανιστεί μεμονομένες ερμηνείες, που αφορούν μόνο ένα ή περισσότερα από τα σημεία α-δ (Preston 1986· Van de Kaa 1987). Η ποικιλία και ταυτόχρονη συνύπαρξη τόσων παραγόντων, από την άλλη πλευρά δυσκολεύει την απλή-γραμμική και μονοδιάστατη επεξήγηση του φαινομένου. Η θεώρηση του Van de Kaa (1988), που περιγράφεται παρακάτω, αποτελεί την μοναδική[75] και πιο πλήρη επεξήγηση της δεύτερης δημογραφικής μετάβασης. Η διασύνδεση των δύο δημογραφικών μεταβάσεων, επιτυγχάνεται με προσδιορισμό του κοινωνικού πλαισίου αναφοράς, δηλαδή με το πλαίσιο σύμφωνα με το οποίο τα άτομα ή οι διάφορες κοινωνικές ομάδες ταξινομούνται ανάλογα τα χαρακτηριστικά: εκπαίδευση, επάγγελμα, κοινωνικοί κανόνες και αξίες κ.λπ.

---

[75] Από ότι μέχρι στιγμής γνωρίζουμε.

Πίνακας 7. Η Γαμηλιότητα στις Χώρες της Ευρώπης 1965-1985.
(Πρώτος γάμος ατόμων μέχρι 50 ετών επί 1000)

Περιφέρεια και Χώρα	Έτος 1965		Έτος 1985	
ΒΟΡΕΙΑ ΕΥΡΩΠΗ	Α	Γ	Α	Γ
Δανία	1026	984	538	572
Φινλανδία	956	930	593	647
Ιρλανδία	980	952	–	–
Νορβηγία	921	872	546	571
Σουηδία	986	957	490	525
Η. Βασίλειο	1038	1002	650	661
ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ				
Αυστρία	923	994	590	599
Βέλγιο	992	1002	688	718
Γαλλία	1013	993	531	540
Δ. Γερμανία	913	1102	585	598
Λουξεμβούργο	–	–	567	579
Ολλανδία	1124	1130	627	647
Ελβετία	892	897	641	663
ΝΟΤΙΑ ΕΥΡΩΠΗ				
Ελλάς	1218	1185	942	986
Ιταλία	998	1024	731	733
Πορτογαλία	1015	1012	798	787
Ισπανία	1008	982	684	675
Γιουγκοσλαβία	991	1027	–	–
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ				
Βουλγαρία	951	893	878	943
Τσεχοσλοβακία	965	901	856	920
Α. Γερμανία	858	991	701	739
Ουγγαρία	986	978	796	857
Πολωνία	–	–	791	881
Ρουμανία	909	942	864	846

Α = άνδρες Γ = γυναίκες

Πηγή: van de Kaa 1987.

Πίνακας 8. Η Διαζυγιότητα σε Επιλεγμένες Χώρες της Ευρώπης (Διαζύγια ανά 100 γάμους)

Περιφέρεια και Χώρα	Έτος	
	1965	1985
ΒΟΡΕΙΑ ΕΥΡΩΠΗ		
Δανία	18.2	45.2
Νορβηγία	10.2	31.5
Σουηδία	17.8	45.5
Η. Βασίλειο	10.7	43.8
ΔΥΤΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ		
Αυστρία	14.5	31.0
Βέλγιο	8.2	22.3
Γαλλία	10.7	30.8
Δ. Γερμανία	–	32.3
Λουξεμβούργο	–	24.8
Ολλανδία	7.2	34.4
Ελβετία	12.7	28.7
ΝΟΤΙΑ ΕΥΡΩΠΗ		
Ελλάς	–	3.6
Ιταλία	–	3.7
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ		
Βουλγαρία	10.3	19.1
Τσεχοσλοβακία	16.8	30.9
Ουγγαρία	22.7	33.3
Πολωνία	–	18.0
Ρουμανία	20.4	–
Σ. Ένωση	14.9	35.8

Πηγή: van de Kaa 1987.

5.2. ΕΝΑ ΠΕΡΙΠΟΥ ΕΠΕΞΗΓΗΜΑΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Η αναφορά που μέχρι στιγμής έχει γίνει για την πρώτη δημογραφική μετάβαση είναι μακροοικονομικού χαρακτήρα. Η εξέλιξη της γονιμότητας και της θνησιμότητας σχετίζεται με μακροαθροιστικές μεταβλητές, ενώ καμία βαρύτητα δεν έχει δωθεί στην ατομική συμπεριφορά. Χρονολογικά, η πρώτη δημογραφική μετάβαση άρχισε με την σταδιακή πτωτική πορεία της θνησιμότητας στις αρχές του 19ου αιώνα και ακολούθησε η πτωτική τάση της γονιμότητας γύρω στα 1880, για τις περισσότερες χώρες. Το έτος 1930 η γονιμότητα και η θνησιμότητα κυμαίνονταν σε χαμηλά ποσοστά. Παράλληλα με τις εξελίξεις αυτές, η μετανάστευση είχε έναν σημαντικό ρόλο, διότι "ανακούφιζε" τον πληθυσμιακό όγκο από το βάρος κάτω από αφόρητες οικονομικές συνθήκες. Πρόκειται για μια σταδιακή εγκατάλειψη και εξαφάνιση του Μαλθουσιανού πρότυπου, διότι σύμφωνα με τις νέες οικονομικές εξελίξεις, τα ζευγάρια δεν "αναγκάζονται" πλέον να καθυστερήσουν τον γάμο μέχρι να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα μέσα συντήρησης τους π.χ. με τη διαδοχή των γονιών τους. Έτσι η ηλικία γάμου καθώς επίσης και η αναλογία μη παντρεμένων ατόμων σταδιακά μειώθηκαν. Ταυτόχρονα, μέσα στην οικογένεια ο αριθμός των παιδιών γίνεται ελεγχόμενος και η "ποιότητα" διαδέχτηκε την ποσότητα τους. Όλοι σχεδόν οι δημογράφοι συμφωνούν ότι η εκβιομηχάνιση, η αστικοποίηση και η εκκοσμίκευση ήταν οι άμεσοι ή έμμεσοι παράγοντες προσδιορισμού της πρώτης δημογραφικής μετάβασης η οποία είχε ως αποτέλεσμα την μείωση της "οικονομικής χρησιμότητας" των παιδιών, λόγω του μετασχηματισμού της οικογενειακής αγροτικής παραγωγής σε αμοιβόμενη (εξαρτημένη) απασχόληση. Τα παιδιά δεν χρησιμεύουν πλέον ως φτηνή εργασία στην πατρική αγροικία, αλλά αντίθετα απαιτούν δαπάνες για εκπαίδευση κ.λπ. Όπως αναφέρει ο Αυστραλιανός κοινωνικός δημογράφος J. Caldwell, η ροή του πλούτου αντιστρέφεται τώρα πρός όφελος των παιδιών. Η πρώτη δημογραφική μετάβαση χαρακτηρίζεται δηλαδή από τις υποχρεώσεις των γονιών πρός τα παιδιά, ενώ το αντίστροφο συνέβαινε σε πολύ σε μικρότερη έκταση.

Όταν ο κύκλος της (πρώτης δημογραφικής) μετάβασης έχει ολοκληρωθεί, οι μακροοικονομικές αναλύσεις και πολιτικές δεν φαίνεται να είναι αποτελεσματικές. Η ατομική "ελεύθερη" επιλογή ως προς την γονιμότητα αναφέρθηκε χαρακτηριστικά αλλά πολύ γενικά από τον A. Coale (1973). Η αναφορά αυτή σηματοδοτούσε την ανάγκη ολοκλήρωσης της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης με κάποιο μικροοικονομικό σχήμα. Η θεωρία της δεύτερης δημογραφικής μετάβασης καλείται να καλύψει το "κενό" που υπάρχει αν και η χρησιμότητα της δεν έχει ακόμη ξεκαθαριστεί. Ουσιαστικά εντοπίζει ή δανείζεται ορισμένους παράγοντες οι οποίοι έχουν προσδιοριστεί από αλλού (π.χ. την θεωρία της γονιμότητας) και τους χρησιμοποιεί για την περιγραφή των τάσεων που έχουν προκύψει ή αναμένονται για τις χώρες της Ευρώπης. Κάποιος μηχανισμός ή κάποιο συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς και δράσης των παραγόντων αυτών δεν προτείνεται από την θεωρία. Είναι ωστόσο κάποιας χρησιμότητας για τη σύνοψη και ταξινόμηση των τυποποιημένων γεγονότων που έγιναν εμφανείς στην νεώτερη δημογραφική εξέλιξη των χωρών της Ευρώπης.

Η θεωρητική βάση της δεύτερης δημογραφικής μετάβασης είναι μάλλον ασαφής. Υποτίθεται ότι οι ανταγωνιστικές αγορές και η ωφελιμιστική λογική του αναλυτικού πλαισίου του νεοκλασικισμού έχει ολοκληρωθεί και ο ιδιωτικός ολιγοπωλιακός τομέας είναι πλέον αυτός που λειτουργεί αποσταθεροποιητικά και δυναμικά στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Ο ρόλος του κράτους (πολιτική παρέμβαση) είναι να επιτυγχάνει ή να επιβάλει συναινέσεις (θεσμούς) μεταξύ αντιθετικών συμφερόντων των διαφόρων οικονομικών ομάδων πίεσης, με εφαρμογή μιας αποτελεσματικής εισοδηματικής πολιτικής (π.χ. προοδευτική φορολογία). Οι προσδιοριστικοί (άμεσοι και έμμεσοι) παράγοντες της δεύτερης δημογραφικής μετάβασης δεν μπορούν να συνοψιστούν γενικά και εύκολα. Δεν υπάρχει κάποια τάση σύγκλισης αν και οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν με την άποψη ότι οι παράγοντες αυτοί σχετίζονται με τις μεταβολές που έχουν επέλθει στις μεταβιομηχανικές ή αποβιομηχανοποιημένες κοινωνίες. Σε αυτές τις κοινωνίες το επίπεδο ζωής ή η ευημερία ενός ατόμου (άνδρα ή γυναίκας) προσδιορίζεται από το επίπεδο εκπαίδευσης, την επαγγελματική ομάδα που ανήκει, τα κίνητρα και την δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης, την ικανότητα απόκτησης προσωπικού εισοδήματος κ.λπ. Κάτω από την οπτική αυτή γωνία, ο γάμος και η απόκτηση παιδιών συνεπάγεται κόστος (ευκαιριακό)[74] και η μητέρα μπορεί να αναγκαστεί να αφήσει την δουλειά της, ο σύζυγος πιθανά θα επιδιώξει να βρεί δευτερεύουσα απασχόληση και η "ελευθερία" της διάθεσης του εισοδήματος και της ταυτόχρονης συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό αν και είναι επιθυμητή δεν είναι πάντα εφικτή με επακόλουθο να επηρεάζονται οι γεννήσεις. Εκτός αυτού, η από κοινού χρήση διαρκών αγαθών (κατοικίας, αυτοκινήτου κ.λπ.), ωθεί τα άτομα σε προσωρινή συμβίωση ή την σύναψη κάποιου τυπικού γάμου, δίχως απαραίτητα να δίνουν μεγάλη έμφαση στην τεκνογονία.

Για ένα ζευγάρι, τα παιδιά δεν έχουν μόνο κάποιο (άμεσο ή έμμεσο) κόστος, αλλά και η χρησιμότητα τους έχει μειωθεί, διότι δεν έχουν πλέον την ηθική ή νομική υποχρέωση να φροντίζουν τους γέρους γονείς τους ή να συνεισφέρουν με την εργασία τους οικονομικά στην οικογένεια. Η συναισθηματική κάλυψη από τον ρόλο της μητρότητας-πατρότητας πραγματοποιείται πιο οικονομικά με την απόκτηση ενός ή το πολύ δύο παιδιών.

Εκτός από την απλή αυτή οικονομίστικη ερμηνεία οι πολιτισμικές και κοινωνικές μεταβολές έχουν σημαντική βαρύτητα για την μείωση της γονιμότητας. Ορισμένοι τονίζουν την συνέχεια της εκκοσμίκευσης, του ατομικισμού και των μεταβαλόμενων κοινωνικών αξιών που προωθούν νέες ατομικές συμπεριφορές. Άλλοι υποστηρίζουν την επιδίωξη ατομικής ολοκλήρωσης και την εκπλήρωση στόχων ως αντιθετικούς της υψηλής γονιμότητας (Smith 1984. Hoffmann-Nowothy 1987).

Ο J. Van de Kaa (1987) χρησιμοποιεί τους όρους προοδευτικότητα και συντηρητισμός επηρεασμένος από τις δημοκρατικές αλλαγές ή τις οικονομικές μεταρυθμίσεις στην Ευρώπη την μεταπολεμική περίοδο:

---

[74] Ορισμός και ευρύτερη ανάλυση για το ευκαιριακό κόστος, υπάρχει στο κεφάλαιο της γονιμότητας που ακολουθεί.

Πτώση δικτατορικών καθεστώτων στην Ελλάδα, την Ισπανία, την Πορτογαλία, δυνατά φοιτητικά κινήματα, έντονη δραστηριότητα κατά της καταστροφής του περιβάλλοντος κ.λπ. Η προοδευτικότητα, ως όρος περικλύει την τάση εναγκαλισμού του νέου ή της προόδου, βλέπει κριτικά το παρών και αποκολλάται από το παρελθόν. Ο συντηρητισμός χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με τον Van de Kaa, από την ακριβώς αντίστροφη τάση, είναι προσκολλημένος στην παράδοση και την άρνηση της υϊοθέτησης σε κάτι καινούριο. Δημογραφικό αυτό μεταφράζεται ως δυνατότητα και επιθυμία της μητέρας να συμμετάσχει στο εργατικό δυναμικό, δυνατότητα συμβίωσης δίχως την σύναψη γάμου και εθελοντική μη απόκτηση παιδιού, ισότητα ως πρός τους ρόλους των δύο φύλων κ.λπ.

Η διαδικασία του μετασχηματισμού του μεγέθους της οικογένειας στις χώρες της Ευρώπης δεν είναι ομοιόμορφη ως πρός την ταχύτητα-χρονική στιγμή και την συχνότητα ή τις διαδοχικές φάσεις. Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στις χώρες της Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης και ανάμεσα σε διαφορετικές ευρύτερες περιφέρειες. Οι διαφορές αυτές οφείλονται στο ότι οι προγαμιαίες σχέσεις άρχισαν σταδιακά να αυξάνονται, ενώ οι κοινωνική αντίληψη για τις σχέσεις αυτές δεν ήταν πλέον αρνητική. Η μείωση της ηλικίας (πρώτου) γάμου παύει να αποτελεί αξίωμα για την απόκτηση πολλών παιδιών. Ίσως ο γάμος αυτού καθεαυτού να αποτελεί προϋπόθεση της σύναψης σεξουαλικών σχέσεων σ' ένα γενικότερα αποδεκτό κοινωνικό πλαίσιο. Η διάδωση των σύγχρονων αντισυλληπτικών μέσων (χάπι, σπιράλ, ζελέ κ.λπ.) από τη δεκαετία του 1960, είχε ως αποτέλεσμα να μεγαλώσει το διάστημα μεταξύ γάμου και απόκτησης πρώτου και δεύτερου παιδιού, ενώ μειώθηκαν σημαντικά οι εκτός γάμου ή οι μη επιθυμητές γεννήσεις. Ταυτόχρονα την ίδια δεκαετία σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες νομιμοποιούνται οι αμβλώσεις ως καταστασλτικός τρόπος για την απόκτηση μη επιθυμητών παιδιών. Τη δεκαετία του 1970 η διαζυγιότητα και ο χωρισμός θεσπίστηκαν με απλούστερους νόμους ενώ η αναλογία τους σε μικρότερες ηλικίες αυξήθηκε.

Ο D. Van de Kaa (1987), διατυπώνει την άποψη ότι τα τυπικά χαρακτηριστικά ή τα τυποποιημένα κοινωνικά γεγονότα της δεύτερης δημογραφικής συνοψίζονται σε:

1) Μετατόπιση από τη "χρυσή εποχή" της μικρής ηλικίας γάμου στην εποχή όπου τα ζευγάρια προτιμούν απλά να συζούν και ύστερα ίσως να συνάπτουν γάμο.
2) Μετατόπιση από την εποχή όπου το παιδί ήταν το πολυτιμότερο αγαθό για τους γονείς σε μία εποχή όπου το ζευγάρι αυτό καθεαυτό μαζί με τουλάχιστον ένα παιδί να θεωρείται κάτι το πολύ πολύτιμο.
3) Μείωση της χρήσης της προληπτικής και συμβουλευτικής αντισύλληψης και διεύρυνση της ατομικής επιλογής και προτίμησης.
4) Μετατόπιση σε πλουραλιστικές οικογένειες και νοικοκυριά.

Με βάση τα παραπάνω τυποποιημένα γεγονότα στα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι χώρες της Ευρώπης διοχωρίζονται σε τέσσερις ευρύτερες ομάδες (Πίνακος 6 και Πίνακας 9):

Η πρώτη ομάδα χαρακτηρίζεται από χαμηλά ποσοστά γεννητικότητας (μεταξύ 10 και 12/1000 κατοίκους) και θνησιμότητας (κάτω από 12/1000 κατοίκους). Η φυσική αύξηση του πληθυσμού είναι χαμηλή έως αρνητική. Στην ομάδα αυτή εντάσονται οι χώρες: Δανία, Σουηδία, Γερμανία, Γαλλία, Νορβηγία, Βέλγιο, Αυστρία, Ολανδία, Ελβετία και Ιταλία.

Η δεύτερη ομάδα δείχνει μια σχετική υστέρηση, ως πρός την δεύτερη δημογραφική μετάβαση η οποία είναι ιδιαίτερα προχωρημένη μόνο στην προηγούμενη ομάδα. Η μείωση της γονιμότητας εδώ είναι λιγότερο έντονη και κυμαίνεται μεταξύ του 12 και 16/1000 κατοίκους, ενώ η φυσική αύξηση συνήθως υπερέχει του 0.4%. Η δεύτερη δημογραφική μετάβαση φαίνεται να έχει ξεκινήσει και αναμένεται να ολοκληρωθεί. Εδώ εντάσσονται οι χώρες: Ελλάδα, Μάλτα, Πορτογαλία, Ισπανία και Γιουγκοσλαβία.

Η τρίτη ομάδα, αφορά τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης όπου η δεύτερη δημογραφική μετάβαση διαγράφεται τελείως διαφορετική. Οι αμβλώσεις στις χώρες αυτές νομιμοποιήθηκαν πολύ νωρίς αλλά οι νέες προοδευτικές ιδέες και η σεξουαλική απελευθέρωση ήλθαν σχετικά καθυστερημένα. Εδώ εντάσσεται η Ρουμανία, η Τσεχοσλοβακία, η Πολωνία, η Ουγγαρία και η (πρώην) Α. Γερμανία.

Η τέταρτη ομάδα περιλαμβάνει τις εναπομείναντες χώρες που για λόγους, πολιτισμικούς, ιστορικούς ή κοινωνικούς καθυστερούν και ως προς την πρώτη δημογραφική μετάβαση: Αλβανία, Τουρκία και Σοβιετική Ένωση.

Με βάση την ταξινόμηση αυτή η δεύτερη δημογραφική μετάβαση, εξετάζεται μέσα από ένα κοινωνικό-δημογραφικό πλαίσιο αναφοράς. Οι τάσεις που έχουν διαμορφωθεί πιθανά να έχουν επηρεαστεί από τους παράγοντες που προτείνει η θεωρία αυτή (σημεία-τυποποιημένα γεγονότα 1-4, παραπάνω), δίχως να προτείνεται ο μηχανισμός δράσης τους.

Η πορεία της δεύτερης δημογραφικής μετάβασης για την Ελλάδα και η συνέχεια της από την πρώτη, φαίνεται στο διάγραμμα 7. Το ίδιο πρότυπο έχει ακολουθηθεί και από άλλες χώρες της Ευρώπης σε διαφορετική χρονική περίοδο (π.χ. πρίν τη δεκαετία του 1980) και με διαφορετική ταχύτητα.

Η αναγωγή ή η μικρο- θεμελίωση της μακρο-οικονομικής θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης είναι το καθοριστικό στοιχείο που διαφοροποιεί την πρώτη από την δεύτερη θεωρητική θεμελίωση της δημογραφικής μετάβασης. Ανάμεσα τους παρεμβάλεται η μικροοικονομική θεωρία της γονιμότητας, η οποία αξιωματικά και με βάση την ωφελιμιστική αντίληψη στο στάδιο του τρόπου των αποφάσεων, δίνει μεγάλη έμφαση στο κόστος (άμεσο ή έμμεσο) που συνεπάγεται η απόκτηση παιδιών και επομένως η διασύνδεση της με την διανομή του εισοδήματος είναι άμεση (και έμμεση). Τα παιδιά όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι αυτά που εντείνουν ή μειώνουν την οικονομική ανισότητα. Όταν όμως η ανάλυση είναι μακροοικονομική, κανείς δεν εξετάζει κάτω από ποιες συνθήκες είναι πολλά ή λίγα για ένα νοικοκυριό.

Καταγράφοντας τους κυριότερους θεωρητικούς προβληματισμούς από τους οποίους προσεγγίζονται σήμερα τα δημογραφικά γεγονότα και κύρια η εξελικτική τάση της γονιμότητας, θέσαμε σε πρώτη θέση τις θεωρίες εκείνες που καλέσαμε ως κλασικές επειδή κατά την άποψη μας κυριάρχησαν τις πρώτες μετασπολεμικές δεκαετίες και πάνω τους στηρίχθηκαν τόσο οι νεώτεροι προσανατολισμοί όσο και ο θεωρητικός συντίλογος. Πιστεύουμε ότι δεν είναι πρακτικά και μεθοδολογικά θεμιτό να αρχίζαμε έναν αυτόνομο "κύκλο" θεωρητικών αναζητήσεων όπως είναι λ.χ. η μικροοικονομική θεωρία της γονιμότητας και το ανθρώπινο κεφάλαιο που στηρίζονται σε πολύπλοκες αναλυτικές κατασκευές, εάν δεν παρουσιάζαμε προϋγουμένως την αφετηρία

εκίνησής τους δηλαδή την εννοιολογική επεξήγηση και την αναλυτική δομή των θεωριών εκείνων που ερμηνεύουν τον δημογραφικό μετασχηματισμό.

Πριν λοιπόν περάσουμε σε ένα μικρο-οικονομικό επίπεδο αφαίρεσης, κρίνεται σκόπιμο στο σημείο αυτό να κάνουμε ένα "flash back" και να διερευνήσουμε τον συγκερασμό ή των δύο αναλυτικών πλαισίων αναφοράς. Δηλαδή αυτό που προτείνει η μακροοικονομία (δυαδικός τομέας) και την δημογραφική μετάβαση του κλάδου της δημογραφίας.

Πίνακας 9. Δημογραφική Εξέλιξη στις Ευρωπαϊκές Χώρες, 1985.

Περιφέρεια και Χώρα	Πληθυσμός (000)	Ποσοστό Γεννήσεων (ανά 1000 κατοίκους)	Ποσοστό Θανάτων	Φυσική Αύξηση (%)
Β. ΕΥΡΩΠΗ				
Δανία	5114	10.6	11.4	-0.08
Φινλανδία	4908	12.8	9.8	0.30
Ιρλανδία	3552	17.5	9.0	0.85
Νορβηγία	4153	12.4	10.6	0.18
Σουηδία	8350	11.8	11.3	0.05
Η. Βασίλειο	56125	13.3	11.9	0.14
Δ. ΕΥΡΩΠΗ				
Αυστρία	7555	11.5	11.8	-0.03
Βέλγιο	9903	11.5	11.2	0.03
Γαλλία	55172	13.9	10.1	0.38
Δ. Γερμανία	61020	9.6	11.5	-0.19
Λουξεμβούργο	366	11.1	10.8	0.03
Ολλανδία	14484	12.1	8.5	0.36
Ελβετία	6374	11.5	9.2	0.23
Ν. ΕΥΡΩΠΗ				
Αλβανία	2962	26.2	5.8	2.04
Ελλάς	9935	11.7	9.3	0.24
Ιταλία	57128	10.1	9.5	0.06
Μάλτα	383	14.2	7.4	0.68
Πορτογαλία	10229	12.8	9.6	0.32
Ισπανία	38602	12.5	7.8	0.47
Γιουγκοσλαβία	23123	15.9	9.1	0.68
Τουρκία	49272	30.2	9.4	2.08
Α. ΕΥΡΩΠΗ				
Βουλγαρία	8957	13.2	12.0	0.12
Τσεχοσλοβακία	15500	14.5	11.8	0.27
Α. Γερμανία	16644	13.7	13.5	0.02
Ουγγαρία	10649	12.2	13.9	-0.17
Πολωνία	37203	18.2	10.3	0.79
Ρουμανία	23017	15.5	10.3	0.52
Σ. Ένωση	278618	19.6	10.8	0.88

Πηγή: van de Kaa 1987.

Διάγραμμα 7. Οι δύο Δημογραφικές Μεταβάσεις της Γονιμότητας στην Ελλάδα.

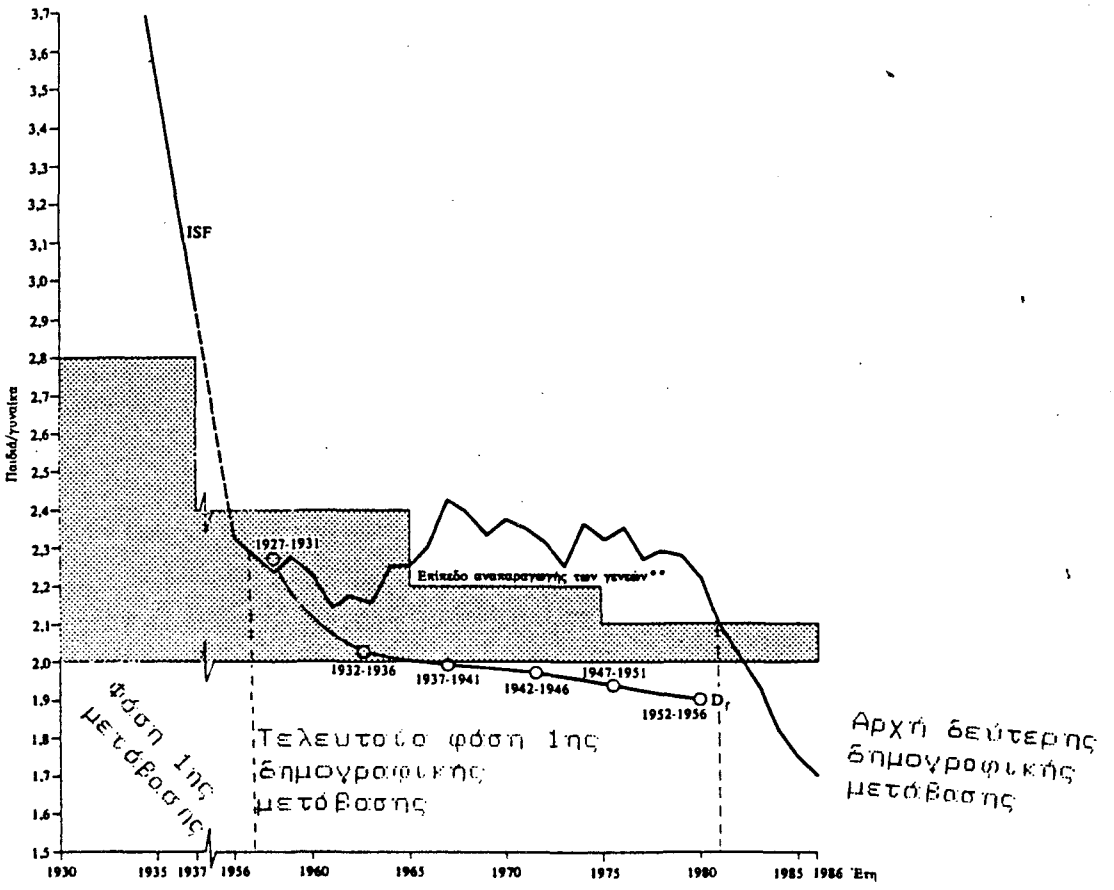

Df=τελική ή ολική γονιμότητα
ISF=στιγμιαίος δείκτης ολικής γονιμότητας

Πηγή: Κοτζαμάνης 1987. Δικές μας υποθέσεις.

5.3. ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ: Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΣΥΓΚΛΙΣΗΣ

Την δεκαετία του 1960, κυριαρχούσε η αισιοδοξία ότι η οικονομική μεγέθυνση θα καταπολεμούσε αποτελεσματικά την ανεργία, τον πληθωρισμό, την υποαπασχόληση κ.ά. Αν και δεν υπήρξε κάποιο ολοκληρωμένο και "χτυπητό" παράδειγμα γενικής παραδοχής, εντούτοις έχουμε θεωρητικές και εμπειρικές επαληθεύσεις της δυαδικής οικονομίας σύμφωνα με την οποία επενδύσεις στη βιομηχανία και την εκεί απορρόφηση εργατικού δυναμικού οδηγεί σε μία οικονομική, κοινωνική και δημογραφική μετάβαση με μοντέρνες στάσεις και τρόπους ζωής οι οποίοι προήλθαν, μεταξύ άλλων με την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου και την αστική-βιομηχανική εμπειρία (McNicol 1978). Αργότερα όμως η σύγκλιση των θεωρητικών αυτών σχημάτων της δημογραφίας και της οικονομικής μεγέθυνσης αμφισβητήθηκε έντονα. Για πολλές χώρες η σύζευξη και η από κοινού εξεταζόμενη πληθυσμιακή και οικονομική μεγέθυνση, δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Δηλαδή δεν επεξηγούσε τις διαμορφωμένες τάσεις ικανοποιητικά, δεν βοήθησε πρός την διαμόρφωση κάποιας συγκεκριμμένης στρατηγικής ή πολιτικής ούτε δικαίωσε κάποια πρόγνωση και συνήθως εξετάζεται σε σχέση με τις χώρες του "Τρίτου Κόσμου".

Το υπόδειγμα του δυαδικού τομέα της οικονομίας και η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης, στηρίζονται στις διαρθρωτικές αλλαγές της οικονομίας (αστικοποίηση και εκβιομηχάνιση κ.λπ.) οι οποίες υποτίθεται ότι είναι αιτία της πληθυσμιακής και της οικονομικής μετάβασης. Αν και στοιχεία της δημογραφικής μετάβασης μένουν ακόμη ανεξήγητα, εντούτοις πιστεύουμε ότι οι μεταβολές του πληθυσμού και όψεις της μεγέθυνσης κατά καιρούς εμφανίζονται να έχουν πειστικά ευθυγραμμιστεί. Η δημογραφική συμπεριφορά, όπως ακριβώς και η οικονομική, κατά ένα μεγάλο βαθμό δέχεται επίδραση από τις υφιστάμενες τάσεις της κοινωνικής και διοικητικής οργάνωσης. Η παραγνώριση των τάσεων αυτών είναι που δημιουργεί προβλήματα και αμφισβητήσεις και αναπάντητα ερωτήματα και από τις δύο πλευρές.

Με το Παγκόσμιο Πληθυσμιακό Συνέδριο, που έγινε στο Βουκουρέστι το έτος 1974, προέκυψε η ανάγκη σύγκλισης των απόψεων μεταξύ πληθυσμιακής και οικονομικής εξέλιξης. Κεντρική θέση στο συνέδριο είναι: "development is the best contraception"[77]. Επίσης διατυπώθηκαν θέσεις σύγκλισης, οι οποίες συνοψίζονται σε έξι σημεία:

I) Όταν μια κοινωνία γίνεται βιομηχανική, τότε έχει δημιουργήσει και τις κατάλληλες συνθήκες για μείωση του πληθυσμού και της γονιμότητας. Ωστόσο κατά τα αρχικά βήματα της οικονομικής εξέλιξης, παρατηρείται μία γρήγορη αύξηση του πληθυσμού η οποία δυσχεραίνει την πορεία της εκβιομηχάνησης. Σε πολύ ακραίες

---

[77] Η ανάπτυξη είναι η καλύτερη αντισύλληψη (βλ. και κεφ. 3.7.)

περιπτώσεις μία μεγάλη αύξηση του πληθυσμού μπορεί να περιορίσει τον πλούτο και τις ανέσεις που διαφορετικά θα μπορούσαν να επιτευχτούν.
II) Οι μηχανισμοί σύμφωνα με τους οποίους η γονιμότητα μειώνεται, δεν έχουν διευκρινιστεί πλήρως. Μάλλον πρόκειται για ανταπόκριση των γονέων σε μια ή περισσότερες απο τις ακόλουθες μεταβολές: αύξηση του κόστους (σχετικού ή απόλυτου) απόκτησης, φροντίδας και ανατροφής, μείωση των πλεονεκτημάτων που προέρχονται από την απόκτηση παιδιών, ευκολότερη και πιο αποτελεσματική χρήση των αντισυλληπτικών μέσων και βελτίωση της προοπτικής επιβίωσης των παιδιών.
III) Βέβαιοι παράγοντες της ανάπτυξης, όπως η αστικοποίηση, η βελτίωση του επιπέδου εκπαίδευσης, η μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό κ.ά., έχουν σημαντική επίδραση (όταν έχουν φτάσει σε κάποιο επίπεδο - treshold) στην πορεία μείωσης της γονιμότητας μέσω μηχανισμών που περιγράφονται στο παραπάνω σημείο (II).
IV) Η γνωστοποίηση και διάδωση προγραμμάτων οικογενειακού προγραμματισμού σε ευρεία κλίμακα, συνεισφέρει σημαντικά στη μείωση της γονιμότητας, ενώ γίνονται "επικερδή" τα προγράμματα αυτά με την έννοια ότι η χρήση τους επεκτείνεται παράλληλα με την ελευθερία της επιλογής στη γονιμότητα.
V) Με αναφορά στις σχέσεις που περιγράφονται στο τρίτο σημείο (III), μπορεί να σχεδιαστεί μία στρατηγική οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, η οποία θα δημιουργεί την ευχέρεια για μία χρονικά συντομότερη αναστροφή προς την πτωτική πορεία της γονιμότητας.
VI) Ευτυχώς, μία λιγότερο άνιση διανομή του εισοδήματος και η προμήθεια βασικών αναγκών προς τους φτωχούς, όχι μόνο δεν φαίνεται ασυμβίβαστο με την γρήγορη οικονομική εξέλιξη αλλά έχει και μια θετική επίδραση στη γονιμότητα. Η μείωση των εισοδηματικών διαφορών ανάμεσα σε πλούσιες και φτωχές χώρες μπορεί να έχει το θετικό αυτό αποτέλεσμα.

Τα παραπάνω πορίσματα του συνεδρίου είναι βασισμένα σε εμπειρική υποστήριξη και επαλήθευση. Το πρώτο σημείο, δεν είναι πλέον στον άξονα της επικαιρότητας, ούτε αποτελεί παράγοντα ουσιαστικής αμφισβήτησης. Πρόκειται για τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης, της αστικοποίησης και την σύζευξη τους με τη δημογραφική μετάβαση, κάτι που έχει αποδειχτεί γιά όλες σχεδόν τις Ευρωπαϊκές χώρες: οι δημογραφικές συνιστώσες σταδιακά μεταβάλονται παράλληλα με τους διαρθρωτικούς μετασχηματισμούς της (δυαδικής) οικονομίας. Το δεύτερο σημείο, αποτελεί τον πυρήνα της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης με μακροοικονομικές ή μικροοικονομικές υποθέσεις (βλέπε κεφάλαιο που ακολουθεί). Η σχέση της γονιμότητος με μακροοικονομικούς και άλλους παράγοντες της εξέλιξης έχει παρουσιαστεί διεξοδικά απο πολλούς ερευνητές (Ahluwalia 1974, 1976α, 1976β· Repetto 1978 και κεφάλαιο 2 και 3 στην εργασία αυτή). Οι υποθέσεις που περιέχονται στα τελευταία σημεία (V και VI) αντιπροσωπεύουν τις τάσεις συναίνεσης για την εφαρμογή πληθυσμιακής πολιτικής, βασισμένης στην ανάλυση και τα συμπεράσματα που συνοψίζονται στα σημεία I-III και τον κατάλογισμό της εμπειρίας που έχει ήδη συσσωρευτεί σε θέματα οι οικογενειακού προγραμματισμού. Οι τυχόν διαφωνίες σχετικά με τον

οικογενειακό προγραμματισμό εστιάζονται στον ρυθμό μείωσης που επιφέρει στη γονιμότητας και όχι στο αν υπάρχει ή όχι κάποια αιτιολογημένη επίδραση.

Όλες μαζί οι υποθέσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω, δείχνουν μια συνεπή αλλά σχετικά "φτωχά" διερευνημένη εικόνα της σχέσης μεταξύ πληθυσμού και οικονομικής εξέλιξης. Από άποψη πολιτικής και εφαρμογής προγραμμάτων οικογενειακού προγραμματισμού, δίνεται έμφαση στην ισότητα ως προς την προσφορά (και ζήτηση) "βασικών αναγκών", όπως υποτίθεται ότι είναι η αντισύλληψη και η αυθόρμητη και ελεύθερη επιλογή της γονιμότητας. Οι σχέσεις και οι επιλογές αυτές έχουν περιγραφεί μέχρι στιγμής μακροσκοπικά, ενώ ως γνωστό οι αποφάσεις για γονιμότητα εξετάζονται καλύτερα μικροσκοπικά.

Πάνω στις γενικές αυτές συνθήκες-προϋποθέσεις δημιουργήθηκαν οι βάσεις για την κοινωνική δημογραφία ή την δημογραφία που "πλαισιώνει" τις αναπτυγμένες οικονομίες αγοράς (π.χ. OECD χώρες) οι οποίες εμφανίζουν πολλά όμοια κοινωνικά χαρακτηριστικά. Από θεωρητικής σκοπιάς, η κοινωνική δημογραφία εξετάζει πώς οι αναπτυγμένες οικονομίες προσαρμόζονται σε διάφορες κοινωνικές εξελίξεις μέσω του ελέγχου της γονιμότητας και χαλάρωση στην γρήγορη αύξηση του πληθυσμού. Το αναλυτικό της πλαίσιο στηρίζεται στα εξής τρια αξιώματα:

1) Ο πληθυσμός δεν είναι ένας φυσικός ανεξάρτητος παράγοντας στην διαδικασία εξέλιξης της κοινωνίας αλλά κυμαίνεται σε ακολουθία με τις κοινωνικές μεταλλαγές.
2) Η ανθρώπινη αναπαραγωγική συμπεριφορά ανταποκρίνεται σε αντιπαλόμενες φυσικές και κοινωνικές καταστάσεις.
3) Όταν οι κοινωνικές αξίες μιας χώρας απειλούνται η γονιμότητα αντιδρά.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές δεν είναι ανεξήγητες οι τάσεις που δυνητικά θα ενδείξη ο πληθυσμός. Η δημογραφική μετάβαση κατά διαφορετικούς συγχρονισμούς έχει φτάσει σε ένα τέρμα, όλες οι "κινήσεις" που έχει προβλέψει και ερμηνεύσει έχουν αποκαλυφθεί ή έχουν απορριφθεί. Η κοινωνική διαφοροποίηση όμως και η εξέλιξη συνεχίζουν την πορεία τους, προκαλώντας γήρανση, υπογεννητικότητα, διάβρωση των παραδοσιακών τύπων οικογένειας και απομόνωση. Αποτελούν μια νέα σύνθεση παραγόντων με ρίζες στο κοινωνικό υπόβαθρο και με τον τρόπο αυτό έχουμε εισέλθει σε μια νέα δεύτερη δημογραφική μετάβαση που αποτελεί χαρακτηριστικό των οικονομικά αναπτυγμένων χωρών.

Αν και η τάση σύγκλισης είναι εμφανής στα σημεία I- VI, υπάρχουν αρκετές ελλείψεις. Για παράδειγμα, μεγάλη έμφαση δίνεται στον προσδιορισμό των παραγόντων οι οποίοι επεξηγούν τη σχέση μεταξύ ύψους του εισοδήματος και γονιμότητας ή εκπαίδευσης και όχι στους μηχανισμούς δράσης των παραγόντων αυτών. Επίσης γίνεται εμφανής η προσπάθεια διασύνδεσης της δημογραφικής μετάβασης με μικροοικονομικούς παράγοντες.

6. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ ΩΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Το κλασικό μακροοικονομικό δημογραφικό υπόδειγμα αποδεχόταν, ότι οι πραγματικοί μισθοί ήταν αυτοί που επηρέαζαν (θετικά) τον αριθμό των γεννηθέντων παιδιών. Για τον R. Malthus, όταν οι διακυμάνσεις της θνησιμότητας (positive checks) έμπαιναν σε "ενέργεια" μακροχρόνια σε κάποιο ελάχιστο επίπεδο των μισθών ισορροπούσαν τα μέσα συντήρησης (που αύξαναν κατά γεωμετρική πρόοδο) και τον πληθυσμό (που αύξανε κατά αριθμητική πρόοδο). Ωστόσο το (άστατο) επίπεδο της θνησιμότητας, μειώθηκε ενώ προέκυψε μία αντίστροφη σχέση μεταξύ εισοδήματος και γονιμότητας. Το παράδοξο αυτό έθεσε σε κρίση και αμφισβήτηση την προσέγγιση του Malthus και "ενέπνευσε" τη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης, η οποία "αφανώς" ήταν η κυρίαρχη θεωρητική τάση μέχρι την δεκαετία του 1950. Οι πρώτες της ρωγμές ωστόσο φάνηκαν ήδη από την ανικανότα επεξήγησης του "baby boom" και του "baby bust" στις Η.Π.Α. Η πρόωρη αισιοδοξία που προερχόταν από το αναλυτικό πλαίσιο της δημογραφικής μετάβασης, ότι με την άφιξη της γονιμότητας κοντά στο επίπεδο του 2.1 παιδιά/γυναίκα το οποίο θα εξασφαλιζόταν δημογραφική ισορροπία, δεν δικαιώθηκε. Έτσι, απρόοπτα, πολλές χώρες βρέθηκαν σε μία κατάσταση ανισορροπίας, δίχως ουσιαστικά να υπάρχει ακόμη και μέχρι σήμερα ένας ικανοποιητικός τρόπος αντίδρασης. Βλέπουμε να εμφανίζονται, νέες αντιλήψεις περί προσεγγίσεων των πληθυσμιακών δεδομένων και της αιτιώδους σχέσης που αυτά έχουν με άλλα μεγέθη (οικονομικά, κοινωνικά) με άξονα αναφοράς όχι τις πτωτικές τάσεις που εμφανίζει η θνησιμότητα ή η γονιμότητα αλλά οι βραχυχρόνιες διακυμάνσεις της. Όμως παραμένουν ερωτήματα του τύπου: αποτελεί η δημογραφική μετάβαση διαδοχή και διαφοροποίηση θεωρητικού προβληματισμού πάνω σε θέματα που θεμελίωσε η Μαλθουσιανή ανάλυση; Πρέπει η δημογραφική μετάβαση να διευρυνθεί και να καλύψει την περίπτωση της μη σταθεροποίησης της γονιμότητας στο επίπεδο ανανέωσης των γενεών; Τα ερωτήματα αυτά είναι σύνθετα και δεν επιδέχεται απλοποιημένες απαντήσεις. Σε ένα τόσο χαμηλό αναπαραγωγικό επίπεδο η μακροοικονομική προσέγγιση δεν "χωρά". Πρέπει κανείς να απευθυνθεί στις ίδιες τις οικογένειες-νοικοκυριά για να έχει μια πλήρη εικόνα της μείωσης των γεννήσεων και να ασκηθεί η κατάληλη κοινωνική-δημογραφική πολιτική. Ούτε υπάρχει άλλος τρόπος ερμηνείας και σε άλλα πρόσθετα ερωτήματα του τύπου: Γιατί τα ζευγάρια αποκτούν λίγα παιδιά; Υπάρχει διαφοροποίηση ανάλογα με το ύψος του εισοδήματος, του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου, της μόρφωσης, του επαγγέλματος, της εργασιακής κατάστασης, της ηλικίας κ.λπ;

Η γονιμότητα, μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί ένα από τα περισσότερο σύνθετα προβλήματα της εποχής μας. Έχει σχέση με το επίπεδο ζωής των πλούσιων και φτωχών (νοικοκυριών ή ευρύτερων πληθυσμιακών ομάδων) και κατ' επέκταση με το μέλλον τους, ενώ το επίπεδο της (όπως και της θνησιμότητας) μπορεί να θεωρηθεί ως δείκτης της οικονομικής ανάπτυξης. Η νεοκλασική προσέγγιση αν και είναι σχεδόν η μοναδική που εξετάζει τη σχέση γονιμότητας-εισοδήματος σε ένα αναλυτικό πλαίσιο, δεν αποφεύγει όχι μόνο την έντονη κριτική αλλά και την ολοκληρωτική της αμφισβήτηση, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω.

Υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός επεξηγήσεων για την αιτιώδη σχέση μεταξύ εισοδήματος και γονιμότητας. Τα αποτελέσματα που προκύπτουν είναι αντικρουόμενα και άλλωτε η σχέση προκύπτει θετική ή αρνητική και σε πολλές περιπτώσεις καμπυλόγραμμη μη γραμμική. Οι ερμηνείες για τις αντιφατικές διαπιστώσεις, εστιάζονται συνήθως στην κακή ποιότητα ή την έλλειψη στατιστικών δεδομένων. Με βάση την θεωρία της γονιμότητας για παράδειγμα η μεταβλητή του εισοδήματος πρέπει να έχει υπολογιστεί για ολόκληρο τον κύκλο ζωής και να αφορά το συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού (για όλα τα μέλη) και όχι το μηνιαίο ή ετήσιο κατά κεφαλή που χρησιμοποιούνται για λόγους ευχρηστίας. Εξίσου σημαντική μπορεί να είναι και η επίδραση άλλων μεταβλητών που καλούνται να επεξηγήσουν τη γονιμότητα (εκπαίδευση, απασχόληση κ.ά). Συνήθως οι μεταβλητές αυτές έχουν υψηλή συσχέτιση με το εισόδημα και η επίδραση τους για τον λόγο αυτό δεν εξετάζεται εκτενέστερα ή παραλείπεται.

Ο J. Simon (1974) σε μία προσπάθεια απεμπλοκής των αντιφατικών αυτών προβλημάτων διαχωρίζει το βραχυχρόνιο από το μακροχρόνιο χρονικό αναλυτικό ορίζοντα. Μακροχρόνια, η γονιμότητα δέχεται (έμμεση) επίδραση από μεταβλητές όπως π.χ. η μαζική εκπαίδευση, η υγεία, η αστικοποίηση και η εκβιομηχάνηση οι οποίες βρίσκονται σε συσχέτιση με το εισόδημα. Οι βραχυχρόνιες επιδράσεις αφορούν τις άμεσες μεταβολές του εισοδήματος και αναμένονται σε γενικές γραμμές να είναι θετικές, σε αντίθεση με τις μακροχρόνιες αρνητικές επιδράσεις. Ο διαχωρισμός του J. Simon, είναι ιδιαίτερα χρήσιμος διότι έτσι έδωσε την συνέχεια που χρειαζόταν η θεωρία της δημογραφικής μετάβασης. Δηλαδή, πρέπει η μακροχρόνια εξέλιξη της γονιμότητας να εξετάζεται ταυτόχρονα ή πριν την βραχυχρόνια[78], καθώς επίσης πρέπει να προσδιορίζονται και να διαχωρίζονται οι μακροοικονομικοί από τους υπόλοιπους παράγοντες. Ο αναλυτικός χειρισμός της πολλαπλής σύζευξης αυτής, παρουσιάζει από τεχνική πλευρά πολλές περιπλοκές, διότι επιβάλλει μία ουσιαστική διεύρυνση του αρχικού αναλυτικού πλαισίου με πρόσθετες μεταβλητές, συναρτησιακές σχέσεις και υποθέσεις. Ένας τέτοιος συγκερασμός περιλαμβάνει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων στο νοικοκυριό σε θέματα γονιμότητας και την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο στα πλαίσια της οικονομικής και δημογραφικής μετάβασης (Nerlove 1974). Όπως θα δούμε οι επενδύσεις- δαπάνες που γίνονται στα παιδιά: περίθαλψη, εκπαίδευση κ.λπ.- αποτελούν μέρος από ένα ευρύτερο φάσμα επενδύσεων, τις επενδύσεις σε ανθρώπινο κεφάλαιο, οι οποίες διαχωρίζονται από τις λοιπές (φυσικές) επενδύσεις κεφαλαίου. Αν και η μέτρηση των επενδύσεων αυτών είναι ιδιαίτερα δύσκολη, εντούτοις είναι αυτές που δίνουν τη δυνατότητα να συνεξετάζεται η γονιμότητα και οι προσδιοριστικοί της παράγοντες ταυτόχρονα με την οικονομική εξέλιξη ή/και την θεωρία

---

[78] Πρόκειται για την μικροοικονομική θεωρία της γονιμότητας, όπου εξετάζονται οι παράγοντες ζήτησης (ποσότητας) ή "ποιότητας" παιδιών.

της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο[79] (Nerlove 1974). Διαδοχικά παρουσιάζοντας τα κυριότερα στάδια που έχει διέλθει η θεωρία της γονιμότητας θα παρατηρούμε πώς κάτι τέτοιο επιτυγχάνεται.

Στη διχοτόμηση του J. Simon, προτείνουμε και την διερεύνηση σε ένα μεσοπρόσθεσμο πλαίσιο - την περίοδο μετά τη πρώτη δημογραφική μετάβαση - έτσι ώστε να διασαφηνίζεται αν πρόκειται για μια δεύτερη δημογραφική μετάβαση ή/και μια φάση με βραχυχρόνιες διακυμάνσεις. Έτσι έχουμε τριχοτομήσει το αναλυτικό πλαίσιο της δημογραφικής μετάβασης. Μέχρι στιγμής έχουν παρουσιαστεί οι δύο περιπτώσεις και απομένει η ερμηνεία της γονιμότητας σε ένα μικροοικονομικό πλαίσιο αναφοράς.

Κάτω από το πρίσμα αυτό, εμφανίζονται τέσσερις διαφορετικές οπτικές γωνίες σύμφωνα με τις οποίες εξετάζονται οι παράγοντες που προσδιορίζουν τη γονιμότητα. Η πρώτη προσέγγιση ονομάζεται διαρθρωτική (structural approach), η δεύτερη κανονιστική (normative theory), η τρίτη νεοθεσμική και η τέταρτη μικροοικονομική. Καμμία προσέγγιση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει σε κάποιον μεμονωμένο ερευνητή. Υπάρχουν πάντα προκάτοχοι, επί μέρους διατυπώσεις, βελτιώσεις και αντίλογοι.

Η διαρθρωτική προσέγγιση, έχει ήδη παρουσιαστεί διεξοδικά. Πρόκειται για τη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης η οποία μάλλον περιγράφει, δίχως να επεξηγεί επαρκώς της αιτιώδη σχέση των ιστορικών μεταβολών που συντελούνται μεταξύ κοινωνίας και πληθυσμού.

Η κανονιστική προσέγγιση, έχει έναν περισσότερο ατομιστικό χαρακτήρα. Έχει δημιουργηθεί από εμπειρικές έρευνες και επικεντρώνεται σε ατομικά ιστορικά τα οποία οδηγούν (αθροιστικά) σε ανάλυση γενεών (κοορτών) και πιο συγκεκριμμένα στις σχέσεις μεταξύ ατομικών χαρακτηριστικών και γονιμότητας. Με στρωματοποιημένα δεδομένα (φύλο, ειδική κατά ηλικία γονιμότητα κ.ά.), χρονολογικές σειρές και περισσότερο σύγχρονες στατιστικές όπως είναι οι δημομετρήσεις (demometrics) - δομή (κατά κοορτή) και μεταβολές της γονιμότητας - εξετάζεται η επίδραση των κοινωνικών κανόνων, της εκπαίδευσης κ.ά. σε άτομα διαφορετικής ηλικίας και σε οικογένειες που βρίσκονται σε διαφορετικά στάδια του κύκλου της εξέλιξης τους. Τα αίτια της διαφοράς μεταξύ ιδανικού, επιθυμητού και πραγματικού αριθμού παιδιών λειτουργεί στην προσέγγιση αυτή ως "γνώμονας" για το ποια μέτρα δημογραφικής πολιτικής πρέπει να αφαρμοστούν. Η μονομερής και έντονη επικέντωση στην αναπαραγωγική συμπεριφορά αυτού καθεαυτού δεν άφησε πολύ "χώρο" για την επίδραση των πολιτισμικών, οικονομικών και ιστορικών παραγόντων. Οι γονείς π.χ. δεν ρωτήθηκαν αν το παιδί τους εμπόδιζε από την πραγματοποίηση άλλων επιθυμιών τους. Άλλωστε η μείωση των γεννήσεων σε πολύ χαμηλά επίπεδα και η τάση ταύτησης του ιδανικού, επιθυμητού και πραγματικού αριθμού γεννήσεων που παρατηρείται στις περισότερες αναπτυγμένες χώρες δεν δικαιολογεί πλεόν την εφαρμογή μιας τέτοιας

---

[79] Για τον λόγο αυτό η προσέγγιση αυτή εξετάζεται λεπτομερών στο τμήμα II.

προσέγγισης[80] η οποία ιστορικά δεν "δικαιώθηκε".

Η νεοθεσμική τάση, υποστηρίζει ότι το οικονομικό σύστημα (και όχι οι οικονομίες της αγοράς) συγκροτείται από το κράτος, τον ιδιωτικό ανταγωνιστικό τομέα (μικρές επιχειρήσεις και αγροτικές εκμεταλεύσεις) και τον ιδιωτικό ολιγοπωλιακό τομέα (μεγάλες επιχειρήσεις και ισχυρά συνδικάτα) στον οποίο λαμβάνουν χώρα όλες οι τεχνολογικές καινοτομίες και οι θεσμικές μεταλλαγές, λειτουργεί αποσταθεροποιητικά και προκαλεί τις μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Οι προοδευτικές πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές εξελίξεις που σηματοδότησαν την Ευρώπη μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1960, προώθησαν τον ατομικισμό έφεραν αμφισβήτηση στα "καλά" αποτελέσματα της καινοτομίας, της τεχνολογίας και της αποτελεσματικότητας του κράτους πρόνοιας και μείωσαν σταδιακά τις γεννήσεις κάτω από το επίπεδο αναπαραγωγής των γενεών.

Πιο ολοκληρωμένη εμφανίζεται να είναι η μικροοικονομική προσέγγιση της γονιμότητας, η οποία εξετάζει διεξοδικά τα κριτήρια με βάση τα οποία παίρνονται οι αποφάσεις για την απόκτηση παιδιών. Οι αποφάσεις αυτές δεν προέρχονται τόσο από επιδράσεις των κοινωνικών κανόνων και αξιών όσο από κάποιους υπολογισμούς κόστους-οφέλειας οι οποίοι υποτίθεται ότι είναι συνδεδεμένοι με την αναπαραγωγική συμπεριφορά. Αυτός είναι άλωστε και ο λόγος που η γονιμότητα σε τελευταία ανάλυση εξετάζεται αμφίδρομα με το ύψος του εισοδήματος.

Η σαφής εφαρμογή μικροοικονομικής μεθοδολογίας στην ανάλυση της γονιμότητας, έχει την αφετηρία της στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και τις αρχές της δεκαετίας του 1960, όταν ο H. Leibenstein (1957), και ο G. Becker (1960) προσπάθησαν να επεξηγήσουν την επίδραση του επιπέδου του εισοδήματος και της οικονομικής μεγέθυνσης στις αποφάσεις της οικογένειας που αφορούσαν το μέγεθος της. Το δίλλημα που υποτίθεται να απασχολεί τους γονείς είναι το τι "κερδίζουν" και τι χάνουν με την απόκτηση ενός ή περισσοτέρων παιδιών. Η γονιμότητα, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή δεν θεωρείται ως απλό παράγωγο σεξουαλικής δραστηριότητας (ανεπιθύμητο και "κακής ποιότητας", όπως αναφέρεται στα δοκίμια του Malthus), αλλά ως "αγαθό" το οποίο έχει επιλεχθεί με φροντίδα και ορθολογικά. Ο ορθολογισμός, εντοπίζεται στους γονείς οι οποίοι, με δεδομένη την διάδωση των μέσων αντισύλληψης και τους περιορισμένους πόρους που έχουν στην διάθεση τους, αποφασίζουν για τον αριθμό και την χρονική στιγμή που θα αποκτήσουν παιδιά.

Υπάρχουν νεοκλασικές και ριζοσπαστικές θεωρήσεις. Η ουσία όμως των φαινομενικά αντίθετων ερμηνειών είναι ίδια. Τα παιδιά συνεισφέρουν στο εισόδημα της οικογένειας με την απασχόληση που μελλοντικά προσφέρουν. Αν το ζευγάρι είναι οικονομικά ευκατάστατο, η επιλογή στηρίζεται απλά και μόνο στην ευχαρίστηση

---

[80] Γιαυτό η προσέγγιση αυτή, η οποία άλλωστε έχει και έναν περισσότερο εμπειρικό χαρακτήρα δεν εξετάζεται εκετνέστερα στην εργασία αυτή. Έννοιες της όμως, όπως ο ιδανικός, επιθυμητός, παραγματικός κ.λπ., πρόκειται να χρησιμοποιηθούν όταν κρίνεται σκόπιμο.

που θα λάβει από την απόκτηση του παιδιού υπό την προϋπόθεση ότι αυτό είναι επιθυμητό. Η ορθολογική συμπεριφορά εντοπίζεται ακριβώς στο σημείο αυτό, δηλαδή στην (οικονομική) "αξία" που αποδίδουν οι γονείς στα παιδιά. Οι προβληματισμοί θα ήταν απλοί αν υπήρχε ένα τρόπος προσέγγισης και εκτίμησης του πραγματικού κόστους των παιδιών. Στην πράξη δεν υπάρχουν τέτοιοι "λογαριασμοί" και η εμπειρική ανάλυση γίνεται ιδιαίτερα δύσκολη. Οι χαμηλόμισθες οικογένειες θα περνούσαν (οικονομικά) καλύτερα αν αποκτούσαν λιγότερα παιδιά αν και κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει στην πραγματικότητα, οπότε πώς αιτιολογείται ο ορθολογισμός;

Οι αρχικές (Μαλθουσιανές) αναφορές διατύπωναν την άποψη της μηδενικής χρησιμότητας των παιδιών. Τα παιδιά αργότερα θεωρήθηκαν ως ενα είδος επένδυσης, ενώ με βάση την νεοκλασική θεωρία υποτίθεται ότι έχουν χαρακτηριστικά των καταναλωτικών αγαθών. Από την περίοδο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδιαίτερα τις δεκαετίες του 1950 και 1960, διάφορες θεωρίες έχουν δημιουργηθεί και εξελιχθεί με στόχο να εξετάσουν τη διάκριση κατά φύλο, φυλή, χρώμα, τη γαμηλιότητα και τα διαζύγια, τους προσδιοριστικούς παράγοντες αύξησης της οικογένειας, την αλληλεπίδραση στη λήψη αποφάσεων, τη συμπεριφορά φιλανθρωπίας, την αγάπη καθώς και θέματα φθόνου και έχθρας (Becker 1965). Ανάμεσα τους ξεχωρίζει και εμφανίζεται ως δεσπόζουσα η μικροοικονομική θεωρία της γονιμότητας που εξετάζεται με περισσότερη λεπτομέρεια στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

6.1. Η ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ ΩΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΟ ΑΓΑΘΟ

Αρχικά, ως γνωστό, οι νεοκλασικοί έκαναν την παραδοχή ότι τα άτομα έχουν έναν αριθμό βασικών αναγκών. Τα (τελικά) αγαθά και οι υπηρεσίες που παράγονται στοχεύουν στην ικανοποίηση των αναγκών αυτών. Κάθε ξεχωριστό αγαθό προορίζεται για την ικανοποίηση μιας και μόνο επιθυμίας ή ανάγκης. Η οικονομική που εξέταζε τις συνθήκες παραγωγής των επιχειρήσεων ή τον τρόπο κατανάλωσης των αγαθών και των υπηρεσιών, επεκτείνεται και σε άλλους τομείς που έχουν σχέση με τον τρόπο επιλογής, αποφάσεων και διαπροσωπικών σχέσεων. Μία επιχείρηση αγοράζει υλικά, εξοπλισμό και εργατική δύναμη με στόχο να τα χρησιμοποιήσει στην διαδικασία της παραγωγής. Κατά παρόμοιο τρόπο, το νοικοκυριό καταναλώνει αγαθά και υπηρεσίες για να τα χρησιμοποιήσει μαζί με την δική του "εργατική δύναμη" ή τον διαθέσιμο χρόνο για την παραγωγή αγαθών που θα του επιφέρουν ευχαρίστηση.

Σύμφωνα με πιο σύγχρονες θεωρήσεις, τα αγαθά αυτά καθεαυτού παράγονται και καταναλώνονται για τις υπηρεσίες (ή την ευχαρίστηση) που είναι συνυφασμένα με αυτά και οι οποίες προσφέρονται στον ιδιοκτήτη- καταναλωτή. Η μικροοικονομική προσέγγιση της γονιμότητας στηρίζεται στην υπόθεση ότι τα παιδιά με την ύπαρξη τους προσφέρουν ευχαρίστηση στους γονείς. Με βάση την υπόθεση αυτή γίνεται δυνατή η διασύνδεση της μοντέρνας μικροοικονομικής θεωρίας της καταναλωτικής συμπεριφοράς (Lancaster 1966) και της θεωρίας της γονιμότητας (Becker 1960).

Υποτίθεται ότι η διαδικασία αποφάσεων δεν έχει ως πυρήνα το μεμονωμένο άτομο αλλά ένα σύνολο ατόμων (τον/την σύζυγο), που

απαρτίζουν την οικογένεια (νοικοκυριό)[81], η οποία θεωρείται ως μία αυτοτελής οντότητα με δικές της φιλοδοξίες και σκοπιμότητες, προς τις οποίες ευθυγραμμίζονται τελικά οι βουλήσεις, αντιλήψεις, συμπεριφορές και αποφάσεις των μελών της.

Το νοικοκυριό είναι ίσως ο περισσότερο αφηρημένος κοινωνικός θεσμός. Για να εξειδικευτεί μία θεωρία η οποία θα επικεντρώνεται αποκλειστικά σε αυτό, πρέπει να προσδιοριστούν η μορφή του, τα πεδία δραστηριότητας του, ο ρόλος των μελών που το απαρτίζουν καθώς και οι επιπτώσεις που έχει ο ρόλος αυτός στο μέγεθος και την σύνθεση του. Για παράδειγμα, τα παιδιά δεν συμμετέχουν "οικιοθελώς" στη δημιουργία ή την διεύρυνση του νοικοκυριού, καθώς μεγαλώνουν όμως προσφέρουν υπηρεσίες, εργάζονται, φεύγουν από το σπίτι, δημιουργούν δικές τους οικογένειες κ.ο.κ. Με άλλα λόγια τα παιδιά συμμετέχουν ουσιαστικά σε αποφάσεις οι οποίες μετασχηματίζουν τις βιολογικές-σεξουαλικές σχέσεις σε κοινωνικές. Υποτίθεται ότι όλες οι αποφάσεις παίρνονται ως να είναι γνωστές και με "υπολογισμένες" τις επιπτώσεις που επέρχονται με την απόκτηση ενός παιδιού. Δηλαδή πρόκειται για ένα άτυπο κοινωνικό συμβόλαιο που έχουν επισυνάψει οι γονείς.

Οι κοινωνικές σχέσεις καθορίζονται από κανόνες και αξίες[82] που έχουν θεσπιστεί και ισχύουν για ολόκληρη την κοινωνία, δηλαδή την άθροιση όλων των οικογενειών σε μία χωρική ενότητα. Υποτίθεται ότι η οικογένεια δρά ως άτομο και αποφασίζει ελεύθερα[83] για τον τρόπο που κάθε μέλος θα κατανείμει τον χρόνο του σε δραστηριότητες μέσα και έξω από το σπίτι, συμπεριλαμβανομένης και της απόφασης για την απόκτηση, φροντίδα και ανατροφή παιδιών, που απαιτεί μεγάλη και καθημερινή δαπάνη χρόνου. Ο Becker (1960, 1965), έκανε την υπόθεση ότι οι γονείς αποφασίζουν να κάνουν ένα ή περισσότερα παιδιά σταθμίζοντας τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα σε σχέση με άλλες δραστηριότητες που θα μπορούσαν να επιδοθούν και πιθανά να εμποδίζονται από την απόκτηση των παιδιών. Είναι φανερό ότι η ελάττωση των γεννήσεων περιορίζει σημαντικά το χρόνο και τις χρηματικές δαπάνες που το ζευγάρι αφιερώνει για τη φροντίδα τους. Κάθε οικογένεια, δηλαδή συγκρίνει την ικανοποίηση από ένα (ακόμη) παιδί, με άλλες μορφές ικανοποίησης που μπορούν να θεωρηθούν ανταγωνιστικές (π.χ.

---

[81] Ο όρος οικογένεια "ταιριάζει" περισσότερο στην ανάλυση της γονιμότητας. Όπως άλλωστε θα δούμε παρακάτω η επίδραση από άλλα μέλη της οικογένειας δεν παραβλέπεται. Εμπειρικά όμως θα "επανέλθουμε" στον όρο νοικοκυριό.

[82] Οι κοινωνικοι κανόνες και αξίες θεωρούνται σταθεροί για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Όταν μεταβάλλονται, μετατοπίζεται η καμπύλη "ζήτησης" παιδιών. Ιδανική εφαρμογή της υπόθεσης αυτής προυποθέτει κοινωνίες σύγχρονες ("τέλειας αντισύλληψης"), όπου οι κοινωνικοί κονόνες δεν πιέζουν για κάποιο συγκεκριμένο μέγεθος οικογένειας.

[83] Η ελεύθερη επιλογή του μεγέθους της οικογένειας αφορά περιπτώσεις που αναφέρονται σε μέγεθος διαφορετικό (μεγαλύτερο) απο αυτό που "επιβάλλουν" οι κοινωνικοί κανόνες (Μπαλούρδος 1988).

περισσότερος ελεύθερος χρόνος, καλύτερη δυνατότητα αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου, περισσότερες φροντίδες και καλύτερη ανατροφή σε ένα και μοναδικό παιδί κ.λπ.).

Το νοικοκυριό ως καταναλωτική μονάδα, έχει στη διάθεση του ένα περιορισμένο χρηματικό εισόδημα, που βραχυχρόνια δεν μεταβάλλεται, με βασική επιδίωξη να ικανοποιήσει όσο το δυνατόν καλύτερα τις ανάγκες του: επιλογή και κατανάλωση αγαθών, αποταμίευση. Ο καταναλωτής (νοικοκυριό-οικογένεια), έχει ορθολογική συμπεριφορά, με την έννοια οτι προσπαθεί να κατανείμει το περιορισμένο χρηματικό του εισόδημα μεταξύ των διαθέσιμων αγαθών και υπηρεσιών, έτσι ώστε να επιτύχει τον συνδυασμό εκείνο που θα του επιφέρει μέγιστη ικανοποίηση.

Η αναλυτική διατύπωση, γίνεται στατικά με την βοήθεια ενός συνόλου μεταβλητών, παραμέτρων και εξισώσεων στις οποίες αποτυπώνονται κάποιες σχέσεις ανάμεσα στις μεταβλητές. Υποτίθεται ότι τα παιδιά με την απόκτηση τους έχουν την δυνατότητα να προσφέρουν άμεση και διαρκή ψυχική ευχαρίστηση στους γονείς, ενώ μελλοντικά τα οφέλη μπορεί να είναι και οικονομικά (π.χ. όταν ύστερα από κάποια ηλικία αρχίσουν να εργάζονται). Με βάση την υπόθεση αυτή, η συνάρτηση ωφελιμότητας (U) του ζευγαριού και ο εισοδηματικός περιορισμός (Y) δίνονται από τις σχέσεις:

$$U = U(F, y, p) \qquad (6)$$

$$Y = Pn \cdot F + Pa \cdot y \qquad (7)$$

Όπου F είναι ο αριθμός των παιδιών, y ο αριθμός άλλων αγαθών, Pn είναι η τιμή- δαπάνες "ποιότητας" ή το κόστος φροντίδας και ανατροφής των παιδιών και Pa ένας δείκτης τιμών για τα άλλα καταναλωτικά αγαθά του ζευγαριού. Ο G.Becker (1960), θεωρεί οτι τα ζευγάρια ορθολογικά αποφασίζουν ανάμεσα σε τρείς αυτοσυσχετιζόμενες-αλληλοεπηρεαζόμενες επιλογές: πόσα παιδιά θα αποκτήσουν, την ποιότητα τους με την έννοια των δαπανών (εκπαίδευσης, υγείας, φροντίδας κ.λπ.) κατά παιδί και την ποσότητα άλλων αγαθών και υπηρεσιών που θα καταναλώσουν. Το μέγεθος της οικογένειας τελικά επιλέγεται με στόχο την μεγιστοποίηση της ωφελιμότητος. Ωστόσο όπως είναι γνωστό η ωφελιμότητα είναι έννοια γενικά σύνθετη, αφηρημένη, μη στατιστικά μετρήσιμη και απαιτεί πρόσθετες υποθέσεις για να μετασχηματιστεί σε μετρήσιμο μέγεθος. Από μαθηματικής σκοπιάς για να βρεθεί η εξίσωση που θα δίνει τον αριθμό (ζήτηση) των παιδιών (F) απαιτείται η μεγιστοποίηση της συνάρτησης U. Η "ζήτηση"[84] αυτή, δίνεται από τη σχέση:

$$F = f(Pn, Y) \qquad (8)$$

---

[84] Ο όρος ζήτηση χρησιμοποιείται μεταφορικά για να διευκολυνθεί η ανάλυση κόστους-οφέλειας. Καμία "αγορά" παιδιών δεν υφίσταται (νόμιμα), αλλά υποτίθεται ότι ένα παιδί επιφέρει πρόσθετα έξοδα στους γονείς.

'Οπου Υ είναι το οικογενειακό εισόδημα. 'Οπως είναι γνωστό από την νεοκλασική θεωρία, μία αύξηση του εισοδήματος επιφέρει θετική επίδραση στη ζήτηση τουλάχιστον για κανονικά ή πολυτελείας αγαθά, ενώ η τιμή επιδρά αρνητικά. Δηλαδή η κατανάλωση για τα περισσότερα αγαθά έχει την τάση να αυξάνει (κανονικά αγαθά) και για ορισμένα να μειώνεται (κατώτερα). Η αρχική θεώρηση του G. Becker επικεντρώθηκε στην επεξήγηση της "κανονικότητας" των παιδιών δηλαδή στον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών των παιδιών που ταιριάζουν με τα αντίστοιχα των κανονικών αγαθών καθώς και στον προσδιορισμό άλλων μεταβλητών οι οποίες "μεσολαβούν" και παρεμποδίζουν στην διαφάνεια της σχέσης που πραγματικά επικρατεί.

Η θεωρία προϋποθέτει ένα σχετικά ανεβασμένο επίπεδο ομοιογένειας του πληθυσμού σε παράγοντες που έχουν σχέση με τη γονιμότητα. Πρέπει δηλαδή να έχει μειωθεί η βρεφική θνησιμότητα στο ελάχιστο, να χρησιμοποιείται αποτελεσματικά και σε ευρεία κλίμακα η αντισύλληψη, το κόστος για τα παιδιά να ακολουθεί αυξητική τάση και να είναι σταθερές οι προτιμήσεις του ζευγαριού. 'Οπως έχει διαπιστωθεί, οι οικογένειες με υψηλά εισοδήματα, αν και έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν περισσότερα παιδιά, στην πραγματικότητα πράττουν το αντίθετο. Σύμφωνα με τον Becker (1960), οι υψηλόμισθες οικογένειες σκοπεύουν να αποκτήσουν παιδιά υψηλότερης "ποιότητας"[85]. Δηλαδή, η επίδραση της "τιμής" των παιδιών υψηλής ποιότητας, είναι πιο ισχυρή από την επίδραση του εισοδήματος. 'Οπως και στις περιπτώσεις προσδιορισμού του εισοδήματος μέσω π.χ. της ζήτησης εργασίας, έτσι και εδώ το εισόδημα είναι εξωγενώς προσδιοριζόμενο, ενώ η μεταβλητή της τιμής περιελάμβανε μόνο το άμεσο κόστος: ρουχισμός, φαγητό, δαπάνες εκπαίδευσης, υγείας κ.λπ.

Η οικονομική αυτή ερμηνεία της γονιμότητας βασίζεται καθοριστικά στην υπόθεση ότι οι προτιμήσεις του ζευγαριού παραμένουν αμετάβλητες σε μακροχρόνιες διακυμάνσεις του εισοδήματος. Υπάρχει δηλαδή αντίδραση μόνο σε βραχυχρόνιες επιδράσεις. Γεγονότα όπως για παράδειγμα η βελτίωση στο επίπεδο εκπαίδευσης σε συσχέτιση με βελτίωση των μέσων εισοδημάτων και η σχετική επίδραση που επέρχεται στη γονιμότητα παραλείπονται. Επίσης, εφ'όσον πρόκειται για την διατύπωση μιας βραχυχρόνιας προσέγγισης υποτίθεται ότι η ελεύθερη και ορθολογιστική επιλογή γίνεται σε ένα επίπεδο στο οποίο οι κοινωνικοί κανόνες δεν δύναται επηρεάζουν. Δηλαδή οι κοινωνικοί κανόνες θεωρούνται σταθεροί για μεγάλα χρονικά διαστήματα. 'Οταν μεταβάλλονται όμως, μετατοπίζεται η καμπύλη ζήτησης. Σε κοινωνίες "τέλειας αντισύλληψης" (σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες), η θεωρία αφαρμόζεται ιδανικά διότι οι κοινωνικοί κανόνες δεν "πιέζουν" για κάποιο συγκεκριμένο μέγεθος οικογένειας (Μπαλούρδος 1988, 1989).

---

[85] Η "ποιότητα" του παιδιού επηρεάζεται από το χρόνο που διαθέτουν οι γονείς σε αυτό, καθώς και από τις δαπάνες διαπαιδαγώγησης, περίθαλψης, παιδίας κ.λπ. Η ποιότητα έτσι όπως ενοείται και ορίζεται από τον Becker, διαφοροποιείται από την αντίστοιχη βιολογική ποιότητα που όπως είναι γνωστό δεν μπορούν να επηρεάσουν οι γονείς.

Στην αρχική προσέγγιση του G. Becker (1960), η χρήση αποτελεσματικής αντισύλληψης δεν ήταν στα προβλεπόμενα από τη θεωρία επίπεδα και "εμπόδιζε" στην εμφάνιση της θετικής σχέσης εισοδήματος και γονιμότητας, όπως διαφάνηκε με βάση δεδομένων για τις Η.Π.Α.. Νεότερες προσεγγίσεις (Mincer 1962· Willis 1973) δίνουν έμφαση στην ένταση του χρόνου που διατίθεται από την μητέρα για φύλαξη και ανατροφή παιδιών. Γυναίκες με υψηλές δυνατότητες απόκτησης εισοδήματος και ευκατάσταστους συζύγους, έχουν υψηλότερες "σχετικές τιμές" δηλαδή ο χρόνος φροντίδας και ανατροφής παιδιών εκτιμάται ακριβά σε περίπτωση που εμποδίζονται να εργαστούν. Δηλαδή για τα πλούσια ζευγάρια η σπουδαιότητα της άμεσης σχέσης μεταξύ γονιμότητας και εισοδήματος είναι ασήμαντη διότι μπορούν άνετα και συντηρούν το παιδί αλλά η έμμεση επίδραση που προσδιορίζεται με το ευκαιριακό κόστος - δηλαδή το κόστος που επιλέγει να επιβαρυνθεί το νοικοκυριό (εισόδημα που χάνεται) αφ' όσον η μητέρα φροντίζει τα παιδιά αντί να εργάζεται - είναι πολύ σημαντική (Μπαλούρδος 1989).

6.2. Ο ΔΙΤΤΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ

Η έρευνα γύρω από τη θεωρία της γονιμότητας, εξελισσόταν αργά μέχρι τη στιγμή που διαπιστώθηκαν οι πηγές διακύμανσης στις "σχετικές τιμές", οι οποίες ήταν αδύνατο να εκτιμηθούν πρίν. Ο J. Mincer (1963) ήταν ο πρώτος που διαχώρισε την επίδραση του εισοδήματος του συζύγου από το εισόδημα της συζύγου στη γονιμότητα. Όπως υποστήριξε η πρώτη επίδραση θα ήταν θετική ενώ η διαφορά μεταξύ των δυο εισοδημάτων θα αφορούσε την επίδραση της τιμής[84], η οποία είχε σχέση με το ευκαιριακό κόστος των γυναικών και ως εκ τούτου θα είναι αρνητική. Με τον τρόπο αυτό η επαγγελματική απασχόληση των γυναικών και η γονιμότητα εξετάζονται ταυτόχρονα μέσα σε ένα συγκριτικό αναλυτικό πλαίσιο αναφοράς. Η εξίσωση που ο J. Mincer χρησιμοποίησε για εμπειρικούς χειρισμούς ήταν:

$$F = \beta 1 \cdot Y1 + \alpha \cdot Y2 + \beta 3 \cdot ΕΚΠ + e \qquad (9)$$

Όπου F είνα η γονιμότητα, Y1 το άθροισμα των εισοδημάτων του ζευγαριού, Y2 το εισόδημα της μητέρας (με πλήρη απασχόληση) και ΕΚΠ το επίπεδο εκπαίδευσης του συζύγου ως προσέγγιση της γνώσης σε θέματα αντισύλληψης. Οι τιμές των παραμέτρων προέκυψαν: $\beta 1=0.10$, $\alpha=-0.19$ και $\beta 3=-0.02$. Η ερμηνεία των αποτελεσμάτων που δώθηκε ήταν ότι η επίδραση του συνολικού εισοδήματος (Y1) στη γονιμότητα είναι θετική, του κόστους ευκαιρίας (Y2) και της εκπαίδευσης αρνητική. Η προσέγγιση αυτή του J. Mincer (1963),

---

[84] Υποτίθεται κάπως αδρά, ότι αν οι μητέρες συμμετείχαν (full time) στο εργατικό δυναμικό, θα έπαιρναν ίσα εισοδήματα με τον άνδρα. Η υπόθεση αυτή δεν λαμβάνει υπόψη την κατάτμηση ή τις διακρίσεις που υφίστανται στην αγορά εργασίας. Βέβαια η προσέγγιση αυτή είχε στόχο να εκτιμήσει κάπως αδρά τα "χαμένα" εισοδήματα των γυναικών με παιδιά.

μετατόπισε την έρευνα προς την κατεύθυνση του έμμεσου κόστους και την διερεύνηση της σχέσης μεταξύ γονιμότητας και συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό.

Οι νεοκλασικοί έχουν κατά καιρούς εντοπίσει ότι η γονιμότητα περιορίζει την δυνατότητα συμμετοχής της μητέρας στο εργατικό δυναμικό (Bowen και Finegan 1969· Sweet 1973· Cain 1966· Oppenheimer 1970). Από την άλλη πλευρά οι δημογράφοι θεωρούν ότι η επαγγελματική απασχόληση της γυναίκας λειτουργεί ανασταλτικά στην γονιμότητα (Bumpas και Westoff 1970· Ryder και Westoff 1971· Whelpton, Campell και Petterson 1977· Hawthorn 1970· Ryder και Westoff 1971), ερμηνεύοντας την σχέση μέσα από την μη συμβατότητα των ρόλων της μητρότητας και της γυναικείας απασχόλησης (Dixon 1975).

Πιο πρόσφατα, έχει διατυπωθεί η Νέα Οικονομική Θεωρία του Νοικοκυριού ή "the new woman hypothesis" η οποία είναι γενικότερης αποδοχής και εξετάζει περισσότερο εμπεριστατωμένα τη σχέση που επικρατεί μεταξύ γονιμότητας και εισοδήματος. Η υπόθεση αυτή, που έχει διατυπωθεί από ομάδα ερευνητών του πανεπιστημίου του Σικάγο (Willis, 1973· Mickael 1973· De Tray 1973) έδωσε ένα ιδιαίτερο χαρακτήρα στην θεωρία της γονιμότητας και την "απόκοψε" από την ταύτηση της με την παραδοσιακή μικροοικονομική θεωρία ζήτησης, γιαυτό και καθιερώθηκε ως αυτόνομη τάση γνωστής ως "Νέα θεωρία της Σχολής του Σικάγου". Η ενδογένεια ή η αμφίδρομη επίδραση της γονιμότητας παράλληλα με αυτήν της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ή του ευκαιριακού κόστους είναι το κυριότερο χαρακτηριστικό της προσέγγισης αυτής (Cain και Weininger 1973· Easterlin 1969· Willis 1973· Turci 1975a).
Τα ερωτήματα που εξετάζονται είναι: πώς επηρεάζεται η ευκαιρία συμμετοχής της μητέρας στο εργατικό δυναμικό από την διάθεση χρόνου στις φροντίδες για τα παιδιά; Πώς επηρεάζει η γυναικεία αμοιβή και το οικογενειακό εισόδημα τον αριθμό και την "ποιότητα" των παιδιών; Με ποιο τρόπο η "ζήτηση" παιδιών και οι ευκαιρίες απασχόλησης της μητέρας αλληλοεπηρεάζονται και προσδιορίζουν το εισόδημα κύκλου ζωής;

Στη Νέα Οικονομική Θεωρία του Νοικοκυριού, χρησιμοποιείται εκτεταμένα η αρχική προσέγγιση της οικονομικής θεωρίας της γονιμότητας (Becker 1960)[87] και η προσέγγιση περί διάθεσης του ανθρώπινου χρόνου (Becker 1965)[88], σύμφωνα με τις οποίες γίνεται διαχωρισμός μεταξύ καταναλωτικών αγαθών-τελικών προϊόντων που χρησιμοποιούνται για οικιακή παραγωγή ή την δημιουργία "οικιακών" αγαθών: π.χ. ψυχική ικανοποίηση από τις "επιδώσεις δηλαδή την ποιότητα" του παιδιού. Τα "αγαθά" που παράγονται στο σπίτι απαιτούν ιδιαίτερη δαπάνη χρόνου κυρίως από την πλευρά της μητέρας. Ο συνολικός ατομικός χρόνος διαμοιράζεται ανάμεσα σε (α) οικιακές και (β) άλλες δραστηριότητες (π.χ. απασχόληση στην αγορά

---

[87] Ονομάζεται στην βιβλιογραφία ως η καθαρά οικονομική θεωρία της γονιμότητας - pure economic theory of fertility -.
[88] Η προσέγγιση αυτή έχει εφαρμογή και στον προσδιορισμό του προσωπικού εισοδήματος από εργασία (βλέπε κεφάλαια 8-10).

εργασίας) οι οποίες είναι επικερδείς και παρέχουν την δυνατότητα να καταναλώσει κανείς τα αγαθά που προτιμά. Η χρηματική τιμή για τις δραστηριότητες αυτές είναι μία συναλλαγή μεταξύ εισοδημάτων-τιμών. Αντίθετα η τιμή των αγαθών που παράγονται στο σπίτι είναι ανάλογη με την εισροή του χρόνου των μελών του. Στην περίπτωση π.χ. της μητέρας η χρηματική αποτίμηση γίνεται με το κόστος ευκαιρίας.

Σε αντίθεση με προηγούμενες προσεγγίσεις το ατομικό εισόδημα (του/της συζύγου) δεν αποτελεί ικανοποιητικό δείκτη της οικονομικής κατάστασης του νοικοκυριού. Πιο ικανοποιητικός δείκτης είναι το σύνθετο συνολικό ή πλήρες εισόδημα (full income) το οποίο ορίζεται ως το άθροισμα της χρηματικής αποτίμησης του συνολικού χρόνου που διαθέτει η γυναίκα στην αγορά εργασίας (και στο σπίτι επί τον μισθό της στην περίπτωση που εργάζεται), τον συνολικό εργάσιμο χρόνο του συζύγου μετρούμενο σε χρηματικές μονάδες (μισθός) και το εισόδημα από άλλες πηγές. Με βάση τις υποθέσεις αυτές, μία αύξηση της γυναικείας αμοιβής έχει δύο αποτελέσματα: (α) αυξάνει η "τιμή" των παιδιών σε σχέση με άλλα αγαθά διότι ο χρόνος (δυνητικής) φροντίδας της μητέρας κοστολογείται πιο ακριβά και (β) ταυτόχρονα αυξάνει το συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού.

Το ευκαιριακό αυτό κόστος των παιδιών είναι ένα σημαντικό κομμάτι από το συνολικό κόστος της φροντίδας και ανατροφής παιδιών και συνήθως μεγαλώνει καθώς η οικονομία και κατ' επέκταση το νοικοκυριό βελτιώνονται οικονομικά. Οι ευκαιρίες αύξησης του εισοδήματος που εμφανίζονται στο ζευγάρι επιδρούν και στις προτιμήσεις οι οποίες αφορούν την συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό και τη γονιμότητα. Σε περιπτώσεις όπου οι γυναίκες μπορούν εύκολα να βρούν καλές δουλειές και με υψηλές αμοιβές μειώνουν σημαντικά τις ώρες φροντίδας για τα παιδιά με μείωση του μέγεθους τους και του διαστήματος απόκτησης τους. Η υποκατάσταση αυτή, μεταξύ γονιμότητας και απασχόλησης ή εισοδήματος εξαρτάται από τις αντικειμενικές δυνατότητες που υφίστανται, την έκταση σύμφωνα με την οποία άλλοι συγγενείς μπορούν να φροντίζουν τα παιδιά και την συμβατότητα μιας θέσης εργασίας που θα καταλάβει η μητέρα με τη γονιμότητα. Τα τεχνικά αυτά χαρακτηριστικά διαφέρουν κατά χώρα και χρονική περίοδο.

Το ευκαιριακό κόστος είναι αυτό που δίνει την δυνατότητα της ταυτόχρονης ανάλυσης μεταξύ γονιμότητας και συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό. Ως έννοια ωστόσο είναι αφηρημένη και προβληματική, διότι το χαμένο εισόδημα ή οι χαμένες ώρες εργασίας είναι ενα γεγονός το οποίο ποτέ δεν συμβαίνει στην πραγματικότητα, δηλαδή δεν έχουμε μία άμεση στατιστική εκτίμηση του. O R. Willis (1973) στην πρωτοποριακή του προσέγγιση αναφέρει ότι για να γίνει περισσότερο κατανοητή η αναπαραγωγική συμπεριφορά των μελών του νοικοκυριού, πρέπει να εξετάζεται μαζί με την διάθεση του χρόνου του συζύγου και της συζύγου. Συνήθως ο σύζυγος που συμμετέχει στο εργατικό δυναμικό απέχει από τις οικιακές ασχολίες και ως εκ τούτου ισχύει: 1) μια αύξηση στο εισόδημα του να αυξάνει την ζήτηση παιδιών. Η ζήτηση αυτή έχει μεγαλύτερη ένταση αν ταυτόχρονα και η σύζυγος εργάζεται, 2) μια αύξηση στο επίπεδο εκπαίδευσης της γυναίκας - ως αύξηση της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο - ή της αμοιβής που λαμβάνει έχει ακριβώς το αντίθετο αποτέλεσμα μόνο στην περίπτωση που αυτή

συμμετέχει στο εργατικό δυναμικό και 3) το ευκαιριακό κόστος του χρόνου των γυναικών που δεν συμμετέχουν στο εργατικό δυναμικό δεν επιδράται από αύξηση της γυναικείας αμοιβής (ή του επιπέδου εκπαίδευσης) αλλά λειτουργεί ως κίνητρο να αναζητήσουν μια θέση στην αγορά εργασίας, να μειώσουν την γονιμότητα και το διάστημα απόκτησης παιδιών.

Με βάση αυτό το νεοκλασικό υπόδειγμα της γονιμότητας και της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό το οποίο τυγχάνει γενικότερης αποδοχής (Mincer 1963· Schultz 1969· Willis 1973· Ben-Porath 1973· Gronau 1973· Becker και Lewis 1973· De Tray 1973), έχουν διατυπωθεί οι εξής εξισωτικές σχέσεις μερικής ισορροπίας:

$$F = f(Pn, Pa, Y, \Delta) \qquad (10)$$

$$Lf = g(Ph, Wf, \Delta) \qquad (11)$$

Όπου:
Lf= συμμετοχή γυναικών στο εργατικό δυναμικό
Pn= "τιμή" παιδιών
Pa= τιμή άλλων αγαθών
E = εισόδημα νοικοκυριού
Ph= τιμή της αξίας του χρόνου των γυναικών στο σπίτι
Wf= γυναικεία αμοιβή, απο την αγορά εργασίας
Δ = δημογραφικές μεταβλητές (ελέγχου) που επιδρούν στις μεταβλητές F και Lf.

Στις σχέσεις (10-11) η γυναικεία απασχόληση (Lf) και η γονιμότητα (F) εξετάζονται ταυτόχρονα. Η μεταξύ τους διασύνδεση γίνεται με συγκριτική ανάλυση, η οποία είναι εφικτή μέσω της έννοιας του ευκαιριακού κόστους. Δηλαδή η γονιμότητα των μη εργαζόμενων[**] γυναικών συγκρίνεται με των εργαζομένων. Ο J. Mincer (1963), ήταν ο πρώτος που υποστήριξε ότι η προσφορά εργασίας των γυναικών είναι αντιστρόφως ανάλογη της γονιμότητας, δηλαδή οι "νέες" μητέρες πρέπει να απουσιάζουν για κάποιο χρονικό διάστημα από το εργατικό δυναμικό. Η διαδικασία αυτή δεν είναι ανεξάρτητη κόστους: χάσιμο εμπειρίας, δηλαδή μείωσης της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο και χαμένο εισόδημα. Η ταυτόχρονη διατύπωση των εξισώσεων της γονιμότητας και της προσφοράς εργασίας των γυναικών εμπίπτει όμως στο πρόβλημα της μη ταυτοποίησης και δεν είναι ιδιαίτερα χρήσιμη σε εμπειρικές εξειδικεύσεις (Cramer 1979).

Παρ' όλες τις αδυναμίες οι προσπάθειες βελτίωσης της νεοκλασικής ερμηνείας είναι ιδιαίτερα αισθητές την δεκαετία του 1970. Όπως έχει επισημανθεί, η συνάρτηση της γονιμότητας η μεταβλητή Ph είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι αφορά την επίδραση

[**] Η δυνητικά εργαζομένων, δηλαδή που επιλέγουν κάτω από ποιες προϋποθέσεις θα εργάζονται και επανέρχονται κάτω υπό κατάλληλες συνθήκες.

Παρ' όλες τις αδυναμίες οι προσπάθειες βελτίωσης της νεοκλασικής ερμηνείας είναι ιδιαίτερα αισθητές την δεκαετία του 1970. Όπως έχει επισημανθεί, η συνάρτηση της γονιμότητας η μεταβλητή Ph είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι αφορά την επίδραση της υποκατάστασης μεταξύ φροντίδας παιδιών ή/και συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό. Όσο υψηλότερη η τιμή αυτή τόσο μεγαλύτερη η επίδραση της υποκατάστασης και της αρνητικής επίδρασης στη γονιμότητα. Η επίδραση της μεταβλητής Y, είναι θετική αλλά αδύναμη λόγω της υποκατάστασης μεταξύ ποιότητας και ποσότητας παιδιών. Η μεταβλητή Pa, αφορά την αρνητική επίδραση της τιμής άλλων συμπληρωματικών (αναγκαίων) αγαθών που χρειάζεται το νοικοκυριό και η μεταβλητή Δ, αναφέρεται σε τεχνικούς παράγοντες (π.χ. κατανομή ηλικίας). Η συνάρτηση της γυναικείας απασχόλησης βασίζεται στον εξής κανόνα: μία γυναίκα συμμετέχει στο εργατικό δυναμικό όταν ο μισθός που λαμβάνει υπερβαίνει το ευκαιριακό κόστος του χρόνου που δαπανά σε οικιακές ενασχολήσεις, δηλαδή όταν Wf>Ph (Willis 1973· McCabe και Rosenzweig 1976· Ermisch 1979). Με βάση την προσέγγιση αυτή η γονιμότητα των εργαζομένων γυναικών διαχωρίζεται, διαφοροποιείται και αναμένεται να είναι χαμηλότερη από την γονιμότητα των μη εργαζομένων γυναικών. Δηλαδή, οι συναρτήσεις της γονιμότητας και της προσφοράς εργασίας αυτοσυσχετίζονται (Gregory, Campell και Cheng 1972· Waite και Stolzenberg 1976· Gregory και Campell 1976), καθώς ο αριθμός των γεννήσεων (F), επιδρά στις μεταβλητές Ph και Wf:

$$F = f[Pn(Lf),\ Pa,\ Y,\ \Delta] \qquad (12)$$

$$Lf = g[Ph(F),\ Wf(F),\ \Delta] \qquad (13)$$

Οι σχέσεις αυτές έχουν τροποποιηθεί έτσι ώστε να ταιριάζουν σε περιπτώσεις ζευγαριών τα οποία είναι παντρεμένα και έχουν ή πρόκειται να αποκτήσουν παιδιά ενώ διαχωρίζονται οι εργαζόμενες από τις μη εργαζόμενες γυναίκες. Από τυποποιημένα γεγονότα γνωρίζουμε ότι ανεξάρτητα με τις συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας (π.χ. κλίμα αποθάρρυνσης), η αναλογία γυναικών αυξάνει, ενώ η προσωρινή ή μόνιμη παραμονή τους εξαρτάται καθοριστικά από την γονιμότητα. "The new woman hypothesis", εξετάζει τις προϋποθέσεις σύμφωνα με τις οποίες μια γυναίκα αποφασίζει για συμμετοχή ή παραμονή στο εργατικό δυναμικό σε συνάρτηση με την γονιμότητα και αντίστροφα. Το επίπεδο εκπαίδευσης και το ύψος του εισοδήματος, υποτίθεται ότι λειτουργεί αποφασιστικά και δυναμικά στις αποφάσεις που λαμβάνονται και στις δύο περιπτώσεις (Willis 1973).

Το πρώτο σύστημα εξισώσεων (10, 11) είχε ιδιαίτερα προβλήματα εμπειρικής εφαρμογής και ταυτοποίησης, ενώ με το δεύτερο σύστημα εξισώσεων δημιουργούνται προβλήματα ερμηνείας λόγω των πυκνών υποθέσεων που έχουν γίνει και την σύνθετη έννοια που έχει η μεταβλητή της εκπαίδευσης ή του κόστους ευκαιρίας. Εξίσου έντονος είναι ο προβληματισμός σχετικά με το πότε ο εργάσιμος χρόνος και ο χρόνος φροντίδας παιδιών διαμοιράζεται ορθολογικά σύμφωνα με τις προτιμήσεις και τις τιμές. Προβλήματα τα οποία προέρχονται από την διάρθρωση της αγοράς εργασίας και λειτουργούν ανασταλτικά για την συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό αγνοούνται ολοκληρωτικά. Ένας άλλος προβληματισμός δημιουργείται από

μετατόπιση της βαρύτητας της συμμετοχής της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό στον μισθό που λαμβάνει άμεσα ή δυνητικά από την συμμετοχή αυτή. Τα επιχειρήματα για την ενδογένεια της γυναικείας αμοιβής έναντι της συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό βασίζονται στον J. Mincer (1963) ο οποίος έχει διατυπώσει την άποψη ότι η προσφορά εργασίας της μητέρας βρίσκεται σε αντίστροφη σχέση με τη γονιμότητα, άρα δεν χρειάζεται η άμεση εξέταση της. Εκτός αυτού ο R. Willis (1973), έχει διαπιστώσει την ύπαρξη γραμμικής σχέσης (υψηλή συσχέτηση) μεταξύ της μεταβλητής του χρόνου και της γυναικείας αμοιβής.

Ωστόσο το ζητούμενο στην εργασία αυτή δεν είναι μόνο η διαφοροποίηση της γονιμότητας, της γυναικείας απασχόλησης και αμοιβής αλλά η σχέση γονιμότητας με τη διανομή ή το ύψος του εισοδήματος του νοικοκυριού. Γιαυτό βάση τις ατομικές συναρτήσεις σχηματίζουμε παράλληλα συναρτήσεις για το οικογενειακό εισόδημα που μας αφορά περισσότερο άμεσα[90]. Με βάση τους προβληματισμούς αυτούς, δημιουργήθηκαν οι νέες προσεγγίσεις οι οποίες εξετάζουν ταυτόχρονα όλες τις μεταβλητές (Winegarden 1984· Cain και Dooley 1976· Gregory, Campell και Cheng 1972α, 1972β):

$$F = f(Wf, Lf, Wm, A, ΕΚΠ, Δ) \text{ ή } F = f(Y, Lf, ΕΚΠ, Δ) \quad (14)$$

$$Lf = g(F, Wf, Wm, A, ΕΚΠ, Δ) \text{ ή } Lf = g(F, Y, ΕΚΠ, Δ) \quad (15)$$

$$Wf = φ(F, Lf, ΕΚΠ) \quad (16)$$

$$Y = h(Wf, Wm, A, F) \quad (17)$$

Όπου Y = οικογενειακό εισόδημα, A = άλλο εισόδημα (από περιουσία), ΕΚΠ είναι το επίπεδο εκπαίδευσης ενώ οι υπόλοιπες μεταβλητές ορίζονται όπως πρίν. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα εδώ η εξίσωση γονιμότητας επηρεάζεται όχι από το συνολικό οικογενειακό εισόδημα αλλά από τους παράγοντες που την συνθέτουν: Wf, Wm, A. Ποιά επίδραση είναι πιο ισχυρή, η θετική του εισοδήματος του συζύγου και της περιουσίας A ή η σρνητική του εισοδήματος της συζύγου, εξαρτάται μεταξύ άλλων και από το επίπεδο εκπαίδευσης της γυναίκας, την ηλικία της κ.ο.κ. Γενικά δεν μπορεί κανείς σε μια apriori βάση να υπολογίσει την ένταση ή την φορά της κάθε επίδρασης. Μπορούμε όμως να διαπιστώσουμε ότι η γονιμότητα επιδρά στη διαμόρφωση του εισοδήματος κατά δύο τρόπους:

α) Μέσω της προσφοράς εργασίας των γυναικών. Είναι γενικά αποδεκτό και έχει πιστοποιηθεί-τυποποιηθεί εμπειρικά ότι η σχέση γονιμότητας και συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό είναι αρνητική (Cramer 1978· Μπαλούρδος 1988, 1989). Δηλαδή αφ' ενός οι εργαζόμενες γυναίκες κάνουν λιγότερα παιδιά από τις μη εργαζόμενες γυναίκες και αφ' ετέρου η γονιμότητα διαφοροποιείται

---

[90] Ο μετασχηματισμός αποτελεί δική μας πρωτοβουλία.

ανάμεσα στις εργαζόμενες γυναίκες ανάλογα με την διάρκεια την επικουρικότητα και την θέση απασχόλησης. Δηλαδή ξεχωρίζει το εισόδημα που "κερδίζεται" με το κόστος την μείωση των παιδιών. β) Με την απόκτηση παιδιών επέρχεται αύξηση των εξαρτώμενων μελών στο νοικοκυριό και αυτόματα η διανομή μεταβάλλεται, λόγω της επίδρασης του άμεσου κόστους. Μέχρι να αναπτυχθεί το παιδί οι γονείς είναι ηθικά και νομικά υποχρεωμένοι να συντηρούν και να το φροντίζουν. Ο διττός αυτός ρόλος της γονιμότητας είναι που την καθιστά ως την πιο σημαντική μεταβλητή στη διανομή ή τον προσδιορισμό του ύψους του εισοδήματος, σύμφωνα με τη δική μας όποψη[91]. Με βάση τις διατυπώσεις αυτές είναι εύκολο να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα ότι η στρατηγική μεταβλητή στην ανάλυση της γονιμότητας είναι το (σύνθετο) κόστος της. Από την μία μεριά όταν τα παιδιά αποκτηθούν αυξάνει το μέγεθος της οικογένειας. Επειδή όμως χρειάζονται φροντίδα (συντήρηση) επιδρούν στη διανομή του εισοδήματος. Με άλλα λόγια ο ρυθμός αναπαραγωγής (γονιμότητα) μπορούμε να πούμε ότι δυναμικά ρυθμίζει τη ζήτηση εργασίας, και τον τρόπο με τον οποίο τα νοικοκυριά ταξινομούνται στην κλίμακα του εισοδήματος. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις περισσότερες περιπτώσεις αν και δεν παραγνωρίζεται ο διττός ρόλος της γονιμότητας δεν ενσωματώνεται εξ' ολοκλήρου στο αναλυτικό πλαίσιο. Περισσότερη μνεία γίνεται στο ευκαιριακό κόστος και λιγότερο στην επίδραση που επέρχεται στη διανομή του εισοδήματος. Αυτό δικαιολογείται εν μέρη με την παραδοχή ότι πρόκειται για μια βραχυχρόνια μικροοικονομική ανάλυση (θεωρία της γονιμότητας) σε αντίθεση με την διανομή που εξετάζεται μακροοικονομικά. Η αμέλεια ή αδυναμία αυτή είχε σημαντικές επιπτώσεις στις διερευνήσεις της προσωπικής διανομής του εισοδήματος που ακόμη και σήμερα δεν έχουν επιλυθεί πλήρως[92].

Η ουσία λοιπόν της νεοκλασικής ανάλυσης της γονιμότητας εντοπίζεται στο ευκαιριακό κόστος, διότι εκπληρώνει τις προϋποθέσεις της ταυτόχρονης σύνθεσης, δηλαδή η γονιμότητα να εξετάζεται ενδογενώς μαζί με την απασχόληση ή/και το εισόδημα. Άλλες μεταβλητές έχουν επίσης σημαντικότητα, αλλά είναι "στάνταρ και νεοκλασικά πολυχρησιμοποιημένες". Ωστόσο ως έννοια το ευκαιριακό κόστος είναι αφηρημένη, προβληματική και καθόλου εύχρηστη. Πρόκειται για κάτι που στην πραγματικότητα δεν συμβαίνει, δεν υπολογίζεται άμεσα και δύσκολα αποτιμάται σε χρηματικές ή φυσικές μονάδες. Είναι μία καθαρά ακαδημαϊκή έννοια που πολύ σπάνια καταλήγει σε κάποιο αξιόλογο εμπειρισμό αποτέλεσμα.

Άδρά δύο λύσεις προτείνονται για εμπειρικούς χειρισμούς[93]. Στην πρώτη το ευκαιριακό κόστος δεν εξειδικεύεται ως μία

---

[91] Η διατύπωση της θέσης αυτής είναι θεμελιώδης για την εργασία αυτή.

[92] Βλέπε περιπτώσεις με κλίμακες ισοδυναμίας και την αδυναμία ερμηνείας της τάσης της γονιμότητας στην δεκαετία του 1970.

[93] Στην δυναμική προσέγγιση της γονιμότητας προτείνεται άλλη μία λύση.

αυτόνομη μεταβλητή. Αντίθετα σε ένα σύστημα ταυτόχρονων (υποταυτοποιημένων) εξισώσεων για τη γονιμότητα την απασχόληση ή το εισόδημα το κόστος αυτό υπονοείται ή αποτιμάται "χονδρικά" ύστερα από συγκριτική ανάλυση (βλέπε π.χ. Mincer 1963, συναρτήσεις 10-11).

Στην δεύτερη περίπτωση, το πρόβλημα της ταυτόχρονης ανάλυσης ξεπερνιέται με την εκτίμηση μιας συνάρτησης ανοιγμένης μορφής (reduced form), η οποία μόνο προσεγγιστικά "ταιριάζει" με το θεωρητικό υπόδειγμα (Cain Weinenger 1973· Turci 1975α). Το κόστος ευκαιρίας διαιρείται σε (α) γυναικεία αμοιβή και (β) σε "χαμένο" μη εργάσιμο χρόνο. Ο χρόνος αυτός υποτίθεται ότι βρισκεται σε συνάρτηση με άλλες μεταβλητές του υποδείγματος και κυρίως με τα εισοδήματα των συζύγων και τις προτιμήσεις ή τις ελεύθερες επιλογές τους. Με τον τρόπο αυτό ο χρόνος παραμερίζεται για χάρη των συναρτησιακών του προσεγγιστικών παραγόντων οι οποίοι θεωρούνται πιό σημαντικοί και εύχρηστοι. Στην πράξη, το ευκαιριακό κόστος μεταφέρει το "βάρος" του στη γυναικεία αμοιβή που συνήθως αποτιμάται από την εκπαίδευση ή την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο (Mickael 1973· De Tray 1973· Hawthorn 1970· Cain Weinenger 1973). Το σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό διότι διασυνδέει τη γονιμότητα με παράγοντες της συνάρτησης των αμοιβών ή της προσωπικής διανομής του εισοδήματος[94].

Αν η πρώτη περίπτωση δεν προσφέρει κάποια αξιόπιστη εμπειρική λύση, ο δεύτερος χειρισμός δημιουργεί προβλήματα ερμηνείας λόγω των πυκνών υποθέσεων γιά τη διάθεση του "ελεύθερου" και μη ελεύθερου χρόνου και την σύνθετη έννοια της εκπαίδευσης. Η γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό είναι αμφίβολο αν επιλέγεται ελεύθερα, δίχως διακρίσεις και περιορισμούς. Αν δεν ληφθούν υπόψη οι παράγοντες αυτοί δεν πρόκειται να είναι εντελώς αξιόπιστα και αναμφίβολα τα πορίσματα της.

Εκτός από την ασάφεια ή την δυσκολία του προσδιορισμού της σχέσης που έχει η γονιμότητα με το εισόδημα ή την συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, υπάρχουν και έντονες κριτικές γύρω απο τις θεμελιακές υποθέσεις της θεωρίας. Οι κυριότερες κριτικές που κατά διατήματα έχουν γίνει παρουσιάζονται στο κεφάλσιο που ακολουθεί.

6.3. ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ-ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Η αρχική αυτή διατύπωση του υποδείγματος του G. Becker, κατέληξε σε μία πολύ απλή και εύχρηστη εξίσωση στην οποία όμως μπορεί να ενσωματωθούν κοινωνιολογικές και ψυχολογικές μεταβλητές (Bagozzi και Van Loo 1978). Υπάρχουν όμως πολλές επικρίσεις σε υποθέσεις πάνω στις οποίες οικοδομείται το νεοκλασικό υπόδειγμα, όπως:

---

[94] Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε όταν παρουσιάζουμε την θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου στο δεύτερο τμήμα.

- Το στατικό πλαίσιο εξετάζει τις αποφάσεις για γονιμότητα σε μια μόνο συγκεκριμμένη χρονική στιγμή, ενώ πρόκειται για απόφαση που έχει σχέση με ολόκληρο τον κύκλο ζωής του ζευγαριού.
- Υποτίθεται οτι το ζευγάρι αποφασίζει ομόφωνα για την απόκτηση παιδιών. Πιθανές διαφωνίες για το μέγεθος και την χρονική περίοδο απόκτησης δεν εξετάζονται.
- Πολύ ελάχιστη βαρύτητα έχει δωθεί στους κοινωνικούς, άλλους δημογραφικούς και ψυχολογικούς παράγοντες (οι διαπροσωπικές σχέσεις αγνοούνται).
- Η υποθετική παραδοχή ότι τα παιδιά έχουν κοινά χαρακτηριστικά με αγαθά που είναι και ο πυρήνας της θεωρίας ουσιατικά έχει δεχτεί την πιο μεγάλη κριτική. Σύμφωνα με την J. Blake (1968), η κοινωνία με την θέσπιση νόμων αναγκάζει τους γονείς να φροντίζουν επιμελώς τα παιδιά ενώ η κοινή γνώμη καταδικάζει όσους τα παραμελούν ή τα κακοποιούν. Φυσικά το ίδιο δεν συμβαίνει για κάποιον που δεν φροντίζει και συντηρεί επαρκώς το αυτοκίνητο του, το σπίτι του, την τηλεόραση του κ.ο.κ. Επίσης σε περίπτωση που οι γονείς δεν είναι ικανοποιημένοι από τον αριθμό ή την "ποιότητα" σε καμμία περίπτωση δεν έχουν την ευχέρεια της απαλλαγής, της αντικατάστασης ή της (μετα) πώλησης κάτι που είναι νόμιμο και σχετικά εύκολο για άλλα αγαθά. Ούτε μπορεί ένα παιδί να χρησιμοποιηθεί με τον ίδιο τρόπο που χρησιμοποιείται οποιοδήποτε αγαθό. Νομικά και ηθικά οι γονείς είναι υποχρεωμένοι να φροντίζουν το παιδί.
- Πολλές από τις αμφισβητήσεις στην θεωρία της γονιμότητας εστιάζονται στην ταυτόχρονη εξέταση της με την προσφορά εργασίας ή το εισόδημα. Ήδη από την εποχή του Malthus σε μακροικονομικό επίπεδο το ερώτημα ήταν κατά πόσο η οικονομική ευημερία προσδιορίζει την γονιμότητα ή κατά πόσο η γονιμότητα προσδιορίζει την ευημερία. Πιο πρόσφατα η διανομή του εισοδήματος έχει κατά κάποιο τρόπο αντικαταστήσει σε βαρύτητα την οικονομική ευημερία και μεγέθυνση αλλά οι ίδιοι προβληματισμοί εξακολουθούν να παραμένουν (Repetto 1978· Lindert 1978). Σε μικροοικονομικό επίπεδο, λόγω του ότι το εισόδημα του νοικοκυριού προέρχεται απο διαφορετικές πηγές, τα πράγματα περιπλέκονται. Πολλές μελέτες θεωρούν ότι η γονιμότητα περιορίζει την δυνατότητα συμμετοχής της μητέρας στο εργατικό δυναμικό (Bowen και Finegan 1969· Sweet 1973). Από την άλλη πλευρά η προσφορά εργασίας της γυναίκας λειτουργεί ανασταλτικά στην γονιμότητα (Bumpas και Westoff 1970· Ryder και Westoff 1971· Whelpton, Campell και Peterson 1977). Δηλαδή εντελώς ανεξάρτητα και αυτόνομα οι μελετητές της αγοράς εργασίας χρησιμοποιούσαν την γονιμότητα ως επεξηγηματική μεταβλητή της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ενώ το ίδιο έκαναν και οι δημογράφοι με την μεταβλητή της προσφοράς εργασίας όταν ανάλυαν την γονιμότητα. Ο προβληματισμός που δημιουργήθηκε είναι για το ποια από τις δύο αιτιατές σχέσεις είναι αληθής. Πολλοί είναι αυτοί που αποδέχτηκαν και τις δύο, δηλαδή ότι η γονιμότητα και η προσφορά εργασίας είναι ταυτόχρονα αίτιο και αιτιατό (Bagozzi Van Loo 1978· Hawthorn 1970· Easterlin 1978· Turchi 1975β· Willis 1973), ενώ άλλοι θεώρησαν και την γυναικεία αμοιβή ως ενδογενή μεταβλητή περιπλέκοντας περισσότερο την ανάλυση.

'Αλλες μεταβλητές που έχουν σχέση με την προσφορά εργασίας και τα εισοδήματα παραλείπονται (π.χ. ατομικά χαρακτηριστικά), ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η μεταβλητή της εκπαίδευσης καλείται να είναι η κοινή εξωγενής μεταβλητή μαζί με το εισόδημα του συζύγου (Cain και Dooley 1976· Winegarden 1976). Εκτός από τα πολύπλοκα προβλήματα ερμηνείας των apriori επιδράσεων της κάθε μεταβλητής, εμφανίζονται έντονα στατιστικά προβλήματα π.χ. πολυσυγραμμικότητα (Cramer 1980). Η ενδογένεια τόσων πολλών μεταβλητών δεν αφήνει περιθώρια για εναλλακτικές προσεγγίσεις π.χ. στάσεις ως προς τους ρόλους των δυο φύλων (Smith-Lovin και Tickamyer 1978).
- Η έννοια του ευκαιριακού κόστους είναι επίσης προβληματική. Είναι αμφίβολο κατά πόσο οι γυναίκες που δεν εργάζονται λόγω γονιμότητας μπορούν να υπολογίζουν το εισόδημα που δυνητικά αναμένεται να λάβουν όταν (επανα) ενταχθούν στο εργατικό δυναμικό, ιδιαίτερα όταν δεν έχουν προηγούμενη εμπειρία.
- 'Ενας άλλος μηχανισμός που η ανάλυση δεν περιέχει, προέρχεται από τις αποφάσεις που παίρνονται. Σε περίπτωση που η γυναίκα εργάζεται και συνεισφέρει στο εισόδημα του νοικοκυριού έχει περισσότερες δυνατότητες συμμετοχής, απ' ότι η μη εργαζόμενη, σε αποφάσεις που αφορούν το νοικοκυριό και ως εκ τούτου μπορεί να μην υπερβεί τον αριθμό παιδιών που θέλει να αποκτήσει (Weller 1968).
- Η σχέση εισοδήματος γονιμότητας δεν είναι απόλυτα σαφής. Αν και οι περισσότερες μακροοικονομικές προσεγγίσεις δείχνουν μία θετική σχέση (Ben-Porath 1973· Easterlin 1973), συνήθως οι μικροοικονομικές προσεγγίσεις έχουν αμυδρή ή μηδενική ένδειξη της θετικής σχέσης (Cramer 1979· Turci 1975a· Westoff και Ryder 1977).

Η θεωρία της γονιμότητας αφορά καπιταλιστικές κοινωνίες, όπου η σύγχρονη αντισύλληψη έχει ευρεία διάδοση και τείνει να χρησιμοποιείται αποτελεσματικά. Οι γονείς μπορεί να καθυστερήσουν την απόκτηση του πρώτου, δεύτερου κ.ο.κ. παιδιού ή να συντομεύσουν το διάστημα απόκτησης τους. Δυναμικά και περισσότερο ρεαλιστικά αποφασίζουν γιά κάθε παιδί μεμονομένα λαμβάνοντας υπόψη τον αριθμό των παιδιών που ήδη έχουν. Πάνω στις γραμμές αυτές και με βάση την κριτική που έχει δεχτεί η θεωρία από την πλευρά των κοινωνιολόγων κυρίως, αναπτύσσεται η δυναμική προσέγγιση και η θεωρία του R. Easterlin (1969, 1973, 1976).

6.4. Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΟΥ EASTERLIN: ΣΥΖΕΥΞΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ

Κρίνεται σκόπιμο πρίν την παρουσίαση της θεωρίας του R. Easterlin, να γίνει μία σύντομη σύνοψη των τάσεων που συνθέτει (κοινωνιολογική κριτική και Νέα Οικονομική Θεωρία του Νοικοκυριού).

Οι κοινωνιολόγοι σε αντίθεση με τους οικονομολόγους όταν εξετάζουν την γονιμότητα επικεντρώνονται κύρια στην πλευρά της (ανα-) παραγωγής (δηλαδή όχι της κατανάλωσης) καθώς και του τρόπου που αυτή μπορεί δυνητικά και πρακτικά να μειωθεί (με αντισύλληψη), ή να μην φτάσει στο βιολογικά μέγιστο σημείο (δίχως αντισύλληψη). Κλασικό παράδειγμα αποτελεί η ερμηνεία των K. Davis και J. Blake (1956), η οποία εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο διάφοροι παράγοντες επενεργούν διαπλαστικά και δυναμικά στην αναπαραγωγική συμπεριφορά. Η βιολογική και δημογραφική γονιμότητα σχετίζονται μεταξύ τους καθώς και με παράγοντες όπως το εισόδημα, το θρήσκευμα, ο τόπος διαμονής, η εκπαίδευση κ.ά., οι οποίοι θεωρούνται ως διαφορικοί της γονιμότητας (βλ. κεφ. 3.1.). Όπως τονίζουν οι Davis και Blake, οι (κοινωνικοί) παράγοντες αυτοί δεν διαμορφώνουν άμεσα την αναπαραγωγική συμπεριφορά αλλά την στάση πρός αυτή, μέσω της γενετήσιας σχέσης και της τεκνογονίας. Δηλαδή η επενέργεια τους στη γονιμότητα είναι έμμεση και επέρχεται μέσω ενός αριθμού περιοριστικών συνθηκών (ενδιάμεσων μεταβλητών: γενετήσια σχέση, σύλληψη, κύηση και τοκετός). Το αναλυτικό πλαίσιο των Davis και Blake είναι ιδιαίτερα σημαντικό διότι διαχώρισε την φυσική από την ελεγχόμενη γονιμότητα, εισήγαγε την έννοια της γενετήσιας σχέσης ή ένωσης, δηλαδή την πρόσκαιρη ή μόνιμη ένωση ετερόφυλων ατόμων δίχως να εξετάζεται αν η ένωση αυτή έχει κοινωνική καταξίωση (Τσαούσης 1986). Με τον τρόπο αυτό η γονιμότητα εξετάζεται στο σύνολο της (συζυγική και μη συζυγική) και διασπάται η κοινωνική, φυσική, βιολογική και περιοριστική της διάσταση. Η ταξινόμηση αυτή των μεταβλητών που συνθέτουν τη γονιμότητα, διαμόρφωσε παράλληλα και το κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς διότι μπορεί να εκτιμηθεί ο βαθμός επιρροής (συσχέτισης) κάθε μιας μεταβλητής ξεχωριστά.

Οι μικροοικονομικές προσεγγίσεις από την πλευρά τους επικεντρώνονται κυρίως στη σχέση (θετική, αρνητική ή τύπου U) που έχει το εισόδημα και η γονιμότητα. Μία πιθανή αιτία για την μη πιστοποίηση γραμμικής σχέσης οποδίδεται στην απλή μορφή του βασικού υποδείγματος, τις περιοριστικές υποθέσεις που αποδέχεται και την μη ενσωμάτωση άλλων πρόσθετων παραγόντων. Για παράδειγμα η παραδοχή ότι οι προτιμήσεις και οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί παράγοντες είναι σταθεροί αγνοεί τις έντονες επιδράσεις που προέρχονται απο την διαδικασία των μεταβολών στα ποσοστά της αστικοποίησης ή του τόπου διαμονής, της θρησκείας, του οικογενειακού περιβάλλοντος, του κοινωνικού status κ.ο.κ. Σημαντικότερη από τις επιδράσεις-παρελήψεις αυτές θεωρείται η κοινωνική κινητικότητα (Leibenstein 1974). Η αλλαγή π.χ. κοινωνικής-οικονομικής θέσης μεταβάλλει την συμπεριφορά του

νοικοκυριού[95] με την υϊοθέτηση του καταναλωτικού πρότυπου που είναι άτυπα καθιερωμένο στη νέα του θέση. Η μίμηση και απόκτηση status αγαθών όπως είναι π.χ. η κατοικία, το αυτοκίνητο, η υψηλή εκπαίδευση κ.ά., γίνονται στόχοι για την καθιέρωση και αποδοχή του νοικοκυριού στον νέο του χώρο. Γενικά ισχύει ότι όσο υψηλότερα βρίσκεται στην κοινωνική διαστρωμάτωση το νοικοκυριό τόσο μεγαλύτερη η ανάγκη και η επιθυμία απόκτησης ακριβών αγαθών. Με βάση την κριτική παραδοχή αυτή, ο H. Leibenstein (1974) χρησιμοποιώντας ως δείκτη την σχετική έννοια του εισοδήματος[96] προσδιορίζει την "πολυπόθυτη" για τους οικονομολόγους θετική συσχέτιση εισοδήματος-γονιμότητας.

Ο R. Easterlin (1966, 1969, 1973, 1978, 1980), έχει λάβη υπόψη τους παραπάνω προβληματισμούς, στην προσπάθεια του να ερμηνεύσει την γονιμότητα διερύνοντας το αρχικό υπόδειγμα του G. Becker (1960) και της Νέας Οικονομικής Θεωρίας. Προσδιορίζει ένα σύνολο πρόσθετων μεταβλητών: προτιμήσεις, αριθμός ζώντων παιδιών, φυσική γονιμότητα και ψυχολογικό κόστος της αντισύλληψης τις οποίες υποστηρίζει ότι θα έχουν σημαντική επίδραση στη γονιμότητα. Το αναλυτικό πλαίσιο της υπόθεσης του R. Easterlin, δίνεται από το Διάγραμμα 8. Τα σύμβολα + και - δείχνουν την δυνητική σχέση ανάμεσα στις μεταβλητές. Η φορά του τόξου (-->) δείχνει την επίδραση της μιας μεταβλητής στην άλλη π.χ. οι προτιμήσεις επιδρούν θετικά (+) στη γονιμότητα. Όπως φαίνεται από το διάγραμμα μόνο το εισόδημα και η γονιμότητα αλληλοεπηρεάζονται (-->).

---

[95] Πρόκειται για μια έμμεση υπόνοια της επίδρασης των κοινωνικών κανόνων. Δηλαδή προεκτείνοντας την συλλογιστική αυτή μπορούμε να πούμε ότι οι κοινωνικοί κανόνες πιέζουν για κατανάλωση ή γονιμότητα σε κάθε αντίστοιχη κοινωνική ομάδα.

[96] Δηλαδή το τρέχων οικογενειακό εισόδημα σε σχέση με τις δαπάνες που θεωρούνται ως αναγκαίες και συμβατές με την κοινωνική ομάδα που ανήκουν.

Διάγραμμα 8. Αναλυτικό Πλαίσιο της Γονιμότητας που Προτείνει ο R. Easterlin.

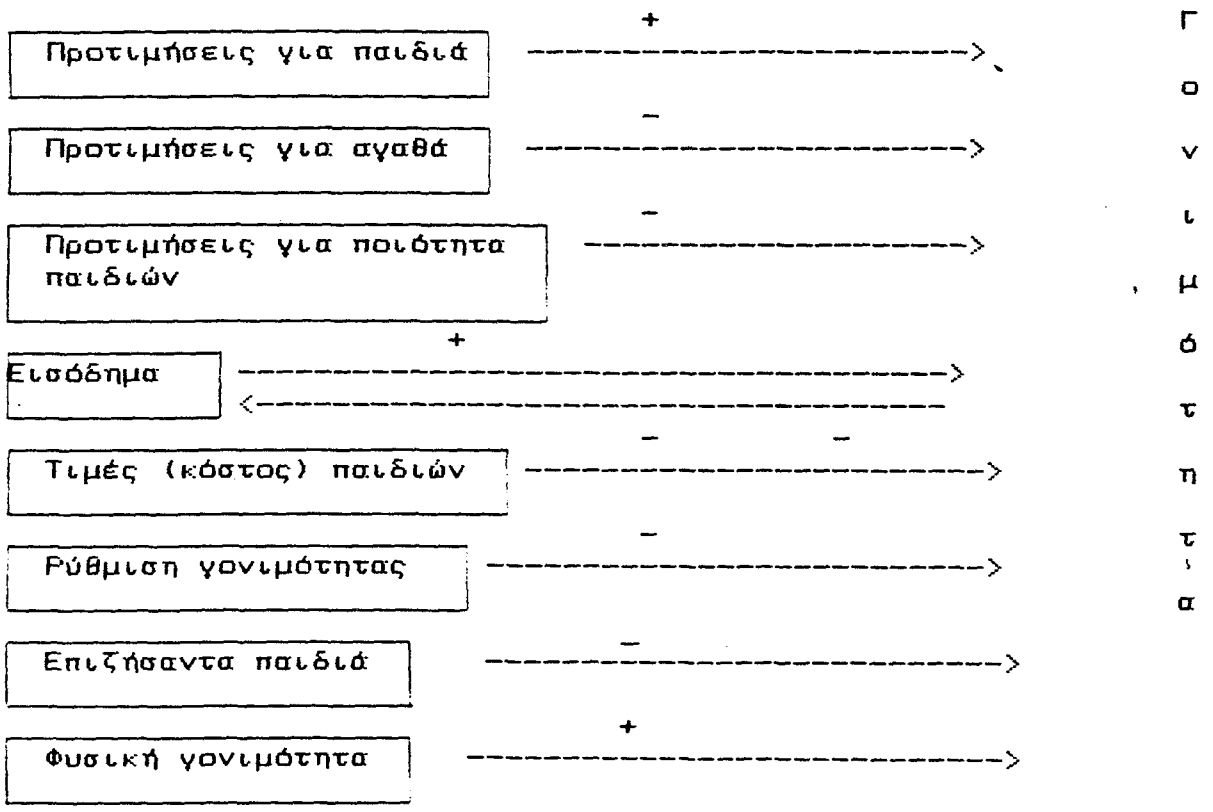

Η επίδραση της μεταβλητής των προτιμήσεων[97] στην επεξήγηση της γονιμότητας που χρησιμοποιεί ο Easterlin, αποκτά σημαντικότητα λόγω της περιορισμένης διάθεσης πόρων που έχει το ζευγάρι. Η επιλογή μεταξύ γονιμότητας και απόκτησης καταναλωτικών αγαθών καθίσταται απαραίτητη για την ορθολογική διάθεση των πόρων αυτών. Το εισόδημα μαζί με τις τιμές προσδιορίζουν την ποσότητα ενός αγαθού που μπορεί να αποκτηθεί. Υψηλότερα εισοδήματα παρέχουν τη δυνατότητα απόκτησης περισσότερων αγαθών. Υποτίθεται ότι το σύστημα των ατομικών προτιμήσεων είναι διαμορφωμένο κατά τέτοιο τρόπο ώστε τα υψηλότερα εισοδήματα να "συνοδεύονται" με υψηλότερη γονιμότητα. Δηλαδή υπάρχει άμεση αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο

---

[97] Υποτίθεται ότι οι προτιμήσεις διαμορφώνονται στο γονικό περιβάλλον. Αποτελούν δηλαδή συνάρτηση του θρησκεύματος, του τόπου προέλευσης, του επιπέδου εκπαίδευσης των γονιών, του εισοδήματος κ.ο.κ.

ως εκ τούτου συνδέονται με παράγοντες ατομικών χαρακτηριστικών, την αγορά εργασίας και τις κυκλικές διακυμάνσεις. Το εισόδημα αυτό μαζί με τις τιμές προσδιορίζουν την ποσότητα αγαθών που δύναται να αποκτήσει το ζευγάρι ενώ οι προτιμήσεις αφορούν τις καταναλωτικές φιλοδοξίες.

Ως τιμή ορίζεται το κόστος απόκτησης ενός αγαθού καθώς και ο χρόνος που είναι αναγκαίος για την φροντίδα και ανατροφή των παιδιών. Η έννοια του ευκαιριακού κόστους που έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα στην Νέα Οικονομική Θεωρία του Νοικοκυριού έχει υιοθετηθεί και στην προσέγγιση του Easterlin.

Η ζήτηση παιδιών, αποτελεί την μία πλευρά του συνολικού υποδείγματος. Η πλευρά της προσφοράς λαμβάνεται υπόψη αν χρησιμοποιηθεί η μεταβλητή του αριθμού γεννήσεως ζώντων (συνολικές γεννήσεις μείον νεογνή-βρεφική θνησιμότητα) πάνω στην οποία στηρίζεται η επιθυμία απόκτησης άλλων παιδιών. Το υπόδειγμα προϋποθέτει ότι ο αριθμός των γεννηθέντων παιδιών μειώνεται καθώς οι πιθανότητες επιβίωσης αυξάνουν, κάτι που παρατηρείται στις αναπτυγμένες χώρες.

Ως φυσική γονιμότητα ορίζεται από τον R. Easterlin, ο αριθμός των παιδιών που μπορεί να αποκτήσει ένα ζευγάρι κάτω από τις υφιστάμενες βιολογικές, φυσιολογικές και πολιτισμικές συνθήκες σε *περίπτωση που δεν έκανε κάποια συνειδητή περιοριστική προσπάθεια.* Πρόκειται δηλαδή για το ανώτατο όριο παιδιών που δυνητικά μπορεί να αποκτηθεί. Η ρύθμιση της γονιμότητας βασίζεται στους παράγοντες της επιτυχίας, της στάσης και του κινήτρου. Το κίνητρο είναι η διαφορά μεταξύ φυσικής και επιθυμητής γονιμότητας. Όσο μεγαλύτερο είναι το μεταξύ τους χάσμα τόσο μεγαλύτερο είναι το κίνητρο μείωσης της γονιμότητας. Οι στάσεις και η επιτυχία σχετίζονται με την γενική αποδοχή και εφαρμογή του οικογενειακού προγραμματισμού από το ζευγάρι. Απόκληση από τον επιτυχή οικογενειακό προγραμματισμό συνεπάγει κόστος χρηματικό και ψυχολογικό. Γιαυτό η ενημέρωση και το κόστος ενημέρωσης θεωρείται ως επένδυση με την έννοια ότι αποκτά κανείς τη δυνατότητα να προμηθευτεί τα απαραίτητα μέσα αντισύλληψης και να μειωθεί έτσι το συνολικό κόστος. Η πραγματική ή άριστη γονιμότητα είναι αποτέλεσμα μεγιστοποίησης της ωφελιμότητας με δεδομένο τον εισοδηματικό περιορισμό και την τεχνολογία του νοικοκυριού (δηλαδή την μέθοδο αντισύλληψης).

Αν και στην αρχική διατύπωση του υποδείγματος του R. Easterlin, στηρίχθηκε η ερμηνεία των βραχυχρόνιων διακυμάνσεων της γονιμότητας, εντούτοις αργότερα υποστηρίχθηκε ότι έχει την ικανότητα να ακολουθεί την εξελικτική της τάση σε όλα τα στάδια της δημογραφικής μετάβασης, λόγω της εισαγωγής και χρήσης των εννοιών που κάνει (π.χ. φυσική, πραγματική γονιμότητα) οι οποίες αναφέρονται ή αφορούν κοινωνίες σε διάφορες φάσης εξέλιξης. Το Διάγραμμα (9), δείχνει χαρακτηριστικά πώς κάτι τέτοιο είναι εφικτό. Σε φτωχές οικογένειες (ή χώρες), με κακές συνθήκες ιατρικής περίθαλψης, διατροφής, υγιεινής και με σεξουαλικές προκαταλήψεις η επιθυμητή γονιμότητα - δηλαδή τα παιδιά που θα ήθελαν οι γονείς να αποκτήσουν όταν το κόστος αντισύλληψης είναι ελάχιστο - υπερτερεί της φυσικής γονιμότητας. Η πραγματική

Διάγραμμα 9. Η Διαφορική-Διαχρονική Εξέλιξη της Γονιμοτητας

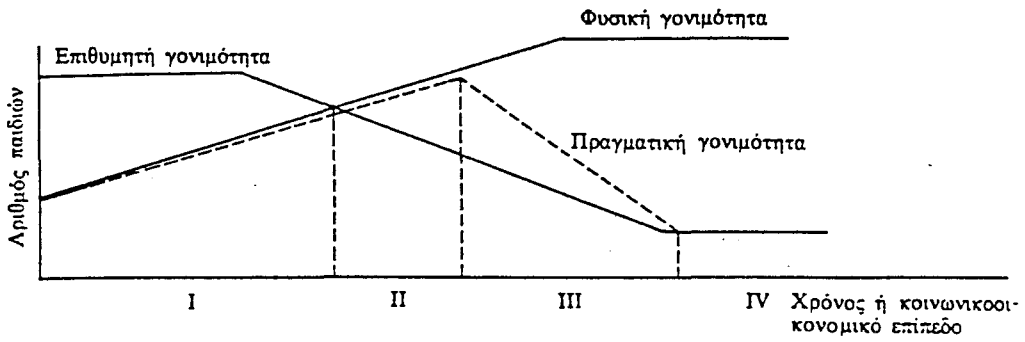

Πηγή: Μπαλούρδος 1989

γονιμότητα, κάτω από τις συνθήκες αυτές προσδιορίζεται από παράγοντες υγείας, επαρκούς διατροφής και παραδοσιακής σεξουαλικής συμπεριφοράς (επίπεδο I, Διάγραμμα 9).

Όταν η κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη προχωρήσει, η φυσική γονιμότητα αυξάνει και η επιθυμητή μειώνεται. Έτσι εξηγείται η άνοδος των γεννήσεων σε πολλές χώρες πρίν την μεταβατική περίοδο. Τα παιδιά θεωρούνται ως ένα είδος ασφάλειας (επένδυσης), διότι από μικρή ηλικία θα μπορέσουν να εργαστούν, ενώ μελλοντικά θα φροντίζουν τους γέρους γονείς. Με άλλα λόγια τα παιδιά είναι το κεφάλαιο του φτωχού.

Αρχικά η υπεροχή του πραγματικού αριθμού παιδιών έναντι του επιθυμητού είναι χαμηλή, λόγω του υψηλού κόστους ελέγχου των γεννήσεων. Η σημασία της προσφοράς εργασίας των παιδιών αρχίζει να μειώνεται. Προοδευτικά η εκπαίδευση αρχίζει να θεωρείται καλύτερη επένδυση για τα παιδιά, ενώ με νόμο κατοχυρόνεται η μη συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό μέχρι κάποιας ηλικίας και η εκπαίδευση τους (επίπεδο II).

Ωστόσο με την πρόοδο της τεχνολογίας, το κόστος μείωσης των γεννήσεων ελαττώνεται. Η απόσταση μεταξύ φυσικής και επιθυμητής γονιμότητας αυξάνει, ενώ η πραγματική γονιμότητα διαχωρίζεται από την φυσική (επίπεδο III).

Όταν το κόστος αντισύλληψης γίνει ελάχιστο, η επιθυμητή γονιμότητα θα ταυτιστεί με την πραγματική (επίπεδο IV). Το κράτος στο τελευταίο αυτό επίπεδο, φροντίζει για την εκπαίδευση, την περίθαλψη και την μελλοντική απασχόληση των παιδιών. Οι γονείς αφού αποκτήσουν ένα παιδί ουσιαστικά αποσπούν μόνο ψυχική ευχαρίστηση από αυτό.

Έτσι η γονιμότητα έχει φτάσει στην τελική φάση και ελέγχεται από την ίδια την οικογένεια, ενώ οι αποφάσεις δεν παίρνονται με κριτήρια "επένδυσης" αλλά με κριτήρια κόστους-ωφέλειας (Easterlin κ.ά. 1976). Υποτίθεται ότι στην τελευταία αυτή φάση η γονιμότητα δεν παραμένει σταθερή. Αυτό μπορεί να συμβεί μόνο προσωρινά, διότι υπό την άμεση επίδραση οικονομικών, κοινωνικών κ.ά. παραγόντων προκύπτει το φαινόμενο των διακυμάνσεων.

Η καινοτομία του R. Easterlin εντοπίζεται στη μεταβλητή των προτιμήσεων για παιδιά που τις διαχωρίζει από τις ανταγωνιστικές προτιμήσεις που αφορούν τα καταναλωτικά πρότυπα. Οι τελευταίες σχηματοποιούνται στο πατρικό περιβάλλον. Δηλαδή τα παιδιά υποτίθεται ότι συνηθίζουν και αποδέχονται το επίπεδο ζωής της γονικής οικογένειας και κατ' επέκταση επιδιώκουν να το επιβάλλουν στην δική τους. Το μέγεθος του εισοδήματος αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την διαμόρφωση των προτιμήσεων και επηρεάζεται από τον αριθμό των ατόμων που απαρτίζουν το νοικοκυριό. Παιδιά που μεγαλώνουν σε πλούσια νοικοκυριά όταν ενηλικιωθούν έχουν συνήθως μεγαλύτερες φιλοδοξίες ή προτιμήσεις. Η υπόθεση αυτή μπορεί να είναι αληθής, αλλά υπάρχει και η πιθανότητα οι φιλοδοξίες να τροποποιηθούν λόγω έκτακτων και επίκαιρων (κυκλικών) καταστάσεων. Περισσότερα παιδιά επιφέρουν μεγαλύτερη ικανοποίηση αλλά μόνο ένα ποσοστό από τους γονείς έχουν μεγαλύτερη επιθυμία ή προτίμηση για απόκτηση τους. Παιδιά που έχουν γεννηθεί σε περιόδους οικονομικής ανάκαμψης, έχουν έντονες επιθυμίες για την απόκτηση ακριβών (status) αγαθών και σε περίπτωση που συνάπτουν γάμο σε περίοδο οικονομικών δυσχερειών τότε συναντούν δυσκολίες ως προς την

ικανοποίηση των καταναλωτικών τους φιλοδοξιών και βρίσκουν λύση με μείωση της γονιμότητας. Ο αντίθετος κύκλος εντοπίζεται για άτομα που έχουν μεγαλώσει σε περιόδους οικονομικής ύφεσης και συναντούν οικονομική ευημερία όταν παντρεύονται. Οι καταναλωτικές τους φιλοδοξίες εκπληρώνονται σχετικά εύκολα, η οικονομική πίεση που δέχονται είναι αμυδρή και ασήμαντη, η ηλικία γάμου σχετικά μικρή και κατ' επέκταση η γονιμότητα βρίσκεται σε ικανοποιητικά επίπεδα. Ωστόσο, ακόμη και σε περιόδους σχετικής οικονομικής ευστάθειας μπορεί η γονιμότητα να μεταβληθεί. Σε περίπτωση, για παράδειγμα που το επιθυμητό επίπεδο κατανάλωσης των παιδιών είναι παρόμοιο με του πατρικού στην βέλτιστη του κατάσταση και αδυνατούν να το αποκτήσουν κατά τα αρχικά χρόνια του γάμου τότε μειώνεται η γονιμότητα.

Για εμπειρική εφαρμογή των παραπάνω συλλογισμών χρειάζεται το διαγενεακό οικογενειακό επίπεδο, το οποίο είναι έννοια σύνθετη και αποτελεί συνδυασμό δύο μεταβλητών: των προτιμήσεων και των διαθέσιμων πόρων. Το οικονομικό επίπεδο της γονικής οικογένειας που είναι κατά προσέγγιση η μεταβλητή για την διαμόρφωση των καταναλωτικών προτύπων[98] σε σύγκριση με το οικονομικό επίπεδο της ίδιας της οικογένειας που αποκτούν αργότερα τα παιδιά δείχνει τη δυνατότητα της εκπλήρωσης των καταναλωτικών επιθυμιών αυτών. Δηλαδή ο σύνθετος δείκτης του διαγενεακού οικονομικού επιπέδου απεικονίζει τη σχέση επιθυμίας- φιλοδοξίας και δυνατότητας εκπλήρωσής της.

Τα έτη 1978 και 1980, ο R. Easterlin επηρεασμένος προφανώς από την δυναμική αύξηση της προσφοράς εργασίας των γυναικών προσάρμοσε το αναλυτικό του πλαίσιο περισσότερο πρός την κατεύθυνση της αγοράς εργασίας[99] και των κυκλικών διακυμάνσεων, ξεφεύγοντας από τα στατικά αναλυτικά πλαίσια. Υποστηρίζει ότι μία μικρή σε μέγεθος γενεά δυνητικά δημιουργεί μείωση στην αναλογία νέων στο εργατικό δυναμικό, με αποτέλεσμα τα άτομα της γενεάς αυτής να έχουν καλύτερη οικονομική άνεση σε ολόκληρο τον κύκλο της ζωής τους διότι περισσότερες θέσεις εργασίας υφίστανται από ότι χρειάζονται με αποτέλεσμα οι μισθοί να είναι σχετικά υψηλοί. Κεντρική θέση του προσαρμοσμένου υποδείγματος του Easterlin είναι η οπτιμιστική του άποψη για τις μικρές σε μέγεθος γενεές, τις οποίες υποστηρίζει ότι δυνητικά θα κάνουν περισσότερα παιδιά. Αντίθετα σε μεγάλες γενεές, υπάρχει υπερπλήρωση νεαρών στόμων στην αγορά εργασίας, ο ανταγωνισμός για την κάλυψη θέσεων μεγαλώνει και επικρατούν υποκειμενικά συναισθήματα και εκτιμήσεις ότι οι καιροί είναι δύσκολοι σε σχέση με τις φιλοδοξίες που έχουν. Η υποκειμενική αυτή απαισιοδοξία αντανακλά στην ατομική συμπεριφορά με αύξηση της αναλογίας αυτοκτονιών, διαζυγίων, πολιτικής αποξένωσης, περιθωριοποίησης κ.ά. Η πιο σημαντική επίδραση όμως για την κοινωνική-οικονομική εξέλιξη συναντάται

---

[98] Απλοποιημένη μάλιστα προσέγγιση διότι αφήνει απ' έξω άλλες σημαντικές ποιοτικές μεταβλητές.

[99] Όπως έγινε με την θεωρία του Becker που εξελίχθηκε από την Νέα Οικονομική Θεωρία και την έννοια του ευκαιριακού κόστους.

όταν τα ίδια τα άτομα κάνουν δικές τους οικογένειες και που φυσικά είναι ολιγομελείς.

Σε αντίλογο με την "new woman hypothesis", ο R. Easterlin (1978, 1980) αποδίδει την αύξηση της αναλογίας γυναικών στο εργατικό δυναμικό στις μοντέρνες αντιλήψεις "απελευθερομένες από τον τροχό του γάμου και της φροντίδας των παιδιών". Δηλαδή ενώ μεταξύ ανδρών δεν υπάρχει κάποιος εμφανής ανταγωνισμός γενεών[100], το αντίθετο συμβαίνει με τις γυναίκες. Η επαγγελματική εμπειρία των πιο ηλικιωμένων είναι περιορισμένης εμβέλειας, λόγω συνεχών μετακινήσεων εισόδου και εξόδου, δεν ασκούν συνήθως διαφορετικό επάγγελμα από τις νεότερες ούτε και κατέχουν καλύτερες θέσεις, ενώ σπάνια άνδρες και γυναίκες της ίδιας ηλικίας και εκπαίδευσης ασκούν παρόμοια ή ταυτόσημα επαγγέλματα. Σε συγκρίσεις με δεδομένα για τις Η.Π.Α., ο Easterlin, διαπιστώνει ότι η κατάσταση στις καλύτερες αμοιβές που απολαμβάνουν οι άνδρες δεν φαίνεται να έχει μεταβληθεί στην δεκαετία του 1970 και 1980 (Easterlin 1980).

Η αντιπαράθεση στην ερμηνεία της ταυτόχρονης μείωσης της γονιμότητας και της αύξησης της αναλογίας γυναικών στο εργατικό δυναμικό με την "new woman hypothesis" εμπειρικά αποδίδεται με την έννοια του σχετικού εισοδήματος "relative income hypothesis". Ένα νεαρό ζευγάρι το οποίο νομίζει ότι θα έχει χαμηλό εισόδημα για να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες του αυξάνει το μέγεθος του εισοδήματος αυτού μειώνοντας τον αριθμό των παιδιών που πρόκειται να αποκτήσει[101]. Ο μηχανισμός δράσης της υπόθεσης αυτής είναι σχετικά απλός, πρωτότυπος και εμπειρικά λειτουργικός: Για τις Η.Π.Α., ζευγάρια που έχουν παντρευτεί κατά την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης (1929), αισθάνονται την αγοραστική τους δύναμη χαμηλότερη από των γονιών τους με αποτέλεσμα να μειώσουν το μέγεθος της δικής τους οικογένειας. Κατά αντιστοιχία, τα νεαρά άτομα της δεκαετίας του 1950[102], έχουν γεννηθεί περίπου την δεκαετία του 1930 και αποτελούν γενεά "baby bust". Όταν η οικονομικά και ποσοτικά "στερημένη" αυτή γενεά αποκτά δική της οικογένεια αισθάνεται ότι βρίσκεται σε καλύτερη θέση από αυτήν της πατρικής οικογένειας και καλύπτει την πραγματική και ψυχολογική έλλειψη που αντιμετώπιζε στο παρελθόν με την απόκτηση πολλών παιδιών. Έτσι την δεκαετία του 1950 ερμηνεύεται το απροσδόκητο "baby boom" στις Η.Π.Α.[103]. Την ίδια περίοδο στο διάστημα μεταξύ 1940 και 1960, οι νεαρές γυναίκες μείωσαν την συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό σε σύγκριση με προηγούμενες γενεές. Επειδή οι νεότερες και πιο ηλικιωμένες γυναίκες μπορούν

---

[100] Διότι συνήθως οι ηλικιωμένοι διαθέτουν περισσότερο ανθρώπινο κεφάλαιο (On the Job Training), καλύτερη απασχόληση ή θέση στο επάγγελμα.

[101] Η υπόθεση αυτή είνσι και καθοριστική για την εργασία αυτή, διότι με άλλα λόγια λέει ότι η μείωση των γεννήσεων μεταβάλλει την διανομή του εισοδήματος.

[102] Ουσιαστικά ο Easterlin ενδιαφέρεται για το διάστημα 1946-61, που παρατηρήθηκε το "baby boom".

[103] Η ερμηνεία του Easterlin είνσι και η μοναδική που υπάρχει στο θέμα αυτό.

να υποκατασταθούν στην αγορά εργασίας οι εργοδότες προτιμούσαν τις δεύτερες διότι οι νεαρές την εποχή εκείνη θεωρούσαν πιο ελκυστική τη δημιουργία μεγάλης οικογένειας και την απασχόληση κοντά στο σπίτι. Το τελικό συμπέρασμα του R. Easterlin (1980), είναι ότι η ζωή στις Η.Π.Α., είναι ένας αυτοδημιούργητος κύκλος[104] των υφιστάμενων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών με διάρκεια γύρω στα σαράντα χρόνια, δηλαδή η οικονομική κατάσταση ενός ατόμου έχει μεγάλη εξάρτηση από το μέγεθος και την επίδραση της γενεάς του. Με βάση τις συλλογιστικές αυτές, όπως προαναφέρθηκε το υπόδειγμα καταφέρνει να ερμηνεύσει μοναδικά το baby boom στα τέλη του 1940 και του 1950[105] και το baby bust της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές του 1970[106] στις Η.Π.Α.. Σε γενικές γραμμές το σχετικό εισόδημα εμφανίζεται να επεξηγεί ικανοποιητικά την τάση της γονιμότητας στον οικονομικό κύκλο, ενώ σε διαστρωματικά δεδομένα καθιερώθηκε να εξετάζεται η επίδραση του μεγέθους της γενεάς.

Εκτός από το σχετικό εισόδημα που αφορά την μακροχρόνια επίδραση των προτιμήσεων και των κυκλικών διακυμάνσεων, σημαντικότητα παρουσιάζει και το μόνιμο εισόδημα ως μέτρο αποτίμησης της τρέχουσας ευημερίας του ζευγαριού. Είδαμε για παράδειγμα στη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης, ότι η δημογραφική ισορροπία επιφέρει μία οικονομική πρόοδο η οποία όπως αποδείχτηκε κάθε άλλο παρά επισφαλής είναι. Από την άλλη πλευρά, μία νέα οικονομική κρίση[107] προκαλεί ένα αντίστοιχο schok ή bust στην αναπαραγωγική συμπεριφορά μετά την κρίση της δεκαετίας του 1970. Έχουμε δηλαδή, καταγράψει δύο σημαντικά και αντικρουόμενα γεγονότα (α) την προσαρμογή του ρυθμού αναπαραγωγής στους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης πρίν και λίγο μετά τον πόλεμο και (β) την παραιτέρω μείωση της γονιμότητας με έτος εκίνησης το 1965 και συνέχεια πέρα από την περίοδο των πετρελαϊκών κρίσεων. Πρέπει δηλαδή με την υπόθεση του Easterlin, μεταξύ άλλων να "ψάξουμε" στις επί μέρους διαδοχικές κοορτές για να δωθεί μία ικανοποιητική ερμηνεία.

Το υπόδειγμα του R. Easterlin, είναι απλό, ιδιαίτερα χρήσιμο και σύμφωνα με την δική μας άποψη το πιο πλήρες και ολοκληρωμένο που υπάρχει διότι: (α) κάνει χρήση ενοιών όπως η φυσική, επιθυμητή πραγματική γονιμότητα, διασυνδέει την ζήτηση με παράγοντες (βιολογικής) προσφοράς και εξετάζει τις βραχυχρόνιες με επιδράσεις του οικονομικού κύκλου. (β) Ενσωματώνει στην μικροοικονομική θεωρία της γονιμότητας κοινωνιολογικούς και ψυχολογικούς παράγοντες, προσφέροντας μία περισσότερο

---

[104] Ονομάζεται και ως κύκλος του Easterlin ή ο νέος κύκλος Kuznets.

[105] Λόγω των χαμηλών γεννήσεων του 1920 και του 1930, δηλαδή λόγω της τότε δημιουργίας "αδύνατων" γενεών.

[106] Οι "baby boom" γενεές των προηγούμενων δεκαετιών όταν μπήκαν σε αναπαραγωγική ηλικία αντέδρασαν με εντελώς αντίθετο τρόπο από ότι οι γονείς τους.

[107] Βλέπε κεφάλαιο δεύτερης δημογραφικής μετάβασης.

διεπιστημονική ερμηνεία. (γ) Πλαισιώνει την τάση της γονιμότητας σε όλα τα διαδοχικά στάδια της δημογραφικής μετάβασης (Διάγραμμα 9). (δ) Προσφέρεται για πολιτική-πρόβλεψη υπογεννητικότητας ή γήρανσης. Για παράδειγμα, η εφαρμογή του υποδείγματος στη χώρα μας δεν έχει εφαρμογή λόγω μη εμφάνισης του baby boom. Το baby bust της δεκαετίας του 1980 και η συνέχεια του μέχρι τη δεκαετία του 1990 σε συνάρτηση με την πολιτική λιτότητας της τρέχουσας δεκαετίας, προδικάζει την εμφάνηση baby boom μετά το έτος 2000 και φυσικά πρέπει να ληφτούν θετικά μέτρα για την εμφάνιση του δυνητικού και επιθυμητού αυτού γεγονότος.

Οι συναρτησιακές σχέσεις με βάση τις νέες προσαρμογές που συζητήθηκαν μπορούν να αναδιατυπώνονται με την προσθήκη της μεταβλητής K, που θα αφορά τους κοινωνικούς κανόνες και της μεταβλητής RY για το σχετικό εισόδημα. Η προσφορά εργασίας της γυναίκας[108] επιδρά στην συγκεκριμμένη περίπτωση στην γονιμότητα ως proxy για τους κοινωνικούς κανόνες (η κοινωνική συμβατότητα του γυναικείου ρόλου της μητέρας και της εργαζόμενης) ή την μεταβλητή Pn. Δηλαδή έχουμε:

$$F = f[Pn(Lf),\ Pa,\ Y,\ RY,\ K(Lf),\ \Delta] \qquad (18)$$

$$Lf = g[Ph(F),\ Wf(F),\ RY,\ K,\ \Delta] \qquad (19)$$

Το ευκαιριακό κόστος, όπως και στις προϋγούμενες περιπτώσεις έχει διασπαστεί σε δύο κύρια τμήματα. Την αμοιβή της γυναίκας από την συμμετοχή της στο εργατικό δυναμικό [Wf(F)] και τον συνολικό χρόνο που χάνεται από την απασχόληση [Ph(F)]. Σε εμπειρικές εργασίες, ο χρόνος αυτός υποτίθεται ότι εξαρτάται από το ύψος της αμοιβής του άνδρα και της γυναίκας και τις προτιμήσεις και το βάρος της ανάλυσης επικεντρώνεται στις μεταβλητές αυτές. Με τον τρόπο αυτό η δυνητική αμοιβή της γυναίκας από την συμμετοχή της στο εργατικό δυναμικό θεωρείται ως proxy, για το ευκαιριακό κόστος (Cramer 1979). Σε άλλες περιπτώσεις η εκπαίδευση ερμηνεύεται ως proxy για την γυναικεία αμοιβή (Cain και Weinenger 1973· Hawthorn 1970).

Το υπόδειγμα του Easterlin έχει κατά καιρούς ονομαστεί ως "συναρπαστικό", "νεοτεριστικό", "μεγάλης συμβολής", "ερασιτεχνικό", "δέσμιο του χρόνου", "αμφίβολο" και "σεξιστικό" (Colins 1979). Για παράδειγμα ο P. Samuelson (1976) αναφέρει ότι η υπόθεση του Easterlin, είναι αξιόλογη λόγω της σπανιότητας της ανάμεσα στις οικονομικές θεωρίες, τοποθετημένη σε μια εξέχουσα θέση από τους μάλλον στείρους βερμπαλισμούς που οι οικονομολόγοι είχαν την τάση να περιγράφουν τις αποφάσεις γονιμότητας με όρους ασυναρτησίας των καμπυλών αδιαφορίας. Οι περισσότερες προοπτικές

---

[108] Η γυναικεία απασχόληση δεν είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τον Easterlin στην αρχική διατύπωση του υποδείγματος του. Περισσότερο είχε ασχοληθεί με την ενδογένεια του δυνητικού ή μόνιμου εισοδήματος (βλέπε Διάγραμμα 8).

για το μέλλον είναι μάλλον απαισιόδοξες για την αύξηση του πληθυσμού των αναπτυγμένων χωρών. Ενδεικνύουν αύξηση της συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, περισσότερο οικογενειακό προγραμματισμό, καθυστέρηση του γάμου, μείωση των γεννήσεων, κ.λπ. Αντίθετα μόνο ο Easterlin, φαίνεται να πιστεύει σε μία αντίστροφη τάση και γιαυτή την οπτιμιστική του πρόβλεψη κριτικάρεται.

Έχει ωστόσο διαπιστωθεί ότι άτομα που εισέρχονται στο εργατικό δυναμικό και προέρχονται από (ποσοτικά) μεγάλη κοορτή τυγχάνουν χαμηλότερης αμοιβής έναντι ατόμων που προέρχονται από μικρότερη κοορτή (Alsalam 1985· Bloom και Freeman 1986· Dooley 1986· Welch 1979). Το ερώτημα που προκαλείται από την διαπίστωση αυτή είναι αν και κατά πόσο η διαφοροποίηση αυτή προεκτείνεται για ολόκληρη την καριέρα του ατόμου ή εξαφανίζεται μετά από κάποιο σύντομο διάστημα παραμονής (Berger 1984, 1985· Bloom Freeman 1986· Nothaft 1985). Η θέση στον δημογραφικό κύκλο[109] έχει επίσης σημαντικότητα, διότι διαπιστώνεται ότι τα άτομα ρυθμίζουν ανάλογα με τη θέση αυτή την διάρκεια των σπουδών τους (Connelly 1986· Falaris και Peters 1985· Stapleton και Yong 1988· Wachter και Wachter 1984).

Το σπουδαιότερο χαρακτηριστικό της υπόθεσης του Easterlin, σύμφωνα με την δική μας άποψη, είναι η διασύνδεση της με το ανθρώπινο κεφάλαιο το οποίο υποτίθεται ότι επηρεάζεται από το μέγεθος της γενεάς από την οποία προέρχεται το άτομο και την αναλογία της σε σχέση με αυτές που την "περιτριγυρίζουν". Οι D.C. Stapleton και D.J. Yong (1988), υποστηρίζουν ότι οι προερχόμενοι από μεγάλες γενεές κάνουν μικρότερες επενδύσεις ανθρώπινου κεφαλαίου και αντίστροφα επιλέγονται μεγαλύτερες επενδύσεις από άτομα σε μικρότερες γενεές. Κυρίαρχη είναι επίδραση του δημογραφικού κύκλου διότι τα άτομα της κοορτής που βρίσκοται στην κορυφή του κύκλου αυτού επιλέγουν χαμηλότερη εκπαίδευση από άτομα άλλων γενεών λόγω αβεβαιότητας και αποθάρρυνσης για τις προοπτικές της εκπαίδευσης.

Οι περισσότερες εμπειρικές μελέτες για την σχέση κοορτής και ανθρώπινου κεφαλαίου κατέλειξαν στα εξής γενικά πορίσματα:

α) Ο όγκος των επενδύσεων σε ανθρώπινο κεφάλαιο, εξαρτάται από το μέγεθος της γενεάς που προέρχεται το άτομο καθώς και από το μέγεθος των υπολοίπων.

β) Γειτονικά κείμενες γενεές αλληλοεπηρεάζονται.

γ) Το μέγεθος της επένδυσης επηρεάζεται και από το μέγεθος των πιο κοντινών γενεών.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι η θεωρία του R. Easterlin διασυνδέται στην τελική της προέκταση με το ανθρώπινο κεφάλαιο. Η κατάληξη αυτή ήταν αναμενόμενη για πολλούς λόγους. Πρώτα η θεωρία της γονιμότητας επεξηγείται με οικονομικές μεταβλητές κυριώτερη των οποίων χαρακτηρίζεται το εισόδημα, όπως και να ορίζεται

---

[109] Η θέση είναι ανάλογη (α) του μεγέθους της κοορτής από την οποία προέρχεται το άτομο καθώς και από (β) το μέγεθος των γύρω κοορτών. Σε εκτιμήσεις π.χ. συναρτήσεων αμοιβών πρέπει να εξετάζεται η σημαντικότητα των μεγεθών (α) και (β).

(πλήρες, συνολικό, μόνιμο, κύκλου ζωής, του/της συζύγου, οικογενειακό κ.ά). Εκτός αυτού, όπως και η Νέα Οικονομική θεωρία, δεν ενσωματώνει απλά το εισόδημα (ή την προσφορά εργασίας) στην ανάλυση αλλά και το επεξηγεί. Η αμφίδρομη ερμηνεία γονιμότητας και εισοδήματος ή/και προσφοράς εργασίας είναι η τελική έκβαση των κυρίαρχων θεωρήσεων. Επίσης πρόκειται για ένα υπόδειγμα μη γραμμικής πληθυσμιακής ανάλυσης και με υποδείξεις για τα λάθη των δημογράφων που με την επιμονή τους να χρησιμοποιούν γραμμικές προβολές – το πρακτικό σταθερής κατανομής ηλικιών γραμμικό υπόδειγμα των Lotka-Bernouli– σε μη γραμμικά πεδία φτάνουν όπως εκ των υστέρων αποδεικνύεται, σε τραγικές για την πραγματικότητα προοπτικές.

6.5. ΔΙΑΔΟΧΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΠΑΙΔΙΩΝ: Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ[110]

Η δυναμική θεωρία της γονιμότητας, που αναπτύσσεται στο κεφάλαιο αυτό, δεν εξετάζει τον συνολικό αριθμό παιδιών που (δυνητικά) αποκτά το ζευγάρι, αλλά επικεντρώνεται στην απόφαση που παίρνεται σε μια συγκεκριμμένη χρονική στιγμή για την απόκτηση ενός (ακόμη) παιδιού. Υποτίθεται ότι το ζευγάρι δεν αποφασίζει μόνο για την απόκτηση του παιδιού, αλλά και την χρονική στιγμή που θα το αποκτήσει, δηλαδή ο χρόνος αποτελεί παράγοντα επιλογής. Η απόκτηση αυτή αφορά τις γεννήσεις ζώντων παιδιών, ενώ λαμβάνονται υπόψη και περιπτώσεις βρεφικής ή νεογνής θνησιμότητας. Υποτίθεται ότι η απόκτηση ενός (πρόσθετου) παιδιού, με δεδομένη την ύπαρξη άλλων παιδιών (0,1,...) στο νοικοκυριό προσδιορίζεται (α) από παράγοντες ζήτησης: πραγματικός και επιθυμητός αριθμός παιδιών (β) παράγοντες προσφοράς: ηλικία γάμου, δυνατότητα τεκνοποίησης, βρεφική–νεογνή θνησιμότητα, ηλικία, διάρκεια γάμου, και χρόνος διέλευσης από την απόκτηση του τελευταίου τέκνου και (γ) απο ρυθμίσεις πάνω στην προσφορά: γνώση και χρήση αντισύλληψης, στειρότητα.

Η προσέγγιση που αναπτύσσεται στο κεφάλαιο αυτό είναι κάτι παρόμοιο με τις αντίστοιχες προσεγγίσεις των R. Easterlin (1976), R. Repetto (1976), P. Haas (1974), K. Namboodiri (1972) και Δ. Μπαλούρδου (1988, 1989), αλλά ξεχωρίζει από αυτές διότι:

(α) Εκτός από την ζήτηση καλύπτει και παράγοντες (βιολογικής) προσφοράς.

(β) Επικεντρώνεται στην (διαδοχική) απόφαση αύξησης της οικογένειας με ένα (πρόσθετο) μέλος (παιδί) και όχι στο συνολικό αριθμό τους.

(γ) Εξετάζει τις προτιμήσεις και των δύο μελών της (πυρηνικής) οικογένειας.

(δ) Πρόκειται για θεωρητικό υπόδειγμα δίχως κάποια τυπική διάρθρωση από το οποίο χρησιμοποιούμαι μόνο περιορισμένες υποθέσεις

(ε) Ο χρόνος είναι βασική παράμετρος επιλογής–ανάλυσης.

---

[110] Το διατύπωση του κεφαλαίου αυτού προέρχεται κύρια από δικές μας πρωτοβουλίες.

Ο ρόλος της βιολογικής προσφοράς και η ρύθμιση της προσφοράς γενικότερα στον προσδιορισμό της γονιμότητας, έχει αποκτήσει ιδιαίτερη σημαντικότητα για δύο κυρίως λόγους. Πρώτα, ο R. Easterlin (1969, 1975) έδωσε έμφαση στη σπουδαιότητα των παραγόντων προσφοράς στην μελέτη του για τη δημογραφική μετάβαση των χωρών που αναπτύσσονται. Όπως χαρακτηριστικά τόνισε από την μία πλευρά υπάρχουν χώρες όπου οι περιορισμοί στη βιολογική προσφορά είναι καθοριστικής σημασίας, από την άλλη υπάρχουν χώρες "τέλειας αντισύλληψης" ενώ υπάρχουν και χώρες που παρεμβάλονται μεταξύ τους διότι βρίσκονται σε μία ενδιάμεση κατάσταση. Δεύτερον σε νεότερες μελέτες της Νέας Οικονομικής Θεωρίας του Νοικοκυριού, εξετάζεται η ρύθμιση της γονιμότητας (Mickael και Willis 1976· Heckman και Willis 1976).

Με την επιλογή της Νέας Οικονομικής Θεωρίας να περιορίσει την επεξηγηματική της διάσταση σε ένα βραχυχρόνιο πλαίσιο αναφοράς (επιλογή συνολικού αριθμού παιδιών)[111], περιορίστηκε μόνο στις δαπάνες (κόστος παιδιών) και ταυτόχρονα στερήθηκε της δυνατότητας να ερμηνεύσει την προσφορά, δηλαδή την δυνητική αύξηση ή την ποσοτική προσαρμογή στο ήδη υπάρχων μέγεθος (απόθεμα). Η προσφορά παιδιών ορίζεται ως ο δυνητικός αριθμός παιδιών που αποκτάται σε μια χρονική περίοδο και ταυτίζεται ή εξαρτάται (α) από τη φυσική γονιμότητα η οποία προσδιορίζεται από βιολογικούς (υγεία, ηλικία, θηλασμός, χρονικό διάστημα μεταξύ γεννήσεων κ.α.) και (β) από παράγοντες συμπεριφοράς οι οποίοι κατά κύριο λόγο ρυθμίζουν τη σεξουαλική δραστηριότητα (ταμπού, οικογενιακή κατάσταση, τόπος διαμονής, αριθμός άλλων παιδιών κ.ά.). Τα παιδιά ως απόθεμα, προσδιορίζονται από το απόθεμα της προϋγούμενης περιόδου, τη διάρκεια γάμου ή την ηλικία και τη βρεφική θνησιμότητα. Ο αριθμός 0, 1, 2, ... παιδιών στην οικογένεια, όπου το μηδέν αποτελεί "ψυχολογικό απόθεμα", μαζί με τους παράγοντες ζήτησης προσδιορίζουν την επιθυμία για την απόκτηση πρόσθεση ενός παιδιού στο νοικοκυριό. Η βιολογική δυνατότητα τεκνοποίησης της γυναίκας καθώς και η ρύθμιση της προσδιορίζουν το γεγονός της δημιουργίας ή όχι ενός παιδιού.

Η ζήτηση ενός παιδιού αποτελεί ταυτολογία με το επιθυμητό μέγεθος της οικογένειας σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Μπορεί να θεωρηθεί (α) ως προσαρμογή (adjustment) στο υπάρχον απόθεμα ή (β) ως απόφαση που έχει προέλθει από υπολογισμούς (οριακού) κόστους-οφέλειας. Στην μέν πρώτη περίπτωση κάθε μέλος υποτίθεται ότι έχει διαμορφωμένο κάποιο επιθυμητό μέγεθος οικογένειας το οποίο προσδιορίζεται από τις (ατομικές) προτιμήσεις τους και τις αντιλλήψεις για το (δυνητικό) κόστος-όφελος. Το επιθυμητό αυτό απόθεμα παιδιών συγκρίνεται κατόπιν με το πραγματικό. Στη δεύτερη περίπτωση απαιτούνται λιγότερες υποθέσεις και περιορισμοί αλλά εμπίπτει σε προβλήματο εμπειρισμού διότι δεν υπάρχουν αξιόπιστα δεδομένα για κάθε διαδοχική απόκτηση παιδιών.

---

[111] Εφ' όσον πρόκειται για κοινωνίες μετά την μετάβαση η αδυναμία της υπόθεσης αυτής δεν εμφανίζεται διότι η επιλογή αφορά τουλάχιστον ένα παιδί, πάνω από αυτό που π.χ. θεσπίζουν άτυπα οι κοινωνικοί κανόνες.

Η ζήτηση ή η επιθυμία ενός παιδιού είναι έννοια προβληματική και αφηρημένη. Ο άνδρας και η γυναίκα επιθυμούν κάποιο μέγεθος οικογένειας στην αρχή του γάμου, το οποίο όμως δεν είναι απαραίτητο να αποκτήσουν. Έτσι δημιουργείται πρόβλημα με τον ορισμό της επιθυμίας ως (δυνητικής) ζήτησης. Μπορούμε ωστόσο να προσδιορίσουμε τη ζήτηση αν εξετάσουμε το επιθυμητό μέγεθος του κάθε μέλους σε σχέση με τις προτιμήσεις και τις αντιλήψεις που αφορούν το κόστος και το όφελος από την απόκτηση ενός παιδιού σε μία χρονική στιγμή. Δηλαδή η ανάλυση μπορεί να βασιστεί στο νεοκλασικό υπόδειγμα με την εξέταση της επίδρασης μεταβλητών όπως π.χ. το οικογενειακό εισόδημα, το κόστος ευκαιρίας, οι σχετικές τιμές κ.ά. σε σχέση όχι με το πραγματικό αλλά με το επιθυμητό μέγεθος.

Το επιθυμητό μέγεθος οικογένειας είναι ο τελικός στόχος των συζύγων, έστω και αν έχουν διαφορετικές απόψεις για το μέγεθος αυτό και να προκύψει κάποια λύση συναίνεσης. Όταν αποκτηθεί το παιδί γίνεται σύγκριση μεταξύ πραγματικής και επιθυμητής γονιμότητας και το ζευγάρι αποφασίζει ή διαπραγματεύεται αν θα αποκτηθεί άλλο παιδί μελλοντικά. Η βρεφική θνησιμότητα επηρεάζει σημαντικά την απόφαση αυτή, ενώ η χρονική στιγμή της νέας απόκτησης (ή της μηδενικής) "ρυθμίζεται" μέσω της γνώσης και επιτυχούς χρήσης αντισύλληψης. Δηλαδή, στο σημείο αυτό οι παράγοντες προσφοράς κυριαρχούν.

Η προσέγγιση αυτή της γονιμότητας περιλαμβάνει έναν μεγάλο αριθμό μεταβλητών που κάνει αδύνατη την πλήρη προσάρτησή τους σε ένα μαθηματικό υπόδειγμα το οποίο θα δοκιμαστεί στατιστικά. Η συνάρτηση (20) δείχνει απλοποιημένα τη σύζευξη των παραγόντων προσφοράς και ζήτησης:

$$F = Dt + (St-Dt)\cdot Rt + \lambda\cdot Ft-1 \qquad (20)$$

Όπου

Ft = πραγματική γονιμότητα (μείων βρεφική-νεογνή θνησιμότητα)
Dt = ζήτηση ή επιθυμητή γονιμότητα
St = προσφορά ή φυσική γονιμότητα
Rt = συχνότητα αντισύλληψης
Ft-1 = γονιμότητα προηγούμενης περιόδου
λ = συντελεστής ρύθμισης ή προσαρμογής
t = δείκτης χρονικής στιγμής (περιόδου που τρέχει)

Αν ισχύει Rt = 1, δηλαδή δεν υπαρχει η δυνατότητα ή δεν χρησιμοποιείται η αντισύλληψη, τότε η πραγματική γονιμότητα θα ισούται με τη φυσική (σύγκρινε και με διάγραμμα 9). Σε κοινωνίες "τέλειας αντισύλληψης" Rt = 0, μόνο παράγοντες ζήτησης σχετίζονται με γονιμότητα. Ο συντελεστής λ, δείχνει πόσο γρήγορα γίνεται η προσαρμογή. Τόσο η προσφορά όσο και η ζήτηση εξαρτώνται από τις μεταβλητές του συνολικού ή μόνιμου εισοδήματος, των τιμών κ.ο.κ.

Αν απ' όλες τις a priori, υποθέσεις του υποδείγματος διατηρήσουμε την υπόθεση της ευχαρίστησης που προέρχεται στους γονείς από την απόκτηση παιδιών (ή ενός παιδιού), τότε υπάρχει μία σχέση μεταξύ μόνιμου εισοδήματος (Yt) και αποθέματος Kt. Το απόθεμα των παιδιών με την πάροδο του χρόνου μεταβάλλεται,

δηλαδή φθείρεται κατά μία υποθετική ποσότητα δ ενώ ταυτόχρονα νέες ποσότητες (γεννήσεις Ft) προστίθονται στο ήδη υπάρχον (Kt-1). Ισχύει με άλλα λόγια η ταυτολογία:

$$Kt = Ft + Kt-1 + \delta Kt-1 = Ft + (1-\delta)\cdot Kt-1 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow Ft = Kt - (1-\delta)\cdot Kt-1 \qquad (21)$$

Με βάση την ταυτολογία αυτή, τη σχέση Kt = a·Yp, όπου Yp είναι το μόνιμο εισόδημα και ύστερα από μαθηματικούς υπολογισμούς προκύπτουν οι σχέσεις:

$$Ft = a\cdot Yt + b\cdot Kt-1 \qquad (22)$$

$$Ft = a\cdot Yt + b\cdot Yt-1 + c\cdot Ft-1 \qquad (23)$$

Από την σχέση (23) είναι σχετικά εύκολος ο υπολογισμός της βραχυχρόνιας (SRMPC) και μακροχρόνιας (LRMPC) οριακής ροπής ζήτησης παιδιών καθώς και η εισοδηματική ελαστικότητα, δηλαδή η ποσοστιαία μεταβολή στη γονιμότητα όταν το εισόδημα μεταβάλλεται με 1%, που είναι ιδιαίτερα χρήσιμες (Butz και Ward 1979, 1980· Winegarden 1984· Gregory και Campell 1976· Wachter 1975· Μπαλούρδος 1989)

Στην προσέγγιση αυτή το πρόβλημα του αλληλοεπηρεασμού μεταξύ γονιμότητας και εισοδήματος ή απασχόλησης αγνοείται για λόγους απλοποίησης. Υποτίθεται ότι το ζευγάρι αποφασίζει για κάθε παιδί ξεχωριστά διαδοχικά και την κατάλληλη (οικονομικά) στιγμή και σε κάθε βήμα, οι αποφάσεις είναι "προϊόν" παλαιάς σωρευμένης εμπειρίας. Το κόστος ευκαιρίας, σε μία χρονική στιγμή εκτιμάται με παλινδρόμιση της γυναικείας απασχόλησης στην συνολική της γονιμότητα[112]. Ο συντελεστής παλινδρόμησης και η κατεύθυνση ή η κλίση του δείχνει πόση απασχόληση χάνεται με την απόκτηση ενός (πρόσθετου) παιδιού. Με τον τρόπο αυτό π.χ. ο B. Turci (1975α), εκτίμησε το ευκαιριακό κόστος κατά παιδί.

6.6. ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ

Η σχέση εισοδήματος ή/και επαγγελματικής απασχόλησης και αναπαραγωγικής συμπεριφοράς μπορεί να αναλυθεί από πολλές οπτικές γωνίες. Ο J. Sweet (1981), διαχωρίζει τις εξής τέσσερις περιπτώσεις:
(1) Κανονιστικές προσεγγίσεις οι οποίες προέρχονται από την Κοινωνιολογία.
(2) Προσεγγίσεις της διάθεσης του χρόνου στα Οικονομικά.
(3) Προσεγγίσεις οι οποίες προέρχονται από την Κοινωνική Ψυχολογία και εξετάζουν τους ρόλους των δυο φύλων ή την συμβατότητα των ρόλων μητέρας-εργαζόμενης.

---

[112] Η συνάρτηση αυτή δεν έχει εξιδικευτεί στο κεφάλαιο αυτό.

(4) Προσεγγίσεις που βασίζονται σε ανάλυση γενεών (demometrics) που εξετάζει η Κοινωνική Δημογραφία.

Οι προοπτικές που εξετάζονται στα σημεία (1)-(4), αν και προέρχονται από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους μοιράζονται το πόρισμα ότι οι ρόλοι της μητρότητας και της συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό είναι ασύμβατοι. Ο S. Preston (1981), παρατηρεί ότι ο διαθέσιμος χρόνος είναι ουσιαστικά πολύ περιορισμένος και δεν φτάνει για να καλύψει "άνετα" και τις δύο περιπτώσεις. Υποτίθεται ότι ο κύριος ρόλος της γυναίκας είναι ο ρόλος της μητρότητας, ενώ η ύπαρξη ενός άλλου ρόλου - απολαβή εισοδήματος μέσω της απασχόλησης- εξαρτάται από παράγοντες ικανότητας και δυνατότητας προσαρμογής. Αυτό που φυσικά παραβλέπεται συστηματικά είναι ότι και ο σύζυγος έχει ευθύνες για τα παιδιά. Η ζήτηση απασχόλησης βασίζεται σε ατομικές υποθέσεις οι οποίες παραβλέπουν τις οικογενειακές υπευθυνότητες. Καθώς οι περισσότερες μητέρες δεν μπορούν να εκπληρώσουν πολλές από τις παράμετρους της ζήτησης ωφείλουν να κάνουν προσαρμογές στις προσωπικές τους καταστάσεις, π.χ. με μερική απασχόληση ή μείωση του αριθμού των παιδιών με στόχο τον συνδυασμό των δύο ρόλων. Αποτελεί "πάζλ" για την ίδια την γυναίκα ή το ζευγάρι ο τρόπος με τον οποίο θα βρεθεί λύση ή μια ικανοποιητική "μείξη" μεταξύ μητρότητας και γυναικείας απασχόλησης παραβλέποντας προς το παρόν το γεγονός ότι η ασυμβατότητα των δυο ρόλων κατά ένα μεγάλο ποσοστό προσδιορίζεται από διαρθρωτικούς παράγοντες (ανεργία, διακρίσεις, κενές θέσεις κ.λπ.).

Η γονιμότητα επηρεάζεται καθοριστικά από τη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, ενώ τα (τυποποιημένα) γεγονότα δείχνουν ότι η συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό διαχρονικά αυξάνει. Ωστόσο αν και ποσοτικά παρατηρείται μία άνοδος στη συμμετοχή εργασίας των γυναικών δεν έχουν "εξισωθεί" με τους άνδρες. Ωφείλεται η κατάσταση αυτή σε προκαταλήψεις, ήθη και έθιμα του παρελθόντος που θέλουν την γυναίκα αποκλειστικά ως μητέρα-νοικοκυρά ή σε άλλους παράγοντες;

Η διεπιστημονική προσέγγιση της γονιμότητας, εκτός των άλλων, "διερευνά" και την περίπτωση του "διπλού ρόλου" που είναι επιφορτισμένη να έχει η σύζυγος. Έχει προέλθει ύστερα από σύνθεση της κοινωνιολογικής, της οικονομικής και της ψυχολογικής προσέγγισης[113]. Ο σκοπός του τμήματος αυτού συνίσταται στην περιγραφή μιας τέτοιας προσέγγισης. Υποτίθεται ότι τα υποδείγματα της γονιμότητας που έχουν παρουσιαστεί μέχρι στιγμής ισχύουν και μεγαλύτερη βαρύτητα πρόκειται να δωθεί στους ψυχολογικούς παράγοντες.

Σημείο εκίνησης και αναφοράς, αποτελεί η υπόθεση ότι οι προτιμήσεις κάθε ζευγαριού είναι διαφορετικές και φυσικά μεταβάλλονται διαχρονικά, οπότε οι διάφοροι κοινωνιολογικοί παράγοντες επιδρούν στη γονιμότητα, ταυτόχρονα με τους οικονομικούς (Easterlin 1978). Δύο τέτοιοι παράγοντες είναι οι κοινωνικοί κανόνες και το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο. Οι

---

[113] Δηλαδή αυτή που εξετάζει την συμβατότητα των ρόλων ή τις στάσεις που επικρατούν ως προς τους ρόλους των δυο φύλων.

κοινωνικοί κανόνες επηρεάζουν συνήθως την ηλικία γάμου, τον τρόπο φροντίδας και ανατροφής των παιδιών, τη συχνότητα των διαζυγίων κλ.π. Η σχηματοποίηση τους προέρχεται με επιδράσεις μέσα από το οικογενειακό ή ατομικό τους περιβάλλον και πολλές φορές από τους υπάρχοντες νόμους (π.χ. υποχρεωτική μόρφωση παιδιού). Ένας άλλος σημαντικός τρόπος επίδρασης προέρχεται από τα μαζικά μέσα ενημέρωσης, τα οποία δημιουργούν πρότυπα π.χ. ανύπαντρης μητέρας κ.λ.π. που κατά πλειοψηφία γίνονται αποδεκτά στο κοινωνικό κατεστημένο.

Το κοινωνικόοικονομικό επίπεδο, είναι ο δεύτερος βασικός παράγοντας που επιδρά στη γονιμότητα μέσω των προτιμήσεων (Easterlin 1969). Υποτίθεται ότι το ζευγάρι συγκρίνεται (άτυπα) με άλλα ζευγάρια της κοινωνικής ομάδας που ανήκουν και αυτό επιδρά στις φιλοδοξίες που έχουν σχηματίσει. Η θετική σχέση του εισοδήματος με τη γονιμότητα προϋποθέτει ότι οι προτιμήσεις, που έχουν διαμορφωθεί από παράγοντες όπως το θρήσκευμα, ο τόπος προέλευσης, η θέση στο επάγγελμα κ.λπ., παραμένουν αμετάβλητες διαφορετικά μπορεί η σχέση να προκύψει αρνητική.

Τα στοιχεία που συνιστούν την ανθρώπινη ψυχολογία, υποτίθεται ότι διαμορφώνονται μέσα απο συλλογικές δραστηριότητες και καταστάσεις (κουλτούρα, αθλητισμός κ.ά.). Με μία πλήρη αρμονική συνεργασία της σκέψης του συναισθήματος και της δράσης, δημιουργούνται οι ατομικές εμπειρίες και τα ατομικά χαρακτηριστικά (σεβασμός, μεγαλοψυχία, χιούμορ κ.λπ.) που παίζουν μεγάλο ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου στα πλαίσια της συνεργασίας και της συνύπαρξης (Fletcher 1985). Μέσα στα στενά όρια του οικογενειακού μικρόκοσμου, η στάση, η σκέψη, τα συναισθήματα οι αποφάσεις και γενικότερα η συμπεριφορά του κάθε μέλους έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για την τεκνογονία. Η πατρότητα και η μητρότητα, είναι ρόλοι που σχετίζονται με την παραγωγική και αναπαραγωγική διαδικασία. Η πατρότητα είναι "ρόλος" που προσανατολίζει το άτομο για επαγγελματική καταξίωση και το καθιστά υπεύθυνο για την επιβίωση-συντήρηση των εξαρτώμενων μελών του νοικοκυριού. Η μητρότητα αντίθετα περιορίζει την επαγγελματική δραστηριότητα, αν και ο παραδοσιακός ρόλος της γυναίκας (μητέρας, νοικοκυράς), την εποχή μετά τη μετάβαση μετατρέπεται σ' έναν προοδευτικό θα λέγαμε ρόλο αυτόν της μητέρας-εργαζόμενης (και νοικοκυράς). Οι αποφάσεις που παίρνει το ζευγάρι θα πρέπει να προέρχονται από αμοιβαία θέληση και συναίνεση. Τόσο ο σύζυγος όσο και η σύζυγος, έχουν ωστόσο ανάγκες, επιθυμίες και προτιμήσεις οι οποίες εξωτερικεύονται σε κάθε περίπτωση. Οι στάσεις που υϊοθετούν κάθε φορά για τη γονιμότητα είναι μία συνάρτηση γνώσης ή/και υπολογισμών για το τι χάνουν ή κερδίζουν οικονομικά και ψυχολογικά. Η εντατική επιδίωξη επαγγελματικής σταδιοδρομίας και από τα δύο μέλη, δείχνει μία ξεκάθαρη αρνητική τοποθέτηση στην απόκτηση πολλών παιδιών (Scanzoni 1975). Αντίθετα, για παράδειγμα η ενημέρωση και προετοιμασία ασφαλιστικής κάλυψης χαρακτηρίζεται ως στάση θετική για τη γονιμότητα. Στις αναπτυγμένες χώρες επικρατεί η τάση να ξεφύγει η γυναίκα από τον παραδοσιακό της ρόλο. Πιο συγκεκριμένα ο Scanzoni (1975), διαπιστώνει ότι σε παντρεμένα ζευγάρια με προοδευτικές στάσεις για τους ρόλους των δυο φύλων η γονιμότητα μειώνεται ενώ αντίθετα επιδιώκεται η μόνιμη παρουσία της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό.

Πολλές έρευνες, που έχουν εξετάσει την εξέλιξη της επαγγελματικής απασχόλησης των γυναικών, κατέλειξαν στο συμπέρασμα ότι για την περίπτωση των παντρεμένων και γόνιμων γυναικών, η απασχόληση είναι επικουρική και χαρακτηρίζεται από ασυνέχεια ή στασιμότητα εξέλιξης, υποβάθμιση ή και απώλεια θέσης παρόλη τη θεσμική κάλυψη που παρέχεται.

Οι προσπάθειες που έγιναν για την διαμόρφωση υποδειγμάτων επεξήγησης της γονιμότητας με την προσθήκη μεταβλητών για τους ρόλους των δυο φύλων είναι περιορισμένες, αφ' ενός διότι τα στατιστικά δεδομένα είναι ανύπαρκτα, ενώ είναι πολύπλοκη η διαδικασία συλλογής τους (απαιτούνται κλίμακες likert), αφ' ετέρου όπου έχουν χρησιμοποιηθεί η σημαντικότητά τους είναι πολύ αμφίβολη (Cramer 1980). Ο J. Scanzoni (1980), αποδίδει τα αποτελέσματα αυτά σε έλλειψη μιας ολοκληρωμένης θεωρητικής και εννοιολογικής τοποθέτησης, με αποτέλεσμα να μην είναι ενιαίες οι μετρήσεις. Π.χ. τα δεδομένα προέρχονται από ένα μέλος του νοικοκυριού (μητέρα). Στατιστικά η υϊοθέτηση αυτή εμπίπτει σε σφάλματα μεροληψίας και είναι αμφιβόλου εγγυρότητας, διότι η μητέρα δεν μπορεί από μόνη της να καλύπτει επαρκώς όλα τα θέματα που αφορούν το νοικοκυριό. Η διασταύρωση της πληροφορίας[114] και από τον σύζυγο θα έδινε μεγαλύτερη αξιοπιστία στα αποτελέσματα.

Η μεθοδολογική "ανικανότητα", δεν αναιρεί φυσικά το γενικό συμπέρασμα ότι η γονιμότητα πράγματι επηρεάζεται και επηρεάζει τις στάσεις. Από τυποποιημένα γεγονότα προκύπτει ότι όταν υϊοθετούνται προσδευτικές στάσεις απέναντι στο ρόλο της γυναίκας μειώνεται η γονιμότητα (Scanzoni 1976). Η μείωση θεωρείται ως αποτέλεσμα των ατομιστικών αντιλήψεων για το γάμο και της ασυμβατότητας μεταξύ σταδιοδρομίας και γονιμότητας. Με την αφοσίωση της γυναίκας στην εργασία (work commitment), η γονιμότητα μειώνεται για να μην λειτουργεί περιοριστικά στην αφοσίωση αυτή. Αντίθετα ζευγάρια διπλής καριέρας, δηλαδή ζευγάρια όπου η γυναίκα εργάζεται προσωρινά και έχει να αντιμετωπίσει μεγαλύτερες συγκρούσεις ρόλων (role conflict), η γονιμότητα διατηρείται σχετικά υψηλότερη ανάλογα με την ένταση της ενδοπροσωπικής ή διαπροσωπικής σύγκρουσης.

Οι στάσεις ως πρός τους ρόλους των δύο φύλων, υποτίθεται ότι δημιουργούν τον προσανατολισμό γύρω απο την συμμετοχή της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό ή την αύξηση της γονιμότητας και αιτιολογούν την τελική έκβαση. Θεματικά δηλαδή, σύμφωνα με τους L.S. Lovin και A. Tickamyer (1978) έχει ως εξής:

---

[114] Για ορισμένα σημαντικά θέματα.

Διάγραμμα 10. Το Διεπιστημονικό Υπόδειγμα της Γονιμότητας

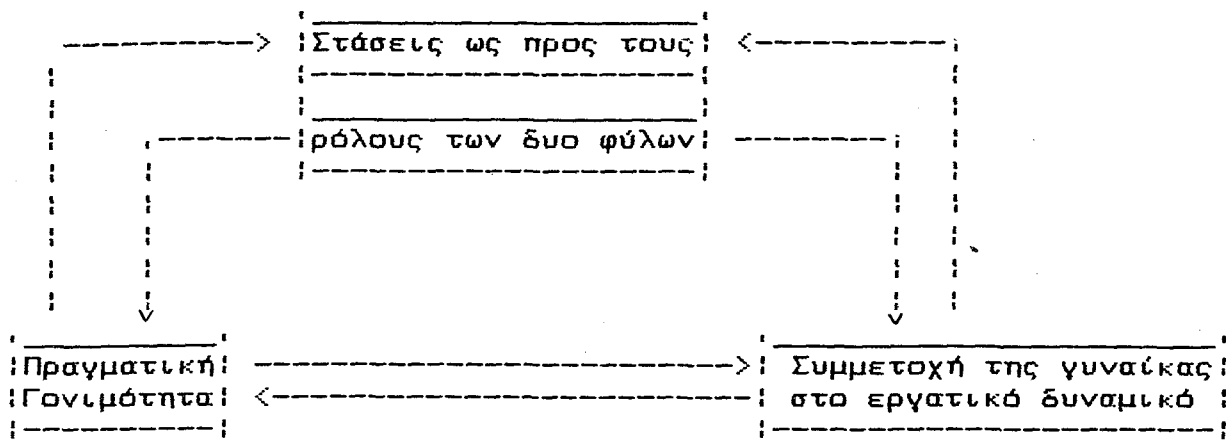

6.7. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ ΤΗΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕ ΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ

Η θεωρία του G. Becker και η υπόθεση του R. Easterlin αποτελούν δυο διαφορετικές τάσεις (σχολές) επεξήγησης της γονιμότητας. Η αρχική διατύπωση έγινε αναμφισβήτητα από τον G. Becker (1960), ο οποίος εξέτασε την γονιμότητα με παρόμοιο τρόπο που εξετάζεται η ζήτηση διαρκών αγαθών βασισμένος σε δύο παραδοσιακά αξιώματα (1) το νοικοκυριό συμπεριφέρεται ορθολογικά με σταθερές τις προτιμήσεις και (2) οι τιμές αγαθών δεν επηρεάζονται από τις καταναλωτικές αποφάσεις. Το έτος 1966, ο R. Easterlin "προκάλεσε" την εκδοχή αυτή δείχνοντας ότι η γονιμότητα των νεαρών γενεών ήταν θετικά συσχετισμένη μ' έναν δείκτη διαγενεακού σχετικού εισοδήματος (δηλαδή του εισοδήματος μεταξύ πατέρα και τρέχοντος εισοδήματος του παντρεμμένου γυιού) ως παράγωγο των διαμορφωμένων προτιμήσεων. Η εισαγωγή κοινωνικών εννοιών (προτιμήσεων), αποτελεί μία ριζοσπαστική συνιστώσα-κατάληξη της ορθόδοξης νεοκλασικής θεωρίας και μέχρι και σήμερα δεν είναι αποδεκτή από πολλούς. Σε αντίθεση με τη σταθερότητα των προτιμήσεων ο Easterlin, αποδέχτηκε το δεύτερο (2) αξίωμα της ανάλυσης του Becker.

Δηλαδή στις χρονολογίες 1960 και 1966, οι διαφοροποιήσεις που υφίστανται στην επεξήγηση της γονιμότητας προέρχονται (α) από την παραδοσιακή μικροοικονομία και (β) την σύζευξη της με κοινωνιολογικούς παράγοντες. Το "σχίσμα", εντοπίζεται με άλλα λόγια σε ουσιαστικές λεπτομέρειες.

Την περίοδο 1966 μέχρι και το 1972, η διαφοροποίηση ανόμεσα στις δύο θεωρητικές τάσεις ήταν έντονη. Αργότερα το έτος 1973 οι G. Becker και G. Lewis και σε ένα άλλο σημαντικό άρθρο ο R. Willis (1973) εντόπισαν ότι το πρωταρχικό υπόδειγμα του Becker διαφέρει σημαντικά από την παραδοσιακή θεωρία ζήτησης αγαθών και διατηρώντας την υπόθεση των σταθερών προτιμήσεων κατέλειξαν στο ότι οι σχετικές τιμές (παιδιών και αγαθών που αυτά καταναλώνουν) δεν είναι ανεξάρτητες από τις αποφάσεις του νοικοκυριού. Σε

σύγκριση δηλαδή με τον R. Easterlin που τροποποίησε την υπόθεση περί σταθερών προτιμήσεων και διατύπωσε την relative income hypothesis, τώρα έχουμε και την σχετική έννοια των τιμών. Με τον τρόπο αυτό, από το έτος 1973 και μετά η απόσταση και η πορεία των δυο προσεγγίσεων εξελίσεται παράλληλη. Ο R. Easterlin δεν αποδέχτηκε το αξίωμα 1 και αποδέχτηκε το 2, ενώ η νέα εκδοχή της θεωρίας του Becker αποδέχτηκε ακριβώς τον αντίθετο συνδυασμό. Με τον τρόπο αυτό η αρχική απλή συλλογιστική εκδοχή περί της θετικής συσχέτισης μεταξύ εισοδήματος και γονιμότητας δεν διατηρείται σε καμία από τις δύο θεωρητικές τάσεις.

Η ενδογένεια των σχετικών τιμών στις αποφάσεις του νοικοκυριού που πρότεινε η σχολή του Σικάγου αν και ταιριάζει στη θεωρία της γονιμότητας έχει αμφίβολη σημαντικότητα για τη ζήτηση αγαθών. Το ζευγάρι ενδιαφέρεται για το (μέσο) επίπεδο δαπανών κατά παιδί. Ως εκ τούτου όταν αυξηθεί το εισόδημα θέλει να δαπανήσει περισσότερα για τον εαυτό του και για κάθε παιδί ξεχωριστά. Η θετική αυτή συσχέτιση μεταξύ δαπανών και εισοδήματος είναι η αιτία που κάνει τα παιδιά περισσότερο ακριβά αν και για την παραδοσιακή μικροθεωρία κάτι τέτοιο είναι αμφίβολο. Για παράδειγμα η αγορά ενός δεύτερου φθηνού αυτοκινήτου έχει χρησιμότητα για το νοικοκυριό αλλά με βάση την εκδοχή της θεωρίας του Becker, εφ' όσον το νέο αυτοκίνητο κοστίζει λιγότερο η χρησιμότητα του θα προκύψει αρνητική. Για τα παιδιά ωστόσο η εκδοχή αυτή προϋποθέτει ότι η χρησιμότητα τους είναι αρνητική σε περίπτωση που π.χ. οι γονείς δεν μπορούν να διαθέσουν κατά μέσο όρο τόσα χρήματα για το τρίτο παιδί όσα και για τα δύο προηγούμενα. Για να στηριχθεί η υπόθεση αυτή "επιστρατεύτηκε" η σύνθετη έννοια του ευκαιριακού (αφηρημένου) κόστους που λειτουργεί αθροιστικά (θετικά ή αρνητικά) στη γονιμότητα μαζί με το άμεσο κόστος. Η θέση αυτή αποτελεί ιδιομορφία της θεωρίας του Becker ενώ η ιδιομορφία στην θεωρία του Easterlin προέρχεται από την αμφιλεγόμενη "ενεργοποίηση" των προτιμήσεων.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, οι δύο τάσεις είχαν συμμετρικές αποστάσεις από την αρχική προσέγγιση του 1960 ενώ οι δυναμικές συνιστώσες τους ήταν παρόμοιες. Η επίδραση του εισοδήματος στη γονιμότητα μπορεί να ήταν θετική ή/και αρνητική (τύπου U), ceteris paribus. Δηλαδή ναι μεν ήταν θετική, αλλά όταν το εισόδημα μεταβάλλεται τότε πιθανά παρασύρονται (μεταβάλλονται) και άλλοι παράγοντες που ωθούν τη σχέση προς αντίθετη κατεύθυνση. Η θεωρία του Becker τονίζει την παράμετρο ποιότητας των παιδιών δηλαδή την επιθυμία των γονιών για αύξηση των δαπανών κατά παιδί ή την επίδραση του κόστους ευκαιρίας, ενώ ο Easterlin τονίζει την αύξηση των καταναλωτικών φιλοδοξιών που υπερισχύουν λόγω της επίδρασης του κοινωνικού status (Μπαλούρδος 1989). Η εξειδίκευση των δυνάμεων που παρεμποδίζουν την αναμενόμενη θετική σχέση μεταξύ γονιμότητας και εισοδήματος αποτελεί πεδίο διερεύνησης και για τις δύο τάσεις μέχρι και το έτος 1973.

Το έτος 1976, αν και δεν έχει επιλυθεί το θέμα της δευτεροβάθμιας συσχέτισης μεταξύ γονιμότητας και εισοδήματος, η σχολή του Σικάγου επικεντρώνεται στο επιθυμητό επίπεδο δαπανών κατά παιδί που σχετίζεται θετικά με το εισόδημα και παράλληλα

αποδέχεται ότι η ποιότητα[115] δεν επηρεάζεται ολοκληρωτικά από την διάθεση πόρων ή φροντίδας αλλά και από άλλους παράγοντες -φυσικά προικίσματα- που βρίσκονται έξω από τη σφαίρα επιρροής των γονιών (Becker και Tomes 1976). Το πλεονέκτημα των πρόσθετων αυτών υποθέσεων είναι ότι η γονιμότητα μπορεί να αναλυθεί σε ένα διαγενεακό πλαίσιο αναφοράς κάτι το οποίο μέχρι στιγμής είχε εφαρμογή στο υπόδειγμα του Easterlin με την υπόθεση του σχετικού εισοδήματος (σύγκριση διαγενεακών εισοδημάτων -πατέρα γυιού). Είναι και η πρώτη φορά που γίνεται παραπομπή από την μία τάση (του Becker) στην άλλη.

Ο Easterlin (1976) σε μία μελέτη που έκανε για να ερμηνεύσει την πτώση της γονιμότητας στις αγροτικές περιοχές των Η.Π.Α., εξετάζει το θέμα της επιθυμητής κληρονομιάς που θέλουν να αφήσουν οι γονείς για τα παιδιά τους και υποθέτει ότι αυτή είναι ανεξάρτητη από το ύψος του εισοδήματος. Με τον τρόπο αυτό δημιουργούνται οι πρώτες προϋποθέσεις για την προοπτική σύγκλισης ανάμεσα στις δύο σχολές.

Αυτό το οποίο παραμένει ακόμη αναπάντητο είναι η ταυτοποίηση των δυνάμεων που αντιστρατεύονται στην θετική σχέση εισοδήματος και γονιμότητας. Με την νεότερη εξέλιξη των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών που πιθανά ξεκινά από την πρώτη πετρελαϊκή κρίση (1973) και χαρακτηρίζεται από νέα πολυσύνθετα και μη προσδοκόμενα φαινόμενα, όπως π.χ. συνύπαρξη δημογραφικής γήρανσης και υπογεννητικότητας, αποβιομηχανοποίηση περιοχών και καταστροφή περιβάλλοντος, συνύπαρξη υψηλής ανεργίας και πληθωρισμού (stagflation) κ.λπ., δεν θα ήταν παράδοξο το γεγονός να υποθέσει κανείς ότι οι ανταγωνιστικές επεξηγήσεις που δίνουν οι δύο σχολές, είναι δυνατόν να συνυπάρχουν και να αιτιολογούν την εκάστοτε έκβαση της σχέσης γονιμότητας και εισοδήματος συμπληρωματικά. Η θέση αυτή διατυπώνεται ως εξής: Η επιθυμία για κοινωνική ανέλιξη και η τάση απόκτησης status αγαθών προέρχεται από επιδράσεις του γονικού περιβάλλοντος (θρήσκευμα, τόπος διαμονής κ.λπ.), ενώ η φιλοδοξία για κατανάλωση περισσότερης "ποιότητας" αντί ποσότητας παιδιών προέρχεται από άμεσες ή έμμεσες μεταβολές στο επίπεδο του εισοδήματος τους (Μπαλούρδος 1989).

Με τις υποθέσεις αυτές οι προτιμήσεις ή η τελική επιλογή για γονιμότητα επηρεάζεται δυναμικά και ανασταλτικά από τρείς παράγοντες: (α) από την προτίμηση για παιδιά "ποιότητας" έναντι του κόστους μείωσης της ποσότητας τους, (β) από την επίδραση του ευκαιριακού κόστους και (γ) από επιθυμία και επιδίωξη των γονιών για κοινωνική ανέλιξη και κατοχύρωση (relative income hypothesis).

Η πρώτη περίπτωση δίνει μεγάλη βαρύτητα στο άμεσο κόστος για τα παιδιά. Υποστηρίζεται ότι σ' ένα νοικοκυριό που μεγαλώνει ένα και μοναχικό παιδί έχει καλύτερες πιθανότητες να αποκτήσει υψηλότερη "ποιότητα" γονικής φροντίδας και να έχει καλύτερη επαγγελματική και οικονομική εξέλιξη (Μπαλούρδος 1989). Η δεύτερη περίπτωση (β), αφορά την οικονομική βελτίωση του νοικοκυριού σε

---

[115] Ενοείται όχι η βιολογική, αλλά αυτήν που μπορούν να επηρεάσουν με αύξηση των δαπανών.

περιπτώσεις τις οποίες η μητέρα εργάζεται και κατά κάποιο τρόπο "επιβεβαιώνεται και εξασφαλίζεται". Εφ' όσον το κόστος των παιδιών ακολουθεί αυξητική τάση, η πιθανότητα επιβίωσης τους είναι ύψιστη και η γυναίκα-μητέρα έχει περιέλθει σε στάδιο χειραφέτησης η επιθυμία της να εργαστεί προκαλεί μείωση της γονιμότητας. Η τρίτη περίπτωση αφορά γονείς που δίνουν βαρύτητα στην δική τους ποιότητα ζωής, είναι επηρρεασμένοι από το πατρικό περιβάλλον ή τους "επιβάλεται" μέσω της κοινωνικής-οικονομικής ομάδας που ανήκουν. Παράλληλα δε ενδιαφέρονται για την "ποιότητα" και όχι την ποσότητα των παιδιών. Το επίπεδο εκπαίδευσης, η διαφοροποίηση στις αμοιβές των δύο φύλων, οι συνθήκες και η θέση εργασίας των συζύγων, η απόκτηση ακριβών αγαθών, το πατρικό επάγγελμα, το θρήσκευμα, η χειραφέτηση της γυναίκας και ο τόπος διαμονής είναι δείκτες που κατά μία αδρή προσέγγιση μπορούν να αποδώσουν την επίδραση των κοινωνικών κανόνων ή της διαμόρφωσης των προτιμήσεων στην προσέγγιση του R. Easterlin[116]. Η ποιότητα με άλλα λόγια, από όπου και να κατευθύνεται συρρικνώνει τις γεννήσεις και είναι ο καθοριστικότερος παράγοντας αντιστάθμισης μέτρων δημογραφικής πολιτικής.

Όπως έχει προκύψει, από την μέχρι στιγμής παρουσίαση, υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός εμπειρικών μελετών οι οποίες προσπαθούν να συσχετίσουν την γονιμότητα με το εισόδημα (ή την συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό). Ωστόσο κανείς δεν μπορεί να ορίσει απόλυτα την ακριβή σχέση που επικρατεί: θετική, αρνητική ή δευτεροβάθμια τύπου U. Ορισμένες μακροοικονομικές μελέτες έχουν εντοπίσει θετική σχέση (Ben-Porath 1973· Easterlin 1973· Repetto 1978). Σύμφωνα με την μικροοικονομική προσέγγιση του G. Becker (1960) ή τη Νέα Οικονομική Θεωρία του Νοικοκυριού (Willis 1973) το εισόδημα της συζύγου επιδρά αρνητικά στη γονιμότητα ενώ του συζύγου επιδρά θετικά, σε περίπτωση που το κόστος παιδιού είναι σταθερό και η αντισύλληψη διαδεδομένη σε ευρεία κλίμακα. Θετική όχι ιδιαίτερα έντονη σχέση έχουν εντοπίσει μεταξύ άλλων οι Cramer 1979, Westoff και Ryder 1977 και Μπαλούρδος και Δουληγέρης 1992. Συχνά όμως υποστηρίζεται ή εντοπίζεται και η αντίθετη άποψη, δηλαδή ότι το εισόδημα και η γονιμότητα σχετίζονται αρνητικά (Turci 1975) ή ότι η σχέση που τελικά επικρατεί είναι και θετική και αρνητική δηλαδή τύπου U: όπου στα ακραία κλιμάκια εισοδήματος η γονιμότητα είναι υψηλή και στα μεσαία χαμηλή.

Η σχέση της γυναικείας απασχόλησης με τη γονιμότητα δεν είναι επίσης απόλυτα σαφής. Υπάρχουν τέσσερις περιπτώσεις ερμηνείας της σχέσης μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών (Weller 1977): (1) Το μέγεθος της οικογένειας επηρεάζει την επαγγελματική απασχόληση των γυναικών. Δηλαδή οι δυνατότητες συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό είναι πιο μεγάλες σε νοικοκυριά με χαμηλό αριθμό παιδιών. (2) Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό επηρεάζει τη γονιμότητα. Δηλαδή η γονιμότητα διαφοροποιείται από την προσφορά εργασίας. Οι εργαζόμενες γυναίκες αναμένεται να

---

[116] Εμπειρικό, όπως έχει αναφερθεί χρησιμοποιείται η μεταβλητή του σχετικού εισοδήματος.

έχουν χαμηλότερη γονιμότητα. (3) Υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ των δυο μεταβλητών. (4) Η αρνητική σχέση που παρατηρείται ανάμεσα στις δυο μεταβλητές δεν είναι απόλυτα αληθής, διότι προέρχεται από την αμεσότητα που δίνει η μια στην άλλη. Δηλαδή η αναβολή της γονιμότητας και της διακοπής της εργασίας της μητέρας δεν μπορεί να γίνει οποιαδήποτε στιγμή παρά μόνο όταν και τα δύο γεγονότα λειτουργούν αμφίδρομα.

Γενικά πιστεύεται ότι η σχέση διαφέρει ανάλογα με το ποια μεταβλητή εισοδήματος χρησιμοποιείται (Μπαλούρδος και Δουληγέρης 1992). Ως εκ τούτου πρέπει να εξετάζεται:
- Ποιο εισόδημα είναι η μεταβλητή ταξινόμησης των ατόμων ή των νοικοκυριών (του/της συζύγου, το συνολικό του νοικοκυριού);
- Αναμένεται κάποια μεταβολή στο εισόδημα αυτό και πρόκειται να είναι μόνιμη ή προσωρινή;
- Με ποιο τρόπο επέρχεται η μεταβολή, π.χ. με καλύτερη θέση απασχόλησης, με συμμετοχή και της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό ή με αλλαγή επαγγέλματος;
- Ποια η κοινωνική-οικονομική ομάδα του ζευγαριού;

Ο διαχωρισμός του εισοδήματος του άνδρα από το εισόδημα της γυναίκας ή από το μόνιμο οικογενειακό εισόδημα είναι απαραίτητος για την υπό διερεύνηση σχέση, έστω και αν συστατικά μέρη του οικογενειακού εισοδήματος. Η ανάλυση μέχρι στιγμής "δικαιολογεί" τη διαφοροποίηση ή την διάκριση των αμοιβών κύκλου ζωής ανάμεσα στα δύο φύλα με την "παρέμβαση" της γονιμότητας. Η μητέρα-εργαζόμενη, "λογικά" δεν έχει τις ίδιες δυνατότητες με τον πατέρα εργαζόμενο. Η γονιμότητα που παραδοσιακά "φορτώνεται" στη μητέρα, μειώνει τις δυνατότητες επιλογής της και συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και ως εκ τούτου μόνο περιστασιακά εργάζεται, εκτός αν έχει λίγα παιδιά, υψηλή μόρφωση, μεγάλη επαγγελματική εμπειρία, κ.λπ. Τα χαρακτηριστικά αυτά (εκπαίδευση, εμπειρία) αποτελούν παράγοντες προσδιορισμού του εισοδήματος και σε περίπτωση που π.χ. τα έχει και ο σύζυγος δημιουργείται το ερώτημα αν καλύπτει το εισόδημα του επαρκώς το ευκαιριακό κόστος και σε περίπτωση που το καλύπτει γιατί οι γυναίκες είναι πιο χαμηλόμισθες; Οι θεωρίες της διανομής του εισοδήματος που εξετάζονται στο τμήμα III, διερευνούν τα ερωτήματα αυτά και υποστηρίζουν, όπως θα δούμε, ότι η γονιμότητα αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πηγές ανισότητας σ' ένα νοικοκυριό.

Στο νοικοκυριό υπάρχουν όμως και άλλα εξαρτώμενα μέλη, των οποίων η μικρότερη σε ένταση επίδραση τους στη διανομή του εισοδήματος εξετάζεται στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

7. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΓΗΡΑΝΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ: ΤΑΣΕΙΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Ο πληθυσμός των παραγωγικών ηλικιών, ως βασικότερο πληθυσμιακό υποσύστημα, αποτελεί το ουσιαστικότερο μέρος του αντικειμένου της δημογραφικής έρευνας. Η τεράστια σημασία του δεν οφείλεται μόνο στο ρυθμιστικό του ρόλο στο χαρακτήρα της αναπαραγωγής του πληθυσμού, από καθαρά δημογραφική σκοπιά, αλλά και στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές ή πολιτικές του διαστάσεις. Ο καθορισμός ανώτατων και κατώτατων ηλικιών (ορίων) μέσα και έξω από τα παραγωγικά κλιμάκια δείχνει την αναλογία των εξαρτημένων ατόμων που επιβαρύνει τα παραγωγικά- αναπαραγωγικά άτομα, ενώ με την περαιτέρω διαφοροποίηση τους κατά μορφωτική, οικονομική, οικογενειακή, κατάσταση υγείας κ.ά, η ανισότητα γίνεται εμφανής όχι μόνο σε σχέση με άλλα τμήματα του πληθυσμού αλλά και μεταξύ ατόμων μέσα στην ίδια ομάδα. Κάτω από το πρίσμα αυτό ο σαφής προσδιορισμός του όγκου των ηλικιωμένων δεν είναι ένας απλός αριθμητικός υπολογισμός το αποτέλεσμα του οποίου τοποθετείται στην ηλικιακή πυραμίδα αλλά έχει σημαντικότητα για την ευημερία ολόκληρου του κοινωνικού συνόλου εφ' όσον το βάρος της συντήρησης τους εμπίπτει στα παραγωγικά κλιμάκια μέσω του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.

Οι ηλικιωμένοι αποτελούν μία ευάλωτη πληθυσμιακή ομάδα με ιδιαίτερες ανάγκες και προβλήματα διαβίωσης. Βασιζόμενοι στα δεδομένα της Βιολογικο-Ιατρικής, της Ψυχολογίας και του κλάδου της Κοινωνιολογίας θα μπορούσαμε να κατατάξουμε ένα άτομο στην κατηγορία των ηλικιωμένων με το πέρασμα του από το κατώφλι των 65 ετών[117]. Πολλοί επιστήμονες καθιέρωσαν τον όρο "τρίτη ηλικία" (από 60 ή 65 ετών μέχρι 75) και "τέταρτη ηλικία" (75+ ετών). Με τον διαχωρισμό αυτό, υποτίθεται ότι μετά το συμβατικό όριο των 65 ετών ο ηλικιωμένος δεν συμμετέχει στην ενεργό εργασιακή ζωή, αλλά μετά 75 του χρόνια έχει την ανάγκη προστασίας ενός δεύτερου προσώπου. Ο γεροντικός πληθυσμός δεν είναι τόσο ομοιογενής όσο άλλες κοινωνικές όσο και αν πιστεύεται το αντίθετο. Η τρίτη και η τέταρτη ηλικία περιλαμβάνει άτομα που ανήκουν σε διάφορες μορφωτικές, οικονομικές, κοινωνικές, νοητικές και πολιτισμικές κατηγορίες ενώ διαφέρουν σε ψυχική και σωματική υγεία. Η πραγματικότητα αυτή προδικάζει διαφορετικές ανάγκες και συμπεριφορές. Επί πλέον, επειδή το όριο των 65 ετών δεν αποτελεί απόλυτο κριτήριο βιολογικού, ψυχικού ή κοινωνικού γήρατος μεθοδολογικά η ομοιομορφία των προβλημάτων και τα ατομικά (γεροντικά) χαρακτηριστικά έχουν ιδιαίτερη σημαντικότητα.

Οι δημογράφοι συνήθως χρησιμοποιούν τον όρο γήρανση και εννοούν την αναλογία ατόμων 65+ ετών στον συνολικό πληθυσμό. Μία ποσοστιαία αναλογία της τάξης του 4%, σηματοδοτεί μια νεανική ηλικιακή διάρθρωση, ενώ όταν η αναλογία αυτή ξεπερνά το 10% έχουμε γήρανση. Συνήθως νεανικοί πληθυσμοί συναντώνται σε χώρες ή περιφέρειες που είναι λιγότερο αναπτυγμένες, έχουν υψηλό αγροτικό τομέα, υψηλή γεννητικότητα και θνησιμότητα ή χαμηλό προσδόκιμο

---

[117] Τουλάχιστον για τις αναπτυγμένες χώρες.

επιβίωσης. Η αύξηση των ηλικιωμένων διαφαίνεται όμως και με απόλυτη αύξηση της ποσότητας τους, με άνοδο της (δια-) μέσης ηλικίας του συνολικού πληθυσμού ή με άλλες ενδείξεις τις οποίες θα παρουσιάσουμε παρακάτω.

Πρόκειται για ένα πολυδιάστατο γεγονός που επηρεάζεται από την βελτίωση του κλάδου της ιατρικής, την βελτίωση της τεχνολογίας, την εξέλιξη της θνησιμότητας, τη μείωση της γεννητικότητας και την μετανάστευτική κίνηση. Έχει επιπτώσεις στις δαπάνες υγείας, στην αύξηση των κοινωνικών βαρών και στην χρηματοδότηση των δαπανών κοινωνικής ασφάλισης.

Ο πληθυσμός παραγωγικών και μη παραγωγικών ηλικιών δημογραφικά προσδιορίζεται με την θέσπιση κατώτατων και ανώτατων ορίων. Η δημογραφική γήρανση ή ο δημογραφικός και μόνο διαφορισμός του πληθυσμού είναι χρήσιμος για προβολές, εκτιμήσεις της πορείας χρηματοδότησης των δαπανών κοινωνικής ασφάλισης (συντάξεων), την αύξηση των δαπανών υγείας και των κοινωνικών βαρών και άλλες εκτιμήσεις μακροοικονομικού χαρακτήρα όπως είναι η διάρθρωση των καταναλωτικών δαπανών, ο όγκος της αποταμίευσης και των επενδύσεων. Ωστόσο η (μακρο-) ανάλυση αυτή έχει αδυναμίες και είναι συνυφασμένη με σφάλματα ή ελλείψεις που συνοψίζονται στα εξής σημεία:

(α) Δεν λαμβάνει υπόψη η διακύμανση που εμφανίζεται στα χρόνια εκπαίδευσης και τα χρόνια εισόδου- εξόδου από την αγορά εργασίας.

(β) Σε πολλά επαγγέλματα το όριο αποχώρησης είναι χαμηλότερο (π.χ. ανθυγιεινά).

(γ) Η νομοθεσία θεσπίζει και μπορεί να μεταβάλει τα ανώτατα και κατώτατα ηλικιακά όρια εισόδου- εξόδου από το εργατικό δυναμικό αν και στην πραγματικότητα τα όρια αυτά νόμιμα ή μη παραβιάζονται. Με τον τρόπο αυτό, μακροχρόνια η εξέλιξη των κοινωνικών δαπανών επηρεάζεται σημαντικά.

(δ) Σε περιόδους ύφεσης προσθούνται προγράμματα (πακέτα) ενθάρρυνσης πρόωρης αποχώρησης με στόχο την καταπολέμιση της ανεργίας και την μείωση του κόστους εργασίας.

(ε) Οι δημογραφικές διαστάσεις της διανομής του εισοδήματος και της φτώχειας και ειδικότερα η γήρανση παραγνωρίζεται διότι μεταξύ άλλων μέχρι πρόσφατα οι ηλικιωμένοι δεν είχαν μεγάλο "όγκο" για να ασκήσουν πίεση βελτίωσης της οικονομικής τους θέσης αλλά ούτε και υπάρχουν τα κατάλληλα στατιστικά δεδομένα που θα επιτρέψουν μια συγκριτική αποτίμηση της θέσης αυτής. Το σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε συνδυασμό με τα προηγούμενα και ιδιαίτερα με το σημείο (ε). Η ενθάρρυνση πρόωρης αποχώρησης π.χ. με μειωμένη σύνταξη κάτω από το ισχύων ηλικιακό όριο και με ελαστικά κριτήρια επιφέρει διεύρυνση της ανισότητας αν αναλογιστεί κανείς ότι η πλειοψηφία των συνταξιούχων διαβιεί σε κατάσταση σχετικής φτώχειας.

Με άλλα λόγια η διαδικασία της γήρανσης του πληθυσμού είναι ένα σύνθετο πρόβλημα με έντονη οικονομική σημαντικότητα διότι όχι μόνον σχετίζεται με την δισνομή του εισοδήματος και τη φτώχεια αλλά και με την ικανότητα εργασίας, την παραγωγικότητα, την σχετική αναλογία εξαρτωμένων ατόμων, τα καταναλωτικά πρότυπα, τις παραγωγικές επενδύσεις, την αύξηση των υγειονομικών δαπανών, το κοινωνικοασφαλιστικό σύστημα, την νομοθεσία κ.λπ. (United Nations 1956).

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι η διερεύνηση της βαρύτητας του όγκου των ηλικιωμένων στην διανομή του εισοδήματος κατά και μετά την αποκοπή τους από το παραγωγικό τμήμα του πληθυσμού. Το πρόβλημα που θα μας απασχολήσει αφορά την (άνιση) οικονομική κατάσταση ηλικιωμένων ατόμων που πιθανά συμμετέχουν οριακά στην αγορά εργασίας ή έχουν εξέλθει από αυτήν. Όταν η αναλογία των ατόμων αυτών είναι ιδιαίτερα υψηλή - έχουμε δηλαδή το φαινόμενο της γήρανσης - οι επιπτώσεις στην διανομή του εισοδήματος είναι ιδιαίτερα οδυνηρές διότι μοιράζονται χωρίς να παράγουν ενώ ανάμεσα τους υπάρχουν ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας. Όπως πιστεύεται όμως η επίδραση του ανώτατου άκρου της πυραμίδας στην προσωπική διανομή του εισοδήματος δεν αναμένεται να είναι το ίδιο ισχυρή με αυτή της γονιμότητας. Η ύπαρξη σύνταξης ή περιουσίας και η πιθανότητα πλήρους ή μερικής απασχόλησης μετά την συνταξιοδότηση μειώνει την ένταση της ανισότητας και της επιβάρυνσης των ηλικιωμένων συγκριτικά με τα παιδιά (Kuznets 1981).

Το κεφάλαιο αυτό διακρίνεται στα εξής μέρη. Πρώτα περιγράφεται η διαχρονική εξέλιξη και η προοπτική του όγκου των ηλικιωμένων και υπολογίζονται ορισμένοι αδροί δείκτες οι οποίοι αποτελούν ένδειξη των οικονομικών επιπτώσεων της γήρανσης. Κατόπιν υπολογίζεται πώς τα προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης που αφορούν τους ηλικιωμένους-συνταξιούχους ως ποσοστό του Α.Ε.Π. έχουν αυξηθεί ως αποτέλεσμα ελαστικών κριτηρίων αποχώρησης από την αγορά εργασίας και αύξησης των πραγματικών παροχών ενώ θα παρουσιαστούν οι πηγές χρηματοδότησης του συνταξιοδοτικού συστήματος. Στη συνέχεια εξετάζεται η σχέση με την αγορά εργασίας και η οικονομική κατάσταση των ηλικιωμένων πριν ή μετά την αποχώρηση τους από αυτήν. Επίσης πρόκειται να γίνει αναφορά στις οικογενειακές σχέσεις και την διάρθρωση της οικογένειας.

7.1. Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΓΗΡΑΝΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΜΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΑΠΟΨΗ

Η δημογραφική γήρανση είναι ένα σχετικά νέο φαινόμενο και αφορά τις αναπτυγμένες χώρες. Αν και σε ορισμένες περιοχές εμφανίζεται σχετικά νωρίς (π.χ. στην Σουηδία στα μέσα του 19ου αιώνα), εντούτοις το πρόβλημα είναι πρόβλημα του αιώνα μας και γιγαντώνεται την μεταπολεμική περίοδο. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι η Γαλλία το έτος 1900 στον συνολικό πληθυσμό είχε αναλογία ηλικιωμένων 8% ενώ στη δεκαετία του 1980 έφτασε σε 14%. Ουσιαστικά πρόκειται για μια μη προβλεπόμενη φάση της κλασικής δημογραφικής μετάβασης με ταχύτατη εξέλιξη και ασυντόνιστο χρόνο εμφάνισης. Οι πληθυσμοί που αντιμετωπίζουν πρόβλημα γήρανσης έχουν περάσει όλα τα διαδοχικά στάδια της δημογραφικής μετάβασης και πιθανά να έχουν περιέλθει στην φάση της δεύτερης δημογραφικής μετάβασης, δηλαδή πτώση της γονιμότητας κάτω από το όριο του 2.1 παιδιά/ γυναίκα.

Συνήθως για την μελέτη της γήρανσης, ο πληθυσμός διαχωρίζεται στις ηλικιακές ομάδες: 0-14, 15-64, 65+, οι οποίες αποτελούν τα στάδια κύκλου ζωής του ανθρώπου. Υποτίθεται ότι η κατηγορία 15-64 ετών αντιστοιχεί στην αναλογία εργαζόμενου πληθυσμού. Η ταξινόμηση αυτή είναι ευδόκιμη για συγκρίσεις, βοηθά στην

διαμόρφωση σεναρίων σε πληθυσμιακές προβολές και στην εκτίμηση διάφορων οικονομικών- κοινωνικών δεικτών οι οποίοι είναι χρήσιμοι για την (μακρο-) οικονομική ανάλυση.

Πέντε σημαντικοί δείκτες έχουν διατυπωθεί με στόχο την εκτίμηση των μεταβολών και των επιπτώσεων της ηλικιακής διάρθρωσης και της γήρανσης του πληθυσμού. Πρώτα ο δείκτης εξάρτησης δείχνει την αναλογία παιδιών (μέχρι 15 ετών) και ηλικιωμένων (65+ ετών) σε σχέση με την αναλογία του παραγωγικού πληθυσμού. Με δεδομένα παρόμοια με αυτά που κατασκευάζονται οι πληθυσμιακές πυραμίδες μπορεί κανείς να εκτιμήσει την τιμή του δείκτη αυτού, ο οποίος έχει το πλεονέκτημα να δείχνη αδρά τους ισχύοντες κανόνες εισόδου-εξόδου της αγοράς εργασίας.

Ο δείκτης γήρανσης αντί να χρησιμοποιεί τις ποσοτικές αναλογίες που βρίσκονται στα δυο άκρα του κύκλου ζωής, που συνδιάζονται στον προηγούμενο δείκτη, συγκρίνει τον αριθμό ατόμων μεγάλης ηλικίας με τον αριθμό παιδιών. Με βάση τον δείκτη αυτόν μπορεί κανείς να προσδιορίσει την έκταση με την οποία ο πληθυσμιακός όγκος γερνάει.

Ο τρίτος δείκτης -δείκτης αντικατάστασης- δείχνει την αναλογία ατόμων που εξέρχονται λόγω γήρανσης από τον παραγωγικό πληθυσμό σε σχέση με την αναλογία νέων ατόμων 10-14 ετών. Ουσιαστικά ο δείκτης αυτός παρέχει μια αδρή ένδειξη του αριθμού εισερχόμενων νέων ως προς τους εξερχόμενους γέροντες και έχει καθοριστική σημαντικότητα για την αγορά εργασίας και για την κοινωνική ασφάλιση.

Ο τέταρτος δείκτης- ο λόγος εξάρτησης (dependency ratio)- δείχνει την επιβάρυνση των ηλικιωμένων στον παραγωγικό πληθυσμό και δείχνει πιο άμεσα τις επιπτώσεις της γήρανσης.

Ο τελευταίος δείκτης- συνταξιοδοτικής κάλυψης- δείχνει την αναλογία συνταξιούχων στον συνολικό γεροντικό πληθυσμό και είναι χρήσιμος για υπολογισμούς (δυνητικής) επιβάρυνσης στις δαπάνες για συντάξεις ενώ προσεγγίζει την αναλογία ατόμων που πρόκειται να αποχωρίσει από την αγορά εργασίας.

Ο Πίνακας 10 δείχνει την διαχρονική εξέλιξη της ηλικιακής διάρθρωσης του πληθυσμού της Ελλάδας καθώς και την εξέλιξη των δεικτών που αναφέραμε πιο πρίν. Όπως προκύπτει, η νεανικότητα του Ελληνικού πληθυσμού το 1951[11β] εξανεμίστηκε τις επόμενες δεκαετίες λόγω ταχύρρυθμης αύξησης της αναλογίας των ηλικιωμένων και στοδιακής συρρίκνωσης τη ομάδας των παιδιών. Μέχρι τη δεκαετία του 1980 η αναλογία ηλικιωμένων διπλασιάζεται ενώ αναμένεται να έχει τριπλασιαστεί μέχρι το έτος 2020 (Πίνακας 10). Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (O.E.C.D.), η διαχρονική διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα στις δύο ομάδες (νέοι έναντι γερόντων) θα έχει ως αποτέλεσμα την αριθμητική-ποσοτική τους ταύτηση το έτος 2020, όπου κάθε ομάδα θα έχει μερίδιο 17.3% από τον συνολικό πληθυσμό και κατόπιν υπάρχει η προοπτική αντίστροφης μέτρησης με την υπεροχή των γερόντων έναντι των παιδιών.

[11β] Στο έτος αυτό ο πληθυσμός ηλικίας μέχρι 14 ετών είναι τετραπλάσιος του γεροντικού.

Πίνακας 10. Δείκτες Εξέλιξης της κατά Ηλικία Σύνθεσης του Ελληνικού Πληθυσμού 1951-2020.

	Έτος							
	1951	1961	1971	1981	1985	1990	2000	2020
Ομάδες Ηλικιών	Πληθυσμός (%)							
0-14	27.9	25.9	24.8	23.4	20.9	20.3	18.9	17.3
15-64	65.1	65.7	64.1	63.8	65.7	67.4	66.1	64.9
65+	7.0	8.4	11.1	12.8	13.4	12.3	15.0	17.3
Διάμεση Ηλικία	28.4	29.6	30.8	31.9	34.8	35.9	38.9	-
Συνολικός πληθυσμός (000)	7633	8389	8769	9741	9935	1057.1	¦ πρόγνωση ¦ 10000 ¦ Ο.Ε.C.D. ¦	10160
Συνταξιοδοτική Κάλυψη*****	0.43	1.4	2.2	3.0	3.5			
Λόγος Εξάρτησης****	1.08	1.28	1.73	2.00	2.03	1.82		
Δείκτης Εξάρτησης Ολικός***	53.6	52.2	56.0	56.7	52.2	48.4	51.3	
Δείκτης Γήρανσης**	25.1	32.4	44.7	54.7	64.1			
Αναλογία Αντικατάστασης*	3.5	2.3	1.6	1.8	1.7			

Πηγή: Ακαδημία Αθηνών 1990· Μπαλούρδος 1989· Σιάμπος 1985· Ο.Ε.C.D. 1988.

***** αριθμός συνταξιούχων προς πληθυσμό ατόμων 65+ ετών.

**** άτομα ηλικίας 65+ προς άτομα ηλικίας 15-65 ετών.

*** άτομα ηλικίας 0-14 και 65+ ετών ως προς τον αριθμό ατόμων ηλικίας 15-64 ετών.

** άτομα ηλικίας 65+ ετών ανά 100 παιδιά ηλικίας 01-14 ετών.

* αναλογία ατόμων ηλικίας 10-14 ετών προς ένα άτομο ηλικίας 60-64 ετών.

Η περίοδος διόγκωσης του ενεργού πληθυσμού και η παράλληλη σταδιακή ελάφρυνση των οικογενειακών βαρών (λιγώτερα παιδιά) γίνεται εμφανής μέχρι το έτος 1961. Το έτος αυτό έχουμε δημογραφική ωρίμανση η οποία αποτελεί προστάδιο για να περάσει κανείς το κατώφλι της δημογραφικής γήρανσης. Το 1971 η αναλογία ηλικιωμένων ξεπερνά το 10% που σημαίνει ότι ο Ελληνικός πληθυσμός αρχίζει να γερνά. Με τον μετασχηματισμό αυτό η αναλογία εξάρτησης γίνεται πιο μεγάλη, ενώ η αναλογία γήρανσης το έτος 1981 φτάνει

το όριο του 54.7 και το 1985 το 64.1%. Η διάμεση ηλικία, δηλαδή η ηλικία που συγκεντρώνεται το 50% των ατόμων παράλληλα με την γήρανση έχει αυξητική τάση. Από 28.1 που ήταν το 1950 ανεβαίνει σε 35.9 το 1990, δηλαδή αυξήθηκε περίπου κατά οκτώ χρόνια σε τέσσερις δεκαετίες ή κατά δύο χρόνια ανά δεκαετία (Πίνακας 11). Επίσης φαίνεται από τον δείκτη αναλογίας αντικατάστασης ότι τα άτομα που εξέρχονται από τον παραγωγικό πληθυσμό αντικαθίστανται με λιγώτερο από δύο νεαρά άτομα και η τάση αυτή είναι γενικά πτωτική από το έτος 1951 και μετά.

Το ισχυρό ρεύμα παλιννόστησης που δέχτηκε η χώρα μας την δεκαετία του 1970, επηρέασε ουσιαστικά τον δείκτη δείκτη εξάρτησης. Ένα μεγάλο ποσοστό ατόμων επέστρεψε από το εξωτερικό δίχως κάποια στοιχειώδη συνταξιοδοτική κάλυψη. Έτσι το Ι.Κ.Α. αναλαμβάνει το βάρος της ασφάλισης των ατόμων αυτών επεκτείνοντας αργότερα την κάλυψη αυτή και τα υπόλοιπα μέλη του νοικοκυριού. Η συνταξιοδοτική κάλυψη, κάτω από τις συνθήκες αυτές καταγράφει τιμές πάνω από την μονάδα προκαλώντας βαθμιαία δημιουργία ελλειμάτων στο ισοζύγιο του Ι.Κ.Α. Η σημαντική πτώση της γονιμότητας κάτω από το όριο του 2.1 παιδιά/γυναίκα τη δεκαετία του 1980 αναχετίζει την αυξητική τάση που ενδείκνυε ο δείκτης αυτός ωθόντας ταυτόχρονα τον δείκτη αναλογίας γήρανσης σε μέγιστη τιμή και την αναλογία αντικατάστασης σε ελάχιστη επιταχύνοντας την γήρανση. Ο ετήσιος αριθμός γεννήσεων που ήταν σταθερά πάνω από το επίπεδο αντικατάστασης των γενεών στη τριαντακονταετία 1950-1980, εμφανίζεται χαμηλός τα τελευταία χρόνια με αποτέλεσμα από το έτος 1987 και μετά να ταυτίζεται με τον ετήσιο αριθμό θανάτων και αποτελεί κατώφλι αφ' ενός ελάττωσης του συνολικού πληθυσμού και αφ' ετέρου μεγαλύτερης συσσώρευσης της αναλογίας των ηλικιωμένων λόγω επιμήκυνσης του προσδόκιμου επιβίωσης, ενώ η κατάσταση είναι χειρότερη στην ύπαιθρο (Πίνακας 11, Διάγραμμα 11). Το γεγονός ότι οι γυναίκες ζούν περισσότερα χρόνια από τους άνδρες σηματοδοτεί από μόνο του την διαφορετική και μεγαλύτερη γήρανση τους.

Οι δείκτες που έχουν άμεση σχέση με την γήρανση και την εξάρτηση έχουν ανοδική πορεία από το 1951 και μετά. Χαρακτηριστικό είναι το άλμα που εμφανίζουν μετά το 1971, όταν δηλαδή ο Ελληνικός πληθυσμός χαρακτηρίζεται ως γερασμένος. Η δραστική αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων διαμορφώνει τον λόγο εξάρτησης σε τιμή διπλάσια της μονάδας μετά το 1971, ενώ ταυτόχρονα διογκώνεται ο δείκτης εξάρτησης.

7.1.2 ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΓΕΡΟΝΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Η διερεύνηση των δημογραφικών διαφορών και ανισοτήτων στον χρόνο και τον χώρο είναι ένα πολυδιάστατο θέμα η εξέταση του οποίου έχει αυτόνομο ενδιαφέρον για την χάραξη κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής και αντικατοπτρίζει κατά ένα μεγάλο βαθμό την οικονομική κατάσταση και ανάπτυξη της χώρας. Οι έντονες και συνεχείς πληθυσμιακές μετακινήσεις σε συνδυασμό με τις διακυμάνσεις της γονιμότητας και της θνησιμότητας διαφοροποιούν τον πληθυσμό όχι μόνο κατά ηλικία αλλά και κατά επί μέρους γεωγραφικές περιοχές και περιφέρειες (Πίνακες 11-12).

Διάγραμμα 11. Γεννήσεις, θάνατοι επί 1000 Κατοίκων στις Πόλεις και την Ύπαιθρο.

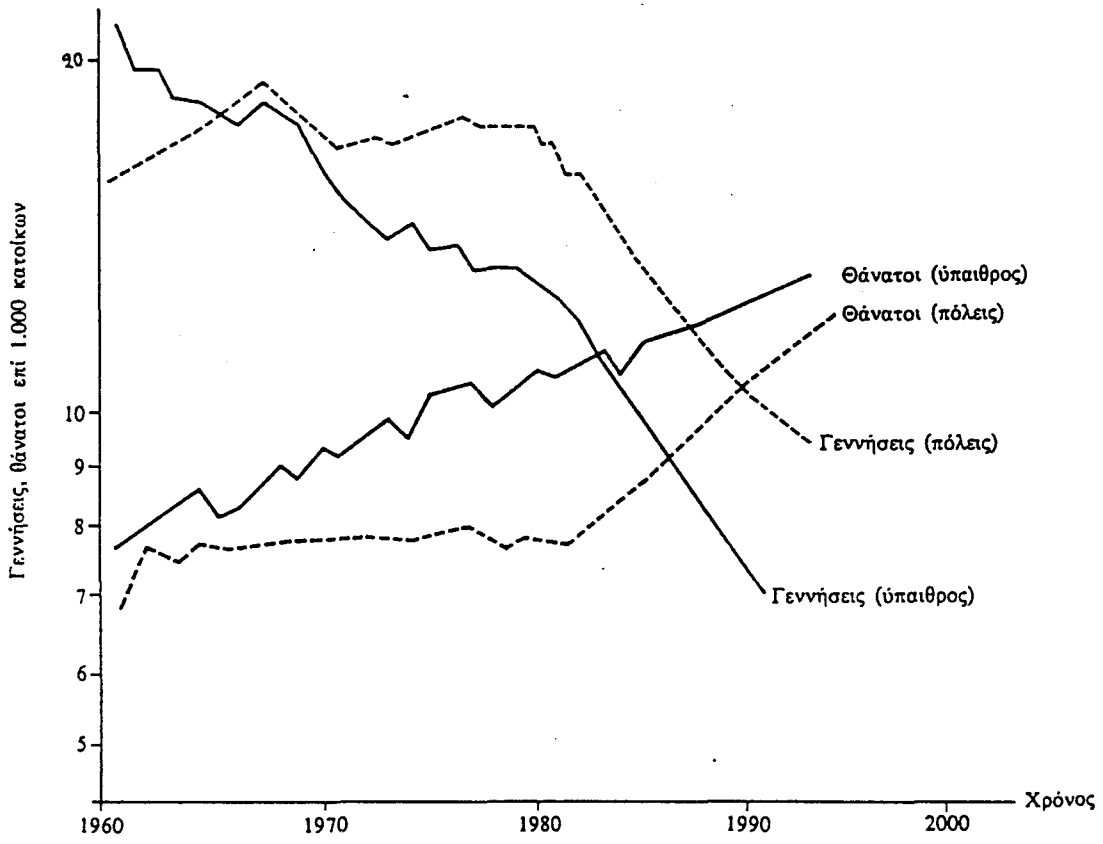

Πηγή: Μπαλούρδος 1989.

Συγκρίνοντας τον γεροντικό πληθυσμό ανάμεσα στις αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές της χώρας παρατηρούμε αφ' ενός την μεγαλύτερη αναλογία στις τελευταίες και την μικρότερη στις αστικές περιοχές, αφ' ετέρου εμφανίζεται μεγαλύτερη επιτάχυνση της γήρανσης στις αγροτικές περιοχές όπου η αύξηση στο διάστημα 1951-1981 είναι πάνω από διπλάσια (Πίνακας 12).

Πίνακας 11. Γεννήσεις Ζώντων Παιδιών ανά Γυναίκα Αναπαραγωγικής Ηλικίας και Προσδόκιμο Επιβίωσης 1950-1990.

Έτος	Γονιμότητα	Προσδόκιμο Επιβίωσης Άνδρες	Γυναίκες
1950	2.57	63.4	66.7
1955	2.38		
1960	2.28	67.3	70.4
1965	2.30		
1970	2.34	70.1	73.6
1975	2.37		
1980	2.18	72.2	76.6
1981	2.09		
1982	2.02		
1983	1.94		
1984	1.82		
1985	1.67	72.6	77.6
1986	1.62		
1987	1.58		
1988	1.52		
1989	1.45 (προσωρινά	74.2	79.3
1990	1.45 στοιχεία)	-	-

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε. · Eurostat 1990.

Πίνακας 12. Σύνθεση κατά Κλιμάκια Ηλικιών και Περιοχή του Ελληνικού Πληθυσμού 1951-1981.

	Περιοχές					
Ομάδες /	Αστικές		Ημιαστικές		Αγροτικές	
Ηλικιών /Έτος	1951	1981	1951	1981	1951	1981
0-14	23.3	23.4	29.9	25.3	32.3	22.7
15-64	70.7	66.2	63.3	62.2	60.4	60.0
65+	6.0	10.4	6.8	12.5	7.3	17.3
Σύνολο	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Πηγή: Σιάμπος 1985.

Η συμμετοχή των ηλικιωμένων στα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας εμφανίζεται στον Πίνακα 13. Διαχρονικά μεταξύ όλων των περιφερειών της χώρας, σημειώνεται πραγματική αύξηση του ηλικιωμένου πληθυσμού. Οι Νήσοι Ανατολικού Αιγαίου ήταν σε κατάσταση γήρανσης ήδη από το 1961 (11.1%) και εξακολουθούν να βρίσκονται στην κορυφή μέχρι το έτος 1981 (17.6%) και να υπερτερούν σημαντικά σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο. Όπως διαπιστώνεται "η γήρανση είναι υψηλή σε ένα πεταλοειδές τμήμα της Χώρας που καλύπτει τα Νησιά του Αιγαίου (πλην της Ρόδου), την Κρήτη (πλην του Νομού Ηρακλείου) τη νότια και κεντρική Πελοπόννησο, τα Ιόνια Νησιά, και μέρος της Ηπείρου και τους κεντρικούς νομούς της Στερεάς Ελλάδος Φωκίδος, Φθιώτιδος και Ευρυτανίας, ενώ εξάλλου στους υπόλοιπους νομούς του ηπειρωτικού τμήματος της Χώρας ο βαθμός γηράνσεως είναι χαμηλότερος". (Σιάμπος 1985, σ. 68). Ελάχιστη αναλογία γήρανσης εμφανίζει η Π.Π., η Θράκη και η Μακεδονία με ποσοστά χαμηλότερα αυτών που ισχύουν σε Εθνικό επίπεδο. Ειδικότερα για την Περιφέρεια της Πρωτεύουσας που τα έτη 1961 και 1971 έχει το 52% και το 56% του αστικού πληθυσμού ο πληθυσμός των ηλικιωμένων αυξήθηκε από 7.2% σε 9.4% ενώ στο 2000 η αναλογία υπολογίζεται να είναι γύρω στα 13.2% το οποίο όμως θα υπολοίπεται του εθνικού μέσου ποσοστού (15%).

Γενικά ο γηρασμός που επιτεύχτηκε στην εικοσαετία 1961-1981 ήταν με επιταχυνόμενο ρυθμό και διαφοροποιημένος μεταξύ των περιφερειών. Το εύρος της αναλογίας ηλικιωμένων στον συνολικό πληθυσμό στην δεκαετία 1961 ήταν 7.1-11.1% και 11.2-17.6% το 1981 που ερμηνεύεται ως άμβλυνση των βαθμών και των ρυθμών γήρανσης του πληθυσμού ανάμεσα στις περιφέρειες. Σχετικά γρήγορη συσσώρευση γεροντικού πληθυσμού σημειώνεται στην Πελοπόννησο, την Δ. Στερεά και τη Δ. Στερεά και σε αργότερους ρυθμούς οι δύο πρώτες περιφέρειες του Πίνακα 13.

Σε σχέση με τις χώρες της Ευρωπαϊκής κοινότητας, στη χώρα μας η γήρανση αυξήθηκε με την μεγαλύτερη επιτάχυνση. Η αναλογία ηλικιωμένων που ήταν η χαμηλότερη το έτος 1961, μεταβάλεται σημαντικά τις δεκαετίες 1970 και 1980 (Πίνακας 14, Χάρτες 10-12) και στα μέσα της δεκαετίας του 1980 η χώρα μας κατέχει την 5η θέση στην Ε.Ο.Κ. και τη δωδέκατη στον κόσμο. Το γεγονός αυτό, μεταξύ άλλων σηματοδοτεί ότι τουλάχιστον στο θέμα της γήρανσης επικρατεί "ευθυγράμμηση" με τις εξελίξεις που έχουν οι αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Οι δημογραφικές ιδιομορφίες της Ελλάδας: έντονη συρρίκνωση και γήρανση των αγροτικών περιοχών, μη εμφάνιση του "baby boom" λόγω της μετανάστευσης και σταθερή σε ικανοποιητικά επίπεδα γονιμότητα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, πιθανά να έκαναν τον παράγοντα της γήρανσης λιγότερο σημαντικό. Η κατάσταση αυτή μετατρέπεται δραματικά τις δυο τελευταίες δεκαετίες ενώ οι προοπτικές για το μέλλον δεν είναι "ευοίωνες" (Χάρτης 12).

Στη περίοδο 1981-84, στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης σημειώθηκε κάποια ανανέωση του πληθυσμού τους επηρεάζοντας πτωτικά τη γήρανση (Γερμανία, Ιταλία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο) ενώ η Ελλάδα είναι μια από τις λίγες που σημείωσαν νέα αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων και μάλιστα με τον ταχύτερο ρυθμό (Πίνακας 14).

Περιοχές με Δημογραφικά Προβλήματα με Ιδιαίτερη Αναφορά στη Γήρανση 1970.

AREAS WITH DEMOGRAPHIC PROBLEMS INVOLVING POPULATION STRUCTURE WITH SPECIFIC REFERENCE TO AGEING

REGIONS A PROBLEMES DEMOGRAPHIQUES CONCERNANT LA STRUCTURE DE LA POPULATION, VISANT EN PARTICULIER LE VIEILLISSEMENT

PERCENTAGE OF AGED PEOPLE (65 YEARS AND OVER) AROUND 1970
POURCENTAGE DE PERSONNES AGEES (65 ANS ET PLUS) VERS 1970

% Ηλικιωμένων (65+ ετών)

19
17
15
13
11
9

No data
Données non disponibles

EUROPEAN POPULATION COMMITTEE - COUNCIL OF EUROPE
SEMINAR ON DEMOGRAPHIC PROBLEM AREAS. SEPTEMBER 1986

COMITE EUROPEEN SUR LA POPULATION - CONSEIL DE L'EUROPE
SEMINAIRE SUR LES REGIONS A PROBLEMES DEMOGRAPHIQUES. SEPTEMBRE 1986

Χάρτης 11.
Περιοχές με Δημογραφικά Προβλήματα που Αφορούν και την διάρθρωση της οικογένειας με ειδική αναφορά στη γήρανση

AREAS WITH DEMOGRAPHIC PROBLEMS INVOLVING POPULATION STRUCTURE WITH SPECIFIC REFERENCE TO AGEING

REGIONS A PROBLEMES DEMOGRAPHIQUES CONCERNANT LA STRUCTURE DE LA POPULATION, VISANT EN PARTICULIER LE VIEILLISSEMENT

% Ηλικιωμένων (65+ ετών)

19
17
15
13
11
9

Χάρτης (διάγραμμα) 12. Η Γήρανση σε Επιλεγμένες Χώρες και οι Προοπτικές μέχρι το 2025.

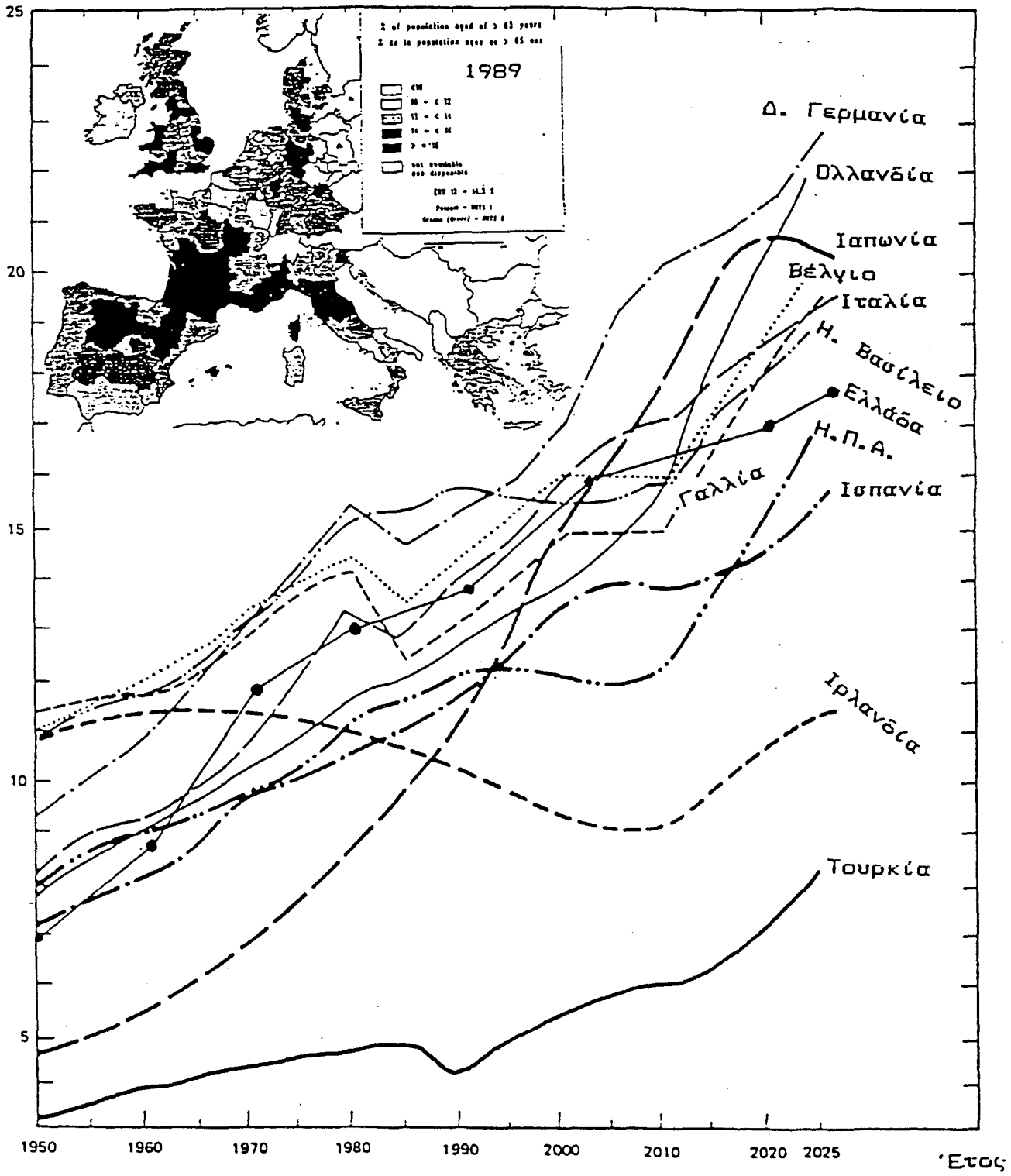

Πηγή: Begeot κ.α. 1992· de Jouvenel 1989

Πίνακας 13. Πληθυσμός 65+ ετών ως Ποσοστό (%) του Συνολικού Πληθυσμού των Περιφερειών της Χώρας 1961-2000.

	1961	1971	1981	2000
Α. Στερεά και Νήσοι	7.6	10.1	11.4	13.9
Κεντρική και Δυτική Μακεδονία	7.4	9.6	11.2	13.8
Πελοπόννησος και Δυτική Στερεά	9.0	13.1	16.0	20.5
Θεσσαλία	7.1	10.2	12.7	16.9
Α. Μακεδονία	7.5	11.5	13.7	16.8
Κρήτη	9.3	12.5	14.9	19.5
Ήπειρος	8.6	12.1	15.0	20.7
Θράκη	7.3	9.3	11.2	14.2
Νήσοι Ανατολικού Αιγαίου	11.1	15.3	17.6	21.6
Π. Πρωτεύουσας	7.2	9.4	10.8	13.2
Μακεδονία	7.5	10.2	12.5	15.3
Σύνολο Χώρας	8.1	10.9	12.7	15.0

Πηγή: Μπαλούρδος 1989· Ε.Σ.Υ.Ε. Απογραφή Πληθυσμού - Κατοικιών 1961, 1971, 1981· Γλυτσός 1988· Ακαδημία Αθηνών 1990.

Πίνακας 14. Η Δημογραφική Γήρανση στις Χώρες της Ε.Ο.Κ.. (Ηλικιωμένοι 65+ ετών/Συνολικό πληθυσμό)

Χώρες	Έτος 1961	1981	1985	2020*	Μέσος Ετήσιος Ρυθμός Γήρανσης (1961-1981)
Δ. Γερμανία	10.8	15.3	14.7	22.5	0.22
Γαλλία	12.1	13.0	13.1	19.3	0.07
Ιταλία	09.5	13.5	12.7	22.5	0.21
Ολλανδία	09.1	11.6	12.0	22.2	0.12
Βέλγιο	12.2	14.2	14.0	19.8	0.10
Λουξεμβούργο	10.7	13.6	13.2	21.2	0.13
Η. Βασίλειο	11.7	15.0	15.1	18.7	0.17
Ιρλανδία	11.2	10.7	10.7	11.6	-0.03
Δανία	10.6	14.5	15.2	22.2	0.18
Ελλάδα	08.2	12.8	13.3	17.7	0.25

Πηγή: Conseil De L' Europe 1986· Demographic Year Book 1962-65· Μπαλούρδος 1989· World Population Prospects 1986.
* Median case (Ενδιάμεση προοπτική).

Οι δείκτες, προσδιορίζουν αδρά τους ηλικιωμένους, στην μεγαλύτερη πλειοψηφία τους συνταξιούχους, ως άτομα εξαρτώμενα από τον παραγωγικό πληθυσμό. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα περιγράψουμε την εξάρτηση αυτή ποσοτικά με την βοήθεια μακροοικονομικών όρων αποτιμώντας το μέγεθος των κοινωνικών δαπανών (και των συντάξεων) από το Α.Ε.Π. και προσδιορίζοντας τις πηγές εσόδων των ασφαλιστικών οργανισμών.

7.2. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΓΗΡΑΝΣΗΣ ΣΤΗΝ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΞΕΩΝ

Στην εποχή μας οι ηλικιωμένοι, τουλάχιστον για τις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες, είναι καθοριστικά εξαρτώμενοι από τα προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης τα οποία κάνουν κατορθωτή την μετατόπιση της αγοραστικής δύναμης από τον οικονομικά ενεργό στον μη ενεργό και τον οικονομικά ασθενέστερο πληθυσμό. Τα προγράμματα αυτά έχουν αποδειχτεί γενναιόδωρα σε περιόδους οικονομικής ανάκαμψης παρέχοντας τη δυνατότητα νωρίτερης[119] και αποδοτικότερης αποχώρησης από την αγορά εργασίας και διερύνοντας την πλαισίωση τους με περισσότερες ομάδες δικαιούχων. Καλύπτουν όχι μόνο τους συνταξιούχους αλλά και περιπτώσεις ατυχήματος, αναπηρίας ή θανάτου, ασθένειας ή μητρότητας, οικογενειακά επιδόματα καθώς και περιπτώσεις ανεργίας. Η ασφαλιστική κάλυψη κάτω από το πρίσμα αυτό προσφέρει ευρύτερη κοινωνική προστασία για το σύνολο του πληθυσμού, με τις παροχές που προσφέρει σε χρήματα ή είδος (νοσοκομειακή, ιατροφαρμακευτική, περίθαλψη).

Ο χαρακτήρας του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης μπορεί να είνα αντοποδοτικός ή διανεμητικός. Στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης τα ασφαλιστικά (συνταξιοδοτικά) συστήματα ήταν βασισμένα στις εισφορές των εργαζομένων- εργοδοτών, αλλά μετά την κρίση της δεκαετίας του 1970 εμφανίζεται σε επιταχυνόμενο ρυθμό η διείσδηση των ιδιωτικών ασφαλίσεων. Στην Ελλάδα το σύστημα ασφάλισης είναι στατικά διανεμητικό και βασίζεται στην αρχή του Pay as You Go -PAYG-, σύμφωνα με την οποία οι ασφαλιστικοί οργανισμοί με τις εισφορές που εισπράττουν, χρηματοδοτούν τις συντάξεις. Αυτός είναι και ο λόγος που η γήρανση του πληθυσμού τις τελευταίες δεκαετίες επιβαρύνει σημαντικά την αναλογία συνταξιούχων προς τους απασχολούμενους- ασφαλισμένους. Σε πολλές περιπτώσεις η χρηματοδότηση καλύπτεται και από κρατική επιχορήγηση (συντάξεις γήρατος, αναπηρίας, θανάτου, κλάδος υγείας κ.ά.) η οποία προέρχεται από τα φορολογικά έσοδα του προϋπολογισμού. Οι νεαρές ηλικίες εργαζομένων επιβαρύνονται κατά μεγάλο βαθμό με το κόστος συνταξιοδότησης προηγούμενων γενεών και παράλληλα ένα μεγάλο μέρος του Εθνικού Εισοδήματος μεταφέρεται προς την ίδια κατεύθυνση.

Στη χρονική περίοδο 1950-1970, πολλές Ευρωπαϊκές χώρες έχουν έντονους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης. Οι κοινωνικές παροχές ασφάλισης επεκτείνονται σε νέες ομάδες δικαιούχων, εμφανίζονται ευνοϊκότερες προϋποθέσεις χορήγησης παροχών και εντάσσονται νέα

---

[119] Εννοείται σε μικρότερη ηλικία.

προγράμματα με αποτέλεσμα να αυξηθούν οι δαπάνες κοινωνικής ασφάλισης και να ενισχύονται τα έσοδα του συστήματος. Η ευνοϊκή αυτή ανάπτυξη σταματά με τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970. Την ίδια περίοδο έχουμε όμως γήρανση και η κρίση του ασφαλιστικού συστήματος και του κράτους πρόνοιας γενικότερα γίνεται ακόμη πιο αισθητή. Με άλλα λόγια η δυναμική αύξηση των κοινωνικών δαπανών τη μεταπολεμική περίοδο, διακόπηκε από την κρίση της δεκαετίας του 1970 και το ασφαλιστικό σύστημα περνά σε φάση ωριμότητας και αβεβαιότητας με χαρακτηριστικές τις ενδείξεις της αποδιοργάνωσης και της ταμειακής ανεπάρκειας ή του ελλειματικού γιγαντισμού. Εκτός αυτού οι παροχές ανάμεσα στους δικαιούχους έχει έντονη διαφοροποίηση με αποτέλεσμα να έχουμε ανισότητα.

Η ευνοϊκή μετσπολεμική εξέλιξη στην Ελλάδα και σε πολλές άλλες χώρες συντελεί στην αύξηση του μεριδίου των συντάξεων ως ποσοστό του Α.Ε.Π.. Η Δ. Γερμανία ήδη από το έτος 1960 είχε μεγαλύτερη αναλογία συντάξεων/Α.Ε.Π. η οποία διατηρήθηκε και για τις επόμενες δύο δεκαετίες αλλά η αύξηση που είχε (37.8%) ήταν σχετικά συντηρητική. Αντίθετα η αύξηση στην Αυστραλία, που θεωρείται ως μια από τις νεότερες βιομηχανικές χώρες, ήταν περίπου 75.8% (3/4) η οποία όμως υπολοίπεται κατά πολύ της Νορβηγίας (200%), η οποία θεωρείται μία από τις παλαιότερες. Η μικρότερη αύξηση της χώρας μας (1/4), οφείλεται στην απουσία αναπροσαρμογής των παροχών στις πληθωριστικές τάσεις. Η αυτόματη αναπροσαρμογή θεσμοθετήθηκε μόλις το έτος 1978 (Ν. 825/78), με αποτέλεσμα η αύξηση στο διάστημα 1980/81 να εμφανίζεται διπλάσια από την αύξηση της δεκαετίας του 1970 (Πίνακας 15).

Πίνακας 15. Ποσοστό Δαπανών για Συντάξεις στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε Επιλεγμένες Χώρες 1960-1991.

Χώρα	Έτη				
	1960	1970	1980	1981	%Μεταβολή (1960-1981)
Γαλλία	5.8	8.5	11.8	11.9	105.2
Δ. Γερμανία	9.0	10.6	12.5	12.4	37.8
Νορβηγία	2.7	7.1	8.0	8.1	200.0
Σουηδία	4.3	6.2	11.3	11.7	172.1
Ην. Βασίλειο	4.0	5.2	7.1	7.9	97.5
Η.Π.Α.	4.0	5.3	7.2	7.4	85.0
Αυστραλία	3.3	3.1	5.7	5.8	75.8
Καναδάς	2.6	3.2	4.9	5.0	92.3
Ελλάδα	1.8	2.2	2.3	2.5	39.0

Πηγή: Organization of Economic Cooperation and Development, Social Expenditure 1960-1990, Paris 1985· Προβόπουλος 1987.

Στην χώρα μας η κοινωνική ασφάλιση ασκείται από πολυάριθμους φορείς, η ταξινόμηση των οποίων γίνεται με κριτήρια τον τομέα που καλύπτουν: αστικό ή αγροτικό, τις παροχές που χορηγούν και την υπηρεσία που ανήκουν. Υπάρχουν συνολικά 31 φορείς κύριας ασφάλισης, 59 φορείς και 13 κλάδοι επικουρικής ασφάλισης, 19 φορείς και 21 κλάδοι ασφάλισης ασθένειας, 70 φορείς και 28 κλάδοι παροχών πρόνοιας κ.ά. τα οποία συνολικά εποπτεύονται από έξι διαφορετικά υπουργεία (Κοινωνικός Προϋπολογισμός 1991). Η μεγαλύτερη αναλογία του αστικού πληθυσμού είναι ασφαλισμένο στο Ι.Κ.Α., ενώ οι αγρότες καλύπτονται από τον Ο.Γ.Α..

Οι πόροι των ασφαλιστικών φορέων προέρχονται από εισφορές: μισθωτών (2-10% για κύρια σύνταξη και 3-7% για επικουρική), εργοδοτών (7-27.5% για κύρια και 3-9% για επικουρική) και από αξιοποίηση περιουσιακών στοιχείων και από επιχορήγηση (Υφαντόπουλος 1990). Η εισφορά του δημόσιου υπάλληλου που είναι ασφαλισμένος στο Ι.Κ.Α. το έτος 1990 είναι ίση με το 5.75% των αποδοχών. Το κράτος παρεμβαίνει άμεσα καλύπτοντας ελλείματα φορέων ή έμμεσα με την επιβολή ειδικών εισφορών (κοινωνικές παροχές).

Ο Πίνακας 16 δείχνει τα έσοδα-έξοδα των φορέων κοινωνικής ασφάλισης. Όπως προκύπτει το μεγαλύτερο βάρος των εισφορών (εσόδων) εμπίπτει στους εργοδότες (>32%), τους άμεσα εργαζόμενους (>30%) και την φορολογία-κοινωνική εισφορά (>27%). Αντίστοιχα το μερίδιο των συντάξεων καλύπτει ποσοστό μεγαλύτερο του 75% των συνολικών κοινωνικών δαπανών είναι το υψηλότερο ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ο.Κ. και μειώνει την δυνατότητα διεκδίκησης μεγαλύτερου μεριδίου από τις άλλες κοινωνικές δαπάνες (ασθένειας, εργατικού ατυχήματος, οικογενειακών παροχών και ανεργίας). Σε προεκλογικές περιόδους μάλιστα έχουμε μεγάλες διευκολύνσεις παροχών και πολιτικές δεσμεύσεις. Στο πόρισμα Φακιολά (1991), για παράδειγμα αναφέρεται ότι τα κατώτατα όρια συντάξεων αυξήθηκαν κατά 110% σε διάστημα μόνο ενός έτους, ενώ κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και σε άλλες χρονογίες εκλογών. Τα λοιπά επιδόματα (π.χ. ανεργίος) αν και καλύπτουν ολοένα αυξανόμενο ποσοστό παροχών ωστόσο υπολοίπονται κατά πολύ των συντάξεων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι από το έτος 1950 μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1980 το μερίδιο των παροχών ανεργίας ήταν περίπου αμετακίνητο γύρω στο 3% από τις τρέχουσες συναλλαγές των ασφαλιστικών οργανισμών.

Οι ασφαλιστικές εισφορές συνήθως βαρύνουν αποκλειστικά το εισόδημα από εργασία δίχως να λαμβάνονται υπόψη τα περιουσιακά στοιχεία του ασφαλισμένου[120], αλλά ούτε και προβλέπεται η απαλλαγή ατόμων με κατώτατα εισοδήματα. Συνήθως υπολογίζονται ως πάγιο ποσοστό των αποδοχών ενώ συχνά θεσπίζεται ένα Plafond (πλαφόν) πέρα από το οποίο δεν γίνεται κράτηση. Το κράτος συμμετέχει μέσω της φορολογίας με άμεση χρηματοδότηση ή με εισφορά για την κάλυψη ελλειμάτων των διάφορων φορέων λόγω της αδυναμίας των παραδοσιακών πηγών να καλύψουν το αυξανόμενο και

---

[120] Αυτό εν μέρη γίνεται μέσω του φορολογικού συστήματος.

διευνόμενο κόστος.

Πίνακας 16. Έσοδα, Έξοδα Φορέων Κοινωνικής Ασφάλισης Αρμοδιότητας Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών κατά Πηγή Προέλευσης και Λειτουργία 1990-1991.

Πηγή	Έ σ ο δ α (%)		Λειτουργία	Έ ξ ο δ α (%)	
	1990	1991		1990	1991
Καταβολές ασφαλισμένων	30.84	31.43	Παροχές συντάξεων	77.68	76.59
Εισφορές εργοδοτών	32.09	33.74	Παροχές πρόνοιας	2.77	2.77
Κοινωνική εισφορά	30.92	27.32	Παροχές ασθένειας	15.44	15.89
Πρόσοδοι περιουσίας	4.99	6.17	Δαπάνες διοίκησης	3.01	2.88
Διάφορα έσοδα	1.16	1.34	Λοιπές δαπάνες	0.91	1.72
			Δαπάνες περιουσιακών στοιχείων	0.19	0.22
Σύνολο	100.0	100.0		100.0	100.0

Πηγή: Κοινωνικός Προϋπολογισμός 1991.

Η καθιερωμένη εισφορά στηριγμένη στο ύψος του εισοδήματος από εργασία έχει ως συνέπεια την δυσμενέστερη μεταχείρηση των κλάδων ή των επιχειρήσεων εκείνων που χρησιμοποιούν τεχνικές εντάσεως εργασίας έναντι αυτών που χρησιμοποιούν τεχνικές εντάσεως κεφαλαίου. Εκτός αυτού ενώ η εισφορά του εργαζόμενου "αποκολάται" άμεσα από τον μισθό του με στόχο την δυνητική αξιοποίηση της, η εργοδοτική εισφορά, τα εργατικά και τα έξοδα προσωπικού είναι κοστολογίσημα και κατά κάποιο τρόπο διαφοροποιείται η πραγματική τους αξία και συνεισφορά στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης.

Υπάρχουν όμως και διαφοροποιήσεις- ανισότητες ως προς την κάλυψη των εσόδων. Ταμεία με τις υψηλότερες παροχές συντάξεων τα επονομαζόμενα και "ευγενή ταμεία" (Ο.Τ.Ε., ΕΤΒΑ, τραπεζικοί, δημόσιοι υπάλληλοι) έχουν έσοδα από εισφορές εργοδοτών διπλάσια έως εξαπλάσια των λοιπών ταμείων. Αντίθετα ταμεία (Ι.Κ.Α., Ο.Γ.Α. κ.ά.) με χαμηλές εισφορές ασφαλισμένων, εργοδοτών και κοινωνικών πόρων παρέχουν χαμηλές συντάξεις. Δηλαδή έχουμε μια γενική τάση ανισότητας εσόδων- εξόδων η οποία φυσικά αντικατοπτρίζεται στην υφιστάμενη οικονομική κατάσταση των αφαλισμένων. Επιλεκτικά δείχνουμε τις πηγές προέλευσης ορισμένων ασφαλιστικών οργανισμών

(Πίνακας 17), μέσα από τις οποίες προκύπτουν οι υφιστάμενες ανισότητες και η επιβάρυνση που επιδέχεται το κοινωνικό σύνολο (κοινωνική εισφορά).

Πίνακας 17. Έσοδα επιλεγμένων Ασφαλιστικών οργανισμών κατά Πηγή Προέλευσης 1991.

Πηγή Προέλευσης	Ο ρ γ α ν ι σ μ ό ς				
	Ο.Γ.Α.	Ι.Κ.Α.	Τ.Σ.Α.	Τ.Ε.Β.Ε.	Ε.Τ.Ε.
	Έ σ ο δ α (%)				
Εισφορές ασφαλισμένων	8.1	25.5	69	67.6	18.8
Εισφορές εργοδοτών	--	51.0	--	--	28.5
Κοινωνική εισφορά	91.7	23.0	25.5	29.6	50.3
Πρόσοδοι περιουσίας	0.2	0.2	0.05	0.4	1.8
Διάφορα	--	0.3	5.45	2.4	0.6
Σύνολο	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Πηγή: Κοινωνικός Προϋπολογισμός 1991

Όπως προκύπτει η κυριώτερη πηγή εσόδων του Ο.Γ.Α. και της Ε.Τ.Ε. προέρχεται από κοινωνική εισφορά (91.7% και 50.3%), ενώ στο Ι.Κ.Α. το μισό βάρος (51%) εμπίπτει στους εργοδότες και το υπόλοιπο μοιράζεται ανάμεσα στις εισφορές των άμεσα ασφαλισμένων (25.5%) και την κοινωνική εισφορά (23%). Το γεγονός αυτό από μόνο του σηματοδοτεί την ανισότητα ανάμεσα στις αγροτικές και αστικές συντάξεις καθώς και την ανομοιογένεια των αστικών μεταξύ τους ανάλογα με το ύψος των εισφορών και την πηγή προέλευσης. Άλωστε η σχέση κατώτερων προς ανώτερες συντάξεις δεν εξετάζεται μόνο σε σχέση με τη τομεακή διχοτόμηση (αγροτική- αστική), αλλά "μετρούν" και άλλοι παράγοντες όπως ο φορέας χορήγησης, ο εποπτεύων φορέας, ο συνολικός αριθμός ασφαλιζομένων κατά φύλο και η μεταξύ τους διαφοροποίηση ως προς την ηλικία συνταξιοδότησης κ.ά.

Από το έτος 1974 και μετά, στις περισσότερες χώρες εμφανίζεται οικονομική ύφεση με επακόλουθο την ανεργία, τον στασιμοπληθωρισμό και τα αυξανόμενα ελλείματα του δημόσιου προϋπολογισμού. Αποτέλεσμα των δημόσιων αυτών εξελίξεων είναι η ανακοπή της ανάπτυξης των κοινωνικοασφαλιστικών συστημάτων προς τα τέλη της δεκαετίας. Πολλοί θεώρησαν την κατάσταση ως προσωρινή και διατήρησαν τις ευνοϊκές για τους ασφαλισμένους συνθήκες. Η συνέχιση της κρίσης όμως επέφερε δυσμενή υστέρηση των εσόδων από εισφορές, αύξηση του κόστους παροχών υγείας, επιδείνωση του δημογραφικού προβλήματος (γήρανση, υπογεννητικότητα), δυσκολίες αναπροσαρμογής λόγω υψηλού πληθωρισμού, προβλήματα

χρηματοδότησης, μεγάλη ανεργία και σμίκρυνση της σχέσης ασφαλισμένων δικαιούχων παροχών. Έτσι έχουμε την ολοένα μεγαλύτερη απορρόφηση συντάξεων γήρατος από το σύνολο των παροχών. Ενδεικτικός είναι ο Πίνακας 18, στον οποίο συγκρίνεται η αναλογία ασφαλισμένων με την αναλογία συνταξιούχων, ενώ ο Πίνακας 19 δείχνει την αύξηση του όγκου των συνταξιούχων αναπηρίας.

Πίνακας 18. Συνολικός Αριθμός Ασφαλισμένων και Συνταξιούχων στην Ελλάδα 1939-1991.

Έτη	Άμεσοι Ασφαλισμένοι* (1)	Συνταξιούχοι (2)	(1):(2) (3)
1939	325853	122	2670.90
1946	224354	12420	18.06
1950	357000	23231	15.36
1955	584000	60014	9.73
1960	718000	102396	7.00
1965	795000	143162	5.55
1970	964000	215514	4.47
1975	1141000	275129	4.14
1980	1431000	354085	4.04
1982	1546000	397681	3.88
1984	1650000	443696	3.71
1986	1710000	505000	3.38
1987	1710000	535650	3.19
1988	1725000	572000	3.02
1989	1740000	605000	2.88
1990	1753000	622200	2.82
1991	1780000	665000	2.68**

* σύνολο Ι.Κ.Α. ** εκτίμηση
Πηγή: Κοινωνικός Προϋπολογισμός.

Τρία είναι τα χαρακτηριστικά σημεία του Πίνακα 18. Πρώτα η αυξητική τάση του αριθμού των άμεσα ασφαλισμένων που υπερδιπλασιάστηκαν από την δεκαετία του 1965 και μετά. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι η αύξηση του αριθμού άλλων ασφαλισμένων εκτός των συνταξιούχων (αφαίρεση στήλης 2 από στήλης 1). Οι ειδικοί μιλούν για "γενναιοδωρία" η οποία διαχρονικά μαζί με την γήρανση αποβαίνει "μοιραία". Επίσης (τρίτο) γίνεται εμφανής η διαχρονική αύξηση του αριθμού των συνταξιούχων και την μεγαλύτερη βαρύτητα τους στο σύνολο των ασφαλισμένων. Ως παράγωγο της γήρανσης μπορεί να αναφερθεί ο υπέρτετραπλασιασμός των συνταξιούχων από το 1965 μέχρι το 1991 ενώ αντίστοιχα οι ασφαλισμένοι στο σύνολο τους διπλασιάστηκαν. Από την δεκαετία του 1970 και μετά η σχέση συνταξιούχων προς μη συνταξιούχους άμεσα ασφαλισμένους τείνει πρός το 1:2 (1:2.68 το έτος 1991). Με δεδομένο ότι στην Ελλάδα οι ασφαλιστικοί οργανισμοί εισπράττουν από τους εργαζόμενους τα ασφάλιστρα για να καταβάλλουν τις συντάξεις των ηλικιωμένων, οι τιμές της στήλης τρία του Πίνακα είναι ιδιαίτερα ανησυχητικές λόγω της πτωτικής τάσης που εμφανίζουν. Αν για παράδειγμα δεν μπεί κάποιο "φρένο" η αναλογία

θα φτάσει στο 1:1 με αποτέλεσμα να "κοπούν" οι άλλες καταβολές που προέρχονται από την κοινωνική ασφάλιση (π.χ. οικογενειακά επιδόματα).

Στην Ελλάδα δεν έχει παρθεί κάποια απόφαση μείωσης του ορίου συνταξιοδότησης σε περιόδους ύφεσης με αναμονή την αποκομιδή ευμενών αποτελεσμάτων. Αντίθετα έχουμε ελαστικότητα κριτηρίων πρόωρης συνταξιοδότησης ή αύξηση κατώτατων ορίων προεκλογικά, σε περιόδους οικονομικής ανάκαμψης ή ύστερα από απεργιακό κύμα (Πίνακας 19).

Πίνακας 19. Συνταξιούχοι Αναπηρίας Ι.Κ.Α. 1960-1989 και Αύξηση Κατώτατων Ορίων Συντάξεων 1981/82.

Έτη	Περιπτώσεις αναπηρίας (1)	Ποσοστό στο σύνολο συνταξιούχων* (2)	Περίοδος	Αύξηση Κατώτατων Ορίων Συντάξεων (%)
1960	23000	22.46	1/3/1981	18.7
1965	31000	21.65	1/9/1981	7.3
1970	48000	22.27	1/1/1982	25.0
1975	68000	24.71	1/3/1982	32.0
1980	94000	26.50		
1985	130000	27.50		
1989	155000	25.83		

* Δεδομένα για σύνολο συνταξιούχων από τον Πίνακα 18.
Πηγή: Ι.Κ.Α. - ΠΟΡΙΣΜΑ επιστημονικής επιτροπής (Φακιολάς κ.ά. 1992)

Η αύξηση των συνταξιούχων λόγω αναπηρίας που υπερβαίνουν το 25% το έτος 1989, μπορεί εκ πρώτης όψεως να φαίνεται πλασματική. Αν υπολογίσει κανείς όμως την γιγαντιαία αύξηση του αριθμού των ασφαλισμένων τότε αναλογικά θα πρέπει να έχουν αυξηθεί και οι συντάξεις αναπηρίας. Από την στήλη (2) του Πίνακα 19 φαίνεται μία μικρή ανακοπή της τάσης το έτος 1989, αλλά δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι η διαφορές στο διάστημα 1960-1989 είναι ένιονες. Πρέπει κανείς να εξετάσει και άλλες παράμετρους για να μπορέσει να έχει μία περισσότερο αντικειμενική εικόνα (π.χ. βελτίωση των συνθηκών εργασίας).

Συνοψίζοντας μπορούμε γενικά να διαπιστώσουμε ότι στο ασφαλιστικό σύστημα της Ελλάδας επικρατεί ανισότητα. Οποιαδήποτε μέτρα και να παρθούν (μείωση στο ποσοστό παροχών, αύξηση ηλικίας συνταξιοδότησης, ενοποίηση ταμείων, ατελή σιμαριθμοποίηση, αυστηροποίηση αναπηρικών συντάξεων κ.ά.) φαίνονται ορθολογικά και γενικώς οφέλιμα για το κοινωνικό σύνολο εκτός από την ίδια την ομάδα μέρος του κοινωνικού συνόλου που θα "αποδεκτεί τις μεταρρυθμίσεις" ή μέτρα ταμειακού χαρακτήρα. Δυαδικές επιδράσεις οι οποίες συνοδεύονται από τα οποιαδήποτε μέτρα μειώνουν την αποτελεσματικότητά τους και οδηγούν σε διεύρυνση των υφιστάμενων ανισοτήτων. Η μείωση π.χ. όλων των συντάξεων κατά χ% μειώνει τα έξοδα των οργανισμών αλλά ταυτόχρονα αυξάνει η αναλογία των συντοξιούχων κάτω από το όριο φτώχειας με αποτέλεσμα να αναζητούν σημπληρωματικό εισόδημα με οποιοδήποτε τρόπο, διογκώνοντας τις δαπάνες κοινωνικής πρόνοιας ή αναζητώντας μερική απασχόληση έστω

και αν αυτό δεν είναι εντελώς νόμιμο. Όμως μέτρα αυτού του είδους θα αυξήσουν την πραγματική ηλικία συνταξιοδότησης, διότι καθώς οι χαμηλές συντάξεις δεν θα είναι ιδιαίτερα ελκυστικές θα επιμηκύνεται η εργασιακή ζωή.

Η γήρανση δεν επιδρά στο κοινωνικόασφαλιστικό σύστημα μόνο διότι οι παροχές συντάξεων αποσπούν μεγαλύτερο κομμάτι από το Α.Ε.Π. αλλά ταυτόχρονα διογκώνονται και οι δαπάνες υγείας με ρυθμό μεγαλύτερο από τον αντίστοιχο του Α.Ε.Π. Οι δαπάνες αυτές περιλαμβάνουν τις δαπάνες φορέων κοινωνικής ασφάλισης για παροχές σε είδος και χρήμα σχετικά με την κάλυψη της νοσοκομειακής, ιατρικής και φαρμακευτικής περίθαλψης, τις κρατικές δαπάνες για την ασφάλιση ασθένειας και τις κρατικές επιχορηγήσεις στα νοσηλευτικά ιδρύματα και τους οργανισμούς για την κάλυψη των ελλειμάτων τους ή των λειτουργικών τους δαπανών.

Τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια στις χώρες του Ο.Ο.Σ.Α., παρατηρείται μία αύξηση των συνολικών δαπανών υγείας (δημοσίων και ιδιωτικών) σε απόλυτες και σταθερές τιμές ή σε σχέση με το Α.Ε.Π.. Το έτος 1960, είχε διατεθεί για την υγεία κατά μέσο όρο το 4.2% από το Α.Ε.Π. ενώ μέχρι το 1975 αυξάνεται στο 7.1%. Στη χώρα μας δεν επήλθε η αναμενόμενη κοινωνική ανάπτυξη στον χώρο της υγείας. Οι δημόσιες δαπάνες για την υγεία αυξήθηκαν ασήμαντα (από 1.7% του Α.Ε.Π. το 1960 μέχρι 2.4% το 1975), με αποτέλεσμα την αδυναμία ανταπόκρισης του συστήματος στις διευρυνόμενες κοινωνικές ανάγκες. Λόγω της υποβάθμισης του δημόσιου τομέα υγείας, οι ιδιωτικές δαπάνες, στο διάστημα αυτό αυξάνονται, ενώ παράλληλα εντείνονται οι κοινωνικές ανισότητες και οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις στην παροχή υπηρεσιών υγείας. Από το έτος 1982 και μετά ο τομέας της υγείας χρηματοδοτήται μέσα από τον Κρατικό Προϋπολογισμό και όχι από τους φορείς της κοινωνικής ασφάλισης. Η διατήρηση των τιμών σε χαμηλά επίπεδα επιδρά στην συνεχώς αυξανόμενη συμμετοχή του κρατικού προϋπολογισμού στο σύνολο των δημοσίων δαπανών υγείας. Με την επιβολή του Εθνικού Συστήματος Υγείας (Ν. 1397/1983) η αναλογία δαπανών υγείας στο Α.Ε.Π. από 3.8% το 1980 μετατρέπεται σε 5% το 1980.

Το πρόβλημα που έχει παρουσιαστεί τα τελευταία χρόνια στις περισσότερες βιομηχανικές χώρες σχετίζεται με την υπερβολική αύξηση των δαπανών υγείας με ρυθμό σημαντικά γρηγορότερο του ρυθμού ανόδου του Α.Ε.Π. Το φαινόμενο της συνεχούς ανόδου του κόστους ιατρικών υπηρεσιών συνδέεται μεταξύ άλλων με μετασχηματισμούς στο δημογραφικό και επιδημιολογικό πρότυπο και με εξελίξεις στο πρότυπο οργάνωσης της παραγωγής και διάθεσης των υπηρεσιών υγείας. Η γήρανση με άλλα λόγια και η αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης δημιουργεί αφ' ενός έντονη δυσαναλογία μεταξύ ενεργού και εξαρτώμενου πληθυσμού και εφ' ετέρου αύξηση της ζήτησης υπηρεσιών υγείας.

7.3. ΑΠΟΧΩΡΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΒΑΡΥΝΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Η χρονική στιγμή κατά την οποία εμφανίζεται το γήρας μπορεί να οριστεί απλά ως το πέρασμα από το κατώφλι των 65+ ετών. Στην προϋπόθεση της συμπλήρωσης του ορίου ηλικίας, τα συστήματα κοινωνικών ασφαλίσεων, που στοχεύουν στην παροχή σύνταξης (εισοδήματος) αντί μισθού, προστίθεται και η διακοπή της εργασιακής- έμμισθης δραστηριότητας. Θεσμικά δηλαδή η άθροιση της σύνταξης με το μισθό είναι μη συμβατή και για τον λόγο αυτό το άτομο ακούσια ή εκούσια αποχωρεί από την αγορά εργασίας.

Όμως ο παραγωγικός πληθυσμός στο σύνολο του δεν είναι απόλυτα ενεργός. Πολλές γυναίκες (μητέρες) δεν εργάζονται ενώ υπάρχουν και οι άνεργοι που εκλαμβάνονται ως οικονομικά ενεργοί με αποτέλεσμα να έχουμε μία παραποιημένη εικόνα της εξάρτησης. Μπορεί επίσης ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού να συμμετέχει οριακά στην παραγωγική διαδικασία ενώ εκπληρώνει τις προϋποθέσεις συνταξιοδότησης. Εκτός αυτού στην πράξη τα ηλικιακά όρια είναι εντελώς ρευστά και επηρεάζονται από τη διαμορφωμένη κατάσταση της αγοράς εργασίας, το είδος και την θέση στο επάγγελμα, την κατάσταση υγείας, τα συνολικά εργάσιμα έτη, την αμοιβή από απασχόληση πρίν την αποχώρηση, το ύψος της αναμενόμενης σύνταξης και το φύλο. Πολλές φορές δηλαδή το οριακά ηλικιωμένο άτομο εργάζεται ευκαιριακά, μειώνει τις εργάσιμες ώρες (part time) ή παρατείνει την παραμονή του στην αγορά εργασίας στο (θεσμικά) μέγιστο επιτρεπτό όριο με κέρδος την απολαβή μεγαλύτερης σύνταξης. Ως εκ τούτου η ηλικία και το μέγεθος της σύνταξης αποτελούν συνάρτηση πολλών παραγόντων οι οποίοι συνήθως δεν δρούν μεμονωμένα αλλά συνθετικά.

Στην ενότητα αυτή επικεντρωνόμαστε στην επίδραση των παραγόντων οι οποίοι συσχετίζονται άμεσα με την διαμορφωμένη κατάσταση της αγοράς εργασίας και την διανομή του εισοδήματος. Πρώτα κάνουμε μία σύντομη αναφορά σε διάφορες θεωρητικές και εμπειρικές αναζητήσεις και κατόπιν παραθέτουμε στοιχεία τα οποία θα δείχνουν την σχετική οικονομική κατάσταση των ηλικιωμένων.

7.3.1. Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΟ ΣΤΑΔΙΟ ΤΗΣ ΑΠΟΧΩΡΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η αποχώρηση από την αγορά εργασίας ή η συνταξιοδότηση είναι

"δημιούργημα" της βιομηχανικής κοινωνίας[121]. Υποτίθεται ότι το οικονομικό οικονομικό πλεόνασμα, σε σχέση με αγροτικές κοινωνίες, αυξήθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε όχι απλά να επαρκεί αλλά δε καταναλώνεται πλήρως. Τα αγαθά που παράγονται είναι καλύτερης ποιότητας, ενώ βελτιώθηκαν σταδιακά οι συνθήκες υγιεινής. Ως αποτέλεσμα, επακολούθησε ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση, μειώθηκαν οι θάνατοι και ένας μεγαλύτερος αριθμός ατόμων έφτανε στα γεράματα. Η θέση των ηλικιωμένων μεταβάλλεται. Ενώ πρώτα ήταν μία "ελίτ"[122] λόγω της σωρευμένης τους εμπειρίας, τον περιορισμένο αριθμό τους και τον έλεγχο της ιδιοκτησίας γης που πιθανά είχαν, τώρα περιέρχονται σε μία κατάσταση υποβάθμισης όπου τα "προνόμια" αυτά χάνονται. Το καθεστώς της ιδιοκτησίας διαχωρίζεται από την διαχείρηση, ενώ η επιστημονική εξέλιξη καταστρέφει ολοκληρωτικά τον ρόλο των ηλικιωμένων ως γέφυρα μετάδωσης ιδεών, εμπειριών και κληρονομιάς ανάμεσα στις γενεές.

Με την εκβιομηχάνηση δημιουργήθηκαν νέοι τύποι κοινωνικής οργάνωσης. Η λεπτομερής κατάτμηση εργασίας στην παραγωγική διαδικασία, με τον έμμισθο εργάτη ως βάση απαιτούσε πλήρη' συντονισμό και ορθολογισμό μειώνοντας την σημαντικότητα των μικροεμπόρων και των αγροτών. Παράλληλα δημιουργείται η γραφειοκρατεία, ο συνδικαλισμός, η γιγάντωση του ιδιωτικού τομέα και η αναντιστοιχία του με τον κρατικό.

Οι μεταβολές στην κοινωνική οργάνωση, η μαζική παραγωγή και ο ορθολογισμός που ακολούθησε με την ωρίμανση της εκβιομηχανισμένης κοινωνίας οδηγούν στην απαλοιφή της πατριαρχικής οικογένειας ως βασικής μονάδας παραγωγής. Το οικονομικό πλεόνασμα συγκεντρώνεται σταδιακά στα χέρια των μεγάλων επιχειρηματιών οι οποίοι παραχωρούν πολλές από τις προϋγούμενες αρμοδιότητες τους στον διευθυντή- διαχειριστή (manager), προετοιμάζοντας τον δρόμο για την μη επαγγελματική δράση των ηλικιωμένων λόγω έλλειψης προϋποθέσεων αποτελεσματικότητας. Η κατάτμηση της ιδιοκτησίας γής

---

[121] Σε προαγροτικές κοινωνίες οι ηλικιωμένοι δέχονται υποστήριξη εφ' όσον μπορούσαν να πραγματοποιήσουν κάποια παραγωγική λειτουργία. Με την αγροτική κοινωνία εμφανίζεται το οικονομικό πλεόνασμα και το καθεστώς της ιδιοκτησίας (γής). Η παραγωγή και ο χώρος εργασίας ταυτίζονται και μεταβιβάζονται διαγενεακά. Η θέση των ηλικιωμένων βελτιώνεται διότι τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας μπορούσαν σταδιακά να μειώσουν τον χρόνο και την ενέργεια που παραδοσιακά έπρεπε να καταβάλουν, δίχως να χάνουν τον έλεγχο από την συνολική παραγωγή. Ουσιαστικά έλεγχαν την κατάτμηση εργασίας στο κτήμα δίχως αναγκαστικά να χρειάζεται η δική τους συνεισφορά ή να αμφισβητηθεί η αρχηγεία τους. Υπήρχαν όμως και εργαζόμενοι δίχως ιδιοκτησία γής οι οποίοι εκτελούσαν τις πιό βαρειές εργασίες. Ακόμη δε και σε μεγάλη ηλικία τα άτομα αυτά ήταν υποχρεωμένα να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους και όταν ήταν ανίκανα να εργαστούν ήταν άμεσα εξαρτώμενα από την φιλανθρωπία της οικογένειας ή της κοινωνίας. Την περίοδο αυτή έχουμε αρκετές περιπτώσεις εγκατάλειψης ηλικιωμένων και αυξημένη θνησιμότητα.

[122] Με οικονομικά κ.ά. πλεονεκτήματα, διότι το να γεράσει κανείς σε παλαιότερες εποχές ήταν κάτι υπερφυσικό.

από την άλλη πλευρά, περιορίζει τα οφέλη από την αυτοαπασχόληση (στο αγρόκτημα) και αναγκάζει πολλά άτομα στην αναζήτηση πρόσθετου εισοδήματος.

Οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στις αρχές του 20ου αιώνα, προκάλεσαν την ισχυρή εθνική κυβέρνηση και τον βιομηχανικό συνδικαλισμό. Η μέν πρώτη, επηρέασε την διανομή του οικονομικού πλεονάσματος με νόμους ή/και την επιβολή φορολογίας. Τα δε συνδικάτα "κέρδισαν" ένα "κομμάτι" ελέγχου του πλεονάσματος εφ' όσον με την λεπτομερή κατάτμηση εργασίας η κάλυψη θέσεων προϋποθέτουν κάποιο βαθμό δεξιότητας- εξειδίκευσης με αποτέλεσμα η μαζική διαπραγμάτευση να αποκτά ιδιαίτερη σημαντικότητα και η ανεργία μη επιθυμητή.

Με την εκβιομηχάνηση τροποποιείται και γίνεται πιο σαφής η έννοια της εργασίας. Η γραφειοκρατεία δημιουργεί θέσεις ή επαγγέλματα που αποτελούν μια ξεχωριστή από την οικογένεια διάσταση, τα οποία θεωρούνται ως τρόπος απολαβής εισοδήματος αντί να έχουν αυτή καθεαυτού την έννοια της εργατικής δύναμης. Σταδιακά η εργασία παύει να θεωρείται συνώνυμο ή να σχετίζεται αποκλειστικά με την συνεχή κίνηση και την μυϊκή δύναμη. Η δημιουργία των μεγαλουπόλεων, η εκκοσμίκευση και ο πλουραρισμός αλλοιώνουν τις ισχύουσες οικονομικές αξίες. Παύει να θεωρείται "αμαρτία" οτιδήποτε δεν ήταν εργασία[123] και κάτω από τις εξελίξεις αυτές δημιουργούνται οι προϋποθέσεις της αποχώρησης για τις ώριμες βιομηχανικές χώρες. Τα άτομα ζούσαν αρκετά, ώστε να προσφέρουν εργάσιμες υπηρεσίες και να έχουν περίσσευμα μη εργάσιμου χρόνου κατά τα τελευταία χρόνια του κύκλου της ζωής τους.

Μετά το 1900 η μέση διάρκεια απασχολούμενων ετών αυξήθηκε γρήγορα παράλληλα με την αύξηση της αποχώρησης. Η οικονομία ήταν πλέον σε θέση να συντηρεί έναν αριθμό μη εργαζόμενων ατόμων και σε αυτό συνεισφερε ουσιαστικά η δημογραφική μετάβαση με την δημιουργία λιγότερων παιδιών (εξαρτώμενων μελών). Η καθοριστική επίδραση του συνδικαλισμού στο κράτος πρόνοιας προκαλεί τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία των συντάξεων και αργότερα άλλων προνοιακών παροχών. Με άλλα λόγια, με τον ορθολογισμό της εργασίας, τον συνδικαλισμό, την εκκοσμίκευση της πόλης, τη μείωση ή τη στασιμότητα του αριθμού των (μεγαλο-) επιχειρηματιών και τη δημογραφική μετάβαση δεν θεωρείται αναγκαία ούτε και επιθυμητή η εργασία των ηλικιωμένων.

Οι γενικές συνθήκες- προϋποθέσεις που καθιέρωσαν τον θεσμό της αποχώρησης από την αγορά εργασίας συνοψίζονται ως εξής:
- Τα άτομα πρέπει να ζούν αρκετά και να προσφέρουν υπηρεσίες για ένα σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα.
- Η οικονομία να έχει αναπτυχθεί έτσι ώστε να μπορεί να συντηρεί τους ηλικιωμένους μαζί με τα άλλα εξαρτώμενα άτομα (παιδιά).
- Να υπάρχει κάποιος μηχανισμός (π.χ. κοινωνική ασφάλιση) που να προνοεί την απολαβή εισοδήματος για τους ηλικιωμένους.

---

[123] Σε πολλές χώρες η θρησκεία θεωρούσε την σεξουαλική πράξη ως αμαρτία αν αυτή γινόταν δίχως σκοπό, δηλαδή έξω από τα πλαίσια της "ευλογίας" του γάμου και δίχως τον στόχο της τεκνοποίησης.

- Να είναι κοινωνικά αποδεχτή η έννοια της αποχώρησης.

Κάτω από το πρίσμα αυτό η αποχώρηση από την αγορά εργασίας, μπορεί να θεωρηθεί ως μια διαδικασία, ένα γεγονός, ένας κοινωνικός ρόλος ή μια φάση του κύκλου ζωής (Διάγραμμα 9). Είναι μια συνθήκη με βάση την οποία ένα άτομο επιλέγει ή υποχρεώνεται να εργάζεται ελάχιστα έως και μηδενικά απολαμβάνοντας εισόδημα-σύνταξη. Κύρια όμως αναφέρεται σε σχέση με την τελική φάση της επαγγελματικής σταδιοδρομίας σε αντίθεση με την δημογραφική γήρανση που έχει μια ευρύτερη έννοια. Πρόκειται για μία περίοδο με ελάχιστες επαγγελματκές υπευθυνότητες.

Η αποχώρηση βρίσκεται σε συνάρτηση με τον βαθμό μείωσης των ικανοτήτων και της γήρανσης. Τεχνικά η αποχώρηση μπορεί να αρχίσει από την στιγμή που θεσμικά υπάρχει το δικαίωμα της απολαβής σύνταξης. Ωστόσο για τα περισσότερα άτομα η έξοδος από την αγορά εργασίας στα πενηνταπέντε δεν είναι συμφέρουσα, ενώ θεσμικά η παράταση τους πέρα από τα 65 δεν είναι εφικτή. Όπως προκύπτει και από το Διάγραμμα 12, τα παιδιά έχουν συνήθως αφήσει το σπίτι (empty nest) και έχουν δική τους οικογένεια, ενώ η αποχώρηση συνήθως ακολουθείται από χηρεία, φυσική και ψυχολογική κατάπτωση ή/και θνησιμότητα.

Διάγραμμα 12. Σχέσεις Μεταξύ Ηλικίας, Κύκλου Ζωής, Επαγγελματικού και Οικογενειακού Κύκλου

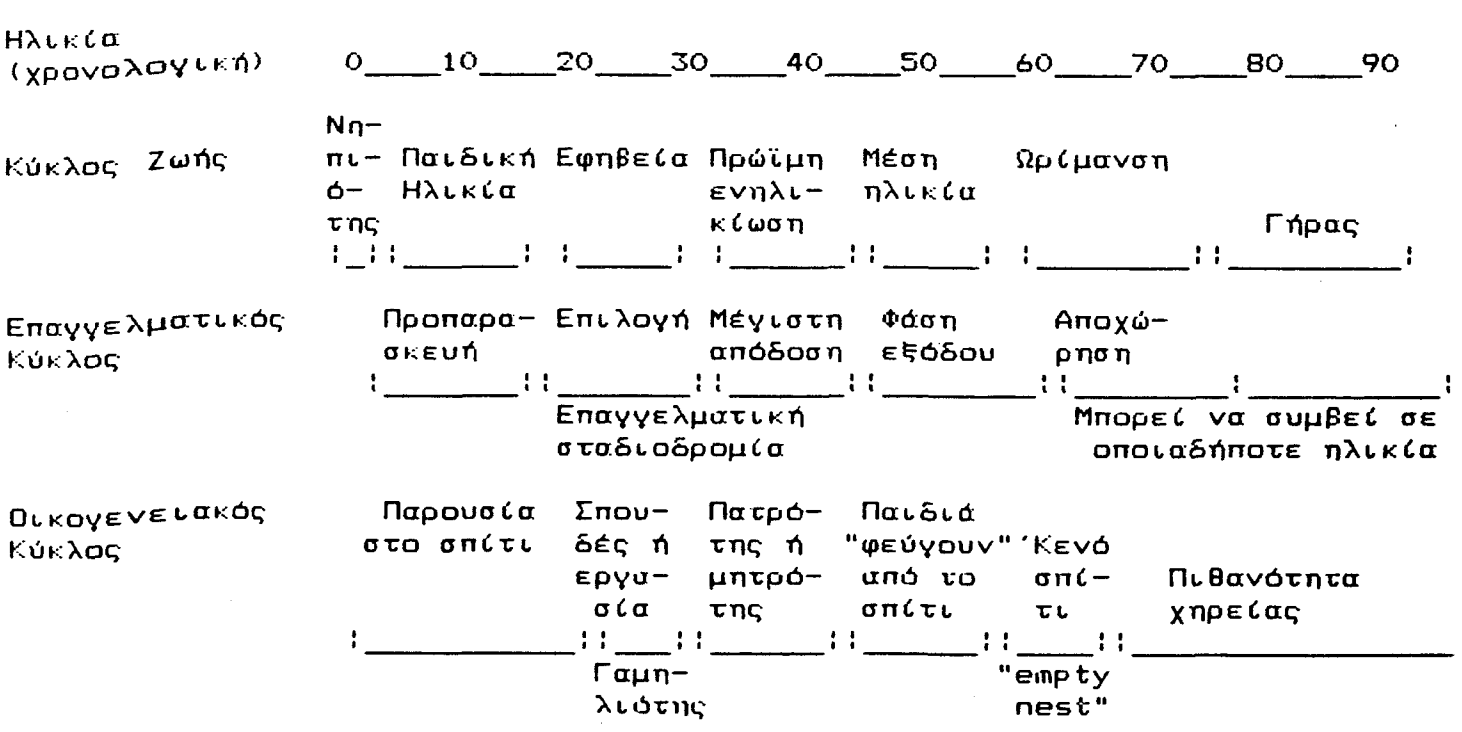

7.3.2. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΙΑΓΡΑΦΟΜΕΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ

Η διεθνής βιβλιογραφία γύρω από τους προσδιοριστικούς παράγοντες της αποχώρησης από την αγορά εργασίας διακρίνεται σε δύο κατηγορίες, οι οποίες χαρακτηρίζονται ανάλογα με την μεθοδολογία που χρησιμοποιούν και τα συμπεράσματα που καταλήγουν. Το ζητούμενο είναι κατά πόσο η κοινωνική ασφάλιση συνέβαλε στην συρρίκνωση της αναλογίας συμμετοχής των ηλικιωμένων, με ελαστικοποίηση των χρονικών και άλλων προϋποθέσεων συνταξιοδότησης[124]. Στην πρώτη περίπτωση υποστηρίζεται ότι καθοριστικό ρόλο παίζει η κατάσταση υγείας και ελάχιστη η κοινωνική ασφάλιση. Τα άτομα δηλαδή σταματούν να εργάζονται όταν η υγεία τους δεν το επιτρέπει και στο σημείο αυτό αποσχωρούν με οποιοδήποτε κόστος και με οποιοδήποτε ύψος σύνταξης (Wenthworth 1968). Η εναλλακτική άποψη επικεντρώνεται περισσότερο στις συντάξεις που συνοδεύουν τα άτομα κατά την έξοδο τους από την ενεργό εργασιακή δραστηριότητα και βασίζεται στην παραδοχή ότι σε πολλαπλές περιπτώσεις το ύψος της σύνταξης είναι αυτό που λειτουργεί καταλυτικά στην απόφαση αποχώρησης. Σε νεότερες προσεγγίσεις οι δύο υποθέσεις λειτουργούν συμπληρωματικά και όχι ανταγωνιστικά ενώ πλαισιώνονται από παράγοντες όπως τα ατομικά χαρακτηριστικά και το κλίμα που επικρατεί στην αγορά εργασίας (Clark, Kreps και Spengler 1978). Ως αποτέλεσμα της σύνθετης αυτής υπόθεσης η αποχώρηση από το εργατικό δυναμικό επιτυγχάνεται με σταδιακή (part time) ή ολική μείωση των προσφερόμενων ωρών συμμετοχής ή με αστάθεια συμμετοχής και με μείωση της παραγωγικότητας (φθορά του ανθρώπινου κεφαλαίου). Αν και με την παροχή σύνταξης επέρχεται ολοκληρωτική διάθεση του ατομικού χρόνου ως ελεύθερου και λογικά το άτομο πρέπει σε οποιαδήποτε στιγμή να επιδιώκει την αποχώρηση του, εντούτοις η απόφαση αυτή γίνεται επίκαιρη ύστερα από σύγκριση της παρούσας αξίας του εισοδήματος από εργασία με τις παροχές κοινωνικής ασφάλισης[125]. Με προοδευτική φορολογία π.χ. η σχετική τιμή του ελεύθερου χρόνου μειώνεται και καταναλώνεται πιο εύκολα, ενώ πολλά άτομα μειώνουν τις ώρες απασχόλησης με στόχο να ισοσκελίσουν την αρνητική επίδραση της φορολογίας.

Όταν το ύψος των παροχών κοινωνικής ασφάλισης δεν βρίσκεται σε συνάρτηση με τις εισφορές του δικαιούχου, παρατηρείται μια τάση ενθάρρυνσης για αποχώρηση από την εργασία, μόλις συμπληρωθεί το όριο ηλικίας, διότι με οποιαδήποτε παράταση δεν βελτιώνεται η σύνταξη. Σε περίπτωση όμως που υπάρχει συσχέτιση μεταξύ χρόνου ασφάλισης και αποδοχών, τότε η νωρίτερη αποχώρηση συνοδεύεται με μειωμένη σύνταξη και συνήθως αποφεύγεται. Το ίδιο συμβαίνει αν το ύψος της σύνταξης είναι χαμηλότερο με τις εν ενεργεία ατομικές

---

[124] Με τον τρόπο αυτό η κοινωνική πολιτική διατέμνεται με τις ατομικές αποφάσεις.

[125] Η σχέση αυτή επηρεάζεται από παράγοντες όπως η δυνατότητα απασχόλησης ταυτόχρονα με την απολαβή σύνταξης, η κατάσταση υγείας, το οικονομικό κλίμα κ.ά.

αποδοχές. Αντίθετα αν το ποσό σύνταξης δεν υπολείπεται των εν ενεργεία αποδοχών του ασφαλισμένου, δεν υπάρχει ουσιαστικός λόγος μη αποχώρησης.
Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι η αποχώρηση από την αγορά εργασίας σχετίζεται με την κοινωνική ασφάλιση, μέσω της οποίας καθορίζεται το ύψος των συνταξιοδοτικών αποδοχών και εφ' όσον οι εισφορές και οι παροχές δεν είναι ενιαίες η κοινωνική αφάλιση σχετίζεται με τη διανομή του εισοδήματος.

Η μελέτη των Bowen και Finegan (1969) ήταν από τις πρώτες που προσδιόρισαν την επίδραση των εισοδημάτων κοινωνικής ασφάλισης στα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό. Ο ορισμός που χρησιμοποίησαν: εισοδήματα από άλλες πηγές-μη εργατικά, περιλαμβάνει τις παροχές κοινωνικής ασφάλισης, ιδιωτικών συντάξεων και περιουσίας. Όπως εντοπίζουν η αύξηση των παροχών κοινωνικής ασφάλισης και του μη εργατικού εισοδήματος μείωσε τα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό των ατόμων ηλικίας 64+ ετών κατά 9.8% (βλέπε και κεφάλαιο 8.2.1.). Εξάλλου η μείωση της γονιμότητας και η σταδιακή συρρίκνωση του νεανικού πληθυσμού, θα περιορίσει τις δαπάνες για την κάλυψη των αναγκών τους ενώ κατ' αντιστοιχία θα αυξηθούν οι δαπάνες κοινωνικής ασφάλισης (συντάξεις, ασφάλιση γυναικών που συμμετέχουν στο εργατικό δυναμικό κ.λπ.). Ωστόσο η αύξηση των δαπανών για τους ηλικιωμένους δεν αντισταθμίζεται από τη μείωση των δαπανών λόγω π.χ. της υπογεννητικότητας διότι για μεν τους ηλικιωμένους το μεγαλύτερο βάρος σηκώνει το κοινωνικό σύνολο για δε τα παιδιά το μεγαλύτερο κόστος συντήρησης αφορά την ίδια την οικογένεια. Ως είναι άλλωστε γνωστό οι δαπάνες εκπαίδευσης που αφορά τους νέους δεν συμπιέζονται. Με άλλα λόγια η γήρανση κοινωνικά και οικονομικά είναι "ασύμφορη" και πρέπει να προλαμβάνεται πριν αρχίσουν να δραστηριοποιούνται οι αρνητικές της επιπτώσεις.

Από τη δεκαετία του 1960 οι περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες έχουν μειώσει την ηλικία συνταξιοδότησης στα 65 έτη. Στην Ελλάδα το συνταξιοδοτικό όριο ηλικίας είναι 65 για τους άνδρες και 60 για τις γυναίκες. Τα όρια αυτά δεν είναι απόλυτα και λόγω των πολλαπλών περιπτώσεων αναπηρίας το όριο κατεβαίνει στα 58 (Υφαντόπουλος 1989). Η κατά φύλο διαφοροποίηση απορρέει από την τάση διαφοροποίησης της ηλικίας γάμου, διότι συνήθως οι γυναίκες παντρεύονται μεγαλύτερους άνδρες έτσι ώστε σε περίπτωση που και οι δύο εργάζονται να αποχωρούν ταυτόχρονα από την αγορά εργασίας. Οι γυναίκες ιδιαίτερα στον δημόσιο τομέα, εξακολουθούν να απασχολούνται σε κακοπληρωμένες και κακές θέσεις, δίχως προοπτικές εξέλιξης και μετά από κάποια χρόνια απασχόλησης επιδιώκουν την οριστική αποχώρηση τους. Αν και ο αριθμός συμμετοχής τους στο εργατικό δυναμικό διαχρονικά αυξάνει λίγες κάνουν χρήση της 15ετίας, διότι το "προνόμιο" αυτό εφ' όσον χρησιμοποιηθεί ακολουθείται από μειωμένη σύνταξη και επιστροφή σε ρόλους περισσότερο παραδοσιακούς. Η τάση νωρίτερης αποχώρησης (eligibility period) έχει συνεισφέρει σημαντικά στην αύξηση των δαπανών κοινωνικής ασφάλισης, ενώ η γεννναιοδωρία των προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλισης και η ελαστική ή σταδιακή μείωση των ορίων συνταξιοδότησης, επιδρά σημαντικά στο μέγεθος και την σύνθεση του εργατικού δυναμικού. Αν και είναι μη δημοφιλή

και πολιτικά οδηνηρή η αύξηση της ηλικίας συνταξιοδότησης, λόγω της κρισιμότητας και των οικονομικών δυσχεριών καταγράφονται διεθνώς προσπάθειες νέων κατευθύνσεων με ενθάρρυνση της παραμονής των ατόμων στην αγορά εργασίας πάνω από το όριο των 65 ετών. Στις Η.Π.Α. σε περίπτωση που ένα άτομο σε ηλικία μικρότερη των 72 ετών "κερδίζει" ή δηλώνει περισσότερα από το μέσο συνταξιούχο, τότε το άτομο αυτό δεν εκλαμβάνεται ως συνταξιούχος ή ως άτομο που έχει πλήρως αποχωρίσει από την αγορά εργασίας και για τον λόγο αυτό οι δαπάνες κοινωνικής ασφάλισης (σύνταξης) που του αναλογούν μειώνονται (earnings test). Στην Ευρώπη μόνο το Ηνωμένο Βασίλειο χρησιμοποιεί την μέθοδο αυτή για άνδρες ηλικίας μέχρι 70 ετών και γυναίκες κάτω από το όριο των 65. Βέβαια το earnigs test μόνο θεωρητικά δημιουργεί αρνητική επίδραση στην παράταση της συμμετοχής μετά το θεσμοθετημένο όριο συνταξιοδότησης διότι στις Η.Π.Α. η συμμετοχή ατόμων πάνω από το όριο των 65 ετών είναι υψηλή.

Στην Ελλάδα ένας μεγάλος αριθμός γυναικών καταγράφεται ως συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενειακής επιχείρησης ενώ η συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό υπολείπεται αυτής των ανδρών (Πίνακας 20). Διαχρονικά ωστόσο η τάση συμμετοχής των γυναικών είναι αυξητική για την δεκαετία του 1980[126]. Οι ενδείξεις αυτές ταυτίζονται απόλυτα με την μη συμβατότητα του διττού ρόλου των γυνακών (μητέρας και εργαζόμενης). Δηλαδή η σημαντική αύξηση της αναλογίας εργαζόμενων γυναικών από την δεκαετία του 1980 και μετά συμβαδίζει με την είσοδο του δείκτη γονιμότητας κάτω του 2.1 παιδιά/γυναίκα την ίδια χρονολογία (1981 και μετά). Παράλληλα η τάση αυτή είναι περισσότερο οξύμορη διότι όχι απλά δεν θα εξασφαλίζονται οι απαραίτητες γεννήσεις αλλά αυξάνεται περισσότερο ο όγκος των ηλικιωμένων- συνταξιούχων. Φαίνεται ότι οι μεγάλες σε μέγεθος γενεές των πρώτων μεταπολεμικών ετών έχουν ήδη αρχίσει να συνταξιοδοτούνται, ενώ αντίστοιχα εισέρχονται στο εργατικό δυναμικό οι γενεές της χαμηλής γεννητικότητας (baby bust) (τέλος δεκαετίας 1970, αρχές 1980) πράγμα που σημαίνει ότι με κανονικές συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης, θα έχουμε έλλειψη εργατικού δυναμικού και αναλογικά αυξημένο αριθμό συνταξιούχων (βλέπε και υπόθεση του Easterlin κεφ. 6.4.).

Επίσης φαίνεται ότι τα άτομα ηλικίας 25-44 είναι περισσότερο ενεργά από τα άλλα κλιμάκια (Πίνακας 20), ενώ αυξημένη είναι και η αναλογία των ατόμων ηλικίας 45-64. Μετά το όριο των 65+ ετών έχουμε μια δραστική κατακόρυφη θα λέγαμε πτώση της συμμετοχής στην αγορά εργασίας. Το όριο αυτό για τα περισσότερα άτομα, λειτουργεί ως κατώφλι για ολοκληρωτική αποχώρηση από την αγορά εργασίας, ενώ η διαχρονικά η τάση αυτή είναι πτωτική, δηλαδή συνεχώς λιγότερος αριθμός ηλικιωμένων εξακολουθεί να εργάζεται μετά τα 65.

---

[126] Η μεγάλη μεταναστευτική κίνηση της προηγούμενες δεκαετίες και οι πολιτικές ανακατάξεις παραμπόδιζαν την μεγαλύτερη συμμετοχή τους.

Πίνακας 20. Διάρθρωση του Εργατικού Δυναμικού κατά Ομάδες Ηλικιών 1981-1988.

Έτος	Ηλικία 14-19	20-24	25-29	30-44	45-64	65+	Σύνολο	% Γυναικών επί συνόλου
	Ποσοστιαία κατανομή (%)							
1961*	10.0	11.2	14.1	31.7	28.2	4.8	100	32.4
1971*	8.1	8.6	9.5	37.1	30.9	5.8	100	27.4
1981	5.3	7.4	10.8	34.6	36.6	5.2	100	31.8
1982	4.9	7.8	11.1	35.5	35.8	4.9	100	31.5
1983	5.7	9.0	11.2	35.1	34.8	4.2	100	34.5
1984	5.2	9.2	11.6	35.2	35.2	3.7	100	34.6
1985	5.0	9.0	11.9	35.3	35.7	3.2	100	35.4
1986	4.4	9.0	11.6	35.9	35.6	3.5	100	35.6
1987	4.1	8.9	12.0	36.7	35.1	3.2	100	35.9
1988	3.8	9.3	12.0	37.2	34.7	3.0	100	36.8
1989	3.9	9.9	11.7	37.8	34.1	2.6	100	37.0

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε., Έρευνα Εργατικού Δυναμικού.
* Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε, Απογραφές πληθυσμού 1961, 1971.

Το ύψος της σύνταξης καθορίζει κατά πολύ την οικονομική θέση του ηλικιωμένου, εφ' όσον ελάχιστοι είναι εκείνοι που εργάζονται. Ειδικότερα και σχετικά με την εργασία των ηλικιωμένων, από έρευνα που έγινε στο Ε.Κ.Κ.Ε., παρατηρείται ότι μόνο μια μικρή αναλογία ηλικιωμένων (60+ ετών) εργάζονται (Πίνακας 21).

Πίνακας 21. Εργασία Ατόμων 60+ Ετών κατά Φύλο και Περιοχή, 1986.

Απασχόληση	Περιοχή Σύνολο Χώρας Άνδρες	Γυναίκες	Π. Πρωτεύουσας Άνδρες	Γυναίκες	Λοιπή Χώρα Άνδρες	Γυναίκες
	%					
Πλήρης	1.5	1.0	1.0	0.9	1.7	1.1
Μερική	5.7	2.9	3.8	1.6	7.0	4.0
Καμμία	89.7	91.3	91.2	90.5	88.8	91.9
Δεν Απαντ.	3.1	4.8	4.0	7.0	2.5	3.0
Σύνολο	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Αρ. Παρατ.	4348	3822	1724	1706	2618	2108

Πηγή: Δ. Μπαλούρδος και Μ. Τζωρτζοπούλου 1992. Τα στοιχεία προέρχονται από έρευνα που έγινε σε ηλικιωμένους μέλη των Κ.Α.Π.Η. το έτος 1986 (βλέπε Α. Τεπέρογλου κ.ά. 1990).

Οι ηλικιωμένοι της υπόλοιπης χώρας, που εμφανίζει ένα σχετικά αυξημένο ποσοστό μερικής απασχόλησης, εργάζονται σε μεγαλύτερο ποσοστό και δη οι άνδρες, στον πρωτογενή τομέα, ενώ το 21% δήλωσε ότι ο γεωργικός τομέας ήταν η απασχόληση του πριν συνταξιοδοτηθεί. Το μεγαλύτερο τμήμα (50%), των σημερινών ηλικιωμένων πριν την συνταξιοδότηση τους ήταν εργάτες χωρίς ειδίκευση (12%) και διάφοροι τεχνίτες (38%).

Πέρα τούτου το επίπεδο εκπαίδευσης τους, το οποίο καθορίζει κατά πολύ τις δυνατότητες απασχόλησης πέρα από κάποιο όριο ηλικίας, ήταν χαμηλό (Πίνακας 22). Αναλογία 11% ανδρών και 27% γυναικών δεν έχουν καμμία εκπαίδευση, ενώ 40% και για τα δύο φύλα έχουν κάνει μόνο λίγες τάξεις δημοτικού.

Η ανεργία μαζί με τον πληθωρισμό σε αντίθετη η παράλληλη πορεία (στασιμοπληθωρισμός) θεωρούνται από τα σημαντικότερα προβλήματα της Ελληνικής οικονομίας. Συνήθως η ανεργία θεωρείται ως ανισορροπία της αγοράς εργασίας που χαρακτηρίζεται από έλλειψη θέσεων εργασίας που θα κάλυπταν το σύνολο του εργατικού δυναμικού ή αναντιστοιχία μεταξύ ζητούμενων ειδικοτήτων και προσφερόμενων δεξιοτήτων από τους ανέργους. Οι παράγοντες πρόκλησης της είναι μάλλον διαρθρωτικοί και απαιτούν παρεμβάσεις συντονισμένες προς την κατεύθυνση της προσφοράς και της ζήτησης.

Η ανεργία επιδρά αρνητικά στα έσοδα και τις δαπάνες των ασφαλιστικών οργανισμών και είναι ιδιαίτερα βλαβερή σε περιόδους οικονομικής ύφεσης (όπως αυτή που διανύουμε). Υψηλά ποσοστά ανεργίας εμφανίζει η χώρα μας κυρίως μετά το έτος 1983 (Πίνακας 23)[127]. Εκτός αυτού η ανεργία λειτουργεί ως μέτρο ή "φόβητρο" και αποθαρρύνει τα άτομα που βρίσκονται στο κατώφλι της συνταξιοδότησης να παρατείνουν την συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας. Γιαυτό η αύξηση της ανεργίας συμβαδίζει με μείωση της απασχόλησης ηλικιωμένων.

Η αυξητική τάση της ανεργίας, τα υψηλά ποσοστά που εμφανίζει η χώρα μας και οι κακές οικονομικές συγκυρίες (εξυγίανση προβληματικών, απολύσεις λόγω συγχωνεύσεων οργανισμών κ.λπ.) προδικάζουν την περαιτέρω αύξηση της για τα επόμενα έτη.

Συνοψίζοντας παρατηρούμε ότι οι τάσεις των ποσοστών συμμετοχής στην αγορά εργασίας έχουν ως εξής:

- Η αναλογία συμμετοχής ηλικιωμένων ατόμων μειώνεται κατακόρυφα μετά το όριο των 65 ετών και φαίνεται να αποτελεί κατώφλι για την συνταξιοδότηση.
- Οι σημερινοί συνταξιούχοι έχουν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, ενώ μια μεγάλη αναλογία είχε γεωργική απασχόληση.
- Η ανεργία "εμποδίζει" τη συμμετοχή ηλικιωμένων στην αγορά εργασίας.

---

[127] Οι ανάπτυξη των προβληματισμών γύρω από την έννοια της διευρυμένης απασχόλησης, της υποαπασχόλησης της ετεροαπασχόλησης παραλείπονται και περιοριζόμαστε σε σε ανάλυση των υπαρχόντων στατιστικών ενδείξεων.

- Η ποσοστιαία συμμετοχή των γυναικών αυξάνει γρηγορότερα από αυτή των ανδρών με αρνητικές επιπτώσεις στη γονιμότητα, τις δαπάνες συνταξιοδότησης λόγω της διαφοροποίησης των ορίων και την αύξηση του όγκου των δαπανών αυτών λόγω του μεγαλύτερου προσδόκιμου επιβίωσης. Γενικά η θέση των γυναικών είναι χειρότερη των ανδρών.

Πίνακας 22. Επίπεδο Εκπαίδευσης Ατόμων 60+ Ετών κατά Φύλο 1986.

Εκπαίδευση	Φύλο	
	Άνδρες %	Γυναίκες %
Καμμία	10.8	27.2
Λίγο Δημοτικό	39.2	39.8
Δημοτικό ή κατώτερη τεχνική σχολή	32.8	23.2
Λίγες τάξεις γυμνασίου	8.6	5.1
Γυμνάσιο ή μέση τεχνική σχολή	6.0	2.9
Ανώτερη τεχνική	1.4	0.8
Ανωτάτη	0.2	0.2
Δεν απάντησαν	0.4	0.7
Σύνολο	100.0	100.0
Αρ. Παρατηρήσεων	4348	3822

Πηγή: Δ. Μπαλούρδος και Μ. Τζωρτζοπούλου 1992. Τα στοιχεία προέρχονται από έρευνα που έγινε σε ηλικιωμένους μέλη των Κ.Α.Π.Η. το έτος 1986 (βλέπε Α. Τεπέρογλου κ.ά. 1990).

Πίνακας 23. Ποσοστά Ανεργίας στην Ελλάδα 1981-1984.

Έτη	Ανεργία	Άνδρες (% επί συνόλου)	Γυναίκες
1974	1.7	1.6	2.0
1975	2.6	2.5	2.8
1976	2.0	1.7	2.7
1977	1.6	1.2	2.7
1978	1.7	1.3	2.9
1979	1.8	1.3	3.1
1980	2.8	2.1	4.6
1981	5.6	4.8	7.8
1982	7.1	5.5	10.9
1983	10.2	7.2	16.5
1984	10.5	7.4	16.9

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε., Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

7.4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΩΝ

Έχει διαπιστωθεί ότι σε περιπτώσεις όπου η γονιμότητα είναι ιδιαίτερα χαμηλή (κάτω απο το επίπεδο αναπαραγωγής των γενεών), το κόστος που αναλογεί για τους ηλικιωμένους είναι διπλάσιο ή τριπλάσιο των νεαρώτερων εξαρτωμένων μελών. Δηλαδή για στάσιμους πληθυσμούς το μέσο κόστος συντήρησης και φροντίδας θα είναι σημαντικά επιβαρημένο σε σχέση με έναν αυξανόμενο πληθυσμό (Hogan 1974)[128]. Φυσικά το κόστος αυτό δεν φαίνεται σε περιπτώσεις όπου η επιβάρυνση γίνεται από τα ίδια τα μέλη του νοικοκυριού και όχι από κρατικό φορέα και συνήθως αφορά τα εξαρτώμενα μέλη (παιδιά, ηλικιωμένους) και περιλαμβάνει την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο ή τις δαπάνες εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτησης, υγείας, κ.ο.κ. Μια αναδιανομή των κοινωνικών δαπανών πρός όφελος των ηλικιωμένων έχει σημαντικές επιπτώσεις στις επενδύσεις σε ανθρώπινο κεφάλαιο και δεν είναι κοινωνικά επιθυμητή.

Η κοινωνική ασφάλιση στην αρχική μακροοικονομική θεωρητική της εκδοχή περισσότερο σχετιζόταν με τις αποταμιεύσεις. Με βάση την γνωστή θεωρία του κύκλου ζωής, τα άτομα αποταμιεύουν όσο εργάζονται με στόχο να καλύπτουν τις καταναλωτικές τους ανάγκες ή να έχουν επάρκεια πλούτου όταν γεράσουν, ceteris paribus. Σε ένα ιδεατό σύστημα με τέλειες αγορές κεφαλαίου και εργασίας[129], δίχως φορολογία και αβεβαιότητα οι συντάξεις θεωρούνται ως τέλεια υποκατάστατα των αποταμιεύσεων οι οποίες στηρίζουν την ύπαρξη τους σε μια ψυχολογική ανασφάλεια για το μέλλον. Ο Feldstein (1974), διαπίστωσε ότι τα άτομα που συμπεριλαμβάνονται σε κάποιο πρόγραμμα συνταξιοδότησης έχουν την τάση να αποχωρούν νωρίτερα αν και δύσκολα εξασφαλίζεται (για όλους) ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης. Ωστόσο ακόμη και με κρατική επιχορήγηση στα κατώτατα όρια συντάξεων δεν είναι σίγουρο ότι εξασφαλίζεται μια ικανοποιητική κατάσταση ευημερίας. Όπως έχει τονιστεί, ιδιαίτερα πλήττονται οι αγρότες και οι ενειδίκευτοι εργάτες. Οι ενδείξεις αυτές μπορεί να είναι χαρακτηριστικές για την οικονομική ανισότητα αλλά δεν είναι πλήρεις. Για παράδειγμα, δεν πραγματοποιείται κάποια σύγκριση της οικονομικής κατάστασης των ηλικιωμένων με τους υπερήλικες ή των συνταξιούχων με τους οικονομικά ενεργούς, λαμβάνοντας υπόψη εκτός από τους παράγοντες που έχουν αναφερθεί στην προηγούμενη υποενότητα (κεφ. 7.3.2) και άλλους πρόσθετους όπως είναι η ιδιοκτησία κατοικίας, το μορφωτικό επίπεδο κ.ά. Ούτε και εξετάζεται η οικονομική και ηθική συμπαράσταση που πιθανά δέχονται οι ηλικιωμένοι από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας.

Από μελέτες που έχουν γίνει σε άλλες χώρες οι ανισότητες που εμφανίζονται στα εισοδήματα των ηλικιωμένων είναι εντονώτερες σε σύγριση με τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες. Αυτό οφείλεται στις μεγάλες διαφοροποιήσεις των προϋποθέσεων και του ύψους της

---

[128] Πρόκειται για το άμεσο κόστος και όχι το ευκαιριακό.

[129] Δηλαδή όποιος επιθυμεί να εργαστεί βρίσκει δουλειά και όποιος προτίθεται να δανειστεί το κατορθώνει δίχως κάποια αξιόλογη επιβάρυνση από τους τόκους.

σύνταξης μεταξύ των διάφορων επαγγελματικών ομάδων και στις διαφορές ευκαιριών για αποταμίευση και αποδοτική αξιοποίηση των πόρων τους[130] (Townsend 1979)

Στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες οι ηλικιωμένοι έχουν τους δικούς τους πόρους, την δική τους κατοικία (ιδιόκτητη ή μη), τις δικές τους δραστηριότητες και γενικά απολαύσουν ένα ανεξάρτητο νοικοκυριό. Στην Ελλάδα η οικογένεια (νοικοκυριό) βρίσκεται ακόμη σε μια μεταβατική περίοδο και συνήθως εκλαμβάνεται ως ένας τροποποιημένος τύπος εκτεταμένης οικογένειας. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι μία ελάχιστη αναλογία ζει σε οικοκυφείο ηλικιωμένων, ενώ μάλιστα πολλοί από αυτούς διαθέτουν ιδιόκτητη κατοικία (Pitsiou 1986, Πίνακας 24). Η βασικότερη πηγή εισοδήματος των ηλικιωμένων είναι η σύνταξη (90.8% για τους άνδρες και 83.2% για τις γυναίκες), ενώ για ένα μικρότερο ποσοστό υπάρχει και περιουσία (Πίνακας 25).

Πίνακας 24. Κατάσταση Κατοικίας Ηλικιωμένων (60+ ετών) κατά Φύλο και Περιοχή, 1986.

	Περιοχή					
	Σύνολο Χώρας		Π. Πρωτεύουσας		Λοιπή Χώρα	
	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %
Ιδιόκτητη	74.1	68.6	66.2	61.3	79.4	74.5
Με ενοίκιο	15.3	17.9	19.9	21.8	12.1	14.6
Με παραχώρηση	9.9	13.0	13.2	16.4	7.8	10.2
Δεν απαντούν	0.7	0.5	0.7	0.5	0.7	0.7
Σύνολο	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Αρ. Παρατηρ.	4348	3822	1724	1706	2618	2108

Πηγή: Δ. Μπαλούρδος και Μ. Τζωρτζοπούλου 1992. Τα στοιχεία προέρχονται από έρευνα που έγινε σε ηλικιωμένους μέλη των Κ.Α.Π.Η. το έτος 1986 (βλέπε Α. Τσπέρογλου κ.ά. 1990).

[130] Η θέση αυτή δεν φαίνεται να ισχύει για τη χώρα μας, όπου οι ηλικιωμένοι στο σύνολο τους εμφανίζουν μικρότερο βαθμό ανισότητας από άλλες ηλικιακές ομάδες (βλ. πίνακες που ακολουθούν).

Πίνακας 25. Πηγή Εισοδήματος Ηλικιωμένων (60+ ετών) κατά Φύλο, 1986.

Πηγή	Φύλο	
	Άνδρες %	Γυναίκες %
Εργασία	1.4	1.6
Περιουσία	0.9	2.0
Σύνταξη	90.8	83.2
Επίδομα	1.6	1.5
Βοήθημα	2.2	4.7
Άλλη πηγή	2.2	4.1
Δεν απάντησαν	0.9	2.9
Σύνολο	100.0	100.0
Αρ. Παρατηρήσεων	4348	3822

Πηγή: Δ. Μπαλούρδος και Μ. Τζωρτζοπούλου 1992. Τα στοιχεία προέρχονται από έρευνα που έγινε σε ηλικιωμένους μέλη των Κ.Α.Π.Η. το έτος 1986 (βλέπε Α. Τεπέρογλου κ.ά. 1990).

Η μέση οικονομική κατάσταση των ηλικιωμένων συνήθως εντοπίζεται σε χαμηλότερη θέση από αυτή που έχουν οι νεώτεροι (Καράγιωργας κ.ά. 1990· Κανελόπουλος 1986). Αυτό οφείλεται στο ότι οι περισσότεροι δεν συμμετέχουν στην αγορά εργασίας και οι συντάξεις τους υστερούν έναντι των εργατικών μισθών ή απολαμβάνουν χαμηλότερες αποδοχές από τους νεότερους. Στις περισσότερες χώρες οι ηλικιωμένοι έχουν εισοδήματα τα οποία βρίσκονται μεταξύ του 75 και 90% του εθνικού μέσου όρου. Στην Ελλάδα, όπως προέκυψε από την έρευνα εισοδήματος του 1984/85 στο Ε.Κ.Κ.Ε., το μέσο εισόδημα των συνταξιούχων ήταν 633 χιλ. δρχ. έναντι 744 του μέσου ατομικού εισοδήματος, δηλαδή βρισκόμαστε κάπου στη μέση (Καράγιωργας, Κασιμάτη κ.ά. 1988). Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 η Ελλάδα ξοδεύει πάνω από 25.17% για κοινωνική προστασία και περίπου 17% του Α.Ε.Π. (2 τρισεκατομμύρια) για συντάξεις που είναι και ποσό ιδιαίτερα υψηλό. Σε σημερινές τιμές το ποσό αυτό αντιστοιχεί σε μέση μηνιαία σύνταξη 98000 δρχ.

Οι ηλικιωμένοι στη χώρα μας χαρακτηρίζονται από χαμηλή μόρφωση, είναι περισσότερο συγκεντρωμένοι στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα και με δεδομένη την κρίση που περνά το κράτος πρόνοιας αποτελούν ομάδα υψηλού κινδύνου (νέας) φτώχειας. Δηλαδή της φτώχειας που διαχωρίζεται από τις παραδοσιακές μορφές διότι δεν περιορίζεται σε μειονότητες ή γεωγραφικές ζώνες, αλλά ποσοστικά αγγίζει ευρύτερες πληθυσμιακές ομάδες: νέες άγαμες γυναίκες, μονογονεϊκές οικογένειες, ηλικιωμένους χαμηλόμισθους ή συνταξιούχους κ.ά. Οι παροχές πρόνοιας ή νέας φτώχειας, δεν είναι ανταποδοτικού χαρακτήρα και γενικά παρατηρείται δυσκαμψία ως προς την χορήγηση αρωγής.

Όπως βλέπουμε από τον Πίνακα 26, σύμφωνα με αποτελέσματα της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε.: "Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα" και με δεδομένα από την Ε.Ο.Π. του 1981/82, τα ποσοστά φτώχειας αυξάνονται σημαντικά για νοικοκυριά με 1 άτομο πάνω των 65 ετών (34.15%) έναντι της χαμηλής αναλογίας 7.57% για μονομελή

νοικοκυριά με άτομα ηλικίας 65 και κάτω ετών. Παράλληλα αποτελέσματα προκύπτουν για νοικοκυριά με πολλά παιδιά (4+) που έχουν πάνω από την διπλάσια συχνότητα φτωχά νοικοκυριά σε σχέση με αυτά που έχουν μόνο ένα παιδί.

Πίνακας 26. Ορισμένα Δημογραφικά Χαρακτηριστικά των Φτωχών Νοικοκυριών.

	Ποσοστό Πληθυσμού σε Κατάσταση Φτώχειας
Σύνθεση νοικοκυριού	
1 άτομο κάτω των 65 ετών	7.57
1 άτομο άνω των 65 ετών	34.15
Ζευγάρι χωρίς παιδιά	21.82
Ζευγάρι με 1 παιδί	13.05
Ζευγάρι με 2 παιδιά	15.62
Ζευγάρι με 3 παιδιά	28.11
Ζευγάρι με 4+ παιδιά	42.02
Λοιπές κατηγορίες	29.62
Σύνολο	22.41
Ηλικία Υπεύθυνου	
<24	4.42
25-34	21.57
35-44	23.16
45-54	20.18
55-64	19.72
65-74	25.89
75+	40.87
Σύνολο	22.41

Πηγή: Καράγιωργας κ.ά. 1990

Η ηλικία του υπεύθυνου του νοικοκυριού είναι σημαντική μεταβλητή διότι σχετίζεται τόσο με την ενεργό συμμετοχή στην αγορά εργασίας όσο και με την σχετική αξιολόγηση της ανεπάρκειας του ασφαλιστικού συστήματος. Όπως προκύπτει από τον ίδιο Πίνακα (26) και το Διάγραμμα 13, τα μεγαλύτερα ποσοστά φτώχειας (42.08%) έχουν οι υπερήλικες (75+ ετών) και οι ηλικιωμένοι 65-74 ετών (25.78%). Το γεγονός και μόνο ότι μια μικρή αναλογία ατόμων εργάζεται πέρα από το όριο των 65 ετών προκαλεί την διαφοροποίηση των ποσοστών φτώχειας. Γίνεται εμφανές ότι (α) οι παλαιότεροι συνταξιούχοι (ηλικίας 75+) είναι πιο φτωχοί από τους νεότερους (65-74 ετών), ενώ (β) και οι δυο αυτές ηλικιακές ομάδες υστερούν οικονομικά έναντι των οικονομικά ενεργών.

Διάγραμμα 13. Ποσοστά Φτώχειας κατά Ηλικία Υπεύθυνου.

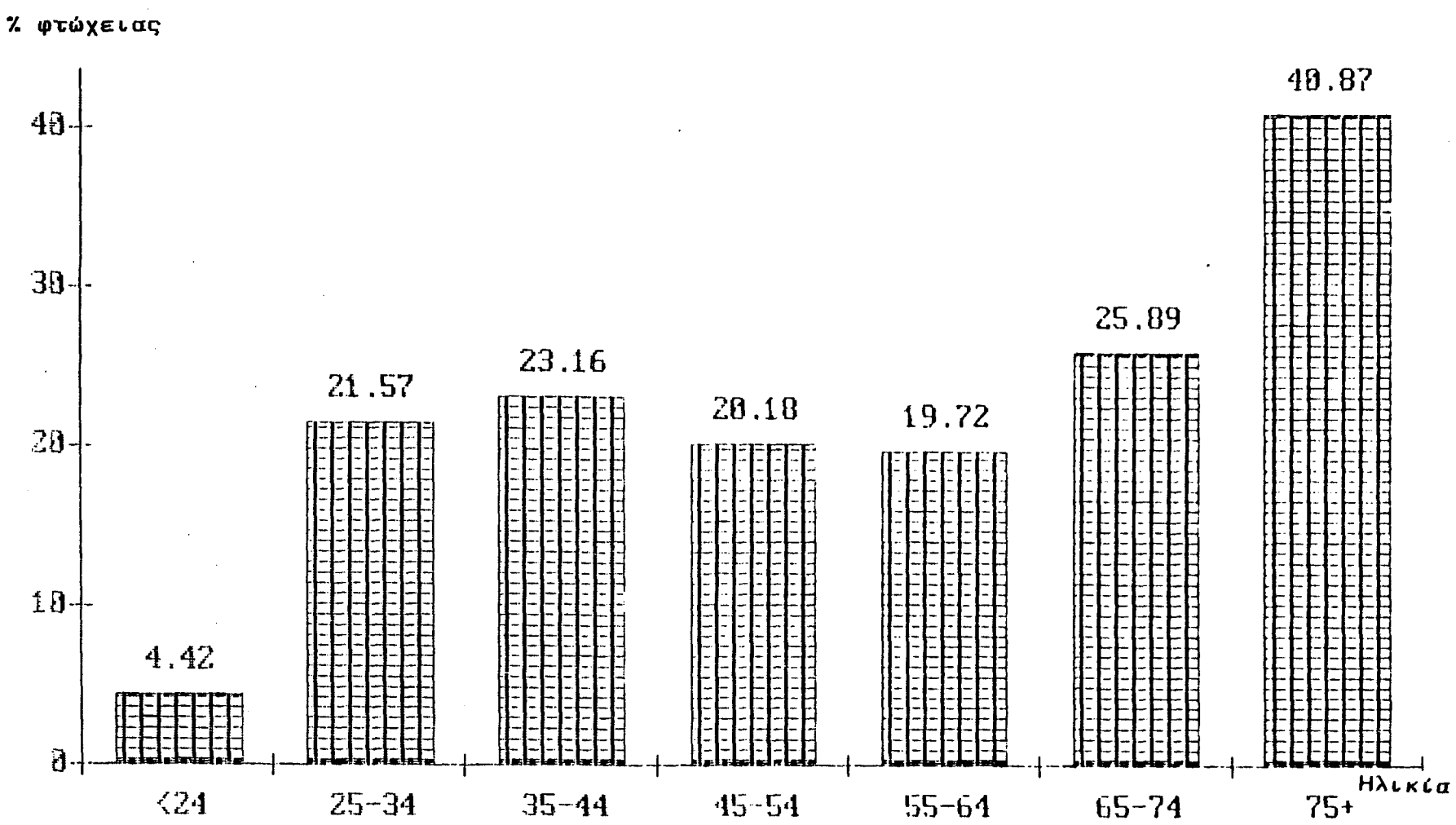

Πηγή: Πίνακας 26.

Από πρόσφατη έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε.[131] (με έτος αναφοράς το 1988) προκύπτει (Πίνακας 27) ότι νοικοκυριά δίχως συνταξιούχους έχουν κατά μέσο όρο υψηλότερο (ετήσιο) εισόδημα (1593.7) από ότι τα νοικοκυριά με έναν (1263.2) ή τουλάχιστον δύο συνταξιούχους (1237.3.). Από τον ίδιο Πίνακα γίνεται εμφανές ότι νοικοκυριά με συνταξιούχους υστερούν κατά πολύ του συνολικού μέσου (καθαρού) εισοδήματος.

Πίνακας 27. Μέσο Καθαρό Εισόδημα κατά Αριθμό Συνταξιούχων στο Νοικοκυριό.

Αριθμός Συνταξιούχων	Μέσο Εισόδημα (000)	Ποσοστό επί του Συνολικού Μέσου	Αριθμός Νοικοκυριών
0	1593.7	109.3	1765
1	1263.2	087.0	905
2+	1237.7	085.0	281
Σύνολο	1458.4	100.0 (=1458.4)	2951

Από την ίδια έρευνα προκύπτει ότι μέχρι την ηλικία των 44 ετών το εισόδημα ενδεικνύει ανοδική τάση και κατόπιν διαγράφεται αντίστροφη αρνητική πορεία (Πίνακας 28, Διάγραμμα 14). Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί (α) ότι η πορεία (αντίστροφου U) αύξησης του εισοδήματος είναι σύμφωνη με την διεθνή εμπειρία (θεωρία κύκλου ζωής), (β) το εισόδημα των νέων και των ηλικιωμένων είναι χαμηλό και υπολοίπεται κατά πολύ από τον γενικό μέσο όρο (στήλη 3 του Πίνακα), (γ) οι συνταξιούχοι που πρόσφατα έχουν αποχωρήσει από την αγορά εργασίας (κλιμάκιο ηλικίας 65-70) έχουν κατά μέσο όρο υψηλότερο εισόδημα από τους συνταξιούχους των παλαιότερης γενεάς που επιβεβαιώνει κατά κάποιο τρόπο την υπόθεση μας ότι η αποχώρηση γίνεται κάτω από συνθήκες που το άτομο εκτιμά ως συμφέρουσες, (δ) η διαφορά των εισοδημάτων των δυο τελευταίων παρακείμενων παραγωγικών γενεών (30-44 και 45-65) δεν είναι ιδιαίτερα ουσιαστική αλλά έχουμε μεταστροφή της ανοδικής τάσης σε αρνητική (turning point). Δηλαδή ο συνταξιούχος υπολογίζει ότι δεν μπορεί να πάρει όσα χρήματα και ο παραγωγικός πληθυσμός στην μέγιστη του παραγωγικότητα και "επιλέγει" την αποχώρηση του όταν η καμπή του ύψους των αποδοχών του αρχίζει να διαγράφει αρνητική ανάπτυξη και (ε) ο δείκτης Gini ανάμεσα στην ομάδα των συνταξιούχων είναι σημαντικά χαμηλότερος από τον αντίστοιχο δείκτη για το σύνολο ή την ομάδα ηλικίας 15-64 ετών. Φαίνεται ότι η σύνταξη αν και είναι χαμηλή δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά ανάμεσα στους δικαιούχους, ενώ είναι άνιση σε σχέση με τις αμοιβές του εργαζόμενου πληθυσμού.

[131] Τα στοιχεία είναι αδημοσίευτα, ενώ περισσότερη έμφαση δίνεται στο τρίτο τμήμα.

Διάγραμμα 14. Καθαρό Εισόδημα Νοικοκυριού κατά Ηλικία Υπεύθυνου.

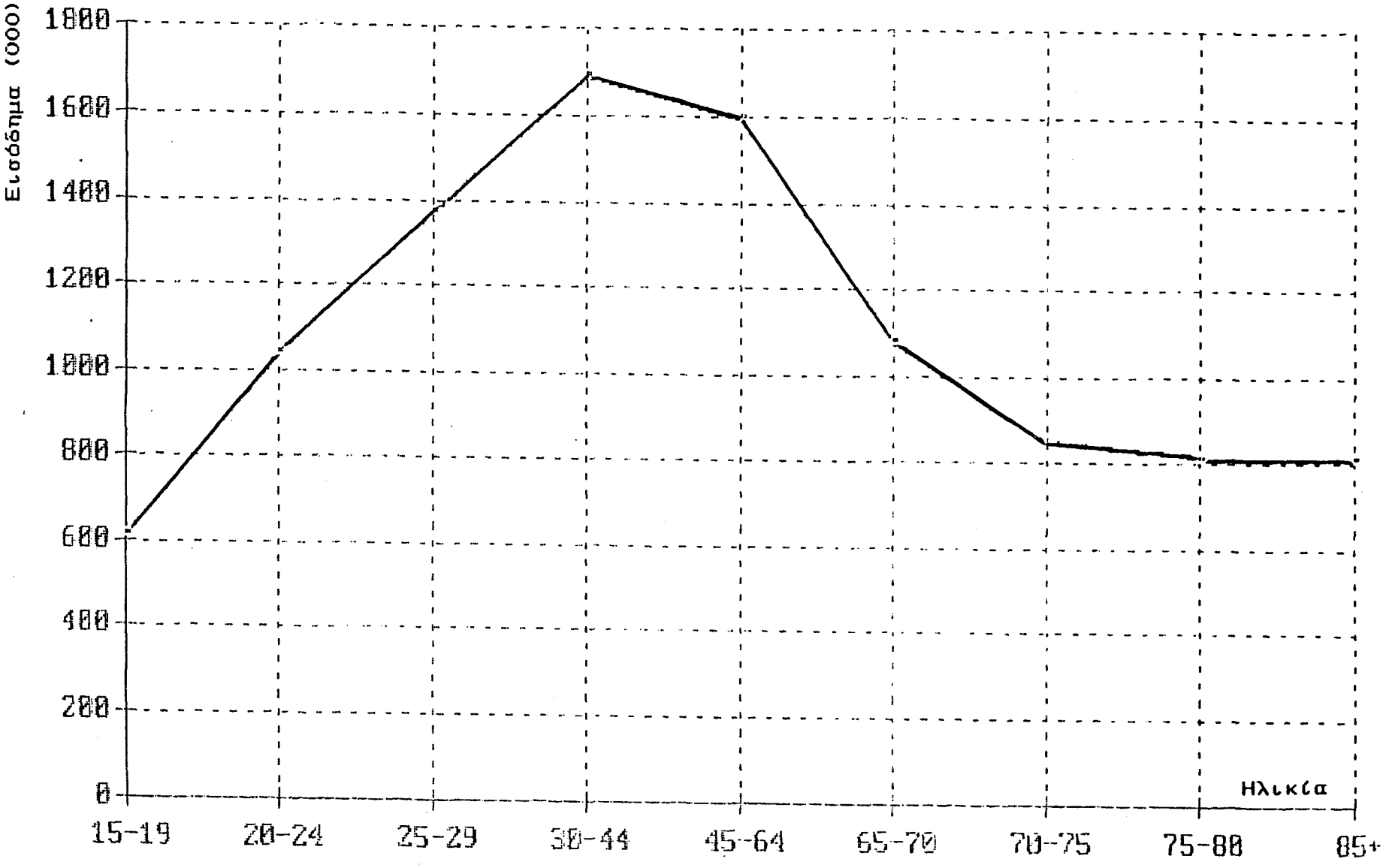

Πηγή: Πίνακας 28

Πίνακας 28. Μέσο Εισόδημα Νοικοκυριών κατά Ηλικία Υπεύθυνου.

Ηλικία	Μέσο Εισόδημα (000 χιλ.)	% σε Σχέση με τον Συνολικό Μέσο	Αριθμός Νοικοκυριών	Δείκτης Gini
15-19	608.3	42	08	<----!
20-24	1036.0	71	93	0.48 !
25-29	1368.0	94	170	!
30-44	1689.4	116	819	!
45-64	1595.0	109.4	1274	<----!
65-70	1077.5	74	275	<----!
70-75	845.0	58	159	0.10 !
75-80	810.0	56	86	!
80+	808.0	55.4	67	<----!
Σύνολο	1458.5	1458.4=100.0	2951	0.451 (για το σύνολο)

Η οικονομική κατάσταση των ηλικιωμένων δεν είναι ιδιαίτερα ευνοϊκή με αντικειμενικούς αλλά και υποκειμενικούς όρους. Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 29 μικρό ποσοστό ηλικιωμένων εκτιμά την οικονομική του κατάσταση ως καλή, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό (~60%) εκτιμά ότι βρίσκεται σε μέτρια οικονομική κατάσταση. Οι γυναίκες σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άνδρες φαίνεται να αξιολογούν την οικονομική τους κατάσταση ως κακή. Επίσης οι ηλικιωμένοι της τετάρτης, δείχνουν πώς είναι σε χειρότερη μοίρα από εκείνους της τρίτης ηλικίας. Ως αιτία για το φαινόμενο αυτό αναφέρεται πώς οι της τετάρτης ηλικίας έχουν συνταξιοδοτηθεί με παλαιότερο συνταξιοδοτικό σύστημα (με χαμηλότερη σύνταξη), για δε τις γυναίκες ότι οι σημερινές συνταξιούχες είχαν μικρότερη (χρονική) συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό με αποτέλεσμα να αποκομίσουν μικρότερη σύνταξη. Παράλληλα η γυναίκα συνταξιοδοτείται πολλές φορές νωρίτερα με τη θέληση της, σαν απόρροια της κατανόησης του ρόλου της κύρια στην οικογένεια. Τα συμπεράσματα αυτά επικροτούν προϋγούμενες υποθέσεις μας.

Συνοψίζοντας από τις διαγραφόμενες γενικές τάσεις προέκυψε ότι, ο Ελληνικός πληθυσμός βρίσκεται σε φάση γήρανσης, η οποία θα διατηρηθεί για την τρέχουσα δεκαετία. Το όριο των 65 ετών είναι καθοριστικό για την αποχώρηση από την αγορά εργασίας. Διαρκώς ολοένα και μεγαλύτερο κομμάτι αποσπάται από το Α.Ε.Π. για κάλυψη των αυξημένων αναγκών των ηλικιωμένων. Αύξηση των δαπανών κοινωνικής ασφάλισης προέκυψε όχι μόνο από γήρανση και διόγκωση της αναλογίας των συνταξιούχων αλλά και διεύρυνσης του πεδίου του συστήματος το οποίο ήταν αναγκαίο για να καλύψη τις αυξημένες ανάγκες των ηλικιωμένων και την πτώση της ηλικίας συνταξιοδότησης. Σε περιόδους προεκλογικών αναμετρήσεων οι διεκολύνσεις και η αύξηση των παροχών μπορεί να υπερβεί το 100%. Υπάρχουν πολλοί ασφαλιστικοί οργανισμοί που εποπτεύονται από διαφορετικούς φορείς με αποτέλεσμα την άνιση κατανομή των βαρών

της ασφάλισης και τις άνισες αποδοχές εκ μέρους των συνταξιούχων. Από προηγούμενες έρευνες διαπιστώνεται ότι οι ηλικιωμένοι και ιδιαίτερα οι υπερήλικες αποτελούν ομάδα υψηλού κινδύνου φτώχειας.

Πίνακας 29. Υποκειμενική Αξιολόγηση Οικονομικής Κατάστασης των Ηλικιωμένων κατά Φύλο, Τρίτη και Τέταρτη Ηλικία 1986.

	Φ ύ λ ο			
Υποκειμενική	Ά ν δ ρ ε ς		Γ υ ν α ί κ ε ς	
Εκτίμηση	Η λ ι κ ί α			
	60-74	75+	60-74	75+
Καλή	27.4	22.9	22.7	16.2
Μέτρια	60.5	60.0	59.5	61.3
Κακή	11.5	15.6	16.2	20.9
Σύνολο*	100.0	100.0	100.0	100.0
Αρ. Παρατηρ.	2934	1414	3007	814

* Η μη άθροιση σε 100 οφείλεται σε μικρό ποσοστό ατόμων που δεν απάντησαν.

Πηγή: Δ. Μπαλούρδος και Μ. Τζωρτζοπούλου 1992. Τα στοιχεία προέρχονται από έρευνα που έγινε σε ηλικιωμένους μέλη των Κ.Α.Π.Η. το έτος 1986 (βλέπε Α. Τεπέρογλου κ.ά. 1990).

7.5 ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ: ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ

Με την μετάβαση στον καπιταλισμό, την γιγάντωση των πόλεων και την εξασθένιση των αγροτικών περιοχών, η επιρροή της οικογένειας στα μέλη της μειώθηκε ενώ οι μεταξύ τους δεσμοί χαλάρωσαν. Οι νέοι απομακρύνονται και ανεξαρτοποιούνται από την γονική οικογένεια ή αντίστροφα οι ηλικιωμένοι τοποθετούνται έξω από τα στενά πλαίσια της οικογένειας των παιδιών τους και το χάσμο ανόμεσα στις γενεές εντείνεται.

Όμως η Ελληνική οικογένεια είναι περισσότερο παθητικός φορέας στην κοινωνική αλλαγή και τα μέλη της συνδέονται με ανθεκτικά στο χρόνο παραδοσιακά πρότυπο κοινωνικής αλληλεξάρτησης (Γκιζέλης 1984). Οι δεσμοί συγγένειας συνεχίζουν να είναι στενοί και ο ηλικιωμένος εξακολουθεί να βρίσκεται υπό την προστασία της οικογένειας και των κατιόντων. Ακόμη και αν δεν συγκατοικεί μαζί τους στο ίδιο νοικοκυριό, κατοικεί σε άλλο σπίτι μεν, αλλά πολύ κοντά, έτσι ώστε να απολαμβάνει της προστασίας και βοήθειας τους. Ενώ η ισχύουσα μορφή φαίνεται εκείνη της πυρηνικής οικογένειας, στην εσωτερική της σχέση είναι συχνά εκτεταμένη.

Παραδοσιακά η αλληλεξάρτηση μεταξύ των γενεών, ήταν ενταγμένη μέσα στα πλαίσια των κοινωνικών κανόνων και αξιών. Μέσα στο συγγενικό περιβάλλον μεταξύ των γενεών υπήρχαν στενοί δεσμοί και αλληλο-υποστήριξη. Με την πάροδο του χρόνου, οι κοινωνικοί κανόνες και αξίες μεταβάλονται και ορισμένες λειτουργίες της οικογένειας αποδυναμώνονται ή εκσυγχρονίζονται. Παρόλα αυτά αν και η συμβίωση σε εκτεταμένες οικογένειες γίνεται δύσκολη ή

ασυμβίβαστη με τις ισχύουσες συνθήκες, η θέση των ηλικιωμένων παραμένει ακλόνητη και ηθικά και κοινωνικά αποδεκτή. Η τάση αυτή χαρακτηρίζει την Ελληνική οικογένεια, αν και υπάρχει κάποια διαφοροποίηση σε σχέση με το χωρικό επίπεδο αναφοράς.

Στον αγροτικό χώρο, εξακολουθεί να ισχύει το πρότυπο της πατριαρχικής εκτεταμένης μορφής οικογένειας και να έχει καθοριστικό ρόλο στην οργάνωση της κοινωνικής δομής. Ο ηλικιωμένος διατηρεί τον ρόλο του αρχηγού, ενώ η συγκατοίκηση τους με τα παντρεμένα παιδιά θεωρείται δεδομένη.

Η κατάσταση αυτή μεταβάλλεται, με την μετακίνηση-μετανάστευση των νέων προς τα αστικά-βιομηχανικά κέντρα και την αδυναμία ή απροθυμία των ηλικιωμένων να τους ακολουθήσουν με επακόλουθο να μεταβάλλεται η μέχρι πρότινος σχετική πληθυσμιακή ισορροπία. Ένας νέος ρόλος προκύπτει για τους ηλικιωμένους οι οποίοι γίνονται ο συνδετικός κρίκος μεταξύ των νεότερων που εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα και εκείνων που εξακολουθούν να μένουν στα χωριά, ενώ παράλληλα επιβλέπουν την υπάρχουσα περιουσία των παιδιών τους. Τα παιδιά προσφέρουν πλέον μόνο οικονομική βοήθεια, ιδιαίτερα όταν η μοναδική πηγή εισοδήματος των γονιών προέρχεται από (αγροτική) σύνταξη η οποία χαρακτηρίζεται ως ανεπαρκής.

Στον αστικό χώρο, η πυρηνοποίηση της οικογένειας μειώνει τις πιθανότητες συμβίωσης παιδιών-γονιών, υπό την επίδραση, μεταξύ άλλων των καθόλου ευνοϊκών στεγαστικών συνθηκών. Η βοήθεια των παιδιών προς τους γονείς, εδώ είναι πιο συχνή ενώ τους συμπαραστέκονται και σε προβλήματα υγείας ή ψυχολογικής υφής.

Οι ηλικιωμένοι γονείς βοηθούν με την ανάληψη μέρος των υποχρεώσεων του νοικοκυριού των παιδιών τους και συνήθως κατοικούν κοντά τους ή έχουν ιδιαίτερα στενές σχέσεις (Τεπέρογλου 1984). Ιδιαίτερα η ηλικιωμένη γυναίκα, φροντίζει τα εγγόνια και βοηθάει στις οικιακές ασχολίες συνεισφέροντας στην δυνατότητα εξωοικιακής απασχόλησης του ζευγαριού. Από την έρευνα των Κ.Α.Π.Η. που διενεργήθηκε στο Ε.Κ.Κ.Ε. προκύπτει ότι το 25% των ηλικιωμένων συγκατοικεί με τα παιδιά τους ή πολύ κοντά (25%). Οι πραγματικά μόνοι αντιστοιχούν σε αναλογία μικρότερη του 25% λόγω διαφορετικού τόπου εγκατάστασης των παιδιών τους (Τεπέρογλου, κ.ά. 1990). Σε γενικές δε γραμμές προκύπτει ότι πάνω από το 50% των ηλικιωμένων έχουν επικοινωνία με τα παιδιά τους, ενώ μία μεγάλη αναλογία έχει και επαφές με άλλα συγγενικά πρόσωπα.

Η ύπαρξη στενών οικογενειακών δεσμών προάγει την διασύνδεση ανάμεσα στις γενεές και λειτουργεί αναστολικά στις αρνητικές οικονομικές-κοινωνικές-ψυχολογικές επιπτώσεις της γήρανσης

Από ψυχολογικής πλευράς το γήρας σχετίζεται με αλλαγές στην προσωπικότητα, την εξωτερική συμπεριφορά, την αντίληψη, την μνήμη, την δεξιότητα κ.λπ. Οι αλλαγές των κοινωνικών ρόλων (πατέρα, μητέρα) επίσης μεταβάλλονται (σε ρόλους γιαγιάς παππού, χήρας/ου, συνταξιούχου/ας) ενώ με τη συνταξιοδότηση επέρχονται αλλαγές στην συνήθεια και τα καταναλωτικά πρότυπα. Με την διαπίστωση των μεταβολών-προβλημάτων αυτών και της ποσοστιαίας αύξησης είναι φανερό ότι το γήρας αποτελεί ομάδα στόχο κοινωνικής πολιτικής, για να μην έχουμε περιθωριοποίηση, αποστέρηση και μειωμένη ατομική ευημερία ή πολιτικό κόστος.

Οι ηλικιωμένοι σύζυγοι αποτελούν αυτόνομο νοικοκυριό μέχρι να χηρέψει ένας από τους δύο, οπότε ο έτερος (συνήθως) ενσωματώνεται στο νοικοκυριό των παιδιών του. Η αναλογία νοικοκυριών με έναν ηλικιωμένο είναι ασήμαντη στη χώρα μας (~1%), ενώ αντίθετα πάνω από 64% είναι έγγαμοι. Μεγαλύτερο ποσοστό χηρείας εμφανίζουν οι γυναίκες (<50%) και λιγότερο οι άνδρες (~13%) που ερμηνεύεται από τη μεγαλύτερη διάρκεια ζωής και τη μικρότερη μέση ηλικία γάμου των γυναικών

Η ανατροφή, εκπαίδευση, αποκατάσταση και κοινωνική άνοδος των παιδιών με οποιοδήποτε κόστος και η μετέπειτα υποστήριξη τους προς τους γονείς στηρίζεται σε αισθήματα σεβασμού, εκτίμησης και ηθικής ανταπόδοσης. Παρά τις μεταβολές που έχει δεχτεί η Ελληνική κοινωνία η αμοιβαία υποστήριξη είναι δυνατή και οποιαδήποτε πράξη εγκατάλειψης στιγματίζεται κοινωνικά ή/και θεσμικά. Σε αγροτικές περιοχές όπου η παράδοση "σβύνει" με αργούς ρυθμούς οι γονείς φροντίζονται από τα παιδιά τους ενώ στις πόλεις μεταβάλλονται οι δεσμοί και οι σχέσεις και συχνά οι ηλικιωμένοι περιέρχονται στο περιθώριο και γίνονται ανεπιθύμητοι.

'Οταν ίσχυε ο θεσμός της προίκας, η γήρανση του πληθυσμού ήταν καθοριστική για το μέγεθος της προίκας αυτής η οποία διέφερε από περιοχή σε περιοχή[132]. Σε περιοχές όπου η αναλογία ηλικιωμένων ήταν μεγάλη, η προίκα ήταν μεγαλύτερη διότι τα έθιμα και οι παραδόσεις ήταν πιό ισχυρές και η προθυμία ενίσχυσης μιας νέας οικογένειας έντονη. Βέβαια σταδιακά ο θεσμός αυτός ατόνισε, αν και μέχρι σήμερα άτυπα γίνονται παροχές περιουσίας (κινητά, ακίνητα). Συχνά δε επειδή η εκπαίδευση θεωρείται βασική προϋπόθεση κοινωνικής ανέλιξης δαπανάται ένα σημαντικό τμήμα της περιουσίας των γονιών. Οι θυγατέρες λαμβάνουν επίσης ένα τμήμα της γονεϊκής περιουσίας, ενώ το υπόλοιπο τμήμα της κατανέμεται στα λοιπά παιδιά.

Συνοψίζοντας όσα παραπάνω αναφέρθηκαν, θα λέγαμε πως η οικονομική-κοινωνική κατάσταση των ηλικιωμένων δεν είναι ιδιαίτερα ευνοϊκή σε σύγκριση με άλλες πληθυσμιακές ομάδες, αλλά και μέσα στην ίδια ομάδα, η τέταρτη ηλικία και οι γυναίκες εμφανίζουν τα χαμηλότερα εισοδήματα και τα υψηλότερα ποσοστά φτώχειας.

Η οικονομική τους θέση καθορίζεται, εν πολλοίς, από το ύψος της σύνταξης, εφόσον ελάχιστοι εργάζονται αλλά και ελάχιστοι θα μπορούσν να εργαστούν στο δοσμένο επίπεδο εκπαίδευσης και της προϋγούμενης εργασίας τους. Παρόλα αυτά, στην Ελληνική κοινωνία θεσμοί και αξίες δρούν διορθωτικά αμβλύνοντας κάπως τις ανισότητες που καταγράφονται σε βάρος των ηλικιωμένων ατόμων. Οι θεσμοί όμως ούτε αναλλοίωτοι παραμένουν, ούτε θα έπρεπε η κοινωνία να παραγνωρίζει το πρόβλημα, η γήρανση φαίνεται πως δεν είναι μόνο ένα ποσοτικό μέγεθος και η περιθωριοποίηση των ηλικιωμένων βαίνει σε αυξανόμενους ρυθμούς.

---

[132] Λόγω διαφορετικών παραδόσεων, εθίμων και γήρανσης.

ΤΜΗΜΑ ΙΙ. ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ: ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΠΟΥ ΔΙΝΟΥΝ ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο τμήμα αυτό περιγράφονται οι διάφορες διαστάσεις της διανομής του εισοδήματος, ενώ σύμφωνα με τους αντικειμενικούς σκοπούς της εργασίας αυτής έμφαση πρόκειται να δωθεί στους δημογραφικούς παράγοντες. Υποτίθεται ότι η ανάλυση που θα ακολουθήσει εξετάζει θέματα και προβληματισμούς οι οποίοι δημιουργήθηκαν στην διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Τα ερωτήματα που πρόκειται να εξεταστούν εστιάζονται στα εξής σημεία: Γιατί ορισμένα άτομα ή νοικοκυριά έχουν χαμηλότερα εισοδήματα από άλλα; Βρίσκονται τα άτομα ή τα νοικοκυριά αυτά σε κατάσταση φτώχειας; Έχουν κάποια σχέση με την κατάσταση αυτή οι διάφορες δημογραφικές συνιστώσες-διαστάσεις;

Τα οικονομικά της απασχόλησης, τα οποία καλύπτουν μεταξύ άλλων τον τρόπο προσδιορισμού του εισοδήματος υπό την επίδραση του συνδικαλιστικού κινήματος, της ανεργίας και τις διακρίσεις που λαμβάνουν χώρα στην αγορά εργασίας, καλούνται να δώσουν απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα. Στην αναλυτική βάση έχουμε ωστόσο διακρίσεις ανάλογα με την ιδεολογική-θεωρητική οπτική. Ήδη από την εποχή του A. Smith, η κλασική και η μετέπειτα νεοκλασική οπτική έχουν δεχτεί κριτικές και η κυριαρχία τους συνεχώς αμφισβητείται. Γιαυτό στα κεφάλαια που ακολουθούν παρουσιάζονται πρώτα η νεοκλασική ερμηνεία και κατόπιν οι εναλλακτικές προσεγγίσεις οι οποίες κατά κύριο λόγο έχουν προέλθει από τον αντίλογο στην νεοκλασική ή παραδοσιακή θεώρηση.

Σε γενικές γραμμές η νεοκλασική θεώρηση συντίθεται από: (Ια) την θεωρία της προσφοράς εργασίας η οποία επικεντρώνεται στην επιλογή μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου και (Ιβ) την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο[1ΣΣ] και (ΙΙ) την θεωρία ζήτησης εργασίας η οποία αναλύεται μέσα από την οριακή παραγωγικότητα και την έρευνα που ασχολείται με τις συναρτήσεις της παραγωγής[1Σ◇] (Cain 1975, 1976). Σε περίπτωση που επικρατεί πλήρης ανταγωνισμός σε μια οικονομία, τα επίπεδα των τιμών προσδιορίζονται από τις καμπύλες προσφοράς και ζήτησης. Αν δεν υπάρχουν μεταβιβαστικές πληρωμές, τότε το εισόδημα προσδιορίζεται από δύο παράγοντες: (α) Την ποσότητα και την ποιότητα των υπηρεσιών που έχει ένα άτομο και είναι διαθέσιμες για πώληση και (β) τις τιμές που δίνονται έναντι των υπηρεσιών αυτών. Η οικονομική ανάλυση μέχρι πρόσφατα δεν είχε ασχοληθεί με το θέμα της αρχικής διανομής, δηλαδή του τρόπου απόκτησης, των (προς πώληση) υπηρεσιών τις οποίες θεωρούσε ως δεδομένες. Έτσι η οικονομική θεωρία της διανομής του

[1ΣΣ] Ως κυρίαρχη τάση στα νεοκλασικά υποδείγματα περί οικονομικής ανισότητας ή προσδιορισμού των εισοδημάτων από απασχόληση.

[1Σ◇] Η προσέγγιση αυτή αναφέρεται μόνο περιστασιακά και ευκαιριακά όταν κρίνεται αναγκαίο.

προσωπικού εισοδήματος, επικεντρωνόταν αποκλειστικά στις τιμές των προσφερόμενων υπηρεσιών που φυσικά δείχνουν την μισή εικόνα του θέματος. Αν και ο προσδιορισμός της σχετικής τιμής του ατομικού χρόνου απασχόλισης σε σύγκριση με τις ώρες εργασίας των μηχανών προσδιορίζουν πόσο από το συνολικό εισόδημα πηγαίνει στους προσφέροντες υπηρεσίες και πόσο στους ιδιοκτήτες των μηχανών (μέσων παραγωγής), εντούτοις δεν διαφωτίζει καθόλου σχετικά με την διανομή του εισοδήματος ανάμεσα στην μεγάλη ομάδα των απασχολούμενων. Σε συγκριτική ανάλυση οι ώρες προσφερόμενων υπηρεσιών, αποκτούσαν ιδιαίτερη σημαντικότητα εφ' όσον υπήρχε το πρόβλημα της ανεργίας, της διάκρισης μεταξύ φύλων, επαγγέλματος, κ.λπ.

Η ανάλυση της απασχόλησης (προσφορά εργασίας) μαζί με το ανθρώπινο κεφάλαιο, δημιουργούν τις προϋποθέσεις που είναι απαραίτητες για τον προσδιορισμό της διανομής του εισοδήματος σύμφωνα με την νεοκλασική προσέγγιση (Lancaster 1966· Chiswick 1974· Cain 1975, 1976). Εκτενής παρουσίαση των προσεγγίσεων αυτών, καθώς και της κριτικής που έχει ασκηθεί, γίνεται στα κεφάλαια που ακολουθούν.

8. ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

8.1. Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ακόμη και η πιο απλή έννοια της προσφοράς εργασίας, οι ώρες απασχόλησης, γίνεται πιο σύνθετη αν μετατραπεί σε εργάσιμες ώρες κατά εβδομάδα, εργάσιμες εβδομάδες κατά μήνα, εργάσιμοι μήνες κατά έτος και εργάσιμα έτη στον κύκλο ζωής. Η σπουδαιότητα της προσφοράς εργασίας εντοπίζεται στις περιπτώσεις που ασκείται έντονη οικονομική και κοινωνική πολιτική. Το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, η φορολογία, οι δαπάνες πρόνοιας και η εισοδηματική ανισότητα μεταξύ άλλων βασίζονται σε θέματα που ερμηνεύονται (και) από την προσφορά εργασίας. Οι μικροοικονομικές προσεγγίσεις εξετάζουν περιπτώσεις μεταβολών στα ποσοστά συμμετοχής, στις ώρες και την ένταση της εργασίας και την απόκτηση ή/και βελτίωση των ατομικών ικανοτήτων. Μακροοικονομικά η προσφορά εργασίας έχει δύο ακόμη διαστάσεις: Το μέγεθος του πληθυσμού και την αναλογία ατόμων που πραγματικά συμμετέχουν στο εργατικό δυναμικό[135]. Οποιαδήποτε διερεύνηση που εξετάζει μια ή περισσότερες από τις παραπάνω διαστάσεις είναι κατευθυνόμενη προς την πλευρά της προσφοράς εργασίας.

Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται ανασκόπηση των θεωρητικών προσεγγίσεων της προσφοράς εργασίας[136], δηλαδή την ποσότητα σε χρόνο και όχι την "ποιότητα" της προσφοράς αυτής που πρόκειται να εξεταστεί στο επόμενο κεφάλαιο. Αυτό που αναζητάται είναι (α) οι

---

[135] Η περίπτωση αυτή βρίσκεται έξω από τους αντικειμενικούς σκοπούς της εργασίας αυτής. Υποτίθεται δηλαδή ότι το μέγεθος και η δομή του πληθυσμού είναι δεδομένα, τουλάχιστον βραχυχρόνια.

[136] Η ζήτηση που θίγεται ελάχιστα, επικεντρώνεται στον τρόπο που οι επιχειρήσεις απορροφούν-αξιοποιούν τις υπηρεσίες αυτές.

παράγοντες που κάνουν τα άτομα να συμμετέχουν στο εργατικό δυναμικό και (β) σε περίπτωση που εργάζονται ποιοί παράγοντες προσδιορίζουν την διάρκεια και τον χρόνο απασχόλησης. Η προσφορά εργασίας μπορεί να καλύπτει ολόκληρο το κύκλο ζωής, εφ' όσον πολλοί ηλικιωμένοι, αν το επιθυμούν, βρίσκουν τρόπο να παρατείνουν τη διάρκεια παραμονής τους στην αγορά εργασίας. Ωστόσο το κεφάλαιο αυτό περιορίζεται σε περιπτώσεις που αφορούν την συμμετοχή πρίν την αποχώρηση του ατόμου από το εργατικό δυναμικό.

Υπάρχουν δύο βασικά πλαίσια ανάλυσης για την συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό. Το πρώτο που είναι μακροοικονομικό θεωρεί ότι οι μεταβολές στην αναλογία συμμετοχής προέρχονται από τα ποσοστά ανεργίας[137] (Tella 1965· Dernburg και Strand 1966· Vroman 1970). Δηλαδή υπάρχει μια αντίστροφη σχέση μεταξύ αναεργίας Un και απασχόλησης L. Η σχέση αυτή μπορεί να έχει τον εξής μαθηματικό τύπο:

$$L = f(Un, T) \qquad (24)$$

Όπου T = χρόνος. Η μεταβλητή αυτή (T) μπορεί να θεωρηθεί ότι παρουσιάζει τις διαδοχικές αλλαγές στις προτιμήσεις για συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό. Κύρια αφορά την περίπτωση της απόφασης εισόδου των γυναικών ή την απόφαση αποχώρησης ηλικιωμένων. Η εξίσωση (24) στοιχειωθετεί την επίδραση του κλίματος αποθάρρυνσης συμμετοχής (discouraged worker effect), όταν η αναλογία ανεργίας είναι υψηλή. Το χρηματικό εισόδημα σχετίζεται με την αναλογία της ανεργίας μέσω της καμπύλης Phillips[138].

Η κριτική στο υπόδειγμα εστιάστηκε στην παράληψη του να περιλάβει τη σχέση που επικρατεί μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου. Στηρίζεται καθοριστικά στην υπόθεση ότι η προσφορά εργασίας δεν είναι καθόλου ελαστική σε σχέση με τους μισθούς, δηλαδή η είσοδος στην αγορά εξαρτάται από το πόσο εύκολα ή δύσκολα θα βρεθεί κάποια θέση και όχι με κριτήριο τον αναμενόμενο μισθό[139]. Κάτω από το πρίσμα αυτό, η δυνητική είσοδος γυναικών στο εργατικό δυναμικό θεωρείται ως αποτέλεσμα αύξησης των ευκαιριών απασχόλησης και όχι κάποιας συγκεκριμμένης εισοδηματικής πολιτικής η οποία θα αύξανε τους μισθούς οι οποίοι θα λειτουργούσαν ως κίνητρο προσέλκησης ατόμων.

Η παραπάνω θεώρηση αποτελεί προέκταση της κλασικής οικονομίας η οποία συνέδεει τη συνολική απασχόληση με τον πληθυσμό και στην ουσία μετασχηματίζει τη θεωρία απασχόλησης σε θεωρία περί

---

[137] Γιαυτό και έχει ονομαστεί ως "unemployment model".

[138] Η καμπύλη αυτή στοιχειοθετεί μια αντίστροφη σχέση μεταξύ μισθών και ποσοστού ανεργίας. Υποτίθεται ότι επικρατεί θετική συσχέτιση μεταξύ ποσοστού μεταβολής μισθών και υπερβάλλουσας ζήτησης εργασίας και αντίστροφη σχέση μεταξύ υπερβάλλουσας ζήτησης και ανεργίας.

[139] Δηλαδή μάλλον αναφέρεται σε "δευτερεύων εργατικό" δυναμικό.

πληθυσμού. Μεταβολές στα επίπεδα των μισθών μεταβάλουν το μέγεθος του πληθυσμού πρός την ίδια κατεύθυνση με διακυμάνσεις στα ποσοστά θανάτων και γεννήσεων

Η νεοκλασική θεώρηση, η οποία αρχικά θεμελιώθηκε από τον J. Mincer (1962, 1966), υποστηρίζει αντίθετες απόψεις είναι η πρώτη που κυριολεκτικά έχει επικεντρωθεί στην μεταβλητή των αμοιβών. Μέχρι πρόσφατα τα στατιστικά δεδομένα καθώς επίσης και οι στατιστικές μεθοδολογίες για τη διερεύνηση του θέματος της προσφοράς εργασίας ήταν πολύ περιορισμένα. Η κατάσταση αυτή έχει αλλάξει δραστικά κατά τα τελευταία χρόνια με αποτέλεσμα την εξαγωγή αξιόλογων και αξιόπιστων συμπερασμάτων. Τα αρχικά νεοκλασικά υποδείγματα είχαν ως μονάδα αναφοράς το άτομο και συνήθως ενοούσαν τον άνδρα (σύζυγο, νέο, ηλικιωμένο κ.ο.κ.). Τώρα εκτός του ότι η μονάδα αναφοράς συνηθίζεται να είναι το νοικοκυριό, σε περιπτώσεις που αναλύεται η ατομική συμπεριφορά του συζύγου εξετάζεται ταυτόχρονα και της συζύγου διότι υποστηρίζεται ότι μια ολοκληρωμένη επισκόπηση πρέπει να εξετάζει την συμπεριφορά των ατόμων ως μελών μιας ευρύτερης κοινωνικής ομάδας τα μέλη της οποίας αλληλοεπηρεάζονται.

Ως κοινωνικός θεσμός η αγορά εργασίας συνδέει την προσφορά και ζήτηση εργατικού δυναμικού μέσω του μηχανισμού των τιμών (λειτουργία ισορροπίας) και διανέμει ατομικές ευκαιρίες υλικού και μη υλικού τύπου (λειτουργία καταμερισμού). Σε μία οικονομία όπου επικρατούν συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού, το ύψος των τιμών των αγαθών που παράγονται διαμορφώνεται από τις ισχύουσες συνθήκες προσφοράς και ζήτησης. Αν υποτεθεί ότι δεν υπάρχουν μεταβιβαστικές πληρωμές[140], τότε όλα τα εισοδήματα παράγονται με την πώληση υπηρεσιών εργασίας (ή άλλων παραγωγικών μέσων). Το εισόδημα ενός ατόμου εξαρτάται και προσδιορίζεται από δύο παράγοντες: (α) την διαθέσιμη ποσότητα των πόρων (εμπορεύσιμων ατομικών χαρακτηριστικών) και (β) την τιμή που μπορεί να πωληθεί η υπηρεσία του κάθε πόρου. Η πρώτη περίπτωση εξαρτάται από τον εργάσιμο χρόνο και τις ικανότητες, το ανθρώπινο κεφάλαιο κ.ο.κ. Στην δεύτερη περίπτωση το άτομο προσφέρει τις υπηρεσίες του έναντι κάποιας αμοιβής[141], η οποία είναι διαμορφωμένη στην αγορά εργασίας και είναι ήδη γνωστή και προκαθορισμένη από τον εργοδότη. Δηλαδή η προσωπική διανομή του εισοδήματος από εργασία εξετάζεται σε συνάρτηση με τις τιμές που δίνονται ανάλογα με την χρονική διάρκεια της απασχόλησης, την αρχική κατανομή και τον "τύπο-ποιότητα" των υπηρεσιών που ο καταναλωτής έχει προς πώληση (Lancaster, 1974).

Το βασικό υπόδειγμα πάνω στο οποίο έχουν βασιστεί όλες σχεδόν οι νεοκλασικές αναλύσεις της προσφοράς εργασίες προέρχεται από τον Hicks (1946). Υποτίθεται ότι η ("δημοπρασιακή") αγορά

---

[140] Η υπόθεση αυτή μπορεί να παραληφθεί αργότερα.

[141] Η αμοιβή των εργαζομένων διακρίνεται σε μισθούς (salaries) και ημερομίσθια (wages). Οι αποδοχές (εισόδηματα) διακρίνονται σε καθαρές (δίχως τις κρατήσεις, earnings) και ακαθάριστες (wage rate).

εργασίας, κατευθύνεται από έναν μηχανισμό αγοράς-τιμής, με βάση τον οποίο μια γενική τάση ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης λαμβάνεται ως δεδομένη. Η προσφορά εργασίας μπορεί να αναφέρεται στον αριθμό απασχολούμενων ή τις ώρες απασχόλησης. Επίσης, όπως είναι γνωστό οι εργαζόμενοι δεν έχουν την ίδια απόδοση μεταξύ τους και κατά ατομικές ώρες απασχόλησης. Γενικές υποθέσεις ή παραδοχές αυτού του μικροοικονομικά προσανατολισμένου τρόπου θεώρησης είναι:
- Ομοιογένεια και τέλεια υποκατάσταση του εργατικού δυναμικού (συντελεστού παραγωγής), έλλειψη ανασφάλειας, απόλυτη διαφάνεια της αγοράς και τέλεια πληροφόρηση.
- Απεριόριστη, ανεμπόδιστη καθώς και ετοιμότητα κινητικότητας των εργαζομένων.
- Έλλειψη περιορισμών στον ανταγωνισμό.
- Ελαστικότητα των προϋποθέσεων εργασίας.
- Οικονομικά ορθολογιστική συμπεριφορά όλων των συμμετεχόντων. Κάθε οικονομικός παράγοντας, καταναλωτής- εργαζόμενος ή επιχειρηματίας- παραγωγός- εργοδότης ενεργεί με βάση το ατομικό συμφέρων προσπαθώντας εγωϊστικά να μεγιστοποιήσει την προσωπική του ευημερία (μεγιστοποίηση του κέρδους των εργοδοτών-επιχειρηματιών και του εισοδήματος εργαζομένων).
- Ισχύς του θεωρήματος της οριακής παραγωγικότητας για την ζήτηση και της οριακής οφελιμότητας για την προσφορά εργασίας.
- Βάση της νεοκλασικής ανάλυσης ισορροπίας αποτελεί το θεώρημα του Say, σύμφωνα με το οποίο κάθε προσφορά δημιουργεί την αντίστοιχη ζήτηση και έτσι δικαιολογείται μία ταυτόχρονη ισορροπία του συστήματος σε όλες τις αγορές.
- Το σύστημα των τιμών, ως κατευθυντήριος μηχανισμός ρύθμισης, επιτυγχάνει μια τάση ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης σε μια οικονομία όπου υπάρχει πλήρης απασχόληση. Δηλαδή όποιος επιθυμεί να εργαστεί με τον υπάρχοντα στην αγορά εργασίας μισθό (ημερομίσθιο), βρίσκει πάντοτε απασχόληση. Ακούσια ή διαρκής και μόνιμη ανεργία εξ' ορισμού δεν υπάρχει ή υποτίθεται ότι είναι το αποτέλεσμα εξωτερικών ενοχλήσεων, εμποδίων ή ατελειών της αγοράς[142].
- θεσμικές ρυθμίσεις: π.χ. δια νόμου καθορισμένοι ελάχιστοι μισθοί, συλλογικές διαπραγματεύσεις, συνδικαλισμός και θεσμοί της αγοράς εργασίας που θα μπορούσαν να παρεμποδίσουν την λειτουργία της με τις προϋποθέσεις του τέλειου ανταγωνισμού εξ' ορισμού δεν παρουσιάζονται. Το κράτος έχει αποκλειστικά και μόνο, καθήκοντα πολιτικά και την τήρηση της ένομης τάξης χωρίς να μεσολαβεί ή να επεμβαίνει με χρηματοπολιτικές ή/και μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής.
- Ακόμη και αν επικρατεί ισορροπία στην αγορά εργασίας μπορεί να υπάρχει διαφορισμός των μισθών για διαφορετικού είδους εργασίες, ποιοτική διαφορά της προσφερόμενης εργασίας, άλλες περιβαλλοντικές συνθήκες και κόστους μεταφοράς.

---

[142] Έτσι παρουσιάζονται σημαντικές δυσκολίες για την ερμηνεία μιας πραγματικότητας με όχι μόνο παροδική αλλά διαρκή μαζική ανεργία.

Σύμφωνα με τις παραπάνω υποθέσεις η προσφορά εργασίας εξετάζεται μέσα από ενα γενικό υπόδειγμα ζήτησης αγαθών με τον εξής τρόπο: Μια συγκεκριμένη ποσότητα ενός αγαθού χωρίζεται σε ένα τμήμα το οποίο προορίζεται για πώληση και σε ένα άλλο το οποίο είναι για άμεση κατανάλωση. Στην συγκεκριμμένη περίπτωση ο συνολικός χρόνος T, χωρίζεται σε εργάσιμες (h) και σε ώρες που καταναλώνονται σε άλλες δραστηριότητες (l). Δηλαδή ισχύει η σχέση: T = h +l. Η κατανάλωση του ελεύθερου χρόνου, που συνήθως αποκαλείται ως εφεδρική ζήτηση (reservation demand), αποτελείται από τις ώρες οι οποίες μένουν ως υπόλοιπο απο την πώληση των ωρών απασχόλησης (l). Σε αυτό το απλό κανονιστικό υπόδειγμα δεν υπάρχουν αποταμιεύσεις, ενώ το άτομο έχει πλήρη ενημέρωση για τις ισχύουσες τιμές.

Υποτίθεται ότι η ευημερία ή ωφελιμότητα (U) ενός ατόμου με χαρακτηριστικά (A) (π.χ. ηλικία, φυλή, εκπαίδευση) ορίζεται από την κατανάλωση αγαθών (x), τις εργάσιμες ώρες και τις προτιμήσεις (ε):

$$U = U(x, h: A, \varepsilon) \qquad (25)$$

Η συνάρτηση (U) είναι μία τακτική απεικόνιση προτιμήσεων με βάση την οποία το άτομο επιλέγει- προτιμά ένα σύνολο αγαθών που του αποφέρει μέγιστη χρησιμότητα σε σύγκριση με οποιοδήποτε άλλο σύνολο αγαθών. Υποτίθεται ότι οι προτιμήσεις του ατόμου, "κινούνται" κατά μήκος μιας καμπύλης αδιαφορίας, η οποία δείχνει τους πιθανούς συνδυασμούς σε ίδιο επίπεδο χρησιμότητας, σε ένα ορθοκανονικό σύστημα αξόνων[143]. Όταν οι προτιμήσεις μεταβάλλονται η καμπύλη μετατοπίζεται σε ποιο υψηλά επίπεδα. Οι προτιμήσεις είναι μία σύνθετη μεταβλητή, δεν είναι άμεσα παρατηρήσιμη και μαζί με την μεταβλητή A δεν αποτελούν παράμετρο ατομικής επιλογής, δηλαδή θεωρούνται ως σταθερές ή δεδομένες. Το άτομο πουλά υπηρεσίες οι οποίες καταναλώνονται άμεσα όταν είναι αυτοαπασχολούμενος ή έμμεσα από τους παραγωγούς-επιχειρηματίες. Η αποζημίωση από την εργασία που προσφέρει (c), εξαρτάται από το πόσο χρόνο διαθέτει για την δραστηριότητα αυτή: c = c(h). Σε απλοποιημένες περιπτώσεις για κάθε εργάσιμη ώρα η ανταμοιβή (πραγματικός μισθός) είναι δεδομένη και ίση με w[144]: w = c(h). Η μέση και οριακή αμοιβή εργασίας είναι ίδιες και σε περίπτωση που η τιμή για μια συγκεκριμμένη ποσότητα αγαθού (x) είναι ίση με (p) και το εισόδημα απο άλλες πηγές (y), ο εισοδηματικός περιορισμός είναι:

$$p \cdot x = w \cdot h + y \qquad (26)$$

---

[143] Ο ένας άξονας αφορά την εισοδηματική κλίμακα και ο άλλος την διάθεση του χρόνου σε εργασία και σχόλη.

[144] Στο εμπειρικό τμήμα η μεταβλητή αυτή αναφέρεται και ως Yαπ=εισόδημα από απασχόληση.

Ο περιορισμός αυτός[145] δείχνει όλους τους εναλλακτικούς συνδυασμούς αγαθών που μπορεί να αποκτηθούν ανάλογα με τις τιμές και το μέγεθος του εισοδήματος[146]. Το εισόδημα (w) βρίσκεται σε συναρτησιακή σχέση με την κατανάλωση και προσδιορίζεται εξωγενώς. Η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό και η διάρκεια του εργάσιμου χρόνου εξετάζονται ταυτόχρονα. Υποτίθεται ότι το άτομο επιλέγει τιμές x>0 κα h>=0 για να μεγιστοποιήσει την ωφελιμότητα-ευημερία του. Ο οριακός λόγος της υποκατάστασης εργαζόμενων ωρών για την απόκτηση αγαθών (mrs), ισούται με τον πραγματικό μισθό σε περίπτωση που το άτομο επιλέγει h>0[147]: w/p = -mrs(x, h: A, ε) και με βάση τον εισοδηματικό περιορισμό η συνάρτηση ζήτησης αγαθών και εργάσιμων ωρών προσδιορίζονται ταυτόχρονα:

$$x = x(p, w, y: A, \varepsilon) \qquad (27)$$

$$h = h(p, w, y: A, \varepsilon) \qquad (28)$$

Σε περίπτωση που h>=0, δηλαδή όταν εξετάζεται η οριακή περίπτωση της συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό ισχύει: αν w>w*[148] η προσφορά εργασίας είναι όπως και πρίν και αν w<w* τότε h=0. Μία αύξηση του (πραγματικού) μισθού-τιμής επιδρά στις ώρες εργασίας θετικά (αποτέλεσμα υποκατάστασης-substitute effect) δηλαδή ο εργαζόμενος αντικαθιστά την σχόλη με την εργασία ή αρνητικά δηλαδή η σχόλη λειτουργεί ως αγαθό πολυτελείας και προτιμάται από τον εργαζόμενο με κάποιο σχετικά υψηλό εισόδημα (income effect).

Με βάση τις υποθέσεις αυτές οι αποφάσεις για προσφορά εργασίας θεωρούνται ως καταναλωτικές διότι ο ελεύθερος χρόνος αποκτάται (καταναλώνεται) έναντι του χασίματος κάποιας τιμής-ποσότητας εισοδήματος. Δηλαδή η προσφορά εργασίας ερμηνεύεται από θεωρίες της καταναλωτικής συμπεριφοράς. Ωστόσο το άτομο εκτός του ότι αγοράζει-καταναλώνει 1, ταυτόχρονα μπορεί και πουλά εργάσιμο χρόνο, δηλαδή εκτός από καταναλωτικές ιδιότητες έχει και ιδιότητες που χαρακτηρίζουν την επιχείρηση. Τα άτομα-καταναλωτές αγοράζουν αγαθά τα οποία έχουν επιλέξει με βάση τις προτιμήσεις τους και το περιορισμένο χρηματικό τους εισόδημα. Δηλαδή για την ερμηνεία της προσφοράς εργασίας, στην νεοκλασική προσέγγιση διασυνδέονται η θεωρία της κατανάλωσης και η θεωρία της συμπεριφοράς της επιχείρησης - μεγιστοποίηση κέρδους από πώληση εμπορευμάτων. Το εισόδημα από εργασία αποτελεί τον κύριο

---

[145] Εναλλακτικά η συνάρτηση U και ο εισοδηματικός περιορισμός μπορεί να γραφτούν: U=U(x,l: A,ε) και p·x + w·l = w·T = I, όπου I είναι το συνολικό εισόδημα (full income).

[146] Υποτίθεται ότι ο εισοδηματικός περιορισμός είναι γραμμικός με μηδέν βαθμούς ομοιογένειας στις μεταβλητές p, w, και y.

[147] Συνθήκη μεγιστοποίησης πρώτου βαθμού (first order condition).

[148] w* = reservation wage (εφεδρική αμοιβή), δηλαδή η υπονοούμενη αξία του χρόνου του ατόμου που βρίσκεται οριακά μεταξύ συμμετοχής και μη συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό. Επίσης w*/p είναι ο πραγματικός εφεδρικός μισθός όταν οι εργάσιμες ώρες είναι μηδέν: h(1, w*/p, y: A, ε) = 0.

παράγοντα προσδιορισμού της κατανάλωσης και το μέγεθος του καθορίζεται από την ποσότητα (μετρούμενη συνήθως σε εργάσιμες ώρες/ημέρα) και την "ποιότητα"[149] της προσφοράς εργασίας.

Το ύψος του εισοδήματος (ωρομίσθιο) και οι τιμές των αγαθών θεωρούνται ως εξωγενώς προσδιοριζόμενα μεγέθη, στις αρχικές νεοκλασικές προσεγγίσεις. Επομένως το άτομο που επιδιώκει μια άνοδο του εισοδήματος του μπορεί να το κατορθώσει με μεταβολές στην διάθεση του χρόνου. Υπάρχει βέβαια μια σειρά περιορισμών που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη. Πρώτον, το άτομο μπορεί να "θυσιάσει" ή να χάσει κάποια ποσότητα από το συνολικό του εισόδημα με όφελος περισσότερο ελεύθερο χρόνο. Δεύτερον, ο συνολικός διαθέσιμος χρόνος σε μια δεδομένη χρονική περίοδο (ημέρα, μήνας, έτος, κύκλος ζωής) διχοτομείται σε εργάσιμες ή μη εργάσιμες ώρες. Τρίτον, σε περίπτωση που δεν υπάρχουν αποταμιεύσεις, δανειοδοτήσεις, μεταβιβαστικές πληρωμές και φορολογία, τότε οι δαπάνες για καταναλωτικά αγαθά είναι ίσες με το συνολικό εισόδημα από εργασία και το εισόδημα από άλλες πηγές. A priori, δεν μπορεί να καθοριστεί προς ποιά κατεύθυνση θα κινηθεί η ατομική προσφορά εργασίας μετά από μια μεταβολή του μισθού. Μπορεί για παράδειγμα μία αύξηση της ωριαίας αμοιβής να επιδράσει θετικά στις ώρες απασχόλησης, διότι οι ώρες σχόλης θα κοστίζουν πιο πολύ[150]. Μπορεί όμως να έχει και αρνητική επίδραση, στην περίπτωση που το επίπεδο της κατανάλωσης και κατ' επέκταση το επίπεδο ευημερίας του ατόμου δεν επηρεάζεται.

Όταν τα εισοδήματα μεταβάλλονται επέρχονται διάφορες επιδράσεις στην προσφορά εργασίας. Σε περιπτώσεις ανεργίας μια μερίδα ατόμων αποθάρρυνεται να συμμετάσχει στο εργατικό δυναμικό (discouraged-worker effect) και κατ' επέκταση οι αμοιβές εργασίας μειώνονται. Πολλά άτομα τα οποία ανάμεναν καλύτερες προϋποθέσεις απασχόλησησης αποσύρονται ή ενισχύεται η επιθυμία τους να μην εργαστούν. Σε άλλες περιπτώσεις όμως η απροθυμία και οι χαμηλές αποδοχές δημιουργούν κενές θέσεις οι οποίες καλύπτονται από δευτερεύων εργατικό δυναμικό, το οποίο υπό κανονικές συνθήκες δεν θα μπορούσε να τις καλύψει (added-worker effect).

Κατά την διάρκεια των τελευταίων ετών έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος στην εξειδίκευση και διατύπωση υποδειγμάτων που αναλύουν την προσφορά εργασίας και την διανομή του εισοδήματος για περιόδους που περιλαμβάνουν ολόκληρο τον κύκλο ζωής. Η κατανάλωση και οι εργάσιμες ώρες στην t ηλικία του ατόμου σχετίζονται με τις τιμές και το ενδογενώς προσδιοριζόμενο εισόδημα. Ο χρόνος αποτελεί μια σημαντική παράμετρο στα υποδείγματα αυτά καθώς αποτελεί κλίμακα μέσα στην οποία τοποθετούνται τα άτομα ανάλογα με την φάση που διανύουν (σπουδές, εργασία, γάμος, γονιμότητα, ωρίμανση, συνταξιοδότηση). Υποτίθεται ότι ένα νεαρό άτομο (ή ζευγάρι), ξεκινά με μικρό αριθμό αγαθών στην ιδιοκτησία του, με πολλές εργάσιμες και ώρες ενδοεπιχειρησιακής εκπαίδευσης. Ύστερα ο κύκλος συνεχίζεται με την απόκτηση περισσότερων status αγαθών

---

[149] Ο όρος χρησιμοποιείται μεταφορικά για την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο.

[150] Λόγω της επίδρασης της υποκατάστασης.

με συνεχή και περισσότερο σταθερή απασχόληση (τουλάχιστον για τους άνδρες), με την δημιουργία οικογένειας με την απόκτηση παιδιών και με την διεύρυνση της οικονομικής υπευθυνότητας σχετικά με το μέλλον. Σε αργότερη φάση του κύκλου ζωής μειώνονται οι ώρες απασχόλησης καθώς και η δυνατότητα απόκτησης ακριβών αγαθών. Η ηλικία, με άλλα λόγια είναι μία σημαντική μεταβλητή (ελέγχου) στα υποδείγματα κύκλου ζωής. Σύμφωνα με τυποποιημένα γεγονότα η σχέση που αναμένεται μεταξύ συμμετοχής ανδρών ή/και γυναικών στο εργατικό δυναμικό και ηλικίας είναι τύπου αντεστραμμένου U. Οι (ωριαίες) αμοιβές απασχόλησης επίσης διαγράφουν παρόμοια σχέση με την ηλικία. Η αντισταιχία αυτή μεταξύ ηλικίας και εισοδήματος, δηλαδή ότι το άτομο εργάζεται περισσότερο την περίοδο που η αμοιβή που του προσφέρεται είναι πιό υψηλή, αποτελεί το πιο βασικό συμπέρασμα του υποδείγματος που εξετάζει την προσφορά εργασίας σε ολόκληρο τον κύκλο ζωής του ατόμου (Penceval 1986).

Το προφίλ των αμοιβών ανάλογα με την ηλικία (cohort και life cycle effect), το φύλο, τη φυλή και το επάγγελμα, αποτελεί τη βάση της συγκριτικής ανάλυσης κάθε εμπειρικής διερεύνησης. Ωστόσο το σημαντικότερο μειωνέκτημα του υποδείγματος εντοπίζεται στην μεγάλη και λεπτομερή ζήτηση δεδομένων. Αν και οι περισσότερες εμπειρικές έρευνες έχουν στραφεί προς την κατεύθυνση αυτή εντούτοις η έλλειψη αξιόπιστων δεδομένων εισοδήματος κατά γενεά ή κατά χρονολογική σειρά εξακολουθεί να είναι σημαντική. Παρόλα αυτά, έχουμε αναφορά στις πρώτες δημογραφικές μεταβλητές: ηλικία ή γενεά. Οι αντίστοιχες συναρτήσεις ζήτησης αγαθών και προσφοράς εργασίας σε περιπτώσεις που αφορούν τον κύκλο ζωής γίνονται:

$$x_t = x(\lambda_t \cdot p_t,\ \lambda_t \cdot w_t;\ A_t,\ \varepsilon_t) \qquad (29)$$

$$h_t = h(\lambda_t \cdot p_t,\ \lambda_t \cdot w_t;\ A_t,\ e_t),\ (t = 0,1,\ \ldots\ N.) \qquad (30)$$

Ο μισθός (w), που μας αφορά άμεσα, μπορεί επίσης να προσδιοριστεί ενδογενώς, δηλαδή να αποτελεί παράγοντα επιλογής στα στατικά και στα υποδείγματα του κύκλου ζωής τα οποία διακρίνονται σε: (α) αυτά τα οποία το εισόδημα αποτελεί συνάρτηση των εργάσιμων ωρών, όπου η παραγωγικότητα των εργαζομένων διαφοροποιείται καθ' όλη την διάρκεια της εργάσιμης ημέρας[151] (Barzel 1973) και (β) σε υποδείγματα τα οποία θεωρούν ότι η αμοιβή επηρεάζεται από τα χαρακτηριστικά της ίδιας της απασχόλησης. Δηλαδή ο χώρος και το είδος της διαφοροποιούνται από την προσφορά και ζήτηση της ενδοεπιχειρησιακής εκπαίδευσης και μπορούν να θεωρηθούν ως υποκατάστατο υψηλής εξειδίκευσης και ατομικής επιδεξιότητας[152]. Ο συνδικαλισμός υποτίθεται ότι έχει

---

[151] Κατά την αρχή και το τέλος η παραγωγικότητα κατά εργαζόμενο μειώνεται, δηλαδή η μέση και η οριακή ημερήσια αμοιβή δεν (θα πρέπει να) ταυτίζονται.

[152] Ο Tinbergen (1956), θεωρεί ότι διαφορετικές θέσεις εργασίας έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά με βάση τα οποία οι εργαζόμενοι μεγιστοποιούν την ωφελιμότητα τους με άριστη επιλογή.

άμεση επίδραση στις αποδοχές των εργαζομένων και την βελτίωση των συνθηκών απασχόλησης. Η συνάρτηση των αποδοχών μπορεί να περιλαμβάνει και τις δυο περιπτώσεις: W = (Συν, T), όπου Συν είναι ένα μέτρο συνδικαλισμού και T η εμπειρία που διαθέτει το άτομο (Lewis 1963· Duncan και Stafford 1980).

Η αντικειμενική συνάρτηση ωφελιμότητας του ατόμου μπορεί επίσης να διερυνθεί και να συμπεριλάβει μαζί με τον δικό του (hm) και τον εργάσιμο χρόνο της συζύγου (hf). Σε περίπτωση που οι συναρτήσεις χρησιμότητας των συζύγων είναι όμοιες και μοιράζονται απο κοινού τα εισοδήματα και τα έξοδα κατανάλωσης η συνάρτηση ωφελιμότητας και ο αντίστοιχος εισοδηματικός περιορισμός έχουν ως εξής:

$$U = U(x, hm, hf: A, \varepsilon) \qquad (31)$$

$$pm \cdot xm + pf \cdot xf = wm \cdot hm + wf \cdot hf + y \qquad (32)$$

Οι μεταβλητές wm, wf αφορούν την ωριαία αμοιβή του κάθε συζύγου και xm, xf είναι οι ποσότητες που καταναλώνουν (Penceval 1986). Με βάση τις υποθέσεις αυτές έχουμε ενσωματώσει μερικώς την σπουδαιότητα της γυναικείας αμοιβής (αν υπάρχει) στην ανάλυση. Η διαφοροποίηση του εισοδήματος κατά φύλο, επομένως είναι η επόμενη μεταβλητή η οποία δείχνει μια άλλη δημογραφική διάσταση στην προσφορά εργασίας και την διανομή του εισοδήματος[153].

Η πλειονότητα των αναφερθέντων προϋποθέσεων, μέσα στον καθαρά τελείως στατικά τρόπο παρατήρησης της ορθόδοξης θεώρησης, βρίσκεται μακρυά από την πραγματικότητα και τον ρεαλισμό. Πρόκειται για ένα υπόδειγμα που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως Πλατωνικό. Σε ότι αφορά την εμπειρική ικανότητα του υποδείγματος οι κριτικοί της (Ριζοσπάστες, Μαρξιστές κ.ά.) εγείρουν ενδυασμούς κατά του θεωρήματος της οριακής παραγωγικότητας και την ρυθμιστική λειτουργία των μισθών-τιμής για την ύπαρξη ισορροπίας. Οι επιχειρηματίες σπάνια γνωρίζουν και χρησιμοποιούν την οριακή παραγωγικότητα της εργασίας για τον προσδιορισμό του εργατικού μισθού. Επίσης η θεωρία έχει δεχτεί κριτική διότι η ανάλυση που κάνει είναι βασισμένη στις εργάσιμες ώρες, οι οποίες διαφέρουν μεταξύ περιοχών επαγγελμάτων και ατόμων. Η συνάρτηση της προσφοράς εργασίας, εξετάζεται μέσα από τις συνθήκες επιλογής των ατόμων και φυσικά η επιλογή των χαμηλών αμοιβών δεν είναι δυνατόν να αποτελεί προτίμηση κανενός.

Ο εξισωτικός (πολιτικός) σύπος που ταιριάζει στην νεοκλασική προσέγγιση: Υψηλότερα κέρδη των επιχειρήσεων = Υψηλότερες επενδύσεις = Δημιουργία περισσότερων θέσεων εργασίας και πτώση της ανεργίας, προφανώς δεν παρουσιάζεται στην πραγματικότητα σύμφωνα με την εμπειρία που έχει διαγραφεί στα παρελθόντα έτη. Οι επενδύσεις συχνά είναι επενδύσεις ορθολογιστικές και όχι με στόχο την διεύρυνση και ανάπτυξη της οικονομίας, δηλαδή δεν δημιουργούν

---

[153] Πιο λεπτομερή ανάλυση γίνεται στα κεφάλαια που ακολουθούν.

νέες θέσεις εργασίας. Πιο συμφέρουσες είναι προφανώς οι τοποθετήσεις στις διεθνής αγορές κεφαλαίου, όπου οι κίνδυνοι για χάσιμο απο την τοποθέτηση είναι ασήμαντοι.

Συνοψίζοντας η νεοκλασική θεωρία υποστηρίζει ότι τα εισοδήματα προσδιορίζονται ολοκληρωτικά στην αγορά εγασίας. Η κύρια πηγή όλων των εισοδημάτων δημιουργείται από την πώληση υπηρεσιών: εργασίας ή άλλων παραγωγικών χαρακτηριστικών. Σε περίπτωση που επικρατούν συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού, όλες οι τιμές προσδιορίζονται από τις σχέσεις προσφοράς και ζήτησης. Το εισόδημα του ατόμου (καταναλωτή)[154] εξαρτάται από (α) την τιμή πώλησης των προσφερόμενων υπηρεσιών και (β) την διαθέσιμη ποσότητα τους [155] που ο εργαζόμενος έχει προς πώληση και η ανισότητα των οποίων, (λόγω των επίκτητων ή έμφυτων εμπορεύσιμων ατομικών χαρακτηριστικών) διαφοροποιεί τα εισοδήματα από εργασία. Η περίπτωση αυτή μαζί με νεώτερες συμβολές και κριτικές οι οποίες τονίζουν την σπουδαιότητα των δημογραφικών μεταβλητών, πρόκειται να εξεταστούν στα κεφάλαια με τις θεωρίες του προσωπικού εισοδήματος από εργασία.

8.2. Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

Στη μεταπολεμική περίοδο ο προβληματισμός γύρω από τη διανομή του εισοδήματος περιστρέφεται γύρω από το άτομο ως μέλος του νοικοκυριού ή της οικογένειας. Η μείωση της ηλικίας γάμου και η σχεδόν μηδενική αναλογία ατόμων που μένουν ανύπανδρα, προσδιόρισαν από μόνα τους την οικογένεια- νοικοκυριό ως πυρήνα της κοινωνίας, ενώ οι περισσότερες θεωρίες στρέφονται τώρα στις οικονομικές και άλλες λειτουργίες που συντελούνται μέσα στον πυρήνα αυτό. Η αύξηση της αναλογίας των νοικοκυριών με (τουλάχιστον) δυο απασχολούμενους, προβάλλει την σπουδαιότητα των προσεγγίσεων που συμπληρώνουν τις ερμηνείες περί ατομικών αποδοχών και εξετάζουν τους παράγοντες προσδιορισμού του οικογενειακού εισοδήματος. Τα ατομικά χαρακτηριστικά και η προσφορά εργασίας του κάθε μέλους του νοικοκυριού (του/της συζύγου) αποτελούν πόλους αναφοράς και ανάλυσης. Όμως πρόσθετα ερωτήματα δημιουργούνται όπως: Τα εισοδήματα των συζύγων σχετίζονται θετικά ή αρνητικά μεταξύ τους; Η προσφορά εργασίας του κάθε μέλους από ποιούς παράγοντες προσδιορίζεται ή περιορίζεται; Είναι ταυτόσημοι οι μισθοί ανάμεσα στα δύο φύλα; Τι ωθεί τα δύο μέλη του νοικοκυριού να εργάζονται; Πώς χρησιμοποιείται το κάθε εισόδημα για τις ανάγκες του νοικοκυριού;

---

[154] Που έχει προέλθει από την πώληση των υπηρεσιών, δηλαδή της εργασίας.

[155] Που είναι ενσωματωμένες και αδιάσπαστες (αδιαχώριστες) από το άτομο.

Οι περισσότερες προσεγγίσεις της διανομής του εισοδήματος είναι επικεντρωμένες στο ύψος των αποδοχών του άνδρα (συζύγου). Μια άμεση επίπτωση όμως από την δημιουργία της οικογένειας είναι η σύζευξη των ατομικών εισοδημάτων. Επειδή τα άτομα "περνούν" τον περισσότερο χρόνο της ζωής τους σε νοικοκυριά, το συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού αποτελεί καλύτερο δείκτη ευημερίας από ότι τα ατομικά εισοδήματα. Επίσης η αύξηση των νοικοκυριών με τουλάχιστον δύο εργαζόμενους(τον/την σύζυγο), δίνει έμφαση στην συμπληρωματική διερεύνηση προσδιορισμού των ατομικών εισοδημάτων με αυτήν των οικογενειακών.

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι ο προσδιορισμός των παραγόντων που διαμορφώνουν το εισόδημα και την συμμετοχή των ατόμων ως μελών του νοικοκυριού στο εργατικό δυναμικό. Από την παρουσίαση θα προκύψει ότι πρέπει να συνεξετάζονται οι παράγοντες που προσδιορίζουν το εισόδημα και την συμμετοχή της (παντρεμμένης) γυναίκας στο εργατικό δυναμικό. Οι διαφοροποιήσεις οι οποίες θα γίνουν εμφανείς αποδίδονται σε παράγοντες και δυσκολίες που "ξεχωρίζουν" και διακρίνουν το γυναικείο φύλο, έτσι ώστε η συνολική προσφορά της γυναίκας στο οικογενειακό εισόδημα να μην είναι το ίδιο σημαντική όπως αυτή του άνδρα/συζύγου.

Η σύγχρονη θεωρία της αγοράς εργασίας, εξετάζει τις εισοδηματικές διαφοροποιήσεις σε επίπεδο νοικοκυριού[156]. Τα νοικοκυριά αποτελούν τον μοναδικό εκτός αγοράς "χώρο" όπου αποφασίζεται πώς τα εισοδήματα θα δημιουργηθούν[157], θα συνενωθούν και θα (ανα-) διανεμηθούν μεταξύ των μελών. Οι λειτουργίες αυτές αποτελούν ένα μόνο τμήμα των δραστηριοτήτων του νοικοκυριού. Η διερεύνηση της διανομής του εισοδήματος ανάμεσα στα μέλη και μεταξύ νοικοκυριών, φέρνει στην επιφάνεια τους παράγοντες της δομής[158] και λειτουργίας του νοικοκυριού (Kuznets, 1976, 1977, 1981α, 1981β). Δηλαδή, μπορεί κανείς να αναφέρει ότι το νοικοκυριό ως πολυσύνθετη, οικονομική, κοινωνική και δημογραφική μονάδα ανάλυσης σχετίζεται καθοριστικά με τη διανομή του εισοδήματος (Ben-Porath 1982). Η διαδικασία προσφοράς εισοδήματος στο νοικοκυριό από δύο ή περισσότερα μέλη, η συνένωση-σύνθεση των ατομικών αυτών εισοδημάτων σε ένα ενιαίο (του νοικοκυριού) εισόδημα, η αναδιανομή του σύνθετου αυτού εισοδήματος ανάμεσα στα μέλη του νοικοκυριού και η μεταξύ τους σύγκριση είναι αυτή που δείχνει τις διαστάσεις της διανομής του εισοδήματος σε επίπεδο νοικοκυριού. Στο νοικοκυριό υπάρχουν μέλη τα οποία δεν "κερδίζουν από απασχόληση" αλλά απλώς δέχονται κάποιο μερίδιο από το οικογενειακό αυτό εισόδημα, με αποτέλεσμα η διανομή του εισοδήματος να επηρεάζεται ουσιαστικά από την διαδικασία αυτή καθώς και από την υφιστάμενη σύνθεση και μέγεθος

---

[156] Θεωρείται ως πιο ευδόκιμος όμος από την οικογένεια, διότι εκτός από τους ρόλους των δύο φύλων, τις οικογενειακές σχέσεις, τους δεσμούς κ.λπ., εξειδίζονται και άλλες οχέσεις όπως π.χ. είναι οι οικονομικές.

[157] Π.χ. με συμμετοχή των μελών στο εργατικό δυναμικό.

[158] Ενοείται το μέγεθος και η σύνθεση.

που έχει το νοικοκυριό. Όπως έχει αναφέρει ο S. Kuznets (1976, 1981α, 1981β), η εισοδηματική ανισότητα πρέπει να εκτιμάται με βάση το οικογενειακό κατά κεφαλή εισόδημα (ή κατά κάποια κλίμακα ισοδυναμίας εισόδημα) και όχι το συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού το οποίο, μεταξύ άλλων αυξάνει ανάλογα με τα εργαζόμενα μέλη. Αυτό ουσιαστικά ισοδυναμεί με την θεώρηση των δαπανών (για τα παιδιά) από το εισόδημα των ενηλίκων, ως "παιδικό εισόδημα". Σε περίπτωση που τα παιδιά φέρνουν ευχαρίστηση στους γονείς, οι δαπάνες που γίνονται για αυτά δείχνουν μόνο την απόκλιση από κάποιο επίπεδο ζωής, δίχως ουσιαστικά να συνυπολογίζονται τα ψυχικά αυτά οφέλη. Αφού όμως η ευημερία μειώνεται, γιατί οι γονείς αποκτούν παιδιά; Μάλιστα όπως έχει προκύψει οι φτωχοί αποκτούν περισότερα παιδιά. Η θεωρία της γονιμότητας που έχει αναπτύξει η νεοκλασική σχολή δίνει απαντήσεις σε παρόμοια ερωτήματα.

Για να διερευνηθούν οι παραπάνω προβληματισμοί, η ανάλυση της διανομής του εισοδήματος και της προσφοράς εργασίας έχει διευρυνθεί κατά τα τελευταία χρόνια και σε τομείς που αφορούν το νοικοκυριό. Υπάρχουν δύο περιπτώσεις που μπορούν να αναφερθούν πάνω στον τομέα αυτό. Η πρώτη περίπτωση αφορά το εισόδημα ως (ενδογενή) μεταβλητή ατομικής επιλογής, που μεταξύ άλλων εξαρτάται από τον εργάσιμο χρόνο, τον χρόνο αναζήτησης εργασίας και τις επενδυτικές δραστηριότητες των μελών του νοικοκυριού. Η δεύτερη περίπτωση αφορά την προσφορά εργασίας η οποία δεν περιλαμβάνει μόνο τον εντός αγοράς χρόνο αλλά και τον χρόνο που δαπανάται-διατίθεται εκτός αυτής, ο οποίος σχετίζεται με αποφάσεις που αφορούν την συμμετοχή ή όχι (και) της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό, την εκπαίδευση, την γαμηλιότητα και την απόκτηση, φροντίδα και ανατροφή παιδιών[159]. Αν και οι δύο περιπτώσεις έχουν εξελιχθεί μεμονωμένα και ανεξάρτητα η μία από την άλλη εν τούτοις πρόκειται για μια "εναλλαγή" ή διεύρυνση της νεοκλασικής προσέγγισης η οποία περιλαμβάνει ένα ευρύτερο φάσμα ενδογενών μεταβλητών (εισόδημα, προσφορά εργασίας, γονιμότητα), τις οποίες θεωρούσε ως εξωγενώς προσδιοριζόμενες πρίν.

Για να διερευνηθούν οι εισοδηματικές ανισότητες σε επίπεδο νοικοκυριού, αθροίζονται ή επιμερίζονται τα ατομικά εισοδήματα (το εισόδημα του συζύγου και το εισόδημα της συζύγου)[160]. Με τον τρόπο αυτό όμως πρέπει να εξεταστεί αν το εισόδημα της συζύγου, η συμμετοχή της και η ζήτηση που έχει στο εργατικό δυναμικό προσδιορίζεται όπως και του συζύγου και με ποιο τρόπο το εισόδημα αυτό σχετίζεται με το συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού[161].

---

[159] Η περίπτωση αυτή εξετάζεται στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

[160] Εφ'όσον πρόκειται για μη διαζευγμένη πυρηνική οικογένεια. Αργότερα θα εξεταστούν και περιπτώσεις εκτεταμένης οικογένειας (νοικοκυριού).

[161] Η παρατήρηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι έτσι δημιουργούνται οι προϋποθέσεις της συνεξέτασης της γονιμότητας.

8.2.1. ΤΥΠΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΙΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

Οι μέχρι στιγμής αναφορές αφορούν το εισόδημα και την συμμετοχή του συζύγου στο εργατικό δυναμικό. Στο τμήμα αυτό δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στους παράγοντες προσδιορισμού της γυναικείας απασχόλησης και αμοιβής. Οι καταναλωτικές φιλοδοξίες, οι προτιμήσεις, η ατομική οικιακή παραγωγικότητα, η γαμηλιότητα, η διαζυγιότητα και πάνω απ' όλα η σύνθεση και το μέγεθος του νοικοκυριού, αποτελούν προσδιοριστικούς παράγοντες των αποφάσεων για συμμετοχή ή οχι της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό και την αύξηση ή οχι του οικογενειακού εισοδήματος. Επίσης η διαφορά στο ιστορικό εργασίας των δυο φύλων, στο επίπεδο εκπαίδευσης, στις ικανότητες, στις διαφορές στην παραγωγικότητα, στην διάρκεια της απασχόλησης, στα ποσοστά και την ηλικία γαμηλιότητας και στις οικογενειακές υποχρεώσεις που προκύπτουν ανάλογα με το μέγεθος και την σύνθεση του νοικοκυριού έχουν σαν αποτέλεσμα η διανομή του εισοδήματος των ενήλικων ανδρών να είναι παρόμοια με αυτή του συνόλου των ανδρών που έχουν πλήρη απασχόληση, δίχως να συμβαίνει το ίδιο για την περίπτωση των γυναικών (Mincer 1970· Μπαλούρδος 1989). Πιο συγκεκριμμένα έχουν πιστοποιηθεί και τυποποιηθεί τα εξής:

1) Μία μακροχρόνια αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, για τις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες. Αρχική χρονική στιγμή ή σημείο εκίνησης θεωρείται το έτος 1960, αν και μπορεί να υπάρχουν διαφοροποιήσεις.
2) Η αύξηση που είναι χαρακτηριστική για τα τελευταία χρόνια, αφορά κύρια τις παντρεμένες γυναίκες.
3) Η τάση αύξησης της συμμετοχής των γυναικών είναι αντίστροφη με αυτή των ανδρών.
4) Οι εβδομαδιαίες ώρες εργασίας, αντίθετα με τα ποσοστά συμμετοχής, έχουν πτωτική τάση.
5) Η κατάσταση που επικρατεί μπορεί να οφείλεται σε μείωση των ωρών για π.χ. παντρεμμένες γυναίκες με παιδιά σε μικρή ηλικία, με αποτέλεσμα η συνολική μέση διάρκεια ωρών απασχόλησης να μειώνεται. Το πρόβλημα αυτό εμπειρικά συναντάται σε πολύ λίγες χώρες, λόγω έλλειψης δεδομένων.
6) Ορισμένες θέσεις απασχόλησης έγιναν "γυναικοκρατούμενες" (π.χ. υπάλληλοι γραφείου, νοσοκομειακές υπάλληλοι), με ελαστικό ωράριο και αυξημένα "δικαιώματα", με αποτέλεσμα να ευνοηθεί η συμμετοχή αλλά όχι οι συνολικές εργάσιμες ώρες.
7) Η αναλογία παντρεμμένων γυναικών σε σχετικά μικρή ηλικία (20-24 ετών), έχει αυξηθεί με αποτέλεσμα να αυξηθεί και η γονιμότητα τους.
8) Το επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών έχει επίσης αυξηθεί και παρατηρείται η τάση αναζήτησης και απόκτησης καλύτερης θέσης εργασίας σε σχέση με πρίν.

Τα τυποποιημένα γεγονότα, αποτελούν απλή πιστοποίηση και δεν αφορούν αιτιατές σχέσεις. Δηλαδή η σχέση αμοιβών- ωρών απασχόλησης σε διαστρωματικά δεδομένα ή σε χρονολογικές σειρές δεν είναι αναγκαστικά προσκολημένα σε ενα αναλυτικό σχέσιο της

προσφοράς εργασίας. Μάλλον είναι αποτέλεσμα προσφοράς και ζήτησης και αποτελούν την αρχή ή δίνουν το έρισμα για μια ανάλυση συμπεριφοράς.

Για την ερμηνεία των παραπάνω "τυποποιημένων γεγονότων", σύμφωνα με τα όσα γνωρίζουμε, υπάρχουν συνολικά τρείς εναλλακτικές προσεγγίσεις οι οποίες εξετάζουν την προσφορά εργασίας και κατ' επέκταση το μερίδιο του κάθε μέλους στο συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού (Killingsworth 1981):
Α. Στην πρώτη από αυτές, υποτίθεται ότι η σύζυγος θεωρεί το εισόδημα του συζύγου ως ένα είδος ιδιοκτησίας, περιουσίας ή "παραγωγικό αγαθό". Το προϊόν που παράγεται από το "αγαθό" αυτό είναι το εισόδημα[162] και με βάση το μέγεθος του η σύζυγος αποφασίζει αν θα συμμετάσχει στο εργατικό δυναμικό. Η συμμετοχή του συζύγου στο εργατικό δυναμικό γίνεται ανεξάρτητα από τις αποφάσεις της συζύγου. Η διχοτομική επιλογή μεταξύ εργασίας-εισοδήματος-κατανάλωσης και ελεύθερου χρόνου δεν είναι απόλυτη στην προκειμένη περίπτωση. Περισσότερο ταιριάζει στην περίπτωση των εργαζόμενων ανδρών[163], όπου ο εκτός αγοράς εργασίας χρόνος είναι[164] πράγματι "ελεύθερος". Σε παντρεμένα ζευγάρια, ο σύζυγος συνήθως περνά τις μη εργάσιμες ώρες του μέσα ή και έξω απο το σπίτι "ανέμελα", δηλαδή δεν συμμετέχει σε κάποια οικιακή απασχόληση. Αυτό αποδίδεται: (α) σε λόγους βιολογικούς και πολιτισμικούς, (β) στο γεγονός ότι η παραγωγικότητα τους είναι υψηλότερη στην αγορά εργασίας και (γ) σύμφωνα με τις υφιστάμενες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες λαμβάνουν υψηλότερες αμοιβές από ότι οι γυναίκες (Killingsworth 1981). Σε καμία περίπτωση φυσικά, η οικογενειακή απασχόληση δεν αποτελεί περιοριστικό παράγοντα της συμμετοχής στην αγορά εργασίας. Με τον τρόπο αυτό τα εισοδήματα που προέρχονται από εργασία, εξετάζονται για κάθε μέλος ξεχωριστά-ατομικά και δεν γίνεται κάποια περαιτέρω προσπάθεια άθροισης τους σε ένα ενιαίο οικογενειακό εισόδημα. Ωστόσο λαμβάνονται υπόψη τα χαρακτηριστικά των μεμονωμένων εργαζομένων καθώς και άλλοι παράγοντες οι οποίοι έχουν σχέση με το νοικοκυριό (Ηλικία, φύλο, φυλή, εμπειρία κ.ά.).

Με βάση την προσέγγιση αυτή οι W.G. Bowen και T.A. Finegan (1969), έχουν διατυπώσει την εξής εξισωτική σχέση:

$$Lm_{(24-54)} = f[(U, IM, E), (OI, S, C, MS, NM)] \quad (33)$$

$$Lf_{(14-54)} = f[(U, IM, E, SF, WD), (OI, S, C, NM, IH, PC)] \quad (34)$$

όπου:

$Lm_{(25-54)}$ = Συμμετοχή αρρένων, ηλικίας 25-54, στο εργατικό δυναμικό

---

[162] Λόγω των υποθέσεων αυτών το υπόδειγμα ονομάζεται σωβινιστικό.
[163] Η σωβινιστική προσέγγιση χρησιμοποιεί δεδομένα που αφορούν κυρίως τους άνδρες (Killingsworth 1981).
[164] Τουλάχιστον κατά πλειοψηφία.

$Lf_{(14-54)}$ = Συμμετοχή παντρεμμένων γυναικών, ηλικίας 15-54, στο εργατικό δυναμικό
U = Ποσοστό ανεργίας (ανδρών και γυναικών αντίστοιχα)
IM = Σύνθεση του προσωπικού της βιομηχανίας, ως proxy για την αναλογία των θέσεων που πρόκειται να κατέχονται από άρρενες
E = Αποδοχές εργαζομένων
OI = Αποδοχές από άλλες πηγές εισοδήματος
S = Επίπεδο ή έτη σπουδών
C = Χρώμα (φυλή)[165]
MS = Οικογενειακή κατάσταση
NM = Καθαρή μετανάστευση, ανδρών σε κάποιο χρονικό διάστημα
SF = Ποσοστό συνολικού γυναικείου πληθυσμού, 14+ ετών.
WD = Άλλες αποδοχές
IH = Αναλογία παντρεμένων μη χωρισμένων ανδρών
PC = Αριθμός παιδιών

Υπάρχουν δύο ειδών μεταβλητές στο παραπάνω υπόδειγμα: Μεταβλητές της αγοράς εργασίας στην πρώτη παρένθεση και μεταβλητές ελέγχου ή ατομικών χαρακτηριστικών στην δεύτερη παρένθεση. Τα ατομικά χαρακτηριστικά επηρεάζουν όχι μόνο τα ποσοστά συμμετοχής αλλά και το μέγεθος των αποδοχών[166]. Χαρακτηριστικό του σωβινιστικού αυτού υποδείγματος είναι η προσθήκη του αριθμού των παιδιών ως περιοριστικού παράγοντα στην προσφορά εργασίας των γυναικών καθώς, η μεταβλητή της οικογενειακής κατάστασης στην περίπτωση των ανδρών και ο εξωγενής τρόπος προσδιορισμού του ατομικού (και όχι του νοικοκυριού) εισοδήματος.

Σε νεότερες μελέτες τα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό ερμηνεύονται με βάση τους πραγματικούς μισθούς. Το πρόβλημα που και εδώ αντιμετωπίζεται[167] είναι πώς θα οριστούν οι μισθοί αυτοί. Συνήθως δε προτείνεται το μόνιμο ή το σχετικό εισόδημα που έχει προέλθει και μπορούμε να δανειστούμε από την δημογραφία (Wachter 1972). Σε εμπειρικό επίπεδο η εξίσωση της συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό μπορεί να έχει την εξής γενική μορφή:

$$L/P = \beta o + \beta 13 \cdot W^* + \beta 2 \cdot (W/W^*) + b3 \cdot (P/P^*) + \beta 4 \cdot U \qquad (35)$$

Όπου W είναι ο πραγματικός μισθός, W* το μόνιμο εισόδημα, W/W* το σχετικό εισόδημα και P/P* οι σχετικές τιμές (δείκτης τιμών καταναλωτού)

Περισσότερο σύνθετες και ποιο ρεαλιστικές είναι οι επόμενες δύο προσεγγίσεις που επικεντρώνονται στην μεγιστοποίηση της ευημερίας του νοικοκυριού. Υποτίθεται ότι η διαδικασία αποφάσεων δεν έχει ως πυρήνα το άτομο αλλά ένα σύνολο ατόμων (τον/την σύζυγο ή/και άλλα μέλη), που απαρτίζουν το νοικοκυριό, το οποίο θεωρείται σαν μια αυτοτελής οντότητα με δικές της φιλοδοξίες και

---

[165] Το υπόδειγμα των Bowen-Finnegan, είναι προσανατολισμένο για τα δεδομένα των Η.Π.Α.
[166] Εξετάζεται εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο.
[167] Σύγκρινε με θεωρία της γονιμότητας.

σκοπιμότητες, πρός τις οποίες ευθυγραμμίζονται τελικά οι βουλήσεις, αντιλήψεις και συμπεριφορές των μελών της με τελικό σκοπό τη μεγιστοποίηση της ευημερίας.
Β. Σύμφωνα λοιπόν με την δεύτερη προσέγγιση, η οφελιμότητα του νοικοκυριού εξαρτάται από την συνολική κατανάλωση (x) και τον ελεύθερο χρόνο που έχει στην διάθεση του το κάθε μέλος ή το εισόδημα που απολαμβάνει το νοικοκυριό με την απασχόληση του στην αγορά εργασίας. Το συνολικό περιορισμένο εισόδημα (και οι καταναλωτικές δαπάνες) του νοικοκυριού προέρχεται ύστερα από άθροιση των επί μέρους ατομικών εισοδημάτων (family utility-family budget constraint). Υποτίθεται ότι αι συνολικές καταναλωτικές δαπάνες σε κάθε περίοδο ταυτίζονται με το συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού. Στην συγγεκριμμένη περίπτωση ισχύουν οι εξισώσεις 31 και 32. Ο J. Mincer (1962) και ο G. Becker (1965), υποστηρίζουν ότι ο ελεύθερος χρόνος ο οποίος αποτελεί μία μόνο διάσταση του εκτός αγοράς εργασίας ή του μη εργάσιμου χρόνου, πρέπει να συνεξετάζεται όταν μονάδα ανάλυσης είναι το νοικοκυριό ή όταν εξετάζεται η διάθεση του γυναικείου χρόνου. Το ευκαιρικό κόστος του μη εργάσιμου αυτού χρόνου υπολογίζεται από τις (ωριαίες) αμοιβές του συζύγου και της συζύγου. Οι συναρτήσεις ζήτησης αγαθών (ή ελεύθερου χρόνου) και προσφοράς εργασίας έχουν ως εξής:

$$xi = xi(x, wm, wf: A, \varepsilon), \qquad (i=m, f) \qquad (36)$$

$$hi = hi(x, wm, wf: A, \varepsilon), \qquad (i=m, f) \qquad (37)$$

Με βάση το παραπάνω σύστημα, όλες οι συγκρίσεις που γίνονται σε επίπεδο νοικοκυριού, ανάγονται σε ατομικές συγκρίσεις. Το νοικοκυριό ως μια αυτοτελής και ενιαία οντότητα επιλέγει, όπως ακριβώς επιλέγουν και τα άτομα, ελεύθερο χρόνο και καταναλωτικά αγαθά, τα οποία έχει την δυνατότητα να αποκτήσει με το περιορισμένο εισόδημα που έχει στην διάθεση του (Ashenfelter και Heckman 1974). Ουσιαστικά το υπόδειγμα αυτό, το οποίο είναι και το πιό δημοφιλή, κάνει μια απλή προσαρμογή της ατομικής θεωρίας της καταναλωτικής συμπεριφοράς, η οποία έχει πρωταρχικά δημιουργηθεί από τον Slutsky, τον Hicks και τον Allen. Το νοικοκυριό "αντλεί" οφελιμότητα από την συνολική κατανάλωση, η οποία διανέμεται ανάμεσα στα μέλη του.

Υπάρχουν δύο παρατηρήσεις που πρέπει να γίνουν. Πρώτα υπάρχει η δυνατότητα υποκατάστασης μεταξύ της προσφοράς εργασίας και σχόλης για τα μέλη του νοικοκυριού καθώς τα ατομικά τους εισοδήματα μεταβάλλονται. Δεύτερον, υπάρχει η περίπτωση να δεχτεί επίδραση (μείωση) η προσφορά εργασίας ενός μέλους του νοικοκυριού λόγω αύξησης- αποζημίωσης του εισοδήματός ενός άλλου μέλους εφ' όσον η ωφελιμότητα του νοικοκυριού δεν μεταβάλλεται. Δηλαδή η προσφορά εισοδήματος και εργασίας από δύο ή περισσότερα μέλη στο νοικοκυριό, δημιουργείται μέσα από ένα πλέγμα ενδοοικογενειακών αποφάσεων και δραστηριοτήτων παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών, ενώ κεντρικό σημείο της ανάλυσης αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο ο σύζυγος και η σύζυγος αλληλοσυμπληρώνονται. Για παράδειγμα, η σύζυγος μπορεί να εργάζεται έναντι της κατάστασης ανεργίας που βρίσκεται προσωρινά ο σύζυγος και το εισόδημα της να είναι το μοναδικό του νοικοκυριού. Κατά παρόμοιο τρόπο, με την ύπαρξη

παιδιών στην οικογένεια η σύζυγος μπορεί να μειώσει την συμμετοχή της στο εργατικό δυναμικό, ενθαρρύνοντας την αύξηση των ωρών εργασίας ή την πρόσθετη απασχόληση του συζύγου. Το υπόδειγμα αυτό, δεν καταπιάνεται με τον τρόπο που είναι διαμορφωμένες οι προτιμήσεις και οι αποφάσεις, σύμφωνα με τις οποίες τα μέλη του νοικοκυριού συμμετέχουν και δραστηριοποιούνται στην αγορά εργασίας (ανάλογα με τις τιμές και τα εισοδήματα που έχουν διαμορφωθεί). Δηλαδή δεν εξετάζονται περιπτώσεις "τριβής" και διαφωνίας, ως πρός τον τρόπο που λαμβάνονται οι αποφάσεις.

Γ. Η τρίτη προσέγγιση έχει το άτομο ως βασική μονάδα αναφοράς ακόμη και μέσα στα οικογενειακά πλαίσια (individual utility-family budget constraint). Υποτίθεται ότι κάθε άτομο-μέλος του νοικοκυριού μεγιστοποιεί την ατομική του οφελιμότητα η οποία είναι σε συνάρτηση με την συνολική κατανάλωση και τον ατομικό ελεύθερο χρόνο, με δεδομένο τον εισοδηματικό περιορισμό. Με τον τρόπο αυτό οι οικονομικοί πόροι και η κατανάλωση που έχει το νοικοκυριό σχετίζονται, όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις με την διαφορά ότι στην προκειμένη περίπτωση τα άτομα μεγιστοποιούν την δική τους ατομική οφελιμότητα.

Υπάρχουν βέβαια αρκετά ερωτηματικά σχετικά με την τελευταία προσέγγιση. Όταν ο καθένας "λειτουργεί" αυτόνομα, πώς θα διατηρηθεί ή ύπαρξη και η σταθερότητα του νοικοκυριού; Η κατανάλωση και η προσφορά εργασίας του άνδρα και της γυναίκας πώς θα "συμβαδίσουν", όταν υπάρχουν παιδιά στο σπίτι; Δηλαδή μπορεί να υπάρξη ασυνέπεια ή εσφαλμένος συντονισμός όταν ο (η) σύζυγος συμμετάσχει στο εργατικό δυναμικό με άμεσες συνέπειες για όλα τα μέλη και όλες τις δραστηριότητες που αφορούν το νοικοκυριό. Η μικροοικονομική ανάλυση της προσφοράς εργασίας του κάθε μέλους, είναι βασισμένη στις "αντιδράσεις"[168] που δημιουργούνται στα υποδείγματα τα οποία εξετάζουν δύο ανταγωνιστικές επιχειρήσεις όπου η κάθε μία από αυτές προσπαθεί να μεγιστοποιήσει το κέρδος της και να αποκτήσει μερίδιο από την αγορά της άλλης.

Τα υποδείγματα που έχουν αναφερθεί μέχρι στιγμής, δεν λαμβάνουν υπόψη τις ενδοοικογενειακές αλληλοεπιδράσεις. Έχουν γίνει έντονες προσπάθειες πρός την κατεύθυνση αυτή, οι οποίες όμως καταλήγουν σε ένα πολύπλοκο μηχανισμό αλληλεπίδρασης που αφορά τις σχέσεις του ζευγαριού. Επειδή το ζευγάρι πρέπει να αποφασίζει από κοινού για τις διάφορες οικογενειακές δραστηριότητες, η βασική υπόθεση των υποδειγμάτων αυτών στηρίζεται στο γεγονός ότι οι τελικές αποφάσεις προέρχονται μέσα από μία πολύπλοκη διαδικασία "διακανοσμού" (bargaining models). Ο "διακανονισμός-παζάρεμα" σχετίζεται με το εισόδημα και την περιουσία που έχει το κάθε μέλος (McElroy και Horley 1981).

---

[168] Υποτίθεται δηλαδή ότι οι καμπύλες αδιαφορίας των επιχειρήσεων είναι τεμνόμενες. Το σημείο τομής είναι το ευνοϊκότερο για το ζευγάρι, διότι σε αυτό το συνολικό εισόδημα παρέχει την δυνατότητα (άριστης) κατανάλωσης που θα ήθελαν να έχουν.

Οι τρείς προσεγγίσεις που έχουν αναφερθεί μέχρι στιγμής, είναι μερικής προσέγγισης διότι εξετάζουν μόνο την προσφορά εργασίας, ενώ η πλευρά της ζήτησης αγνοείται. Οι εισοδηματικές ανισότητες-διαφοροποιήσεις υποτίθεται ότι προέρχονται από την διάρκεια της απασχόλησης ή το είδος του επαγγέλματος. Η αδυναμία τους όμως εντοπίζεται στην υπόθεση του εξωγενούς προσδιορισμού του εισοδήματος, ενώ η διεύρυνση και ενσωμάτωση, δημογραφικών ή άλλων μεταβλητών ελέγχου μπορεί να γίνει με τον τρόπο που χρησιμοποίησαν οι Bowen-Finnegan (1969). Ούτε άλωστε επεξηγεί ικανοποιητικά γιατί οι γυναίκες αμοίβονται χαμηλότερα από τους άνδρες.

Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό μπορεί να επεξηγηθεί και με βάση την προσέγγιση της κατάτμησης της αγοράς εργασίας[169]. Υποτίθεται ότι οι εργαζόμενες γυναίκες, συνήθως έχουν διαφορετική μεταχείριση (discrimination) ως πρός τις αποδοχές και ως πρός το είδος της απασχόλησης. Συμμετέχουν σε δευτερεύουσες αγορές εργασίας, έχουν χαμηλότερες αμοιβές, ασταθή απασχόληση και δυσκολία επαγγελματικής ανέλιξης και συνήθως επενδύουν λιγότερο σε μετασχολική ή ενδοεπιχειρηματική εκπαίδευση.

Εμπειρικά προκύπτει ότι όντως οι προνομιούχες θέσεις εργασίας συνήθως καταλαμβάνονται από άτομα διαφορετικού φύλου (φυλής, ηλικίας κ.λπ.). Η ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών που αναπτύχθηκε έντονα την μεταπολεμική περίοδο, προσέλκυσε άτομα που χαρακτηρίζονται από αστάθεια απασχόλησης, χαμηλούς μισθούς και περιορισμένες δυνατότητες κάθετης ή/και οριζόντιας εξέλιξης. Κύρια στις δευτερεύουσες αγορές εργασίας εντάχθηκαν οι παντρεμένες γυναίκες οι οποίες είχαν περιορισμένες δυνατότητες συνεχούς συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό λόγω του διπλού ρόλου της μητέρας-νοικοκυράς και εργαζόμενης.

Από τυποποιημένα γεγονότα, γνωρίζουμε ότι όχι μόνο η αριθμητική ποσότητα (προσφορά) των γυναικών-μελών του νοικοκυριού έχει μεταβληθεί αλλά και η ποιότητα των θέσεων που καταλαμβάνουν (ζήτηση εργασίας)[170](Killingsworth 1981). Η μετατόπιση των γυναικών στην κλίμακα των επαγγελματικών κατηγοριών είναι ουσιαστική και μπορεί να επεξηγηθεί με την προσθήκη της υπόθεσης περί ανομοιογένειας της εργασίας στην νεοκλασική προσέγγιση. Όταν υποτεθεί ότι η εργασία είναι ανομοιογενής πρέπει να εξετάζονται ταυτόχρονα ο χρόνος εργασίας και η διαφοροποίηση των αμοιβών ανάλογα με τον "χώρο" εργασίας. Δηλαδή πρέπει να συνεκτιμούνται και τα χαρακτηριστικά (συνθήκες, μόνιμη απασχόληση, bonus, ευκολίες εξέλιξης κ.λπ.) της ίδιας της απασχόλησης τα οποία (και αυτά) διαφοροποιούν τις αμοιβές. Ακριβώς όπως και οι προσφερόμενες ώρες εργασίας (h), έτσι και τα χαρακτηριστικά της θέσης εργασίας αποτελούν παράγοντα ατομικής

---

[169] Εκτενής παρουσίαση γίνεται στο κεφάλαιο των θεωριών της προσωπικής διανομής του εισοδήματος (κεφ. 4-5).

[170] Η διάσταση αυτή εξετάζεται και στις θεωρίες της διανομής του εισοδήματος.

επιλογής, με κριτήρια κόστους οφέλειας.

Στην απλή συνάρτηση της προσφοράς εργασίας, ενσωματόνεται η μεταβλητή J, η οποία μπορεί να αφορά ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της απασχόλησης ή κάποια άλλη διακριτή ένδειξη. Δηλαδή έχουμε:

$$hi = h(x, wm, wf, J: A, \varepsilon), \qquad (i=m, f) \qquad (38)$$

Λόγω του ότι η μεταβλητή J, αποτελεί παράγοντα ατομικής επιλογής πρέπει να προσδιοριστεί ενδογενώς στο υπόδειγμα. Συνήθως η έλλειψη στατιστικών δεδομένων και η σύνθετη στατιστική εξειδίκευση που απαιτείται η ενδογένεια ή και η ίδια η μεταβλητή πολλές φορές παραλείπεται. Έμμεσα υποτίθεται ότι η ατομική επιλογή της μεταβλητής J, εξαρτάται από την παράμετρο A άσχετα με το γεγονός ότι και αυτή η παραδοχή δημιουργεί σφάλματα εκτίμησης.

Γενικά τα προβλήματα προέρχονται από την ατομική συμπεριφορά και την δυσκολία στατιστικών εκτιμήσεων λόγω της ενδογένειας των μεταβλητών, w, h και J. Αν και η σπουδαιότητα της μεταβλητής J, έχει επισημανθεί, λίγη προσπάθεια έχει γίνει για την έμμεση τουλάχιστον ενσωμάτωση της στα τυπικά υποδείγματα της προσφοράς εργασίας. Οι περισσότερες εργασίες έχουν επικεντρωθεί στις μισθολογικές "αποζημιώσεις" που παρέχονται από την επιλογή και διαφοροποίηση των θέσεων εργασίας.

Ο J. Tinbergen (1956), ήταν ο πρώτος που εξέτασε τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης τονίζοντας ότι πρέπει να δίνεται έμφαση σε ένα χαρακτηριστικό που μπορεί να είναι ενσωματομένο-μόνιμο με την θέση απασχόλησης ή/και σε κάποιο άλλο χαρακτηριστικό το οποίο ξεχωρίζει από άλλες θέσεις που μπορεί να επιλέξει το άτομο. Στην πρώτη περίπτωση είναι η διάρκεια του χαρακτηριστικού που ξεχωρίζει ενώ στην δεύτερη είναι κάποιο χαρακτηριστικό που ξεχωρίζει σε μια (στιγμιαία) επιλογή.

Ο K.B. Atrostic (1982), συμπεριλαμβάνει στην συνάρτηση ευημερίας και την μεταβλητή J η οποία αφορά χαρακτηριστικά σταθερότητας, μονιμότητας ή χρονικής διάρκειας της θέσης απασχόλησης. Η μεταβλητή J αναμένεται να προσδιορίσει την αποζημίωση απο την διαφοροποίηση των αμοιβών (w) και αντιστρόφως (δηλαδή προσδιορίζονται ενδογενώς). Με τον τρόπο αυτό οδηγείται κανείς σε ένα υπόδειγμα ζήτησης, όπου η μεταβλητή J εξετάζεται και θεωρείται ως ένα καταναλωτικό αγαθό.

Ο M.R. Killingsworth (1983), εξετάζει την περίπτωση της επιλογής της θέσης εργασίας με βάση κάποιο διακεκριμένο χαρακτηριστικό από το οποίο προέρχεται και η ατομική χρησιμότητα. Οι μεταβλητές w, h, και J, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση θεωρούνται ως ενδογενώς προσδιοριζόμενες.

Τα χαρακτηριστικά της θέσης εργασίας, έχουν το πλεονέκτημα να δείχνουν διαστάσεις της αγοράς εργασίας οι οποίες μέχρι πρόσφατα ήταν αμελητέες. Έχουν ιδιαίτερη σημαντικότητα σε περιπτώσεις όπου γίνεται συγκριτική ανάλυση σε διαστάσεις της αγοράς εργασίας μεταξύ νοικοκυριών ή ανάμεσα στα δυο φύλα.

Οι δυναμικές προσεγγίσεις, μέχρι την γνωστή εργασία του J. Mincer (1962, 1966), ήταν ουσιαστικά ασήμαντες. Είναι πιο ρεαλιστικό όμως να υποτεθεί ότι οι αποφάσεις εργασίας παίρνονται με προοπτική που αφορά εναν ευρύτερο χρονικό ορίζοντα. Ο J.

Mincer, προσδιόρισε το εξής παράδοξο όταν εξέταζε την προσφορά εργασίας των γυναικών: με βάση στρωματοποιημένα δεδομένα επικρατεί αρνητική σχέση μεταξύ της γυναικείας προσφοράς εργασίας και των αμοιβών των ανδρών ενώ η ίδια σχέση ισχύει και μεταξύ παντρεμμένων ζευγαριών. Σε χρονολογικές σειρές όμως η αναλογία γυναικών στο εργατικό δυναμικό αυξάνει άσχετα με την αύξηση που ενδυκνείουν τα πραγματικά εισοδήματα. Όπως ο ίδιος αναφέρει κυκλικές και τυχαίες διακυμάνσεις στις αμοιβές, την απασχόληση ή τις ευκαιρίες απασχόλησης των μελών του νοικοκυριού μπορεί να μειώσουν πρόσκαιρες διακυμάνσεις στην διάθεση του χρόνου μεταξύ συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, σχόλης και οικιακής απασχόλησης. Δεν είναι δηλαδή παράξενο ότι βραχυχρόνια η συμμετοχή ή η επιστροφή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό εμφανίζει διακυμάνσεις. Οι παρατηρήσεις αυτές του Mincer, έδωσαν αφορμή σε νεώτερες εμπειρικές έρευνες να θεωρούν τους συντελεστές που έχουν τα εισοδήματα (μισθοί- ημερομίσθια) ως ισοδύναμα με τους συντελεστές που προκύπτουν στα εισοδήματα από την ανάλυση της προσφοράς των ωρών εργασίας, ενώ άλλοι διαχωρίζουν τις μόνιμες από τις προσωρινές-πρόσκαιρες μεταβολές στα εισοδήματα και άλλων καθοριστικών μεταβλητών της προσφοράς εργασίας.

Το γεγονός ότι οι μισθοί εξαρτώνται από την προσφορά εργασίας (και αντίστροφα) έχει ιδιαίτερη σημαντικότητα στην διερεύνηση του προσδιορισμού των γυναικείων εισοδημάτων ή τις διαφοροποίησης των εισοδημάτων κατά φύλο. Όμως όχι μόνο η προσφορά εργασίας αλλά και η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο έχει σημαντικό ρόλο στην ανάλυση. Γιαυτό μια εμπεριστατωμένη προσέγγιση στο θέμα αυτό παρουσιάζεται στο κεφάλαιο 9.

Στις περισσότερες περιπτώσεις που έχουν αναφερθεί, η οικογενειακή κατάσταση, η προσφορά εργασίας και το εισόδημα έχουν υψηλή συσχέτιση. Μια μεταβολή στην οικογενειακή κατάσταση, μπορεί να ταυτιστεί με μια "ισάξια" μεταβολή στην προσφορά και το εισόδημα από εργασία. Ως εκ τούτου, μία ουσιαστική διερεύνηση των παραγόντων που προσδιορίζουν το εισόδημα από εργασία θα πρέπει ταυτόχρονα να εξετάζει το εισόδημα και την προσφορά εργασίας μαζί με την οικογενειακή κατάσταση[17] (Becker 1981). Τα υποδείγματα που έχουν εξελιχθεί προς την κατεύθυνση αυτή, ενσωματώνουν δημογροφικές μεταβλητές: οικογενειακή κατάσταση, αριθμός παιδιών, κ.α., στην συνάρτηση της προσφοράς εργασίας και του εισοδήματος με στόχο να προσδιοριστούν οι παράγοντες που οφείλονται για τις υφιστάμενες διαφορές ανάμεσα τα δύο φύλα (Mincer και Polachek 1978).

Το μέγεθος της οικογένειας είναι ένας σημαντικός παράγοντας της διανομής του εισοδήματος, ο οποίος δεν έχει εκτιμηθεί όσο θα έπρεπε μέχρι στιγμής. Αν αποδεχτούμε την υπόθεση ότι οι ενήλικες ελέγχουν ή/και επιλέγουν το μέγεθος της οικογένειας που θέλουν η

---

[17] Η οποία με την σειρά της, όπως θα δούμε ταυτίζεται και πρέπει να συνεξετάζεται μαζί με άλλους δημογραφικούς παράγοντες.

ανάλυση διερύνεται και γίνεται περισσότερο πολύπλοκη. Το οικογενειακό εισόδημα πιθανά να μην αποτελεί ικανοποιητικό δείκτη της ευημερίας του νοικοκυριού. Είναι προτιμότερο να εξετάσει κανείς την διανομή του εισοδήματος σε κατά κεφαλή μονάδες. Το πρόβλημα φυσικά που προκύπτει είναι ότι αφ' ενός οι ανάγκες των παιδιών, των ενήλικων και των ηλικιωμένων διαφέρουν και αφ' ετέρου πρέπει να διερευνηθεί το γιατί τα νοικοκυριά διαφέρουν σε μέγεθος.

Τα ερωτήματα αυτά εξετάζονται στα πλαίσια της προσέγγισης της διάθεσης του χρόνου που ακολουθεί.

8.3. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Η οικονομική ανάλυση έχει ασχοληθεί πολύ αμυδρά με τον παράγοντα χρόνο ως μια ενδογενή ή εξωγενή μεταβλητή. Υπάρχουν ωστόσο κάποιες σημαντικές αναφορές για αυτόν. Η διαδικασία με την οποία η διάρκεια μιας εργάσιμης ημέρας προσδιορίζεται, έχει απασχολήσει κλασικούς οικονομολόγους όπως ο D. Ricardo και ο K. Marx. Πιο πρόσφατα ο Owen (1970) και ο Vickerman (1975), ασχολήθηκαν με τον μη εργάσιμο χρόνο και τα προβλήματα που δημιουργούνται από τη διάθεση του.

Στην νεοκλασική θεωρία ο χρόνος ως μεταβλητή υπάρχει όταν εξετάζεται το επιτόκιο ή η απόδοση κεφαλαίου. Από τη θεωρία των επενδύσεων υποστηρίζεται η άποψη ότι οι τωρινές επίκαιρες ικανοποιήσεις μπορεί να διαχωρίζονται από τις δυνητικές οι οποίες μπορούν και αποτιμούνται (με ή χωρίς αβεβαιότητα) από περίοδο σε περίοδο. Δηλαδή ο χρόνος θεωρείται ως μεταβλητή προσέγγισης της αλλαγής από μια (οικονομική) κατάσταση σε μια άλλη. Είναι ένας παράγοντας σύνθετος και περικλύει προσδοκίες για το μέλλον, αβεβαιότητα, φιλοδοξίες, μεταβολές, ανάπτυξη, νεωτερισμούς και καινοτομίες. Οι αποφάσεις που παίρνονται θεωρούνται ως μια στιγμιαία διακοπή μεταξύ παρελθόντος και παρόντος και μπορούν να μεταβάλλουν την θέση του ατόμου (σε αντίθεση με την απόσταση ή το διάστημα). Ο χρόνος δηλαδή είναι σημαντικός για τη θεωρία των επενδύσεων και μπορεί να έχει την έννοια αύξησης της μελλοντικής ικανοποίησης ως επιβεβαίωση μιας πρόβλεψης.

Ο χρόνος εργασίας στην εποχή μας, είναι πάντα λιγότερος από τον χρόνο για άλλες δροστηριότητες (διασκέδαση, ύπνος κ.λπ.) και αποτελεί περίπου το ένα τρίτο (1/3) του συνολικού χρόνου που διαθέτει ο άνθρωπος σε μια ημέρα. Είναι πολύ πιθανό, όπως υποστηρίζει ο G. Becker (1965), η αποτελεσματική διάθεση του ελεύθερου, μη εργασιμου χρόνου που είναι και περισσότερος να είναι πιο ενδιαφέρουσα από την άποψη της οικονομικής ευημερίας.

Η θεωρία της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο, τονίζει τη σημασία του χρόνου των φοιτητών ως εισροή στην διαδικασία της εκπαίδευσης. Ο χρόνος αυτός αφαιρείται από τον χρόνο συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό με την έννοια ότι ο σπουδαστής θα μπορούσε να εργαζεται και να απολαμβάνει κάποιο εισόδημα. Έτσι δημιουργείται ένα οικονομικό ευκαιριακό κόστος. Η εκπαίδευση από την άλλη πλευρά έχει την έννοια της επένδυσης μιας και ο πτυχιούχος θα έχει δυνητικά καλύτερη αμοιβή.

Τα υποδείγματα που έχουν περιγραφεί σε προηγούμενα κεφάλαια, θεωρούν τον χρόνο ως διαμοιραζόμενο μεταξύ προσφοράς εργασίας και σχόλης. Δεν κάνουν ουδεμία αναφορά για τον χρόνο που απαιτείται για την επιλογή και την τελική κατανάλωση αγαθών. Ουσιαστικά το "πρόβλημα" αυτό θίγεται μόνο θεματικά. Τίποτα δεν θα άλλαζε αν ο χρόνος δεν ήταν όλος ελεύθερος και ονομαζόταν απλά μη εργάσιμος χρόνος. Στην περίπτωση των εργαζομένων και κυρίως έγγαμων γυναικών η παραδοσιακή υπόθεση, περί της διχοτόμησης του χρόνου δεν φαίνεται να ισχύει. Η οικιακή απασχόληση (υπό την μορφή της φροντίδας όχι μόνο του σπιτιού αλλά και των εξαρτώμενων μελών του) αποτελεί καθημερινή ή/και πρόσθετη μη αμοιβόμενη δραστηριότητα για κάθε εργαζόμενη (και μη) γυναίκα. Οι γυναίκες ως μέλη του νοικοκυριού, έχουν να κάνουν τρείς επιλογές[172]. συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό, οικιακή απασχόληση[173] και ελεύθερος χρόνος. Άτομα τα οποία αναμένουν να "δαπανίσουν" μόνο ένα μικρό μέρος από τον κύκλο της ζωής τους στο εργατικό δυναμικό, έχουν λιγότερα κίνητρα να επενδύσουν σε ανθρώπινο κεφάλαιο το οποίο αυξάνει την παραγωγικότητα στην αγορά εργασίας. Δημιουργείται όμως το ερώτημα, αν με βάση την τριχοτόμηση αυτή μπορούν να εξεταστούν ικανοποιητικά δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου όπως είναι η παρακολούθηση ενός θεατρικού ή κινηματογραφικού έργου, η επίσκεψη σ' ένα εστιατόριο, η διασκέδαση σ' ενα μπάρ, η παρακολούθηση επιλεγμένων τηλεοπτικών προγραμμάτων κ.λπ. Το ερώτημα που μπορεί να τεθεί έχει ως εξής: Ποια εναλλακτικά υποδείγματα (ζήτησης) μπορούν να επεξηγήσουν τα διάφορα είδη ελεύθερου (μη εργάσιμου) χρόνου και κατ' επέκταση να διαφωτίσουν περισσότερο στον προσδιορισμό των παραγόντων προσφοράς εργασίας και της άνισης διανομής του εισοδήματος;

Τα θεωρητικά και εμπειρικά υποδείγματα που έχουν αναφερθεί μέχρι στιγμής αγνοούν τα παραπάνω ερωτήματα. Ο G. Becker (1965) και ο J. Mincer (1962, 1963) έχουν αναδιατυπώσει την παραδοσιακή νεοκλασική θεωρία έτσι ώστε να εμπεριέχονται οι προβληματισμοί αυτοί. Η προσέγγιση του G.Becker έχει γίνει γνωστή ως η διάθεση του ανθρώπινου χρόνου, ενώ ο J.Mincer ασχολήθηκε περισσότερο με τον προσδιορισμό των παραγόντων του εισοδήματος και της γυναικείας απασχόλησης[174].

Με βάση τη θεώρηση του G. Becker (1965) υποστηρίζεται ότι οι ουσιαστικές επιλογές του νοικοκυριού, δηλαδή οι επιλογές που επιφέρουν άμεση οφελιμότητα δεν αφορούν τα διάφορα είδη αγαθών, υπηρεσιών και ελεύθερου χρόνου αλλά "εμπορεύματα ή δραστηριότητες, Zi". Το νοικοκυριό θεωρείται ως μία αυτοτελής μικρή επιχείρηση η μονάδα που όχι απλά αγοράζει διάφορες ποσότητες Zi (consumption commodities) αλλά έχει και την δυνατότητα να τις χρησιμοποιήσει για να παράγει νέες ποσότητες Zi. Τα εμπορεύματα αυτά (Zi), δεν τα ορίζει ούτε τα συγκεκριμενοποιεί ο G. Becker. Γίνονται όμως κατανοητά με δύο

---

[172] Τριχοτόμηση του χρόνου.
[173] Φροντίδα σπιτιού, παιδιών κ.λπ.
[174] Η προσέγγιση αυτή περιγράφεται στο παρακάτω κεφάλαιο.

ποσότητες Zi (consumption commodities) αλλά έχει και την δυνατότητα να τις χρησιμοποιήσει για να παράγει νέες ποσότητες Zi. Τα εμπορεύματα αυτά (Zi), δεν τα ορίζει ούτε τα συγκεκριμενοποιεί ο G. Becker. Γίνονται όμως κατανοητά με δύο απλά παράδειγμα που ακολουθούν. (α) Οι εισροές που χρειάζονται για την παραγωγή ενός θεατρικού έργου είναι οι ηθοποιοί, το σενάριο, το κτίριο του θεάτρου και ο χρόνος των θεατών και (β) για να καταναλώσουν (έχουν) καθαρά ρούχα τα μέλη του νοικοκυριού πρέπει να έχουν τα διαθέσιμα μέσα (υλικά) και χρόνο για να πλύνουν. Ο χρόνος αυτός διαφέρει ανάλογα με τα διαθέσιμα μέσα (πλυντήριο, στα χέρια στο σπίτι ή σε καθαριστήριο). Δίνοντας αυτά τα δύο παραδείγματα ο G. Becker, ορίζει τις δραστηριότητες Zi ως:

$$Zi = f(Xi, Ti) \qquad (39)$$

Όπου Ti ο χρόνος και Xi είναι οι ποσότητες αγαθών που έχουν δαπανηθεί για την παραγωγή της δραστηριότητας Zi. Η συνάρτηση οφελιμότητας, ο εισοδηματικός περιορισμός και η ζήτηση (x) έχουν ως εξής:

$$u = u(Zi, \ldots, Zn) \qquad (40)$$

$$Z = g(Zi, \ldots, Zn) \qquad (41)$$

$$x = f(Zi, \ldots, Zn) \qquad (42)$$

Όπου g είναι η συνάρτηση δαπανών για τις ποσότητες Zi και το Z αντιπροσωπεύει την περιορισμένη ύπαρξη πόρων. Όμως μπορεί να συνυπάρχει και έμμεσο ή ευκαιριακό κόστος, εφ' όσον ο χρόνος χρησιμοποιηθεί εναλλακτικά στην αγορά εργασίας ή σε άλλες δραστηριότητες εκτός αγοράς, μη αμοιβόμενες. Η ανάλυση με τον τρόπο αυτό επικεντρώνεται στο γεγονός ότι η κατανάλωση (παραγωγή και ευχαρίστηση από την κατανάλωση του Zi) αποτελεί δραστηριότητα που θέλει χρόνο, ενώ ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί απλά έναν εναλλακτικό τρόπο απασχόλησης[175], ο οποίος συνήθως "διαδραματίζεται" στο σπίτι και όχι για κάποιον εργοδότη. Ως εκ τούτου το υπόδειγμα του G. Becker χρησιμοποιεί την έννοια της εκτός αγοράς εργασία ή τον μη εργάσιμο χρόνο αντί του ελεύθερου χρόνου.

Δραστηριότητες οι οποίες θεωρούνται ως κατώτερες (των οποίων η κατανάλωση φθίνει με αύξηση του εισοδήματος), χρειάζονται πολύ χρόνο και σχετικά λίγα αγαθά π.χ. το χασομέρι. Αντίθετα δραστηριότητες που έχουν χαρακτηριστικά κανονικών αγαθών (των οποίων η κατανάλωση αυξάνει με αύξηση του εισοδήματος) χρειάζονται λίγο χρόνο και περισσότερα αγαθά π.χ. το σκί.

Η σπουδαιότητα της προσέγγισης του G. Becker (1965), είναι διττή. Πρώτο, παρέχει τη δυνατότητα να διερευνηθούν ερωτήματα που αφορούν την κατάτμηση του συνολικού μη εργάσιμου χρόνου όπως είναι: Η γονιμότητα, η ανοψυχή, η επιλογή, η μεταφορά στον τόπο

---

[175] Στην κατηγορία αυτή ο Becker κατατάσει και τον ύπνο.

δραστηριότητες που έχουν χαρακτηριστικά κανονικών αγαθών (των οποίων η κατανάλωση αυξάνει με αύξηση του εισοδήματος) χρειάζονται λίγο χρόνο και περισσότερα αγαθά π.χ. το σκί.

Η σπουδαιότητα της προσέγγισης του G. Becker (1965), είναι διττή. Πρώτα, παρέχει τη δυνατότητα να διερευνηθούν ερωτήματα που αφορούν την κατάτμηση του συνολικού μη εργάσιμου χρόνου όπως είναι: Η γονιμότητα, η αναψυχή, η επιλογή, η μεταφορά στον τόπο εργασίας κ.λπ. Δεύτερον, διατυπώνει εμπεριστατωμένα ότι η κατανάλωση αγαθών και η ζήτηση ελεύθερου χρόνου[176] εξαρτώνται από το εισόδημα και τις σχετικές τιμές. Η πιο ενδιαφέρουσα και πιο σημαντική εφαρμογή του υποδείγματος συναντάται στις δραστηριότητες που αφορούν τον μη εργάσιμο- ελεύθερο χρόνο, κάτι που μέχρι πρόσφατα δεν είχε απασχολήσει την οικονομική επιστήμη. Με τις παρατηρήσεις αυτές προκύπτει ότι εκτός από το εισόδημα που αποκτάται με την προσφορά εργασίας, πρέπει να (συν-) εκτιμάται και το εισόδημα που χάνεται όταν επιλέγεται η ολοκληρωτική διάθεση του χρόνου σε οικιακές δραστηριότητες. Η επιλογή της μη συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και η δημιουργεία του ευκαιριακού κόστους[177], δεν είναι απλά η εναλλακτική λύση της καθημερινής φροντίδας του σπιτιού[178], που μπορεί με κάποιο σχετικό κόπο να γίνει παράλληλα, να μετατεθεί για αργότερα ή να την κάνει άλλο άτομο έναντι κάποιας αμοιβής, αλλά προέρχεται μέσα από βαθύτερες ευθύνες και συναισθήματα τα οποία προέρχονται από την απόκτηση ενός παιδιού, κάτι που αργά ή γρήγορα δημιουργεί σχεδόν κάθε οικογένεια.

Οι αποφάσεις που παίρνονται στο νοικοκυριό για την συμμετοχή ή όχι στο εργατικό δυναμικό των γυναικών, είναι αλληλοεξαρτόμενες και ανάλογες με την κατάτμηση των δραστηριοτήτων στο νοικοκυριό, τις (δυνητικές και μη) αμοιβές των μελών του στην αγορά εργασίας, το μέγεθος και την σύνθεση του νοικοκυριού και το ύψος του ευκαιριακού κόστους.

Ουσιαστικά μέχρι στιγμής έχουν εξεταστεί θέματα της αγοράς εργασίας που αφορούν ένα άτομο ή ένα νοικοκυριό το οποίο λειτουργεί ως άτομο. Η καινοτομία στην προσέγγιση του G. Becker (1965), έγγειται στο γεγονός ότι ενσωμάτωσε στην ανάλυση του παράγοντες οι οποίοι παραδοσιακά δεν εξετάζονταν αν και δεν παραγνωριζόταν η σπουδαιότητα τους. Για παράδειγμα, σε ένα νοικοκυριό η κατάτμηση της εργασίας ακολουθεί το παραδοσιακό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο ο σύζυγος συμμετέχει στην αγορά εργασίας ενώ η σύζυγος ασχολείται με τις οικιακές φροντίδες διότι ο αγοραίος μισθός της δεν είναι ιδιαίτερα υψηλός και χαμηλότερος από αυτόν του συζύγου. Η αύξηση της γυναικείας αμοιβής δημιουργεί το φαινόμενο της υποκατάστασης μετοξύ σχόλης, εργασίας και παραγωγής οικιακών υπηρεσιων που προφανώς είναι εντάσεως χρόνου.

---

[176] Που συνήθως παραλείπεται στις παραδοσιακές νεοκλασικές προσεγγίσεις.

[177] Δηλαδή του εισοδήματος που χάνεται με βάση την επιλογή αυτή.

[178] Η οποία μπορεί να περιλαμβάνει την καθαριότητα, το μαγείρεμα, το πλύσιμο κ.λπ.

Ο ρυθμός υποκατάστασης είναι ανάλογος του μισθού και των τιμών που αναλογούν στις οικιακές αυτές υπηρεσίες και των υποκατάστατων εμπορευμάτων που θα "απελευθερώνουν" χρόνο για τη γυναίκα: φροντίδα και ανατροφή παιδιών από παιδικό σταθμό ή μπέιμπυ-σίτερ έναντι της συνεχής μητρικής φροντίδας, καθαριστήριο ή πλύσιμο ρούχων στο σπίτι, έτοιμο φαγητό ή φαγητό σε εστιατόριο έναντι σπιτικού φαγητού, αγορά οικιακών συσκευών κ.λπ.

Από εμπειρικά ευρύματα προκύπτει ότι μία αύξηση του εισοδήματος του συζύγου λειτουργεί αρνητικά για την συμμετοχή της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό και την απόκτηση κάποιου "γυναικείου εισοδήματος" (ceteris paribus). Σε περίπτωση που οι μισθοί των γυναικών μακροχρόνια αυξάνονται, τότε και η σύζυγος υποκαθιστά οικιακές υπηρεσίες με εμπορεύματα τα οποία μπορεί να προμηθευτεί με το εισόδημα που παίρνει από εξωοικιακή απασχόληση. Παράλληλα, πρέπει να "ξεπερνώνται" και άλλα "εμπόδια" της προσφοράς εργασίας των γυναικών, όπως για παράδειγμα είναι το χαμηλό, σε σχέση με τους άνδρες, μορφωτικό επίπεδο, ο αριθμός και η ηλικία των παιδιών του νοικοκυριού, η σύνθεση της απασχόλησης και πιθανά ο δείκτης ανεργίας[179].

Ο DeSerpa (1971), πάνω στις γραμμές του Becker προσπαθεί να τροποποιήσει την νεοκλασική καταναλωτική θεωρία έτσι ώστε να συμπεριλαμβάνεται από αυτήν και ο χρονικός περιορισμός. Το υπόδειγμα του βασίζεται σε τρείς υποθέσεις: (α) η οφελιμότητα που προέρχεται από μία καταναλωτική είναι μία συνάρτηση των αγαθών και του χρόνου που απαιτείται για την απόκτηση τους, (β) ο εισοδηματικός περιορισμός πρέπει να πλαισιώνεται από τον χρονικό και (γ) ο (ελάχιστος) χρόνος απαιτείται για κάποιες καταναλωτικές δραστηριότητες, μπορεί να αυξηθεί αν το επιθυμεί το ίδιο το άτομο. Μονάδα αναφοράς δεν είναι το νοικοκυριό αλλά το άτομο, το οποίο έχει την δυνατότητα να μετατρέπει τον χρόνο σε εισόδημα με το να εργάζεται περισσότερες ώρες. Ο χρόνος για καταναλωτικές δραστηριότητες δεν είναι δεδομένος, αλλά κάθε δραστηριότητα απαιτεί τουλάχιστον κάποια ελάχιστη ποσότητα του. Το νέο στοιχείο στην προσέγγιση του DeSerpa, εντοπίζεται στην προσπάθεια να εντοπιστεί η χρονική δαπάνη για ορισμένες δραστηριότητες. Όπως ο ίδιος αναφέρει ουσιαστικά δεν πρόκειται για μια προσέγγιση του εργάσιμου, ούτε και του ελεύθερου ή άλλου χρόνου αλλά για μια προσέγγιση του ίδιου του χρόνου.

Το πρόβλημα του νεοκλασικού υποδείγματος έγγειται στο ότι δεν γίνεται φανερή η σχέση αιτίου και αιτιατού. Ουσιαστικά τα κίνητρα αύξησης των (παντρεμένων κυρίως) γυναικών στο εργατικό δυναμικό οποδίδονται στην αύξηση των μισθών δίχως να εξετάζονται οι παράγοντες ή τα αίτια της αύξησης αυτής (των μισθών). Σε νεότερες εξελίξεις της θεωρίας, υποστηρίζεται ότι η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, είναι αποτέλεσμα επιλογών και εσωτερικής λειτουργίας του νοικοκυριού και επιδράσεων από μεταβολές στην δομή και λειτουργία της αγοράς εργασίας. Γιαυτό μεγάλη βαρύτητα

---

[179] Οι δύο τελευταίοι παράγοντες αφορούν την πλευρά της ζήτησης.

δίνεται στην εσωτερική διάρθρωση της οικογένειας καθώς και στον τρόπο που παίρνονται αποφάσεις όχι μόνο για την συμμετοχή ή όχι της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό αλλά και θέματα που έχουν σχέση με την αναπαραγωγική συμπεριφορά των μελών του νοικοκυριού. Με τον τρόπο αυτό δίνεται έμφαση και στους προσδιοριστικούς παράγοντες της γονιμότητας, η οποία θεωρείται ότι μειώνεται με την συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και αντίστροφα. Η "Νέα Οικονομική θεωρία του Νοικοκυριού"[180], επικεντρώνεται ακριβώς στο σημείο αυτό, με όφελος την αποτελεσματική κατάτμηση της εργασίας μέσα και έξω από το σπίτι[181] ανάμεσα στα μέλη του νοικοκυριού. Υποτίθεται ότι η συνεργασία και η αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών του νοικοκυριού είναι αναγκαία και χρήσιμη διότι βασίζεται σε ένα μακροχρόνιο δεσμό που έχει αναπτυχθεί και συνεχώς υφίσταται ανάμεσα τους. Η σχέση (δεσμός) αυτή δεν διασυνδέει απλά τη διάθεση του εργάσιμου "σπιτικού" και εντός της αγοράς εργασίας χρόνου, αλλά αφορά και θέματα που έχουν σχέση με την από κοινού διαχείρηση των περουσιακών στοιχείων την αμοιβαία βοήθεια και ασφάλεια κ.τλ. Οι διαπραγματεύσεις αυτές αφορούν τον σύζυγο και την σύζυγο και την διαγεννεακή σχέση παιδιών και γονέων. Το κέρδος από τις εσωτερικές οικογενειακές δραστηριότητες- διαπραγματεύσεις- διασυνδέσεις αυτές είναι μεγάλο σε περιπτώσεις που οι αγορές κεφαλαίου, εργασίας και κοινωνικής ασφάλησης δεν είναι καλά οργανωμένες και το κράτος δεν "μεσολαβεί" τουλάχιστον αποφασιστικά για την προμήθεια ουσιαστικών και ζωτικών υπηρεσιών (Ben-Porath 1982).

Η προσέγγιση της διάθεσης του χρόνου, βασίζεται σε μη πραγματικές υποθέσεις όπως η μη ύπαρξη κοινών παραγωγικών δραστηριοτήτων στο σπίτι. Επίσης η κεντρική μεταβλητή του υποδείγματος Ζ, δεν είναι άμεσα παρατηρήσημη. Ούτε είναι απόλυτα επιτυχής ο διαχωρισμός που προτείνει ο G. Becker μεταξύ αγαθών και βασικών εμπορευμάτων τα οποία αποτελούν σύνθεση χρόνου και αγαθών. Ορισμένες δραστηριότητες, όπως π.χ. το φάγωμα μιας σοκολάτας, δεν απαιτούν ιδιαίτερη δαπάνη χρόνου εφ' όσον μάλιστα μπορεί να γίνεται παράλληλα με άλλες δραστηριότητες π.χ. παρακολούθηση τηλεόρασης ή κινηματογράφου. Δηλαδή η σοκολάτα έχει και τις δυο ιδιότητες (αγαθό, βασικό εμπόρευμα), ενώ άλλες δραστηριότητες μπορεί να μην χρειάζονται την εισροή αγαθών. Άλωστε ο μη εργάσιμος χρόνος δεν μπορεί πάντα να θεωρείται ευκαιριακός και να αποτιμάται με το εισόδημα που χάνεται, ιδιαίτερα τις μη εργάσιμες ημέρες. Ούτε αποτιμώνται όλες οι δραστηριότητες στον εκτός αγορά εργασίας χρόνο στο ίδιο κόστος (π.χ. ο ύπνος και το γεύμα αποτιμώνται χαμηλότερα από την επισκευή και διαρρύθμιση ενός δωματίου από τα ίδια τα μέλη του νοικοκυριού). Ως εκ τούτου η εναλλακτική διχοτόμηση του χρόνου

---

[180] Η οποία στηρίζεται ακριβώς στο θέμα της διάθεσης χρόνου (Becker 1965).

[181] Δηλαδή σε δραστηριότητες που έχουν σχέση με την οικιακή (συνήθως μη αμοιβόμενη) απασχόληση και την εντός αγοράς εργασίας αμοιβώμενη απασχόληση.

από τον G. Becker - εργασία, κατανάλωση- δεν είναι απαραίτητο να αποτελεί καλύτερη λύση από τον διαχωρισμό μεταξύ εργάσιμου και μη εργάσιμου χρόνου.

Γενικά ενώ τα νεοκλασικά υποδείγματα υποστηρίζουν ότι υπάρχει η "ελευθερία" του ελεύθερου χρόνου, δυστυχώς και αυτός ο χρόνος δεν φαίνεται να είναι τόσο ελεύθερος όσο δείχνει. Είναι βιομηχανοποιημένος και κερδοφόρος, τεμαχισμένος σε σφαίρες ή μερίδες και προηγείται ή έπεται του εργάσιμου χρόνου πολυδιασπασμένος. Η βιομηχανία της κατανάλωσης, του θεάματος της ψυχαγωγίας, των σπόρ και της διασκέδασης αντί να εξάπτει και να διεγείρει τις προσωπικές ικανότητες, τις περιορίζει. Αν στους χώρους εργασίας, ο καταμερισμός, η ιεράρχηση, ο έλεγχος, η αυστηρότητα, η διάκριση κ.ά., υποτίθεται ότι ανεβάζουν την απόδοση του εργαζομένου (παραγωγικότητα), στον ελεύθερο χρόνο οι αντίστοιχες βιομηχανίες επιβάλλουν πλαίσια-περιορισμούς ή προσδοκίες ώστε η υφιστάμενη κατάσταση στους χώρους εργασίας να γίνεται όσο το δυνατόν αδιαμαρτήμητα. Ο εργάσιμος χρόνος είναι και ο πιο σημαντικός όμως από κάθε άποψη. Σ' αυτόν απεικονίζεται ο πολιτισμός μιας χώρας. Ο τρόπος που είναι κατανεμημένος, η διάρκεια του, τα είδη και η ελαστικότητά του καταμαρτυρούν την πρόοδο και την εξέλιξη του ανθρώπου. Όσο μικρότερος είναι ο χρόνος εργασίας τόσο μεγαλύτερη είναι η εξέλιξη του ανθρώπου και αντίστροφα, διότι δεν σημαίνει ότι τα αγαθά που παράγονται είναι λιγότερα, αλλά έχει επέλθει τεχνολογική πρόοδος. Η "μικρότητα" αυτή είναι και ο κυριότερος λόγος της σημαντικότητας που απόκτησε ο υπόλοιπος μη εργαζόμενος χρόνος κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Κριτική στο παραπάνω υπόδειγμα έχει ασκηθεί από ριζοπάστες οικονομολόγους οι οποίοι αναφέρουν ότι αν και η διερεύνηση της διάθεσης του χρόνου πρέπει να αφορά και τα δύο φύλα, εντούτοις ο στόχος των θεωρήσεων που υπάρχουν είναι η γυναίκα- μητέρα- εργαζόμενη ή νοικοκυρά. Επειδή ο τρόπος συμμετοχής της στην αγορά εργασίας δεν είναι "αδιαφανής", με την έννοια ότι προσεγγίζεται παράλληλα με αυτόν του συζύγου, η κατεύθυνση που δίνεται στις περισσότερες μελέτες αφορά την "χρησιμότητα" της γυναίκας στο σπίτι, δηλαδή μία μέχρι πρόσφατα αθέατη πλευρά της λειτουργίας του νοικοκυριού. Είδαμε ότι οι νεοκλασικοί, εμφανίζουν την πλευρά αυτή μέσα στα πλαίσια της ατομικής επιλογής και των περιοριστικών της παραγόντων. Στο κεφάλαιο αυτή δίνονται οι γενικές γραμμές που έχουν χαραχθεί για το θέμα αυτό.

Σε μια καπιταλιστική κοινωνία όλος ο εργάσιμος χρόνος υποτίθεται ότι είναι ομοιβόμενος. Μέχρι τα μέσα της δεκαετία του 1960, παραγνωριζόταν το γεγονός ότι υπάρχει ένας παραγωγικός τομέας έξω από καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Ο τομέας αυτός περιλομβάνει την "εγχώριο" ή οικιακή παραγωγή και απασχολεί ιδιωτικά εκατομύρια οικοκυρές.

Τα άμεσα προϊόντα της παραγωγής αυτής δεν είναι εμπορεύσιμα π.χ. καθάρισμο ρούχων, μαγείρεμα κ.ά. και ως εκ τούτου δεν περιλαμβόνοντοι στην σφαίρα της ανταλλαγής. Μάλλον δημιουργούνται για άμεση ικανοποίηση δίχως να επιδέχονται κάποιον άλλο μετασχηματισμό. Με την έννοια αυτή υπάρχει ταύτιση με την ιδιωτική παραγωγή-κατανάλωση (αυτοκατανάλωση). Ουσιαστικά δεν παρατηρείται κάποια κατάτμηση στη συγκεκριμένη παραγωγή, διότι περίπου όλες οι γυναίκες εκτελούν συγκεκριμένες ασχολίες συνήθως

απομονωμένες εκτός και αν δέχονται κάποια βοήθεια. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η κατά φύλο κατάτμηση που είναι συνηθισμένη σε μία καπιταλιστική κοινωνία. Μια άμεση επίπτωση της κατάτμησης αυτής είναι και η αποσύνδεση της με το κεφάλαιο, διότι αποτελεί παράγοντα "εκτέλεσης" και ελέγχου της ίδιας της νοικοκυράς για την οποία δεν ισχύει η διχοτόμηση εργασία-σχόλη. Πρόκειται για καταστάσεις εντελώς διαφορετικές από τις υπάρχουσες, οι οποίες βασίζονται μάλλον σε σχέσεις συναισθηματικές ή ηθικές παρά οικονομικές και γιαυτό δεν υπάρχει κάποιο χρονικό στάνταρ απασχόλησης.

Αν και δεν παράγονται τελικά προϊόντα, εντούτοις παράγεται χρησιμότητα με αποδέκτες σχεδόν όλα τα μέλη του νοικοκυριού και ως εκ τούτου χρειάζεται εργατική δύναμη ή δεδομένη ικανότητα για εργασία που καθιστά απαραίτητη την ύπαρξη του "εργάτη". Οι εργαζόμενοι όμως μεγαλώνουν, ηλικιώνονται, τελικά πεθαίνουν και το απόθεμα για την κοινωνία δεν θα μπορούσε να ανπληρωθεί αν δεν υπήρχε η δυνατότητα αναπαραγωγής ή ανανέωσής του. Έτσι αν με γέννηση ενός παιδιού (αναπαραγωγή των εργαζομένων) δεν σημαίνει αυτόματα ότι αναπαράγεται η εργατική δύναμη, αποτελεί όμως αναγκαία συνθήκη για την προοπτική αυτή. Κάτω από την (βιολογική) συλλογιστική αυτή, η νοικοκυρά ασχολείται με την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης σε καθημερινή και γενικότερη έννοια. Δηλαδή "γεννά" την υπεραξία.

Είναι ξεκάθαρο, ότι ιστορικά ο τύπος της οικιακής απασχόλησης έχει μεταβληθεί. Πολλά πράγματα που γίνονταν στο σπίτι: ζήμωμα, ιατρικές φροντίδες, γέννηση παιδιού κ.ά. έχουν κοινωνικοποιηθεί, δηλαδή παράγονται μέσα από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής ή/και παρέχονται από το ίδιο το κράτος. Επίσης οι γυναίκες έχουν και οι ίδιες κάποια αμοιβόμενη απασχόληση, ενώ τα παιδιά που πρίν τις βοηθούσαν μάλλον πηγαίνουν σχολείο.

Κάθε διαδικασία παραγωγής έχει την δική της ιδιόμορφη κατανομή- κατάτμηση εργαζομένων αν και η κατά φύλο κατάτμηση δεν έχει τύχη ιδιαίτερης προσοχής και αντιμετώπισης. Ωστόσο αρκετοί είναι αυτοί που περιστασιακά έχουν αναφέρει ότι η κατάτμηση αυτή, αόρατη εφ' όσον πρόκειται για οικιακή ασχολία, ξεχωριστά συνυπάρχει με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ή αποτελεί κάποιο ιδιόμορφο τύπο εργασίας.

Σε ακραίες διατυπώσεις η οικιακή εργασία αποτελεί ένα είδος σκλαβιάς των γυναικών που είναι υποταγμένες στο άνδρα, διότι αποτελεί συνέχεια και συνήθεια προβιομηχανικών ή προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής.

Η ριζοσπαστική ερμηνεία αν και έχει μια βαθύτατη συλλογιστική, και προκαλεί ρωγμές με την κριτική που ασκεί σε σχετικά νέες νεοκλασικές διατυπώσεις, δεν έχει ακόμη χαράξει κάποιο δικό της "δρόμο". Η απορρόφηση γυναικών στην αγορά εργασίας είναι μία προοδευτική τάση του καπιταλιστικού συστήματος αλλά ταυτόχρονα το ίδιο το σύστημα γεννά τις περιοριστικές του διαστάσεις που δεν αφήνουν ελεύθερη την οποιαδήποτε έκβαση ή προκαλεί δυαδικές επιδράσεις που είναι άμεσα δημογραφικές π.χ. μείωση της γονιμότητας.

9. ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΕΡΓΑΣΙΑ

Οι θεωρίες της προσωπικής διανομής του εισοδήματος, προέκυψαν από τα πολλαπλά προβλήματα που δημιουργήθηκαν μέσα από τις στρατηγικές ανάπτυξης και την κρίση που άρχισε να περνά το κράτος πρόνοιας τη δεκαετία του 1970. Η οικονομική ανάλυση σχεδόν ολοκληρωτικά είχε επικεντρωθεί στην αποτελεσματική κατανομή των πόρων ή την μεγιστοποίηση του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (Α.Ε.Π.), που υποτίθεται ότι θα μείωνε την ανεργία και έτσι θα επερχόταν μια σταδιακή εξαφάνηση της φτώχειας, ενώ η οικονομική ανισότητα θα μειωνόταν από μόνη της, με την βελτίωση της οικονομίας. Η ύπαρξη φτωχών ατόμων ή ευρύτερων πληθυσμιακών ομάδων, που διαπιστώθηκε από εμπειρικές έρευνες τη δεκαετία του 1960, δεν φαίνεται να επαλήθευσε τις προσδοκίες που είχαν εναποτεθεί στον στόχο της μεγιστοποίησης του Α.Ε.Π.

Μετά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση (1973) και ιδιαίτερα μετά την δεύτερη (1979), η οικονομική μεγέθυνση στις χώρες της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης άρχισε να επιβραδύνεται, ενώ στα μέσα της ίδιας δεκαετίας, η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία απαλλάχθηκαν από τα δικτατορικά καθεστώτα και "συνδέουν" την οικονομική τους πρόοδο με αυτή της Β. Δ. Ευρώπης. Παράλληλα στις χώρες αυτές δημιουργείται υπερκατανάλωση, κακή οργάνωση της εθνικής παραγωγής και πολύπλοκα προβλήματα στο ισοζύγιο πληρωμών. Η ταχύρρυθμη οικονομική μεγέθυνση, εκτός απο την αύξηση του βιοτικού επιπέδου που επέφερε, ήταν και αιτία για τις υπερβολικές καταστροφές στο οικοσύστημα, την ανεξίτηλη σπατάλη των περιορισμένων φυσικών πόρων και την υποβάθμιση της ποιότητας ζωής. Μια καθαρή αύξηση του Α.Ε.Π., δεν πρέπει να εξετάζεται αυτόνομα αλλά σε συνάρτηση με την ποιότητα του περιβάλλοντος, την ανισότητα, τη φτώχεια, τη συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό, τον πληθυσμιακό όγκο και την ανεργία.

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η αύξηση του πληθυσμού στις μεγάλες πόλεις των αναπτυγμένων χωρών, δεν έχει προέλθει από αύξηση του συνολικού πληθυσμού αλλά από μετακίνηση του αγροτικού πληθυσμού προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Η θετική πληθυσμιακή ανάπτυξη, κάτω από τις συνθήκες αυτές θεωρείται ως νόσος για κοινωνίες αφθονίας με έντονο ρυθμό αστικοποίησης, διότι θα επιφέρει διόγκωση της βιομηχανίας, περιβαλλοντολογικά προβλήματα, αύξηση των κοινωνικών δαπανών κ.λπ. Ούτε είναι επιθυμητή για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, διότι αποτελεί εμπόδιο στην ανάπτυξη τους.

Ένας μεγάλος αριθμός θεωριών δημιουργείται τη δεκαετία του 1970, με στόχο τον προσδιορισμό των παραγόντων που διαφοροποιούν τα εισοδήματα από εργασία. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η διακύμανση των εισοδημάτων από εργασία έχει το μεγαλύτερο μερίδιο στη συνολική ανισότητα σε σχέση με οτι εμφανίζουν όλες μαζί οι διακυμάνσεις στα εισοδήματα από άλλες πηγές. Αυτό οφείλεται στο ότι το μερίδιο της εργασίας στη λειτουργική διανομή του εισοδήματος είναι μεγάλο και στο ότι το εισόδημα από εργασία αποτελεί την καθοριστικότερη (αν όχι τη μοναδική) πηγή εισοδήματος. Το συνολικό εισόδημα και το εισόδημα από εργασία σχετίζονται με διάφορα χαρακτηριστικά που έχουν τα άτομα καθώς και με το είδος εργασίας που ασκούν.

Το ερώτημα που προσπαθούν να απαντήσουν οι θεωρίες της διανομής του εισοδήματος είναι γιατί μερικά άτομα απολαμβάνουν περισσότερο εισόδημα από άλλα άτομα; Τα οικονομικά της ανισότητας και πιο συγκεκριμένα τα οικονομικά της απασχόλησης δίνουν επεξηγήσεις πάνω στο ερώτημα αυτό, με βάση την συνάρτηση της αμοιβής από εργασία, η οποία διασυνδέει λειτουργικά το εισόδημα ενός ατόμου (και συχνά της οικογένειας) με έναν αριθμό άλλων παραγόντων που προσδιορίζουν το εισόδημα αυτό. Το σημείο αυτό, δηλαδή ο προσδιορισμός των παραγόντων που διαμορφώνουν και διαφοροποιούν τα εισοδήματα από εργασία, είναι το πεδίο αναφοράς των θεωριών της διανομής του εισοδήματος. Όπως και σε προηγούμενες περιπτώσεις, αντί μιας μοναδικής αποδεκτής θεωρίας έχουμε μια πλειάδα θεωριών που επικαλύπτονται μερικώς ή/και είναι διαμετρικά αντίθετες.

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι η βιβλιογραφική ανασκόπηση των θεωριών της διανομής του προσωπικού εισοδήματος από εργασία. Έμφαση πρόκειται να δωθεί σε προσεγγίσεις που αναφέρονται ή περικλείουν στην ανάλυση τους τον πληθυσμιακό παράγοντα[182].

Εναλλακτικά, το ερώτημα μπορεί να τεθεί ως εξής: Ποιές οι επεξηγηματικές μεταβλητές της συνάρτησης του εισοδήματος από εργασία; Οι μεταβλητές αυτές συνήθως προέρχονται ύστερα από κάποια λογική υπόθεση (ad hoc) ή/και αιτιολογούνται από κάποιο κατάλληλο θεωρητικό υπόδειγμα. Η οικονομική θεωρία δεν έχει να προτείνει μια ολοκληρωμένη και γενικά αποδεκτή προσέγγιση. Υπάρχουν εναλλακτικές υποθέσεις οι οποίες όμως σε καμμία περίπτωση δεν έχουν κατορθώσει να αιτιολογηθούν και συμπεριληφθούν σε μία ενιαία θεώρηση. Προς την κατεύθυνση αυτή έχει στραφεί η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, η οποία αποτελεί το επίκεντρο της νεοκλασικής ερμηνείας.

Οι παράγοντες που προσδιορίζουν την ανισότητα: οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτισμικοί, γεωγραφικοί και δημογραφικοί υποτίθεται ότι είναι ανεξάρτητοι από την διαρθρωτική δυαδικότητα[183] που χαρακτηρίζει την οικονομία. Δηλαδή κάνουν την εμφάνιση τους όταν η δυαδικότητα που χαρακτηρίζει τους τομείς της οικονομίας παύει να υφίσταται. Συχνά οι επιδράσεις των παραγόντων αυτών είναι επικαλυπτόμενες, δρούν αθροιστικά ή σαν υποκατάστατα. Ως εκ τούτου δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί και να διαχωριστεί η έντοση της επίδρασης τους στη διανομή του εισοδήματος.

---

[182] Η ταξινόμηση θα γίνει όσο το δυνατόν εκτενέστερη. Ωστόσο οι θεωρίες που δεν έχουν κάποια σχέση με τις δημογραφικές συνιστώσες πρόκειται να αναφερθούν περιληπτικά. Όπως θα προκύψει μόνο η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου διασυνδέεται με τη δημογραφία. Εκτός αυτού η θεωρία αυτή θεωρείται πιό πλήρης και συμπληρωματική της θεωρίας της προσφοράς εργασίας (επιλογή μεταξύ εργασίας/ελεύθερου χρόνου).

[183] Υποτίθεται ότι η υπο εξέταση γεωγραφική ενότητα, έχει αναπτυχθεί και η δυαδικότητα ανάμεσα στους τομείς έχει ολοκληρώσει τον κύκλο του. Άλλες προσεγγίσεις που θα εξετάσουμε παρακάτω, υποθέτουν οτι η δυαδικότητα διατηρείται, μεταλάσεται ή εξελίσεται σε ένα άλλο επίπεδο.

Οι περισσότερες από τις θεωρίες που υπάρχουν είναι μερικής προσέγγισης, δηλαδή επικεντρώνονται μεμονωμένα σε ένα περιορισμένο αριθμό θεσμικών ή παραγόντων προσφοράς και ζήτησης, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις θεωριών που περιλαμβάνουν έναν μεγαλύτερο αριθμό παραγόντων (κοινωνικών, προσφοράς ή/και ζήτησης) οι οποίοι είναι προσδιοριστικοί του εισοδήματος.
Η άποψη που γενικά επικρατεί, είναι ότι οι θεωρίες αυτές είναι μη ικανοποιητικές, ελλειπείς και αντικρουόμενες. Ακόμη δεν έχει δημιουργηθεί η θεωρία η οποία θα έχει ξεκάθαρες υποθέσεις και συμπεράσματα για τους παράγοντες που προσδιορίζουν τη διανομή του εισοδήματος. Αυτό φυσικά οφείλεται στο γεγονός ότι η ανισότητα του εισοδήματος είναι αυτού καθεαυτού αποτέλεσμα των λειτουργιών που συντελούνται μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα. Θα υφίστανται δηλαδή όσο έχει διάρκεια το σύστημα αυτό[184]. Εκτός αυτού οι θεσμοί και τα οικονομικά χαρακτηριστικά, διαφέρουν από χώρα σε χώρα με αποτέλεσμα η διανομή να διαφέρει ενδοχωρικά, διαχρονικά και διαχωρικά.

Η συνεισφορά του κάθε ξεχωριστού θεωρητικού τμήματος στο σύνολο των θεωριών που υπάρχει είναι σημαντική αν και κάθε μία από αυτές εμφανίζει αδυναμίες και προβληματισμούς. Μία ανασκόπηση και περιγραφή των θεωριών έχει γίνει από τον G.S. Sahota (1978), ο οποίος έχει ταξινομήσει τις εξής θεωρητικές προσεγγίσεις: Θεωρία ικανοτήτων, στοχαστική προσέγγιση, θεωρία ατομικών επιλογών, ανθρώπινο κεφάλαιο, εκπαιδευτικές ανισότητες και παράγοντες κληρονομιάς και θεωρίες της κατατμημένης αγοράς εργασίας.

Ο G. Fields (1978) και πιο πρόσφατα η Α. Φέτση (1990), έχουν συμπληρώσει την ταξινόμηση που έχει ξεκινήσει ο Sahota. Οι θεωρίες της προσωπικής διανομής του εισοδήματος διαχωρίζονται σε δυο μεγάλες ομάδες με κριτήριο στη σημασία που αποδίδεται στο ρόλο του ατόμου[185] στη διαμόρφωση του εισοδήματος από εργασία. Έτσι έχουμε θεωρίες:
I) Οι οποίες δίνουν έμφαση στα (έμφυτα ή επίκτητα) προσωπικά χαρακτηριστικά και τις επιλογές των ατόμων. Εδώ εντάσσονται οι θεωρίες των ικανοτήτων, των ατομικών επιλογών, των εκπαιδευτικών ανισοτήτων, η θεωρία του κύκλου ζωής και του ανθρώπινου κεφαλαίου,
II) Που υποστηρίζουν ότι η θέση του ατόμου στην κλίμακα του εισοδήματος ορίζεται από το κοινωνικό πλαίσιο, τους κανόνες της αγοράς εργασίας ή άλλους τυχαίους παράγοντες. Σ' αυτή την ομάδα εντάσσονται οι στοχαστικές, οι μαρξιστικής προέλευσης, οι θεωρίες κατατμημένης αγοράς εργασίας και οι θεωρίες προσφοράς και ζήτησης (ανθρώπινου κεφαλαίου).

Η πρώτη ομάδα δεν λαμβάνει υπόψη τις τριβές που προέρχονται από την αγορά εργασίας, ούτε την ύπαρξη παραγόντων που δρούν ανασταλτικά στους στόχους που έχει το άτομο για το ύψος του

---

[184] Πιθανά να μεταλάσεται, να μειώνεται ή να αυξάνει αλλά σε καμμία περίπτωση δεν θα απαλοίφεται.
[185] Οι θεωρίες αυτές έχουν ως μονάδα αναφοράς το άτομο (ατομικές).

εισοδήματος του. Υποτίθεται δηλαδή ότι το άτομο από μόνο του καθορίζει τις επιδιώξεις του με βάση τις οποίες διαμορφώνει το μέγεθος του εισοδήματος του, ενώ η κοινωνία διαμορφώνει αποτελεσματικά τα σχετικά εισοδήματα των ατόμων που την απαρτίζουν. Η θεωρία της ατομικής επιλογής, που υποστηρίζεται κύρια απο συντηρητικούς οικονομολόγους, αποτελεί σημείο αναφοράς των προσεγγίσεων αυτών. Οι ανισότητες κληρονομούνται διαχρονικά στις κοινωνίες ελεύθερης αγοράς και θεωρούνται ως συνέπεια, ελεύθερης (εθελοντικής) ατομικής επιλογής. Η σταδιακή δε μείωση τους είναι πιθανή και μπορεί να έχει βραχυχρόνια διάρκεια ή να επέρχεται αυτόματα όταν το επίπεδο του εισοδήματος ξεπεράσει κάποιο προκαθορισμένο μέγεθος (κατώφλι) ή όταν υπάρχει τεχνολογική πρόοδος και επιτευχτεί ο στόχος της πλήρους απασχόλησης κ.λπ. Η επίτευξη της τέλειας ισότητας θεωρείται κάτι επιθυμητό, ιδανικό αλλά στην πράξη ακατόρθωτο να επιτευχτεί.

Η δεύτερη ομάδα, που ακόμη βρίσκεται σε πρώϊμη κατάσταση, δέχεται την ύπαρξη κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων που διαμορφώνουν το μέγεθος του εισοδήματος. Εδώ υπάγονται οι θεσμικές προσεγγίσεις και υποστηρίζονται από ριζοσπαστικούς κυρίως οικονομολόγους (που μπορούν όμως και να υπαχθούν στην πρώτη ομάδα με φιλελεύθερες υποθέσεις), οι οποίοι διατυπώνουν την άποψη ότι οι ανισότητες μπορούν να μειωθούν μόνο σε περίπτωση που μεταβληθεί το κοινωνικό σύστημα[186] ή η υφιστάμενη δομή των κοινωνικών τάξεων.

Η παρουσίαση[187] που ακολουθεί, πρόκειται να δώσει έμφαση στις νεοκλασικές ή ορθόδοξες και στις εναλλακτικές προσεγγίσεις οι οποίες στην πλεοψηφία τους έχουν προέλθει από κριτική που ασκείται στην νεοκλασική ερμηνεία. Η σειρά που θα ακολουθηθεί έχει ως εξής: Θεωρία Ικανοτήτων, Θεωρία Ατομικών Επιλογών, Εκπαιδευτικές Ανισότητες, Κύκλος Ζωής, Ανθρώπινο Κεφάλαιο, Στοχαστικές Θεωρίες, Θεωρίες Προσφοράς και Ζήτησης, Θεωρίες Κατάτμησης της Αγοράς Εργασίας και Θεωρίες Μαρξιστικής Προέλευσης.

Το σχέδιο της ταξινόμησης έχει γίνει από την Α.Φέτση (1990). Οι πέντε πρώτες θεωρίες υπάγονται στη πρώτη ομάδα (Ι)[188], ενώ οι υπόλοιπες στη δεύτερη (ΙΙ). Μεγάλη έμφαση πρόκειται να δοθεί στην θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, η οποία είναι γενικότερης αποδοχής και εκτός αυτού προσπαθεί να συμπεριλάβει προβληματισμούς που έχουν δημιουργηθεί από τις υπόλοιπες προσεγγίσεις.

---

[186] Στη σύντομη παρουσίαση των θεωριών, η ταξινόμηση θα γίνει περισσότερο κατανοητή απο τις υποθέσεις που θα γίνονται.

[187] Σχετικά εκτεταμένη παρουσίαση θα γίνει μόνο στη θεωρία του Ανθρώπινου Κεφαλαίου, αφ'ενός διότι όπως πιστεύεται απο πολλούς είναι η πιο πλήρης θεωρία της διανομής του εισοδήματος, αφ'ετέρου διότι πρόκειται να έχει αναφέρεται και συσχετίζεται με τη θεωρία της γονιμότητας.

[188] Με εξαίρεση την θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου που ανήκει και στις θεωρίες προσφοράς και ζήτησης.

9.1. ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: ΘΕΩΡΙΕΣ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΛΟΓΗΣ

Πρίν την σχετικά λεπτομερή περιγραφή των θεωρητικών τάσεων που ενασχολούνται με την προσωπική διανομή του εισοδήματος, κρίνεται σκόπιμο να γίνουν ορισμένες εισαγωγικές παρατηρήσεις γύρω από τις θέσεις που στηρίζεται το νεοκλασικό ή ορθόδοξο οικοδόμημα.

Η ορθόδοξη άποψη λοιπόν για την αγορά εργασίας, στη βάση της εξέλιξης του καπιταλισμού, στηρίζεται σε μία δεδομένη και αποτελεσματική αύξηση (κατάτμηση) της εργασίας με επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά ή "καθήκοντα" και αυξημένες παραγωγικές πιθανότητες προερχόμενες από την εξέλιξη της τεχνολογίας. Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή δεν υπάρχει κάποια ουσιαστική αντιδικία μεταξύ εργαζομένων και καπιταλιστών και μάλλον οι νέες μέθοδοι παραγωγής και οι νέες τεχνολογίες προκαλούν αύξηση των δυνατοτήτων απασχόλησης και αμοιβών. Αυτό, σύμφωνα με τους νεοκλασικούς είναι το πλαίσιο προσέλκυσης εργατών στη βιομηχανία (Marglin 1974). Με άλλα λόγια ο καπιταλιστής, μέτοχος του κεφαλαίου, διευκολύνει την κατάσταση στη αγορά τοποθετόντας τους εργάτες μαζικά σε νέες παραγωγικές κατευθύνσεις οι οποίες αυξάνουν την παραγωγικότητα. Για το έργο του αυτό απολαμβάνει κάποια απόδοση (κέρδος) και ενώ ταυτόχρονα οι εργάτες απολαμβάνουν το οριακό τους προιόν το σύστημα λειτουργεί σε ένα ισόρροπο περιβάλλον ατομικής ελεύθερης επιλογής και ισότητας. Στο υπόδειγμα αυτό οι επιχειρήσεις, των οποίων ο αριθμός περιορίζεται από τεχνολογικούς παράγοντες, μεγιστοποιούν την παραγωγή (εκροή) με δεδομένο το ύψος των εισροών, συμπεριλαμβανομένης και της εργασίας[189]. Στη συνέχεια οι τιμές αγαθών (και εισροών) προσδιορίζονται από την προσφορά και ζήτηση των παραχθέντων προιόντων στις ελεύθερες αγορές.

Οι αγορές εργασίας λειτουργούν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να κατανέμονται τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού, τα οποία βρίσκονται σε συνάρτηση με τη ζήτηση αγαθών, κατά τέτοιο τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται ισορροπία τιμών για όλες τις υπηρεσίες εργασίας. Αν ένα χαρακτηριστικό του εργατικού δυναμικού έχει μία τιμή που είναι υψηλότερη από το κόστος απόκτησης του χαρακτηριστικού αυτού, τα άτομα τελικά μάλλον θα το αποκτήσουν και θα μειώσουν την τιμή του. Ταυτόχρονα οι εργοδότες επιδιώκουν τον σχεδιασμό (design) στην τεχνολογία, σύμφωνα με τον οποίο θα εξοικονομηθεί η χρήση ακριβών ή σπάνιων χαρακτηριστικών. Υπό την προϋπόθεση ότι οι εργοδότες έχουν πληροφόρηση για όλες τις τιμές καθώς και του κόστους απόκτησης χαρακτηριστικών και δίχως την ύπαρξη περιορισμών στις ατομικές επιλογές, η μη δεσμευτική δραστηριοποίηση της αγοράς εργασίας μπορεί να αποδειχτεί, με τη χρήση μαθηματικών εξισώσεων, ότι αποφέρει μία σύζευξη μεταξύ θέσεων εργασίας και εργατών αν και πολύ εύκολα αποκλίνει κανείς

---

[189] Σε μονοπωλιακό καθεστώς, η επιχείρηση μεγιστοποιεί σε διαφορετικές τιμές.

από την πραγματικότητα. Από τη θέση αυτή, η λεπτομερής γνώση αλληλεπίδρασης μεταξύ ατομικών χαρακτηριστικών και θέσεων εργασίας είναι ένας καθαρός πλεονασμός.

Το πρόβλημα που φυσικά προκύπτει είναι ότι η αγορά εργασίας δεν λειτουργεί σύμφωνα με κάποια αξιωματικά κριτήρια. Ακόμη και στο πιο θεωρητικό και αφηρημένο επίπεδο εντοπίζεται σημαντικό πρόβλημα διότι η ζήτηση και η προσφορά δεν μετριώνται με ίδιες μονάδες. Δηλαδή οι εργάτες προσφέρουν ένα σύνολο χαρακτηριστικών όπως η εκπαίδευση, το I.Q., ο χρόνος εργασίας κ.ά. και οι εργοδότες ζητούν οριακή παραγωγικότητα. Εκτός από την ικανότητα της θεωρίας στην εξειδίκευσει ενός συνόλου συναρτησιακών σχέσεων μεταξύ προσφερθέντων χαρακτηριστικών και τις ποσότητες που "απορροφώνται" από τους εργοδότες δεν υπάρχει κάποια λογική απόδειξη στο ότι τα χαρακτηριστικά έχουν τιμές οι οποίες ισορροπούν την προσφορά στο σημείο ζήτησης. Είναι βέβαια πολύ πιθανό ότι ένα τόσο γενικό πλέγμα συναρτησιακών μετασχηματισμών μεταξύ χαρακτηριτικών και παραγωγικής έντασης ή έκτασης να μην ισχύει. Ίσως δε κάθε εργοδότης να έχει τα δικά του ατομικά κριτήρια για την επιλογή των εργαζομένων και τα χαρακτηριστικά που πρέπει να διαθέτει. Κάτω από την οπτική αυτή γωνία, ανισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης μπορεί να προκύψει και μία "αναγκαστική" προσαρμογή πρέπει να υπάρξει με μη ορθολογική τοποθέτηση των τιμών ή/και με προσαρμογή της ζήτησης στα προσφερόμενα χαρακτηριστικά. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, θεσμικοί παράγοντες πρέπει να ενσωματωθούν στη θεωρία για μια πιο ρεαλιστική απεικόνηση της πραγματικότητας (Ryder 1969).

Με την προσθήκη της λειτουργιστικής θεωρίας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης ολοκληρώνεται η νεοκλασική ερμηνεία (Σακέλλης 1988). Η βασική αρχή της θεωρίας αυτής, που διατυπώθηκε από τους K.Davis και W. Moore (1945), είναι ότι η επιφόρτηση με αυξημένα καθήκοντα στο πλαίσιο οποιασδήποτε θέσεως εργασίας πρέπει να ακολουθείται από οικονομικά κίνητρα. Οι μεγαλύτερες αμοιβές αντιστοιχούν, ως εκ τούτου σε καλύτερες και κοινωνικά πιο σημαντικές θέσεις για τις οποίες απαιτείται περισσότερη εκπαίδευση και ταλέντο (Σακέλλης 1988).

Η παραπάνω προβληματική στοιχειοθετεί ένα καυτό πρόβλημα για το οποίο η ορθόδοξη θεωρία, περί ανταγωνισμού των τιμών δεν έχει να προτείνει κάποια ρεαλιστική λύση. Νέες και σχετικά βελτιωμένες θεωρητικές τάσεις συνδυάζουν θεσμικούς παράγοντες σύμφωνα με τους οποίους η μη ορθολογική θέσπιση των τιμών και η προσαρμογή των προσφερόμενων χαρακτηριστικών έχουν καθοριστική σημαντικότητα στον προσδιορισμό των αμοιβών.

Σε όλες τις θεωρήσεις η εκπαίδευση υποτίθεται ότι είναι μια διαδικασία που σχετίζεται άμεσα με την αγορά εργασίας, αλλά η φύση της σχέσης αυτής διαφοροποιείται σημαδιακά ανάλογα με τις υποθέσεις που αφορούν τα ατομικά χαρακτηριστικά (και την διάρθρωση της αγοράς εργασίας) και κατ' επέκταση την υψηλότερη ή χαμηλότερη παραγωγικότητα.

Έχοντας υπόψη τους παραπάνω προβληματισμούς, στους οποίους θα επανέλθουμε με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, παρουσιάζουμε κάπως σύντομα θεωρήσεις που αφορούν τα ατομικά χαρακτηριστικά: Σύμφωνα με τη θεωρία των ικανοτήτων, που πιστεύεται ότι είναι από

τις παλαιότερες θεωρίες της διανομής του εισοδήματος, υποτίθεται οτι οι διαφορές στην παραγωγικότητα και κατ' επέκταση οι διαφορές στο εισόδημα από εργασία προκαλούνται από τις υφιστάμενες διαφορές στις ικανότητες (φυσικές και πνευματικές) των εργαζομένων. Ως ικανότητες ορίζονται τα σωματικά χαρακτηριστικά (χειρονακτική δύναμη, επιδεξιότητα), η αντίληψη, η ευφυία, η ενεργητικότητα, η πρωτοβουλία, η αυτοπειθαρχία κ.λπ. Γενικά όμως οι εμπειρικές έρευνες έχουν στραφεί στο επίπεδο νοημοσύνης (I.Q.) και το επίπεδο μόρφωσης.

Οι παράγοντες που διαμορφώνουν τις ικανότητες είναι κληρονομικοί-γενετικοί ή περιβαλλοντικοί. Υποτίθεται ότι η σχέση ικανοτήτων και εισοδήματος είναι άμεση, δηλαδή ο πιο ικανός αμοίβεται καλύτερα ή έμμεση, όπου μέσω της εκπαίδευσης οι αμοιβές βελτιώνονται.

Ο M.Friedman (1953) ήταν ο πρώτος που διατύπωσε την θεωρία των ατομικών επιλογών, η οποία στηρίζεται στην άποψη οι δραστηριότητες των ατόμων έχουν σαν στόχο την μεγιστοποίηση της χρησιμότητας, η οποία εξαρτάται (περιορίζεται) από το εισόδημα,τις συνθήκες εργασίας, τον τόπο διαμονής κ.λπ. Το μέγεθος του εισοδήματος αποτελεί συνισταμένη δυο επιλογών. α) Της επιλογής μεταξύ υψηλού χρηματικού εισοδήματων και χαμηλότερου μη-χρηματικού (διάφορα οφέλη από εργασία) και β) Την επιλογή ανάμεσα από διάφορες επαγγελματικές ευκαιρίες οι οποίες περικλύουν κίνδυνο ως προς την απόκτηση εισοδήματος. Η έντονη (συν-) ύπαρξη ατόμων που προτιμούν τον κίνδυνο (risk lovers) έναντι των ατόμων που αποφεύγουν τον κίνδυνο (risk averters) εμφανίζει μεγάλες διακυμάνσεις στα εισοδήματα.

Η υπόθεση εργασίας της προσέγγισης των εκπαιδευτικών ανισοτήτων είναι ότι το επίπεδο εκπαίδευσης που αποκτούν τα νεαρά άτομα είναι μια συνάρτηση του οικογενειακού εισοδήματος[190]. Ως εκ τούτου αν το εισόδημα αυτό είναι χαμηλό η εκπαίδευση που αποκτούν τα παιδιά είναι κατ' αντιστοιχία χαμηλού επιπέδου. Το αντίθετο συμβαίνει στις περιπτώσεις που το οικογενειακό εισόδημα είναι υψηλό. Την υπόθεση αυτή υιοθέτησε η νεοκλασική θεωρία, η οποία διατύπωσε την άποψη ότι η φτώχεια και οι εισοδηματικές ανισότητες μπορεί να μειωθούν μέσω της αύξησης του επιπέδου εκπαίδευσης ή της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο (Φέτση 1990). Η εκπαίδευση υποτίθεται δηλαδή ότι βοηθά στην αύξηση της παραγωγικότητας και του εισοδήματος.

Η θεωρία του Κύκλου Ζωής, προσπαθεί να ερμηνεύσει και να δικαιολογίσει μερικώς, την ανισότητα. Ξεκινά από την διαπίστωση ότι τα εισοδήματα των ατόμων είναι χαμηλότερα στα πρώτα και τα τελευταία χρόνια του κύκλου της ζωής του, απ' ότι στο ενδιάμεσο διάστημα. Ακόμη και σε χώρες με στάσιμη δημογραφική εξέλιξη η διακύμανση στα εισοδήματα μπορεί να προέλθει από την εμπειρία που συσσωρεύει διαχρονικά το άτομο και τις διαφορές στις προτιμήσεις και τις ευκαιρίες εργασιακής εκμάθησης. Ως εκ τούτου η άνιση

---

[190] Δηλαδή του εισοδήματος που λαμβάνουν οι γονείς τους.

διανομή του εισοδήματος σε μία δεδομένη χρονική στιγμή δεν δείχνει την κατάσταση που πραγματικά επικρατεί, αν δεν ληφθεί υπόψη η ηλικία του ατόμου. Πιο ακριβή εικόνα δείχνει το εισόδημα κύκλου ζωής του ατόμου, δηλαδή το εισόδημα που αποκτά το άτομο σε όλη τη διάρκεια του κύκλου της ζωής του[191].

9.1.2. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ[192]

Το κυριότερο χαρακτηριστικό των προηγούμενων θεωριών εντοπίζεται στην υπόθεση ότι η διανομή του εισοδήματος δεν προσδιορίζεται από τις επιλογές που κάνει το άτομο, αλλά είναι θέμα τύχης, ικανότητας κ.λπ. Οι εξωγενείς μεταβλητές που χρησιμοποιούνται έχουν οικονομικές επιπτώσεις, αλλά στην ουσία δεν αναφέρονται σε οικονομική συμπεριφορά του ατόμου.

Οι γνωστές προσεγγίσεις - θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου - των G. Becker (1964, 1975), G. Becker και B. Chiswick (1966), Y. Ben-Porath (1967), J. Mincer (1974, 1975), S. Rosen (1972) και B. Chiswick (1974), θεωρούν τη διανομή του προσωπικού εισοδήματος από εργασία ως κύρια ενδογενή μεταβλητή. Η εργασία στην συγκεκριμμένη περίπτωση συνεισφέρει στη διαμόρφωση του τρέχοντος εισοδήματος, ενώ ταυτόχρονα επιδρά στην παραγωγικότητα. Τα ερωτήματα που εξετάζονται είναι: Ποιες οι ατομικές δεξιότητες που επιδρούν στα εισοδήματα; Ποιοι παράγοντες καθορίζουν την διανομή των δεξιοτήτων ανάμεσα στα άτομα; Το ανθρώπινο κεφάλαιο επικεντρώνεται καθοριστικά στον παράγοντα της εκπαίδευσης με βάση τον οποίο προσπαθεί να ερμηνεύσει ένα μεγάλο μέρος της εισοδηματικής ανισότητας. Για τον σκοπό αυτό, η ατομική συμπεριφορά στις αποφάσεις επένδυσης θεωρείται ως ο πιο καθοριστικότερος παράγοντας στην ανομοιογένεια των εισοδημάτων από εργασία. Όπως πιστεύεται, το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι η πιο ολοκληρωμένη νεοκλασική θεωρία της προσωπικής διανομής του εισοδήματος από εργασία (Becker 1964). Προσπαθεί να "καλύψει" το κενό που έχει δημιουργηθεί από την παραδοσιακή προσέγγιση (προσφοράς εργασίας) η οποία θεωρούσε τις διαφοροποιήσεις των αμοιβών απ'ο εργασία λόγω διαφορετικών ατομικών ικανοτήτων ή δεξιοτήτων ως δεδομένες (σταθερές). Πιστεύεται ότι είναι η πιο κατάληλη μεθοδολογία κατανόησης πολλών πλευρών της ανθρώπινης συμπεριφοράς όπως είναι η εκπαίδευση, η επιλογή επαγγέλματος, η κινητικότητα κ.λπ. Εκτός αυτού συμβάλλει στην επεξήγηση της οικονομικής μεγέθυνσης και των περιφερειακών ανισοτήτων (Chiswick 1971, 1974)[193] και διασυνδέεται με τη θεωρία της γονιμότητας, η

---

[191] Εδώ φυσικά εντοπίζεται και το αδύνατο σημείο της θεωρίας, διότι τέτοια στοιχεία δεν υπάρχουν ή με δυσκολία εκτιμώνται.

[192] Είναι η μοναδική προσέγγιση που παρουσιάζεται εκτενώς. Διότι είναι και η μοναδική που καλύπτει και διασυνδέεται με την περιφερειακή, τις δημογραφικές μαζί με άλλες διαστάσεις της διανομής του εισοδήματος, όπως θα δούμε παρακάτω. Εκτός αυτού πιστεύεται πρόκειται για την πιο αξιόλογη θεωρία της διανομής του εισοδήματος.

[193] Βλέπε κεφάλαιο 9.3.

οποία έχει άμεση σχέση με το ύψος του εισοδήματος.

Όλες οι παραγωγικές διαφορές ανάμεσα στα άτομα μπορεί να ταξινομηθούν σε μια μονοδιάστατη κλίμακα η οποία αφορά την ποιότητα του ανθρώπινου κεφαλαίου που κατέχει το άτομο. Η ποσότητα αποκτάται μέσω επένδυσης στην εκπαίδευση (σχολικής ή ενδοεπειχειρησιακής). Ακραίες εξειδικεύσεις της θεωρίας αυτής εξετάζουν ακόμη προσχολικές διαφοροποιήσεις στο γονικό περιβάλλον (σύγκρινε με θεωρία της γονιμότητας).

Υποτίθεται ότι υπάρχει μία ορισμένη ετερογένεια στην εργασία, ως συντελεστή παραγωγής ενώ οι διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται στην παραγωγικότητα αποδίδονται σε διαφορές στις ατομικές ικανότητες ή δεξιότητες και μάλον πρόκειται για την εφαρμογή της θεωρίας του κεφαλαίου (θεωρία των επενδύσεων) σε αποφάσεις που βελτιώνουν την ικανότητα του ατόμου να "κερδίζει" εισόδημα από την εργασία του. Ως κεφάλαιο, ορίζεται οτιδήποτε παράγεται με κάποιο κόστος, με σκοπό να αποδώσει (οφέλιμες) υπηρεσίες στην διαδικασία της παραγωγής ή την κατανάλωση (Chiswick 1974). Δηλαδή πρόκειται για το σύνολο των έμφυτων και επίκτητων ικανοτήτων του ατόμου: γνώση, ειδίκευση, μόρφωση, δεξιότητες, εξάσκηση κ.λπ.

Το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι ατομικό και μη μεταβιβαζόμενο, δηλαδή εφ' όσον έχει αποκτηθεί (επίκτητα, με μάθηση και εξάσκηση), αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του ατόμου. Επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο ενοείται όταν τα άτομα δαπανούν πόρους με στόχο την δυνητική (μελλοντική) αύξηση του εισοδήματος τους ή των μη χρηματικών τους ανταμοιβών. Ένα άτομο μπορεί φυσικά να έχει κληρονομήσει κάποιες (επίκτητες) ικανότητες, αλλά τις οποίες η θεωρία τις τοποθετεί σε δευτερεύουσα θέση διότι η ανθρώπινη επένδυση εξαρτάται από παράγοντες όπως οι δαπάνες εκπαίδευσης, υγείας, ανατροφής κ.ά., μέσω των οποίων αποκτώνται ή αυξάνονται οι ικανότητες. Άρα επειδή το ανθρώπινο κεφάλαιο δημιουργείται με κάποιο συγκεκριμένο κόστος, κανείς δεν θα ήθελε να επενδύσει σε αυτό αν η μελλοντική "αποζημίωση" δεν ήταν απόλυτα επικερδής. Ως κόστος επένδυσης ορίζεται από την μια πλευρά το άμεσο κόστος εκπαίδευσης και από την άλλη το έμμεσο που υπολογίζεται ως το διαφυγόν εισόδημα που χάνεται κατά την διάρκεια που εκπαιδεύεται το άτομο.

Οι επενδύσεις σε ανθρώπινο κεφάλαιο διακρίνονται σε γενικές και ειδικές. Οι πρώτες αυξάνουν την ικανότητα (ως σύνολο που ορμόζει στην παραγωγή ανθρώπινων βασικών επίκτητων χαρακτηριστικών κοινωνικού τύπου), σε όλες τις αγορές εργασίας κατά το ίδιο μέγεθος. Οι ειδικές επενδύσεις αυξάνουν τις ικανότητες μόνο σε ειδικές περιπτώσεις αγορών εργασίας. Η χρηματοδότηση της επένδυσης γίνεται από το κράτος, το άτομο ή τις επιχειρήσεις (ενδοεπιχειρησιακή εκπαίδευση). Οι γενικές ικανότητες μπορούν να αποκτηθούν με την εκμάθηση ή την παρακολούθηση τυπικών και άτυπων προγραμμάτων εκπαίδευσης-κατάρτισης, στο δημόσιο ή και τον ιδιωτικό τομέα. Αντίθετα ειδικές ικανότητες αποκτώνται είτε μέσα στην επιχείρηση είτε μέσω του συστήματος συνεχιζόμενης ή ενναλακτικής επιμόρφωσης και κατάρτισης.

Ο ατομικός σκοπός συνίσταται (σύμφωνα με τις προϋποθέσεις του οικονομικά ορθολογιστικά πράττοντος), στην μεγιστοποίηση του εισοδήματος που χρησιμοποιείται για την κάλυψη των (βασικών)

αναγκών. Δηλαδή γίνεται αποδεκτή η θετική σχέση μεταξύ του ύψους των επενδύσεων και του προσδοκόμενου εισοδήματος. Ο τρόπος που συνδέεται το εισόδημα[194] με την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, έχει διατυπωθεί ως εξής: Τα άτομα επενδύουν περισσότερο στον εαυτόν τους κατά την νεαρή τους ηλικία, όταν δηλαδή το εισόδημα που μπορούν να πάρουν είναι σχετικά μικρό και υποτίθεται ότι έχουν επακριβή γνώση των δυνητικών αποτελεσμάτων που επέρχονται από την επένδυση[195], καθώς και του κόστους που συνεπάγει (π.χ. δαπάνες εκπαίδευσης, υγείας κ.ά.). Στο αρχικό υπόδειγμα, γινόταν η παραδοχή ότι η διάρκεια της εκπαίδευσης αποτελεί βασική πηγή ετερογένειας των εργατικών εισοδημάτων. Με την εκπαίδευση αυξάνει η παραγωγικότητα αλλά ο χρόνος που διαρκεί αναβάλλει την απολαβή εισοδήματος. Όπως έχει προκύψει από εμπειρικές έρευνες, τα άτομα με κάποια εκπαίδευση εργάζονται περισσότερο, εξελίσσονται (επαγγελματικά) πιο γρήγορα, αναζητούν (καλύτερη) εργασία και εκμεταλεύονται καλύτερα την πληροφόρηση που υπάρχει π.χ. για θέσεις εργασίας. Επίσης έχει διαπιστωθεί οτι οι μορφωμένες μητέρες, αποκτούν λιγότερα παιδιά τα οποία φροντίζουν και ανατρέφουν με καλύτερο τρόπο (Taubman 1975· Μπαλούρδος 1988, 1989).

Η άθροιση όλων των ατομικών αποφάσεων σχηματοποιεί τις καμπύλες προσφοράς και ζήτησης. Από την πλευρά των εργαζομένων, όπως αναφέρεται η επένδυση γίνεται σε όρους χαμένου εισοδήματος, ενώ από την πλευρά των εργοδοτών εξακριβώνεται πόση αύξηση της παραγωγής μπορεί να προκύψει από ένα άτομο με επιπλέον εξειδίκευση ή εκπαίδευση. Ο ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας σε συνδυασμό με την επιθυμία των εργοδοτών να μεγιστοποιήσουν το κέρδος τους λειτουργεί ως κινητήριος δύναμη στην πρόσληψη ατόμων μέχρι το οριακό εκείνο σημείο όπου η αμοιβή τους θα ισούται με την αμοιβή του ανειδίκευτου εργάτη συν το ποσόν για την επιπλέον εκπαίδευση. Με άθροιση λοιπόν όλων των ατομικών αποφάσεων των εργοδοτών σχηματίζεται η ζήτηση ανθρώπινου κεφαλαίου. Αν η ζήτηση και η προσφορά είναι άνισες τότε η τιμή του ανθρώπινου κεφαλαίου, δηλαδή η αύξηση του εισοδήματος που προέρχεται από μία πρόσθετη μονάδα επένδυσης, μετατοπίζεται έτσι ώστε να μην προκληθεί ανισορροπία στην αγορά.

Το υπόδειγμα εμφανίζεται να επιλύει το πρόβλημα μέτρησης μεταξύ προσφοράς και ζήτησης. Η λύση είναι όμως δραματικά απλοποιημένη: οι εργαζόμενοι προσφέρουν ότι ζητούν οι εργοδότες δηλαδή ανθρώπινο κεφάλαιο. Άμεσα ή έμμεσα επίκτητες δεξιότητες (cognitive skills) θεωρούνται ως βασικοί παράμετροι της παραγωγικότητας. Διαφορές ανάμεσα σε προσωπικά χαρακτηριστικά, αξίες, αυτοεκτίμηση (self esteem) κ.ά. υποτίθεται ότι τυγχάνουν δευτερεύουσας σημασίας και ως εκ τούτου σπάνια συναντώνται και δεν θεωρούνται ότι συστηματικά είναι ενσωματωμένα στο ανθρώπινο κεφάλαιο.

---

[194] Εδώ ενοείται το εισόδημα που το άτομο κερδίζει σε ολόκληρο τον κύκλο ζωής.

[195] Υπολογίζεται με βάση την πιθανή προεξοφλημένη παρούσα αξία των μελλοντικών εισοδημάτων.

Οι θεωρητικές και εμπειρικές εξειδικεύεις της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο είναι πολυάριθμες και έχουν ως αφετηρία τις εργασίες του G. Becker (1964, 1975), των G. Becker και B. Chiswick (1966) και κυρίως του J. Mincer (1958, 1962, 1974). Υποτίθεται ότι το κόστος της επένδυσης είναι μία συνάρτηση του χρόνου, ενώ η ετήσια απόδοση της εκπαίδευσης (r) παραμένει σταθερή διαχρονικά. Αν Yo είναι το μερίδιο του εισόδηματος που προσδιορίζεται από γενετικούς παράγοντες τότε ισχύει:

$$Y = Yo + rYo + \ldots \quad \text{ή} \quad \ln Y = Yo \cdot ers \Rightarrow \ln Y = \ln Yo + r\text{ΕΚΠ} \qquad (43)$$

Όπου, Y είναι το εισόδημα από εργασία και ΕΚΠ είναι τα χρόνια εκπαίδευσης. Η συνάρτηση (43), δείχνει ότι τα χρόνια σχολικής εκπαίδευσης έχουν καθοριστική σημασία για τις εισοδηματικές διαφοροποιήσεις. Επίσης δείχνει ότι ποσοστιαίες αυξήσεις στις αμοιβές είναι ανάλογες των ετών σχολικής εκπαίδευσης και όσο μεγαλύτερες είναι οι αποδόσεις εκπαίδευσης τόσο μεγαλύτερες οι διαφορές στις αμοιβές. Δεν αναφέρεται σε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες εφ' όσον η εκπαίδευση δεν αποτελεί συνθήκη εισοδηματικής διαφοροποίησης για όλα τα επαγγέλματα. Επίσης όπως προκύπτει η συνάρτηση δεν περιλαμβάνει την μετασχολική εκπαίδευση ή την ενδοεπιχειρησιακή εξάσκηση και εμπειρία. Με άλλα λόγια, τα αρχικά υποδείγματα του ανθρώπινου κεφαλαίου, έδιναν μεγάλη βαρύτητα στον παράγοντα της εκπαίδευσης, η οποία επέφερε αύξηση στα εισοδήματα κατά ένα ποσό που παρέμενε σταθερό στον χρόνο.

Η νεοκλασική θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, στηρίζεται στην υπόθεση ότι όλα τα άτομα μπορεί να έχουν τις ίδιες ευκαιρίες απασχόλησης, εκπαίδευσης και επίγνωση για τις μελλοντικές εκβάσεις των αποφάσεων που λαμβάνουν. Φυσικά δεν δέχεται την άποψη ότι η αγορά εργασίας είναι κατατμημένη και ότι οι νέοι από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις έχουν διαφορετικές ευκαιρίες εκπαίδευσης και απασχόλησης (Lydall 1979). Επίσης απαιτείται πλήρη γνώση για τις συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας και την ύπαρξη μακροχρόνιας ισορροπίας, για να εκτιμήσει κανείς τα μελλοντικά εισοδήματα του, κάτι που φυσικά είναι εξωπραγματικό. Ένα άλλο αδύνατο σημείο της θεωρίας είναι ο μονόπλευρος προσανατολισμός που έχει προς την πλευρά της προσφοράς, δίχως να συμπεριλαμβάνει τις διαφορές των εισοδημάτων που προέρχονται από την πλευρά της ζήτησης. Η πολιτική η οποία συνιστά την δημιουργία εκτεταμένων προγραμμάτων εκπαίδευσης και αύξησης των ικανοτήτων είναι προσανατολισμένη προς την πλευρά της προσφοράς και προάγει πάνω απ' όλα την κινητικότητα του κεφαλαίου. Η υπόθεση αυτή ερμηνεύει μόνο εκούσια (ηθελημένη) ανεργία και συμβάλει ελάχιστα για την κατανόηση των παρόντων προβλημάτων της αγοράς εργασίας με ακούσια μαζική ανεργία. Εκτός αυτού η εκποίδευση εξετάζεται αποκλειστικά από οικονομικής και μόνο προοπτικής και όχι π.χ. κοινωνικής ή ψυχολογικής ως τρόπος ανάπτυξης της προσωπικότητας.

Νεότερες εξελίξεις της θεωρίας δίνουν έμφαση στην ενδοεπιχειρησιακή και τη μετασχολική συνεχιζόμενη επιμόρφωση-εκπαίδευση. Αν υποτεθεί ότι η ατομική συμπεριφορά είναι ορθολογική οι βασικές υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί συνοψίζονται ως εξής:

- Κάθε νεαρό άτομο, μόλις τελειώνει την αρχική σχολική εκπαίδευση διαθέτει μια ποιότητα και ποσότητα ανθρώπινου κεφαλαίου με βάση το οποίο προκαθορίζεται ένα επίπεδο οικονομικής ικανότητας, δηλαδή ικανότητας να παράγει, για την οποία μπορεί δυνητικά να αμοιφθεί στην αγορά εργασίας.
- Αν στο σημείο αυτό, δηλαδή μετά την αρχική εκπαίδευση, εξασκήσει κάποιο επάγγελμα το οποίο δεν παρέχει κάποια περαιτέρω κατάρτιση- εξειδίκευση, το εισόδημα το οποίο αποκτάται αντιπροσωπεύει και την παραγωγικές του ικανότητες και εφ' όσον παραμένει στην ίδια εργασία θα εξακολουθεί να έχει τον ίδιο μισθό.
- Υπάρχουν όμως και δύο άλλες εναλλακτικές λύσεις. Να μην εργαστεί καθόλου και να ακολουθήσει σπουδές ανώτερου ή ανώτατου επιπέδου, με την προσθήκη νέων δαπανών ή να ακολουθήσει μια εργασία που θα παρέχει τη δυνατότητα ενδοεπιχειρησιακής εκπαίδευσης (on the job training), με κόστος την σχετικά χαμηλότερη αμοιβή από μία άλλη απασχόληση[196].
- Ο σπουδαστής ή το άτομο που δέχεται ενδοεπιχειρησιακή εκπαίδευση, μπορεί σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή να διακόψει την εκπαίδευση που ακολουθεί και να εργαστεί σε μια θέση που θα του παρέχει αυξημένη αμοιβή, ανάλογη με το (πρόσθετο) ανθρώπινο κεφάλαιο και τις ικανότητές του.
- Η συνολική αξία της επένδυσης περιλαμβάνει όχι μόνο το "ευκαιριακό"[197] και άμεσο κόστος, αλλά και το επιτόκιο του κόστους αυτού. Καθυστερημένες επενδύσεις συνεπάγονται και υψηλότερο κόστος (ευκαιρίας), διότι οι χαμένες ωριαίες αμοιβές είναι υψηλότερες.
- Υποτίθεται ότι ο εργαζόμενος έχει πλήρη γνώση όλων αυτών των παραγόντων και υπολογίζει ποια επιλογή θα του μεγιστοποιήσει την παρούσα αξία.

Ο G. Becker (1964), διατύπωσε την εξής συναρτησιακή σχέση:

$$Yji = Xji + \sum_{t=o}^{j-1} rtiCti \qquad (44)$$

Το εισόδημα (Yji) που απολαμβάνει το άτομο i την χρονική περίοδο j εκφράζεται ως το άθροισμα της αποδοτικότητας όλων των προηγούμενων επιλογών επένδυσης (Cti)[198] και του τμήματος εκείνου που προσδιορίζεται από τις έμφυτες ικανότητες (Xji). Η απόδοση από την επένδυση (rti), μπορεί να είναι ίδια για όλα τα άτομα (=r) και σε περίπτωση που Xji= Yo, τότε η συνάρτηση (44), αποτελεί μια ειδική περίπτωση της συνάρτησης (43). Η γενική

---

[196] Δηλαδή από μια απασχόληση δίχως την δυνατότητα του OJT, η οποία όμως θα είναι υψηλότερη (οχι αναγκαία) της αρχικής απασχόλησης με OTJ.
[197] Δηλαδή το εισόδημα που χάνεται την περίοδο που το άτομο εκπαιδεύεται.
[198] Εδώ πρόκειται για τις συνολικές επενδύσεις που μπορεί να αφορούν την εξειδίκευση, την μετακίνηση κ.λπ.

εφαρμογή που έχει η συνάρτηση (44) έγκειται στο ότι η διανομή του εισοδήματος δεν εξαρτάται μόνο από τις δαπάνες Cti, αλλά και από τις αποδόσεις που προέρχονται από τις δαπάνες αυτές.

Σε περίπτωση που οι ικανότητες του ατόμου (X) και οι δαπάνες επένδυσης (C) είναι σταθερές τότε τα εισοδήματα θα διέφεραν μόνο ως προς την παράμετρο rti, η οποία στην συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί ως κάποιος δείκτης "ικανότητας". Διαφοροποιήσεις στην ικανότητα αυτή δημιουργούν μεγαλύτερο χάσμα στις αμοιβές. Παράδοξα, η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, αν και βασίζεται σε υποθέσεις ατομικής επιλογής, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι σημαντικές διαφορές στα εισοδήματα από εργασία[199], προέρχονται από διαφορές στις εξωγενώς προσδιοριζόμενες ικανότητες.

Τα συμβατικά υποδείγματα καθορισμού του εισοδήματος των ατόμων, που έχουν παρουσιαστεί μέχρι στιγμής είναι μερικής προσέγγισης. Οι εισοδηματικές ανισότητες προσδιορίζονται δηλαδή αποκλειστικά από τις δεξιότητες (supply of skill side). Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις προσπαθειών της διασύνδεσης δύο ή περισσοτέρων προσεγγίσεων με στόχο να καλυφθεί και η πλευρά της ζήτησης. Όλες σχεδόν οι προσπάθειες ενσωμάτωσης παραγόντων ζήτησης έχουν κατευθυνθεί προς την θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου[200]. Οι προσεγγίσεις αυτές βασίζονται σε δύο θεμελιώδεις αρχές: α) Η ζήτηση εργασίας προσδιορίζεται με βάση τη θεωρία της οριακής παραγωγικότητας – βασισμένη στη συμπεριφορά μεγιστοποίησης των εργοδοτών– και β) τη θεωρία της προσφοράς εργασίας βασισμένη στην μεγιστοποίηση της χρησιμότητας των εργαζομένων. Το πρώτο σημείο (α), έχει θιχτεί πολύ περιορισμένα μέχρι στιγμής.

Ο G. Becker (1967), προσπάθησε να διασυνδέσει την θεωρία των ικανοτήτων, την θεωρία κύκλου ζωής και την στοχαστική θεωρία[201] με την θεωρία της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο τονίζοντας ότι η διακύμανση των εισοδημάτων κατά την διάρκεια του κύκλου ζωής είναι ενας σημαντικός παράγοντας των εισοδηματικών ανισοτήτων. Όμως οι επενδύσεις που πραγματοποιούνται αργότερα, είναι αποδοτικές για σύντομο χρονικό διάστημα, μειώνουν την παρούσα αξία και έχουν αυξημένο (ευκαιριακό) κόστος με αποτέλεσμα το

---

[199] Ενοείται ότι πρόκειται για τα εισοδήματα κύκλου ζωής.

[200] Πρόκειται για την προσέγγιση που έχει καθοριστικά "κυριαρχίσει" και σε αυτόν τον τομέα. Από τις τρείς προσεγγίσεις που έχουμε υπόψη και οι τρείς αφορούν την διεύρυνση του ανθρώπινου κεφαλαίου.

[201] Η προσέγγιση αυτή υποθέτει ότι οι εισοδηματικές ανισότητες οφείλονται σε παράγοντες τύχης ή ευκαιρίας, οι οποίοι δεν επιδρούν συστηματικά αλλά υπόκεινται στους νόμους των πιθανοτήτων. Η επίδραση μπορεί να έχει σύντομη διάρκεια ή να έχει καθοριστική σημασία για την μελλοντική εξέλιξη του εισοδήματος. Η εκπαίδευση, οι ικανότητες κ.λπ. έχουν μειωμένη σημαντικότητα στην στοχαστική θεωρία.

συνολικό όφελος να μην είναι ουσιαστικό. Δηλαδή, αναβολή κερδοφόρων επενδύσεων περιορίζει την παρούσα αξία των αναμενόμενων απολαβών ενώ καθυστερημένες επενδύσεις γίνονται με υψηλότερο κόστος ευκαιρίας. Αν υποτεθεί ότι τα άτομα λειτουργούν με επιχειρηματικό πνεύμα, τότε κάθε δραστηριότητα που θα μπορούσε να αυξήσει την παραγωγικότητά τους εξαρτάται από την αξία της εισροής του χρόνου που απαιτείται για την αύξηση αυτή, το ανθρώπινο κεφάλαιο και τις υφιστάμενες δυνατότητες της αγοράς. Η συνάρτηση παραγωγής έχει περιόδους φθίνουσας απόδοσης με αποτέλεσμα το οριακό κόστος να έχει θετική κλίση. Η συνάρτηση ζήτησης (Zi), κάτω από τις προϋποθέσεις αυτές, συσχετίζει τις ατομικές επενδύσεις με την οριακή απόδοση κεφαλαίου (r), ενώ η συνάρτηση προσφοράς (Πi) σχετίζει το εισόδημα που προέρχεται από τέτοιες επενδύσεις με το οριακό τους κόστος, που έχει θετική φορά.

Η επένδυση που γίνεται από ένα άτομο καθώς και η οριακή και μέση απόδοση της επένδυσης αυτής και κατ' επέκταση το ατομικό εισόδημα, προσδιορίζονται ταυτόχρονα και αποτελεσματικά από το σημείο τομής-εξίσωσης των καμυλών προσφοράς- ζήτησης (Διάγραμμα 15). Η συνολική επένδυση, εντοπίζεται στα σημεία (DC). Τα εισοδήματα προσδιορίζονται από την επιφάνεια ODPC, δηλαδή την επιφάνεια που βρίσκεται κάτω από την καμπύλη ζήτησης ή είναι ίσα με το ποσόν rC, αν θεωρηθεί ότι το r είναι το μέσο ύψος ή το κατάλληλο σημείο τομής της καμπύλης ζήτησης (διάγραμμα 15).

Η ζήτηση μειώνεται ανάλογα με το μέγεθος της επένδυσης, αφ' ενός διότι τα άτομα είναι σχετικά λιγότερα και αφ' ετέρου διότι στις επιχειρήσεις (ή σε εθνικό επίπεδο) η ζήτηση εξειδικευμένων ατόμων (με υψηλό ανθρώπινο κεφάλαιο) είναι σχετικά μικρή. Αντίθετα η καμπύλη προσφοράς, έχει θετική φορά (προς τα άνω), για να διαφανεί η αυξημένη δυσκολία εξοικονόμησης και δαπάνης πόρων με σκοπό την επένδυση σε ανώτατο επίπεδο. Υπάρχουν διαφορές στις δαπάνες που γίνονται για την ίδια επένδυση. Για παράδειγμα, οι φοιτητές αφ' ενός προέρχονται από οικογένειες με διαφορετικό μέγεθος και διαφορετικά εισοδήματα. Αφ' ετέρου δεν παίρνουν όλοι κάποια σχολικά δάνεια ή επιδόματα, ούτε και πληρώνουν τα ίδια δίδακτρα. Οι διαφορές αυτές προσδιορίζονται από την διασπορά που έχουν οι καμπύλες προσφοράς.

Η διασπορά των καμπυλών Zi και Πi, μπορεί να θεωρηθεί ότι εξαρτάται από τυχαίους παράγοντες και από διαφορές στις ικανότητες ή τις άνισες ευκαιρίες εκπαίδευσης. Οι προτιμήσεις και τα κίνητρα μπορεί να επιφέρουν αύξηση της παραγωγικότητας (υψηλότερο επίπεδο Zi), καθώς και μείωση της κατανάλωσης έναντι της αύξησης των δαπανών επένδυσης. Η διασπορά που εμφανίζεται να έχουν οι καμπύλες ζήτησης οφείλεται στις άνισες ευκαιρίες προερχόμενες από τις άνισες ικανότητες που έχουν τα άτομα: η σπουδαιότητα του οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος, απομονώνεται και εμφανίζεται ως παράγοντας κόστους δηλαδή επένδυσης. Είναι προφανές ότι η κοινωνική πολιτική είναι πιο αποτελεσματική στον τομέα της προσφοράς από ότι στην ζήτηση. Με δεδομένες της καμπύλες ζήτησης, η διάχυση των ευκαιριών εκπαίδευσης (ή/και απασχόλησης) πρόκειται να μεταβάλει την διανομή της μέσης απόδοσης του κεφαλαίου (επένδυσης), με αποτέλεσμα την μεταβολή στην διανομή του εισοδήματος ή της σχέσης που επικρατεί μεταξύ επένδυσης και εισοδήματος.

Διάγραμμα 15. Σχέση Επένδυσης- Εισοδήματος (απόδοσης).

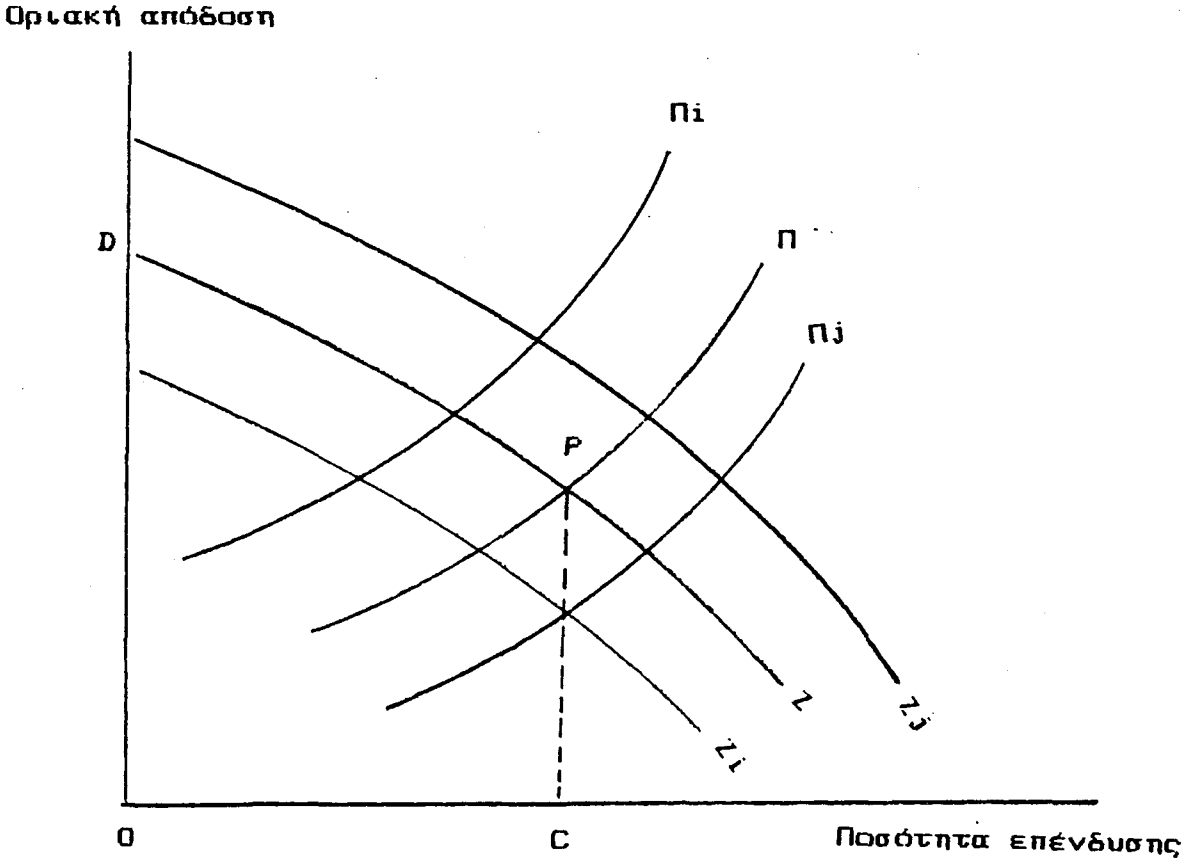

Οι παράγοντες που συνήθως σχετίζονται με τα εισοδήματα και λαμβάνονται ως είδος (δείκτες ή κατά προσέγγιση) επένδυσης είναι η ηλικία, η εκπαίδευση, η ικανότητα (μετρούμενη π.χ. με τον δείκτη επιπέδου ευφυίας, I.Q.) και οι (άνισες) ευκαιρίες ως επακόλουθο του οικογενειακού περιβάλλοντος (γνωριμίες, μέγεθος εισοδήματος κλ.π.). Όπως υποστηρίζει ο G. Becker (1967), με όση λιγότερη ακρίβεια έχει μετρηθεί η επένδυση τόσο περισσότερο προκύπτει θετική η συσχέτιση μεταξύ ικανότητας και (άνισων) ευκαιριών, σε δεδομένα επίπεδα επένδυσης. Η συσχέτιση προκύπτει ως και αρνητική στην περίπτωση που η επένδυση δεν έχει μετρηθεί με ακρίβεια. Δηλαδή οι δείκτες ευκαιριών εκπαίδευσης, γίνονται μη σημαντικοί όταν βελτιώνονται τα μέτρα υπολογισμού της επένδυσης.

Υπάρχουν βέβαια αρκετά σημεία στην προσέγγιση του G. Becker, που έχουν ασυνέπειες ή μπορούν να αμφισβητηθούν. Για παράδειγμα, σε περίπτωση που η ανισότητα στις ευκαιρίες εκπαίδευσης υπερισχύει και η συσχέτιση που έχει με τις ικανότητες είναι χαμηλή, τότε μια μείωση της άνισης κατανομής των ευκαιριών θα επιφέρει μείωση στην άνιση διανομή του εισοδήματος. Επίσης σε περίπτωση που η απόδοση από την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, είναι κατά μέσο όρο μεγαλύτερη των άλλων επενδύσεων, τότε η συνολική (μακρο) επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο μειώνει αποτελεσματικά την ανισότητα του εισοδήματος, κάτι που δεν συμβαίνει (συχνά) στην πραγματικότητα.

Η συνεισφορά του G. Becker στην ολοκλήρωση της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι ιδιαίτερα σημαντική. Αν και υποθέτει ότι η προσφορά και η ζήτηση προσδιορίζονται εξωγενώς από το σύστημα και με τον τρόπο αυτό μειώνει την ερμηνευτική του ικανότητα, εντούτοις έθεσε τα θεμέλια για την περαιτέρω διερεύνηση συμπλήρωση και ολοκλήρωση της θεωρίας. Η προσέγγιση του αποτελεί σημείο αναφοράς για τις πιο πρόσφατες και περισσότερο εμπεριστατωμένες προσεγγίσεις της νεοκλασικής θεωρίας.

Οι νεότερες τάσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου, βασισμένες στις προσεγγίσεις του G. Becker (1964, 1967), δίνουν μεγάλη έμφαση στην μετασχολική ή ενδοεπιχειρησιακή εκπαίδευση (Mincer 1974). Η συνάρτηση των αποδοχών δηλαδή, υποτίθεται ότι προσδιορίζεται από την άθροιση δύο παραγόντων. Ο πρώτος αφορά το μόνιμο εισόδημα ή τη μέση ισοδύναμη ετήσια αξία προεξόφλησης των εισοδημάτων κύκλου ζωής και ο άλλος είναι οι καθαρές επενδύσεις οι οποίες όμως δεν είναι άμεσα μετρήσιμες και εξετάζονται μέσα στα πλαίσια της προσφοράς και ζήτησης.

Τα άτομα που αποφασίζουν την συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό ή την ενδοεπιχειρησιακή εκπαίδευση, λόγω της εμπειρίας και της διάρκειας της απασχόλησης εμφανίζουν αρχικά υψηλότερα εισοδήματα από άτομα που έχουν ακολουθήσει κάποια ανώτερη ή ανώτατη βαθμίδα εκπαίδευσης. Αργότερα όμως και εφ' όσον οι μισθοί διαμορφώνονται με βάση το ανθρώπινο κεφάλαιο η κατάσταση μπορεί να αντιστραφεί. Ως εκ τούτου, η διασπορά στα εισοδήματα σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, δίνει εσφαλμένη απεικόνηση της ανισότητας σε αντίθεση με την ποιό ακριβή εικόνα δίνει το εισόδημα κύκλου ζωής. Επειδή το κεφάλαιο μεταβάλλεται συνεχώς, λόγω επενδύσεων και φθοράς, η διασπορά των εισοδημάτων σε διαφορετικά στάδια του κύκλου ζωής αποτελεί μια σημαντική πηγή

εισοδηματικής ανισότητας. Θεωρητικά, με υποθέσεις που προέρχονται από την θεωρία κύκλου ζωής, τα εισοδήματα αναμένεται να εμφανίζουν πορεία αντεστραμμένου U: αύξηση μέχρι ένα όριο ηλικίας και μετέπειτα μείωσης τους, λόγω της τάσης που επικρατεί, δηλαδή τα άτομα να επενδύουν σε νεαρή ηλικία (Mincer 1974). Αν και η ηλικία μπορεί να θεωρηθεί ότι προκαλεί φθορά στο ανθρώπινο κεφάλαιο, η παράλληλη αύξηση της με τα εισοδήματα θεωρείται ως παράγωγο εμπειρίας και συνεχούς (αυτο-) επένδυσης που όμως ακολουθεί πορεία φθίνουσας ανάπτυξης. Λόγω αύξησης του οριακού κόστους οι επενδύσεις δεν πραγματοποιούνται συνολικά μέσα σε ένα διάστημα, αλλά διενεργούνται συνεχώς και αρχίζουν να κλονίζονται όταν η απόδοση τους ολοκληρώνεται και το κόστος ευκαιρίας έχει αυξηθεί. Επειδή τα εισοδήματα βρίσκονται σε συνάρτηση με τις επενδύσεις (εμπειρία, εξειδίκευση) η πορεία αύξησης τους είναι τύπου αντεστραμμένου U. Το σημείο αναστροφής του εισοδήματος, προϋποθέτει την ύπαρξη και προσδιορισμό κάποιας συγκεκριμένης ηλικίας (ή γενεάς) στην οποία η διακύμανση του εισοδήματος θα είναι ελάχιστη.

Η μεταβλητή της ηλικίας μπορεί κατά προσέγγιση να θεωρηθεί ότι εκτιμά τον παράγοντα της εμπειρίας. Σε περίπτωση που τα εισοδήματα εκτιμηθούν ανάμεσα και μεταξύ διαφόρων γενεών, θα πρέπει κατά αντιστοιχία να εμφανίζουν ελάχιστη και μεγάλη διασπορά, ceteris paribus. Πράγματι όπως διαπιστώνει και αναφέρει ο J. Mincer (1974), μεταξύ ομοιογενών (ως προς τον παράγοντα ηλικία) πληθυσμιακών ομάδων (γενεών), τα εισοδήματα διαφέρουν σε μέγεθος, σε ρυθμό αύξησης και ως προς τις βραχυχρόνιες διακυμάνσεις που εμφανίζουν.

Η συνάρτηση των αμοιβών εργασίας, κάτω από τις προϋποθέσεις αυτές έχει ως εξής:

$$\ln Y = \ln Y_o + rEK\Pi + ft \qquad (45)$$

$$\ln Y = \ln Y_o + rEK\Pi + hH \qquad (46)$$

Η παράμερος f αφορά την απόδοση στην ενδοεπιχειρησιακής εκπαίδευσης t και η παράμετρος h αφορά την απόδοση που επέρχεται στη διάρκεια του κύκλου ζωής (ηλικία, H). Όλες οι άλλες μεταβλητές είναι παρόμοιες με αυτές της σχέσης (43). Σε περίπτωση που r=f=h, οι σχέσεις (45) και (46), είναι παρόμοιες με τη σχέση (43)[202]

Μπορούμε να πούμε, ότι η υπόθεση της μείωσης των ατομικών επενδύσεων όταν η ηλικία αυξάνει (αρνητική σχέση) και η αρνητική πορεία αύξησης του εισοδήματος, είναι η πιο συνεπής της θεωρίας. Η έλλειψη χρονολογικών σειρών ή διαστρωματικών δεδομένων ωστόσο,

---

[202] Στην σχέση (3) π.χ. έχουμε $\ln Y=\ln Yo+r(S+H)$, όπου ο παράγοντας (S+H) αντικαθιστά τον χρόνο που δαπανάται για εκπαίδευση r και H είναι τα χρόνια μετασχολικής εκπαίδευσης, αν υποτεθεί ότι αυτά μπορούν να μετρηθούν με τον ίδιο τρόπο που μετράται η εκπαίδευση. Δηλαδή οι μεταβλητές S και H μπορούν να αθροιστούν ή να διαχωριστούν.

όχι απλά δυσκολεύει τις εκτιμήσεις των εισοδηματικών προφίλ (κατά ηλικία), αλλά εμποδίζει και τον προσδιορισμό της επίδρασης των επενδύσεων στη διαμόρφωση του εισοδήματος.

Ο J. Mincer (1974), ήταν ο πρώτος που πιστοποίησε, με διαστρωματικά δεδομένα, ότι η τάση των εισοδημάτων κατά ηλικία εμφανίζεται όπως περιγράφει η θεωρία: Η αναλογία αύξησης της καμπύλης του εισοδήματος μέσα σε κάθε γενεά, είναι μια θετική συνάρτηση της επένδυσης και της απόδοσης της και διαδοχικά κάθε κοορτή λαμβάνει μεγαλύτερη ποσότητα εισοδήματος από την προηγούμενη και λιγότερη από την επόμενη. Η κλίση της καμπύλης, καθώς και το σημείο αναστροφής, εξαρτάται από το πόσο γρήγορα το ποσοστό της επένδυσης μειώνεται διαχρονικά. Η ένταση της συσσώρευσης και φθοράς της επένδυσης δεν είναι άμεσα μετρήσιμο μέγεθος, αλλά είναι σε συναρτησιακή σχέση - δεύτερου βαθμού ή τύπου αντεστραμμένου U - με την ενδοεπιχειρησιακή εκπαίδευση ή εμπειρία. Δηλαδή για να εξελιχθεί και ολοκληρωθεί περισσότερο το γραμμικό υπόδειγμα θα πρέπει να περιλαμβάνει την μεταβλητή αυτή σε μη γραμμική μορφή. Η κυρτή τάση των αμοιβών, που προκύπτει από συνδυασμό της συνάρτησης (43) με τις νεότερες υποθέσεις του J. Mincer, περιγράφεται καλύτερα αν στην συνάρτηση των αμοιβών περιληφθεί και η μεταβλητή της εμπειρίας σε δευτεροβάθμια μορφή. Ο J. Mincer, επαναπροσδιόρισε την συνάρτηση των αποδοχών με βάση τις παραπάνω πιστοποιήσεις, η οποία γίνεται ως εξής:

$$\ln Y = \beta o + \beta 1 \cdot ΕΚΠ + \beta 2 \cdot T + \beta 3 \cdot T^{2} \qquad (47)$$

Ο συντελεστής β1, αφορά την απόδοση από την εκπαίδευση. Η δευτεροβάθμια, μη γραμμική, τάση των αποδοχών αποδίδεται με το τετράγωνο της μεταβλητής της εμπειρίας (Τ). Σε περίπτωση που Τ = = α-S-6, το άτομο εργάζεται αμέσως μετά την σχολική του εκπαίδευση. Η συνάρτηση αυτή του J. Mincer, θεωρείται ως η πιο επιτυχής και συνεπής συνάρτηση που έχουν να επιδείξουν τα οικονομικά της απασχόλησης (Willis 1986), ενώ οι θιασώτες της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου περιορίζουν τις αναλύσεις τους στη συνάρτηση αυτή (Layland 1976).

Η δυναμική του παραπάνω υποδείγματος εντοπίζεται στον ικανοποιητικό τρόπο με τον οποίο ερμηνεύει την εισοδηματική διακύμανση ή διασπορά ανάλογα με την εμπειρία ή την ηλικία. Συνήθως όμως η επίδραση της ηλικίας αγνοείται, διότι υποτίθεται ότι σημαντικές μεταβολές στο επίπεδο των δεξιοτήτων επέρχονται κατά τα τελευταία χρόνια του κύκλου ζωής ή με την γήρανση. Είναι βέβαια πολύ πιθανό, νοητικές δεξιότητες να φθαρούν με την πάροδο του χρόνου ή λόγω χρόνιων ασθενιών που σχετίζονται με την ηλικία. Τα ατομικά εισοδήματα θεωρούνται ως η απόδοση του ανθρώπινου κεφαλαίου ή με άλλα λόγια των δεξιοτήτων που έχει συνολικά το άτομο.

Η θεωρητική προσέγγιση του ανθρώπινου κεφαλαίου, με τις προσθήκες που έχει δεχτεί συγκέντρωσε έναν αριθμό πλεονεκτημάτων, διότι μπορεί κανείς με σχετική ευκολία - με την μέθοδο της στατιστικής σύγκρισης - να υπολογίσει τους παράμετρους r και f και h. Εντούτοις δεν αποφεύγεται η επίδραση των μειονεκτημάτων αυτής της προσέγγισης. Πρώτον, η ελευθερία του ατόμου για την

επιλογή της επένδυσης που θα πραγματοποιήσει αποδίδεται ότι γίνεται δίχως φραγμούς. Δηλαδή υποτίθεται ότι όλοι έχουν τις ίδιες ικανότητες και ευκαιρίες εκπαίδευσης και απασχόλησης. Οι αποφάσεις των ατόμων δημιουργούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις ισορροπίας της αγοράς εργασίας. Αυτό θα ήταν εφικτό αν υπήρχε πλήρης πληροφόρηση και μακροχρόνια ισορροπία της αγοράς. Για παράδειγμα, με την εκπαίδευση που αποκτά το άτομο θα πρέπει να μπορεί να υπολογίζει την δυνητική αύξηση του εισοδήματος του για κάθε έτος της εργασιακής του ηλικίας, έστω και αν η αύξηση αυτή ήταν σε σταθερή αναλογία και δεν περιελάμβανε την πιθανότητα κάποιου έκτακτου επιπλέον.

Σε αυτή την περίπτωση εκτός από τις ελάχιστες μεταβλητές τέτοιων υποδειγμάτων, τα άτομα διαφέρουν διανοητικά και σωματικά. Έτσι η απόφαση της εκπαίδευσης με στόχο την (δυνητική) αύξηση του εισοδήματος μπορεί να μην είναι αποτελεσματική. Υπάρχουν περιορισμοί που δεν επιτρέπουν σε όλα τα άτομα να αποκτήσουν το επίπεδο και την εκπαίδευση που θα ήθελαν. Ούτε μπορεί κανείς να δανιστεί χρήματα για να σπουδάσει[203], εφ'όσον η αγορά κεφαλαίου δεν είναι τέλεια, έτσι ώστε να δανίζεται κανείς ύστερα από δική του επιλογή και προτίμηση.

Επίσης υπάρχουν φραγμοί στην αγορά εργασίας (κλειστά επαγγέλματα, μη ανταγωνιστικές ομάδες κ.ά.) οι οποίοι δεν επιτρέπουν την ελεύθερη επιλογή επαγγέλματος. Εξάλλου το οικογενειακό περιβάλλον και η οικονομική κατάσταση της πατρικής οικογένειας, έχουν σημαντικό ρόλο στην "ελευθερία" επιλογής εκπαίδευσης και επαγγέλματος.

Μία διαφορετική προσέγγιση έχει δημιουργηθεί με υποθέσεις που προέρχονται από το υπόδειγμα του εκπαιδευτικού προγραμματισμού που υποτίθεται ότι αφορά την πλευρά της ζήτησης και το ανθρώπινο κεφάλαιο που εκφράζει την πλευρά της προσφοράς (Tinbergen 1975). Υποτίθεται ότι οι εισοδηματικές ανισότητες προέρχονται από την αντινομία που επικρατεί μεταξύ της εκπαίδευσης, η οποία έχει την τάση μείωσης των ανισοτήτων αυτών και των θέσεων εργασίας που μέσα από τον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής διαδικασίας τις αυξάνουν. Ο J. Tinbergen (1975), αναφέρει ότι μόνο η απασχόληση προσδιορίζεται ενδογενώς, ενώ τα εισοδήματα καθορίζονται από τις συναρτήσεις προσφοράς και ζήτησης σε κάθε τμήμα της αγοράς εργασίας, η οποία υποτίθεται ότι δεν είναι ομοιογενής αλλά κατατμημένη σε ομοιογενείς (επαγγελματικές) ομάδες. Οι εργαζόμενοι προσφέρουν την εργασία τους σε κάποια τιμή, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους ή την επένδυση που έχουν σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Ως πιο σχετικά χαρακτηριστικά υποτίθεται ότι είναι οι γνωστικές δεξιότητες (cognitive skills), οι στάσεις απέναντι σε άλλα άτομα (φίλους, πελάτες κ.ά.), η ανεξαρτησία και η πρωτοβουλία στη λήψη των αποφάσεων κ.λπ. Επίσης σημαντική επίδραση έχουν οι ανάγκες οι οποίες προκύπτουν ανάλογα με το μέγεθος της οικογένειας ή την γενική κατάσταση της υγείας.

---

[203] Αυτό ισχύει στις περισσότερες χώρες.

Η προπαρασκευή για παραγωγική εργασία, κατά ένα μεγάλο βαθμό γίνεται από τα σχολεία ή την ενδοεπιχειρηματική εκπαίδευση, δίχως αυτό να είναι απόλυτο. Οι εργοδότες αντίστοιχα, με δεδομένες τις παραγωγικές διαδικασίες, προσφέρουν απασχόληση με σκοπό να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, μία μεταβολή για παράδειγμα στην φορολογία θα έχει επίδραση στην προσφορά, ενώ οι τεχνολογικές αλλαγές επιδρούν στην ζήτηση.

Κατά συνέπεια με την προϋπόθεση ότι τα άτομα έχουν γνώση της αξίας των χαρακτηριστικών που διαθέτουν και την ύπαρξη ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης, η διαδικασία της παραγωγής θα ήταν άριστη διότι κάθε άτομο θα εκτελούσε την εργασία που αντιστοιχεί στα προσόντα του. Επειδή όμως η κατάσταση δεν είναι άριστη, υπάρχει διάσταση μεταξύ ζήτησης και προσφοράς γεγονός που αντανακλάται στη διανομή του εισοδήματος.

Κάθε τμήμα της αγοράς εργασίας χαρακτηρίζεται από παράγοντες προσφοράς (X1) ή/και ζήτησης (X2), των οποίων η τιμή προσδιορίζεται μέσα στην αγορά. Το εισόδημα ενός ατόμου προέρχεται από την άθροιση της συνολικής τιμής αυξημένης με την ποσότητα των χαρακτηριστικών (X1, X2) που κατέχει. Οι τιμές ηο, η1, και η2, των χαρακτηριστικών αυτών προσδιορίζονται από την συνάρτηση παραγωγής Q.

$$Q = Q(N, X1, X2) \quad : \text{συνάρτηση παραγωγής, } N = \text{πληθυσμός} \qquad (48)$$

Η τιμή ισορροπίας ταυτίζεται με το εισόδημα Y. Ισχύουν δηλαδή οι εξής σχέσεις:

$$Y = F1(X1, X2) \quad : \text{συνθήκη ισορροπίας} \qquad (49)$$

$$Zd = Fd[X1(Y), X2(Y)] \quad : \text{συνάρτηση ζήτησης (Zd)} \qquad (50)$$

$$Zs = Fs[X1(Y), X2(Y)] \quad : \text{συνάρτηση προσφοράς (Zs)} \qquad (51)$$

Υποτίθεται ότι σε κατάσταση ισορροπίας πρέπει να ικανοποιείται η συνθήκη:

$$Fd[X1(Y), X2(Y)] = Fs[X1(Y), X2(Y)] \qquad (52)$$

Με άλλα λόγια η συνάρτηση (49), είναι η λύση του συστήματος (52). Η συνάρτηση αυτή (52), μπορεί να έχει την εξής γραμμική μορφή[204]:

$$Y = ηο + η1X1 + η2X2 \qquad (53)$$

Σε εμπειρικές εφαρμογές της σχέσης (49) ο J.Tinbergen (1975), χρησιμοποιεί ως παράγοντα προσφοράς (X1) την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια (κατά ηλικία ταξινομημένη) εκπαίδευση[205] . Ως

---

[204] Ο Tinbergen δεν εξηγεί με πιο τρόπο καταλήγει στην εξίσωση αυτή.

[205] Ο Tinbergen, δεν εξηγεί με πιο τρόπο καταλήγει στην τελική εξίσωση.

παράγοντας ζήτησης θεωρείται το ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στην βιομηχανία, η αναλογία απασχόλησης στον αγροτικό τομέα σε σχέση με την συνολική απασχόληση ή το κατά κεφαλή ακαθάριστο προϊόν. Υποτίθεται ότι όσο περισσότερο βιομηχανική ή λιγότερο αγροτική και κατά συνέπεια πιο πλούσια είναι μία χώρα, τόσο περισσότερη ζήτηση θα έχει η ειδικευμένη απασχόληση.

Με αυτόν τον τρόπο ο J. Tinbergen, στην ανάλυση των εισοδηματικών ανισοτήτων, έχει κάνει την προσθήκη παραγόντων ζήτησης μαζί με τους παράγοντες προσφοράς. Ωστόσο έχει δώσει μεγάλη έμφαση στον ρόλο της εκπαίδευσης ως ανασταλτικού παράγοντα της ανισότητας, αγνοώντας συστηματικά άλλους παράγοντες (προσωπικότητα κ.λπ.), την σπουδαιότητα των οποίων δεν αμφισβητεί. Επίσης έχει κάνει την παραδοχή ότι η αγορά εργασίας δεν είναι ομοιογενής. Υποθέτει δηλαδή ότι οι παράγοντες προσφοράς και ζήτησης διαφοροποιούνται διαχρονικά, ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες ή περιοχές σε μια χώρα. Με βάση την υπόθεση αυτή εφαρμόζει το υπόδειγμα προσφοράς και ζήτησης για τον υπολογισμό της ανισότητας ανάμεσα στις διάφορες πολιτείες των Η.Π.Α. και των περιφερειών του Καναδά. Σε καμμία περίπτωση, όμως ο J.Tinbergen, δεν εφαρμόζει το υπόδειγμα του σε υποαγορές της αγοράς εργασίας. Επειδή ουσιαστικά εκτιμά μια τιμή (εισόδημα) για την εργασία, μάλλον αναφέρεται σε μια αγορά εργασίας.

Ο H.F. Lydall (1979) τόνισε ότι τα εισοδήματα των ατόμων δεν εξαρτώνται μόνο από το ανθρώπινο κεφάλαιο, αλλά και από τις ευκαιρίες για απασχόληση, δηλαδή τις υφιστάμενες θέσεις ταξινομημένες κατά επίπεδο αμοιβών και προοπτικές εξέλιξης, οι οποίες καλύπτουν την πλευρά της ζήτησης της αγοράς εργασίας.

Ο S. Rosen (1972) έχει προσπαθήσει να διατυπώσει το ανθρώπινο κεφάλαιο με επίκεντρο τις διαφορές μεταξύ απασχολήσεων και διαφορετικών ευκαιριών εκμάθησης. Στο υπόδειγμα που χρησιμοποιεί, κάθε απασχόληση προσφέρει τη δυνατότητα κάποιου συνδυασμού τρέχοντος εισοδήματος και εκπαίδευσης και υποτίθεται ότι στις ανταγωνιστικές αγορές θεσπίζεται κάποιο πρίμ σε θέσεις στις οποίες "θυσιάζεται" μεγαλύτερη ποσότητα επένδυσης. Αντίθετα σε απασχολήσεις στις οποίες υπάρχουν περισσότερες πιθανότητες εκμάθησης οι μισθοί είναι αρχικά χαμηλοί ενώ η "τιμή" των ευκαιριών εκπαίδευσης αφορά τη μέγιστη δυνατή δυνατή εκπαίδευση που μπορεί να πάρει ένα άτομο και είναι ενιαία για τον καθένα. Αυτοί που θεωρούν ότι κατέχουν ικανότητες εκμάθησης έχουν την τάση να επενδύουν σε απασχολήσεις με μεγάλες δυνατότητες επιμόρφωσης και κατάρτησης, διότι η παραγωγικότητά τους και ο μισθός τους μελλοντικά θα αυξηθεί. Με τις υποθέσεις αυτές ο S. Rosen (1972) επεξηγεί τα ηλικιακά "προφίλ" των αμοιβών και την υπεροχή αυτών που έχουν μεγαλύτερη ποσότητα επένδυσης.

Ωστόσο η ερμηνεία αυτή μας επαναφέρει στο αρχικό θεωρητικό ερώτημα: Πώς μπορούν οι εργοδότες να χρησιμοποιούν τα χρόνια εμπειρίας ως δείκτη παραγωγικής δυναμικότητας όταν διαφορετικά άτομα στην ίδια θέση διαθέτουν διαφορετικές ποσότητες ανθρώπινου κεφαλαίου; Στο απλό υπόδειγμα του ανθρώπινου κεφαλαίου έχουμε τα έτη σπουδών και τα έτη OJT τα οποία μπορούσαν να αθροιστούν (τρέχον συν δυνητικό εισόδημα ή τρέχον εισόδημα μείων το κόστος

εκπαίδευσης κ.λπ.) αλλά τώρα έχουμε διαφορετικές ποσότητες ανθρώπινου κεφαλαίου που περιπλέκει ακόμη περισσότερο τα πράγματα.

Ουσιαστικά πρόκειται για τη μεγαλύτερη αδυναμία που εμφανίζει το υπόδειγμα διότι υποτίθεται ότι υπάρχει μία περιορισμένη ποσότητα ανθρώπινου κεφαλαίου με την απόκτηση της οποίας το άτομο απολαμβάνει υψηλότερη τιμή από τις υπηρεσίες που προσφέρει. Μπορεί όμως κανείς να υποθέσει ότι η εκπαίδευση συσχετίζεται με την παραγωγικότητα δίχως ουσιαστικά να συνεισφέρει τίποτα σε αυτή. Οι εργοδότες ελλείψη άλλης πληροφόρησης σχετικά με τις ικανότητες, την διαγωγή, την εκτέλεση καθηκόντων, την αξιοπιστία κ.ά. χρησιμοποιούν τα έτη τυπικής εκπαίδευσης ως "screening device". Σε περίπτωση που τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν και χαρακτηριστικά της παραγωγικότητας σε μια ιεραρχικά δομημένη απασχόληση και το σύστημα εκπαίδευσης λειτουργεί πολύ καλά στο να απορρίψει ή να ξεχωρίσει τα άτομα που στερούνται αυτών των χαρακτηριστικών-δεξιοτήτων, τότε θα προκύψει υψηλή συσχέτηση μεταξύ εκπαίδευσης και μελλοντικού εισοδήματος. Ωστόσο η εκπαίδευση δεν έχει κάποια ουσιαστική συνεισφορά στην παραγωγικότητα διότι η επένδυση οφελεί στο να έχει το άτομο σταθερή και υψηλά αμοιβόμενη απασχόληση και δίχως να έχει σχέση με τον τρόπο που εκτελούνται τα καθήκοντα της απασχόλησης δεν είναι σίγουρο ότι αυξάνει το συνολικό απόθεμα παραγωγικών πόρων.

Βέβαια δεν μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι η εκπαίδευση δεν συνεισφέρει στην ικανότητα των εργαζομένων να παράγουν αγαθά και υπηρεσίες που οφελούν τους εργοδότες, διότι μέσω αυτής μεταδίδονται ιδιότητες χρήσιμες για τις ιεραρχημένες απασχολήσεις που χαρακτηρίζονται από λεπτομερή κατάτμηση και αξιοποίηση των χαρακτηριστικών αυτών. Εκτός αυτού υπάρχουν και εμπειρικές "δικαιώσεις". Για παράδειγμα συχνά έχει παρατηρηθεί ότι η απόδοση από ένα επιπρόσθετο έτος σπουδών είναι μεγαλύτερη όταν το έτος αυτό είναι σε μεταπτυχιακές σπουδές και αφορά άτομα όπως οι μαύροι στις Η.Π.Α. (Andrisani 1973, σ. 81). Επίσης σε πολλές χώρες υπάρχει μακροχρόνια αύξηση της ζήτησης σε εργαζομένους με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. Τέλος η απόδοση εμφανίζεται χαμηλότερη σε άτομα διαφορετικού φύλου, φυλής κ.ά. και δύσκολα οι διακρίσεις αυτές μπορούν να ενσωνατωθούν σε μια θεώρηση βάση της οποίας θα αποτελεί η εκπαίδευση ως σπάνιος παραγωγικός παράγοντας.

Μάλλον πρόκειται για μια θεωρία με βάση την οποία οι εργοδότες, εν απουσία κάποιου τρόπου (χαμηλού κόστους) υπολογισμού της (δυνητικής) παραγωγικότητας, χρησιμοποιούν εύκολα παρατηρήσημα ατομικά χαακτηριστικά όπως η εκπαίδευση, η ηλικία, το φύλο, η φυλή, η οικογενειακή κατάσταση κ.ά. για να προδικάσουν την παραγωγική ικανότητα.

Σε πρόσφατες θεωρητικές τάσεις, γνωστές ως signalling models, υποτίθεται ότι οι εργοδότες γνωρίζουν τι ζητούν - παραγωγικότητα- αλλά είναι αβέβαιοι στο να προσδιορίσουν τα χαρακτηριστικά που αντιστοιχούν στους εργαζόμενους ή/και δεν γνωρίζουν ποιους συνδυασμούς χαρακτηριστικών είναι πιο αποδοτικοί. Μετά από παρατήρηση υποτίθεται όμως ότι μπορούν να προσδιορίσουν τους παραγωγικότερους. Πρόκειται δηλαδή για ένα "ρίσκο" που σχετίζεται με τη χρονική αυτή υστέρηση εκτίμησης της παραγωγικής δυνατότητας των εργαζομένων. Τα χαρακτηριστικά που δεν μπορεί να μεταβάλλει ο

εργοδότης (φύλο, φυλή κ.ά.) θεωρούνται ως δείκτες ενώ άλλα που μπορούν να αναλλαχθούν θεωρούνται ως σημεία (signals). Με διάφορους συνδυασμούς δεικτών και σημείων υποτίθεται ότι ο εργοδότης μπορεί να εκτιμήσει την παραγωγικότητα των εργαζομένων και να οριοθετήσει τον μισθό τους. Με δεδομένο το επίπεδο των μισθών σε διαφορετικά "σημεία" οι εργαζόμενοι θα αποκτήσουν την ποσότητα (σημείων) που μεγιστοποιεί τη διαφορά προσφερόμενης αμοιβής και κόστους απόκτησης. Η ισορροπία επιτυγχάνεται όταν οι προσδοκίες των εργοδοτών για την παραγωγικότητα των ατόμων επιβεβαιώνονται. Υποτίθεται δε ότι η εκπαίδευση λειτουργεί ως "σημείο" μόνο στην περίπτωση που τα πιο παραγωγικά άτομα έχουν χαμηλότερο κόστος μάθησης.

Με τον τρόπο αυτό η διάκριση κατά φύλο, ηλικία, φυλά κ.ά. γίνεται ένα ξεχωριστό τμήμα της θεωρίας. Αν οι εργοδότες προσδοκούν ότι οι γυναίκες (ή κάποια μειονότητα) θα έχουν χαμηλότερη παραγωγικότητα τοποθετούν υψηλότερα τις απαιτήσεις που έχουν για το επίπεδο της εκπαίδευσης. Πρακτικά μπορούν να θέτουν τις απαιτήσεις τους τόσο υψηλά όσο είναι απαραίτητο να μείνουν κάποιες ανεπιθύμητες ομάδες έξω από κάποια συγκεκριμμένη απασχόληση ή και από την αγορά εργασίας στο σύνολο της .

Το υπόδειγμα αυτό είναι ιδιαίτερα ελκυστικό για τους θιασώτες της ορθόδοξης θεώρησης, διότι κατά κάποιο τρόπο ερμηνεύει καταστάσεις διακρίσεων συνεπείς προς τις αρχές της ελεύθερης επιλογής και της μεγιστοποίησης των κερδών κάτι το οποίο είχε θεωρηθεί ως "ανωμαλία" στις αρχικές θεωρήσεις του ανθρώπινου κεφαλαίου.

Η θεωρία της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο και η επιλογή μεταξύ εργασίας και ελεύθερου χρόνου[206] είναι ίσως τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα της προσφοράς εργασίας, διότι προσδιορίζουν την εξειδίκευση ή το επάγγελμα που ασκεί το άτομο (δηλαδή το είδος απασχόλησης που έχει προσφερθεί)[207]. "Ταιριάζουν" με την θεωρία της γονιμότητας όχι απλά διότι προέρχονται από την ίδια συγγραφική μήτρα ή σχολή (Becker, Willis κ.ά.) αλλά διότι επικεντρώνονται στην διάθεση και το κόστος του χρόνου της γυναίκας κάτι το οποίο μέχρι πρόσφατα αγνοούσε η οικονομική θεωρία.

Η συζήτηση για την επίδραση της ικανότητας στις αμοιβές εργασίας πήρε μεγάλες διαστάσεις στο πτώτο ήμιση της δεκαετίας του 1970, λόγω της διένεξης γύρω από τον προσδιορισμό των έμφυτων και επίκτητων (ή περιβαλλοντικών) ικανοτήτων[208]. Σύμφωνα με μία άποψη οι ανισότητες ερμηνεύονται με βάση τις κληρονομικές άνισες ικανότητες, ενώ μία άλλη έδινε έμφαση και στο κοινωνικό

---

[206] Πρόκειται να γίνει σύντομη αναφορά στο κεφάλαιο της γονιμότητας.

[207] Αντίθετα ο τομέας της ζήτησης δεν έχει κάποιο αντιπροσωπευτικό υπόδειγμα.

[208] Σύγκρινε με κεφάλαιο 6.7 και την υπόθεση του Easterlin.

περιβάλλον (background)[209]. Οι νεοκλασικοί αιτιολογούν την αδυναμία τους να ερμηνεύσουν ένα μεγάλο μέρος της συνολικής διακύμανσης των ατομικών εισοδημάτων με βάση την εκπαίδευση, στην άνιση κατανομή των ικανοτήτων αυτών ή τις ατέλειες της αγοράς.

Συνοψίζοντας αναφέρουμε ότι υπάρχουν τρείς διαφορετικές διατυπώσεις για το υπόδειγμα της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Στην πρώτη από αυτές το άτομο, αποφασίζει ορθολογιστικά για την συσσώρευση ανθρώπινου κεφαλαίου, επιλέγοντας μεταξύ διαφορετικών απασχολήσεων με διαφορετικές ευκαιρίες εκπαίδευσης και εισοδήματος. Αν η εκπαίδευση που του παρέχεται είναι γενική, τότε η αμοιβή του θα είναι ίση με την αμοιβή που λαμβάνει από την επιχείρηση μείον το κόστος της εκπαίδευσης, δηλαδή το εισόδημα που το άτομο χάνει μέχρι να ολοκληρωθεί ο κύκλος της εκπαίδευσης. Στην δεύτερη προσέγγιση, τα άτομα αποφασίζουν ορθολογιστικά όχι για την άριστη απασχόληση, αλλά για για την άριστη κατανομή του εργάσιμου χρόνου (time allocation) μεταξύ εργασίας και εκπαίδευσης ή επένδυσης. Στην τρίτη περίπτωση, τα άτομα , υποτίθεται ότι μαθαίνουν πώς να εργάζονται, δηλαδή αποκτούν εμπειρία και δαπανούν τον χρόνο τους στον τομέα που έχουν την εμπερία αυτή, η οποία υποτίθεται ότι είναι ενα (υπο-) παράγωγο της εργασίας. Τέλος η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου συμπληρώνεται με "νομιμοποίηση" των κατά φύλο, φυλή κ.ά. διακρίσεων της αγοράς εργασίας ενώ διασυνδέεται με τη λειτουργιστική θεωρία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Η κριτική που ασκείται στη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, προέρχεται μέσα από τις θεωρίες της κατατμημένης αγοράς εργασίας και εστιάζεται κύρια στον παράγοντα της εκπαίδευσης[210]. Οι Bowels και Gintis (1976), αναφέρουν ότι ο στόχος της σχολικής εκπαίδευσης είναι η κοινωνικοποίηση. Τα σχολεία "πλάθουν" τους μαθητές στην ανταπόκριση των απαιτήσεων στην εκκίνηση συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας και την οικονομική ιεραρχία. Για τους μαθητές από χαμηλές εισοδηματικές τάξεις με την απόκτηση ενος υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης η πιθανότητα να απασχοληθούν στον πρωτογενή τομέα[211] αυξάνει ενώ για αυτούς του δευτερογενή περιορίζεται. Οι εργοδότες μπορεί επίσης να επιθυμούν άτομα από χαμηλές εισοδηματικές τάξεις για να αποφύγουν την οργάνωση και τη δημιουργία συντεχνιών.

---

[209] Υποτίθεται ότι ανάλογα με το οικογενειακό περιβάλλον, διαμορφώνεταται ένα μέρος της "ποιότητας" ή της ατομικής ικανότητας-δεξιότητας. Ο Becker (1964,1965) υποστηρίζει π.χ. ότι οι γονείς μπορούν να επηρεάσουν την (μη βιολογική) ποιότητα με περισσότερο χρόνο την διαπαιδαγώγησή του, περισσότερες δαπάνες για εκπαίδευση κ.λπ., επηρεάζοντας- βελτιώνοντας τις ατομικές ικανότητες.

[210] Η λειτουργιστική θεωρία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης έχει επίσης δεχτεί (μαρξιστική) κριτική (βλέπε Σακέλλης 1988).

[211] Βλέπε κεφάλαιο 10.

Εκτός από αυτά ο Sahota (1978), αναφέρει συνοπτικά τα εξής σημεία κριτικής:
- Ένα άτομο δύσκολα εκτιμά με ακρίβεια την παρούσα αξία των μελλοντικών κερδών της επένδυσης.
- Αναλύονται οι παράγοντες της συνάρτησης των αμοιβών δίχως να αιτιολογούνται οι αιτίες της ανθρώπινης επένδυσης.
- Πρόκειται για μία θεωρία που αναπτύχθηκε τμηματικά, δίχως να έχουμε πλήρη επίγνωση της τελικής της μορφής και της ερμηνευτικής της ικανότητας.
- Η εκπαίδευση δεν είναι παράγοντας μείωσης της ανισότητας αλλά έχει στόχο να διαφυλάξει τις υπάρχουσες ταξικές διαφορές με την δημιουργία ενός πολυάριθμου και μορφωμένου εργατικού δυναμικού. Ή μπορεί να χρησιμοποιείται ως "φίλτρο" σύμφωνα με το οποίο οι εργοδότες ταξινομούν το εργατικό δυναμικό. Οι πιο παραγωγικοί από αυτούς επιλέγονται και αμοίβονται καλύτερα από τους υπόλοιπους.

Η νεοκλασική θεωρία έχει και άλλες θεωρητικές συμβολές, οι οποίες προσπαθούν να καλύψουν πολλά αδύνατα σημεία τα οποία έχουν γίνει αποδέκτες έντονης κριτικής. Παρακάτω παρουσιάζεται η προσέγγιση των συλλογικών συμβάσεων και το υπόδειγμα της αναζήτησης εργασίας και της αποδοτικότητας των μισθών.

9.2. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΩΝ, ΤΗΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΠΟΔΟΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΜΙΣΘΟΥ

Η προσέγγιση των συλλογικών συμβάσεων καλύπτει την πλευρά εκείνη της νεοκλασικής προσέγγισης, η οποία προϋποθέτει ότι η ατελής πληροφόρηση θεωρείται και λαμβάνεται ως ένα είδος κινδύνου (ρίσκου) για μελλοντικά γεγονότα και πάνω απ' όλα μεταβολές στους μισθούς. Υποτίθεται ότι οι εργοδότες και οι εργαζόμενοι συνάπτουν άτυπες συμφωνίες για επί μέρους ή για όλες τις πλευρές των σχέσεων της εργασίας (π.χ. για μισθούς, για το ασφαλιστικό, για τις θέσεις ή τον χρόνο εργασίας). Για να μειωθεί η ανασφάλεια της θέσης εργασίας που καλύπτει ο εργαζόμενος συμφωνούνται οι ελάχιστοι μισθοί, δηλαδοί οι μισθοί που αναμένεται να αντιστοιχούν στην οριακή παραγωγή (ή το οριακό προϊόν) της εργασίας. Η σύναψη τέτοιων συμβάσεων θεωρείται ως πλεονέκτημα για τον απασχολούμενο, διότι οι μισθοί αποτελούν ένα είδος ασφάλειας κατά των απολύσεων, ενώ η απασχόληση του τυπικά είναι πιο μόνιμη.

Με μία τέτοια ανταλλαγή τοποθετούνται και οι δυο πλευρές καλύτερα. Δηλαδή η ακαμψία των μισθών είναι πλεονεκτική και για τις δύο πλευρές. Οι συμμετέχοντες δεν είναι πλέον ουδέτεροι κινδύνου. Οι εργοδότες συμπεριφέρονται ως να έχουν αποφύγει τον κίνδυνο, ενώ αυτοί που ζητούν ή έχουν εργασία είναι τουλάχιστον σε μία ουδέτερη κατάσταση, σε σχέση με τα αναμενόμενα καλά ή κακά αποτελέσματα της αγοράς, γιαυτό και δεν προβλέπουν μια μελλοντική πτώση των μισθών.

'Οταν παρουσιάζεται υπερ-προσφορά στις αγορές αγαθών ακολουθούν ποσοτικές αντιδράσεις αντί αντιδράσεις στο επίπεδο των τιμών (π.χ. μερική απασχόληση αντί πτώση των μισθών). Αντίθετα όταν παρατηρούνται δυσκολίες στην διάθεση αγαθών καθυστερούν οι απολύσεις, ως ποσοτικές προσαρμογές ή γίνονται επιλεκτικά. Απολύσεις πάνω απ' όλα πλήττουν άτομα που εργάζονται σε επιχειρήσεις με μη ειδικευμένο ανθρώπινο κεφάλαιο, οι οποίοι για τον λόγο αυτό διαθέτουν τις λιγώτερες προϋποθέσεις στην σύναψη των συμβάσεων. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται και μία κατάτμηση του προσωπικού και της αγοράς εργασίας.

Σε μία ανοδική πορεία της ζήτησης αγαθών οι επιχειρήσεις κατ' αρχάς αντιδρούν με υπερωρίες και με τον τρόπο αυτό μετατίθεται η πτώση της ανεργίας. Σε περίοδο ύφεσης ποσοτικές προσαρμογές υπό την μορφή νέων προσλήψεων ακολουθούν μόνο με καθυστέρηση, ασυμμετρικά προς τα άτομα που ζητούν εργασία. Σε περίοδο ανάκαμψης οι επιχειρήσεις προσλαμβάνουν εργατικό δυναμικό και με υψηλότερους μισθούς.

Ως θεωρία της ανεργίας, η προσέγγιση των συμβάσεων, είναι μόνο περιορισμένης χρησιμότητας αν και "επιτρέπει" την ακούσια ανεργία (που ταιριάζει στην Κεϋνσιανή θεωρία). Οι υποθέσεις για τους κινδύνους της αγοράς εργασίας, γίνονται ad hoc και είναι όχι επαρκώς εμπειρικά θεμελιωμένες.

Το υπόδειγμα της αναζήτησης εργασίας εγκαταλείπει, τη μη ρεαλιστική υπόθεση της ομοιογένειας του εργατικού δυναμικού και των θέσεων εργασίας, της ενιαίας αμοιβής καθώς και της απόλυτης

διαφάνειας και τέλειας πληροφόρησης της αγοράς εργασίας. Αντί αυτού, αναλύεται η ατομική συμπεριφορά της διαδικασίας αναζήτησης των ορθολογικά συμμετασχόντων στην αγορά.

Η ανάλυση αλλαγών της εργατικής θέσης αποτελεί το επίκεντρο των θεωριών αυτών. Αυτή η ουσιαστική εναλλαγή της θεωρίας, προσπαθεί να δώσει μια θεωρητικά αποφασιστική θεμελίωση, συμπεριλαμβάνοντας το κόστος της πληροφόρησης (αναζήτησης) στην πλευρά των επιχειρηματιών καθώς και την άριστη αξίωση για μισθό, από την πλευρά των εργαζομένων (οι εξ' ορισμού ατελώς πληροφορημένοι).

Κύριος σκοπός της αναζήτησης είναι η αύξηση του μισθού με την αλλαγή της θέσης εργασίας. Το υπόδειγμα ξεκινά από τις εξής βασικές υποθέσεις:

- Το άτομο που ζητά εργασία συνήθως είναι άνεργο, δεν απολαμβάνει επιδόματα ή παροχές ανεργίας, είναι ουδέτερος κινδύνου και δεν έχει χρονικές προτιμήσεις.
- Οι θέσεις εργασίας, διακρίνονται αποκλειστικά από το μέγεθος του μισθού. Με σταθερό το κόστος αναζήτησης η διανομή του εισοδήματος, γίνεται μέσω της διαδικασία ζήτησης εργασίας.
- Μια προσφορά θέσης εργασίας γίνεται αποδεκτή όταν ένα προκαθορισμένο επίπεδο μισθολογικής αξίωσης είναι υποεκτιμημένο, δηλαδή είναι κατώτερο του πραγματικού επιπέδου.

Η διεύρυνση του υποδείγματος της αναζήτησης εργασίας, βασίζεται σε διάφορες παραλλαγές των παραπάνω υποθέσεων. Για παράδειγμα μπορεί η αναζήτηση εργασίας να γίνεται δίχως να είναι το άτομο άνεργο ή να είναι τύπου αναζήτησης καλύτερης θέσης μέσα στην ίδια την επιχείρηση (on the job search), αλλά από καθαρά καλύτερης μισθολογίας λαμβάνοντας άποψη την χρησιμοποίηση του ελεύθερου χρόνου, την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο και τις εξωτερικές επιδράσεις.

Γενικά ισχύει ότι όσο χαμηλό είναι το κόστος αναζήτησης και όσο υψηλότερος είναι ο αναμενόμενος μισθός, τόσο περισσότερο διαρκεί η αναζήτηση και το αντίθετο. Η χρονική διάρκεια της (αναγκαστικά περιορισμένης) διαδικασίας αναζήτησης, εξαρτάται από το άμεσο κόστος της πληροφόρησης καθώς και από το ευκαιριακό κόστος, δηλαδή το εισόδημα που το άτομο χάνει κατά τον χρόνο αναζήτησης ή του εισοδήματος το οποίο προέρχετοι (χάνεται) από την απώλεια της θέσης εργασίας. Σημαντικό ρόλο παίζει και η ύπαρξη των παροχών στήριξης στις περιπτώσεις της ανεργίας. Όσο υψηλότερες είναι οι παροχές αυτές, σε σχέση με το εργατικό εισόδημα, τόσο σε μεγαλύτερη χρονική διάρκεια μπορεί να "τραβήξει" η διαδικασία της αναζήτησης του άνεργου. Καταγγελίες συμβάσεων στις υφιστάμενες θέσεις εργασίας, γίνονται εκούσια, ενώ αποκλίσεις δεν περιλαμβάνονται στο υπόδειγμα αυτό.

Ένα κεντρικό πρόβλημα συνίσταται στο ότι υπάρχει τριβή στην ανεργία, η οποία παράγεται από τις ατέλειες της πληροφόρησης και τα προβλήματα προσαρμογής. Ως ανεργία, στο υπόδειγμα ερμηνεύεται η ύπαρξη ακούσιας και πάνω απ' όλα με μεγάλη διάρκεια μαζική ανεργία, ένεκα των ατελειών της ζήτησης (όπως και στην Κεϋνσιανή θεωρία) η οποία όμως δεν επεξηγείται επαρκώς σε αυτήν την περίπτωση.

Οι προτάσεις πολιτικής που γίνονται με βάση την προσέγγιση αυτή, στοχεύουν μονόπλευρα στην καλυτέρευση της διάθεσης και διάχυσης πληροφοριών και μείωση της χρονικής διάρκειας της αναζήτησης απασχόλησης, δηλαδή στην αντιμετώπιση της ανεργίας τριβής.

Το υπόδειγμα της αποδοτικότητας του μισθού, υποστηρίζει ότι οι συμβάσεις απασχόλησης δημιουργούνται εξ' αιτίας των ιδιαιτεροτήτων στις σχέσεις εργασίας και είναι σχετικά περιορισμένης χρησιμότητας όταν εξετάζεται το θέμα της απόδοσης της εργασίας. Στην πραγματικότητα οι πραγματικοί μισθοί έχουν την δυνατότητα να βρίσκονται πάνω από τους μισθούς ισορροπίας της νεοκλασικής προσέγγισης, διότι οι επιχειρηματίες δεν είναι πρακτικά σε θέση να ελέγχουν πλήρως την απόδοση της εργασίας. Γιαυτό προσπαθούν με αυξήσεις στους μισθούς πάνω από ότι είναι νόμιμο (ή τους μισθούς ισορροπίας), να δελεάσουν και να παροτρύνουν τους εργαζόμενους έτσι ώστε να αριστοποιήσουν την αποδοτικότητα.

Έτσι οι υψηλοί μισθοί εκπληρώνουν την λειτουργία ερεθίσματος της άριστης απόδοσης και όχι της καλύτερης διανομής του εισοδήματος. Ουσιαστικά έχουν στόχο να προσελκύσουν αξιόλογο εργατικό δυναμικό και θέτουν τα θεμέλια για καλή εργασιακή ηθική, υποταγή στα συμφέροντα της επιχείρησης και καλή ή άριστη αποδοτικότητα.

9.3. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Υποστηρίζεται ότι η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου, μπορεί να επεξηγήσει την άνιση διανομή εισοδήματος μεταξύ φύλων ή άλλων διακρίσεων της αγοράς εργασίας, ηλικίας, θέσης απασχόλησης καθώς και μεταξύ διαφορετικών περιφερειών (Mincer 1970· Chiswick 1974· Sahota 1978).

Ο M. Chiswick (1974), ήταν ο πρώτος που διατύπωσε και εφάρμωσε την θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου σε περιφερειακό επίπεδο. Η βασική συνάρτηση που χρησιμοποιεί για την επεξήγηση των περιφερειακών εισοδηματικών ανισοτήτων, ενσωματώνει την απασχόληση (εργάσιμες εβδομάδες) και το ανθρώπινο κεφάλαιο[212]. Όπως υποστηρίζει, το ανθρώπινο κεφάλαιο πολύ δύσκολα αποτιμάται σε (οικονομικές) μονάδες. Γιαυτό τα χρόνια σχολικής εκπαίδευσης και η μετασχολική εξάσκηση ή εμπειρία που έχει αποκτηθεί από την συμμετοχή στην αγορά εργασίας, χρησιμοποιούνται ως δείκτες προσδιορισμού του περιφερειακού εισοδήματος από εργασία, το οποίο είναι θετικά συσχετισμένο με τις μεταβλητές αυτές.

Με βάση τις υποθέσεις αυτές ο Chiswick προσπαθεί να ερμηνεύσει (α) τις ατομικές διαφοροποιήσεις των εισοδημάτων μέσα σε κάθε περιφέρεια (ενδοπεριφερειακή ανισότητα) και (β) τις διαπεριφερειακές διαφοροποιήσεις στην σχετική ανισότητα των

---

[212] Δηλαδή η συνάρτηση έχει τον τύπο: $E(t)=E[H(t), K(t)]$, που περιγράφεται στο προηγούμενο κεφάλαιο (9).

εισοδημάτων (διαπεριφερειακή ανισότητα). Το υπόδειγμα του επεξηγεί πάνω από το 85% των διαπεριφερειακών ανισοτήτων και περίπου το 80% της συνολικής ανισότητας, ενώ όλες οι μεταβλητές που χρησιμοποιεί έχουν θετική και σημαντική επίδραση στη διανομή του εισοδήματος.
Η συνάρτηση που χρησιμοποιήθηκε εμπειρικά για κάθε μια περίπτωση ήταν:

$$\ln Y_{\text{εκπ.}i} = \ln Yo + (r_i)\text{ΕΚΠ}i + U_{\text{εκπ.}i} \quad (54)$$

$$\ln Y_{\text{εκπ.}i} = \ln Yo + r\text{ΕΚΠ}i + U_{\text{εκπ.}i} \quad (55)$$

'Οπου:
$Y_{\text{εκπ.}i}$ = Εισόδημα από εργασία, ανάλογα με τα χρόνια εκπαίδευσης στην περιφέρεια i
Yo = Δαπάνες επένδυσης (εκπαίδευσης)
ΕΚΠi = Χρόνια εκπαίδευσης, στην περιφέρεια i
$U_{\text{εκπ.}i}$ = residual factor
r_i = Ποσοστό απόδοσης της επένδυσης (rate of return), στη περιφέρεια i.

Ουσιαστικά ο Chiswick, χρησιμοποιεί το απλό αυτό υπόδειγμα αν και δεν παραγνωρίζει την σπουδαιότητα παραγόντων όπως η μετακίνηση πληθυσμού προς τις αναπτυγμένες περιφέρειες. 'Οπως υποστηρίζει ένα μεγαλύτερο ποσοστό εσωτερικής μετακίνησης από τις φτωχότερες περιφέρειες, κυρίως ειδικευμένου εργατικού δυναμικού, προς τις πιο πλούσιες αυξάνει την αναλογία τους έναντι των ανιδείκευτων εργαζομένων[213]. Η επίσης αρνητική φορά που έχει η καμπύλη της ζήτησης εργασίας συνεπάγει ότι για τις σχετικά πλούσιες περιφέρειες η αναλογία των μισθών σε αντίθεση με τις φτωχότερες όπου η τάση είναι αυξητική. Σε περίπτωση που η μετασχολική εκπαίδευση είναι εξειδικευμένη, δηλαδή είναι ιδιαίτερα παραγωγική για κάποια συγκεκριμένη επιχείρηση, τότε η θέση που έχει το άτομο είναι σχετικά σταθερή και με υψηλότερη αμοιβή απο την απασχόληση που έχει ενα άλλο άτομο με γενική εξειδίκευση[214]. Η επιχείρηση προμηθεύει το άτομο με κάποια ειδίκευση, εφ' όσον η παραγωγικότητα του αυξάνει και η αμοιβή που θα του προσφέρει είναι μειωμένη, σε σχέση με άλλα άτομα που έχουν παρόμοια ειδίκευση που δεν έχει αποκτηθεί μέσα στην επιχείρηση[215].

Με την μέθοδο της απλής παλινδρόμησης ο Chiswick επεξηγεί τα εισοδήματα των ανδρών (25+ ετών) [216], για κάθε μία περιφέρεια των Η.Π.Α. ξεχωριστά. 'Οπως διαπιστώνει, η ανισότητα - ως διακύμανση

---

[213] Ο παράγοντας αυτός παραλείπεται από την εμπειρική εξειδίκευση του Chiswick.
[214] Δηλαδή εξειδίκευση που μπορεί να παρέχεται και να είναι οφέλιμη σε πολλές επιχειρήσεις.
[215] Ουσιαστικά πρόκειται για την τυπική πλέον ερμηνεία που προήλθε από τον Mincer (1974).
[216] Οι μεταβλητές είναι σε λογαριθμική μορφή.

των μεταβλητών - είναι μεγαλύτερη όσο είναι μεγαλύτερη η διακύμανση στην μεταβλητή της εκπαίδευσης της απόδοσης του κεφαλαίου. Οι παράγοντες αυτοί επεξηγούν περίπου το ένα τρίτο της ανισότητας που επικρατεί μεταξύ των περιφερειών. Η απόδοση του κεφαλαίου προκύπτει ως η πιο σημαντική μεταβλητή του υποδείγματος.

Μέσα σε κάθε περιφέρεια, ωστόσο η επεξηγηματική ικανότητα της μεταβλητής της εκπαίδευσης μειώνεται καθώς επίσης και η εφαρμογή του υποδείγματος η οποία δεν θεωρείται ικανοποιητική[217]. Φαίνεται δηλαδή ότι επεξηγεί τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των διάφορων χωρικών ομάδων (περιφερειών), αλλά δεν έχει απόδοση όταν χρησιμοποιείται για μια και μοναδική περιφέρεια.

Σε εμπειρικό επίπεδο, οι δύο μέθοδοι χρησιμοποιούνται για την εκτίμηση των περιφερειακών ανισοτήτων.

α) Στην πρώτη από αυτές, στην συνάρτηση των αμοιβών περιλαμβάνεται μία ή περισσότερες ψευδομεταβλητές για τις περιφέρειες. Η τιμή του συντελεστή της ψευδομεταβλητής θεωρείται ως περιφερειακή διαφοροποίηση στο ύψος των αμοιβών. Εναλλακτικά, εξειδικεύονται συναρτήσεις για κάθε μια περιφέρεια ξεχωριστά, όπως έχει κάνει ο B. Chiswick. Η δυσκολία που αντιμετωπίζεται στην δεύτερη αυτή προσέγγιση είναι η σημαντική μείωση των παρατηρήσεων και των βαθμών ελευθερίας και η δυσκολία ερμηνείας των αποτελεσμάτων. Για παράδειγμα, η μέση διάρκεια εκπαίδευσης μπορεί να καλύψει σημαντικές περιφερειακές διαφοροποιήσεις που υπάρχουν στο εργατικό δυναμικό, η διάμεση ηλικία μπορεί να αποκρύψει μεγάλες διαφορές στην εμπειρία κ.λπ. Πρέπει δηλαδή τα αποτελέσματα να ερμηνεύονται με ιδιαίτερη προσοχή στην συγκεκριμμένη περίπτωση.

β) Μία διαφορετική προσέγγιση είναι η εκτίμηση του συνολικού εισοδήματος της κάθε περιφέρειας και η συσχέτιση του με το μέγεθος του πληθυσμού. Υποτίθεται ότι οι πλούσιες περιφέρειες θα έχουν χαμηλότερη πληθυσμιακή αύξηση, ενώ σταδιακά θα ακολουθήσουν και οι υπόλοιπες (η περίπτωση έχει εξεταστεί στο κεφάλαιο 2). Ο S. Kuznets (1955, 1963), για παράδειγμα υπέθεσε μια αρνητική σχέση μεταξύ εισοδήματος και ανισότητας, δηλαδή όσο μεγαλώνει το εισόδημα μειώνεται η ανισότητα, ενώ αργότερα με τη μείωση του πληθυσμού η κατάσταση βελτιώνεται ακόμη περισσότερο.

9.4. ΣΥΝΟΨΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΗΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι θεωρίες του προσωπικού εισοδήματος από εργασία διαχωρίζονται σε κανονιστικές και θετικές. Οι πρώτες ασχολούνται με τη διερεύνηση του "πώς είναι η κατάσταση", ενώ οι δεύτερες με το "πώς θα έπρεπε" να είναι. Η εργασία αυτή περιορίζεται στις θετικές προσεγγίσεις, οι περισσότερες από τις οποίες βασίζονται

---

[217] Μειώνεται η τιμή του R^2, καθώς και η τιμή της απόδοσης του κεφαλαίου.

σε ένα σύνολο υποθέσεων για τις ατομικές αντικειμενικές συναρτήσεις, τα έμφυτα ή επίκτητα χαρακτηριστικά και τις σχετικές τιμές που λειτουργούν καταλυτικά στη διανομή του εισοδήματος.

Από όλες τις νεοκλασικές προσεγγίσεις, το ανθρώπινο κεφάλαιο εμφανίζεται ως η κυρίαρχη τάση λόγω της εμπειρικής ευχρηστίας που παρέχει, την σύζευξη του με άλλες προσεγγίσεις π.χ. θεωρία του κύκλου ζωής (ηλικίας) και επειδή στους παράγοντες ζήτησης προσάρτησε και τους παράγοντες προσφοράς. Εκτός αυτού η θεωρία αυτή, "ταιριάζει" με τη θεωρία της γονιμότητας διότι η εκπαίδευση που χρησιμοποιούν οι θεωρίες αυτές ως ανεξάρτητη και σημαντική μεταβλητή επεξηγεί γιατί υπάρχουν διαφορές στα εισοδήματα από απασχόληση και γιατί οι γυναίκες με υψηλή μόρφωση αποκτούν λιγότερα παιδιά και εργάζονται περισσότερο. Ουσιαστικά η θεώρηση αυτή επικεντρώνεται στην ηλικία και τη γονιμότητα ως παράγοντες προσδιοριστικούς στη διανομή του εισοδήματος[218].

Σε πολλές χώρες η αναλογία νοικοκυριών με υπεύθυνο γυναίκα έχει αυξηθεί ουσιαστικά. Η εξέλιξη αυτή δεν θεωρείται ως παθολογική ή νοσογόνος αλλά αντικατοπτρίζει μια αύξηση της ικανότητας των γυναικών να "προστατεύουν" οικονομικά τους εαυτούς τους, να λειτουργούν ως ισάξια μέλη της αγοράς εργασίας να αυξάνεται έτσι η ατομική ευημερία και η ευημερία του νοικοκυριού. Οι γυναίκες αρχικά ήταν σε δευτερεύουσες θέσεις απασχόλησης. Καθώς όμως η αναλογία και η διάρκεια παραμονής τους αυξήθηκε οι αμοιβές θα πρέπει να έχουν την τάση να εξισωθούν με αυτές των ανδρών. Σε περίπτωση όμως που οι γάμοι διενεργούνται ανάμεσα σε άτομα της ίδιας ή παρόμοιας επαγγελματικής κατηγορίας, όπως πράγματι εμφανίζεται να είναι η κατάσταση, τότε η συγκέντρωση του εισοδήματος[219] στα ανώτερα εισοδηματικά κλιμάκια θα είναι ακόμη πιο υψηλή και στα χαμηλότερα πιο χαμηλή. Έχουμε δηλαδή μία διεύρυνση της οικονομικής ανισότητας, ενώ αντίθετα η φτώχεια μπορεί να έχει μειωθεί.

Οι ατομικές θεωρήσεις, αν και εξετάζουν θέματα διακρίσεων των αμοιβών ή κατάτμησης της αγοράς εργασίας, δεν λαμβάνουν άμεσα υπόψη τους πρόσθετα προβλήματα της διανομής του εισοδήματος, όπως είναι η γονιμότητα και η σύνθεση του νοικοκυριού. Λόγω του ότι τα παιδιά δεν εργάζονται "αποκλείονται" από την ανάλυση της αγοράς εργασίας. Η επίδραση τους όμως στην διανομή του εισοδήματος είναι αρνητική και καθοριστική διότι "μοιράζονται" με τα ενεργά μέλη. Δημιουργείται όμως το ερώτημα: αφού η επίδραση τους είναι αρνητική γιατί οι γονείς αποκτούν παιδιά; Η ερώτηση αυτή έχει ερμηνευτεί διεξοδικά και όχι ανεξάρτητα από τη σχέση που επικρατεί με το εισόδημα. Το πρόβλημα που απομένει να επιλυθεί είναι το πώς και γιατί πρέπει να γίνει μετάβαση από μία ατομική σε μία περισσότερο σύνθετη ανάλυση σε επίπεδο νοικοκυριού. Οι παραπάνω αναλύσεις "θίγουν" εκτενώς τους προβληματισμούς που

---

[218] Αν και ακόμη αναφερόμαστε σε ατομικό επίπεδο. Η σύζευξη με τη γονιμότητα γίνεται στο κεφάλαιο 11.

[219] εδώ αναφερόμαστε για σύζευξη-άθροιση ατομικών εισοδημάτων.

υφίστανται και τις κατευθύνσεις που πρέπει να ακολουθηθούν. Στα επόμενα κεφάλαια, όμως δίνεται μεγαλύτερη βαρύτητα σε εμπειρικούς χειρισμούς που πρέπει να γίνονται.

10. ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΤΜΗΜΕΝΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Οι παραδοσιακές-νεοκλασικές θεωρίες της αγοράς εργασίας υποθέτουν ότι μέσα από ενα σύνολο θέσεων απασχόλησης, ο αυτόματος μηχανισμός προσφοράς και ζήτησης διαμορφώνει μια ενιαία αμοιβή.

Στον αντίποδα των θεωρήσεων αυτών βρίσκονται οι θεωρίες της κατατμημένης αγοράς εργασίας που έχουν ως βασικό σημείο αναφοράς την ανομοιογένεια (κατάτμηση) της αγοράς εργασίας. Ασκούν έντονη κριτική σε κανονιστικές και θετικές προσεγγίσεις της νεοκλασικής θεωρίας. Γενικά εξετάζουν το σύνθετο ερώτημα: Είναι κατατμημένη η αγορά εργασίας και αν είναι τι μπορούμε να κάνουμε για την κατάσταση αυτή; Αν και υπάρχουν διαφορές μεταξύ θεωριών Μαρξιστικής και μη προέλευσης, όλες μοιράζονται από κοινού την παραδοχή ότι η διανομή του εισοδήματος "μεροληπτεί άδικα" σε βάρος των φτωχών πληθυσμιακών ομάδων και η κρατική παρέμβαση είναι αναγκαία για την βελτίωση της κατάστασης. Ο ιδιωτικός τομέας της αγοράς θεωρείται ως μη λειτουργικός ή μη αποδεκτός σε κανονιστική βάση. Οι πολιτικές στηρίζονται σε φορολογικές επιβαρύνσεις και μεταβιβαστικές πολιτικές οι οποίες πιθανολογείται ότι μεταβάλλουν τη διανομή του εισοδήματος.

Οι ορθόδοξες προσεγγίσεις, αναγνωρίζουν την κατάτμηση, αλλά με την γεωγραφική, βιολογική και ηλικιακή έννοια του όρου. Η συνάρτηση των προτιμήσεων, έχει επίσης μια διαφοροποίηση-κατάτμηση, π.χ. ανάλογα με την ηλικία. Εκτός αυτού σε νεότερες εξελίξεις θεσμικοί παράγοντες π.χ. εργατικά συνδικάτα, νομοθετικές αποφάσεις, περιορισμοί μετανάστευσεις κ.ά., έχουν προσορτηθεί στην νεοκλασική θεωρία.

Σε αντίθεση οι θεωρίες της κατατμημένης αγοράς εργασίας βασίζονται σε ιστορικά δεδομένα. Ως βασική μονάδα ανάλυσης δεν θεωρείται το άτομο και η ελεύθερη επιλογή του, αλλά ευρύτερες πληθυσμιακές ομάδες ή κοινωνικές τάξεις που αντικειμενικά αντιμετωπίζουν διαφορετικές καταστάσεις οι οποίες συστηματικά περιορίζουν τις προτιμήσεις τους και το φάσμα των "αποτελσματικών" επιλογών. Δηλαδή οι θεωρίες της κατατμημένης αγοράς εργασίας δίνουν έμφαση σε άλλους περισσότερο σημαντικούς παράγοντες, γιαυτό ο διαχωρισμός τους με την ορθόδοξη προσέγγιση είναι χρήσιμος και αναγκαίος. Η πιο καθοριστική τους διαφοροποίηση εντοπίζεται στο εξής: Η νεοκλασική θεωρία βασίζεται στην υπόθεση της μεγιστοποίησης της οφελιμότητας των ατόμων και των κερδών της επιχείρησης ενώ η ενδογένεια των προτιμήσεων και η (ενδογενής) επίδραση θεσμικών παραγόντων αγνοούνται. Αντίθετα οι θεωρίες της κατατμημένης αγοράς εργασίας τονίζουν την ανάπτυξη και την επίδραση θεσμικών περιορισμών και προσδιοριστικών παραγόντων των (ενδογενών) προτιμήσεων. Δηλαδή αποφεύγουν το νεοκλασικό αναλυτικό σχήμα της ισορροπίας προς όφελος μιας ιστορικής δυναμικής ανάλυσης. Η συμπεριφορά της μεγιστοποίησης, αν υπάρχει κάποια τέτοια, θεωρείται ως επουσιώδης για την έκβαση των αποτελεσμάτων της αγοράς εργασίας. Με άλλα λόγια ο ιστορικός δυναμισμός υπερσκελίζει κάθε τάση ισορροπίας. Αν και ορισμένες τάσεις της ορθόδοξης θεωρίας, αποδέχονται τις προτιμήσεις ή

κάποιους θεσμικούς παράγοντες ως ενδογενείς (π.χ. η δημιουργία της συνήθειας ή αδράνειας, οι συλλογικές συμβάσεις κ.ά.), εντούτοις η βάση παραμένει αμετάβλητη και είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους όλων των συμμετασχόντων στην αγορά εργασίας.

Με άλλα λόγια η κεντρική εμπειρική υπόθεση εργασίας των εναλλακτικών αυτών προσεγγίσεων είναι ότι η κατάτμηση που υφίσταται δεν προέρχεται από διαφοροποίηση των δεξιοτήτων, αλλά από διαφοροποίηση της δομής της ίδιας της αγοράς εργασίας η οποία πιστεύεται ότι αποτελείται από έναν πρωτεύοντα τομέα με υψηλές αμοιβές και εσωτερικές αγορές εργασίας και έναν δευτεύοντα με χαμηλές αμοιβές και επιχειρήσεις που μισθώνουν από εξωτερικές αγορές εργασίας. Δηλαδή, υποτίθεται ότι η αγορά εργασίας ως θεσμός, λετουργεί με βάση κάποια κλίμακα ιεράρχησης. Η ιεράρχηση γίνεται με βάση τα χαρακτηριστικά τα οποία συνθέτουν την απασχόληση και έχει την έννοια της διάκρισης-κατάτμησης και μπορεί να είναι δυαδικού χαρακτήρα. Όπως συγκεκριμένα αναφέρει ο F. Gordon (1975), η κατάτμηση πραγματοποιείται όταν η αγορά εργασίας διαιρείται σε υποσύνολα τα οποία διαχωρίζονται από τα διαφορετικά χαρακτηριστικά, τους κανόνες συμπεριφοράς και τις συνθήκες εργασίας. Δηλαδή, οι υποαγορές υποτίθεται ότι λειτουργούν για ορισμένες κατηγορίες εργατικού δυναμικού. Η κατάτμηση κάτω από τις προϋποθέσεις αυτές προσδιορίζεται σχετικά εύκολα. Από εμπειρικές παρατηρήσεις προκύπτει ότι οι ελεύθεροι επαγγελματίες έχουν υψηλότερες αμοιβές από τους εργάτες, οι μορφωμένοι απολαμβάνουν περισσότερα από τους μη μορφωμένους, τα αστικά εισοδήματα είναι υψηλότερα των μη αστικών, συνήθως οι άνδρες αμοίβονται καλύτερα από τις γυναίκες κ.λπ. Το βασικότερο ίσως μειονέκτημα των θεωρίων είναι ότι δεν υπάρχει καμία προσπάθεια στάθμισης[220] των υφιστάμενων παρατηρήσεων.

Οι θεσμικοί παράγοντες[221], υποτίθεται ότι είναι αυτοί που εμποδίζουν τον ανταγωνισμό να λειτουργήσει, με αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί η (οριακή) παραγωγικότητα ως ο καθοριστικότερος παράγοντας των αμοιβών από εργασία. Οι ορθόδοξες και οι θεωρίες της κατατμημένης αγοράς εργασίας "μοιράζονται" την υπόθεση της μεγιστοποίησης που επιδιώκουν τα άτομα. Η διαφορά τους όμως έγκειται στις ερωτήσεις που εξετάζουν. Γιατί υπάρχουν διακρίσεις στην αγορά εργασίας; Γιατί η κινητικότητα μεταξύ τομέων είναι δύσκολη και περιορισμένη έτσι ώστε το πλεόνασμα ζήτησης να μην μπορεί να ισοσκελίζει τις εισοδηματικές διαφορές; Γιατί η φτώχεια μεταβιβάζεται από γενεά σε γενεά; Γιατί οι μεταβολές στην αγορά εργασίας αποδέχονται την οικονομική διάταξη ή τις υφιστάμενες ανισότητες στις αμοιβές απο την εργασία; Τα ερωτήματα αυτά, που έχει 'αμελήσει' να εξετάσει η ορθόδοξη προσέγγιση, ή ακόμη δεν έχει κάποια διαμορφωμένη και εμπεριστατωμένη άποψη, προσπαθούν να εξετάσουν οι θεωρίες του τμήματος αυτού.

Σε γενικές γραμμές οι εναλλακτικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι:

---

[220] Της διάρκειας, της ποιότητας και της συνέχειας.
[221] συνδικαλισμός, μονοπώλια, κοινωνικές διακρίσεις κ.ά.

α) Η εσωτερική αγορά εργασίας δεν λειτουργεί με βάση την μεγιστοποίηση των κερδών. Θεσμικοί παράγοντες μάλλον ρυθμίζουν την λειτουργία της.
β) Τα εργατικά συνδικάτα επιδρούν στον πρωτεύοντα τομέα αλλά αντί για αύξηση των αμοιβών και περιορισμό της ανεργίας, επιτυγχάνουν μια "θετική επανατροφοδότηση", δηλαδή μία καλυτέρευση της κατάστασης που ήδη είναι διαμορφωμένη, με αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγικότητας.
δ) Ο μηχανισμός των αμοιβών μεταξύ τομέων διαφέρει, με αποτέλεσμα άτομα με συγκρίσιμα χαρακτηριστικά-προσόντα να αμοίβονται, να παράγουν διαφορετικά και να έχουμε υποαπασχόληση.
ε) Οι κακές εργασίες στην δευτερεύουσα αγορά έχουν αρνητική επανατροφοδότηση. Η ενδοεπιχειρησιακή εκπαίδευση της αγοράς αυτής, ισοδυναμεί με γενική κατάρτηση όπου τα άτομα "σημαδεύονται" από την κατάρτηση αυτή με την έννοια της αβεβαιότητας της εξέλιξης τους και της κατάρτισης που έχουν η οποία μπορεί να μην χρειάζεται σε άλλη θέση.

Οι θεωρίες της κατατμημένης αγοράς εργασίας διακρίνονται ή/και θεωρούνται: α) Ως κριτικές των εκβάσεων και των διαδικασίων που διενεργούνται στην αγορά εργασίας, β) ως απορρίψεις των υφιστάμενων (νεοκλασικών) προσεγγίσεων και μέθοδοι που στοχεύουν στην επεξήγηση των χειρισμών της αγοράς εργασίας που ευθύνονται για τις εισοδηματικές ανισότητες και γ) ως πρόκληση για την εφαρμογή περισσότερων μέτρων ριζοσπαστικής πολιτικής.

Παρακάτω γίνεται αναλυτικότερη αναφορά στις προαναφερθείσες θεωρήσεις καθώς και στην κριτική που έχουν υποστεί.

Α. ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ Ή ΤΥΠΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Είναι χρήσιμο να διαχωριστούν δύο εμπειρικά γεγονότα (ενδείξεις) τα οποία δημιουργούν αντιθέσεις. Το πρώτο από αυτά είναι η ύπαρξη φτώχειας και τα υψηλά ποσοστά ανεργίας. Οι προβληματισμοί γύρω από τα προβλήματα αυτά πιθανά να μην προκαλούν αντιθέσεις. Η δεύτερη εμπειρική ένδειξη δημιουργεί έντονες διαφωνίες διότι προέρχεται από την άσκηση πίεσης που δημιουργείται από τα διάφορα αυτά κοινωνικά προβλήματα (φτώχεια, ανεργία κ.λπ.). Ο G. Cain (1976) έχει διατυπώσει ακόμα επίπεδα προβληματισμού, τα οποία καλύπτουν σύμφωνα με την άποψη του όλο το φάσμα των διαφωνιών και της κριτικής. Οι προβληματισμοί αυτοί είναι:
1. Η ύπαρξη φτώχειας σε σύνδεση με την κοινωνία της αφθονίας και τον σκοπό εξαφάνισης της από τις πολιτικές ηγεσίες. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι ουσιαστικά "δεν ήταν έτοιμοι" για την στατιστική επαλήθευση της έντασης και έκτασης της φτώχειας, λόγω της εφαρμογής προγραμμάτων καταπολέμησης της φτώχειας τις προηγούμενες δεκαετίες.
2. Ένα πρόβλημα προέρχεται από την αποτυχία των προγραμμάτων εκπαίδευσης και επαγγελματικής εξάσκησης, τα οποία αδυνατούν να αποδείξουν την διασύνδεση μεταξύ της τυπικής εκπαίδευσης και την παραγωγικότητα της εργασίας, όπως υποτίθεται ότι ισχύει, για παράδειγμα στο υπόδειγμα της επένδυσης σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Ο D. Gordon (1972) τονίζει ότι οι οικονομολόγοι που μελέτησαν τις

αγορές εργασίας[222] τη δεκαετία του 1960 δεν διαπίστωσαν κάποια σχέση μεταξύ χαρακτηριστικών μιας μεγάλης ομάδας ατόμων - όπως για παράδειγμα τα έτη σπουδών ή την επαγγελματική εκπαίδευση- που υποτίθεται ότι είχαν σχέση με την παραγωγικότητα
3. Οι εργοδότες χρησιμοποιώντας την εκπαίδευση ως φίλτρο (filtering and screening theories), υποτίθεται ότι ορθολογικά επιλέγουν τους πιο "ικανούς", δηλαδή τους δυνητικά πιο παραγωγικούς[223] οι οποίοι και λαμβάνουν υψηλότερες αμοιβές ή λειτουργώντας μη ορθολογικά δημιουργούν κάποιο καθεστώς διακρίσεων. Η επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο στην συγκεκριμμένη περίπτωση μπορεί να έχει την έννοια της πληροφόρησης, δίχως να απορίπτει την υπόθεση ότι κάποιο είδος επένδυσης έχει πραγματοποιηθεί. Η απόρριψη της πραγματικής παραγωγικότητας της εκπαίδευσης ή της δυναμικής της πληροφόρησης που προέρχεται από την εκπαίδευση δεν αντικρούουν τις βασικές υποθέσεις της ορθολογικής συμπεριφοράς κα/ή την ύπαρξη ανταγωνισμού στην οικονομία.
4. Η διανομή του εισοδήματος παραμένει το ίδιο άνιση όπως ακριβώς ήταν και πρίν είκοσι χρόνια, αν και έχει μειωθεί η διακύμανση στο επίπεδο εκπαίδευσης στα νεαρά άτομα.
5. Τα νεοκλασικά υποδείγματα (διακρίσεων στην αγορά εργασίας) υποθέτουν ότι σε συνθήκες ανταγωνισμού, οι υφιστάμενες διαφορές στις αμοιβές μεταξύ φύλων ή άλλων πληθυσμιακών ομάδων μειώνονται. Όμως για παράδειγμα, η "ψαλίδα" που έχει παρατηρηθεί να υπάρχει ανάμεσα στα δυο φύλα δεν φαίνεται να μεταβάλλεται, τουλάχιστον σημαντικά. Επίσης, σε πολλές χώρες έχει παρατηρηθεί μία αργότερη αύξηση της απόκτησης εκπαίδευσης των γυναικών αν και η συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό έχει αυξηθεί δραστικά.
6. Ο ρόλος των μονοπωλίων, των συνδικάτων κ.λπ., είναι ιδιαίτερα προβληματικός και όπως υποστηρίζεται από ριζοσπαστικούς οικονομολόγους, είναι τόσο έντονος και διαπεραστικός ώστε οι εμπειρικές νεοκλασικές εργασίες να μην υποστηρίζονται σαν συνέπεια της αποδυνάμωσης ή απόρριψης της ύπαρξης του ανταγωνισμού.
7. Οι προτιμήσεις[224], που συνήθως θεωρούνται σταθερές ή εξωγενείς, αποτελούν ένα άλλο πεδίο προβληματισμού. Μπορεί να είναι ενδογενείς και να προσδιορίζονται από τις επιδιώξεις που έχει το άτομο στην αγορά εργασίας.
8. Η απομόνωση μεταξύ των εργαζομένων, μπορεί να αποτελέσει τέλος ένα άλλο πεδίο προβληματισμού. Δημιουργούνται τα ερωτήματα[225]: Γιατί η αγορά εργασίας δεν έχει ανταποκριθεί στις προτιμήσεις των εργαζομένων με κάποιου είδους αποζημίωση ή με αναπροσαρμογή των θέσεων εργασίας στις νέες συνθήκες.

---

[222] Συγκεκριμμένα ο Gordon τις ονομάζει γκέτο (ghetto) αγορές εργασίας.
[223] Δεν είναι απαραίτητο να εξασκήσει κανείς τις γνώσεις που έχει αποκτήσει με την εκπαίδευση.
[224] Συνήθως προσδιορίζονται από ψυχολογικές μεταβλητές.
[225] Εφόσον η αποξένωση έχει ισχύ.

Β. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ Ή ΘΕΣΜΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ

Οι θεωρίες της κατατμημένης αγοράς εργασίας, δεν αποτελούν τμήματα μιας καλά διαρθρωμένης θεώρησης. Ουσιαστικά έχουν ξεκινήσει ως κριτική στην ορθόδοξη ή νεοκλασική προσέγγιση[226]. Κατά τα τελευταία χρόνια, με την συσσώρευση των αδυναμιών της ορθόδοξης θεωρίας, έχουν έρθει ξανά[227] στην επικαιρότητα και προσπαθούν να αποτελέσουν την αυτόνομη διαφορετική ερμηνεία των εισοδηματικών ανισοτήτων με αφετηρία την κριτική που έχει ασκηθεί. Ο όρος κατάτμηση αφορά την εργατική δύναμη, με την έννοια των διακρίσεων που γίνονται σε βάρος των εργαζομένων και την αγορά εργασίας με την έννοια της διάσπασης της σε υποαγορές που λειτουργούν με διαφορετικούς κανόνες και διαδικασίες (Σακέλλης 1989).

Η θεωρία του εργασιακού ανταγωνισμού, ασκεί κριτική στην θεωρία του ανταγωνισμού των μισθών. Έχει πολλά κοινά σημεία με την ορθόδοξη θέση και έχει αναπτυχθεί από τους L. Throw (1972) και L. Throw και R. Lucas (1972). Βασίζεται στις παραδοχές ότι α) ο αριθμός και το είδος των θέσεων εργασίας επηρεάζονται από την τεχνολογία, β) οι ικανότητες των ατόμων και οι προσφερόμενες αμοιβές δεν προσδιορίζουν την κάλυψη των θέσεων εργασίας, γ) η σειρά αναμονής για εργασία (labour quege), σε δεδομένες αμοιβές, αποτελεί την προσφορά εργασίας ενώ η διατίμηση των εργοδοτών για την προσαρμογή και εκπαίδευση (on the job training) των εργαζομένων προσδιορίζει την κατανομή των διαθέσιμων θέσεων[228] και δ) οι διακυμάνσεις που προκαλούνται από την εφαρμογή μακρο-πολιτικής, έχουν την τάση να προκαλούν μεταβολές στη ζήτηση εργασίας και κατ' επέκταση στη σειρά αναμονής.

Κάτω από τις προϋποθέσεις αυτές οι μισθοί εξαρτώνται από θεσμικούς και κοινωνικούς παράγοντες όπως είναι τα χαρακτηριστικά της εργασίας, ενώ οι εργαζόμενοι κατανέμονται κατά μήκος των ευκαιριών απασχόλησης ανάλογα με την "labour queue". Οι υψηλά προτιμόμενοι εργάτες παίρνουν τις καλύτερες θέσεις. Υποτίθεται ότι δεξιότητες δεν υφίστανται ή δεν λαμβάνονται αρχικά υπόψη, αλλά μπορούν να αποκτηθούν με (OJT) ενδοεπιχειρησιακή κατάρτηση.

Η ποσότητα και το είδος των θέσεων εργασίας βρίσκονται σε συνάρτηση με την τεχνολογική εξέλιξη. Η ζήτηση και οι μισθοί είναι δεομένοι, οπότε οι εργαζόμενοι ανταγωνίζονται ως πρός την κάλυψη των θέσεων εργασίας. Τα βασικά τους χαρακτηριστικά ακόμη και αν δεν συνιστούν επιδεξιότητες που αφορούν την παραγωγική διαδικασία, αποτελούν ένδειξη για το (δυνητικό) κόστος της

---

[226] Γιαυτό ονομάζονται στην εργασία αυτή και ως εναλλακτικές θεωρίες.

[227] Οι θεωρίες της κατατμημένης αγοράς εργασίας, έχουν σαν αφετηρία τους την κριτική που άσκησε ο J. Mill στους κλασικούς οικονομολόγους και ιδιαίτερα στον A.Smith. Την δεκαετία του 1960, επανήλθαν στην επικαιρότητα.

[228] Οι επιδεξιότητες που απαιτούνται μπορεί να αποκτηθούν με κάποια εκπαίδευση, αφού το άτομο έχει ήδη καταλάβει τη θέση.

εκπαίδευσης τους. Η επιδίωξη των εργοδοτών συνίσταται στην επίτευξη της επιθυμητής παραγωγικότητας με ελαχιστοποίηση του κόστους εκπαίδευσης. Οι μηχανισμοί επιλογής (screening devices) των εργοδοτών βασίζεται όμως και σε άλλα δεδομένα, ιδίως για άτομα που δεν εισέρχονται για πρώτη φορά στην αγορά εργασίας, όπως είναι π.χ. η βιομηχανική πειθαρχία, η συνέπεια κ.ά. Δύο συγκρίσιμα άτομα μπορεί να έχουν διαφορετικούς μισθούς λόγω της διαφορετικής εκπαίδευσης (OTJ) που επιδέχονται[229]. Η εκπαίδευση αυτή προκαθορίζεται από τον εργοδότη και ως εκ τούτου δεν είναι διαπραγματεύσιμη ούτε και μπορεί να εξαγοραστεί. Κάτω από τις συνθήκες αυτές η αγορά εργασίας δεν είναι αγορά πώλησης υπηρεσιών, γνώσεων, εμπειρίας και δεξιότητας, αλλά μια αγορά στην οποία ρυθμίζεται η κατανομή των θέσεων εργασίας ανάμεσα στους ενδιαφερόμενους.

Η θεωρία δίνει έμφαση στην εσωτερική αγορά εργασίας (internal labor market), δηλαδή στην αγορά που βρίσκεται μέσα στην επιχείρηση η οποία διέπεται από έναν αριθμό κανόνων με βάση τους οποίους παίρνονται αποφάσεις για την κάλυψη των θέσεων εργασίας, τις προαγωγές, την εκπαίδευση, τους μισθούς κ.λπ. Στις αγορές αυτές υποτίθεται ότι υπάρχουν κλίμακες ιεραρχίας, τις οποίες μπορεί να περάσει ο εργαζόμενος εφ' όσον δεν έχει παραβεί τον εσωτερικό κανονισμό. Τα άτομα, επιδιώκουν να καλύψουν κάποια (άλλη) θέση εργασίας, με δεδομένο το μέγεθος της αμοιβής, το οποίο φυσικά δεν μπορούν να διαπραγματευθούν. Οι εκτός της εσωτερικής αγοράς εργασίας, αποκλείονται από τον εσωτερικό ανταγωνισμό. Αυτό επιτυγχάνεται με την θεσμοθέτηση των βαθμίδων εισόδου (Σακέλλης 1985).

Το υπόδειγμα του εργασιακού ανταγωνισμού με την επικέντρωση που έχει στην σειρά αναμονής για εργασία, αποτελεί αποσπασματική μόνο επεξήγηση της διανομής του εισοδήματος. Επεξηγεί όμως ικανοποιητικά το γιατί άτομα με τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά λομβάνουν διαφορετικά εισοδήματα από την εργασία τους. Τα φαινόμενα αυτά δεν περιλαμβάνονται στις ορθόδοξες θεωρήσεις.

Οι θεωρίες της δυαδικής αγοράς εργασίας, διασπούν την αγορά εργασίας σε μία πρωτεύουσα ή βασική και μία δευτερεύουσα αγορά[230] (Doeringer και Piore 1971). Η βασική αγορά[231] περιέχει τις θέσεις εργασίας των μεγάλων ή των επικερδών επιχειρήσεων. Οι θέσεις αυτές είναι συνήθως μόνιμες, με καλές εργασιακές συνθήκες, παρέχουν ευνοϊκές προοπτικές προαγωγής και εξέλιξης και είναι υψηλά αμοιβόμενες. Όταν το άτομο εργάζεται για πρώτη φορά σε μία επιχείρηση του τομέα αυτού, ξεκινά από θέσεις που βρίσκονται χαμηλά στην ιεραρχία, διότι οι άλλες είναι ήδη καλυμένες από

---

[229] Κάτι που δεν αναμένεται από την θεωρία του ανταγωνισμού των μισθών.

[230] Η πρωτεύοντα και δευτερεύοντα τομέα (σύγκρινε με την προσέγγιση του Kuznets).

[231] Πρόκειται για την εσωτερική αγορά εργασίας, όπως ορίζεται παραπάνω.

προαγωγές των ατόμων που έχουν ξεκινήσει πιο πρίν. Οι μισθοί υποτίθεται καθορίζονται με βάση τις αρχές του έθιμου, δηλαδή από την θέση εργασίας και όχι την παραγωγικότητα. Οι απασχολήσεις στην πρωτεύουσα αγορά εργασίας λειτουργούν με κανόνες και αποτελούν τις εσωτερικές αγορές εργασίας οι οποίες θεωρούνται ως αυτόνομα υποσύνολα της ευρύτερης αγοράς εργασίας.

Η δευτερεύουσα αγορά εργασίας, περιέχει τις χαμηλά αμοιβόμενες και τις αδόμητες ή ασταθείς θέσεις εργασίας που τις καταλαμβάνουν άτομα τα οποία έχουν γίνει δέκτες διάκρισης. Η εκπαίδευση που παρέχουν οι επιχειρήσεις στους εργαζόμενους, οι οποίοι συνήθως έχουν χαμηλή εξειδίκευση, είναι περιορισμένη, η δυνατότητα προαγωγής ασήμαντη, επικρατεί εργασιακή ανασφάλεια και η είσοδος για την κάλυψη θέσεων στην επιχείρηση είναι πολλαπλή. Δηλαδή οι απασχολήσεις που ταξινομούνται στην δευτερεύουσα αγορά δεν διέπονται από κανόνες ενώ σε περιόδους κρίσης (ανεργίας) πλήττονται πρώτα τα άτομα που είναι ενταγμένα σε αυτή. Κάτω από τις συνθήκες αυτές η σύνδεση των δυο (υπο-) αγορών είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη όπως ακριβώς είναι και η μεταξύ τους, κινητικότητα.

Όπως προκύπτει από την παραπάνω περιγραφή, ο μηχανισμός της αγοράς αποτυγχάνει να μεταχειρίζεται τα άτομα με ίσους όρους και παρέχει διαφορετικές ευκαιρίες και αμοιβές και είναι συνυφασμένος με διακρίσεις και μισθολογικές διαφοροποιήσεις.

Πολλές από τις θεωρητικές υποθέσεις της προσέγγισης αυτής μοιάζουν με τη θεωρία του εργασιακού ανταγωνισμού. Για παράδειγμα, ο προσδιορισμός της ζήτησης εργασίας και η μείωση της σπουδαιότητας του ανθρώπινου κεφαλαίου ως προσδιοριστικού παράγοντας του μεγέθους των αμοιβών εργασίας. Μέγιστη βαρύτητα έχει δωθεί σε άτομα τα οποία έχουν υποστεί διακρίσεις από τους εργοδότες. Επίσης οι στάσεις των ατόμων, τα κίνητρα και οι εργασιακές τους συνήθειες θεωρούνται ως παράγοντες που λαμβάνονται υπόψη στη απασχόληση τους στον πρωτεύοντα ή δευτερεύοντα τομέα.

Η προσέγγιση της δυαδικής αγοράς εργασίας, έχει "δανιστεί" πολλά σημεία από τη θεωρία του διεθνούς εμπορίου, όπου οι μη αναπτυγμένες χώρες ή ακόμη και οι αποικίες δέχονται εκμετάλλευση από μία ιμπεριαλιστική (κύρια) χώρα ή οικονομία. Επίσης έχει δανιστεί πολλά από την άνιση ανάπτυξη των τομέων της οικονομίας.

Η ριζοσπαστική προσέγγιση, τονίζει μία περισσότερο σαφή κριτική του καπιταλιστικού συστήματος, με βάση την διαλεκτική Μαρξιστική ανάλυση[232] περί της πάλης των τάξεων. Μοιάζουν με τη δυαδική προσέγγιση δότι και οι δυο χρησιμοποιούν βασικές αρχές κοινωνιολογίας. Οι ριζοσπάστες οικονομολόγοι όμως (Edwards, Reich

---

[232] Η Μαρξιστική (μακρο) θεωρία επικεντρώνεται στη διαδικασία καθορισμού του εισοδήματος των κοινωνικών τάξεων. Δεν ασχολήθηκε με την προσωπική διανομή του εισοδήματος (μικρο θεωρία). Η προσπάθεια του Wright (1979) να δώσει έμφαση στην προσωπική διανομή του εισοδήματος είναι περιορισμένη, αλλά μπορεί να είναι χρήσιμη στη σύσταση μιας ολοκληρωμένης προσέγγισης (Φέτση 1990).

και Gordon 1973) δίνουν περισσότερη έμφαση στην (ιστορικά προσδιοριζόμενη) ταξική συμπεριφορά εργοδοτών και εργατών. Δηλαδή η κατάτμηση της αγοράς εργασίας και της εργατικής δύναμης θεωρείται ως ιστορική διαδικασία ανάπτυξης και αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

Η αγορά εργασίας υποτίθεται ότι είναι κατατμημένη, λόγω της ύπαρξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού: Οι εργοδότες συστηματικά και δημιουργικά υποστηρίζουν την κατάτμηση με στόχο τη διαίρεση και "κατάκτηση" του εργατικού δυναμικού. Η τεχνολογία θεωρείται ως ενδογενής μεταβλητή, που χρησιμοποιείται από τους εργοδότες για αύξηση των κερδών και άλλες δραστηριότητες.

Το ανθρώπινο κεφάλαιο, υποτίθεται ότι διαιρεί την αγορά εργασίας (Bowels, Gintis 1975). Γιαυτό η πολιτική που προτείνεται είναι η συνηδειτοποίηση και η αύξηση της σχετικής δύναμης που έχει η εργατική τάξη, έτσι ώστε να αυξηθεί το μερίδιο τους από την συνολική παραγωγική διαδικασία. Με τον τρόπο αυτό θα μειωθούν και οι υφιστάμενες εισοδηματικές ανισότητες.

Με βάση τις παραπάνω προσεγγίσεις μπορεί κανείς να προσδιορίσει το πεδίο αναφοράς των θεωριών της κατατμημένης αγοράς εργασίας και της εργατικής δύναμης με βάση την εκτός και εντός αγοράς κατάτμηση (Διάγραμμα 16).

Οι εργαζόμενοι, με βάση το Διάγραμμα 16, υποτίθεται ότι εισχωρούν στους διάφορους τομείς της αγοράς εργασίας ανάλογα με τα χαρακτηριστικά που διαθέτουν: κοινωνική τάξη, φύλο, χρώμα, εκπαίδευση κ.λπ. Οι εκτός αγοράς κατάτμηση, προέρχεται από την ύπαρξη μη αντογωνιζόμενων ομάδων, οι οποίες προορίζονται να καταλάβουν συγκεκριμένες θέσεις στην ιεραρχία των απασχολήσεων (Σακέλλης 1989).

Μέσα στην αγορά η κατάτμηση γίνεται με το καθεστώς των εκτός αγοράς διακρίσεων, δηλαδή τις διαφορετικές ευκαιρίες που δίνονται και στον διαφορισμό των απασχολήσεων μέσα και μεταξύ τομέων.

Οι οικονομικές ανισότητες (με βάση το Διάγραμμα 16), ερμηνεύονται ως αιτίες της εκτός και εντός της αγοράς κατάτμησης. Δηλαδή λόγω άνισης ανάπτυξης και διαφορετικών βασικών χαρακτηριστικών των εργαζομένων και λόγω του δυαδικού χαρακτήρα της αγοράς εργασίας οι αμοιβές έχουν διαφορετικό μέγεθος.

Διάγραμμα 16. Κατάτμηση της Αγοράς Εργασίας: Ταξινόμηση

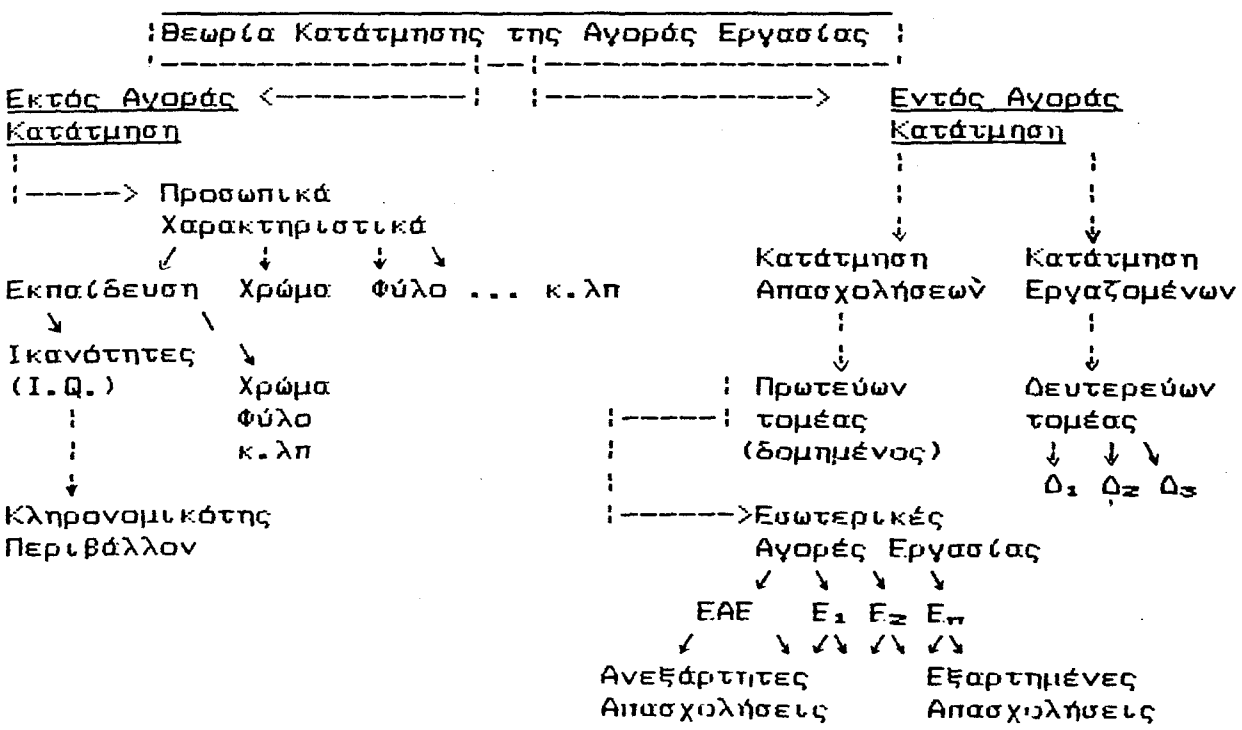

Πηγή: Σακέλλης 1989.

Γ. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Οι προτάσεις πολιτικής που πρέπει να εφαρμοστούν, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της κατατμημένης αγοράς εργασίας, διαχωρίζονται σε προτάσεις που επικεντρώνονται αποκλειστικά στην αγορά εργασίας και σε αυτές που επικεντρώνονται σε έννοιες μεγαλύτερης δύναμης και αφορούν τις σχέσεις που επικρατούν (και) στους εκτός αγοράς ισχύοντες κοινωνικούς θεσμούς.

Ο R. Lucas (1972), για παράδειγμα κάνει προτάσεις οι οποίες αφορούν αποκλειστικά την πλευρά της ζήτησης. Προτείνει την δημόσια απασχόληση, μισθολογικές επιχορηγήσεις και προγράμματα κατά των διακρίσεων. Προγράμματα που αφορούν την πλευρά της προσφοράς, για παράδειγμα επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο (εκπαίδευση) ή βοήθεια για την εξεύρεση εργασίας έχουν μειωμένη και μη σημαντική σπουδαιότητα. Με τον τρόπο αυτό τονίζεται η σημασία της εσωτερικής αγοράς εργασίας και οι μακροοικονομικές πολιτικές που στοχεύουν σε πλήρη απασχόληση.

Οι ριζοσπάστες από την πλευρά τους, επικεντρώνονται στις έννοιες των κοινωνικών σχέσεων, της αποξένωσης, της δύναμης και τις συνθήκες που επικρατούν πριν το άτομο περάσει το κατώφλι της αγοράς εργασίας, οι οποίες μπορεί να δρουν ανασταλτικά στην συνειδητοποίηση τους. Επίσης προτείνουν την ανδιοργάνωση των εκπαιδευτικών και άλλων κοινωνικών ιδρυμάτων (Bowels 1971· Bowels και Gintis 1973). Επιπρόσθετα τονίζουν ότι οι εργάτες διεκδικούν

έναν πιό σημαντικό ρόλο αν ελέγχουν την εργασία που προσφέρουν, διότι έτσι καταπολεμούν την απαλλοτρίωση κερδίζοντας περισσότερη πολιτική δύναμη (Bowels και Gintis 1975)

Ο πίνακας που ακολουθεί δίνει, κατά την άποψη μας, μία πλήρη εικόνα των θεωριών της αγοράς εργασίας και κατ' επέκταση των θεωριών της διανομής του εισοδήματος.

Πίνακας 30. Ταξινόμηση των Θεωριών της Αγοράς Εργασίας.

Θεωρία	Βασικά Χαρακτηριστικά	Πρόταση Πολιτικής	Συγγραφέας
Ορθόδοξη Κλασική	Αύξηση πληθυσμού Μισθοί επιβίωσης	Έλεγχος γεννήσεων	Smith, Malthus Mill, Marx
Ορθόδοξη Νεοκλασική	Προσφορά και Ζήτηση Οριακή Παραγωγικότητα Ανθρώπινο Κεφάλαιο	Αύξηση Παραγωγικότητας Εκπαίδευση	Marsall, Schultz Becker, Mincer
Εναλλακτική Κατάτμησης Αγοράς Εργασίας	Ζήτηση Θεσμική διάρθρωση (παράγοντες) Εμπόδια κινητικότητας	Ελάττωση εμποδίων Θεσμικές (μετα) ρυθμίσεις	Doeringer, Piore Harrison, Bluestone
Εναλλακτική Ριζοσπαστική (Μαρξιστική)	Κοινωνική πάλη των τάξεων	Αύξηση ταξικής συνείδησης	Bowels, Gintis Gordon, Reich, Edwards

Δ. ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΙΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΤΜΗΜΕΝΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η κριτική που ασκείται στις θεωρίες της κατατμημένης αγοράς εργασίας προέρχονται από την πλευρά των νεοκλασικών. Ο M. Wachter (1974) αναφέρει ότι όντως υπάρχει ένας προβληματισμός γύρω από τον τρόπο λειτουργίας της αγοράς εργασίας αλλά σε γενικές γραμμές δεν διαμορφώνεται μια εναλλακτική προς στην νεοκλασική προσέγγιση. Πιο ειδικά υποστηρίζει ότι:

1. Το πρωτεύων τμήμα της αγοράς εργασίας λειτουργεί δίχως κριτήριο αποτελεσματικότητας. Δηλαδή οι εργαζόμενοι δεν αμοίβονται στη βάση της οριακής παραγωγικότητας αλλά στη βάση της αρχαιότητας ή άλλων κριτηρίων μη μεγιστοποίησης του κέρδους. Όμως η αγορά αυτή θεωρείται ως μία αποτελεσματική θεσμική ανταπόκριση των επιχειρήσεων στις βασικές ατέλειες της αγοράς που προέρχονται από το κόστος πληροφόρησης, εξειδίκευσης κ.ά.

2. Μία συστηρή δυαδική κατάτμηση δεν υποστηρίζεται από τα διαθέσιμα δεδομένα ούτε ορίζεται επαρκώς η χαμηλή κινητικότητα ανάμεσα στις υποαγορές. Δηλαδή η αναμενόμενη διανομή του εισοδήματος πρέπει επίσης να είναι διχοτομική ενώ αν και δεν ορίζεται επαρκώς, η κινητικότητα που παρατηρείται ανάμεσα στις δύο αγορές δεν είναι περιορισμένη. Αντίθετα ο Wachter υποστηρίζει ότι υπάρχει κατάτμηση με "ατελή" κινητικότητα η οποία όμως οφείλεται στο ανθρώπινο κεφάλαιο.
3. Η υποαπασχόληση στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας αποτελεί μύθο, μη εμπειρικά προσδιοριζόμενο διότι οι εργαζόμενοι δυνητικά είναι εξειδικευμένοι και έχουν ικανότητες απασχόλησης (OJT) που *ταιριάζουν στην πρωτεύουσα αγορά αλλά παρεμποδίζονται από* διακρίσεις, ατελή πληροφόρηση και αδυναμίας των επιχειρήσεων να ρυθμίσουν την διάρθρωσή της. Επιπρόσθετα το δευτερεύων εργατικό δυναμικό αφού προσληφθεί σε κακές θέσεις εργασίας "στιγματίζεται" διότι με τον τρόπο αυτό προκαλεί εμπόδιο της επαγγελματικής του κινητικότητας.
4. Οι εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα αγορά μάλλον δεν μπορούν να υποκατασταθούν από εργαζόμενους στην άλλη υποαγορά λόγω του υψηλού κόστους OJT και ειδικά επειδή πρέπει να ξεπεραστούν τα αρνητικά σημεία από απασχολήσεις του παρελθόντος.
5. Η παρατηρηθείσα αστάθεια της απασχόλησης, οι χαμηλοί μισθοί και τα διαστήματα ανεργίας που αφορούν την δευτερεύουσα αγορά των Η.Π.Α. τη δεκαετία του 1960, μπορεί να προέρχονται από αύξηση της αναλογίας ατόμων 16-24 ετών (γενεές του "baby boom") στο εργατικό δυναμικό.

11. ΜΕΓΕΘΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ: ΟΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ

Η εμπειρική επαλήθευση της νεοκλασικής θεωρίας σχετικά με τις ατομικές αποφάσεις για την συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό και την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο φαίνεται να επαληθεύεται κατά το ήμισυ. Δηλαδή από τυποποιημένα γεγονότα, διαπιστώνεται η διαχρονική μείωση των εργάσιμων ωρών και η αύξηση των μισθών. Αντίθετα η αναλογία εργαζόμενων γυναικών διαχρονικά φαίνεται να αυξάνει. Το παράδοξο αυτό, μεταξύ άλλων ώθησε την έρευνα από την ατομική επιλογή σ΄ εκείνη που συντελείται μέσα στα πλαίσια του νοικοκυριού. Ένα άμεσο επακόλουθο της δημιουργίας ενός νοικοκυριού είναι η συνένωση και η συλλογική κατανάλωση των ατομικών εισοδημάτων. Το σύνθετο αυτό εισόδημα του νοικοκυριού[233], είναι πιο κατάλληλος δείκτης της οικονομικής ευημερίας από ότι τα ατομικά εισοδήματα από μόνα τους. Εκτός αυτού η αύξηση των νοικοκυριών με δυο άτομα που "κερδίζουν" εισόδημα, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην αναζήτηση και διερεύνηση της διανομής του εισοδήματος σε επίπεδο νοικοκυριού. Πιστεύεται ότι "ο πιο απλός τρόπος για την ταξινόμηση ενός πληθυσμού κατά τάξη εισοδήματος είναι η αντιπαράθεση των νοικοκυριών και των αντίστοιχων εισοδημάτων τους" (Καραντινός 1990α, σ. 114).

Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι η παρουσίαση των δημογραφικών διαστάσεων της διανομής του εισοδήματος του νοικοκυριού. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν αναφερθεί μέχρι στιγμής, θεωρούνται ως δεδομένες με αποτέλεσμα το τμήμα αυτό να έχει μια περισσότερο τεχνική-εμπειρική και λιγώτερο θεωρητική κατεύθυνση.

Η εμπειρική και θεωρητική διερεύνηση των οικονομικών ανισοτήτων θέτει τρία σημαντικά ερωτήματα: (α) Πώς προσδιορίζουμε και μετράμε τις ανισότητες αυτές; (β) Σε ποια κοινωνική ομάδα αναφερόμαστε; (γ) Ποιο το χωρικό και χρονικό επίπεδο αναφοράς; Το πρώτο ερώτημα είναι καθαρά εμπειρικό. Από τα διάφορα μέτρα της οικονομικής ανισότητας επιλέγονται αυτά τα οποία είναι συμβατά με την μονάδα ανάλυσης, τον χρονικό ορίζοντα, τους αντικειμενικούς σκοπούς και τα διαθέσιμα στοιχεία. Το δεύτερο ερώτημα απαιτεί τον προσδιορισμό της μονάδας αναφοράς (άτομο, νοικοκυριό, ευρύτερη κοινωνική ομάδα), η οποία επιλέγεται ανάλογα με τους αντικειμενικούς σκοπούς της έρευνας. Στην εργασία αυτή, επιλέγεται και χρησιμοποιείται ως μονάδα αναφοράς το νοικοκυριό. Η ηλικία, το φύλο, ο τόπος διαμονής κ.ά., αποτελούν τις δημογραφικές διαστάσεις της διανομής του εισοδήματος που διερευνώνται σε ατομικό επίπεδο. Υπάρχουν όμως άλλες σημαντικές διαστάσεις, όπως η γονιμότητα, η γαμηλιότητα, η διαζυγιότητα, το είδος της οικογένειας κ.ά. οι οποίες εξετάζονται πιο αποτελεσματικά σε μη ατομικό επίπεδο. Η σχέση ή η προσπάθεια σύζευξης των μεταβλητών αυτών με την συμμετοχή της γυναίκας στο

---

[233] Συνήθως αποκαλείται και ως οικογενειακό εισόδημα.

εργατικό δυναμικό, τη διανομή του χρόνου, την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο, τα προσωπικά ατομικά χαρακτηριστικά, το ύψος του εισοδήματος από απασχόληση κ.ά. δείχνει τους προβληματισμούς και τις διαστάσεις της διανομής του εισοδήματος σε επίπεδο νοικοκυριού. Οι διαστάσεις αυτές δεν είναι ανεξάρτητες από το χωρικό επίπεδο αναφοράς, διότι για παράδειγμα η γονιμότητα η γαμηλιότητα και τα εισοδήματα διαφοροποιούνται από περιοχή σε περιοχή, καθώς επίσης και από το μήκος του χρονικού ορίζοντα. Ως εκ τούτου οι θεωρητικές προσεγγίσεις της διανομής του εισοδήματος με ατομική κατεύθυνση, έχουν τη δυνατότητα προσαρμογής σε αποφάσεις οι οποίες αφορούν το νοικοκυριό.

Η απολαβή εισοδήματος μέσω της ατομικής προσφοράς εργασίας και η μετέπειτα συνένωσή του με το οικογενειακό εισόδημα δημιουργεί εννοιολογικά και προβλήματα μέτρησης. Για παράδειγμα όλο το εισόδημα δεν μπορεί να διανεμηθεί εξ' ίσου στα άτομα που απαρτίζουν το νοικοκυριό, ενώ η οικιακή εργασία συνήθως γίνεται δίχως αμοιβή. Εκτός αυτού μία πλήρη ταξινόμηση θα πρέπει να περιλαμβάνει και τον άνεργο, τον απασχολούμενο που δεν έχει στην ιδιοκτησία του (διαρκή) αγαθά, τον αυτοαπασχολούμενο κ.λπ. Επίσης πρέπει να εξετάζεται κατά περίπτωση-κατηγορία και το ανθρώπινο κεφάλαιο (εκπαίδευση, δεξιότητα, υγεία κ.ά.). Για τον λόγο αυτό ο μετασχηματισμός των ατομικών εισοδημάτων σε επίπεδο εισοδήματος του νοικοκυριού δημιουργεί ερωτήματα:

- Σχετικά με τα άτομα που προσφέρουν μερίδιο στο εισόδημα του νοικοκυριού, ποια είναι η σύνθεση και το μέγεθος του νοικοκυριού αυτού; Η απάντηση αναζητάται στο στερεότυπο της οικογένειας που επικρατεί, δηλαδή αν πρόκειται για πυρηνικές και οικογένειες από τον ίδιο γεωγραφικό χώρο, καθώς και από τους δεσμούς που επικρατούν μεταξύ συγγενικών προσώπων.
- Ποια η συνεισφορά-βαρύτητα του κάθε μέλους στο οικογενειακό εισόδημα;
- Ποιο η αναγκαιότητα και η σημασία της συνένωσης των ατομικών εισοδημάτων και την εκ νέου κατάτμηση και διανομή, αφού ουσιαστικά κάθε μέλος έχει πάλι ένα (νέο) μερίδιο ή κάποιον έλεγχο στην διανομή;
- Με ποιο τρόπο τα ατομικά εισοδήματα μετασχηματίζονται σε οικογενειακά και αντίστροφα; Εδώ πρέπει να λαμβάνεται υπόψη όχι μόνο το ζευγάρι αλλά και τα παιδιά και οι λοιποί συγγενείς.
- Γιατί τα νοικοκυριά διαφέρουν σε μέγεθος και σύνθεση και ποιες οι επιπτώσεις στη διανομή του εισοδήματος και τη φτώχεια;
- Με ποιο τρόπο θα σταθμιστούν εμπειρικά οι διαφοροποιήσεις αυτές, έτσι ώστε να εκτιμώνται οι υφιστάμενες ανάγκες ανάλογα με το μέγεθος που έχει το νοικοκυριό; Θα σταθμίζονται δηλαδή οι ανάγκες του/της συζύγου, των παιδιών και των λοιπών ενήλικων και ηλικιωμένων μελών του νοικοκυριού ίσα (ανάλογα) ή θα έχουν διαφορετική βαρύτητα;

Όπως συχνά έχει αναφερθεί στην εργασία αυτή το νοικοκυριό, ως μονάδα ανάλυσης, έχουν υιοθετήση μεταξύ άλλων ο Kuznets (1976, 1982) και ο Atkinson (1974, 1976). Αν υποτεθεί ότι το άτομο είναι η μονάδα ανάλυσης, τότε πρόκειται να βρεθεί ένας σημαντικός αριθμός παντρεμένων γυναικών με ελάχιστο ή μηδενικό εισόδημα. Από συνήθεια όμως, όπως είναι γνωστό, τα ζευγάρια κατά κάποιο τρόπο μοιράζονται τα εισοδήματα που "μπαίνουν" στο σπίτι, ενώ ένα μέρος

διανέμεται στα εξαρτώμενα μέλη, που σε πυρηνικές οικογένειες συνήθως είναι τα παιδιά ή/και οι μητέρες. Έτσι μη εργαζόμενες μητέρες και άλλα εξαρτώμενα μέλη μπορεί να θεωρηθούν ως φτωχά, δίχως κατ' ανάγκη να ανήκει στην κατηγορία αυτή η οικογένεια τους. Η πυρηνική οικογένεια με άλλα λόγια, ως μονάδα αναφοράς περιορίζει τα σφάλματα μέτρησης της ανισότητας και της φτώχειας που προέρχονται από το άτομο.

Αν αντί της πυρηνικής οικογένειας, χρησιμοποιηθεί το νοικοκυριό ως μονάδα ανάλυσης, τότε πρέπει κανείς να διερευνήσει με ποιο τρόπο το εισόδημα διανέμεται ανάμεσα στα μέλη που το απαρτίζουν και να ληφθούν φυσικά υπόψη τα εξαρτώμενα μέλη (παιδιά και ηλικιωμένοι) που πιθανά συναπαρτίζουν το νοικοκυριό αυτό. Τα νοικοκυριά διαφέρουν κατά μέγεθος και σύνθεση και ως εκ τούτου οι ανάγκες που πρέπει να καλύπτει το (οικογενειακό) εισόδημα ποικίλουν. Πρέπει να σταθμιστούν σε ένα θεωρητικό επίπεδο οι παράγοντες εκείνοι που διαφοροποιούν τα νοικοκυριά με άξονα αναφοράς τον αριθμό παιδιών που αποκτώνται ή πρόκειται να αποκτηθούν. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο S. Kuznets (1976) διαπίστωσε ότι τα μεγάλα σε μέγεθος νοικοκυριά εμφανίζουν μεγαλύτερα οικογενειακά και μικρότερα κατά κεφαλή εισοδήματα, καθώς επίσης και ότι τα παιδιά είναι περισσότερο συγκεντρωμένα από ότι οι ενήλικες στα νοικοκυριά μεγάλου μεγέθους. Το κατά κεφαλή εισόδημα των παιδιών συνήθως υστερεί έναντι των ηλικιωμένων, πολλοί από τους οποίους λαμβάνουν κάποια σύνταξη. Τα παιδιά είναι με άλλα λόγια, σύμφωνα με τον Kuznets, η πιο σημαντική και καθοριστική πηγή μείωσης του οικογενειακού εισοδήματος. Είναι επομένως αναγκαίο και ιδιαίτερα σημαντικό να προσδιοριστούν οι αιτίες (οικονομικές, κοινωνικές κ.ά.) που κάνουν τους γονείς (νοικοκυριά) να αποκτούν διαφορετικό αριθμό παιδιών διότι η επίδραση τους στη διανομή του εισοδήματος είναι καθοριστική. Αυτός είναι άλλωστε και ο πιο σημαντικός λόγος που η θεωρία της γονιμότητας εξετάστηκε διεξοδικά και ο διττός ρόλος της στη διανομή του εισοδήματος αποτελεί θέση της εργασίας αυτής. Στο νοικοκυριό, υπάρχουν όμως και άλλα εξαρτώμενα μέλη (ηλικιωμένοι). Η πιθανή ύπαρξη σύνταξης ή κάποιου άλλου επιδόματος έχει σαν αποτέλεσμα η επίδραση των ηλικιωμένων στην διανομή του εισοδήματος να μην είναι αμυδρότερη από αυτήν των παιδιών (Kuznets 1976). Συχνά όμως οι ηλικιωμένοι αποτελούν αυτόνομο νοικοκυριό και η οικονομική τους κατάσταση ποικίλει. Σε σύγκριση με τον παραγωγικό πληθυσμό υστερούν από μεταξύ τους συγκρίσεις οι της τέταρτης ηλικίας και οι γυναίκες βρίσκονται (δυνητικά) σε δυσμενέστερη θέση.

Για να είναι εφικτή μια συγκριτική ανάλυση μεταξύ νοικοκυριών διαφορετικού μεγέθους, έχουν κατασκευαστεί οι γνωστές κλίμακες ισοδυναμίας, δηλαδή κλίμακες που υπολογίζουν το εισόδημα που απαιτείται ώστε νοικοκυριά διαφορετικού μεγέθους να απολαμβάνουν το ίδιο βιοτικό επίπεδο. Οι δυσκολίες και ο προβληματισμός γύρω από την κατασκευή των κλιμάκων αυτών καθώς και τα πολύπλοκα εννοιολογικά προβλήματα τις καθιστούν προβληματικές και όχι ιδιαίτερα αξιόπιστες. Επειδή δύσκολα προσεγγίζονται οι ανισότητες μέσα στο ίδιο το νοικοκυριό, επικρατεί η συνήθεια να αγνοούνται ή να υποτίθεται ότι δεν υφίστανται. Με τον τρόπο αυτό οι ανάγκες των ατόμων που απαρτίζουν το νοικοκυριό αποκτούν ουσιαστικά το ίδιο βάρος. Έτσι ενώ πρακτικά το πρόβλημα έχει λυθεί ή

"παραβλέπεται" στην πραγματικότητα η εκτίμηση της διανομής του εισοδήματος περιέχει σφάλματα υποεκτίμησης και ερμηνείας. Για τον λόγο αυτό προβληματισμοί και έρευνες που αφορούν την εσωτερική δομή της οικογένειας είναι ουσιαστικοί. Γενικά όμως, περισσότερο βάρος έχει δωθεί στο γεγονός ότι η ανισότητα επηρεάζεται από τις διακυμάνσεις που εμφανίζονται στο μέγεθος και τη σύνθεση των νοικοκυριών παρά στον εντοπισμό των παραγόντων εκείνων που προσδιορίζουν και μεταβάλουν τη σχέση που επικρατεί μεταξύ οικονομίας και νοικοκυριού. Με την κατανόηση και εκτενή παρουσίαση της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης και της θεωρίας της γονιμότητας ορισμένες πτυχές διαφωτίστηκαν, όπως π.χ. η περίπτωση της σχέσης μεταξύ υψηλής γονιμότητας και φτώχειας.

Με βάση τους προβληματισμούς που δημιουργεί, η διερεύνηση της επίδρασης που ασκεί το μέγεθος και η σύνθεση του νοικοκυριού στη διανομή του εισοδήματος πρέπει να διαχωρίζεται σε ένα θεωρητικό και ένα περισσότερο εμπειρικό πλαίσιο αναφοράς. Στο θεωρητικό μέρος εξετάζονται οι προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας και η επίδραση της ηλικίας (γήρανσης) ή της γενεάς. Οι προβληματισμοί γύρω από τις κλίμακες ισοδυναμίας σχετίζονται περισσότερο με τον στατιστικό-εμπειρικό χειρισμό των δημογραφικών διαστάσεων της διανομής του εισοδήματος και της φτώχειας[234].

Οι αναλύσεις των εισοδηματικών διαφοροποιήσεων, σε επίπεδο νοικοκυριού υιοθετούν τρείς σημπληρωματικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Στην πρώτη (α) δίνεται ιδιαίτερη σημασία σε μηχανισμούς της αγοράς εργασίας, οι οποίοι αναπαράγουν την οικονομική ανισότητα. Το ανθρώπινο κεφάλαιο για παράδειγμα, μεταβάλεται σε ένα νοικοκυριό εφ' όσον κάποια νέα ποσότητα του προστίθεται (ή φθίρεται λόγω γήρανσης) σε κάποιο από τα μέλη του με αποτέλεσμα την αύξηση του συνολικού εισοδήματος. Τα ατομικά χαρακτηριστικά, η γυναικεία απασχόληση, η διάκριση κατά φύλο και ηλικία έχουν ιδιαίτερη σημαντικότητα για την περίπτωση αυτή. Η ποσοτική αύξηση του νοικοκυριού εξετάζεται στη δεύτερη (β) περίπτωση. Ένα νέο μέλος (παιδιά) μπορεί να αποτελεί (δυνητικό) κεφάλαιο (απόθεμα) ή/και άμεση και έμμεση πηγή κατανάλωσης-ευχαρίστησης έναντι κάποιου κόστους. Μπορεί επίσης να προσαρτιστεί στο νοικοκυριό ένας ηλικιωμένος, λόγω χηρείας ή άλλων λόγων. Στη δεύτερη λοιπόν προσέγγιση το βάρος επικεντρώνεται όχι στην δομή-σύνθεση του νοικοκυριού αλλά στο μέγεθος του, τα κριτήρια με τα οποία το μέγεθος μπορεί να μεταβληθεί και τις επιπτώσεις που θα επέλθουν στην διανομή του εισοδήματος. Η ατομική ευημερία εξαρτάται από το εισόδημα του νοικοκυριού, αλλά (γ) πρέπει να διερευνάται η εκ κοινού απόκτηση εισοδήματος από τα μέλη που το απαρτίζουν, η συνένωσή του από τα ατομικά εισοδήματα και η αναδιανομή στα μέλη του νοικοκυριού (Ben-Porath 1982). Εδώ σημαντικότητα έχει ο αριθμός εργαζομένων και ο αριθμός ατόμων με εισόδημα στο νοικοκυριό, που δεν ταυτίζονται απαραίτητα.

---

[234] Στο σημείο αυτό επανερχόμαστε στο εμπειρικό τμήμα.

Τα σημεία αυτά (α-γ) είναι συμπληρωματικά διότι εξετάζουν καταστάσεις που αφορούν το ίδιο νοικοκυριό και εκτός αυτού αλληλοεπικαλύπτονται. Για παράδειγμα η επένδυση της συζύγου σε ανθρώπινο κεφάλαιο επιδρά στην απόφαση της συμμετοχής της ή όχι στο εργατικό δυναμικό, επηρεάζει τη διανομή ενώ ταυτόχρονα η αύξηση των μελών του νοικοκυριού (γονιμότητα) καθυστερεί ή δεν επέρχεται λόγω της απόφασης που έχει επιλεχθεί με συνέπειες στην διανομή. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η πατρότητα δεν εμποδίζει, αλλά εδραιώνει την επαγγελματική σταδιοδρομία του άνδρα-πατέρα. Η μητρότητα αντίθετα αποτελεί εμπόδιο για μια συνεχή και σταθερή επαγγελματική απασχόληση για τις γυναίκες. Επίσης, κάθε αλλαγή της οικογενειακής κατάστασης, παράλληλα με αλλαγές στο μέγεθος της οικογένειας και της ηλικίας, ακολουθείται πάντα από γεγονότα που μεταβάλλουν την επαγγελματική απασχόληση των μελών του νοικοκυριού. Με την συνένωση-άθροιση του εισοδήματος του νοικοκυριού πρέπει να εξετάζεται η σύνθεση του νοικοκυριού αυτού, το περιεχόμενο της συνένωσης των ατομικών εισοδημάτων δηλαδή αν τα άτομα εξακολουθούν να έχουν κάποιο ξεχωριστό έλεγχο στο συνολικό εισόδημα καθώς και ο τρόπος που τα ίδια τα άτομα ταξινομούνται μέσα στο ίδιο το νοικοκυριό ανάλογα με το εισόδημα που (ή δεν) προσφέρουν, διότι πάντα υπάρχει σχέση μεταξύ ατομικών και οικογενειακών (οικονομικών) λογαριασμών. Ωστόσο η διανομή του εισοδήματος ανάμεσα στα μέλη του νοικοκυριού δεν βασίζεται στο μέτρο της απόλυτης ισότητας, αλλά λαμβάνεται υπόψη η δραστηριότητα και οι διαφορετικές ανάγκες που έχουν ανάλογα με τα δημογραφικά και κοινωνικά τους χαρακτηριστικά (ηλικία, φύλο, εργασιακή κατάσταση κ.ο.κ.). Η αντικειμενική εκτίμηση των αναγκών του κάθε μέλους απαιτεί σύνθετη, ιδιαίτερα μελετημένη και πολύπλοκη μεθοδολογία ανάλυσης. Εκτός αυτού τα νοικοκυριά χρειάζονται διαφορετικές ποσότητες χρηματικού εισοδήματος για να διατηρηθούν στο ίδιο βιοτικό επίπεδο με άλλα που διαφέρουν ως προς το φύλο, το μέγεθος και την ηλικία.

Τρείς τρόποι-μέθοδοι προτείνονται για να εκτιμηθεί το μέγεθος και η σημαντικότητα της επίδρασης που ασκεί το μέγεθος και η σύνθεση του νοικοκυριού στη διανομή του εισοδήματος. Σύμφωνα με τον πρώτο από αυτούς, το μέγεθος της οικογένειας λαμβάνεται υπόψη αν αντί του οικογενειακού εισοδήματος χρησιμοποιηθεί το κατά κεφαλήν οικογενειακό εισόδημα. Όπως άλλωστε είναι γνωστό και αναμενόμενο τα νοικοκυριά με χαμηλότερα εισοδήματα έχουν περισσότερα παιδιά, με αποτέλεσμα να μοιράζεται το εισόδημα σε περισσότερα άτομα και να ενδεικνύουν μεγαλύτερη ανισότητα από ότι τα νοικοκυριά με λιγότερα παιδιά. Μοιραία οι ανάγκες ενήλικων, ηλικιωμένων και ανηλίκων εξισώνονται και η ανάλυση της ευημερίας με τον τρόπο περιέχει σφάλματα (Berry 1985). Η δεύτερη υπόθεση-περίπτωση εκτιμά το εισόδημα των γυναικών ανάλογα με το μέγεθος της οικογένειας ή πιο ειδικά ανάλογα με τη γονιμότητα. Δηλαδή οι γυναίκες με τα υψηλά εισοδήματα θα έχουν λιγότερα παιδιά, λόγω της επίδρασης του ευκαιριακού κόστους ή λόγω του ότι οι γυναίκες με περισσότερα παιδιά εργάζονται λιγότερο. Οι J.P. Smith και M.P. Ward (1985), έχουν για παράδειγμα διαπιστώσει ότι η ύπαρξη παιδιών στο νοικοκυριό μειώνει το εισόδημα της μητέρας και του νοικοκυριού. Σε παρόμοια αποτελέσματα έχει καταλήξει και ο J.

Cramer (1979α, 1979β). Από την ανάλυση που έχει γίνει λεπτομερώς στο κεφάλαιο της γονιμότητας, έχει προκύψει ότι το ζευγάρι επιλέγει το μέγεθος της οικογένειας του με κριτήρια κόστους-οφέλειας. Με τον τρόπο αυτό η προσφορά εργασίας, οι αποδοχές, η οικογενειακή κατάσταση, και τα προσωπικά χαρακτηριστικά της γυναίκας, καθορίζουν την μεγέθυνση του οικογενειακού εισοδήματος με την προσθήκη των γυναικείων αποδοχών ή ενθαρρύνεται η αύξηση της δραστηριότητας του συζύγου. Δεν μπορεί κανείς να αποφασίσει σε μία a priori βάση ποια επίδραση θα υπερισχύσει διότι πρέπει να σταθμιστούν όλες οι πιθανότητες ή εναλλακτικές λύσεις μαζί με τις επιδιώξεις που έχει το ζευγάρι, όπως: το μορφωτικό επίπεδο, ο τόπος διαμονής, το θρήσκευμα, το επάγγελμα των γονιών, η ηλικία, το είδος της οικογένειας (πυρηνική ή εκτεταμένη), το μέγεθος της γονικής οικογένειας και οι ατομικές φιλοδοξίες λειτουργούν ταυτόχρονα για την απόφαση της γονιμότητας. Επίσης σε περίπτωση που ο γάμος συντελείται με κίνητρα καθαρά οικονομικά και η διανομή και διαχείρηση του εισοδήματος από τους δυο συζύγους (ή άλλους συγγενείς) είναι ελαστική, το νοικοκυριό θα υποστεί μια σχετική μείωση στην ταξινόμηση που υφίσταται στην κλίμακα του εισοδήματος (Becker 1981). Αντίθετα, όταν υπάρχει κοινή ασφάλιση, κατανάλωση, διαχείρηση και ενημέρωση η μείωση αυτή μπορεί να αποφευκτεί. Η δεύτερη λοιπόν περίπτωση δίνει έμφαση στο εισόδημα που χάνεται (ευκαιριακό κόστος) ως αιτία της (υψηλής) γονιμότητας και γιαυτό πρέπει να εκτιμάται ή να λαμβάνεται υπόψη κατά τον σχηματισμό του οικογενειακού εισοδήματος.

Η τρίτη περίπτωση αφορά την εκτίμηση των ατομικών αναγκών με τις κλίμακες ισοδυναμίας. Επειδή οι ανάγκες διαφοροποιούνται ανάλογα με τα παιδιά, τους ενήλικες και τους ηλικιωμένους οι κλίμακες ισοδυναμίας σταθμίζουν τις ανάγκες αυτές ανάλογα με την περίπτωση[235].

Τα τρία αυτά σημεία εκτιμούν αδρά, την επίδραση των εξαρτώμενων μελών στη διανομή του οικογενειακού εισοδήματος: ως εισόδημα που διανέμεται ίσα, ως εισόδημα που χάνεται και ως εισόδημα που διανέμεται άνισα (κλίμακες ισοδυναμίας)

Σε εξισωτική μορφή το συνολικό οικογενειακό εισόδημα (Y), μπορεί να διασπαστεί σε επιμέρους τμήματα ώστε να ισχύει η ταυτολογία:

$$Y = Y1 + Y2 + I, \qquad (56)$$

όπου, Y1 είναι το εργατικό εισόδημα του συζύγου, Y2 το εισόδημα της συζύγου και I το μη εργατικό εισόδημα (τόκοι, ενοίκια, μεταβιβαστικές πληρωμές κ.λπ.), με τον τρόπο αυτό έχουμε προσδιορίσει τις πηγές του εισοδήματος του νοικοκυριού. Το επόμενο βήμα είναι να προσδιορίσουμε την διαφοροποίηση ανάλογα

---

[235] Στο εμπειρικό τμήμα υπάρχει αναφορά για τον τρόπο κατασκευής τους.

με τις εργάσιμες ώρες. Οι συνολικές εργάσιμες ώρες[236] (H) την εβδομάδα (N) σχετίζονται με τους μισθούς-ημερομίσθια (W) και η παραπάνω ταυτολογία γίνεται:

$$Y = W1 \cdot H1 \cdot N1 + W2 \cdot H2 \cdot N2 + I = w1 + w2 + i^{237} \quad (57)$$

όπου οι ένδειξεις 1 και 2 αφορούν τον/την σύζυγο. Με τον τρόπο αυτό έχουμε μία πρώτη άποψη για την διαφοροποίηση των ατομικών εισοδημάτων (ανάλογα με τις προσφερόμενες ώρες εργασίας) καθώς και την επίδραση τους στο ύψος του εισοδήματος του νοικοκυριού. Αυτόματα δημιουργείται το πρώτο πρόβλημα διότι σε περίπτωση που η γυναίκα δεν εργάζεται ουσιαστικά με βάση την παραπάνω συνάρτηση δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε το δυνητικό της εισόδημα. Για τον λόγο αυτό δεν εξετάζουμε ξεχωριστά την επίδραση των εβδομαδιαίων ωρών αλλά της σύνθεσης τους (H2·N2). Δηλαδή έχουμε:

$$Y = W1 \cdot H1 \cdot N1 + W2\ (H2 \cdot N2) \quad (58)$$

Οι εργάσιμες ώρες ή εβδομάδες του κάθε μέλους προσδιορίζονται από τις ίδιες μεταβλητές και έχουμε:

$$H1 = f(W1,\ W2,\ I) \ :\ N1 = f(W1,\ W2,\ I) \quad (59)$$

$$H2 = f(W1,\ W2,\ I) \ :\ N2 = f(W1,\ W2,\ I) \quad (60)$$

Οι αμοιβές όμως που λαμβάνει το κάθε μέλος ξεχωριστά, προσδιορίζονται ενδογενώς και διαφοροποιούνται ανάλογα με τα ατομικά χαρακτηριστικά. Τα χαρακτηριστικά αυτά αφορούν τόσο το ανθρώπινο κεφάλαιο (εκπαίδευση, εμπειρία) όσο και άλλες δημογραφικές (π.χ. A=ηλικία) ή περιβαλλοντικές μεταβλητές που έχουν ήδη αναφερθεί στο θεωρητικό τμήμα[238]. Έτσι έχουμε:

$$W1 = f(ΕΚΠ1,\ ΕΠΑΓΓ1,\ T1,\ T1^2,\ A) \quad (61)$$

$$W2 = f(ΕΚΠ2,\ ΕΠΑΓΓ2,\ T2,\ T2^2,\ A) \quad (62)$$

$$I = f(ΕΚΠ1,\ ΕΠΑΓΓ1,\ T1,\ T1^2) \quad (63)$$

Όπου ΕΚΠ1 και ΕΚΠ2 είναι το επίπεδο εκπαίδευσης του/της συζύγου, W1 και W2 είναι τα εισοδήματα τους, T1 και T2 είναι η επαγγελματική εμπειρία (ηλικία- ΕΚΠ-6) και ΕΠΑΓΓ1, ΕΠΑΓΓ2 είναι

---

[236] Δηλαδή δεν εξετάζεται προς το παρόν η επίδραση των ατομικών και άλλων χαρακτηριστικών.

[237] Επειδή οι προσφερόμενες ώρες εργασίας είναι μια συνάρτηση των μισθών-ημερομισθίων (W), δηλαδή H, N=f(W1, W2, I).

[238] Η συνάρτηση των καθαρών αποδοχών (earnings function), που έχει διατυπωθεί απο τον J. Mincer (1974), είναι τυποποιημένη δηλαδή χρησιμοποιείται ως καλύτερη και είναι: $\ln y = bo + b1s + b2T + b3T^2 + u$. Η πορεία της καμπύλης των αποδοχών δεν είναι γραμμική και περιγράφεται με την προσθήκη του όρου T^2 (βλέπε κεφάλαιο 9).

οι μεταβλητές για τα επαγγέλματα που έκαναν οι γονείς τους (ο πατέρας). Η συσχέτηση ανάμεσα στις αμοιβές των συζύγων επηρεάζει σημαντικά το εισόδημα του νοικοκυριού και εξαρτάται από το ανθρώπινο κεφάλαιο. Ωστόσο όπως έχει αναφέρει ο G. Becker (1981), η άριστη σύζευξη των μελών που αποφασίζουν να δημιουργήσουν ενα νοικοκυριό, έχει αρνητικές και μη αναμενόμενες επιπτώσεις στο συνολικό εισόδημα. Δηλαδή ο γάμος μεταξύ υψηλόμισθων συζύγων μειώνει τα οφέλη που δυνητικά θα μπορούσε να αποδώσει ο γάμος αυτός λόγω της σχετικής οικονομικής αυτονομίας και διαχείρησης που διατηρεί το κάθε μέλος μέσα στα πλαίσια του νοικοκυριού. Επίσης η εξειδίκευση των γυναικών σε οικιακές φροντίδες και η έντονη τάση των ανδρών να συσσωρεύουν εμπειρία στην αγορά εργασίας δημιουργεί τις προϋποθέσεις για αρνητική συσχέτιση μεταξύ των αμοιβών τους. Το γεγονός ότι όλες οι γυναίκες δεν εργάζονται ενώ υπάρχει η πιθανότητα να εργαστούν ή να έχουν εργαστεί κατά το παρελθόν δημιουργεί σφάλματα εκτίμησης, ιδαίτερα όταν χρησιμοποιείται το εισόδημα του κύκλου ζωής. Τα μέλη του νοικοκυριού (ο/η σύζυγος, τα παιδά) συνήθως λειτουργούν υποστηρικτικά μεταξύ τους. Για παράδειγμα σε περίπτωση που ο σύζυγος είναι άνεργος, πιθανά να εργάζεται και η σύζυγος. Κατά παρόμοιο τρόπο η ύπαρξη παιδιών στην οικογένεια, μπορεί να ωθήσει την γυναίκα να μειώσει την προσφορά εργασίας ενθαρρύνοντας έτσι τον σύζυγο για περισσότερη συμμετοχή. Ο τρόπος που αποφασίζεται η διανομή του χρόνου μέσα στο νοικοκυριό είναι πολύπλοκος.

Η αντικατάσταση των τελευταίων σχέσεων στην αρχική ταυτολογία μας δίνει το συνολικό οικογενειακό εισόδημα ως μια συνάρτηση των ατομικών χαρακτηριστικών των συζύγων:

$$Y = f(ΕΚΠ1, ΕΚΠ2, ΕΠΑΓΓ1, ΕΠΑΓΓ2, T11, T22: A1, A2) \qquad (64)$$

Όπου $T11=T1-\alpha T1^2$ και $T22=T2-\beta T2^2$.

Το βασικό χαρακτηριστικό των θεωριών της προσωπικής διανομής του εισοδήματος είναι η ολοκληρωτική επικέντρωση και η παντοδυναμία που αποδίνουν στο άτομο ως μονάδα ανάλυσης. Συνήθως όμως τα άτομα διαβιούν σε ευρύτερες ομάδες - οικογένειες ή νοικοκυριά - και το ατομικό εισόδημα, όπως και να ορίζεται, αποτελεί συνήθως το σημαντικότερο μέρος του οικογενειακού εισοδήματος. Η επίδραση του μεγέθους και της σύνθεσης του νοικοκυριού στη διανομή του συνολικού εισοδήματος δεν έχει ακόμη εξεταστεί. Το μέγεθος της οικογένειας λαμβάνεται υπόψη αν αντί του συνολικού οικογενειακού εισοδήματος χρησιμοποιηθεί το κατά κεφαλή οικογενειακό εισόδημα ή κάποια κλίμακα ισοδυναμίας που να σφορά τα επί πλέον μέλη του νοικοκυριού (παιδιά και ηλικιωμένους). Με βάση τη θεωρία της γονιμότητας όμως, τα παιδιά αποτελούν παράγοντα ατομικής επιλογής όχι όμως οι γονείς-ηλικιωμένοι, άρα η προηγούμενη συνάρτηση (55) μπορεί να έχει ως εξής:

$$Y = f(F, ΕΚΠ1, ΕΚΠ2, ΕΠΑΓΓ1, ΕΠΑΓΓ2, T11, T22: A1, A2) \qquad (65)$$

Η μεταβλητή F, αφορά τον αριθμό παιδιών στο νοικοκυριό και προσδιορίζεται (ενδογενώς) από παράγοντες που έχουν ήδη αναφερθεί.

Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί μία προσπάθεια συγκεκριμενοποίησης των θεωρητικών υποθέσεων (συναρτήσεων), ενώ αποτελεί σκαλοπάτι για το επόμενο τμήμα στο οποίο αυτές οι θεωρητικές υποθέσεις θα δοκιμαστούν εμπειρικά.

12. ΦΤΩΧΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ

12.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σύγχρονη οικονομική μεγέθυνση, έχει τις ρίζες της στη βιομηχανική επανάσταση που έγινε στην Αγγλία κατά το δεύτερο ήμιση του 19ου αιώνα. Οι συνθήκες που γενικά επικρατούσαν την περίοδο εκείνη, είχαν ως κύριο γνώρισμα την κατάσταση της γενικευμένης φτώχειας που μάλιστα ταυτιζόταν με το μέγεθος της εργατικής τάξης. Αξιοσημείωτη είναι η θέση του R. Malthus, ο οποίος υποστήριξε ότι μακροχρόνια η πληθυσμιακή αύξηση, που ακολουθεί γεωμετρική πρόοδο και είναι γρηγορότερη από την αύξηση της παραγωγής που ακολουθεί αριθμητική πρόοδο, θα καταδίκαζε την κοινωνία να ζεί σε επίπεδο επιβίωσης.

Ο R. Malthus, ο D. Ricardo, ο A. Smith κ.ά. κλασικοί οικονομολόγοι πίστευαν ότι η αμοιβή της εργασίας, της ιδιοκτησίας γής και κεφαλαίου καθορίζονται από νόμους οικονομικούς απαράβατους και επομένως ο τρόπος που το εισόδημα διανέμεται δεν είναι δυνατόν να μεταβληθεί σημαντικά. Ο A. Smith, στο γνωστό έργο του "Ο Πλούτος των Εθνών", αφιέρωσε μία μόνο σελίδα για την περιγραφή ορισμένων επιπτώσεων της φτώχειας στην αγορά εργασίας. Ουσιαστικά πίστευαν ότι οι κρατικές παρεμβάσεις για αναδιανομή του εισοδήματος θα μείωναν το συνολικό εθνικό προϊόν. Ο K. Marx, δεχόταν την άποψη της "διαιώνισης της φτώχειας" μέχρι τη στιγμή όμως που θα επαναστατούσε το προλεταριάτο και θα κατάρρεε το καπιταλιστικό σύστημα. Ο R. Malthus, υποστήριξε ότι υπήρχε κάποιο κατώτατο επίπεδο εισοδήματος που ήταν αναγκαίο για την επιβίωση του εργατικού πληθυσμού. Αν το πραγματικό βιοτικό επίπεδο ήταν μεγαλύτερο από το επίπεδο επιβίωσης η εργατική τάξη, δημιουργούσε οικογένειες νωρίς και η γονιμότητα και ο συνολικός πληθυσμός μεγάλωνε. Με αντίθετες συνθήκες ο πληθυσμός συρρικνώνεται λόγω μείωσης της γαμηλιότητας(ηθικής συγκράτησης) και αύξησης της γενικής θνησιμότητας. Έτσι δημιουργήθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα η θεωρία επιβίωσης για τα ημερομίσθια (Subsistence Theory of Wages) ή όπως έγινε γενικότερα γνωστό ο σιδερένιος νόμος των ημερομισθίων (Iron Law of Wages), σύμφωνα με τον οποίο το κράτος πρέπει να μεριμνά και να προσφέρει στους εργάτες το εισόδημα επιβίωσης. Οι κλασικοί οικονομολόγοι είναι οι πρώτοι που υποστήριξαν ότι οι βασικές ατομικές ανάγκες πρέπει να προσδιορίζονται σε σχέση με τις εκάστοτε υφιστάμενες κοινωνικές συνθήκες.

Το ζήτημα της φτώχειας και της διανομής του εισοδήματος δεν αποτελούν βασικά και αποκλειστικά προβλήματα της πολιτικής οικονομίας. Την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης, όταν άρχισαν να αναπτύσσονται και οι οικονομικές επιστήμες, οι εισοδηματικές διαφορές ήταν ύψιστες. Ένα μικρό ποσοστό ατόμων κατείχε περίπου ολόκληρο τον εθνικό πλούτο, ενώ η πλειοψηφία του πληθυσμού βρισκόταν σε κατάσταση κοινωνικής εξαθλίωσης. Η εικόνα αυτή θεωρήθηκε από τους κλασικούς οικονομολόγους όχι απλά συνηθισμένη αλλά αναπόφευκτη. Τον 19ο αιώνα πολλές χώρες της Δ. Ευρώπης προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν την εξαθλίωση και την φτώχεια με

τον εγκλεισμό των φτωχών σε ιδρύματα, πτωχοκομεία και άσυλα. Η ένδεια και η απορία ήταν συνώνυμα με την επαιτεία και την αλητεία.

Αργότερα η στάση της κοινωνίας πάνω στο θέμα της φτώχειας άρχιζε να αλλάζει. Ο A. Marsall στις αρχές του 20ου αιώνα, πρότεινε την ενίσχυση της χαμηλότερης μερίδας της εργατικής τάξης, η οποία παρά την βελτίωση που είχε επέλθει στο βιοτικό επίπεδο ζούσε σε άθλιες συνθήκες, ενώ πιο πρίν, όπως αναφέραμε, ο R. Malthus είχε προτείνει τον σιδηρού νόμο των αμοιβών. Το έτος 1909, το νεοφιλελεύθερο δόγμα με κύριο εκφραστή του τον Hobson, υποστηρίζει φανατικά την οικονομική ελευθερία και την κοινωνική και οικονομική εξασφάλιση ενός ελάχιστου ορίου εισοδήματος.

Η έρευνα του S. Rowntree (1901), γύρω από το φαινόμενο της φτώχειας το έτος 1899 στο York της Αγγλίας, ήταν πρωτοποριακή και επέδρασε σημαντικά στον μετέπειτα τρόπο ερμηνείας και διερεύνησης της. Στην έρευνα αυτή έχουμε και τον πρώτο (απόλυτο) ορισμό της φτώχειας: Ανεπάρκεια εισοδήματος και πόρων γενικότερα για την κάλυψη των απολύτως αναγκαίων μέσων για την διατήρηση της φυσικής δύναμης του ατόμου. Ο ορισμός αυτός αν και φαίνεται απλός εντούτοις προσδιορίζει:

α) Τις ελάχιστες ποσότητες διατροφής, ένδυσης και θέρμανης που εξασφαλίζουν την διατήρηση και λειτουργία της ανθρώπινης ζωής.
β) Με βάση τις χαμηλότερες τιμές, οι ποσότητες αυτές εκφράστηκαν σε χρηματική αξία.
γ) Εντοπίζεται το επίπεδο εκείνο της καταναλωτικής δαπάνης ή του χρηματικού εισοδήματος που αντιστοιχεί στο όριο φτώχειας, δηλαδή όσοι έχουν εισόδημα κάτω από το όριο αυτό χαρακτηρίζονται ως φτωχοί.

Επίσης σε περίπτωση που τα εισοδήματα ενός νοικοκυριού δεν επαρκούσαν για την αγορά αγαθών πρώτης ανάγκης (τρόφιμα, ενοίκιο, ένδυμασία, θέρμανση), τότε το νοικοκυριό βρισκόταν σε κατάσταση πρωτογενούς φτώχειας. Διαφορετικά, αν τα εισοδήματα επαρκούσαν αλλά ήταν κάτω από το όριο φτώχειας το νοικοκυριό εθεωρείτο ότι διαβιεί κατάσταση δευτερογενούς φτώχειας. Η απολύτως αναγκαία διατροφή επιλέχθηκε με βάση διαιτολόγιο που χρησιμοποιούσαν τα εργοτάξια της περιοχής με διάφορες παραλλαγές. Ο S. Rowntree, ήταν ο πρώτος που μελέτησε και χρησιμοποίησε συστηματικά την απόλυτη μέθοδο εκτίμησης της φτώχειας.

Το έτη 1936 και 1950 ο S. Rowntree, σε νέες έρευνες ασχολείται μόνο με την πρωτογενή φτώχεια. Συγκρίνοντας την εξέλιξη των ορίων φτώχειας παρατηρεί ότι το 1899 αποτελούσαν το 79%, το 1936 το 69% και το 1950 το 60% των μέσων μισθών. Το γεγονός αυτό, ήταν ανησυχητικό διότι το αντίστοιχο ποσοστό φτωχών νοικοκυριών μειώνεται δραστικά. Πιο ειδικά, "θεραπεία" κατά της φτώχειας αποδιδόταν στην αποτελεσματικότητά της (πλήρους) απασχόλησης και των κοινωνικών υπηρεσιών. Βρισκόμαστε στην εποχή που το κράτος πρόνοιας άρχισε να "ανδρώνεται" και οι αμφιβολίες και επικρίσεις γύρω από τον ορισμό και την μεθοδολογία εκτίμησης της φτώχειας να αμβλύνονται και να επικεντρώνονται στα εξής σημεία.

- Ο καθορισμός των ορίων φτώχειας περιέχει αυθαιρεσίες, έστω και αν αυτές γίνονται με κάποια επιστημονικά κριτήρια. Για παράδειγμα κάθε διαιτολόγος μπορεί να προτείνει διαφορετικό διαιτολόγιο και αυτό φυσικά να μεταβάλει το όριο φτώχειας.

- Είναι ακατόρθωτο να ακολουθήσει ο φτωχός το πρότυπο κατανάλωσης του ελαχίστου όριου συντήρησης. Απαιτείται γνώση και ενημέρωση για να αγοράζει κανείς συστηματικά και μεθοδευμένα φθηνά.
- Τα όρια δεν προσαρμόζονται στις μεταβολές του καταναλωτικού πρότυπου και των συνηθειών της κοινωνίας.
- Καμία αναφορά δεν γίνεται για τις κοινωνικές ανάγκες του ατόμου.

Η κριτική που ασκήθηκε στον ορισμό της απόλυτης (δίχως κοινωνικά κριτήρια) φτώχειας, έστρεψε το ενδιαφέρον των ερευνητών στην σχετική έννοια του όρου, δηλαδή: την ανεπάρκεια πόρων που έχει ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό του ατόμου ή της οικογένειας του από ένα συνηθισμένο επίπεδο διαβίωσης καθώς και της συμμετοχής του στις συνήθειες και δραστηριότητες της κοινωνίας που ζεί (Townsend 1979). Με τον τρόπο αυτό η φτώχεια ορίζεται με όρους σχετικούς, και κριτήρια αντικειμενικά.

Αν και οι απόλυτες και σχετικές έννοιες της φτώχειας είναι εντελώς διαφορετικές μπορούν να διατυπωθούν με δύο και μόνο διαστάσεις: Την αναλογία φτωχών και τα συγκριτικά επίπεδα διαβίωσης. Η διανομή του εισοδήματος αντίθετα έχει περισσότερους εναλλακτικούς τρόπους παρουσίασης. Η συχνότητα ή η αναλογία φτωχών νοικοκυριών δείχνει την <u>έκταση</u> της φτώχειας. Αντίθετα η <u>ένταση</u> γίνεται εμφανής με το χάσμα της φτώχειας, δηλαδή την υστέρηση κάθε μονάδας -άτομο ή νοικοκυριό - από το όριο ή το κατώφλι της φτώχειας.

Η ένταση για την οικονομική μεγέθυνση και η γρήγορη ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας την μεταπολεμική περίοδο, ισοσκέλιζαν την ορνητική επίδραση της ανεργίας και την προδευτική άνοδο της φτώχειας. Η κρίση της δεκαετίας του 1970 μετά από περίοδο ευημερίας (δεκαετία 1960) με έντονους ρυθμούς ανάπτυξης, χαμηλά επίπεδα πληθωρισμού, ανεργίας, βελτίωση των συνθηκών εκπαίδευσης, υγείας και κοινωνικής προστασίας, επαναφέρει στο προσκήνιο τους θεωρητικούς και εμπειρικούς προβληματισμούς για τη διανομή του εισοδήματος τις οικονομικές ανισότητες και τη φτώχεια. Τα σοσιαλδημοκρατικά σχέδια αναδιανομής πόρων ανατρέπονται και εντείνονται. Βρισκόμαστε σε μία στιγμή όπου σχεδόν όλα τα κράτη διαθέτουν περιορισμένη ποσότητα οικονομικού πλεονάσματος για κοινωνική πολιτική. Αυτό σημαίνει ότι ακόμη και αν "αναγνωρίσουμε" τους φτωχούς είναι αμφίβολο αν θα μπορούν να ενταχθούν στην κοινωνία ή αν θα έχουν χώρο στην αγορά εργασίας και μάλιστα στο "χειρότερο" δευτερεύον κομμάτι της.

Οι πρώτες εμπειρικές έρευνες έδειξαν ότι στην "οικονομικά ευημερούσα Ευρώπη" υπήρχαν πάνω από 30 εκατομμύρια άτομα που ζούσαν κάτω από συνθήκες φτώχειας. Αυτή η διαπίστωση οδήγησε σε μια κοινή προσπάθεια των χωρών μελών της Ε.Ο.Κ. για την ανάπτυξη μιας ενιαίας μεθοδολογίας προσδιορισμού της φτώχειας, με σκοπό την δυνατότητα ανάπτυξης των κατάλληλων κρατικών παρεμβάσεων για την αντιμετώπισή της. Στην προσπάθεια ερμηνείας του φαινομένου και εντοπισμού των προσδιοριστικών παραγόντων της φτώχειας αναπτύχθηκαν διάφοροι ορισμοί οι οποίοι οδήγησαν σε διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Παρ' όλες τις δυσκολίες προσδιορισμού του φαινομένου, το βέβαιο είναι αφ' ενός ότι αναγνωρίζεται η ύπαρξή της και αφ' ετέρου είναι αναγκαία η εφαρμογή κάποιας κοινωνικής πολιτικής με απότερο στόχο την καταστολή της. Αποτελεί

δε κοινή διαπίστωση το γεγονός ότι η φτώχεια είναι ένα ζωντανό κοινωνικό φαινόμενο με έντονες διαφοροποιήσεις σε σχέση με το χώρο και το χρόνο.

Στην εποχή μας η νοοτροπία γύρω απο τη φτώχεια έχει ριζικά μεταβληθεί. Οι μεγάλες διαφορές στα εισοδήματα και η ύπαρξη μιας μερίδας φτωχών δεν θεωρούνται αναπόφευκτες ούτε γενικά αποδεκτές και όλες οι χώρες παίρνουν μέτρα τη μείωσή τους. Το έτος 1981, καταρτίζεται το πρώτο Ενιαίο Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για την καταπολέμηση της φτώχειας. Ένα τμήμα της προσπάθειας αυτής αφορούσε την ανάπτυξη μιας κοινής μεθοδολογίας για τον προσδιορισμό των ορίων της φτώχειας βάσει κάποιων εισοδηματικών κριτηρίων σύμφωνα με τα οποία όσοι βρίσκονται κάτω από αυτά τα όρια θεωρούνται φτωχοί και θα πρέπει να τυγχάνουν της ανάλογης κοινωνικής πολιτικής. Στην Ελλάδα, στα πλαίσια του ενιαίου Κοινοτικού Προγράμματος, η προσπάθεια αυτή ξεκίνησε από το Ε.Κ.Κ.Ε. μόλις το 1984 (Καράγιωργας κ.ά., 1990) όπου οι πρώτες εκτιμήσεις σύμφωνα με στοιχεία οικογενειακών προϋπολογισμών της Ε.Σ.Υ.Ε. έδειξαν ότι το 20.6% των νοικοκυριών ή το 22.41% των ατόμων ζούσαν σε συνθήκες φτώχειας.

Ο σκοπός του τμήματος αυτού είναι ο προσδιορισμός και η διασύνδεση της φτώχειας με την ανισότητα και κύρια με τις δημογραφικές της διαστάσεις. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού υποτίθεται, όπως θα δούμε απαρακάτω ότι η φτώχεια αποτελεί το κατώτατο άκρο της διανομής του εισοδήματος. Αλλά ένας εισοδηματικός προσδιορισμός του φαινομένου αποτελεί μεν τη βάση για την αναγνώριση των φτωχών ατόμων (ή ομάδων), δεν δίνει όμως επιπλέον στοιχεία για απαντήσεις σε ερωτήματα που κατά κανόνα συνοδεύουν τη διερεύνηση της φτώχειας, όπως: Ποια είναι τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που συναντώνται συχνότερα στους φτωχούς; Ποιος είναι ο βαθμός κινδύνου να περιέλθει κανείς κάτω από το όριο της φτώχειας και ποιές είναι οι συνθήκες που αυξάνουν αυτόν τον κίνδυνο; Ποιος είναι ο βαθμός κινητικότητας μέσα και έξω από τα επίπεδα που προσδιορίζονται από τα όρια της φτώχειας; Ακόμη, ερωτήματα όπως: Πώς συμπεριφέρονται οι φτωχοί; Ποιες οι καταναλωτικές τους συνήθειες; Ποιές είναι οι πηγές του εισοδήματός τους; Ποιοι "αισθάνονται" φτωχοί; Ποιες είναι οι εστίες της φτώχειας; Από τι εξαρτάται η φτώχεια; Διασυνδέεται η φτώχεια με την (οικονομική) ανισότητα και με ποιο τρόπο; Πώς προσδιορίζονται τα όρια και η αναλογία των φτωχών; Γιατί χρησιμοποιείται συνήθως το εισόδημα και όχι κάποιος δείκτης ποιότητας ζωής για την εκτίμηση της φτώχειας;

Τα ερωτήματα αυτά δείχνουν τη πολυπλοκότητα και τη πολυσύνθεση του φαινομένου. Ακόμη και αν κατορθώσουμε να απλοποιήσουμε τα πράγματα με τον σχετικά αυθαίρετο τρόπο προσδιορισμού μιας γραμμής φτώχειας, κάτω από την γραμμή υποκρύπτονται πολλά αίτια που πρέπει να βγούν στην επιφάνεια και να καταπολεμηθούν. Πρόκειται για άτομα ολοκληρωτικά αποκλεισμένα και αμετάβατα από τον κοινωνικό ιστό ή γιά άτομα που με την κατάλληλη πολιτική θα "επαναενταχθούν" κανονικά στο καπιταλιστικό σύστημα;

Το πρόβλημα προσδιορισμού και εκτίμησης της έντασης και έκτασης της φτώχειας είναι πολυσύνθετο. Πρώτα, πρέπει να εντοπιστούν οι αιτίες της φτώχειας για νσ μπορέσουν να καταπολεμηθούνε αποτελεσματικά. Γιαυτό οι θεωρητικοί προβληματισμοί είναι ιδιαίτερα χρήσιμοι. Επίσης είναι απαραίτητο

να οριστεί μία εισοδηματική γραμμή φτώχειας - το κατώφλι κάτω από το οποίο κάποιος θεωρείται φτωχός - και να μπορεί κατ' επέκταση να αντικατοπτρίζει το κοινωνικά αποδεκτό επίπεδο διαβίωσης. Επιπλέον πρέπει να διαφωτίζεται η ένταση της φτώχειας που υποφέρεται από άτομα με εισόδημα κάτω από το προκαθορισμένο κατώφλι. Δηλαδή να γίνεται προσδιορισμός του "πόσο φτωχός είναι ο φτωχός" ή με άλλα λόγια πόσο απέχει το εισόδημα του από το κατώφλι της φτώχειας.

12.2. ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ

Μέχρι πρόσφατα, οι προσπάθειες για τη δημιουργία μιας εκτεταμένης θεωρητικής προσέγγισης του φαινομένου της φτώχειας είναι περιορισμένη. Γενικά πρόκειται για ένα πολυσύνθετο φαινόμενο του οποίου οι διαστάσεις ή οι προσδιοριστικοί του παράγοντες δεν αποτελούν τον κορμό μιας και μοναδικής αλλά πλειάδας προσεγγίσεων. Υπάρχουν ανθρωπολογικές, κοινωνικές, οικονομικές και διεπιστημονικές προσεγγίσεις του φαινομένου. Λόγω του ότι οι προσεγγίσεις αυτές δεν είναι γενικά αποδεκτές ή ολοκληρομένες και επειδή η φτώχεια στην εργασία αυτή θεωρείται ως μια "παρεμβολή" της κλίμακας του εισοδήματος, η παρουσίαση θα γίνει πολύ συνοπτικά.

Με βάση την *οικονομική προσέγγιση* η φτώχεια και η ανισότητα έχουν υψηλή συσχέτιση αλλά διαφέρουν σε πολλά σημεία. Ως έννοιες, για παράδειγμα η φτώχεια υποδηλώνει κάτι κοινωνικά μη αποδεκτό, δίχως να ισχύει το ίδιο με την ανισότητα. Αν όμως η φτώχεια ανταποκρίνεται πάντα σε ακραίες θέσεις της εισοδηματικής κλίμακας, σε ποιο ακριβώς σημείο η ανισότητα γίνεται φτώχεια; Δηλαδή που ακριβώς γίνεται διαχωρισμός μεταξύ φτωχών και μη φτωχών ή διακόπτεται η συνέχεια της ανισότητας και μεταβάλλεται σε φτώχεια; Ορίζουμε πάντα αυθαίρετα ένα σημείο α και περιοριζόμαστε σε έλλειψη εισοδήματος; Το Διάγραμμα 17, δείχνει το <u>σημείο διαχωρισμού ή ρήξης</u>, δηλαδή το σημείο όπου η ανισότητα γίνεται φτώχεια η καμπύλη διαχωρίζεται και μετατοπίζεται. Μετά το σημείο αυτό εκτός από χαμηλό εισόδημα έχουμε και χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, κακή υγεία και συνθήκες στέγασης, εργασιακή ανασφάλεια κ.λπ. (Sarpellon 1984). Φτωχά νοικοκυριά ή άτομα με εισόδημα μεταξύ 0 και Υ, έχουν επίπεδο διαβίωσης κάτω από το χ1. Το διάστημα μεταξύ χ1 και χ11, στο άξονα του επιπέδου διαβίωσης, δείχνει ποιοτικές και ποσοτικές διαφορές μεταξύ φτώχειας και ανισότητας. Συγκεκριμένα μετά το σημείο ρήξης της καμπύλης ανισότητας το επίπεδο διαβίωσης είναι χαμηλότερο από εκείνο που θα αντιστοιχούσε στο επίπεδο των ούτως ή άλλως άνισα διανεμημένων πόρων. Με άλλα λόγια εμπειρικά και θεωρητικά η φτώχεια μπορεί να ερμηνευτεί μέσα από την οικονομική ανισότητα αλλά δεν πρέπει να συγχέεται με αυτή. Η μεν φτώχεια αφορά την ποιότητα ζωής κάτω από ένα συμβατικά προκαθορισμένο όριο η δε ανισότητα δεν προσδιορίζει το επίπεδο διαβίωσης των φτωχών αλλά τις υφιστάμενες διαφορές μεταξύ των εισοδηματικών τάξεων. Η κατανομή του εισοδήματος μπορεί να δείχνει μεγάλη ανισότητα αλλά να υπάρχει λιγότερη φτώχεια και αντίστροφα. Αυτό φυσικά δύναται να προκύψει και από τους διάφορους δείκτες εκτίμησης της ανισότητας ή της διασποράς του εισοδήματος. Η διαφοροποίηση της φτώχειας και της ανισότητας είναι σημαντική, διότι ο στόχος ταυτόχρονης μείωσης και των δύο

Διάγραμμα 17. Η Σχέση (κατανομή) Ανισότητας και Φτώχειας

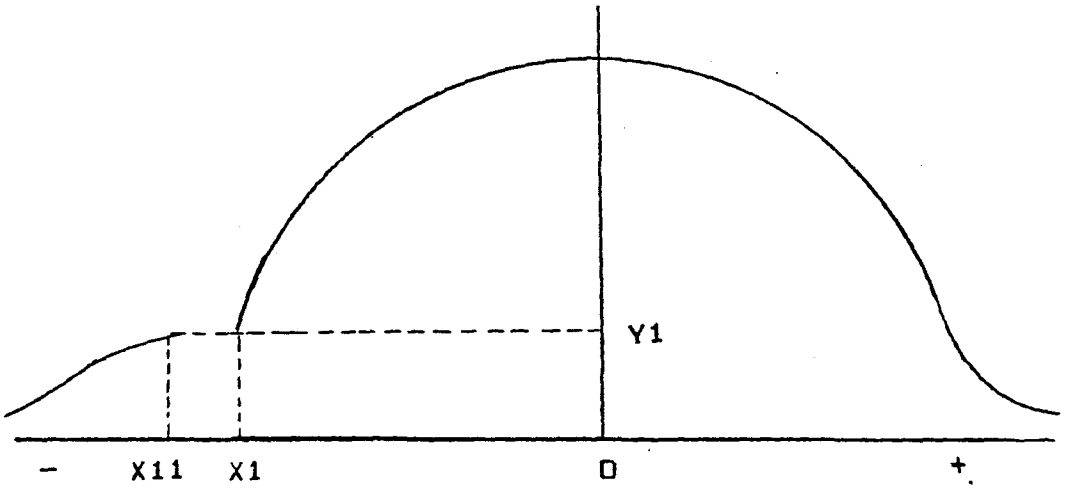

δεν είναι εφικτός. Για παράδειγμα, μέτρα προοδευτικής φορολογίας μειώνουν μάλλον την ανισότητα μπορεί να μην έχουν ουσιαστική επίδραση στη φτώχεια.

Η συσχέτιση μεταξύ φτώχειας και οικονομικής ανισότητας προδικάζει ότι αν μπορέσουμε να αιτιολογήσουμε γιατί διαφέρουν τα εισοδήματα των ατόμων, θα μπορέσουμε να καταλάβουμε γιατί μερικοί είναι φτωχοί. Πιο ειδικά αν μπορέσουμε να φτάσουμε τους παράγοντες που καθορίζουν το εισόδημα από απασχόληση (βλ. κεφ. 9) θα μπορέσουμε να καταλάβουμε και να οδηγηθούμε σε μείωση της φτώχειας. Υπάρχει μία πλειάδα οικονομικών θεωριών, αντί μιας και γενικά αποδεκτής που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τη φτώχεια. Εμπειρικά οι θεωρίες αυτές έχουν περιορισμένη ικανότητα, διότι στην καλύτερη περίπτωση ερμηνεύουν το ένα τρίτο της διακύμανσης των εισοδημάτων από απασχόληση (Καραντινός 1990α). Γίνεται επομένως φανερό ότι η οικονομική προσέγγιση προσφέρει μερική ερμηνεία της φτώχειας. Οι θεωρίες που υποτίθεται ότι επεξηγούν την οικονομική ανισότητα: ανθρώπινο κεφάλαιο, θεωρία ικανοτήτων, κύκλου ζωής κ.λπ., ερμηνεύουν κατά κανόνα και το φαινόμενο της φτώχειας. Οι ριζοσπαστικές προσεγγίσεις προσεγγίζουν τη φτώχεια με παράγοντες θεσμικούς, με τη ζήτηση εργασίας και την ταξική διάρθρωση. Η φτώχεια θεωρείται ως παράγωγο της άνισης διανομής μέσα και μεταξύ κοινωνικών ομάδων. Η κοινωνική διάρθρωση αποτελεί την βάση της ανισότητας και από εκεί πρέπει να ξεκινήσουμε αν θέλουμαι να ερμηνεύσουμαι τη φτώχεια και την ανισότητα.

Η κοινωνιολογική προσέγγιση της φτώχειας γίνεται μέσα από την κοινωνική ανισότητα. Όπως και στην οικονομική θεώρηση έτσι, και εδώ γίνεται η προσπάθεια να βρεθεί απάντηση στο ερώτημα: Γιατί διαφέρουν τα εισοδήματα από εργασία. Η απάντηση αναζητάται όμως στις υφιστάμενες ατομικές διαφορές στα επαγγέλματα, το status των επαγγελμάτων και την δύναμη ή εξουσία που έχει το άτομο μέσα στην κοινωνική ομάδα που ανήκει (Καραντινός 1990α). Η προσέγγιση αυτή αφ' ενός δεν έχει ολοκληρωθεί αφ' ετέρου έχουν εγκαταληφθεί οι προσπάθειες προς την κατεύθυνση αυτή. Η αποτυχία τους εντοπίζεται στην συστηματική αποφυγή διερεύνησης της συσχέτισης που επικρατεί μεταξύ οικονομικών πόρων και επαγγελματικού status ή τρόπου ζωής, κυρίως λόγω έλλειψης της κατάλληλης στατιστικής μεθοδολογίας και δεδομένων.

Η κοινωνική ανθρωπολογία, εξετάζει το φαινόμενο της φτώχειας βάση τις προσεγγίσεις των μειονοτήτων και της υπολουλτούρας. Η βάση της πρώτης προσέγγισης εντοπίζεται στην προσπάθεια προσδιορισμού των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών διάφορων υποομάδων (μειονοτήτων) που απαρτίζουν τον πληθυσμό. Ο Rowntree (1901), για παράδειγμα στην αρχική του μελέτη μέσα από τον προσδιορισμό της πρωτογενούς φτώχειας εντόπισε περιπτώσεις όπως: Ανικανότητα του αρχηγού του νοικοκυριού να εργαστεί ή αιφνίδιος θάνατος του, χρόνια ανεργία, δραματική αύξηση του μεγέθους της οικογένειας, κ.ά. Επίσης από δευτερογενή αίτια φτώχειας τα οποία προέρχονται από κακή διαχείρηση παρά από ανεπάρκεια εισοδήματος, εντόπισε περιπτώσεις αλκοολισμού, τυχερά παιχνίδια, αμέλεια φροντίδας σπιτιού, κ.α. Μέσα από τις παρατηρήσεις αυτές προσδιόρισε ένα φαύλο κύκλο της φτώχειας, δηλαδή την διαγενεακή μεταβίβαση της σε παιδιά, σε νεαρά παντρεμένα ζευγάρια, σε ηλικιωμένους κ.ο.κ. Οι

φτωχοί βρίσκονται σε αυτόν το κύκλο και αδυνατούν να αδράξουν ευκαιρίες να ξεφύγουν από αυτόν, με αποτέλεσμα η φτώχεια να συντηρείται και να ανανεώνεται συνεχώς. Το κομμάτι του πληθυσμού αυτού δεν έχει πολιτική και κοινωνική ένταξη, ούτε ατομική πρόοδο και πετιέται στο περιθώριο. Αν και δεν έγινε καμία προσπάθεια εκτίμησης των αναγκών της κάθε (περιθωριακής) υποομάδας, ούτε και η συσχέτιση που είχε με την αγορά εργασίας, εντούτοις έχουμε μία (πρώτη) ικανοποιητική ταξινόμηση των ομάδων που πλήτονται κύρια: ανάπηροι, άνεργοι, ηλικιωμένοι κ.ά. (Χρυσάκης 1988)

Η αντιπροσωπευτική προσέγγιση της υποκουλτούρας της φτώχειας, προέρχεται απο τον O. Lewis (1965), ο οποίος υποστήριξε ότι το φτωχότερο κομμάτι της κοινωνίας σχηματίζει μια δική του υποκοινωνία με δική του υποκουλτούρα που μεταβιβάζεται από γενεά σε γενεά και διαιωνίζεται. Υπολουλτούρα συναντάται με κοινά χαρακτηριστικά όχι μόνο σε φτωχές περιοχές του Παρισιού ή της Αγγλίας αλλά και στο Χάρλεμ των Η.Π.Α. και σε περιοχές του Μεξικού. Τα χαρακτηριστικά μπορεί να είναι: Ανεργία, υποαπασχόληση, χαμηλές αμοιβές, έλλειψη χρημάτων, άτυπα δάνεια, χρήση ρούχων μεταχειρισμένων κ.λπ. Τα χαρακτηριστικά αυτά σε πολλές περιπτώσεις δεν διαφέρουν από αυτά που έχουν αναφερθεί στην προηγούμενη προσέγγιση.

Τα μειονεκτήματα των προσεγγίσεων αυτών είναι αρκετά, διότι πρόκειται για μη ελεγχόμενες εμπειρικά περιπτώσεις. Η προσπάθεια μελέτης ύστερα από ίδια εμπειρία που επιχειρήθηκε από ορισμένους ανθρωπολόγους, ήταν επικεντρωμένη αποκλειστικά σε μεμονωμένες οικογένειες δίχως να λαμβάνεται υπόψη η αντιπτωσοπευτικότητα και το ειδικό βάρος της οικογένειας αυτής στην υποομάδα ή στο γενικότερο κοινωνικό σύνολο. Πολλά ιστορικά καταγράφηκαν και δημιουργήθηκαν από προσωπικές ατομικές περιγραφές δίχως να εξετάζεται η αντιπροσωπευτικότητά τους σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Τα κριτήρια κατάταξης και ερμηνείας στηρίχθηκαν σε αυθαιρεσίες που πιθανά έχουν σαν βάση κάποιο διαφορετικό από το υπό εξέταση πρότυπο.

12.3. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ

Στο τμήμα αυτό, έμφαση πρόκειται να δοθεί σε μεθοδολογικές τεχνικές. Η διαφώτιση σε ερωτήσεις αφηρημένες του τύπου: Τι είναι φτώχεια; είναι καθοριστικά εξαρτώμενη από την δυνατότητα που υπάρχει να μετασχηματιστούν οι απαντήσεις σε ουσιαστικούς (ποσοστικούς) όρους ή να διαφωτιστούν εκ νέου ερωτήσεις του τύπου: Πώς μπορεί να προσδιοριστεί η φτώχεια.

Η έννοια της φτώχειας είναι και εύκολη και πολυσύνθετη. Εύκολη διότι σε γενικές γραμμές, φτωχός μπορεί να είναι κάποιος που το εισόδημα του δεν επαρκεί για να τον συντηρεί. Για πολλούς σκοπούς ίσως να αρκεί ο προσδιορισμός κάποιου συμβατικού ορίου φτώχειας και τα νοικοκυριά (ή τα άτομα) ανάλογα με το ύψος εισοδήματος που διαθέτουν να ταξινομηθούν ως φτωχά ή μη φτωχά.

Όταν όμως θελήσουμε να διασυνδέσουμε π.χ. τη γονιμότητα με τη φτώχεια ένας τέτοιος ορισμός ουσιαστικά δεν επαρκεί. Μπορεί για παράδειγμα να προκύψει ότι η γονιμότητα συσχετίζεται αρνητικά με το εισόδημα. Αυτό ουσιαστικά από μόνο του δεν λέει τίποτα αν δεν συμπεριληφθούν στην ανάλυση και άλλοι παράγοντες όπως η

ιδιοκτησία κατοικίας, η απασχόληση, η κοινωνική ομάδα που ανήκει το ζευγάρι κ.λπ. Γιαυτό κατά την ανάλυση είναι προτιμότερο να καλυφθούν πολλές πλευρές της φτώχειας.

Ένα άλλο πρόβλημα προέρχεται από την απόλυτη και σχετική έννοια της φτώχειας. Η απόλυτη φτώχεια συνδέεται άμεσα με το ελάχιστο όριο επιβίωσης (αναγκών). Η δυσκολία της πραγματικής εκτίμησης της έννοιας των ελαχίστων αναγκών, αποτελεί το μειονέκτημα της απόλυτης φτώχειας, παράλληλα με τη δυσκολία προσαρμογής που δημιουργείται από τα διαρκώς εξελισσόμενα επίπεδα ευημερίας σε μια κοινωνία. Οι βασικές ανάγκες του ατόμου δεν μεταβάλλονται σημαντικά με τον χρόνο, με άμεσο αποτέλεσμα η γραμμή φτώχειας να προσδιορίζεται ανεξάρτητα απο τις κοινωνικές συνθήκες. Σε πολλές χώρες για παράδειγμα, ενώ τα εισοδήματα προσαρμόζονται κατά κάποιο βαθμό στον πληθωρισμό και το βιοτικό επίπεδο επίπεδο μεταβάλεται, το όριο φτώχειας παραμένει το ίδιο με αποτέλεσμα το ποσοστό των φτωχών να τείνει πρός το μηδέν.

Τα παραπάνω μειονεκτήματα, του απόλυτου ορισμού της έννοιας της φτώχειας έδωσαν αφορμή για τη συγκριτική υπεροχή της ,σχετικής έννοιας του όρου. Κατά την διαδικασία εκτίμησης της σχετικής φτώχειας οι βασικές ανάγκες σχετίζονται τόσο με το εισόδημα όσο και με τα καταναλωτικά πρότυπα. Η γραμμή φτώχειας που ορίζεται δέχεται επίδραση από το μέσο επίπεδο και την κατανομή του εισοδήματος και τις διαχρονικές διακυμάνσεις που το επηρεάζουν. Πιό πρόσφατα έχει διατυπωθεί η υποκειμενική προσέγγιση της φτώχειας. Η δυσκολία αντικειμενικής εκτίμησης της απόλυτης ή σχετικής φτώχειας, έδωσαν αφορμή για τον σχηματισμό της υποκειμενικής εκτίμησης δηλαδή για το πώς πραγματικά αισθάνεται το ίδιο το άτομο (ως φτωχό ή μη φτωχό). Οι προβληματισμοί εξακολουθούν όμως να υφίστανται και όπως αναφέρει ο A. B. Atkinson (1985) "συνήθως αναφερόμαστε στη φτώχεια με όρους επιπέδου διαβίωσης αλλά την μετράμε με όρους εισοδήματος". Με την υπόθεση-μέτρηση αυτή όμως η φτώχεια σχετίζεται με την έλλειψη ευημερίας η οποία αφορά τον πληθυσμό. Η ευημερία είναι έννοια γενική και αφηρημένη και δημιουργεί απαιτούνται πρόσθετες προτάσεις προσέγγισης της. Για παράδειγμα υποτίθεται ότι η ευημερία επηρεάζεται μονοτονικά από το εισόδημα (Υ). Δηλαδή ισχύει: U = U(Y). Αν ορίσουμε αυθαίρετα ως α, κάποιο οριακό επίπεδο ευημερίας το επίπεδο αυτό αντιστοιχεί σε εισόδημα Υ*, επίλυση της συνάρτησης ως προς Υ* δίνει την γραμμή ή το κατώφλι της φτώχειας:

$$U = U(Y^*) = \alpha \qquad (66)$$

Εμπειρικά δηλαδή, ο πιο εύκολος τρόπος εκτίμησης της φτώχειας είναι να προσδιορίσουμε αυθαίρετα κάποιο επίπεδο εισοδήματος Υ*, το οποίο ορίζουμε σαν γραμμή φτώχειας και στη συνέχεια οι εισοδηματικές μονάδες (νοικοκυριά) ταξινομούνται σύμφωνα με το ύψος του διαθέσιμου εισοδήματος τους (Υ), σε φτωχές αν $Y<Y^*$ και μη-φτωχές αν $Y>Y^*$. Επειδή δεν υπάρχει ένας γενικά αποδεκτός ορισμός της φτώχειας οι τρόποι προσδιορισμού ενός τέτοιου επιπέδου εισοδήματος είναι πολλοί (Κωστάκη κ.ά. 1992).

Με βάση το εισόδημα, (το οποίο προσεγγίζει την οικονομική διάσταση), η φτώχεια σε συνάρτηση με τα παραπάνω, μπορεί να οριστεί σε απόλυτους, σχετικούς και υποκειμενικούς όρους. Οι

κυριώτεροι ορισμοί της σχετικής φτώχειας είναι: Η μέθοδος του O.E.C.D., η μέθοδος της E.O.K. κ.ά. Η υποκειμενική εκτίμηση της φτώχειας μπορεί να στηριχθεί στην μέθοδο S.P.L. (Subjective Povery Line).

Ο Πίνακας 31, δείχνει μια θεματική ταξινόμηση των ορισμών της φτώχειας καθώς και τα διάφορα μέτρα τα οποία χρησιμοποιούνται για την εκτίμησή της. Επίσης φαίνονται οι διάφορες τάσεις ή τις επιδιώξεις που τίθονται ανάλογα με τον ορισμό και το μέτρο που υιοθετείται. Θα πρέπει δε να αναφερθεί ότι εκτός από τις μεθόδους που περιγράψαμε στο τμήμα αυτό υπάρχουν παρά πολλές οι οποίες θα μπορούσαν να τις πλαισιώσουν. Η επιλογή μας έγινε σχετικά αυθαίρετα και με κριτήριο να επιλεγούν οι πιο αντιπροσωπευτικές από κάθε κατηγορία.

Πίνακας 31. Μήτρα Ορισμών Φτώχειας*.

Σταθερό Τμήμα	Μεταβλητό Τμήμα σε Συνάρτηση με:
1. Είναι φτωχός	1. Εξειδίκευση της μονάδας αναφοράς. 1.1 Το άτομο, η οικογένεια, το νοικοκυριό. 1.2. Η κοινωνική ομάδα, η περιοχή, η χώρα.
2. Όποιος δεν διαθέτει	2. Αναφορά (άμεση ή έμμεση) στις αιτιακές ερμηνείες. Π.χ: 2.1. Λόγω προσωπικής ανεπάρκειας από (α) προσωπικό ατύχημα (β) κοινωνικό ατύχημα (γ) κοινωνική διάρθρωση. 2.2. Λόγω έλλειψης διαπιστευτηρίων βασισμένων στις σχέσεις ανταλλαγής, παραγωγής, εργασίας, κληρονομιάς, ιδιωτικής διανομής, κοινωνικής διανομής, κοινωνικού δικαίου. 2.3. Λόγω της επίδρασης των συστημάτων και των δυνάμεων διανομής και αναδιανομής πόρων.
3. Πόρους	3. Εξειδικεύσεις του είδους των πόρων: Π.χ. 3.1. Εισοδήματα με τη στενή έννοια. 3.2. Εισοδήματα σε είδος, σε αγαθά και σε υπηρεσίες διαθέσιμα στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα (σύμφωνα με τον ορισμό της E.O.K. (22/7/1975). 3.3. Χρηματικά εισοδήματα από απασχόληση, από ακίνητα ή κινητές αξίες, από παροχές κοινωνικών ή δημόσιων υπηρεσιών, ιδιωτικά εισοδήματα σε είδος. 3.4. Οικονομικοί πόροι προερχόμενοι: (α) από την κοινωνική θέση, (β) από τις διαπροσωπικές σχέσεις, (γ) από το κοινωνικό γόητρο, τη δύναμη κ.ά.
4. Αρκετούς	4. Εξειδίκευση των μεθόδων μέτρησης των ορίων φτώχειας. 4.1. Οι μέθοδοι μέτρησης των ορίων ποικίλουν κυρίως ως προς τη λογική τους και τη

[Πιν. 31. συνέχεια]

		συγκρότησή τους σέ συνάρτηση με τις επιλογές που γίνονται στο επόμενο βήμα (5) αλλά όχι αποκλειστικά.
	4.2.	Στην πράξη όλα τα κριτήρια που εξειδικεύονται στο βήμα 5, επιδέχονται μινιμαλιστικές και μαξιμαλιστικές παραλλαγές των ορίων φτώχειας με συνακόλουθη διακύμανση των επιπτώσεων των ορίων που χρησιμοποιούνται.
5. Για να εξασφαλίσουν	5.	Εξειδίκευση των στόχων/κριτηρίων, όπως π.χ.
	5.1.	η βιολογική επιβίωση και η φυσική επέρκεια
	5.2.	οι ελάχιστα αποδεκτοί όροι διαβίωσης στο επίπεδο της υπό εξέταση χώρας
	5.3.	το είδος της διατροφής, η συμμετοχή σε δραστηριότητες, οι συνθήκες διαβίωσης, οι ανέσεις κ.λπ. που είναι συνήθεις η ευρέως διαδεδομένα και αποδεκτά σε μία δεδομένη κοινωνία.
	5.4.	ο τρόπος με τον οποίο τα ίδια άτομα προσλαμβάνουν την κοινωνική-οικονομική τους κατάσταση.

* Πηγή: Dickes et. al (1984)· Eames- Goode 1981· Sen 1981· Townsend 1979· E.E.C. 1981· Rainwater-Rein 1980.

12.4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΜΕΤΡΗΣΗΣ ΟΡΙΩΝ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

Η διαδικασία μέτρησης της φτώχειας αποτελείται από δύο στάδια. Το πρώτο αναφέρεται ως στάδιο αναγνώρισης (identification) και το δεύτερο ως στάδιο σύνθεσης (aggregation). Κατά το πρώτο στάδιο προσδιορίζουμε ποιοι είναι οι φτωχοί, ενώ κατά το στάδιο της σύνθεσης χρησιμοποιούμε κάποιο χαρακτηριστικό των φτωχών (π.χ. εισόδημα ή καταναλωτικές δαπάνες) για να δημιουργήσομε ένα δείκτη φτώχειας (Sen 1976). Με άλλα λόγια, ο εννοιολογικός προσδιορισμός και ο τρόπος μέτρησης της έκτασης και έντασης της φτώχειας αποτελούν θεμελιώδη και αλληλένδετα ερωτήματα για την μελέτη του φαινομένου στο χώρο της κοινωνικής έρευνας. Λόγω της έλλειψης ενός κοινά αποδεκτού ορισμού, ένας μεγάλος αριθμός διαφορετικών μεθόδων μέτρησης έχει αναπτυχθεί στη διεθνή βιβλιογραφία. Το κοινό χαρακτηριστικό των περισσοτέρων μεθόδων προσέγγισης ορίων φτώχειας είναι ότι βασίζονται σε εισοδηματικά κριτήρια. Βάσει αυτών των κριτηρίων και με διάφορους μεθόδους υπολογισμού προσδιορίζεται ένα εισοδηματικό όριο φτώχειας (Y*). Οι μέθοδοι αυτοί διαχωρίζονται σε απόλυτες και σχετικές. Σύμφωνα με την πρώτη κατηγορία το όριο φτώχειας ορίζεται ως ένα αντικειμενικά προσδιοριζόμενο απόλυτο ελάχιστο ποσό για την κάλυψη των βασικών αναγκών του νοικοκυριού (Orshansky 1965, 1969· Rowntree 1901· Haagenaars 1988). Σύμφωνα με τη δεύτερη κατηγορία το όριο φτώχειας χαράσσεται βάσει "σχετικών κριτηρίων" ως ένα κατώτατο όριο του συνηθισμένου επιπέδου διαβίωσης του πληθυσμού της χώρας

(Miller και Roby 1974· O.E.C.D. 1976· E.E.C. 1981). Ο σχετικός ορισμός της φτώχειας έχει "καθιερωθεί" ως μέτρο το οποίο χρησιμοποιείται έναντι των αδυναμιών της απόλυτης προσέγγισης.

Πιο πρόσφατα, με υποκειμενικά κριτήρια[239] από τα ίδια τα μέλη του πληθυσμού ορίζεται ένα ελάχιστο ποσό για την κάλυψη των αναγκών τους (Goedhart κ.ά. 1977· Van Praag 1971). Η βάση της προσέγγισης αυτής στηρίζεται σε δύο ερωτήσεις: (α) Ποιος εκτιμά τον βαθμό της ευημερίας σε μια κοινωνία; (β) Ποιος επιλέγει το όριο φτώχειας για την κοινωνία αυτή; Στο πρώτο ερώτημα, απαντάται ότι τα ίδια τα άτομα έχουν τα κριτήρια για την εκτίμηση του επιπέδου διαβίωσης. Το δεύτερο ερώτημα αποτελεί συνέχεια του πρώτου και εφ' όσον κάποια κριτήρια έχουν διαμορφωθεί η επιλογή του ορίου φτώχειας αποτελεί έκφραση γενικής άποψης και συναίνεσης.

Η υποκειμενική προσέγγιση της φτώχειας γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ φτωχών και αυτών που μελετούν το φαινόμενο της φτώχειας. Δηλαδή το ποιος ορίζει την ευημερία είναι ξεκάθαρο για την υποκειμενική προσέγγιση: Οποιοσδήποτε αποτελεί αντικείμενο της και την "ζει". Καθώς οι ανάγκες ορίζονται από τα ίδια τα άτομα και η σχετική αποστέριση θα πρέπει να ορίζεται από αυτά. Υπάρχουν βέβαια πολλές επικρίσεις. Πρώτα, με βάση τον B. Abbel-Smith (1984) το να αισθάνεσαι φτωχός διαφέρει από το να βρίσκεις δυσκολίες να τα καταφέρεις. Δηλαδή αν ενδιαφερόμαστε για την φτώχεια δεν είναι σίγουρο ότι μιλάμε την ίδια γλώσσα με τον ερωτώμενο. Το ελάχιστο εισόδημα που δίνει δίχως να αποκαλύψει την ομάδα αναφοράς και το επίπεδο διαβίωσης που έχει στο μυαλό του δημιουργεί πολλά ερωτηματικά. Ως εκ τούτου η διαμόρφωση ενός μέσου επίπεδου διαβίωσης ή φτώχειας αποτελεί "την αχίλλειο πτέρνα" της υποκειμενικής προσέγγισης. Μεγάλη βαρύτητα πρέπει να δίνεται στον τρόπο συλλογής πληροφοριών και στην επιλογή ατόμων που τις συλλέγουν. Η ερώτηση, για παράδειγμα στο ποιος κάνει την επιλογή του επιπέδου φτώχειας θα μπορούσε να τεθεί ως εξής: Με υποκειμενική πραγματικά εκτίμηση της ευημερίας, με ποια κριτήρια επιλέγει κανείς το επίπεδο της φτώχειας;

Στο πρακτικό επίπεδο, σε πολλές χώρες[240] εκτός των άλλων χρησιμοποιούνται και "επίσημες" γραμμές φτώχειας δηλαδή το εισόδημα (κοινωνικής πρόνοιας) που θεσπίζεται από την κυβέρνηση στα πλαίσια κοινωνικής πολιτικής. Ο ορισμός αυτός είναι χρήσιμος για άμεσες συγκρίσεις. Σε περίπτωση που το εισόδημα του νοικοκυριού βρίσκεται κάτω από το "επίσιμο" όριο τότε κατατάσσεται ως φτωχό.

Στην εργασία αυτή, για τον υπολογισμό των ορίων φτώχειας, εφαρμόζονται δύο διαφορετικοί μέθοδοι. Η πρώτη ανήκει στην κατηγορία των σχετικών μεθόδων και εχει προταθεί απο την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινοτητα (E.E.C., 1981), ενώ η δεύτερη

---

[239] Λόγω του ότι η μεθοδολογία αυτή είναι σχετικά "νέα", παρουσιάζεται λίγο εκτεταμένα.

[240] Όχι όμως στην Ελλάδα.

είναι μία υποκειμενική μέθοδος προσδιορισμού ορίων φτώχειας (Subjective Poverty Line, S.P.L., Goedhart et. al. 1977). Στη συνέχεια δίνεται μία παρουσίαση της τεχνικής των δύο μεθόδων[241].

Η Μέθοδος ΕΟΚ, για τον υπολογισμό ορίων φτώχειας εφαρμόζει την ακόλουθη διαδικασία: Αρχικά υπολογίζεται το αποκαλούμενο μέσο διαθέσιμο ισοδύναμο εισόδημα, (ΜΔΙΕ) από τον τύπο:

$$ΜΔΙΕ = Σ\ (N_i/N)(Y_i/F_i) \qquad (67)$$

όπου, N_i: ο αριθμός των νοικοκυριών δείγματος με μέγεθος i,
N : ο συνολικός αριθμός των νοικοκυριών του δείγματος,
Y_i: το μέσο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών του δείγματος με μέγεθος i
και F_i: η κλίμακα ισοδυναμίας για τα νοικοκυριά του δείγματος με μέγεθος i: $F_i = 1 + 0.7(i-1)$.

Τέλος, το όριο φτώχειας για τα μονομελή νοικοκυριά του δείγματος ορίζεται ως το 50% του ΜΔΙΕ και για τα νοικοκυριά με περισσότερα του ενός μέλη το εισοδηματικό όριο αυτό αυξάνεται με 70% για κάθε επιπλέον μέλος. Δηλαδή τα όρια φτώχειας υπολογίζονται βάσει του τύπου:

$$Y_i^* = 0.50 \cdot ΜΔΙΕ \cdot [1 + 0.70 \cdot (i-1)] \qquad (68)$$

όπου, Y_i^*: το όριο φτώχειας για τα νοικοκύρια με μέγεθος i.

Η Υποκειμενική μέθοδος (S.P.L.), έχει αναπτυχθεί κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και είναι βασισμένη σε έννοιες της θεωρίας της χρησιμότητας. Οι απαντήσεις των ατόμων ή των υπευθύνων των νοικοκύριων στην ακόλουθη ερώτηση (Minimum Income Question):

"Ποιο θεωρείται κατά την γνώμη σας το ελάχιστο καθαρό εισόδημα για την κάλυψη των αναγκών του νοικοκυριού σας;"

θεωρούνται ως τιμές μιας μεταβλητής Y_{min}, η οποία σχετίζεται με το (καθαρό) εξωγενώς προσδιοριζόμενο εισόδημα Y και το μέγεθος του νοικοκυριού (X). Η μέθοδος S.P.L. πρώτα εκτιμά τη σχέση : $Y_{min} = f(Y; X)$[242], με παλινδρόμηση (το ελάχιστο εισόδημα σε λογαριθμική μορφή). Η συνάρτηση f, είναι μονοτονική και αύξουσα ως πρός την μεταβλητή Y, ενώ υποτίθεται ότι υπάρχει ένα αυθαίρετα οριζόμενο όριο- επίπεδο εισοδήματος Y^*_{min}, το οποίο ορίζεται ως: $Y^*_{min} = f(Y^*_{min}; X)$, το οποίο υπερέχει ή είναι χαμηλότερο του

---

[241] Η μεθοδολογία αυτή έχει εφαρμοστεί και στο αδημοσίευτο άρθο "Η Φτώχεια στην Περιοχή Πρωτεύουσας" (Κωστάκη, Παπαθεοδώρου, Καππή και Μπαλούρδος).

[242] Η συνάρτηση αυτή θεωρεί την μεταβλητή Y ως μεταβλητή επιλογής ενώ αντίθετα το μέγεθος νοικοκυριού (X) είναι δοσμένο και δεν αποτελεί παράγοντα επιλογής, γιαυτό οι δύο μεταβλητές χωρίζονται με την ένδειξη ; αντί με κόμμα.

εισοδήματος Υ. Η σχέση αυτή απεικονίζεται στο Διάγραμμα 18. Όπως φαίνεται καθώς το εισόδημα Υ αυξάνει, αυξάνει και το ελάχιστο (Y_{min}). Σε χαμηλά επίπεδα ισχύει $Y<Y_{min}$, ενώ το αντίστροφο συμβαίνει όσο ανεβαίνουμε την κλίμακα του εισοδήματος Υ. Στο σημείο όπου τέμνονται η ευθεία 45°, (δηλαδή εκεί όπου $Y=Y_{min}$) και η συνάρτηση f(Y: X), το καθαρό εισόδημα ισούται με το ελάχιστα αναγκαίο έχουμε το όριο φτώχειας.

Η μεταβλητή Y_{min}, σε εμπειρικούς χειρισμούς, εκφράζεται ως μία εκθετική συνάρτηση αφ ενός του καθαρού συνολικού εισοδήματος των νοικοκυριών του δείγματος (Υ) και αφ ετέρου του αριθμού μελών τους (Χ). Δηλαδή:

$$Y_{min}=a \cdot Y^{\beta} \cdot X^{\gamma} \qquad (69)$$

όπου α, β, γ παράμετροι που μπορούν να εκτιμηθούν με την μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων, αφού προηγουμένως λογαριθμιθεί η εξίσωση (69):

$$\ln(Y_{min}) = \ln(\beta o) + \beta 1 \ln(Y) + \beta 2 \ln(X) \qquad (70)$$

Σε κάθε τιμή της μεταβλητής Χ, ήτοι σε κάθε μέγεθος νοικοκυριού, αντιστοιχεί ένα εισοδηματικό όριο Υ* στο οποίο το ελάχιστο εισόδημα Y_{min} είναι ίσο μέ το καθαρό εισόδημα του νοικοκυριού Υ. Θεωρώντας λοιπόν $Y_{min}=Y=Y^*$, η εξίσωση (70) παίρνει τη μορφή:

$$Y^* = \exp[(\log \alpha + \gamma \log x)/(1-\beta)]. \qquad (71)$$

Τέλος από την εξίσωση (71) μπορούν να υπολογιστούν οι τιμές της Υ* για κάθε τιμή της μεταβλητής Χ, ήτοι τα όρια φτώχειας των νοικοκυριών του δείγματος διαφοροποιημένα σύμφωνα με τον αριθμό μελών τους.

Από εμπειρικές διαπιστώσεις και ύστερα απο σύγκριση μεταξύ των δύο μεθόδων προκύπτει ότι συνήθως, ο ρυθμός μεταβολής των ορίων φτώχειας (g_i) σε σχέση με τό μέγεθος του νοικοκυριού που μας αφορά άμεσα, εμφανίζεται αρκετά χαμηλότερος με την μέθοδο S.P.L. (Κωστάκη κ.ά. 1992). Δηλαδή ισχύει:

$$g_i^{(EEC)} > g_i^{(SPL)} \quad \text{και} \quad g_i = \frac{Y_i^* - Y_{i-1}^*}{Y_{i-1}^*} * 100 \qquad (72)$$

Όπου:

i : Αριθμός μελών νοικοκυριού (i ≥ 2)

Y_i^*: Όριο φτώχειας νοικοκυριού γιά i άτομα.

Αυτό που γίνεται εμφανές είναι ότι οι υποκειμενικές αντιλήψεις γιά την "εισοδηματική επιβάρυνση" κάθε επιπλέον ατόμου στο νοικοκυριό είναι χαμηλότερες από την αντίστοιχη που προκύπτει με βάση την επιλεγόμενη κλίμακα ισοδυναμίας της μεθόδου E.E.C.. Η ψυχική ευχαρίστηση των παιδιών φαίνεται να μειώνει κατά κάποιο υποκειμενικό τρόπο τις αρνητικές οικονομικές επιβαρύνσεις. Εκτός αναμένεται ότι η εισοδηματική επιβάρυνση αυτή ειναι φθίνουσα,

Διάγραμμα 18. Η Γραμμή Φτώχειας S.P.L..

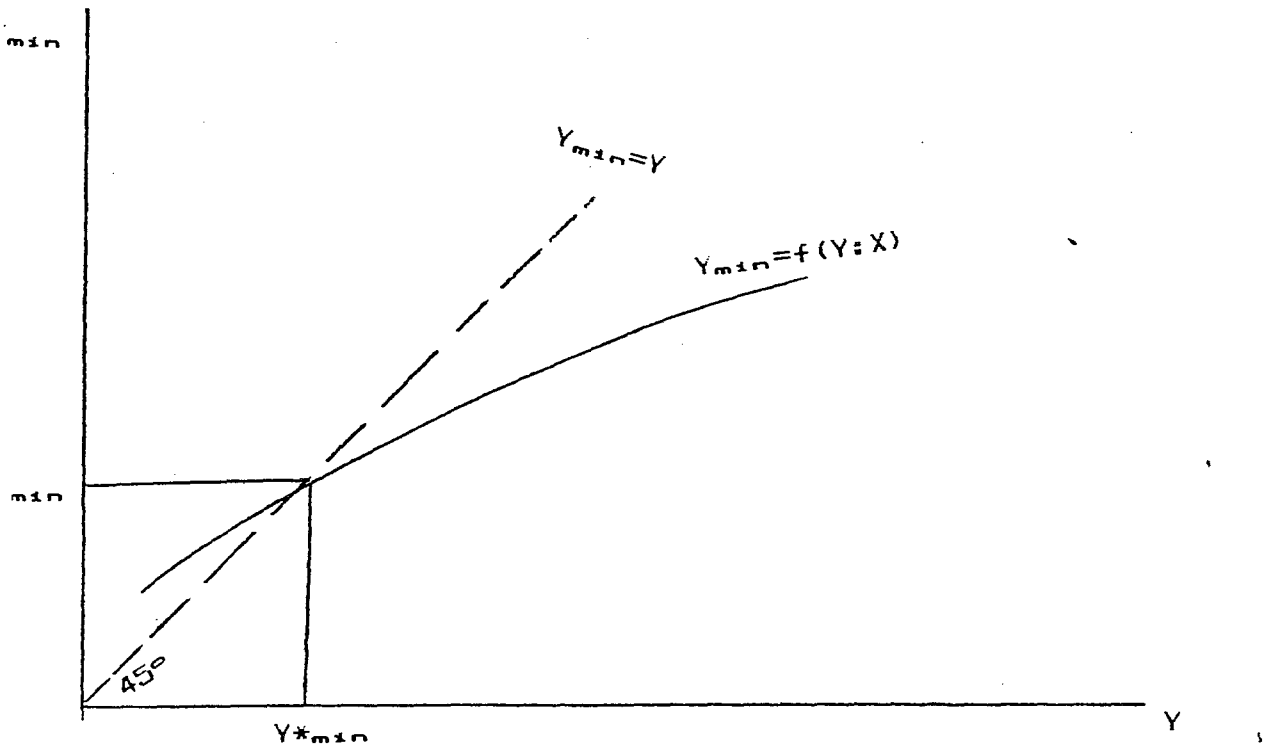

δηλαδή κάθε πρόσθετο παιδί δεν "κοστίζει" όσο και τα προηγούμενα ή ότι η απόλυτη τιμή της ελαστικότητας του $g_i^{(EEC)}$ ως προς το μέγεθος του νοικοκυριού είναι πάντα μεγαλύτερη από την αντίστοιχη του $g_i^{(BPL)}$ (Κωστάκη κ.ά. 1992)

Σύμφωνα με την μέθοδο Ε.Ε.C. αναμένεται θετική σχέση μεταξύ μεγέθους νοικοκυριού και ποσοστού φτώχειας. Αυτό σημαίνει ότι η μέση ποσοστιαία εισοδηματική προσφορά κάθε επιπλέον ατόμου στο νοικοκυριό ($g_i^{(Y)}$) είναι χαμηλότερη από την αντίστοιχη μεση ποσοστιαία αύξηση του ορίου φτώχειας ($g_i^{(EEC)}$) όπως ορίζεται βάση της κλίμακας ισοδυναμίας που χρησιμοποιήθηκε από τη μέθοδο Ε.Ε.C., δηλαδή ισχύει:

$$g_i^{(Y)} < g_i^{(EEC)} \quad \text{και} \quad g_i^{(Y)} = \frac{Y_i - Y_{i-1}}{Y_{i-1}} * 100 \qquad (73)$$

'Οπου Y_i : μέσο εισόδημα νοικοκυριών με η άτομα.

Γενικά η σχέση μεγέθους νοικοκυριού και ποσοστού φτώχειας αποτυπώνεται σε μια καμπύλη τύπου U. Αυτό υποδηλώνει, με βάση τον τρόπο υπολογισμού των ορίων φτώχειας με την μέθοδο Ε.Ε.C., ότι μέχρι π.χ. τα τρία μέλη η μέση ποσοστιαία εισοδηματική προσφορά κάθε επιπλέον ατόμου στο νοικοκυριό ($g_i^{(Y)}$) είναι μεγαλύτερη από τη μέση ποσοστιαία επιβάρυνση των αναγκών του νοικοκυριού ($g_i^{(min)}$π που αντίστοιχα επιφέρει. Αντίθετα (συμβατικά) από τα 3+ μέλη, η εισοδηματική προσφορά του επιπλέον μέλους δείχνει να είναι μικρότερη από την αύξηση της επιβάρυνσης που επιφέρει (Κωστάκη, κ.α. 1992). Δηλαδή για $2 \leq i \leq 3$ έχουμε:

$$g_i^{(Y)} > g_i^{(min)} \quad \text{και} \quad g_i^{(min)} = \frac{Y_i^{(min)} - Y_{i-1}^{(min)}}{Y_{i-1}^{(min)}} * 100 \qquad (74)$$

'Οπου $Y_i^{(min)}$: δηλωμένες εισοδηματικές ανάγκες του νοικοκυριού με i άτομα. Ενώ γιά $i \geq 4$, ισχύει :

$$g_i^{(Y)} < g_i^{(min)}$$

Πρέπει τέλος να τονιστεί ότι με τη μέθοδο αυτή εμφανίζεται θετική σχέση μεταξύ αριθμού ηλικιωμένων και παιδιών και ποσοστού φτώχειας, στα νοικοκυριά με τον ίδιο αριθμό μελών.

Τα αποτελέσματα προσδιορισμού των ορίων φτώχειας μπορούν να συνεισφέρουν στην καταπολέμηση του φαινομένου. Ο τρόπος καταπολέμησης όμως εξαρτάται από πολιτικές αποφάσεις που ο ερευνητής αδυνατεί να εισχωρήσει αποφασιστικά σε αυτές. Καταπολέμηση της φτώχειας σημαίνει π.χ. εγγύηση συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία όλων των ικανών να συμμετάσχουν. Σημαίνει ότι ο καθένας θα έχει κάποιο επίπεδο μόρφωσης, υγείας, κατοικίας, κ.ά. Σημαίνει βελτίωση του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος ή βελτίωση του πρός μία ριζοσπαστική κατεύθυνση; Θα μειωθεί η φτώχεια δίχως να μεταβληθεί η ανισότητα; Τα ερωτήματα αυτά αποτελούν και μία "νέα" πρόσθετη έρευνα η οποία να εξετάζει ζητήματα αποτελεσματικότητας της κοινωνικής πολιτικής σε σχέση με

τις εκάστοτε πολιτικές και πολιτισμικές εξελίξεις, κάτι το οποίο επιβάλλεται να γίνει στο μέλλον.

ΤΜΗΜΑ ΙΙΙ.
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο τμήμα αυτό που είναι και το τελευταίο της εργασίας αυτής, πρόκειται να παρουσιαστούν ορισμένα στατιστικά κυρίως μέτρα που εκτιμούν την οικονομική ανισότητα. Η επιλογή ενός μέτρου ακολουθείται από μαθηματικές-στατιστικές ιδιότητες οι οποίες σταθμίζουν με τον δικό τους τρόπο τις παρατηρήσεις και καταλήγουν σε διαφορετική τιμή της ανισότητας. Ανάλογα με τους ειδικούς στόχους της κάθε μελέτης επιλέγεται και ο κατάλληλος ή οι κατάλληλοι δείκτες. Βέβαια από τους πολυάριθμους αυτούς δείκτες εμείς παρουσιάζουμε αυτούς που συνηθίζονται ή συναντώνται περισσότερο συχνά στη βιβλιογραφία.

Αμέσως μετά γίνεται αναφορά σε άλλες μελέτες που έχουν γίνει στην Ελλάδα, περιγράφονται οι τάσεις καθοριστικών μεταβλητών ενώ θα δοκιμαστούν οι υποθέσεις (εργασίας) που έχουν προκύψει από την ανασκόπιση των δύο προηγούμενων τμημάτων.

13.1 ΜΕΤΡΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ

Ένας συνηθισμένος τρόπος απεικόνισης των εισοδηματικών και κοινωνικών ανισοτήτων είναι τα δεκατημόρια τα οποία παρέχουν μία συγκριτική εικόνα της ποσοστισίας κατανομής του εισοδήματος ανά δέκα κατηγορίες. Δηλαδή τα νοικοκυριά ή τα άτομα του πληθυσμού αφού ταξινομηθούν κατά αύξουσα τάξη μεγέθους με κριτήριο το ύψος του εισοδήματος τους, χωρίζονται σε δέκα ισοπληθείς ομάδες έτσι ώστε το πρώτο δεκατημόριο να περιλαμβάνει το 10% του πληθυσμού με τα χαμηλότερα εισοδήματα και αντίστοιχα το δέκατο να περιλαμβάνει το 10% του πληθυσμού με τα υψηλότερα εισοδήματα. Τα δεκατημόρια αποτελούν τον πιο εύχρηστο και πολυχρησιμοποιημένο τρόπο απεικόνισης της ανισότητας.

Εξίσου συνηθισμένος είναι ο συντελεστής Gini. Ο προσδιορισμός του δείκτη αυτού με την μέθοδο των απολύτων διαφορών (Υφαντόπουλος 1990) δίνεται από τύπο[243]:

$$G = \frac{1 \backslash n^2 \sum_{i=1}^{n} \sum_{j=1}^{n} |Xi - Xj|}{2\mu} \qquad (75)$$

Όπου: Xi = εισόδημα ατόμου (νοικοκυριού) i.
Xj = εισόδημα ατόμου (νοικοκυριού) j.
μ = μέσος αριθμητικός (διαφορών).

---

[243] Υπάρχουν αρκετές παραλλαγές του δείκτη Gini οι οποίες ανάλογα με την περίπτωση καταλήγουν και σε σχετικά ανόμοιες τιμές.

Η τιμή του δείκτη κυμαίνεται μεταξύ των τιμών 0 (μέγιστη ισότητα) και 1 (μέγιστη ανισότητα) και παρέχει τη δυνατότητα διαστρωματικών, διαχρονικών, διαπεριφερειακών και διεθνών συγκρίσεων (Παπαδασκαλόπουλος 1986).

Επίσης σε σχέση με την καμπύλη Lorenz, ο συντελεστής Gini εκτιμά την επιφάνεια (εμβαδόν) ανάμεσα στη διαγώνιο ισοκατανομής και της καμπύλης κατανομής των εισοδημάτων (ταξινομημένα κατά τάξη μεγέθους). Λόγω του ότι ο Gini αναφέρεται σε απόλυτες και όχι σχετικές τιμές μπορεί δύο διαφορετικές ανισοκατανομές να ενδείξουν την ίδια τιμή ή το ίδιο εμβαδόν και αυτή είναι μία σημαντική αδυναμία.

Επίσης σημαντικός και πλέον εύχρηστος είναι ο δείκτης Theil, ο οποίος είναι ιδιαίτερα ευαίσθητος σε μεταβιβάσεις εισοδήματος και ιδιαίτερα σε αυτές που πραγματοποιούνται μεταξύ των χαμηλών εισοδηματικών κλιμακίων (Υφαντόπουλος 1990). Προσπαθεί να εκφράσει τις εισοδηματικές ανισότητες με βάση την εντροπία της κατανομής τους ή την "αταξία" των παρατηρούμενων τιμών. Σε μαθηματική μορφή ο τύπος αυτός έχει ως εξής:

$$T=1\backslash n \sum_{i=1}^{n} (Xi\backslash \mu)\cdot \ln(Xi\backslash \mu) \qquad (76)$$

Όπου Xi\μ = η συμμετοχή του κάθε εισοδήματος στο (μέσο) συνολικό.
n = συνολικός αριθμός παρατηρήσεων.

Η τιμή του δείκτη Theil, κυμαίνεται μεταξύ 0 (τέλεια ισότητα) και ln (n) (μέγιστη ισότητα).

Τα παραπάνω μέτρα ανισοκατανομής παρουσιάστηκαν εντελώς συνοπτικά δίχως να ακολουθείται κάποια αυστηρή μαθηματική διατύπωση[244]. Ουσιαστικά το ζητούμενο του τμήματος αυτού είναι η σύντομη αιτιολογία και περιγραφή των μέτρων που χρησιμοποιούνται στην εργασία αυτή με σχετική βαρύτητα στις ιδιότητες τους. Χαρακτηριστική μάλιστα είναι η ιδιότητά τους να μεταβάλονται σε κάθε μεταβίβαση ή μεταβολή εισοδήματος ανάλογα με την κατεύθυνση της μεταβίβασης-μεταβολής αυτής. Δηλαδή αν μεταφερθεί μία ποσότητα εισοδήματος από τους πλούσιους πρός τους φτωχότερους τότε η ανισότητα λογικά θα πρέπει να μειωθεί και αυτό αντικατοπτρίζεται από την πτώση της τιμής των δεικτών (Gini και Theil) και αναδιάρθρωση των εισοδηματικών δεκατημορίων.

---

[244] Που μπορεί εύκολα να αναζητηθεί στην βιβλιογραφία.

13.2. ΠΗΓΕΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΓΙΝΕΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

13.2.1. ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΩΝ ΤΗΣ Ε.ΣΥ.Ε.: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην Ελλάδα, καθώς και σε πολλές άλλες χώρες, η διανομή και αναδιανομή του προσωπικού εισοδήματος, έχει αποκτήσει ιδιαίτερη δημοσιότητα τα τελευταία χρόνια. Αυτό κατά ένα μέρος οφείλεται στη μείωση των ρυθμών ανάπτυξης και τις έντονες προσπάθειες που καταβάλουν, οι διάφορες κοινωνικές και οικονομικές τάξεις με στόχο να αποσπάσουν ένα μεγαλύτερο κομμάτι από το Εθνικό Εισόδημα. Σαν άμεσο αποτέλεσμα αυτής της τάσης, παρατηρείται η δυσκολία εφαρμογής κάθε φορολογικής ή μεταβιβαστικής πολιτικής. Από την άλλη πλευρά, η σημαντική έλλειψη στατιστικών δεδομένων καθώς και τα έντονα εννοιολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα δεν διευκολύνουν τον προγραμματισμό για την καταπολέμηση ή την μελέτη της οικονομικής ή κοινωνικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου δύσκολα μπορούν να δωθούν απαντήσεις σε ερωτήματα όπως: Ποιος οφελείται από την οικονομική ανάπτυξη ή ποιος ζημειώνεται από την μείωση των ρυθμών της; Ποιος ο αριθμός των ατόμων που το εισόδημα τους βρίσκεται κάτω από ένα ελάχιστο συγκεκριμμένο επίπεδο που είναι απαραίτητο για την ικανοποίηση των βασικών τους αναγκών; Ποια η διαχρονική εξέλιξη της ανισότητας; Ποια μέτρα πρέπει να πάρει κανείς για τη μείωση της και ποια η αποτελεσματικοτητά τους; Πόσο μεγάλο είναι το χάσμα μεταξύ υψηλόμισθων και χαμηλόμισθων νοικοκυριών;

Ένας σοβαρός λόγος που δεν έχει μελετηθεί επαρκώς στην Ελλάδα η (άνιση) διανομή του εισοδήματος, είναι η έλλειψη κατάλληλων στατιστικών δεδομένων. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται μία σύντομη αναφορά στις κυριότερες πηγές στοιχείων και μελετών σχετικά με το θέμα αυτό. Εκτός αυτού, με βάση τον συντελεστή Gini, εξετάζεται η διαχρονική πορεία της οικονομικής ανισότητας, ενώ παράλληλα εξετάζεται η θέση των διαφόρων στρωμάτων (δεκατημόρια) του πληθυσμού στην κατανάλωση ή στην κλίμακα του εισοδήματος.

Από την παρουσίαση θα προκύψει ότι από την Έρευνα Οικογενειακών Προυπολογισμών (Ε.Ο.Π.), της Ε.Σ.Υ.Ε. τα δεδομένα για την κατανάλωση είναι περισσότερο αξιόπιστα από τα αντίστοιχα του εισοδήματος, ενώ δεν υπόκεινται σε ιδιαίτερα έντονους εννοιολογικούς προβληματισμούς και αμφισβητήσεις. Επίσης όπως θα φανεί η οικονομική ανισότητα μέσα στο διάστημα 1974-1981/82 έχει μειωθεί, ενώ η θέση των ημιαστικών και αγροτικών νοικοκυριών εμφανίζεται αισθητά βελτιωμένη. Το πιο σημαντικό γεγονός ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι είναι η άνοδος ή η αντιστροφή της μείωσης της ανισότητας και η παράλληλη μείωση της φτώχειας. Αρχικά κάνουμε ορισμένες εννοιολογικές διασαφηνήσεις.

13.3. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ Ή ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΜΕΤΡΗΣΗΣ

Όταν διερευνάται η διανομή του εισοδήματος ή η ανισότητα δημιουργούνται διάφορα εννοιολογικά ή προβλήματα μέτρησης. Θα αναφέρεται κανείς μόνο στα εισοδήματα των εργαζομένων (μισθούς ημερομίσθια) ή θα συμπεριλαμβάνει και τα εισοδήματα των ελεύθερων

επαγγελματιών, των συνταξιούχων και των αγροτών; Θα συνυπολογίζεται το εισόδημα σε είδος και πώς θα αποτιμάται; Ποιες είναι οι αιτίες της ανισότητας; Θα γίνουν προτάσεις για καλύτερη κοινωνική ευημερία και πώς αυτή θα προσδιοριστεί; Ποια θα είναι η περίοδος μέτρησης του εισοδήματος; Υπάρχει μεταβλητή που μπορεί να υποκατάστασει το εισόδημα;
Τα παραπάνω ερωτήματα είναι πολυσύνθετα και όχι καθαρά οικονομικά, διότι αγγίζουν και θέματα πολιτικά, κοινωνικά και ηθικά.

Επειδή σκοπός του κεφαλαίου αυτού δεν είναι ο προσδιορισμός των παραγόντων εκείνων που παράγουν την ανισότητα ή την μειώνουν, αλλά να περιγράψει ορισμένα εμπειρικά προβλήματα ή δυσκολίες μέτρησης της και να δώσει μία εικόνα για την υπάρχουσα κατάσταση στην Ελλάδα, οι θεωρητικές αναφορές και προσεγγίσεις είναι αρκετά περιορισμένες.

Με τον όρο ανισότητα εννοείται εδώ η διαφορά στα εισοδήματα, την κατανάλωση ή τον πλούτο γενικότερα, που παρατηρήται μεταξύ των ατόμων ή των νοικυριών. Το κατάλληλο μέτρο εισοδήματος επιλέγεται ανάλογα με το είδος και τον στόχο της διερεύνησης. Συνήθως για λόγους καθαρά πρακτικούς χρησιμοποιείται το καθαρό εισόδημα από εργασία (ή αυτοαπασχόληση), ενώ γενικά πιστεύεται ότι σε αυτό πρέπει να συμπεριλαμβάνονται αν υπάρχει η δυνατότητα και άλλες πηγές εισοδήματος (Atkinson 1976)[245].

Ένα πρόβλημα προέρχεται από την περίοδο ορισμού του εισοδήματος. Όταν αντί του εβδομαδιαίου ή του μηνιαίου χρησιμοποιείται το "συνολικό" ή το εισόδημα κύκλου ζωής τα οποία ορίζονται για μεγαλύτερη χρονική περίοδο, τότε οι βραχυχρόνιες (περιοδικές) διακυμάνσεις τείνουν να εξαφανιστούν. Γιαυτό σε περίπτωση που μας ενδιαφέρει η εκτίμηση του αριθμού των φτωχών, το ημερομίσθιο, το εβδομαδιαίο ή μηνιαίο εισόδημα δείχνει αν κανείς βρίσκεται κάτω από ένα συγκεκριμμένο επίπεδο αγνοώντας ποιά ήταν η κατασταση του λίγο χρόνο πρίν. Όταν όμως θέλει να προσεγγίσει κανείς την οικονομική ανισότητα, τότε είναι προτιμώτερο να χρησιμοιείται το συνολικό (ετήσιο), το εισόδημα κύκλου ζωής ή το "primary income", διότι η σχετική θέση ορισμένων ατόμων ίσως έχει βελτιωθεί (χειροτερέψει) για μεγαλύτερη περίοδο ορισμού.

Πρόσθετα προβλήματα, προέρχονται και από την μονάδα ανάλυσης. Θα είναι τελικά το νοικοκυριό, το άτομο ή η πυρηνική οικογένεια; Ως γνωστό δύσκολα και με πολύ υψηλό κόστος δύναται να εκτιμηθεί η χρονική και χρηματική προσφορά κάθε μέλους στην οικογένεια. Άλλωστε τα παιδιά και άλλα μέλη της οικογένειας πιθανά να μην απολαμβάνουν κάποιο εισόδημα. Γιαυτό υποτίθεται ότι τα εισοδήματα δισνέμονται (μοιράζονται) μέσα στο νοικοκυριό σύμφωνα με τις ανάγκες του κάθε μέλους του αν και πρακτικά οι ατομικές ανάγκες πολύ δύσκολα υπολογίζονται (αποτιμώνται). Ως εκ τούτου το

---

[245] Συγκεκριμμένα ο Atkinson αναφέρεται σε αυτό που αποκαλεί "primary income" στο οποίο περιλαμβάνει τους μισθούς ημερομίσθια και το εισόδημα από εργασία σε αυτοαπασχόληση ή επιχειρησιακή δραστηριότητα.

νοικοκυριό θεωρείται ως μία αυτοτελής οικονομική μονάδα η οποία συνήθως είναι και η μονάδα ανάλυσης όταν διερευνάται η φτώχεια ή η οικονομική ανισότητα (Atkinson 1976· Kuznets 1966, 1981· Lydall 1976). Συνοπτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι η μέτρηση της μεταβλητής του εισοδήματος, απαιτεί να ληφθούν υπόψη η έννοια, η περίοδος ορισμού και η οικονομική μονάδα που το λαμβάνει, διαφορετικά μπορεί κανείς να καταλήξει σε εσφαλμένα και μη ρεαλιστικά συμπεράσματα.

Ένα άλλο πρόβλημα προέρχεται από τη συγκέντρωση δεδομένων του εισοδήματος που να ανταποκρίνονται στη πραγματικότητα. Για παράδειγμα στην Ελλάδα οι προσπάθειες της Ε.Σ.Υ.Ε., με δεδομένο το γεγονός ότι καταβλήθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην επιλογή, εκπαίδευση, εποπτεία και ποιότητα εργασίας των ερευνητριών- τών, κατέληξαν σε αποτυχία. Πιο συγκεκριμμένα στην Ε.Ο.Π. τα νοικοκυριά με μέσα ή χαμηλά εισοδήματα, όπου ανήκει η πλειοψηφία των μισθωτών, έχουν αντιπροσωπευτικότητα. Αντίθετα τα νοικοκυριά που κερδίζουν υψηλά εισοδήματα, στα οποία ανήκει η πλειοψηφία των εμπόρων, βιομηχάνων κ.λπ. είναι σαφώς υποεκτιμημένα. Ως αποτέλεσμα, όπως πιστοποιήθηκε από την Ε.Σ.Υ.Ε., το μέγεθος του εισοδήματος δεν ξεπερνά απόλυτα ή σημαντικά το αντίστοιχο μέγεθος των καταναλωτικών δαπανών. Το γεγονός αυτό ήταν και αναμενόμενο διότι η προσοχή της Ε.Ο.Π. επικεντρώνεται στη σύνθεση της κατανάλωσης των νοικοκυριών, ενώ μεταξύ των αντικειμενικών σκοπών περιλαμβανόταν και η διαμόρφωση και η μετέπειτα πιθανή αναθεώρηση του δείκτη τιμών καταναλωτή (C.P.I.).

Σε σφάλματα υπόκειται και η "Στατιστική του Δηλωθέντος Εισοδήματος, Φυσικών Προσώπων και της Φορολογίας Αυτών", που δημοσιεύει η Ε.Σ.Υ.Ε. από το έτος 1960 και μετά. Με βάση την ισχύουσα νομοθεσία νοικοκυριά ή άτομα με χαμηλά εισοδήματα, συμπεριλαμβανομένης και της πλειοψηφίας των αγροτών, απαλλάσσονται από την υποχρέωση της δήλωσης φορολογίας εισοδήματος. Έτσι μόνο το 16.8% του συνολικού προσωπικού εισοδήματος εμφανίζεται στις φορολογικές δηλώσεις (Καράγιωργας, Κασιμάτη, Πανταζίδης 1988). Η "κακή μνήμη" και η φοροδιαφυγή είναι οι κυριότερες αιτίες υποεκτίμησης του εισοδήματος. Πιο συγκεκριμένα στον αγροτικό τομέα πολλοί αγρότες με υψηλά εισοδήματα "απαλλάσσονται" από την φορολογία. Παράλληλα δύσκολα ελέγχονται από την εφορία οι έμποροι και οι λιανοπωλητές των αγροτικών προϊόντων.

Επίσης στη μεταποίηση "συνηθίζεται" να μην δηλώνεται στην εφορία η απασχόληση με το κομμάτι στο σπίτι. Στο εμπόριο η μη έκδοση τιμολογίων αγορών και πωλήσεων και η έκδοση τιμολογίων με μειωμένη αξία υποεκτιμά ουσιαστικά το εισόδημα των νοικοκυριών στην κατηγορία αυτή. Ούτε άλλωστε δηλώνεται εξ ολοκλήρου το εισόδημα των ελεύθερων επαγγελματιών και της παροχής υπηρεσιών, το εισόδημα από δεύτερη απασχόληση ή τα πρόσθετα έσοδα που προέρχονται από τοκογλυφία, το εισόδημα σε είδος, την αυτοκατανάλωση και το τεκμαρτό ενοίκιο.

Από την παραπάνω συνοπτική παρουσίαση προκύπτουν τα σημαντικά προβλήματα των δεδομένων γιά το εισόδημα καθώς επίσης και οι αιτιολογημένες ελλείψεις τους. Τα προβλήματα αυτά έχουν ως αποτέλεσμα να "προτιμούνται" τα δεδομένα της κατανάλωσης ενώ οι έρευνες που έχουν διεξαχθεί στο Ε.Κ.Κ.Ε. είναι υψίστης σημασίας

και πρωτοποριακές, διότι κατά κάποιο τρόπο ξεπερνούν ένα σημαντικό μέρος προβλημάτων[246] και στηρίζονται στα δεδομένα του εισοδήματος.

Η κατανάλωση άλωστε αποτελεί βασικό δείκτη για το επίπεδο ευημερίας στα διάφορα στρώματα του πληθυσμού, διότι αθροιστικά μαζί με την αποταμίευση μπορεί να εξισωθεί με το εισόδημα ή απλά να αποτελεί ένα μόνιμο μέρος του (Αθανασίου 1974). Η ανισότητα στα εισοδήματα μπορεί να οφείλεται σε δημογραφικούς, κοινωνικούς ή άλλους παράγοντες. Μπορεί για παράδειγμα ένας ηλικιωμένος να είναι πιο πλούσιος από ένα νεώτερο άτομο της ίδιας κοινωνικής και οικονομικής τάξης, διότι απλά βρίσκονται σε διαφορετική φάση του κύκλου ζωής τους ή λόγω διαφορετικών επιλογών και προτιμήσεων σχετικά με την εργασία, το μέγεθος της οικογένειας κ.τλ. Οι διαφορές στην κατανάλωση αντίθετα, δείχνουν πολύ πιο άμεσα το διαφορετικό επίπεδο ευημερίας που επικρατεί μεταξύ ατόμων, νοικοκυριών ή περιφερειών, ceteris paribus, έστω και αν οι διαφορές αυτές δεν είναι το ίδιο έντονες με αυτές του εισοδήματος.

Ο διαφορετικός από το εισόδημα τρόπος μέτρησης των καταναλωτικών δαπανών καθώς επίσης και τα διάφορα εμπειρικά προβλήματα στη διαδικασία συλογής στοιχείων για τις μεταβλητές αυτές γίνεται εμφανής με την περιγραφή της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών της Ε.Σ.Υ.Ε. στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

13.4. Η ΕΡΕΥΝΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΩΝ ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΩΝ

Στην Ελλάδα οι πηγές στατιστικών δεδομένων σε επίπεδο νοικοκυριού, είναι πολύ περιορισμένες και όχι αρκετά αξιόπιστες. Ιδιαίτερα είναι τα προβλήματα σχετικά με το προσωπικό εισόδημα, διότι στη χώρα μας δύσκολα αποκαλύπτει κανείς την παραγματική του οικονομική κατάσταση. Πρίν την διενέργεια της Ε.Ο.Π. έλλειπαν οι ειδικές εκείνες έρευνες οι οποίες θα παρουσίαζαν μία εικόνα για τις συνθήκες διαβίωσης, τις καταναλωτικές συνήθειες και το μέγεθος του εισοδήματος του πληθυσμού.

Την περίοδο πρίν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και για ένα σύντομο διάστημα μετά τον πόλεμο, οι διαθέσιμες πηγές στοιχείων προέρχονται από τις στατιστικές των εισαγωγών-εξαγωγών, τον όγκο της ετήσιας γεωργικής παραγωγής ή από άλλη πληροφόρηση προερχόμενη από ιδιωτική ερευνητική πρωτοβουλία.

Μετά τον πόλεμο, η κύρια πηγή πληροφόρισης προέρχεται από τα ετήσια "Ισοζύγια Τροφίμων" του Υπουργείου Συντονισμού. Τα ισοζύγια αυτά δημιουργήθηκαν ύστερα από υπόδειξη του Οργανισμού Τροφίμων και Γεωργίας των Ηνωμένων Εθνών και αποτελούσαν βάση για τον προγραμματισμό των επισιτικών αναγκών της χώρας. Ωστόσο τα στοιχεία αυτά δεν ήταν επαρκή για την εκτίμηση και τον προσδιορισμό των παραγόντων που συσχετίζονται με τις πραγματικές ανάγκες των νοικοκυριών της χώρας, ανάλογα με το μέγεθος τους και την οικονομική ή κοινωνική τους κατάσταση. Ως εκ τούτου ο σχεδισμός κάποιας πολιτικής επισίτησης (nutrition policy) που

---

[246] Βλέπε το τμήμα της μεθοδολογίας.

ήταν αναγκαία την περίοδο αυτή, αδρανούσε διότι δεν υπήρχε η απαραίτητη στατιστική πληροφόριση. Η ανάγκη κρατικής παρέμβασης οδήγησε την Ε.Σ.Υ.Ε. στην πραγματοποίηση της Ε.Ο.Π.

Η πρώτη Ε.Ο.Π., διενεργήθηκε στο χρονικό διάστημα, Απριλίου 1957- Μάρτιου 1958 στις αστικές περιοχές της χώρας (με 10000 κατοίκους και άνω) και αποτελούσε μέρος του εκτεταμένου Προγράμματος Τεχνικής Βοήθειας των Ηνωμένων Εθνών. Μία συμβουλευτική επιτροπή από μέλη των υπουργείων Συντονισμού, Γεωργίας και Εργασίας, είχε την υπευθυνότητα της διαδικασίας εκπόνισης και επίβλεψης της έρευνας παράλληλα με την Ε.Σ.Υ.Ε.

Μονάδα έρευνας και ανάλυσης απετέλεσε το νοικοκυριό, που ορίζεται ως "μία ομάδα ατόμων (ή μόνο ένα άτομο) που έχουν συγγενική σχέση ή και όχι, μοιράζονται το ίδιο διαμέρισμα και συνήθως έχουν κοινούς διακανονισμούς για την προμήθεια γευμάτων". Η έρευνα κάλυψε όλα τα αστικά νοικοκυριά της χώρας, ανεξάρτητα από τη σύνθεση, το μέγεθος και την οικονομική ή κοινωνική θέση του αρχηγού-υπεύθυνου. Νοικοκυριά με μέλη που είχαν μόνιμη απασχόληση στις Ενοπλες Δυνάμεις, την Αστυνομία ή το Διπλωματικό Σώμα, αποκλείστηκαν για λόγους τεχνικούς. Επίσης αποκλείστηκαν όλες οι ομαδικές συμβιώσεις: ξενοδοχεία, νοσοκομεία, οικοτροφεία, στρατώνες κ.λπ.

Αντικειμενικός σκοπός της έρευνας ήταν η συγκέντρωση στοιχείων, τα οποία θα παρείχαν τη δυνατότητα σύγκρισης σχετικά με τις συνθήκες διατροφής των νοικοκυριών με διαφορετικά δημογραφικά, κοινωνικά ή οικονομικά χαρακτηριστικά, ενώ παράλληλα θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την κατάρτηση του δείκτη τιμών καταναλωτή (C.P.I.).

Λόγω της ανάπτυξης που έπρεπε να ήταν ταχύρριθμη μετά τις καταστροφές του εμφύλιου πολέμου, η τότε κυβέρνηση έδινε μεγάλη βαρύτητα τόσο στην εκτίμηση του μεγέθους του οικογενειακού εισοδήματος, όσο και στη σύνθεση των καταναλωτικών δαπανών, διότι έτσι θα μπορούσε να έχει κάποια στοιχεία τα οποία θα βοηθούσαν στη χάραξη μιας οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.

Τα νοικοκυριά επιλέχθηκαν με πολυσταδιακή στρωματοποιημένη δειγματοληψία. Κατά το πρώτο βήμα επιλέχθηκαν οι 25 από τις 49 μεγάλες πόλεις της χώρας και κατά το δεύτερο βήμα επιλέχθηκε το οικοδομικό τετράγωνο και η κατοικία του νοικοκυριού. Το δείγμα που τελικά προέκυψε (η = 2850), κάλυπτε το 93% του συνολικού αστικού πληθυσμού της χώρας, σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 1951, ενώ το κλάσμα δειγματοληψίας ήταν 1:250.

Ένας μικρός αριθμός νοικοκυριών (9% του συνόλου) αρνήθηκε ή δεν είχε τη δυνατότητα της συνεργασίας. Από τα 2568 νοικοκυριά που τελικά συνεργάστηκαν μόνο 1867 (72.7%) έδωσαν αξιόπιστες απαντήσεις σχετικά με το χρηματικό τους εισόδημα. Επίσης ύστερα από εκτιμήσεις της Ε.Σ.Υ.Ε., διαπιστώθηκε ότι τα νοικοκυριά με υψηλό εισοδήματα ήταν υποεκτιμημένα στο δείγμα. Ως εκ τούτου τα δεδομένα του εισοδήματος δεν θεωρήθηκαν αξιόπιστα σε αντίθεση με το δεδομένα της κατανάλωσης που θεωρήθηκαν ικανοποιητικά (Ε.Σ.Υ.Ε. 1961 και 1964).

Η έρευνα του 1957/58, συνεχίστηκε και για τα επόμενα έτη, από την Ε.Σ.Υ.Ε., σε μικρότερη κλίμακα. Για τεχνικούς λόγους κυρίως, η διενέργεια των ερευνών περιορίστηκε σε 10 μεγάλες πόλεις (με 30000 κατοίκους και άνω). Οι πόλεις που τελικά επιλέχθηκαν: Περιοχή της Πρωτεύουσας, Θεσσαλονίκη, Βόλος, Πάτρα, Ηράκλειο,

Λάρισα, Καλαμάτα, Σέρες, Εύβοια και Χανιά, ως δειγματοληπτικό πλαίσιο, κάλυπταν περίπου το 75% του συνολικού πληθυσμού της χώρας.

Ο βασικός σκοπός των ετήσιων η συνεχών ερευνών, όπως συνήθως ονομάζονται, ήταν η συγκέντρωση στοιχείων σχετικά με τις μεταβολές στη διάρθρωση της κατανάλωσης των αστικών νοικοκυριών για μιά ενδεχόμενη αναθεώρηση του C.P.I.

Το μέγεθος του δείγματος για τις έρευνες του 1958/59 ήταν περίπου 300 νοικοκυριά, ενώ τα επόμενα έτη με προσαρμογή στις εκάστοτε αυξήσεις του πληθυσμού έφτασε τα 400-500 νοικοκυριά. Το κλάσμα δειγματοληψείας (1:1500) ήταν σταθερό γιά όλη την περίοδο, ενώ από το 1962 και μετά το δειγματοληπτικό πλαίσιο προερχόταν από την Απογραφή Πληθυσμού και κατοικιών του έτους 1961 (Ε.Σ.Υ.Ε. 1969).

Το έτος 1963/64 η Ε.Σ.Υ.Ε. επέκτεινε την Ε.Ο.Π. και στα νοικοκυριά των αγροτικών περιοχών (Δήμοι και Κοινότητες με λιγότερους από 10000 κατοίκους). Η έντονη ζήτηση στατιστικών δεδομένων που ήταν απαραίτητα γιά την κατάρτηση προγραμμάτων οικονομικής και περιφερειακής ανάπτυξης, ώθησαν την Ε.Σ.Υ.Ε. στη διενέργεια της έρευνας αυτής, η οποία αποτελεί συνέχεια και συμπλήρωμα της έρευνας του 1957/58.

Οι βασικές επιδιώξεις είναι παρόμοιες με την προηγούμενη έρευνα που είχε διεξάγει η Ε.Σ.Υ.Ε. Λόγω τεχνικών δυσκολιών δεν συγκεντρώθηκαν στοιχεία γιά το χρηματικό εισόδημα των νοικοκυριών. Η δειγματοληψία ήταν πολυσταδιακή (τρία στάδια). Αρχικά επιλέχθηκαν οι Δήμοι και οι Κοινότητες. Κατόπιν έγινε η επιλογή των γεωγραφικών (απογραφικών) τμημάτων και στο τελευταίο στάδιο έγινε η τυχαία επιλογή των νοικοκυριών. Τα στρώματα δημιουργήθηκαν με κριτήρια: τη γεωγραφική θέση, το υψόμετρο και το μέγεθος του νοικοκυριού. Το δειγματοληπτικό κλάσμα ήταν 1:303, ενώ ο συνολικός αριθμός των νοικοκυριών του δείγματος ήταν 3840 (Ε.Σ.Υ.Ε. 1969).

Μέχρι και το έτος 1972, η έρευνα των ημιαστικών και αγροτικών περιοχών διεξάγεται σε μικρότερη κλίμακα (1/4 του αρχικού μεγέθους), με στόχο να παρακολουθείται η εξέλιξη των δαπανών και των καταναλωτικών συνηθειών των νοικοκυριών.

Το έτος 1974 διενεργήθηκε από την Ε.Σ.Υ.Ε. μία καινούρια Ε.Ο.Π., η οποία αφορούσε όλα τα νοικοκυριά της χώρας. Ως εκ τούτου οι αυτόνομες έρευνες των αστικών και ημιαστικών-αγροτικών περιοχών, ενσωματόνονται στο ενιαίο δειγματοληπτικό πλαίσιο της έρευνας του 1974, όπου απλά μπορούν να αποτελούν κάποιο στρώμα (υποσύνολο) και όχι ένα ανεξάρτητο και αυτοτελή κομμάτι του πληθυσμού.

Οι αντικειμενικοί σκοποί της έρευνας ήταν: αναθεώρηση του C.P.I., εκτίμηση της ιδιωτικής συνολικής κατανάλωσης, μελέτη της κατανομής των δαπανών ανάλογα με την περιοχή και την κοινωνική ή οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών κ.λπ.

Πολυσταδιακή στρωματοποιημένη μέθοδος δειγματοληψίας αφαρμόστηκε, με ενιαίο αυτοσταθμιζόμενο κλάσμα δειγματοληψίας 3:1000. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1971, το δειγματοληπτικό πλαίσιο κάλυπτε όλα τα νοικοκυριά της χώρας (96%), με εξαίρεση τα νοικοκυριά με μέλη του διπλωματικού σώματος, του στρατού κ.λπ. Το συνολικό μέγεθος του δείγματος ανήλθε σε 7497 νοικοκυριά εκ των οποίων συνεργάστηκαν τα 7424. Τα

στοιχεία του εισοδήματος, δεν δημοσιεύτηκαν τελικά, διότι δεν θεωρήθηκαν αξιόπιστα, ύστερα από έλεγχο ποιότητας που διεξήχθηκε (Ε.Σ.Υ.Ε. 1975).

Κατά το διάστημα Νοεμβρίου 1981- Οκτωμβρίου 1982 διενεργήθηκε μία νέα Ε.Ο.Π., παρόμοια με αυτή του έτους 1974. Το δειγματοληπτικό πλαίσιο έχει προέλθει από την απογραφή του έτους 1971 και καλύπτει όλα τα νοικοκυριά της χώρας (96%). Πάλι εφαρμόστηκε πολυσταδιακή στρωματοποιημένη δειγματοληψία με γενικά κλάσμα 2:1000. Το τελικό μέγεθος του δείγματος ανήλθε σε 6035 νοικοκυριά, ενώ η μη- ανταποκρισιμότητα ήταν πολύ χαμηλή (Ε.Σ.Υ.Ε. 1986).

Η πιο πρόσφατη έρευνα, διενεργήθηκε την περίοδο 1987/88. Σύμφωνα με πληροφορίες της Ε.Σ.Υ.Ε., το μέγεθος του δείγματος ανέρχεται περίπου σε 6500 νοικοκυριά, το δειγματοληπτικό πλαίσιο έχει προέλθει από τα δεδομένα της απογραφής του 1981, ενώ το κλάσμα δειγματοληψίας είναι 2:1000.

Σε όλες τις έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών, κύρια μεταβλητή ταξινόμησης των νοικοκυριών αποτελεί η καταναλωτική δαπάνη, δηλαδή η αξία σε χρήμα, των αγαθών και υπηρεσιών που χρησιμοποιούνται γιά τις ανάγκες των μελών του νοικοκυριού και έχουν αποκτηθεί με οποιοδήποτε τρόπο (ίδια παραγωγή, αμοιβή σε είδος κ.λπ.). Η χρονική περίοδο αναφοράς σύμφωνα με την οποία γινόταν η καταγραφή δαπανών, διαφοροποιείται ανάλογα με τη φύση των αγαθών και υπηρεσιών, ενώ η συνολική χρονική διάρκεια κάθε έρευνας δεν ξεπερνούσε την μία εβδομάδα.

Επίσης γιά κάθε μέλος του νοικοκυριού, ηλικίας 14 ετών και άνω, γινόταν καταγραφή της επαγγελματικής του απασχόλησης, καθώς επίσης καταγράφονταν τα εισοδήματα κάθε είδους (μισθοί, ημερομίσθια, συντάξεις, ενοίκια, κέρδη από επιχειρήσεις, αμοιβές από ελεύθερα επαγγέλματα κ.ά.), που είχε το μέλος του νοικοκυριού σε μία προηγούμενη περίοδο.

Οι προσπάθειες για τη συλλογή στοιχείων σχετικά με το εισόδημα δεν ήταν απόλυτα επιτυχείς όπως έχει ήδη αναφερθεί και οπωσδήποτε το "πρόβλημα" δεν είναι καθαρά εμπειρικό, διότι δεν υπάρχει μία κοινά αποδεκτή έννοια ή μέτρηση του με άμεσο αποτέλεσμα να αγνοούνται συχνά, υπάρχοντα στοιχεία ή να χρησιμοποιούνται με παρά πολλές ασάφειες και επιφυλάξεις.

Από σύγκριση που έγινε, προέκυψε ότι το εκτιμημένο εισόδημα της Ε.Ο.Π. του έτους 1974, αποτελεί το 71% του διαθέσιμου προσωπικού εισοδήματος των Εθνικών Λογαριασμών. Ο βαθμός αυτός της υποεκτίμησης δεν θεωρείται ιδιαίτερα μεγάλος. Όταν όμως συγκρίνονται τα εισοδήματα κατά κλιμάκια ή πηγή προέλευσης, τότε οι διαφορές γίνονται περισσότερο έντονες. Για παράδειγμα το εισόδημα από τον πρωτογενή τομέα της Ε.Ο.Π., αποτελεί περίπου το ήμισυ του αντίστοιχου εισοδήματος των Εθνικών Λογαριασμών (Κανελλόπουλος 1986).

Ο Πίνακας 32 δίνει μία συνοπτική εικόνα για τις έρευνες Οικογενειακών προυπολογισμών, ενώ αμέσως μετά παρουσιάζονται ορισμένα αποτελέσματα με βάση τα στοιχεία αυτά.

Πίνακας 32. Η Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών.

Περίοδος	Μέγεθος δείγματος[α]	Κάλυψη (%) Πληθυσμού[β]	Μη ανταποκρισιμότητα	Κλάσμαν[γ]	Ε[δ]	Πλαίσιο[ε]
1957/58	2568	93	>10%	1/250	Ναι	Αστικές περιοχές απογραφής
1958/59-1960/61	300	~70	>10	;	;	1951
1962/63-1971/72	~500	75	>10	1/1500	Ναι	Αστικές Απογρ. 61
1963/64	3755	90	>10	1/303	Όχι	Αστικές, Ημιαστικές και αγροτικές περιοχές
1965/66-1971/72	~1000	μη διαθ.	>10	;	Όχι	απογρ. 61
1974	7424	96	>10	3/1000	Όχι	Απογραφή
1981/82	6035	97	13.5%	2/1000	Ναι	1971
1987/88	6489	96	15.4%	2/1000	;	Απογρ. 1981

α. Αριθμός νοικοκυριών που ερευνήθηκαν
β. Ως αναλογία του συνολικού πληθυσμού
γ. Δειγματοληπτικό κλάσμα
δ. Ε = Διαθέσιμα δεδομένα εισοδήματος (Ναι ή Όχι)
ε. Το σύνολο απο το οποίο επιλέχθηκε το δείγμα
Η ένδειξη ~ σημαίνει περίπου ενώ το ; σημαίνει δεν γνωρίζω

13.5. ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΒΑΣΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ Ε.Ο.Π.

Οι έρευνες Οικογενιακών Προυπολογισμών από το 1974 και μετά[247], προσφέρουν χρήσιμα στοιχεία για συγκρίσεις κυρίως ως πρός τις καταναλωτικές συνήθειες των νοικοκυριών. Στο τμήμα αυτό γίνεται περιγραφή της κατανομής των καταναλωτικών δαπανών γιά το 1974 και το 1981/82, ενώ εκτιμάται η οικονομική ανισότητα, με βάση τον συντελεστή Gini. Με τον τρόπο αυτό επισημαίνεται η θέση του νοικοκυριού στην κλίμακα του εισοδήματος (κατανάλωσης), ενώ δίνεται μία εικόνα της διαχρονικής εξέλιξης της ανισότητας.

[247] Οι περιορισμένες σε μέγεθος ΕΟΠ, αφενός δεν μπορούν να θεωρηθούν ανριπροσωπευτικές, αφετέρου δεν είναι ιδιαίτερα εύχρηστες, διότι τα κλιμάκια του εισοδήματος έχουν παραμείνει αμετάβλητα για όλο το διάστημα. Ως εκ τούτου πρός το τέλος της περριόδου παρατηρείται συσσώρευση νοικοκυριών στα ανώτερσ κλιμάκια εισοδήματος, ενώ οι τιμές του Gini δεν προκύπτουν αξιόπιστες. Για λόγους σύγκρισης με την έρευνα του ΕΚΚΕ, αναφερόμαστε στις πιο πρόσφατες ΕΟΠ, δηλαδή μετά το 1974.

Ο Πίνακας 33 δείχνει τις κατανομές των καταναλωτικών δαπανών για το σύνολο της χώρας και κατά περιοχή. Όπως φαίνεται για το έτος 1974 και 1981/82 έχουμε θετική ασυμμετία, δηλαδή η μεγαλύτερη πυκνότητα των παρατηρήσεων βρίσκεται αριστερότερα του μέσου εισοδήματος ή ότι η διάμεσος (Μ) έχει μικρότερη τιμή από τον μέσο αριθμητικό (Μ.Ο). Η ασυμμετρία αυτή δείχνει ότι ο Μ.Ο. δεν είναι αντιπροσωπευτικός της κατανομής διότι επηρεάζεται σημαντικά από τις υπάρχουσες ακραίες τιμές.

Εντούτοις μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι το 1981/82, έχουμε μετατόπιση των νοικοκυριών πρός τον μέσο όρο. Η "κίνηση" αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για τα αγροτικά νοικοκυριά, των οποίων οι καταναλωτικές συνήθειες παρουσιάζονται αυξημένες. Η διαφορά άλλωστε μεταξύ των παραμέτρων Μ και Μ.Ο., η οποία ελατώθηκε το 1981/82 (σε σταθερές τιμές), είναι μία ένδειξη της τάσης μείωσης των εισοδηματικών ανισοτήτων στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Η τάση αυτή στη χώρα μας είναι σε πλήρη συμφωνία με τα αποτελέσματα που σημειώθηκαν σε άλλες χώρες της Ευρώπης.

Πίνακας 33. Οι Καταναλωτικές Δαπάνες κατά Αστικότητα 1974 και 1981/82.

Έτος 1974

Καταναλωτικές Δαπάνες	Σύνολο Χώρας	Αστικές Περιοχές	Ημιαστικές- Αγροτικές Περιοχές
-999	176		142
1000 - 1999	429	153(-1999)	310
2000 - 2999	535	183	352
3000 - 4999	1150	539	611
5000 - 6999	1127	623	504
7000 - 9999	1397	939	458
10000- 13999	1152	812	340
14000- 19999	820	610	210
20000- 29999	442	353	130(20000+)
30000+	196	147	
Σύνολο	7424	4359	3065
Μ. Όρος	8646	10982	7420
Διάμεσος	7634	9177	5466

Έτος 1981/82

Καταναλωτικές Δαπάνες	Σύνολο Χώρας	Αστικές Περιοχές	Ημιαστικές- Αγροτικές Περιοχές
-9999	372	124	248
10000-19999	788	373	415
20000-29999	952	512	440
30000-39999	892	559	333
40000-49999	756	477	279
50000-69999	1077	774	303
70000-99999	772	575	197
100000+	426	331	95
Σύνολο	6035	3725	2310
Μ.Ο	47778	53259	35620
Διάμεσος	40172	46174	31562

Από τον Πίνακα 34 διαπιστώνεται εύκολα, ότι τα αγροτικά και ημιαστικά νοικοκυριά μειωνεκτούν έναντι των αστικών ή του συνόλου της χώρας. Πιο συγκεκριμμένα, το έτος 1974 οι δαπάνες των αγροτικών-ημιαστικών νοικοκυριών αποτελούν το 74.9% της δαπάνης των αστικών νοικοκυριών. Το 1981/82 το ποσοστό γίνεται 78.8% ενώ το 1987/88 αυξάνεται σε 81% (δίχως να συμπεριλαμβάνονται οι δαπάνες των νοικοκυριών της Π.Π). Με άλλα λόγια καταλήγουμε σε συμπεράσματα παρόμοια με αυτά των Πινάκων 32 και 33, δηλαδή ότι η οικονομική κατάσταση των αγροτικών νοικοκυριών βελτιώνεται από το 1974 και μετά. Οι παραπάνω αναφερθέντες Πίνακες δείχνουν (ποιοτικά) την τάση μείωσης των ανισοτήτων τόσο μεταξύ περιοχών όσο και μέσα στην ίδια την περιοχή.

Πίνακας 34. Συνολικές Μέσες Μηνιαίες Καταναλωτικές Δαπάνες (δρχ) κατά Περιοχή (Αστικότητα) 1974-1988.

	Έτος		
Περιοχές	1974	1981/82	1987/88*
Αστικές	12684	59205	165561(χωρίς την Π.Π.)
Π.Π.	13899	62166	181586
Ημιαστικές	10495	50798	-
Ημιαστικές-Αγροτικές	9495	46681	134230
Αγροτικές	8494	45284	-
Σύνολο Χώρας	11164	54415	160166

Παράλληλα με την κατάταξη των νοικοκυριών κατά κλιμάκια συνολικής κατανάλωσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο διαμερισμός τους σε δέκα ισοπληθείς ομάδες τα δεκατημόρια. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να υπολογιστεί το μερίδιο της κατανάλωσης που αντιστοιχεί σε κάθε δεκατημόριο και επομένως να έχουμε μία εύκολη ένδειξη της ανισοκατανομής μεταξύ των διαφόρων στρωμάτων του πληθυσμού.

Στους Πίνακες 35 και 36 και τα Διαγραμματα 18-19, έχει υπολογιστεί η αναλογία της συνολικής κατανάλωσης σε κάθε δεκατημόριο. Όπως προκύπτει για το σύνολο της χώρας τα πρώτα έξι δεκατημόρια και το 8ο έχουν αυξήσει τη συμμετοχή τους στην συνολική κατανάλωση από το 1974 και μετά. Επίσης διαπιστώνεται ότι το μεγαλύτερο μερίδιο (24.58) που κατείχε το 10% των πλουσιώτερων νοικοκυριών το έτος 1974, μειώθηκε δραστικά το 1981/82 (20.63). Δηλαδή παρατηρήται μία ανακατανομή της συμμετοχής στην κατανάλωση σε βάρος των (10%) εισοδηματικά ανώτερων νοικοκυριών και πρός όφελος των εισοδηματικά χαμηλότερων στρωμάτων του πληθυσμού.

Σχετικά με τις αστικές περιοχές, από τους ίδιους Πίνακες, προκύπτει ότι τα επτά πρώτα δεκατημόρια έχουν αυξήσει το μερίδιο τους στη συνολική κατανάλωση σε βάρος των εισοδηματικά τριών ανώτερων δεκατημορίων. Ιδιαίτερα αισθητή είναι και εδώ η μείωση γιο το τελευταίο δεκατημόριο.

Μία πανομοιότυπη τάση παρουσιάζει και η εξέλιξη των μεριδίων στην κατανάλωση για τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Δηλαδή τα επτά πρώτα δεκατημόρια έχουν αυξήσει το μερίδιο τους σε βάρος

των τριών υψηλώτερων. Έντονη είναι και εδώ η πτώση για το υψηλότερο 10% του πληθυσμού, όπως ακριβώς συνέβαινε και στις προηγούμενες περιπτώσεις.

Πίνακας 35. % Συνολικών Καταναλωτικών Δαπανών κατά Δεκατημόρια Πληθυσμού και Περιοχή 1974.

Δεκατημόρια	Σύνολο Χώρας	Αστικές Περιοχές	Ημιαστικές-Αγροτικές Περιοχές
0- 10	3.88	4.43	4.47
10- 20	5.30	5.46	5.34
20- 30	6.01	6.08	6.41
30- 40	6.69	7.09	6.93
40- 50	7.98	7.61	7.88
50- 60	8.67	8.73	8.73
60- 70	10.20	9.67	9.89
70- 80	11.81	12.84	11.49
80- 90	14.88	14.88	14.34
90- 100	24.58	28.19	24.52

Πηγή: Καράγιωργας κ.ά. (1989): Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα.

Πίνακας 36. % Συνολικών Καταναλωτικών Δαπανών κατά Δεκατημόρια Πληθυσμού και Περιοχή 1981/82.

Δεκατημόρια	Σύνολο Χώρας	Αστικές Περιοχές	Ημιαστικές-Αγροτικές Περιοχές
0-10	4.96	5.08	4.97
10-20	5.92	5.89	6.43
20-30	6.51	6.55	6.98
30-40	7.37	7.35	7.54
40-50	8.18	8.40	8.45
50-60	9.24	9.41	9.40
60-70	10.20	10.60	10.24
70-80	12.15	12.20	11.16
80-90	14.84	14.74	14.13
90-100	20.63	19.78	20.70

Πηγή: Καράγιωργας κ.ά. (1989): Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα.

Μπορούμε δηλαδή να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η ανακατανομή στην κατανάλωση και έμμεσα στο εισόδημα, έγινε σε βάρος των εισοδηματικά υψηλώτερων νοικοκυριών. Ως εκ τούτου, έχουμε ξανά την ένδειξη ότι από το έτος 1974 και μετά οι

εισοδηματικές ανισότητες μειώθηκαν. Τα Διαγράμματα 20-21, δείχνουν συγκριτικά την μείωση ή αύξηση που υπέστη κάθε δεκατημόριο του πληθυσμού στο διάστημα 1974 και 1981/82.

Ένα μέτρο οικονομικής ανισότητας είναι και ο συντελεστής Gini. Όπως διαπιστώνεται από τον Πίνακα 37, έχουμε μία μείωση της τιμής του δείκτη από το 1974 και μετά, τόσο γιά το σύνολο της χώρας όσο και κατά περιοχή. Οι υψηλές τιμές που εμφανίζονται στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές δείχνουν ότι η ανισότητα είναι σαφώς πιο έντονη στις περιοχές αυτές τόσο το 1974 όσο και το 1981/82. Ωστόσο η διαφορά της τιμής του Gini των αγροτικών -ημιατικών περιοχών από την αντίστοιχη τιμή των αστικών περιοχών έχει μειωθεί το 1981/82. Δηλαδή μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η ανισότητα μέσα στις αγροτικές περιοχές μειώθηκε πολύ έντονα ή ότι η οικονομική ανάπτυξη της χώρας ευνόησε όλα τα νοικοκυριά και ακόμη περισσότερο τα ημιαστικά και αγροτικά νοικοκυριά. Το συμπέρασμα αυτό έρχεται σε πλήρη συμφωνία με προηγούμενα συμπεράσματα μας.

Συνοψίζοντας μπορούμε να αναφέρουμε ότι η διανομή της κατανάλωσης τόσο γιά το 1974 όσο και γιά το 1981/82 δείχνει ότι η θέση πολλών νοικοκυριών έχει βελτιωθεί μέσα στο διάστημα αυτό. Η τάση αυτή είναι ιδιαίτερα έντονη για τα ημιαστικά και αγροτικά νοικοκυριά στα οποία η διαφορά της διαμέσου από τον μέσο αριθμητικό μειώθηκε. Η οικονομική ανισότητα, η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό της διανομής του εισοδήματος, έχει επίσης μειωθεί σύμφωνα με τις τιμές του συντελεστή Gini. Η οικονομική εξέλιξη που είχε η Ελληνική κοινωνία μέσα στο διάστημα αυτό, φαίνεται ότι ευνόησε τις χαμηλές και μέσες εισοδηματικές τάξεις, ενώ οι υψηλότερες βγήκαν λιγότερο κερδισμένες.

Πίνακας 37. Ο Συντελεστής Gini, κατά Περιοχή 1974 και 1981/82.

	Έτος	
Περιοχή	1974	1981/82
Αστική	0.351	0.336
Ημιαστική-αγροτική	0.575	0.529
Σύνολο Χώρας	0.450	0.406

Πηγή: Καράγιωργας κ.ά. (1989): Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα.

Οι μεταβολές που επήλθαν και είναι χαρακτηριστικές της δεκαετίας του 1970 για τη χώρα μας: Ωρίμανση και αρχή γήρανσης του πληθυσμού, έντονη αστικοποίηση, ανάπτυξη της μεταποίησης και των υπηρεσιών, αντιστροφή της σχέσης παλιννόστησης μετανάστευσης, μείωση του αναλφαβητισμού και γενική αύξηση του επίπεδου εκπαίδευσης, αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό

Διάγραμμα 19. Ποσοστό Συνολικών Δαπανών κατά Δεκατημόρια και Περιοχή (αστικότητα) 1974 και 1981/82.

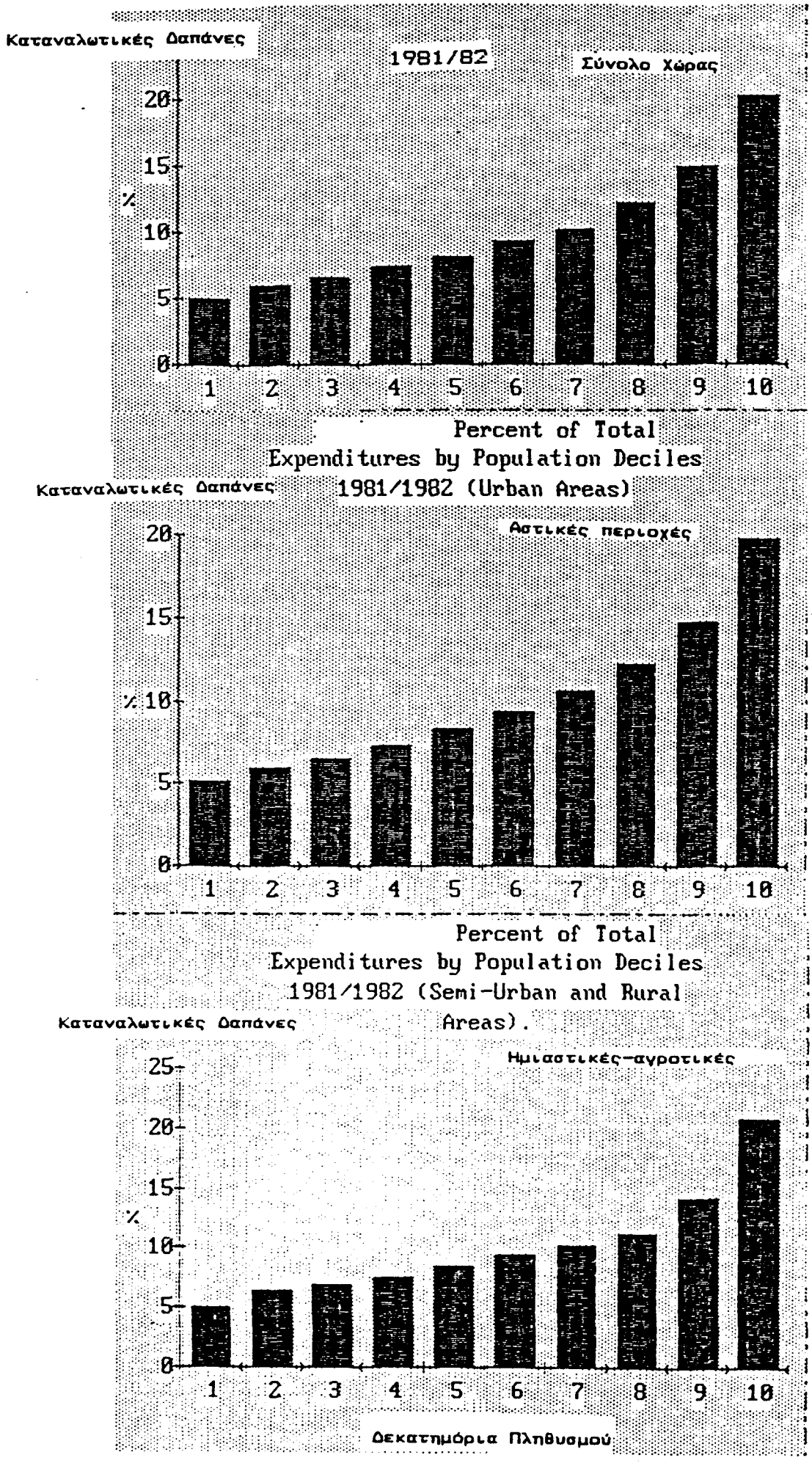

Διάγραμμα 19 συνέχεια

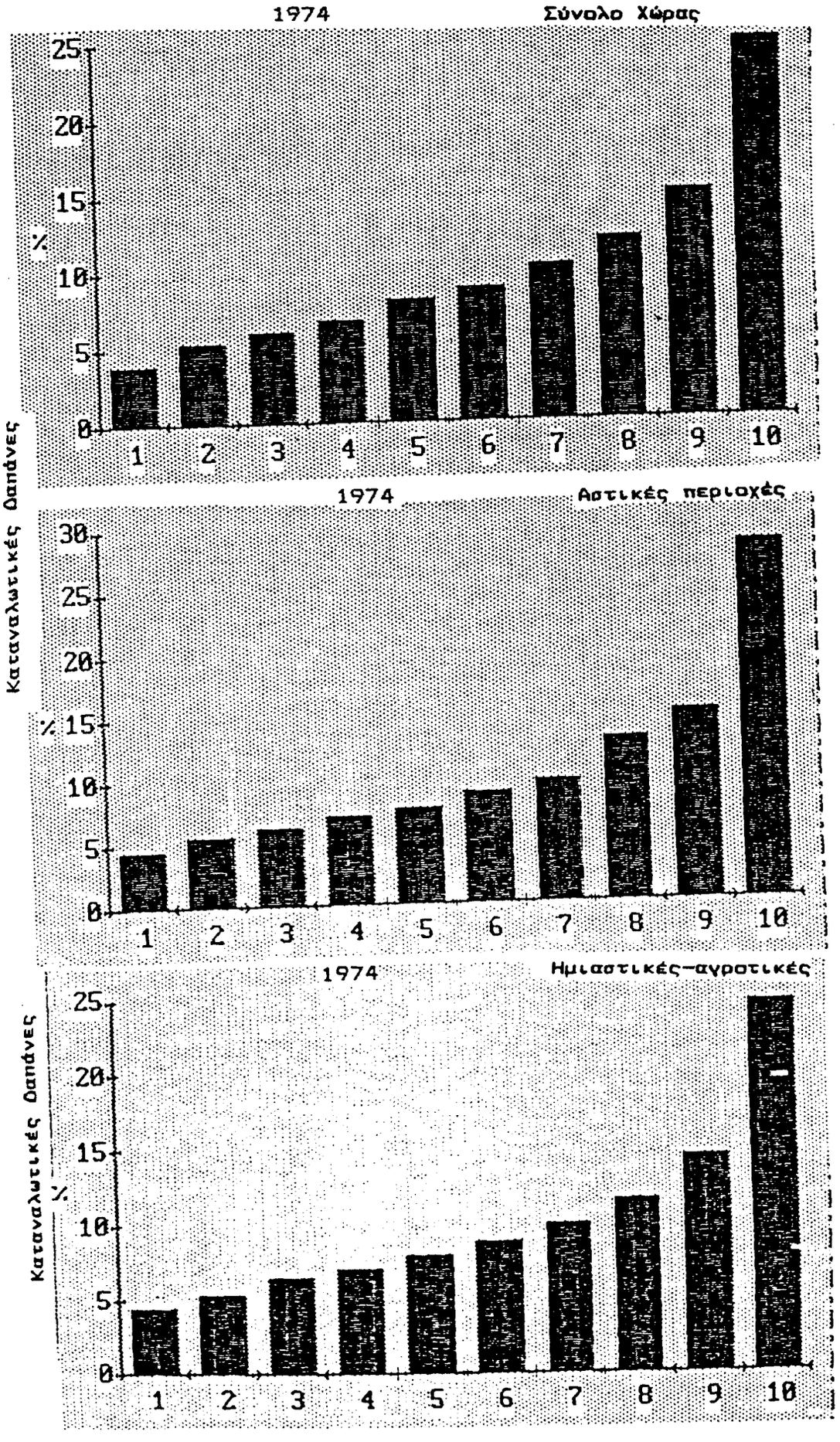

Διάγραμμα 20. Ποσοστό Συνολικών Δαπανών κατά Δεκατημόρια και Περιοχή (αστικότητα) 1974.

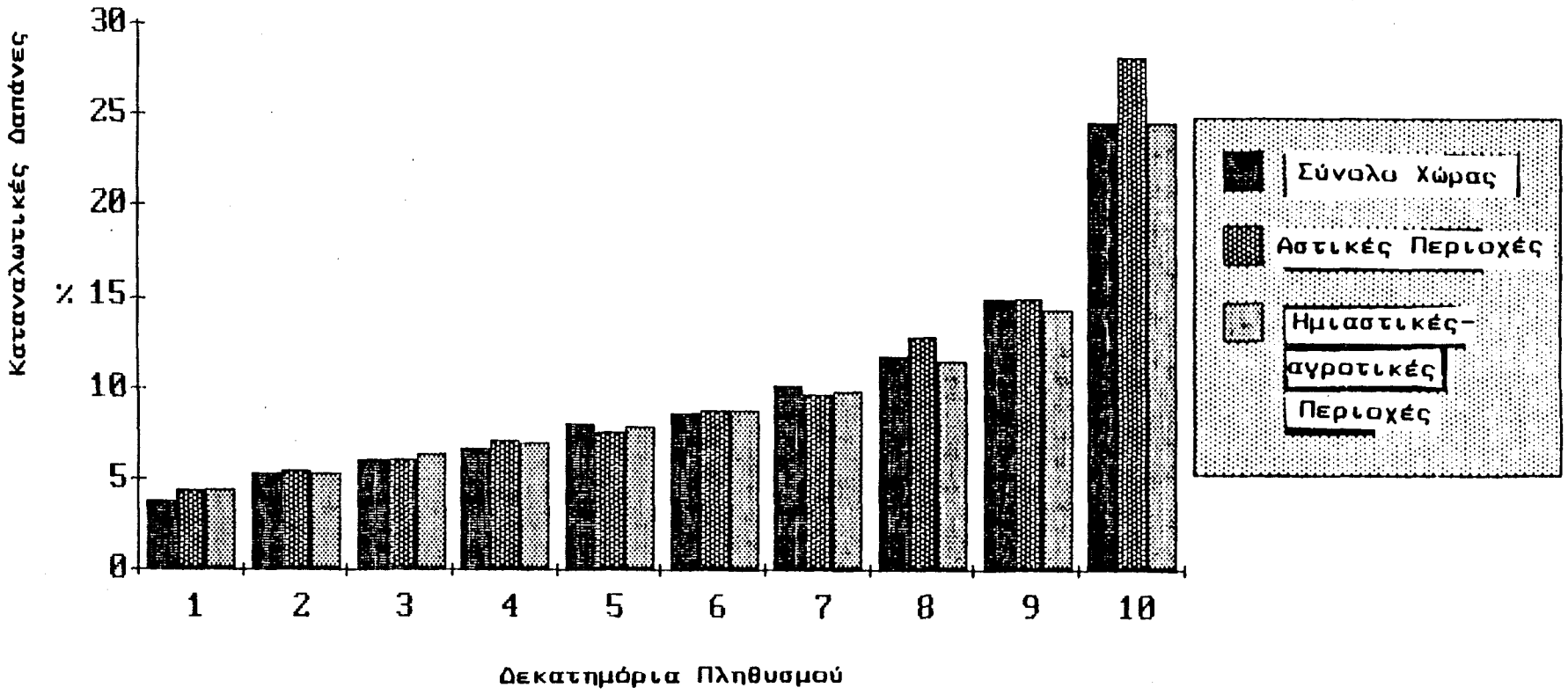

Διάγραμμα 21. Ποσοστά Συνολικών Δαπανών κατά Δεκατημόρια και Περιοχή (αστικότητα) 1974.

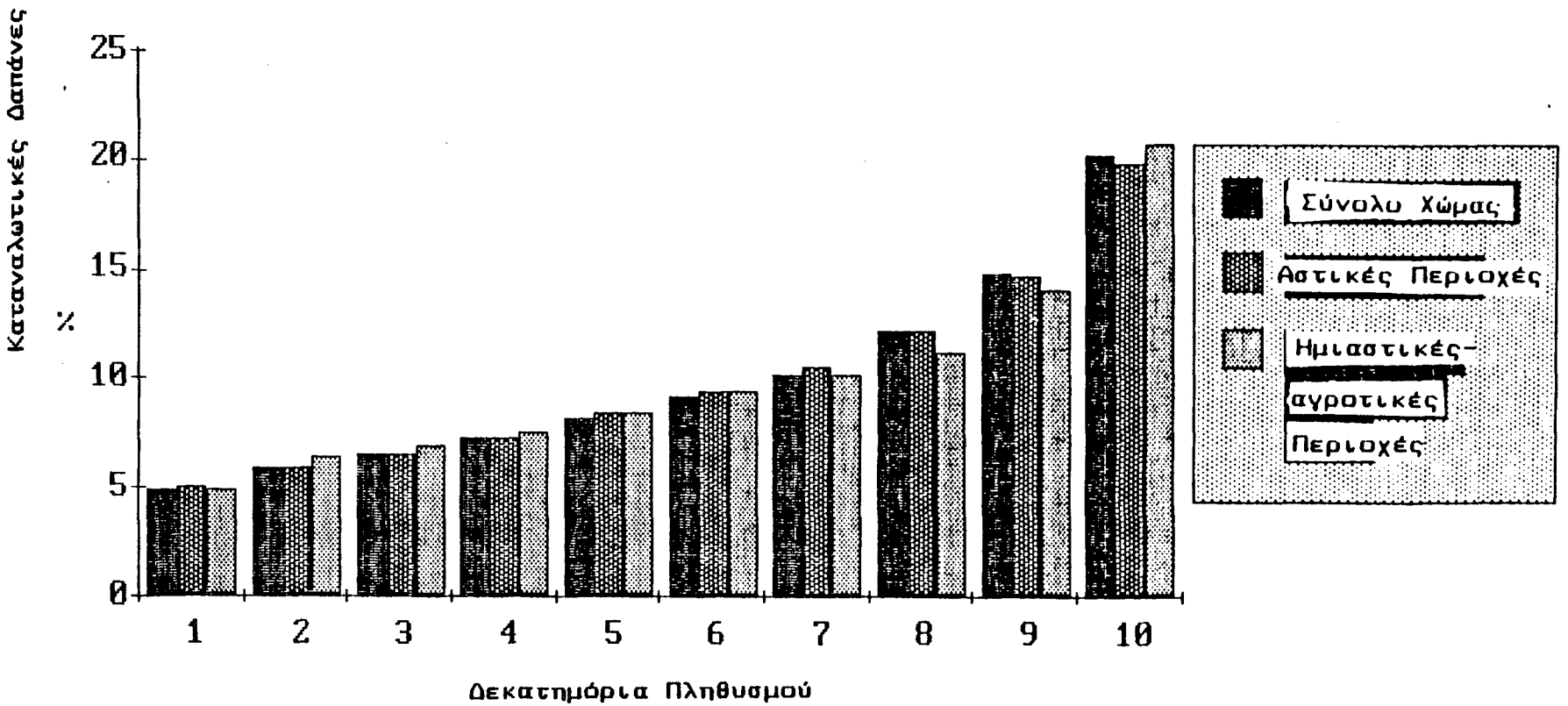

δυναμικό, στάσιμη γεννητικότητα κ.λπ., είναι αυτές που σε τελευταία ανάλυση βελτίωσαν τη θέση των κατώτερων και μέσων εισοδηματικών τάξεων.

Εντούτοις από τον ίδιο Πίνακα (37), προκύπτει ότι από το 1981/82 και μετά οι ανισότητες αμβλύνθηκαν κάπως. Σύμφωνα με τα προσωρινά στοιχεία που μας διέθεσε η Ε.Σ.Υ.Ε., για το σύνολο της χώρας προκύπτει ότι ο συντελεστής Gini έχει την τιμή 0.428. Το αποτέλεσμα αυτό ήταν αναμενόμενο λόγω των έντονων πολιτικών και οικονομικών προβλημάτων που παρουσιάστηκαν μέσα στη δεκαετία του 1980 και οδήγησαν σε πολιτική λιτότητας πρός το τέλος της ίδιας δεκαετίας. Το συμπέρασμα και η εκτίμηση αυτή - πρώτη μέχρι στιγμής απο ότι γνωρίζουμε - είναι και από τα πλέον σημαντικά διότι έχουμε μία αντιστροφή της τάσης που μέχρι τότε επικρατούσε.

Ωπωσδήποτε το συμπέρασμα αυτό θα "σιγουρευτεί" όταν θα έχουμε στη διάθεση μας τα πλήρη στοιχεία από την Ε.Σ.Υ.Ε., τα οποία θα επιτρέψουν να γίνουν και άλλες συμπληρωματικές εκτιμήσεις.

13.6. ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΟΥ ΕΧΟΥΝ ΓΙΝΕΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η διερεύνηση σχετικά με τη διανομή του προσωπικού εισοδήματος και τη φτώχεια στην Ελλάδα είναι αρκετά περιορισμένη. Το ίδιο μπορεί δε να ειπωθεί και τις έρευνες που ασχολούνται με τα πληθυσμιακά δεδομένα. Με εξαίρεση τις πρόσφατες έρευνες και μελέτες που γίνονται στο Ε.Κ.Κ.Ε., οι υπάρχουσες συστηματικές μελέτες χρησιμοποιούν στοιχεία από την Ε.Σ.Υ.Ε: Ε.Ο.Π., Εθνικοί Λογαριασμοί, Φορολογικές δηλώσεις κ.ά., παρόλα τα προβλήματα και τις ελλείψεις που υπάρχουν. Στο (υπο-) κεφάλαιο αυτό περιγράφονται κύρια οι έρευνες που έχουν ασχοληθεί με τη διανομή του εισοδήματος και τη φτώχεια (Α), αλλά θα γίνει και μία σχετικά σύντομη αναφορά σε μελέτες που προσαρίζουν το ύψος του εισοδήματος στην επεξήγηση δημογραφικών γεγονότων (Β).

Α.

Ο Σ. Καράγιωργας (1973), με στοιχεία από την Ε.Ο.Π. του 1963/64 εκτιμά τον συντελεστή Gini πρίν και μετά τη φορολογία ή τις μεταβιβαστικές πληρωμές:

G (πριν φορολογία και μεταβιβαστικές πληρωμές) = 0.5881
G (μετά τη φορολογία) = 0.6058
G (μετά τη φορολογία και τις μεταβιβαστικές πληρωμές) = 0.5110

Λόγω έλλειψης αξιόπιστων δεδομένων γιά το εισόδημα ο Σ. Καράγιωργας εκτιμά μία εξίσωση κατανάλωσης (C) της μορφής:

$$\log C = a + \log Y \quad : \quad Y = \text{εισόδημα} \qquad (77)$$

Με βάση την εξίσωση αυτή και δίνοντας συγκεκριμμένες τιμές για τις καταναλωτικές δαπάνες από την Ε.Ο.Π. του έτους 1974, εκτιμά τις αντίστοιχες τιμές του εισοδήματος.

Αν και αυτή η διαδικασία εκτίμησης του εισοδήματος φαίνεται λογική, εντούτοις δεν έχουν γίνει οι απαραίτητες υποθέσεις για την αποταμίευση και πιθανά να θεωρείται σταθερή. Η υπόθεση αυτή είναι αρκετά ισχυρή και μη ρεαλιστική. Εκτός αυτού δεν διευκρινίζεται αν χρησιμοποιείται η συνολική ή η κατά κεφαλή κατανάλωση. Ως εκ τούτου το ενδιαφέρον συμπέρασμα του Σ.

Καράγιωργα ότι η άμεση φορολογία χωρίς τις μεταβιβαστικές πληρωμές αυξάνει τις ανισότητες αντί να τις μειώνει, είναι υπό αμφισβήτηση.

Με δεδομένα της Ε.Ο.Π. του 1974 και παρόμοια μεθοδολογία με αυτήν που περιγράφεται παραπάνω, ο Σ. Καράγιωργας καταλήγει στα ίδια ακριβώς συμπεράσματα με αυτά της Ε.Ο.Π. του 1963/64.

Οι T. Lianos και K. Prodromidis (1974), για την ανάλυση της διανομής του εισοδήματος χρησιμοποιούν χρονολογικές σειρές από τις δηλώσεις του φόρου εισοδήματος. Οι συντελεστές Gini που εκτιμούν αφορούν την περίοδο 1959-71 και έχουν τιμές μετάξύ 0.41 και 0.46, ενώ η διαχρονική τους πορεία δείχνει ότι η οικονομική ανισότητα έχει μεγαλώσει στην Ελλάδα μέσα στο διάστημα αυτό. Τα αίτια για την εξέλιξη αυτή αποδίδονται στην αστικοποίηση, σε μείωση της φορολογικής υπεκφυγής που είναι πιο διάχυτη στα υψηλά εισοδήματ, τη μείωση της ανεργίας, την αύξηση των μισθών στα μεγάλα αστικά κέντρα κ.ά.

Οι D. Germidis and M. Negreponti-Delivanis (1975), με δεδομένα από τους Εθνικούς Λογαριασμούς, δίνουν μία διαχρονική εικόνα της διανομής του εισοδήματος, ενώ από τις φορολογικές δηλώσεις εκτιμούν ότι ο συντελεστής Gini έχει τιμές:

G (πριν τη φορολογία) = 0.37
G (με μόνο την άμεση φορολογία) = 0.34
G (με άμεση και έμμεση φορολογία) = 0.40

Δηλαδή φαίνεται ότι η άμεση φορολογία παίζει μείωνει (όχι αισθητά) την ανισότητα, σε αντίθεση με την έμμεση φορολογία που την αυξάνει.

Ο Μπαμπανάσης (1981), μέσα στα πλαίσια διερεύνησης της σχετικής και απόλυτης φτώχειας στην Ελλάδα υιοθετεί μία ιστορική θεώρηση για την εξέταση του φαινομένου. Κυρίως επικεντρώνεται στις συνθήκες διαβίωσης των εργατών και χρησιμοποιεί στατιστικά δεδομένα από διάφορες πηγές για να παρακολουθήσει την εξέλιξη στα ημερομίσθια, τις συνθήκες υγείας, στέγασης κ.λπ.

Ο Λ. Αθανασίου (1981), με στόχο να δώσει μία σωστή και πιο πλήρη εικόνα της ανισοκατανομής του εισοδήματος, χρησιμοποιεί τις κυριότερες πηγές δεδομένων που υπάρχουν.

Από στοιχεία της ΕΟΠ του έτους 1974 εκτιμήθηκε ο βαθμός ανισοκατανομής στην συνολική κατανάλωση των νοικοκυριών[248]: G (σύνολο χώρας) = 0.361, G (αστικές περιοχές) = 0.341 και G (ημιαστικές και αγροτικές περιοχές) = 0.36. Με στοιχεία της απογραφής του 1971, εκτιμήθηκε η ανισοκατανομή στον αγροτικό τομέα με τιμές του συντελεστή Gini 0.407 ή 0.401. Από τις δηλώσεις του φόρου εισοδήματος εκτιμήθηκε ο βαθμός ανισοκατανομής μεταξύ των μισθωτών σε υπηρεσίες: G = 0.305. Με δεδομένα των ερευνών του συνδέσμου βιομηχάνων ο συντελεστής Gini των εργατοϋπαλλήλων στα μεταποιητικά καταστήματα με περισσότερο από 10 απασχολούμενους το καθένα ήταν: G (1968) = 0.230 και G (1972) = 0.245.

---

[248] Με μεθοδολογία παρόμοια με αυτή του Καράγιωργα(1973)

Ο Κ. Κανελλόπουλος(1986) με δεδομένα του εισοδήματος από την Ε.Ο.Π. τού 1974, υπολογίζει τις τιμές του συντελεστή Gini τόσο γιά το σύνολο των νοικοκυριών της χώρας όσο και κατά περιοχή: G (σύνολο χώρας) = 0.376, G (αστικές περιοχές) = 0.326, G (ημιαστικές και αγροτικές περιοχές) = 0.342, G (αγροτικές περιοχές) = 0.357. Με δεδομένα για τη συνολική κατανάλωση από δεδομένα της ίδιας πηγής βρίσκει: G (σύνολο χώρας) = 0.373, που δεν διαφέρει πολύ από την αντίστοιχη τιμή του δείκτη για το συνολικό εισόδημα. Ο αντικειμενικός σκοπός της μελέτης αυτής του Κ. Κανελλόπουλου δεν είναι απλά η παρουσίαση και ανάλυση των κατανομών του εισοδήματος, αλλά και η εκτίμηση του ποσοστού των ατόμων των οποίων το εισόδημα δεν επαρκεί για να ικανοποιήσει τις στοιχειώδεις ανάγκες τους. Ορίζοντας ως γραμμή φτώχειας το μισό του μέσου κατά κεφαλή εισοδήματος, βρίσκει ότι το 26.4% του πληθυσμού βρίσκεται κάτω από το όριο αυτό. Επίσης όπως εντοπίζει, όσο περισσότερα είναι τα παιδιά (-14 ετών) στην οικογένεια τόσο υψηλότερα υψηλότερα ποσοστά αυτών των οικογενειών εμφανίζονται φτωχά. Το 19.4% των οικογενειών μ' ένα παιδί είναι φτωχές, ενώ για οικογένειες με 3+ παιδιά η φτώχεια εμφανίζεται μέγιστη (41.2%).

Στο Ε.Κ.Κ.Ε. έγινε ίσως η πρώτη ουσιαστική και συστηματική μελέτη του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα (Καράγιωργας, Γιωργακόπουλος κ.ά.)[249]. Με στόχο τον προσδιορισμό της έντασης, της έκτασης, την διαχρονική, διαπεριφερειακή και κοινωνική διάσταση της φτώχειας χρησιμοποιούνται δεδομένα από την Ε.Ο.Π., τις απογραφές πληθυσμού και κατοικιών του έτους 1961, 1971, 1981, τους Εθνικούς Λογαριασμούς, τις στατιστικές εκπαίδευσης της Ε.Σ.Υ.Ε. κ.ά.

Ως φτωχά ορίζονται τα νοικοκυριά των οποίων η καταναλωτική δαπάνη είναι μικρότερη από το 55% της αντίστοιχης δαπάνης του μέσου νοικοκυριού. Όπως προκύπτει το 25% των νοικοκυριών ήταν φτωχά στην χώρα μας το 1974, ενώ μειώθηκαν σε 20.6% το 1981/82 σύμφωνα με τα δεδομένα της Ε.Ο.Π. Υποθέτοντας ότι η φτώχεια συνδέεται θετικά με την ανισότητα εκτιμάται ο συντελεστής Gini με δεδομένα γιά την συνολική κατανάλωση από τις Ε.Ο.Π, ο οποίος εμφανίζει μείωση της ανισότητας μετά το έτος 1974, τόσο γιά το σύνολο της χώρας όσο και κατά περιοχή.

Η έρευνα αυτή είναι και από τις ελάχιστες που αναφέρεται εκτενώς στα δημογραφικά χαρακτηριστικά των φτωχών νοικοκυριών (ηλικία υπεύθυνου, σύνθεση και μέγεθος νοικοκυριού). Όπως δε προκύπτει το ποσοστό φτώχειας ποικίλει ανάλογα με την ηλικία από 3.5% (<24 ετών) και μεγιστοποιείται στο 42.08% για νοικοκυριά με υπεύθυνους 75+ ετών (βλέπε Πίνακα 26). Επίσης διαπιστώνεται η τάση ο αριθμός παιδιών και η αντίστοιχη αύξηση του μεγέθους του νοικοκυριού να αυξάνει την πιθανότητα να περιέλθει το νοικοκυριό σε κατάσταση φτώχειας. Έτσι έχουμε φτώχεια 21.82% για ζευγάρι χωρίς παιδιά, 28.11% για ζευγάρι με τρία παιδιά και 4.18% για

---

[249] Βρίσκεται υπο-δημοσίευση

ζευγάρι με 4+ παιδιά. Κατά συνέπεια η φτώχεια φαίνεται να συνδέεται καθοριστικά με το μέγεθος και τη σύνθεση της οικογένειας (Πίνακας 26).

Η δειγματοληπτική έρευνα που διενεργήθηκε από το Ε.Κ.Κ.Ε. (Καράγιωργας, Κασιμάτη, Πανταζίδης 1988), είχε σαν στόχο τη συγκέντρωση στοιχείων τα οποία θα επέτρεπαν τη μέτρηση των εισοδηματικών ανισοτήτων για το σύνολο των νοικοκυριών της χώρας και κατά περιοχή. Ως (χρηματικό) εισόδημα, στην έρευνα αυτή, θεωρούνται οι μισθοί και ημερομίσθια, τα κέρδη από ελεύθερο επάγγελμα ή επιχείρηση, το εισόδημα από περιουσία (ενοίκια, τόκοι, μερίσματα) και οι τρέχουσες παροχές από οργανισμούς και ιδιώτες (συντάξεις, επιδόματα κ.λπ.), με περίοδο αναφοράς το έτος 1984. Ο συντελεστής Gini για την Περιοχή Πρωτεύουσας [250] ήταν: G (πριν τη φορολογία) = 0.355, G (μετά τη φορολογία) = 0.332. Όπως φαίνεται η φορολογία δεν επιδρά σημαντικά στη μείωση της ανισοκατανομής του εισοδήματος για την Περιοχή Πρωτεύουσας. Αυτό όπως τονίζεται οφείλεται στο ότι το ποσοστό των ασφαλιστικών εισφορών, για τα περισσότερα κλιμάκια εισοδήματος δεν διαφοροποιείται σημαντικά, ενώ στα υψηλά εισοδηματικά κλιμάκια η συμμετοχή του καθαρού εισοδήματος στο ακαθάριστο αυξάνει. Η αυξημένη (προοδευτική) φορολογία στα νοικοκυριά με υψηλά εισοδήματα, δεν φαίνεται με άλλα λόγια να έφερε το αναμενόμενο αποτέλεσμα, δηλαδή μείωση της οικονομικής ανισότητας.

Ο Π. Τσακλόγλου (1989), με δεδομένα των καταναλωτικών δαπανών από την Ε.Ο.Π. του 1981/82 και μονάδα ανάλυσης τον ισοδύναμο ενήλικα (equivalent adult)[251], υπολογίζει τα 2/3 της διάμεσης καταναλωτικής δαπάνης που την ορίζει σαν γραμμή φτώχειας. Με τον τρόπο αυτό υπολογίζει ότι το 22.7% του πληθυσμού της Ελλάδας ζεί σε συνθήκες φτώχειας.

Ο Σ. Μούργκος (1989), με δεδομένα για το οικογενειακό εισόδημα από τις φορολογικές δηλώσεις και εκτιμήσεις του αγροτικού και ημιαγροτικού εισοδήματος από τους Εθνικούς Λογαριασμούς, υπολογίζει τα εισοδηματικά μερίδια των διάφορων πληθυσμιακών ομάδων (κατώτερου 10%, κατώτερου 20% κ.ο.κ.). Όπως εντοπίζει οι κατώτερες εισοδηματικές τάξεις του πληθυσμού "έχασαν" στο διάστημα 1955-1980. Ο συντελεστής Gini παρουσιάζει έντονες διακυμάνσεις μέσα στο διάστημα αυτό: G (ελάχιστος, 1971) = 0.4186 και G (μέγιστος, 1962) = 0.4864 (Πίνακας 39).

Όταν από τις δύο πηγές δεδομένων δημιουργείται μία σύνθετη εκτίμηση της κατανομής του εισοδήματος, διαπιστώνεται ότι οι διακυμάνσεις του συντελεστή μειώνονται, ενώ οι τιμές του ακολουθούν την πορεία αντεστραμένου U. Η διαπίστωση αυτή έρχεται

---

[250] Δεν έχουν εκδοθεί ακόμη τα αποτελέσματα για την υπόλοιπη χώρα.

[251] Ένα παιδί ηλικίας μέχρι 6 ετών, θεωρείται ισοδύναμο με 0.25 ενήλικους ενώ ένα παιδί ηλικίας 6-16 ετών θεωρείται ισοδύναμο με 0.40 ενήλικους. Το συνολικό εισόδημα κάθε νοικοκυριού διαιρείται με τον αριθμό ισοδύναμων ενηλίκων. Το ποσό που τελικά προκύπτει θεωρείται ως καταναλωτική δαπάνη κάθε μέλους του νοικοκυριού.

χώρες (Kuznets 1963· Ahluwalia 1976α και 1976β). Πληροφορικά αναφέρεται ότι το έτος 1980 ο συντελεστής Gini έχει την τιμή: 0.4297.

Ο Δ. Καραντινός (1989β), συγκρίνοντας το μέσο μέγεθος του νοικοκυριού ανάμεσα στα αποτελέσματα της απογραφής του 1981 (2.92), την Ε.Ο.Π. του 1981/82 (3.03) και την έρευνα διανομής του εισοδήματος που έγινε στο Ε.Κ.Κ.Ε., το 1984 (2.90), διαπιστώνει ότι ο συντελεστής Gini (0.375, 0.343 και 0.384 αντίστοιχα) σύμφωνα με την έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. βρίσκεται σε ελαφρά υψηλότερο επίπεδο από την αντίστοιχη τιμή του συντελεστή για την κατανομή του πληθυσμού της απογραφής, λόγω της διαφοράς που παρατηρείται στις κατανομές.

Το έτος 1991, ομάδα ερευνητών από το Ε.Κ.Κ.Ε (Μπαλούρδος, Καππή, Κωστάκη και Παπαθεοδώρου) εκτίμησε το μέγεθος και τη σύνθεση του εισοδήματος συνολικά για την Π.Π., καθώς και ανάμεσα σε μείζονες περιοχές που την απαρτίζουν που είναι και ένα από τα σημαντικά στοιχεία της έρευνας αυτής. Επίσης ο ορισμός του εισοδήματος που χρησιμοποιείται εξετάζει όχι μόνο το μέγεθος αλλά και την πηγή προέλευσης, και αφορά το καθαρό και ακαθάριστο μέγεθος του. Το Διάγραμμα 22, δείχνει ότι το 50.73% του συνολικού εισοδήματος προέρχεται από μισθούς-ημερομίσθια ενώ οι συντάξεις, οι κοινωνικές παροχές και τα επιδόματα μόλις ξεπερνούν το 10%. Για την Π.Π. ο συντελεστής Gini πρίν τη φορολογία ήταν 0.3368 και μετά απο αυτήν η τιμή ήταν 0.3285. Η προοδευτικότητα στο ποσοστό φόρων και ασφαλιστικών κρατήσεων που υπολογίζεται ως η διαφορά μεταξύ καθαρού και ακαθάριστου εισοδήματος κατά δεκατημόρια, δείχνει να είναι ανύπαρκτη. Επίσης από την ίδια μελέτη προκύπτει ότι το εισόδημα ποικίλει ανάλογα με την σύνθεση και το μέγεθος του νοικοκυριού καθώς και την ηλικία του υπεύθυνου (Πίνακας 38). Παρατηρείται μάλιστα η τάση τα εισοδήματα να μειώνονται μετά την ηλικία των 45, να αυξάνονται με τον αριθμό μελών αλλά να εμφανίζουν διακυμάνσεις ανάλογα με την σύνθεση του νοικοκυριού (Πίνακας 38).

Τα Διαγράμματα 23-26, δείχνουν αδημοσίευτα αποτελέσματα από την ίδια ομάδα ερευνητών, που αφορούν την φτώχεια στην Π.Π.. Όπως φαίνεται αφ' ενός η υποκειμενική εκτίμηση "ανεβάζει" τα ποσοστά φτώχειας, αφ' ετέρου εμφανίζονται έντονα (και με τις δύο μεθόδους) οι διαφοροποιήσεις κατά ηλικία, σύνθεση νοικοκυριού, μορφωτικό επίπεδο και επάγγελμα.

Με βάση την τελευταία Ε.Ο.Π. έχουν εκτιμηθεί τα ποσοστά φτώχειας για τον Ελληνικό πληθυσμό με βάση αντικειμενικών και υποκειμενικών κριτηρίων (με μεθοδολογία παρόμοια με αυτή του Ε.Κ.Κ.Ε. βλέπε κεφάλαιο που ακολουθεί). Το ποσοστό νοικοκυριών που ζούν κάτω από τα όρια φτώχειας σύμφωνα με τη μέθοδο της Ε.Ο.Κ.[252] ανέρχεται σε 24.84% ενώ σύμφωνα με τη μέθοδο S.P.L. είναι 29.85%.

---

[252] Αναλυτικός ορισμός για τη μέθοδο αυτή καθώς και τη μέθοδο S.P.L. υπάρχει στο κεφάλαιο 12.4.

Διάγραμμα 22. Σύνθεση Συνολικού Αξκαθάριστου Εισοδήματος κατά Πηγή Προέλευσης.

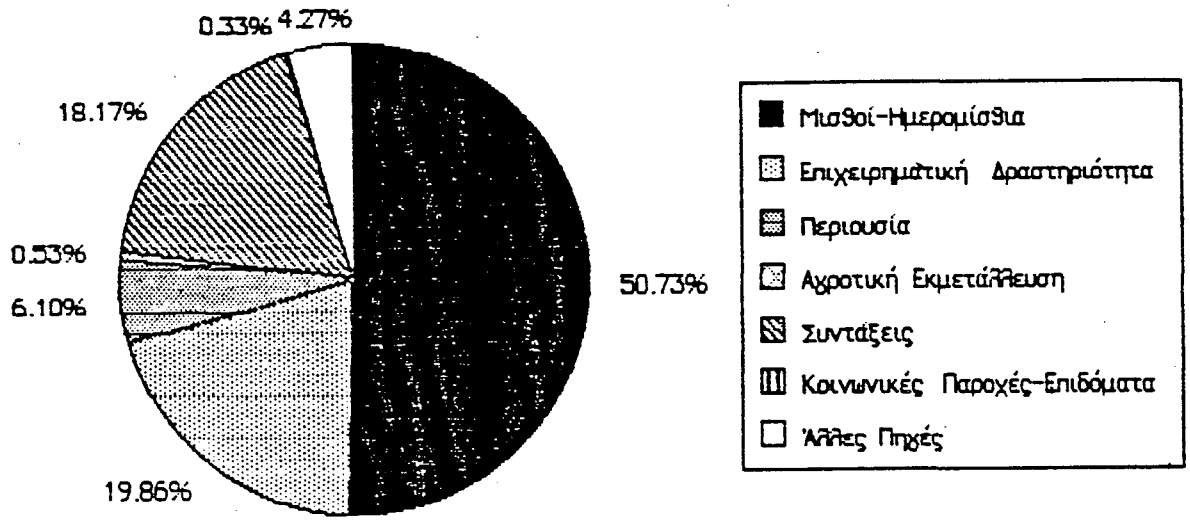

Πηγή: Μπαλούρδος κ.ά. 1990.

Διάγραμμα 23. Ποσοστά Φτώχειας κατά Ηλικία Υπεύθυνου του Νοικοκυριού: Μέθοδος E.O.K (E.E.C.) και S.P.L.

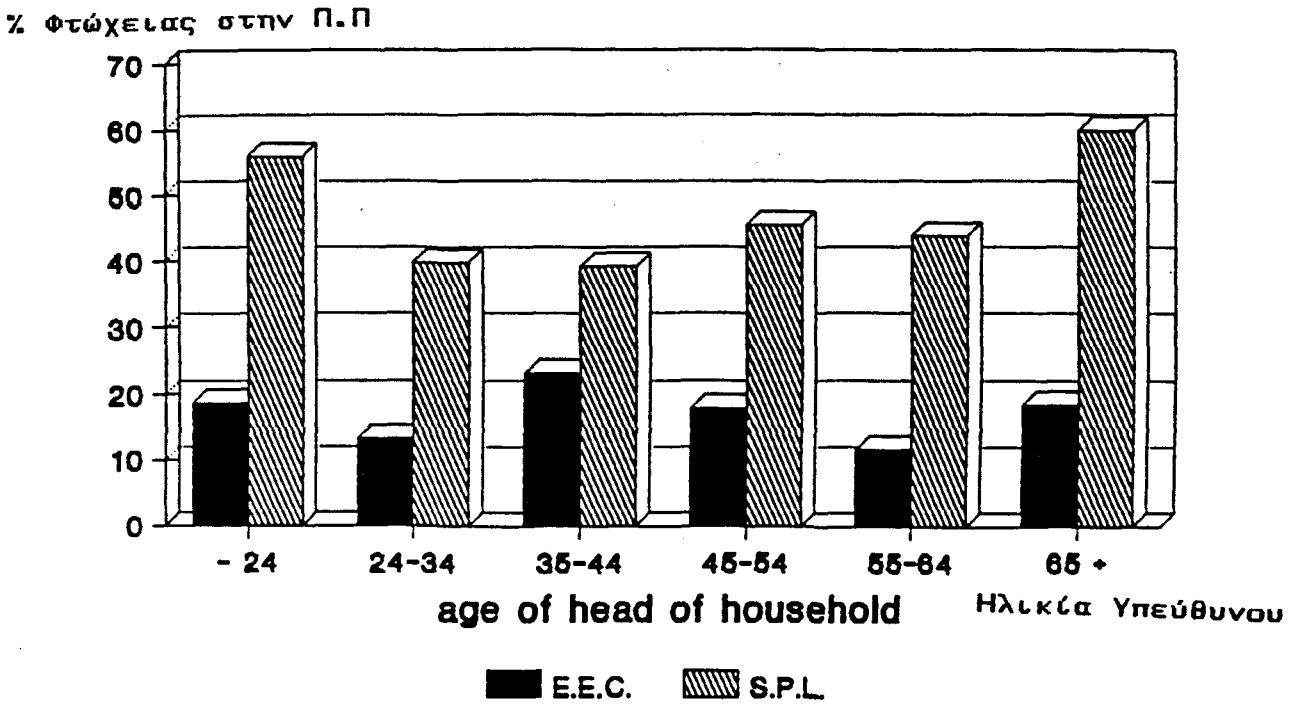

Πηγή: Κωστάκη, Παπαθεοδώρου, Καππή, Μπαλούρδος 1992. (Το διάγραμμα έχει γίνει με βάση δεδομένα της μελέτης δίχως να έχει ενταχθεί σε αυτή τη μορφή)

Διάγραμμα 24. Ποσοστά Φτώχειας κατά Επίπεδο Εκπαίδευσης Υπεύθυνου του Νοικοκυριού: Μέθοδος Ε.Ο.Κ (E.E.C.) και S.P.L.

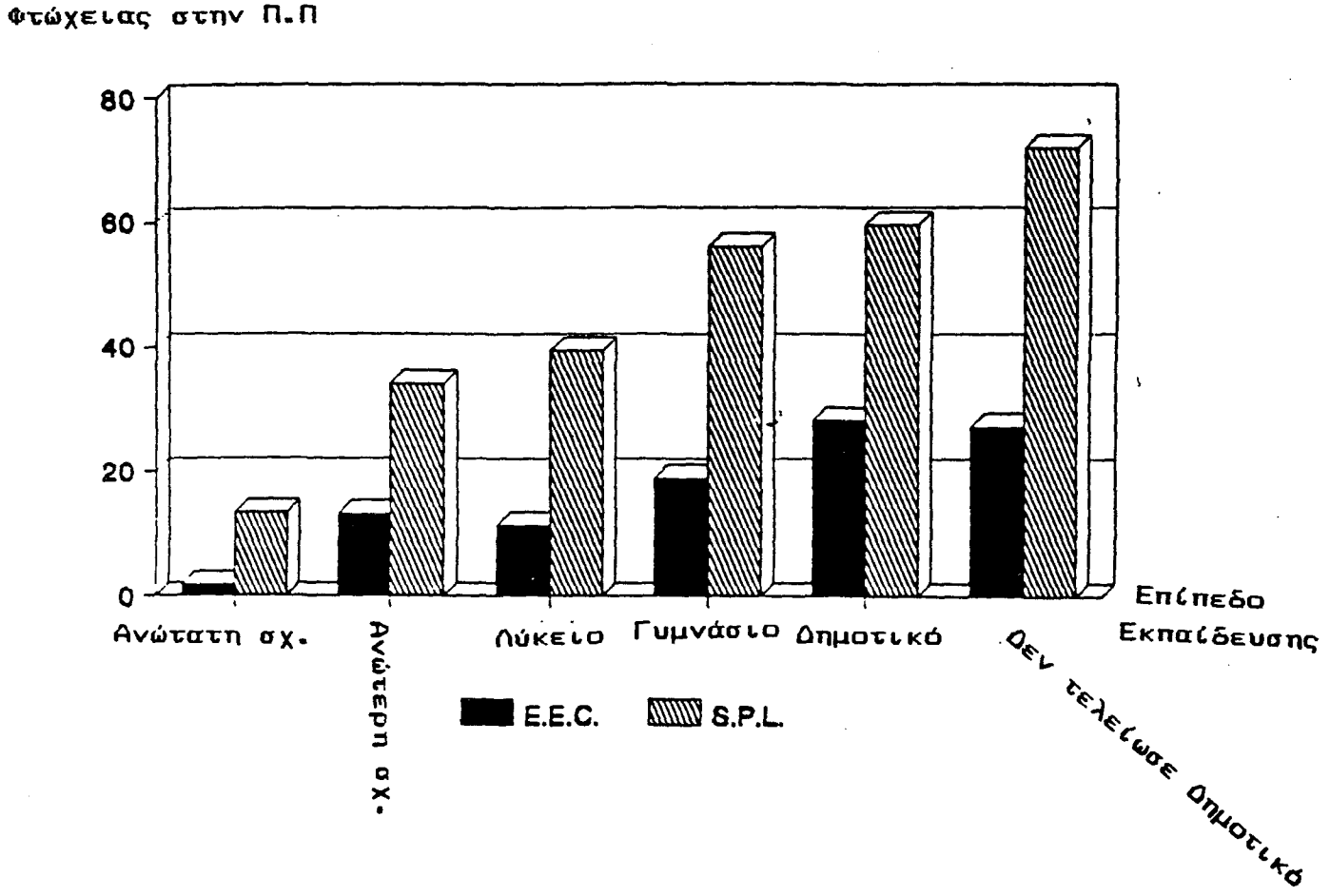

Πηγή: Κωστάκη, Παπαθεοδώρου, Καππή, Μπαλούρδος 1992. (Το διάγραμμα έχει γίνει με βάση δεδομένα της μελέτης δίχως να έχει ενταχθεί σε αυτή τη μορφή)

Διάγραμμα 25. Ποσοστά Φτώχειας κατά Μέγεθος Νοικοκυριού: Μέθοδος E.O.K (E.E.C.) και S.P.L.

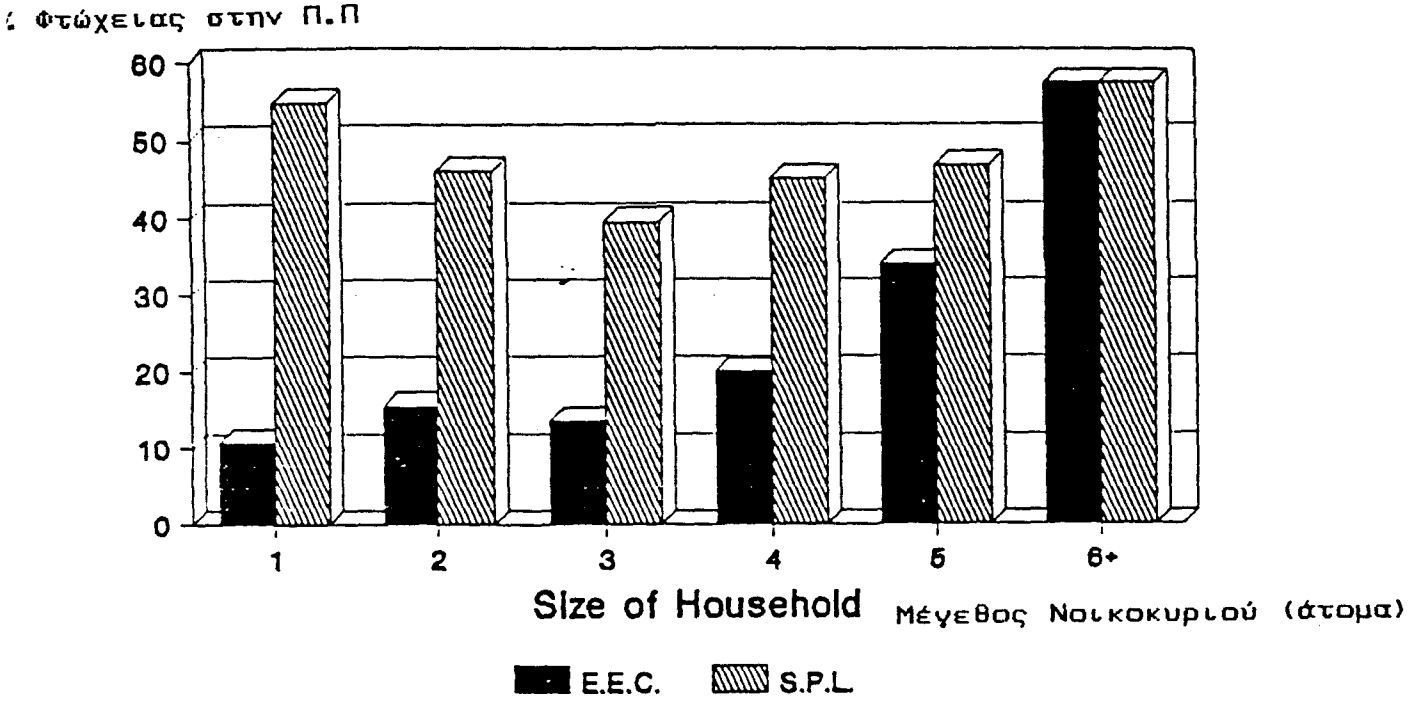

Πηγή: Κωστάκη, Παπαθεοδώρου, Καππή, Μπαλούρδος, 1992. (Το διάγραμμα έχει γίνει με βάση δεδομένα της μελέτης δίχως να έχει ενταχθεί σε αυτή τη μορφή)

Διάγραμμα 26. Ποσοστά Φτώχειας κατά Κοινωνικό- Επαγγελματικό Επίπεδο του Υπεύθυνου: Μέθοδος Ε.Ο.Κ (E.E.C.) και S.P.L.

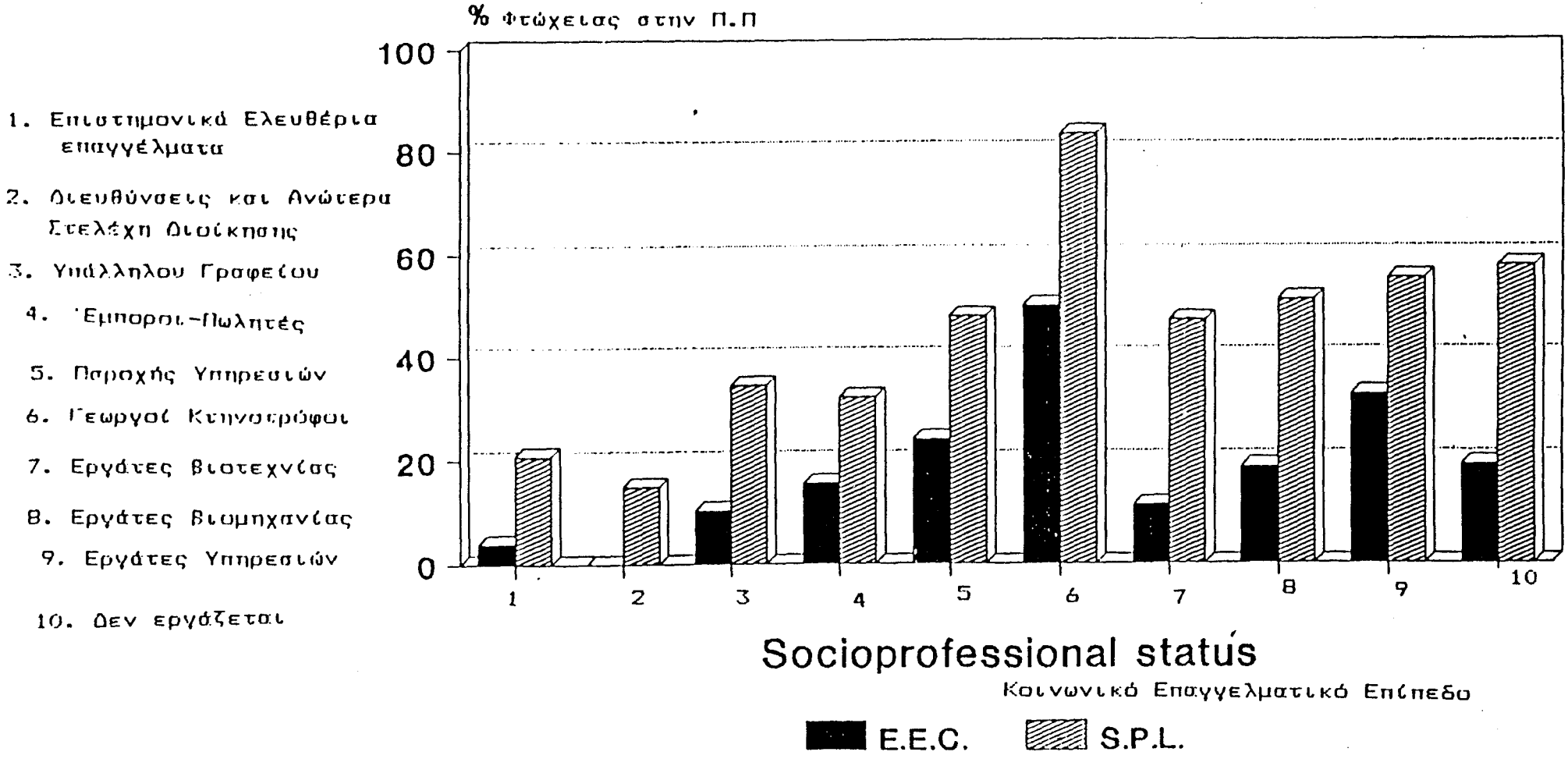

Πηγή: Κωτσάκη, Παπαθεοδώρου, Καππή, Μπαλούρδος, 1992. (Το διάγραμμα έχει γίνει με βάση δεδομένα της μελέτης δίχως να έχει ενταχθεί σε αυτή τη μορφή)

Συνοψίζοντας μπορούμε να αναφέρουμε ότι τα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή του κεφαλαίου δεν μπορούν να απαντηθούν αν δεν γίνουν οι απαραίτητες εννοιολογικές διευκρινήσεις. Παρόλα αυτά τα συμπεράσματα που μπορεί να προκύψουν δεν είναι απαραίτητα ομοιόμορφα. Σε αυτό φταίει μεταξύ άλλων και η "ποιότητα" των δεδομένων, η οποία δεν είναι ιδιαίτερα ικανοποιητική στη χώρα μας.

Ο Πίνακας 39 δίνει μία εικόνα της ανισοκατανομής του εισοδήματος (κατανάλωσης) σύμφωνα με τις μελέτες που περιγράφτηκαν παραπάνω. Όπως φαίνεται, το γεγονός ότι οι μελέτες είναι σχετικά περιορισμένες, χρησιμοποιούν διαφορετικές και σπάνια ίδιες πηγές δεδομένων, διαφορετική μεταβλητή ανάλυσης και ταξινόμησης, με αποτέλεσμα τα ευρήματα τους να μην είναι (πάντα) ταυτόσημα. Παρόλα αυτά, από μία πρώτη ματιά, η συμπεριφορά της ανισοδιανομής του εισοδήματος στην Ελλάδα φαίνεται να επαληθεύει την υπόθεση του αντεστραμμένου U, της υπόθεσης του S. Kuznets (1955, 1963). Δηλαδή η επίδραση της οικονομικής μεγέθυνσης και των διαρθρωτικών μεταβολών που τη συνοδεύουν πάνω στη διανομή του εισοδήματος αυξάνει κατά τα πρώτα στάδια, κατόπιν σταθεροποιείται και τελικά αντιστρέφεται και αρχίζει να υποχωρεί όταν η οικονομία μπεί σταθερά στην πορεία μεγέθυνσης. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η Ελλάδα διήνυσε το μεγαλύτερο μέρος της τροχιάς του αντεστραμμένου U και πέρασε στο κατώφλι της αντίθετης πορείας στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Ορισμένες διαρθρωτικές μεταβολές που έχει δεχτεί η χώρα μέχρι τη δεκαετία του 1980 και εν μέρη ερμηνεύουν την πορεία αυτή είναι:

- Μετατροπή του αγροτικού πληθυσμού σε αστικό (αστικοποίηση).
- Έντονη μεταναστευτική κίνηση.
- Μέσα στο διάστημα 1961-1981, χάθηκε ένας μεγάλος αριθμός (876 χιλ.) θέσεων εργασίας στον πρωτογενή τομέα. Ενώ δημιουργήθηκαν 331 χιλ. θέσεις στον δευτερογενή και 567 χιλ. θέσεις στον τριτογενή τομέα (Καραντινός 1990α).
- Οι περισσότερες θέσεις (84%) χάθηκαν απο τον πρωτογενή τομέα στην πρώτη δεκαετία (Καραντινός 1990α).
- Σημαντικές αλλαγές γίνονται και στις κατηγορίες επαγγελμάτων του εργατικού δυναμικού κ.λπ.

Πίνακας 38. Καθαρό Εισόδημα κατά τύπο και Σύνθεση Νοικοκυριού και Ηλικία του Υπεύθυνου στην Περιοχή Πρωτεύουσας.

Τύπος Νοικοκυριού	Εισόδημα	Ηλικία Υπευθ.	Εισόδημα
1 Μέλος	859.96	εως 24	1016.84
1 ενήλικας	992.62	25-34	1550.33
1 ηλικιωμένος	748.21	35-44	1765.75
2 Μέλη	1333.52	45-54	1703.73
2 ενήλικες	1544.34	55-64	1626.35
2 ηλικιωμένοι	1099.57	65+	1154.91
1 ενήλ. 1 παιδί	1048.55	Σύνολο	1548.63
1 ενήλ. 1 ηλικιωμ.	1256.96		
1 ηλικιωμ. 1 παιδί	980.0		
3 Μέλη	1767.65		
3 ενήλικες	1648.84		
2 ενήλικες 1 παιδί	1848.71		
1 ενήλ. 2 παιδιά	1511.83		
2 ενήλ. 1 ηλικ.	1805.32		
άλλο	1826.47		
4 μέλη	1854.33		
2 ενήλ. 2 παιδιά	1859.06		
3 ενήλ. 1 παιδί	1663.47		
4 ενήλικες	2030.96		
άλλο	1891.78		
5 μέλη	1973.56		
2 ενήλ. 3 παιδιά	1898.85		
άλλο	2010.98		
Σύνολο	1548.63		

Πηγή: Μπαλούρδος, Καππή, Κωστάκη και Παπαθεοδώρου 1990.

Πίνακας 39. Διαχρονική Εξέλιξη του συντελεστή Gini (G) στην Ελλάδα 1955 -1988.

Έτος	G (Σύνολο Χώρας, Σ.Χ.)*	G (Αστικές Περιοχές, Α.Π.)**	G (Ημιαστικές Αγροτικές Περιοχές Η.Α.Π.)**	Έτος	G Σ.Χ	G Α.Π.	G Η.Α.Π.
1955	0.44			1970	0.47		
1956	0.45			1971	0.46		
1957	0.45	0.24		1972	0.45		
1958	0.45			1973	0.42		
1959	0.45			1974	0.42	0.29	0.29
1960	0.47			1975	0.42		
1961	0.46			1976	0.42		
1962	0.49			1977	0.42		
1963	0.48	0.30	0.31	1978	0.43		
1964	0.48			1979	0.43		
1965	0.47			1980	0.43		
1966	0.45			1981/2	0.25	0.24	0.23
1967	0.47			1985	-	0.35***	
1968	0.49			1988	0.41		
1969	0.48						

* Μέχρι το 1980 η πηγή είναι: Μούργος 1989.
** Πηγή: Καραντινός (1990α, 1990β). *** Αφορά μόνο την Π.Π.
G = συντελεστής Gini

Β.

Οι κυριότερες έρευνες από την πλευρά της δημογραφίας, εξετάζουν τη μείωση του επιπέδου της γονιμότητας των έγγαμων γυναικών στα διάφορα στάδια της οικονομικής ανάπτυξης ή ύστερα από την επίδραση ενός ευρύτερου φάσματος μεταβλητών. Ο G. Drakatos (1969) χρησιμοποιώντας στρωματοποιημένα δεδομένα του έτους 1961, βασισμένος στο θεωρητικό πλαίσιο της δημογραφικής μετάβασης κατάληξε στο συμπέρασμα ότι η κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της χώρας σχετίζεται μάλλον αρνητικά με τη γεννητικότητα λόγω δυο αντίθετων επιδράσεων: (α) της μεγάλης αναλογίας του αγροτικού πληθυσμού αναπαραγωγικής ηλικίας (θετική επίδραση) και (β) το ποσοστό των εγγραμμάτων ηλικίας 10+ ετών (αρνητική επίδραση).

Ο E. Voloudakis (1979) χρησιμοποιώντας διαστρωματικά δεδομένα του έτους 1961 και 1971 σε γραμμικά υποδείγματα και με βάση την μικροοικονομική θεωρία κατέληξε σε μία θετική σχέση μεταξύ γονιμότητας και (κατά κεφαλήν) εισοδήματος και μία αρνητική σχέση μεταξύ γονιμότητας και εκπαίδευσης των γυναικών ηλικίας 14-44 ετών.

Οι Μ. Δρεττάκης και Κ. Τσίμπος (1980) εξετάζουν την επίδραση διάφορων ερμηνευτικών μεταβλητών (μετανάστευσης, αστικοποίησης και εκπαίδευσης) στη γονιμότητα, βασισμένοι στη θεωρία της

νομούς της χώρας και με δεδομένα από διάφορες πηγές της Ε.Σ.Υ.Ε. εντοπίζουν ότι η αύξηση της (εξωτερικής - εσωτερικής) μετανάστευσης και η μείωση του μεγέθους της διευρυμένης οικογένειας προκαλούν μείωση στη γονιμότητα. Αντίθετα η αύξηση της αστικοποίησης προκαλεί μεσοπρόθεσμα αύξηση της συζυγικής γονιμότητας.

Ο Δ. Μπαλούρδος (1988 και 1989) χρησιμοποιώντας το θεωρητικό πλαίσιο της μικροοικονομικής θεωρίας της γονιμότητας εντοπίζει μία αρνητική και όχι ουσιαστική επίδραση του (διαθέσιμου) εισοδήματος στη γονιμότητα (1988) και μία θετική σημαντική(1989).

Τέλος οι Δ. Μπαλούρδος και Β. Δουληγέρης (1992) με στρωματοποιημένα δεδομένα που αφορούν την Περιοχή της Πρωτεύουσας και έτος αναφοράς το 1985, εντοπίζουν μία αρνητική σχέση μεταξύ οικογενειακού εισοδήματος και γονιμότητας και μία σχέση τύπου U μεταξύ γονιμότητας και εισοδήματος του συζύγου. Η σχέση όμως διαφοροποιείται όταν παραμβάλλονται άλλες μεταβλητές όπως το επίπεδο εκπαίδευσης το επάγγελμα κ.ά. Επίσης διαπιστώνουν ότι "η σχέση διαφοροποιείται ανάμεσα στο πραγματικό, το επιθυμητό και το ιδανικό μέγεθος της οικογένειας. Το γεγονός ότι το ιδανικό μέγεθος της οικογένειας είναι μεγαλύτερο του πραγματικού και επιθυμητού σε όλες της κατηγορίες εισοδήματος σημαίνει ότι όταν ξεπεραστούν τα εμπόδια που μειώνουν τις γεννήσεις- έλλειψη παιδικών σταθμών κ.λπ- υπάρχουν δυαντότητες να αυξηθεί το μέγεθος της οικογένειας" (σ. 65)[253].

---

[253] Σύγκρινε με δεδομένα για τις έρευνες Κ.Α.Ρ. (κεφάλαιο 3.4.4.).

14. ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να επισημάνουμε εκείνα τα χαρακτηριστικά της δομής της ελληνικής οικονομίας, που σχετίζονται με τη δημογραφική ανάπτυξη, την ανισότητα και την φτώχεια. Η ανάλυση αυτή δυσκολεύεται ωστόσο από το γεγονός ότι το ελληνικό υπόδειγμα ανάπυξης ούτε έχει εξεταστεί συστηματικά ούτε και έχουν σταθμιστεί οι βασικοί του προσδιοριστικοί παράγοντες.

Με βάση τα δεδομένα αυτά πρώτα θα σκιαγραφήσουμε ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας για την μεταπολεμική περίοδο και θα εντάξουμε σε αυτά τους δημογραφικούς παράγοντες ή θα γίνει διασύνδεση με το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας μας.

14.1. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Οι γρήγοροι ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης για πολλές χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου (και της Ελλάδας) τη δεκαετία του 1960 εμπόδισαν στη διαμόρφωση ενός ουσιαστικού ανταγωνιστικού παραγωγικού οικονομικού συστήματος. Η οικονομική τους ανάπτυξη είναι αντανάκλαση της Δυτικοευρωπαϊκής, δηλαδή όχι ανεξάρτητη, ακολουθώντας ένα περιφερειακό χαρακτήρα. Το διάστημα 1960-70 συνδυάζεται με τη συνεχή εισροή ξένου κεφαλαίου με αποτέλεσμα να διατηρείται κάποια οικονομική σταθερότητα, αλλά και να καλύπτεται η συνεχώς αυξανόμενη νομισματική και τεχνολογική εξάρτηση. Μετά τη δεύτερη πετρελαϊκή κρίση (1979), η "εισαγόμενη" αυτή ευημερία αρχίζει να παρουσιάζει ρωγμές, να αποκαλύπτονται αδυναμίες και να γίνεται εμφανής ο δρόμος για την οικονομική αστάθεια.

Στην Ελλάδα παρά την όποια εικόνα της ευημερίας, δεν είναι δύσκολο να εντοπιστούν σημάδια κοινωνικού αναχρονισμού. Δεν παρατηρείται κάποια αξιόλογη προσπάθεια προγραμματισμού ούτε και σοβαρής κρατικής παρέμβασης, εκτός από τον έλεγχο των κυριώτερων εμπορικών τραπεζών και τη ρύθμιση των επιτοκίων, την πραγματοποίηση έργων υποδομής και την ενίσχυση των αγροτικών προϊόντων. Το μερίδιο των δημοσίων δαπανών στο Α.Ε.Π. από 16% το 1965 αυξήθηκε σε 34.9% το 1985, αυξάνοντας παράλληλα δραστικά το δημόσιο έλλειμα. Σχεδόν για ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο τα 2/3 ή τα 3/4 των κρατικών δαπανών ήταν κατανεμημένα στην κατανάλωση. Αντίθετα το μερίδιο των επενδύσεων όχι απλά ήταν μικρό αλλά εμφάνιζε και μείωση με αποτέλεσμα ο ρυθμός αύξησης τους να πάθει καθίζηση και να εμφανίζεται η αποβιομηχανοποίηση, η πτώχευση, η ανεργία, η υποαπασχόληση, επαναεμφανίζεται εντονότερη η παραοικονομία και αυξάνεται μεταξύ άλλων η κοινωνική-οικονομική ανισότητα.

Ενώ κάθε μίσ διαδικασία πλουτισμού θα έπρεπε να συνδυάζεται με αλλαγές στην οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική δομή, στη χώρα μας η ανάπτυξη πραγματοποιήθηκε χωρίς μία σημαντικά ριζική αλλαγή στο παραγωγικό σύστημα και περισσότερο στηρίζεται στην μεταφορά (εισροή) έτοιμων πόρων από το εξωτερικό. Ο τουρισμός, το εμπόριο, και τα μεταναστευτικά εμβάσματα αποτελούν βασικές πηγές εσόδων της χώρας ενώ ο κοινωνικός, πολιτικός, πολιτισμικός και οικονομικός εκσυγχρονισμός φαίνεται περιττός στην περίπτωση που υπάρχει η δυνατότητα εύκολου και γρήγορου πλουτισμού (κέρδους)

μιας μικρής ομάδας πληθυσμού και μία γενική ένδειξη αύξησης του βιοτικού επιπέδου. Μέχρι και τώρα επικρατούν σχέσεις και θεσμοί οι οποίοι είναι χαρακτηριστικοί για έναν παραδοσιακό τύπο κοινωνίας, κάτι το οποίο συνδυάζεται με την "ελεύθερη" και εντυπωσιακή κατανάλωση των πιο σύγχρονων αγαθών του Δυτικού πολιτισμού.

Αποτελεί γεγονός αναμφισβήτητο ότι είμαστε η μόνη χώρα της Ε.Ο.Κ. στην οποία η μερίδα των αυτοαπασχολούμενων είναι μεγάλη (~25%). Όμως η διαφορά με τις αναπτυγμένες Ευρωπαϊκές χώρες δεν είναι μεγάλη μόνο σε αυτόν τον τομέα, αλλά και σε σχέση με τον τομέα της υγείας, της ασφάλισης, τις συνθήκες εργασίας κ.λπ. Τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας είναι αποτέλεσμα της εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής την μεταπολεμική περίοδο, δηλαδή την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η μετάβαση στον αστεακό τύπο κοινωνίας και "πλάστηκε" το βιομηχανικό προφίλ της χώρας.

Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια (μετά τον εμφύλιο), τα πιο βασικά προβλήματα που εμφανίζονται αστιάζονται στην καταπολέμηση και αντιμετώπιση της **απόλυτης φτώχειας**, με την αναζήτηση εξασφάλισης κεφαλαίου για παραγωγικές επενδύσεις, διεύρυνση των μέσων και του όγκου της παραγωγής όλων των οικονομικών κλάδων, την αντιμετώπιση της νομισματικής ανισορροπίας και την αναμόρφωση του κρατικού μηχανισμού.

Μέχρι τη δεκαετία του 1970 οι ρυθμοί ανάπτυξης ήταν γρήγοροι. Τα αποτελέσματα της ανάπτυξης αυτής είναι ικανοποιητικά έτσι ώστε από αγροτική αναπτυσσόμενη χώρα η Ελλάδα μετατρέπεται σε βιομηχανική-αγροτική με μέσο επίπεδο ανάπτυξης όπως προκύπτει από την αύξηση του Α.Ε.Π., την αύξηση στις εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων κ.λπ. Η ανάπτυξη πραγματοποιείται με ικανοποιητικό βαθμό επενδύσεων αλλά με μειωμένο εργατικό δυναμικό λόγω του μεγάλου μεταναστευτικού κύματος το οποίο "βοηθά" στην αντιμετώπιση της ανεργίας απορροφώντας το εργατικό πλεόνασμα και βέτοντας σε ισορροπία την εγχώρια αγορά εργασίας. Στο διάστημα 1960-1972 υπολογίζεται ότι μετανάστευσαν περίπου ένα εκατομμύριο Έλληνες ενώ παράλληλα εμφανίζεται η μετανάστευση από τα χωριά στις πόλεις. Η βιομηχανική ανάπτυξη δεν είναι ικανή να εκμεταλευτεί το πλεόνασμα αυτό της εσωτερικής μετακίνησης αφ' ενός διότι έχει έντονους ρυθμούς οι οποίοι συνδυάζονται με περιορισμένο αριθμό νέων θέσεων εργασίας, αφ' ετέρου στην πράξη "ζητά" εξειδικευμένο δυναμικό (εργάτες-τεχνίτες) προϋποθέσεις που δεν εκπληρώνονται από τους (πρώην) αγρότες, οι οποίοι αναγκαστικά καταφεύγουν στον τριτογενή τομέα. Η μετανάστευση αυτή καθώς και η πρώϊμη διόγκωση του τριτογενή τομέα οφείλεται κατά ένα μεγάλο μέρος στις επενδύσεις στον κλάδο των οικοδομών (τσιμέντα κ.λπ.) και της ενέργειας που αφαιρούσαν τη δυνατότητα ανάπτυξης βασικών κλάδων που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στην αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής και την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας.

Ήδη από το έτος 1953 στις πρώτες κινήσεις της οικονομικής πολιτικής εντάσσεται η υποτίμηση της δραχμής με στόχο να απελευθερωθούν οι εισαγωγές και να προσελκυθούν ξένες επενδύσεις. Αυτή η περίοδος είναι αποφασιστική για την αναδόμηση της ελληνικής οικονομίας, τη δημιουργία της μελλοντικής εξέλιξης και την διαμόρφωση του οικονομικού μας προφίλ. Οι επενδύσεις και η

εισαγωγή νέας τεχνολογίας είναι και καλό διότι αποφεύγονται έξοδα, αυξάνει η παραγωγή, μειώνεται το παραγωγικό κόστος και δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας. Παράλληλα παρατηρούμε ότι ισχύουν οι προϋποθέσεις για μια <u>δυαδική οικονομία,</u> δηλαδή μια οικονομία όπου συγχρόνως συνυπάρχουν ο παραδοσιακός και ο εκσυγχρονισμένος κλάδος.

Ο πρωτογενής τομέας χαρακτηρίζεται από αντιφατικότητα διότι απασχολεί ένα αξιόλογο ποσοστό εργατικού δυναμικού, το οποίο διαχρονικά ακολουθεί πτωτική πορεία ενώ βαθμιαία η σημαντικότητά του υποβαθμίζεται. Η παραγωγικότητα του δεν σημειώνει κάποια ικανοποιητική εξέλιξη, ενώ η αγροτική παραγωγή που ήταν 24.9% του Α.Ε.Π. το 1963 μειώνεται σε 14.5% το έτος 1974. Ο πολυτεμαχισμός της γεωργικής εκμετάλλευσης, η ελλιπή κεφαλαιοποίηση κ.λπ., ευθύνονται για την εξέλιξη του τομέα αυτού, ο οποίος όμως παρά την υποβάθμιση του ακόμη και σήμερα εξακολουθεί να απασχολεί μία μεγάλη μερίδα ατόμων κύρια γυναικών (το 1981 το 39% του οικονομικά ενεργού γυναικείου πληθυσμού απασχολούνται στο πρωτογενή) και ηλικιωμένων.

Ο δευτερογενής τομέας άρχισε να αναπτύσσεται από το 1963 και μετά (Μουσούρου 985). Όπως και ο πρωτογενής έτσι και αυτός ο τομέας είναι συνυφασμένος με αντιφάσεις. Η μεταποίηση παρουσίασε τα χαμηλότερα ποσοστά μεγέθυνσης ενώ η παραγωγή ήταν συγκεντρωμένη σε παραδοσιακούς κλάδους (υφαντουργία, βιομηχανία τροφίμων) και με μικρό μέγεθος (με μικρό αριθμό απασχολούμενων). Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι την περίοδο 1960-1976 το ποσοστό βιομηχανικών επενδύσεων δεν ξεπέρασε το 3% του Α.Ε.Π. (Μουσούρου 1985). Η ιδιοτυπία αυτή της μεταποίησης η οποία χαρακτηρίζεται από ένα μεγάλο πλήθος μικρών βιοτεχνικών οικογενειακών επιχειρήσεων ερμηνεύει την αύξηση του αριθμού των συμβοηθούντων και μη αμοιβόμενων μελών οικογενείας που έχουν μεγάλη αναλογία ακόμη και σήμερα.

Οι σύγχρονες βιομηχανίες οργανώνονται και εξαρτώνται από τα ξένα κεφάλαια (επενδύσεις) με υψηλή παραγωγικότητα και μοντέρνα τεχνολογία, χαμηλή απορρόφηση και υψηλές αποδοχές, αν και το πιο μεγάλο μέρος της βιομηχανίας εξακολουθεί να ανήκει στον παραδοσιακό τομέα (ένδυση, υποδήματα κ.λπ.). Το έτος 1975 το 93% από τις βιομηχανίες-βιοτεχνίες απασχολούν λιγότερα από 10 άτομα και χαρακτηρίζονται με χαμηλή παραγωγικότητα, έλλειψη νέας τεχνολογίας, υψηλό κόστος παραγωγής και χαμηλές αμοιβές. Η πολιτική προσέλκυσης ξένων επενδύσεων μπορεί να είναι ωφέλιμη κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, αλλά μακροχρόνια αναπαραγάγει τις συνθήκες ανισορροπίας στο ισοζύγιο πληρωμών και την εξάρτηση.

Ένα άλλο παράδοξο της ελληνικής οικονομίας είναι η διόγκωση του τριτογενή τομέα, που αποτελεί σήμερα πάνω από το 50% του Α.Ε.Π. ενώ απασχολεί το μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού της χώρας (>50%). Ο τομέας αυτός απορρόφησε κύρια τον γυναικείο πληθυσμό ο οποίος αφού εγκατάλειψε τον πρωτογενή τομέα[254] πέρασε δίχως συμμετοχή τον δευτερογενή και συγκεντρώνονται σε

---

[254] Η ανάπτυξη κύρια των οικοδομών και του κλάδου της ενέργειας ευνόησαν την ανδρική απασχόληση.

ορισμένες απασχολήσεις του τριτογενή.

Μεταξύ του 1950 και 1986 ο όγκος του Α.Ε.Π. αυξήθηκε κατά 6.5 φορές ενώ σε κατά κεφαλήν μονάδες ενδείκνυε ετήσιους ρυθμούς αύξησης 4.6%. Επιπρόσθετα στο διάστημα 1950-1980 το μερίδιο της βιομηχανίας στο εθνικό εισόδημα, αυξήθηκε από 21.3% σε 31.3% ενώ του αγροτικού τομέα μειώθηκε από 31.1% σε 17.4% (Tsakloglou 1988). Η αύξηση αυτή του Α.Ε.Π. αποτελεί ένδειξη μιας γενικής βελτίωσης του επιπέδου ευημερίας ενώ παράλληλα η μέση διάρκεια ζωής αυξήθηκε, η βρεφική θνησιμότητα μειώθηκε, γενικό επίπεδο εκπαίδευσης έγινε καλύτερο και ο αναλφαβητισμός περιορίστηκε, η μέση κατανάλωση ενέργειας αυξήθηκε κ.λπ.

Η κρατική επέμβαση στις οικονομικές διαδικασίες ήταν έντονη αλλά κατά τέτοιο τρόπο ώστε να τονίζει τον ρόλο και την σπουδαιότητα της γραφειοκρατείας στον μηχανισμό της αγοράς. Ο σκοπός του κράτους είναι να ενθαρρύνει την ιδιωτική πρωτοβουλία η οποία θεωρείται βασικό κύτταρο της παραγωγικής δραστηριότητας. Στην πράξη εκφράζεται μέσω του "ελέγχου" που ασκεί στην αγορά εργασίας και εδώ ακριβώς εδώ είναι που προκαλεί εμπόδια λόγω των ιδιοτυπιών-ιδιομορφιών της γραφειοκρατείας ενώ προβλήματα προέρχονται από έλλειψη συνέπειας και προγραμματισμού. Τα διάφορα μέτρα συχνά σκοπεύουν στην επίλυση βραχυχρόνιων στόχων ή εξυπηρετούν συμφέροντα συγκεκριμμένων κοινωνικών-πολιτικών ομάδων, δίχως να είναι αποτελεσματικά.

Οι περιφερειακές ανισότητες, την μεταπολεμική περίοδο χαρακτηρίζονται από μία κεντρομόλο διαδικασία που προκαλεί την ανάδειξη της Αθήνας σε διοικητικό, οικονομικό, εμπορικό και πολιτιστικό κέντρο και με απότομη αύξηση του πληθυσμού της. Ήδη από το έτος 1958 το 40% της απασχόλησης στη μεταποίηση εστιάζεται στην περιοχή της πρωτεύουσας ενώ το 1969 φτάνει το 50%. Επίσης οι περιφερειακές ανισότητες στην κατανομή του εισοδήματος χαρακτηρίζονται από τη δυαδική ανάπτυξη, την μεταπολεμική περίοδο και τη χαμηλή παραγωγικότητα της γεωργίας.

Μετά την κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος η πρώτη δεξιά κυβέρνηση, επεδίωξε την καταπολέμιση του πληθωρισμού που θεωρήσε ως αιτία κακής οικονομικής κατάστασης των αγροτών και των μισθωτών. Παράλληλα, ανάμεσα στους αντικειμενικούς σκοπούς της ήταν και η μείωση των οικονομικών ανισοτήτων μέσω προοδευτικής φορολογίας. Εκτός της μερίδας των αγροτών και των μισθωτών , το ΠΑ.ΣΟ.Κ., ήδη από το 1981 εντόπισε και τους συνταξιούχους (κύρια του Ο.Γ.Α.) ως ομάδα η οποία έχει χαμηλά εισοδήματα (Tsakloglou 1988).

Η δεκαετία του 1980 σηματοδοτείται από την είσοδο της χώρας στην Ε.Ο.Κ. (1981). Παρ' όλα αυτά η Ελληνική οικονομία εξακολουθεί να έχει ιδιομορφίες και να εξακολουθεί να διακρίνεται από τις αναπτυγμένες Ευρωπαϊκές χώρες. Τα σύγχρονα προβλήματα[255]: φτώχεια, ανισότητα, στασιμοπληθωρισμός κ.ά. αποτελέσματα

---

[255] Πολλά από αυτά επαναεμφανιζόμενα με μεγαλύτερη μάλιστα ένταση.

προηγούμενης οικονομικής πολιτικής, πρόκειται να μας απασχολήσουν για πολλά χρόνια ακόμη, παράλληλα με την ανάδυση και άλλων, διότι είναι άρρητα συνδεδεμένα με τον καπιταλιστικό τρόπο ανάπτυξης.

14.2. ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης, απασχόλησης και αποδοχών επικρατεί σχέση αλληλεπίδρασης[256]. Ο χαρακτήρας και η διάρθρωση της απασχόλησης είναι αποτέλεσμα της οικονομικής πολιτικής και διαμορφώνεται υπό την επίδραση της οικονομικής ανάπτυξης, ενώ οι εξελικτικές της τάσεις είναι βασικοί παράγοντες που επηρεάζουν το ύψος του εισοδήματος και τον τρόπο κατανομής του. Κάτω από το πρίσμα αυτό, ο προσδιορισμός ποσοτικών εξελίξεων της αγοράς εργασίας κρίνεται αναγκαίος και στο κεφάλαιο αυτό γίνεται μία περιγραφή των τάσεων που έχουν διαγραφεί την μεταπολεμική περίοδο.

Είναι γνωστό ότι το μέγεθος και η σύνθεση της πραγματικής προσφοράς εργασίας αποτελεί συνισταμένη του μεγέθους, της σύνθεσης και του ρυθμού συμμετοχής του πληθυσμού παραγωγικής ηλικίας. Βασικά μεγέθη που χαρακτηρίζουν το μέγεθος του εργατικού δυναμικού[257] είναι κυρίως δημογραφικά: συνολικός όγκος, ηλικιακή διάρθρωση, συμμετοχή κατά φύλο, γεωγραφική κατανομή κ.ά. Μπορούμε λοιπόν να διαπιστώσουμε ότι η συνολική αναλογία συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, την μεταπολεμική περίοδο ήταν σχετικά υψηλή. Παράλληλα παρατηρείται μία πτώση τη δεκαετία του 1961 λόγω του υψηλού μεταναστευτικού ρεύματος της εποχής. Η πτωτική αυτή τάση διατηρείται και για τις επόμενες δεκαετίες (Πίνακας 40).

Η ποσοστιαία πτώση στο εργατικό δυναμικό, όπως φαίνεται από τον Πίνακα 40 είναι αποτέλεσμα δύο ομόρροπων τάσεων: Πτώση της ανδρικής και γυναικείας συμμετοχής. Σε ότι αφορά την κατανομή κατά ηλικιακές ομάδες, με βάση τα στοιχεία των απογραφών 1951-1981, παρατηρείται στα κλιμάκια μέχρι 24 ετών (με εξαίρεση αυτό των 10-14 ετών) μείωση των απασχολουμένων. Η πτώση είναι δυνατόν να αποδωθεί στη μακρύτερη διάρκεια των σπουδών και είναι συνεπής με την αντίστοιχη μείωση ποσοστών συμμετοχής στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί η διαφορά της ποσοστιαίας σύνθεσης των απασχολουμένων σε ηλικία 45-64 ετών μεταξύ των δύο φύλων, ως αποτέλεσμα μεταξύ άλλων και της δυνατότητας γρηγορότερης αποχώρησης των γυναικών.

---

[256] Βλέπε και αρχικά κεφάλαια του πρώτου τμήματος.

[257] Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός περιλαμβάνει το σύνολο των πραγματικά και δυνητικά εργαζομένων (σπουδαστές, μητέρες κ.λπ.) και τα δεδομένα του συνήθως προέρχονται από τις απογραφές. Είναι μία γενικότερη έννοια από το εργατικό δυναμικό που αφορά μόνο τις περιπτώσεις των συμμετασχόντων (ή ανέργων) και τα δεδομένα του προέρχονται από τις έρευνες εργατικού δυναμικού.

Πίνακας 40. Ποσοστά Συμμετοχής στο Εργατικό Δυναμικό κατά Φύλο και Ηλικία 1951-1981.

Ηλικία	Έτος 1951		1961		1971		1981	
	Α	Γ	Α	Γ	Α	Γ	Α	Γ
10-14	18.12	13.87	20.30	16.05	11.02	7.17	6.12	0.40
15-19	70.51	43.07	66.05	46.76	49.85	28.19	35.03	2.49
20-24	59.70	59.28	55.69	52.29	75.16	36.94	54.50	38.97
25-34	93.73	35.93	96.08	41.15	95.25	32.82	94.19	35.53
35-44	95.45	34.29	96.25	37.15	96.47	32.04	96.66	30.72
45-54	94.64	30.48	93.22	34.49	92.46	28.92	92.14	27.27
55-64	89.53	22.66	81.45	24.28	75.18	20.00	72.18	16.90
65+	61.54	11.70	43.71	9.92	32.25	6.72	26.20	4.95
Σύνολο	74.01	32.76	73.79	33.50	69.87	24.32	64.69	22.73

Σύνολική συμμετοχή και για τα 2 φύλα	1951	1961	1971	1981
	52.62	52.92	45.82	43.14

Α=άνδρες Γ=γυναίκες
Πηγή: Athanassiou 1986 (KEPE).

Στη δεκαετία του 1980 όμως, η διάρθρωση του εργατικού δυναμικού επηρεάζεται από δύο αντίθετες τάσεις: (α) Πτώση της ανδρικής και (β) αύξηση της γυναικείας συμμετοχής (Πίνακας 41). Παρ' όλα αυτά, η γυναικεία συμμετοχή εξακολουθεί να υστερεί της ανδρικής και υπολοίπεται σε σχέση με τις αναλογίες σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Επίσης όπως παρατηρείται από τον Πίνακα 41, εντυπωσιακή είναι η αύξηση της αναλογίας γυναικών σε όλα τα κλιμάκια (εκτός -14 ετών) και των ανδρών μόνο στις ενδιάμεσες ηλικίες. Στο ίδιο διάστημα παρατηρείται πρόωρη αποχώρηση ατόμων (κυρίως ανδρών) ηλικίας 45-65 ετών. Η τάση αυτή, παρόλο το χαμηλό επίπεδο ασφαλιστικής κάλυψης, μπορεί να ερμηνευτεί (α) από το γεγονός ότι ανάμεσα τους υπάρχει μία ομάδα αυτοαπασχολούμενων οι οποίοι αν και συνταξιούχοι έχουν τη δυνατότητα να εργάζονται η (β) από το ρόλο της οικογένειας η οποία αναλαμβάνει την συντήρησή τους. Γενικά η ελληνική οικογένεια δεν "διαστάζει" να αναλάβει υποχρεώσεις που αφορούν τα εξαρτώμενα μέλη της έστω και αν αυτό πολλές φορές είναι οικονομικά επιζήμιο. Συχνά πολλοί ηλικιωμένοι όταν χηρέψουν φροντίζονται από τους πιο κοντινούς τους συγγενείς.

Σχετικά με τη διάρθρωση του εργατικού κατά ομάδες επαγγέλματος για τη δεκαετία 1975-1985, σύμφωνα με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, οι τάσεις σε απόλυτες τιμές είναι πτωτικές για τα περισσότερα επαγγέλματα η δε ποσοστιαία διάρθρωση δε φαίνεται να αλλοιώνεται ουσιαστικά. Οι γυναίκες υπάλληλοι γραφείου και οι απασχολούμενες στην παροχή υπηρεσιών αποτελούν μεγαλύτερο ποσοστό έναντι των ανδρών. "Ανδρικά", με την ποσοστική έννοια του όρου, είναι τα επαγγέλματα των γεωργών και κτηνοτρόφων καθώς και των εργατών- τεχνιτών.

Πίνακας 41. Ποσοστιαία Κατανομή Εργατικού Δυναμικού κατά Φύλο και Ηλικία 1982-1989.

	Έτος			
	1982		1989	
Ηλικία	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
-14	-	-	6.8	3.7
15-19	29.0	18.1	24.7	20.1
20-24	67.6	41.1	71.1	48.4
25-29	93.5	41.6	95.0	50.7
30-44	97.6	41.5	97.7	43.7
45-64	85.0	32.0	78.3	24.1
65+	-	-	10.3	1.8
Σύνολο	70.9	29.6	65.0	35.1

Πηγή: Κιουλάφας 1987· Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 1989.

Το επίπεδο εκπαίδευσης των εργαζομένων φαίνεται να έχει βελτιωθεί διαχρονικά (Πίνακας 42). Εντυπωσιακά μάλιστα είναι τα αποτελέσματα στο γυναικείο εργατικό δυναμικό. Συγκεκριμμένα στο διάστημα 1961-1981, διαπιστώνεται αύξηση της συμμετοχής στο σύνολο πτυχιούχων ανωτάτων σχολών (2.9% το 1961 έναντι 8.3% το 1981), που οφείλεται κατά μεγαλύτερο βαθμό στις γυναίκες οι οποίες ήταν μόλις 21.2% το 1961 και αυξήθηκαν σε 34.2% το 1981. Επίση οι πτυχιούχοι μέσης εκπαίδευσης αυξήθηκαν σε ποσοστό, κυρίως λόγω αύξησης της αναλογίας γυναικών (26.8% το 1961 και 37.1% το 1981). Τέλος παρατηρείται μία συρρίκνωση της αναλογίας των αγράμματων και των ατόμων που είναι κάτοχοι απολυτηρίου δημοτικού.

Γενικά, από τη παραπάνω ανάλυση φαίνεται να επικρατεί μία τάση συρρίκνωσης του εργατικού δυναμικού κατά τα τελευταία χρόνια. Επίσης σημειώνεται μία ποιοτική βελτίωση λόγω αύξησης των κατανομών στις ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες και ελάττωσης στις κατώτερες. Ο γυναικείος πληθυσμός αυξάνει τη συμμετοχή του ποσοστικά ενώ καταλαμβάνει συνεχώς καλύτερες θέσεις. Οι νεαρότερες ηλικιακές ομάδες καθυστερούν την έντοξη τους λόγω παρατεταμένης διάρκειας των σπουδών, ενώ οι μεγαλύτερες αποχωρούν πιο "εύκολα".

Με δεδομένες τις διαχρονικές αυτές εξελίξεις, στο επόμενο (υπο-) κεφάλαιο δίνεται μεγαλύτερη βαρύτητα σε πρόσφατες εξελίξεις, ενώ θα εξεταστούν και επιπλέον διαστάσεις όπως είναι η περιφερειακή.

Πίνακας 42. Επίπεδο Εκπαίδευσης Εργατικού Δυναμικού 1961-1981.

Επίπεδο εκπαίδευσης	Έτος 1961	1971	1981
Ανώτερη Σχολή	2.9	4.9	8.3
Άνδρες	78.9	74.0	65.8
Γυναίκες	21.2	26.0	34.2
Μέση Εκπαίδευση	7.9	11.6	18.1
Άνδρες	73.2	71.4	62.9
Γυναίκες	26.9	28.6	37.1
Δημοτικό	46.9	53.1	57.1
Άνδρες	75.1	74.4	74.3
Γυναίκες	24.9	25.6	25.7
Δεν τελείωσαν Δημοτικό	42.3	30.4	16.5
Άνδρες	56.5	61.6	53.4
Γυναίκες	43.5	38.4	46.6
Αγράμματοι	Μη	9.7	4.2
Άνδρες	Διαθέ-	42.5	34.8
Γυναίκες	σιμα	57.5	65.2
Σύνολο	100.0	100.0	100.0

Πηγή: Χατζηπαναγιώτου 1984.

14.3. ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζουμε τις εξελίξεις των τελευταίων χρόνων (διάστημα 1985-1989) με σκοπό (α) να δωθεί μία εικόνα των καταστάσεων-τάσεων που επικρατούσαν κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας καθώς η σημαντικότητά τους για τη διανομή του εισοδήματος είναι καθοριστική. Τα στοιχεία που αφορούν την αγορά εργασίας προέρχονται από τις ετήσιες Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της Ε.Σ.Υ.Ε. Πιο συγκεκριμένα θα γίνει ανάλυση κατά φύλο, ηλικία, περιοχή, επάγγελμα και επίπεδο εκπαίδευσης.

Από τον Πίνακα 43, στην <u>κατά φύλο κατανομή</u> παρατηρούμε ότι ο πληθυσμός παραγωγικής ηλικίας εμφανίζει αύξηση κατά 3.9% (299.8 χιλ. άτομα). Η αύξηση αυτή, προήλθε από ανάλογη απόλυτη αύξηση του ανδρικού και γυναικείου πληθυσμού δίχως να τροποποιεί ουσιαστικά την δυσαναλογία στην κατά φύλο κατανομή. Ο ρυθμός συμμετοχής, ο οποίος μετρά τη διαθεσιμότητα προς εργασία του πληθυσμού παραγωγικής ηλικίας, για το σύνολο μειώθηκε από 50.65 σε 49.7%, για τους άνδρες από 68.8% γίνεται 65.6% και για τις γυναίκες αυξάνει από 34.2% σε 35.1%. Σε απόλυτα μεγέθη το ανδρικό εργατικό δυναμικό παρουσίασε μείωση κατά 10.9 χιλιάδες άτομα ενώ το γυναικείο εμφάνισε αύξηση κατά 87.3 χιλιάδες άτομα που επηρεάζει σημαντικά την συνολική απόλυτη αύξηση.

Οι μεταβολές αυτές σηματοδοτούν την αυξανόμενη παρουσία των γυναικών η οποία ταυτίζεται και αντικατοπτρίζεται μέσα από τη μεταβολή της κατά φύλο διάρθρωσης του εργατικού δυναμικού. Όμως

η συμμετοχή των γυναικών εξακολουθεί να είναι μειωμένη σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής κοινότητας (Commission of the European Communities 1990).

Πίνακας 43. Πληθυσμός 14+ Ετών, Μέγεθος Εργατικού Δυναμικού και Ρυθμοί Συμμετοχής (%) κατά Φύλο 1985 και 1989.

	1985			1989		
Φύλο	Πληθ.	Εργ. Δυν.	Ρυθμ. Συμ.	Πληθ.	Εργ. Δυν.	Ρυθμ. Συμ
Άνδρες	3651.9	2523.0	68.8	3812.2	2502.1	65.6
Γυναίκες	4034.3	1379.5	34.2	4173.7	1466.8	35.1
Σύνολο	7686.1	3892.5	50.6	7985.9	3968.9	49.7

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 1985 και 1989.

Η ανάλυση σε επίπεδο χώρας υποκρύπτει τυχόν διαφοροποιήσεις κατά περιφέρεια ή κατά βαθμό αστικότητας του τόπου διαμονής. Η Ε.Σ.Υ.Ε. μέχρι και το 1987 διαχώριζε τις περιφέρειες σε εννέα, ενώ από το 1988 και μετά αναφέρεται σε 13 με αποτέλεσμα η μεταξύ τους σύγκριση να καθίσταται αδύνατη. Για τον λόγο αυτό στον Πίνακα 44 η περιγραφή γίνεται μόνο για το σύνολο χώρας και ξεχωρίζουν μόνο η Π. Πρωτεύουσας και το Π.Σ. Θεσσαλονίκης για τις οποίες υπάρχουν συγκρίσιμα στοιχεία. Με βάση τον Πίνακα αυτόν θα προσπαθίσουμε να "τραβήξουμε" κάποιες γενικότερες τάσεις για τις περιφέρειες της χώρας. Ο πληθυσμός χωρίζεται σε δύο ευρύτερες ηλικιακές υποομάδες με στόχο να φανεί π.χ. η καθυστέρηση ένταξης των νεότερων λόγω μεγαλύτερης διάρκειας των σπουδών.

Το βασικό συμπεράσματα που προκύπτουν είναι:

(α) Το Π.Σ. Θεσσαλονίκης παρουσίασε τη μεγαλύτερη αύξηση δυνητικού εργατικού δυναμικού (11.9%) που συντίθεται από αύξηση του αριθμού των ανδρών και των γυναικών: π.χ οι άνδρες ηλικίας 14-25 ετών ενδεικνύουν αύξηση 17.6% ενώ οι γυναίκες 21.5%. Η εξέλιξη δεν είναι ενιαία σε όλες τις περιοχές (στην Π.Π. η αύξηση είναι χαμηλότερη). Αυτό σημαίνει ότι μάλλον στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές και σε περιφέρειες με σχετικά υψηλό αγροτικό τομέα, η αύξηση του πληθυσμού και του εργατικού δυναμικού θα έχει χαμηλότερη ή και αρνητική αύξηση.

(β) Η συμβολή των ανδρών στη διαμόρφωση της αύξησης του παραγωγικού πληθυσμού, σε γενικές γραμμές είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη των γυναικών.

(γ) Η γενική αύξηση του εργατικού δυναμικού στο σύνολο χώρας (κατά 1.9%) είναι παράγωγο αντίθετων τάσεων (αύξησης, μείωσης) και διαφοροποιήσεων κατά περιφέρεια, ηλικία και φύλο. Μεγαλύτερη αύξηση εμφανίζει το Π.Σ. Θεσσαλονίκης (18.4%) και μάλλον προέρχεται από αύξηση της συμμετοχής των γυναικών.

(δ) Γενικά η συμβολή των γυναικών στην αύξηση του εργατικού δυναμικού υπήρξε μεγαλύτερη των ανδρών, ενώ η συμβολή των ηλικιακών ομάδων στη διαμόρφωση των μεταβολών του μεγέθους του εργατικού δυνομικού δεν ακολουθούν το εθνικό "πρότυπο".

(ε) Η κατά φύλο και περιοχή εξέλιξη μάλλον ευνοεί τις αστικές περιοχές ή τις πιο μεγάλες περιφέρειες.

Πίνακας 44. Απόλυτες και Ποσοστιαίες Μεταβολές Πληθυσμού (14+ ετών), Εργατικού Δυναμικού και των Ρυθμών Συμμετοχής κατά Περιοχή, Φύλο και Ηλικία 1985-1989.

Περιοχή/ Φύλο/Ηλικία	Πληθυσμός (000)	%	Εργατικό Δυν. (000)	(%)	Ρυθμ. συμμετ. ποσοστ. μονάδες (1985=έτος βάσης)
Σύνολο Χώρας	302.9	3.9	76.5	1.9	-0.9
14-24 ετών	35.3	2.4	2.4	0.4	-0.7
'Ανδρες	29.3	4.3	-5.3	-1.8	-2.6
Γυναίκες	6.0	0.8	7.5	3.1	0.7
25+ ετών	267.6	4.3	74.1	2.2	-1.1
'Ανδρες	130.8	4.4	-7.7	-0.4	-3.4
Γυναίκες	136.8	4.2	82.0	7.2	1.2
Π. Πρωτεύουσας	196.8	7.6	61.5	5.0	-1.1
14-24 ετών	18.3	3.7	-0.8	-0.5	-1.5
'Ανδρες	18.1	5.7	-4.0	-4.6	-4.5
Γυναίκες	5.2	2.0	3.3	3.5	0.6
25+ ετών	178.5	8.6	62.3	6.1	-1.2
'Ανδρες	83.5	8.6	26.1	3.7	-3.2
Γυναίκες	94.9	8.6	36.3	7.2	0.6
Π.Σ. Θεσ/νίκης	72.1	11.9	49.7	18.4	2.6
14-24 ετών	27.2	19.8	12.3	31.8	2.9
'Ανδρες	11.3	17.6	6.9	38.8	5.0
Γυναίκες	15.9	21.5	5.3	25.2	0.5
25+ ετών	44.9	9.6	37.4	16.2	3.0
'Ανδρες	27.0	12.6	14.2	8.8	-2.6
Γυναίκες	17.9	7.1	23.2	33.8	6.9

Η μεταβολή της απασχόλησης κατά επάγγελμα δεν στοχεύει προς την ταυτοποίηση "καλών ή κακών-φθινόντων" επαγγελμάτων. Από την μία πλευρά δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία τα οποία θα περιγράφουν με κάποια ακρίβεια τα απαιτούμενα προσόντα για κάθε θέση εργασίας. Από την άλλη πλευρά άτομα με παρόμοια προσόντα ή δεξιότητες απασχολούνται σε εντελώς διαφορετικές θέσεις. Η μη ύπαρξη αμφιμονοσήμαντης αντιστοιχίας μεταξύ δεξιοτήτων και θέσης εργασίας δυσκολεύει στην σαφή προσδιορισμό της πραγματικής τάσης που επικρατεί, γιαυτό άλωστε χρησιμοποιείται συχνά το επίπεδο εκπαίδευσης ως (προσεγγιστικός) δείκτης δεξιοτήτων και απασχολουμένων (βλέπε κεφάλαια 8-10).

Από τον Πίνακα 45 προκύπτει ότι η ποσοστιαία σύνθεση των απασχολούμενων κατά επάγγελμα κυριαρχεί η πτωτική τάση των γεωργών κτηνοτρόφων και των τεχνιτών- εργατών. Το 58% των απασχολούμενων ήταν συγκεντρωμένο σε αυτές τις κατηγορίες το 1985 και μειώνεται σε 54.9% το 1989. Η τάση αυτή είναι πανομοιότυπη και στην κατά φύλο διαφοροποίηση αλλά ισχυρότερη στις γυναίκες. Η υπεροχή των ανδρών στην κατηγορία επιστήμονες- ελευθέρια επαγγέλματα μειώνεται και αντισταθμίζεται με αύξηση των γυναικών κατά 2.3%. Οι γυναίκες εμφανίζουν μεγάλη συγκέντρωση σε κατηγορίες με μεγάλη αναλογία συμμετοχής όπως π.χ. υπάλληλοι γραφείου και με ρυθμό αύξησης πολαπλάσιου των ανδρών.

Πίνακας 45. Απασχόληση κατά Επάγγελμα και Φύλο 1985 και 1989.

Κατηγορία επαγγέλματος	Και τα δύο φύλα (%)		Άνδρες %		Γυναίκες %	
	1985	1989	1985	1989	1985	1989
Επιστήμονες- ελευθ. επαγγελματίες	11.0	12.2	14.5	10.8	12.5	14.8
Διευθύνοντες και ανωτ. διοικ. στελέχη	1.8	1.9	2.3	2.5	0.7	0.8
Υπάλληλοι γραφείου	9.5	10.4	7.5	8.0	13.3	14.8
Έμποροι-πωλητές	10.1	11.0	10.1	10.6	10.1	11.6
Παροχής υπηρεσιών	9.0	9.3	7.9	8.2	11.0	11.4
Γεωργοί- κτηνοτρόφοι	28.9	25.4	24.4	21.7	37.7	32.2
Τεχνίτες- εργάτες	29.1	29.1	36.6	37.2	14.6	14.2
Ακατάταχτοι	0.6	0.7	0.9	1.0	0.1	0.1
Σύνολο	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Σύνολο σε χιλιάδες	3588.5	3670.9	2371.0	2385.4	1217.5	1285.4

Οι τάσεις της αγοράς εργασίας κατά <u>επίπεδο εκπαίδευσης</u> ακολουθούν την πορεία που έχουμε ήδη περιγράψει για τις προϋγούμενες δεκαετίες (βλέπε π.χ. Πίνακα 43). Η μεγαλύτερη πλειοψηφία έχει καταφέρει να αποκτήσει απολυτήριο στοιχειώδους εκπαίδευσης με την συντριπτική πλειοψηφία να κατατάσσεται μέχρι τη βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης. Κυρίαρχη δε είναι η τάση βελτίωσης του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών σε όλες τις βαθμίδες.

Από τη γενική περιγραφή των τασεων της αγοράς εργασίας προκύπτουν τα εξής γενικά χαρακτηριστικά:
1. Άνοδος μορφωτικού επιπέδου του εργατικού δυναμικού. Οι γυναίκες με πανεπιστημιακό πτυχίο κερδίζουν συμμετοχή (περίπου 6.9% ανά έτος) ενώ οι άνδρες κερδίζουν λιγότερο (μόλις 4.5%). Παρατηρείται μία ένδειξη υπερεκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού με αποτέλεσμα πολλοί πτυχιούχοι να καταλαμβάνουν κατώτερες θέσεις, νέοι πτυχιούχοι να απολαμβάνουν κατώτερες αμοιβές και γενικά να επικρατεί μία τάση αποθάρρυνσης, διότι υπό άλλες προϋποθέσεις πολλά άτομα θα ήθελαν να εργαστούν αλλά τώρα δεν τολμούν παρατείνοντας ακούσια ή εκούσια τη διάρκει των σπουδών[258].
2. Η είσοδος των γυναικών είναι ταχύρυθμη, αλλά υπολοίπεται του συνόλου των ανδρών και της αναλογίας που παρατηρείται σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες.
3. Το εργατικό δυναμικό έχει περάσει τη φάση ωρίμανσης για να εισέλθει στο γηρασμό.

---

[258] Το πόρισμα αυτό αν και δεν έχει θιχτεί ιδιαίτερα στο περιγραφικό μέρος προκύπτει σε συνδιασμό π.χ με την παρατηρούμενη αύξηση του μορφωτικού επιπέδου, τη χαμηλότερη αύξηση στο εργατικό δυναμικό νεαρών ατόμων σε σχέση με τις μεγαλύτερες ηλικίες κ.ο.κ.

4. Στάσιμη ανάπτυξη διότι δεν ανανεώνονται τα κλιμάκια παραγωγικών ηλικιών 14-25 ετών στις περισσότερες περιφέρειες. Η κατανομή στο χώρο δείχνει ότι οι νέοι προτιμούν τις μεγάλες πόλεις ή περιφέρειες (Αθήνα, θεσσαλονίκη).
5. Μάλλον αυξάνουν οι κατανομές που σε διάφορες έρευνες αιτιολογούνται ως "άλλοι λόγοι" για τη μη απασχόληση (όχι υγεία ή ασθένεια) και αδρά σκιαγραφείται μία αύξηση της παραοικονομίας. Είναι γεγονός ότι οι φανεροί εργαζόμενοι μειώνονται προς όφελος μιας άλλης κατηγορίας που μαζί με τους πραγματικά άνεργους συμπεριλαμβάνονται και αυτοί που αρνούνται να δουλέψουν, ως να έχουν άλλους τρόπους εξοικονόμησης εισοδήματος επιβίωσης.

Γενικά στο σύνολο του πληθυσμού το 45% εργάζεται ενώ το 55% είναι εξαρτόμενα μέλη. Με σταθερό ποσοστό συμμετοχής και υποθέτοντας ότι έχουμε μηδενική μετανάστευση Ελλήνων το έτος 2000 το εργατικό δυναμικό θα ανέρχεται σε 4300 χιλιάδες άτομα.

14.4. ΟΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Οι δημογραφικές εξελίξεις, τα συστατικά στοιχεία καθώς και τα φαινόμενα που συνδέονται με αυτές (αστικοποίηση, μετανάστευση, γήρανση κ.λπ.) ασκούν άμεση επίδραση στην οικονομική ανάπτυξη, την οικονομική ανισότητα και την διαμόρφωση της φτώχειας. Σχετικά με τη χώρα μας έχουμε κάνει αναφορές αποσπασματικές για την γονιμότητα κυρίως και τη γήρανση. Στο κεφάλαιο αυτό θα δωθεί μία περισσότερο εκτεταμένη εικόνα του προβλήματος.

Συνοπτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι οι (μακρο-) δημογραφικές εξελίξεις στην χώρα μας την μεταπολεμική περίοδο επηρεάζονται από την αστικοποίηση (μετατροπή του αγροτικού πληθυσμού σε αστικό), την εξωτερική μετανάστευση και τους σταθερούς ρυθμούς αύξησης μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970.

Την μεταπολεμική περίοδο ο πληθυσμός της Ελλάδας εμφανίζει ανοδική τάση αγγίζοντας τις 102655 χιλιάδες άτομα το 1991. Ο ρυθμός αύξησης εμφανίζει, στο διάστημα 1951-1991, έντονες διακυμάνσεις με μέσες ετήσιες συχήσεις 0.94%, 0.50%, 0.97%, 0.53% (Πίνακας 46). Χαρακτηριστικό είναι το χαμηλό ποσοστό αύξησης της δεκαετίας του 1960, λόγω μειωμένου αριθμού γόνιμων γυναικών και μετανάστευσης.

Πίνακας 46. Μέση Ετήσια Φυσική Αύξηση του Πληθυσμού 1951-1990.

Δεκαετίες	Μέση Ετήσια Αύξηση 10ετιας	Μέσος Όρος Δεκαετίας Γεννήσεων/1000	Θανάτων/1000
1951-60	0.94	19.3	7.2
1961-70	0.50	17.8	8.1
1971-80	0.97	15.7	8.8
1981-90	0.53	11.9	9.1

Πηγή: Στατιστική Επετηρίς και Στατιστική Φυσικής Κίνησης του Πληθυσμού, Ε.Σ.Υ.Ε. Δικοί μας υπολογισμοί

Η φυσική αύξηση ακολουθεί πτωτική πορεία, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, ενώ η περίοδος 1975-1980 χαρακτηρίζεται από τη μεγαλύτερη καθαρή αύξηση εξ αιτίας της πολιννόστησης. Η κατεύθυνση προς τη μηδενική αύξηση γίνεται εμφανής για την τελευταία δεκαετία. Είναι χαρακτηριστικό ότι για τα τελευταία χρόνια που διαθέτουμε στοιχεία (1990), σε καμία χώρα του Ευρωπαϊκού νότου δεν παρουσιάζεται φυσική αύξηση μεγαλύτερη του 0.8-1.7% (Κοτζαμάνης 1992).

Η πτώση της γεννητικότητας-γονιμότητας, στη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκατιών και η σταθεροποίηση σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα, τα τελευταία έτη συντελούν σε ανακατατάξεις στην πληθυσμιακή πυραμίδα. Η μη εμφάνιση του "baby boom" στη χώρα μας[259] δεν διαφοροποιεί την πληθυσμιακή της δομή μέχρι να περάσει στο στάδιο της ωρίμανσης και την αυξανόμενη δημογραφική γήρανση. Ταυτόχρονα ο πληθυσμός των υπερηλίκων (>80 ετών) παρουσιάζει αύξηση ως αποτέλεσμα μεταξύ άλλων της μεγαλύτερης διάρκειας ζωής των γυναικών. Η γήρανση, κοινή σε όλες της χώρες μέλη της Ε.Ο.Κ. δημιουργεί ένα νέο όρο στη δημογραφία το "papy boom".

Η τιμή του δείκτη γονιμότητας, που ήταν σταθερή πάνω από το όριο του 2.1 παιδιά/γυναίκα μέχρι το 1980, με σχετική υστέρηση από άλλες Ευρωπαϊκές χώρες και με επιταχυνόμενο ρυθμό φτάνει στην ελάχιστη τιμή του 1.45 το έτος 1990, που είναι και από τις χαμηλότερες της Ευρώπης. Πολλοί ειδικοί και μη ειδικοί σε θέματα δημογραφίας μιλούν για δημογραφική παρακμή και την οξύτερη δημογραφική κρίση των τελευταίων 150 χρόνων. Αν προσέξουμε όμως περισσότερο και άλλους δείκτες θα διαπιστώσουμε ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο τραγικά.

Στην Ελλάδα την περίοδο 1971-81, αυξήθηκαν οι γεννήσεις πρώτου και δεύτερου παιδιού αλλά μειώθηκαν οι διαδοχικά επόμενες γεννήσεις. Ο Πίνακας 47, δείχνει ότι μετά το 1981 έχουμε πτωτική τάση προς όλες τις κατευθύνσεις (κάθετα και οριζόντια στον Πίνακα).

Πίνακας 47. Γεννήσεις κατά Σειρά Γεννήσεως Τέκνου

		Έτος				
Σειρά	1961	1971	1980	1981	1982	1984	1987
1η	60758	58676	66479	61565	59191	56312	48344
2η	49841	53783	55420	53895	52884	47832	40724
3η	21145	18717	18786	18056	17967	15314	12139
4η και άνω	18895	9815	7449	7304	7233	6266	5185
Σύνολο	150639	140991	148134	140820	137275	125724	106392

Πηγή: Στατιστική Επετηρίς και Στατιστική Φυσικής Κίνησης του Πληθυσμού Ε.Σ.Υ.Ε..

[259] Όταν ήδη οι περισσότερες χώρες της Ευρώπης εμφάνισαν ξαφνική αύξηση των γεννήσεων στο διάστημα 1945 και 1965.

Δίχως να μπούμε σε περισσότερες περιγραφικές λεπτομέρειες ο πληθυσμός της Ελλάδας είναι πληθυσμός βραδείας αυξήσεως, χαμηλής γεννητικότητας, χαμηλής θνησιμότητας και έχει επηρεαστεί από την εξωτερική αλλά και την εσωτερική μετανάστευση.

Οι εξελικτικές φάσεις της δημογραφικής μετάβασης για την χώρα μας έχουν ως εξής. Η πρώτη φάση εντοπίζεται την περίοδο του 19ου αιώνα με συντελεστές γεννητικότητας 40 ή 45 και θνησιμότητας 30 ή 35 κατά 1000 κατοίκους (βλέπε Χάρτες 1-2, κεφ. 3). Η δεύτερη φάση ξεκίνησε στα τέλη του περασμένου αιώνα με μείωση της γενικής και βρεφικής θνησιμότητας. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 άρχισε η τρίτη φάση της δημογραφικής μετάβασης με μείωση του συντελεστή γεννητικότητας και θνησιμότητας. Στην φάση αυτή παρατηρείται το "κλείσιμο της ψαλίδας" μεταξύ θανάτων και γεννήσεων σε επίπεδο κοντά στο 12-13/1000 κατοίκους.

Η πτωτική πορεία της προπολεμικής περιόδου, εξακολουθεί να υφίσταται την μεταπολεμική περίοδο με την εξέλιξη των τάσεων (γεννητικότητας-θνησιμότητας) στα ίδια (με τα προπολεμικώς) επίπεδα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, συνεχίζεται η πτωτική πορεία των γεννήσεων ενώ η γήρανση και η επιμήκυνση της μέσης διάρκειας ζωής προκαλεί αύξηση των θανάτων. Προφανώς οι τάσεις δείχνουν την κατεύθυνση της δημογραφικής στασιμότητας ή της μηδενικής αύξησης του πληθυσμού.

Ως γνωστό, οι δείκτες γεννητικότητας και θνησιμότητας σχετίζονται με την εξέλιξη του συνολικού πληθυσμού ενώ η γονιμότητα με την αναπαραγωγική συμπεριφορά. Από το 1956 και μετά ακολουθείται μείωση της αναπαραγωγής των γυναικών άνω των 30 ετών. Αυτό σημαίνει ότι (α) περιορίζονται τα δεύτερα, τρίτα, κ.ο.κ. τέκνα και (β) η μέση ηλικία απόκτησης διαδοχικών τέκνων έχει μειωθεί σημαντικά, δίχως να σημαίνει ότι έχουν σταθεροποιηθεί οι γεννήσεις γυναικών ηλικίας μέχρι 30 ετών (Κοτζαμάνης 1990). Επομένως η συγκράτηση του εγκάρσιου δείκτη γονιμότητας που θεωρητικά ήταν σταθερός μέχρι τη δεκαετία του 1970, οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στην πρώϊμη αναπαραγωγική συμπεριφορά νεαρών γυναικών. Με την ανακοπή του ρυθμού αυτού μετά το έτος 1980 (βλέπε Διάγραμμα 7) η συντήρηση της σχετικά σταθερής, πάνω από το όριο των 2.1 παιδιά/γυναίκα, γονιμότητας ανακόπτεται και μπαίνουμε στη φάση της δεύτερης δημογραφικής μετάβασης.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 48, με εξαίρεση το έτος 1985, έχουμε πτωτική τάση της ηλικίας γάμου και απόκτησης τέκνων. Το γεγονός ότι η ηλικία γάμου με την ηλικία απόκτησης πρώτου παιδιού τείνουν να ταυτιστούν αποτελεί μία πρόσθετη ενίσχυση της παραπάνω συλλογιστικής.

Πίνακας 48. Μέση Ηλικία Γυναικών κατά το Γάμο και Κατά τον Τοκετό.

Έτη	Μέση Ηλικία Γυναικών		
	Κατά τον γάμο	Κατά τον τοκετό 1ου τέκνου	Οιουδήποτε τέκνου
1956	24.5	--	28.0
1960	24.6	25.6	28.0
1965	24.1	25.4	28.0
1970	23.1	24.0	26.8
1975	22.8	23.6	26.0
1980	22.5	23.3	25.1
1985	23.1	23.7	25.5

Πηγή: Σιάμπος 1990

14.4.1. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ

Η φυσική αύξηση του πληθυσμού σε όλες τις περιφέρειες επηρεάζεται καθοριστικά από την γονιμότητα- γεννητικότητα γιατί ο βαθμός θνησιμότητας δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά. Οι περιφερειακές πληθυσμιακές μεταβολές κατά δεκαετία την μεταπολεμική περίοδο είναι άνισες και έχουν επηρεαστεί από ιστορικές και κοινωνικές διαδικασίες. Τη δεκαετία του 1950 έχουμε μία υπερδιόγκωση του Ελληνικού πληθυσμού λόγω μετακίνησης του αγροτικού πληθυσμού προς τις μεγάλες πόλεις[260]. Ο πληθυσμός των αστικών περιοχών μέσα στην τριαντακονταετία 1951-81, σχεδόν τριπλασιάστηκ ενώ συρρικνώνεται ο αγροτικός (Πίνακας 49).

Η πληθυσμιακή αύξηση των αστικών περιοχών είναι άνιση και κυρίως επωφελούνται οι περιοχές της Πρωτεύουσας (αύξηση 120%) και της Π.Σ. Θεσσαλονίκης (αύξηση 134%), επηρεάζοντας πτωτικά την εξέλιξη του πληθυσμού στις άλλες περιφέρειες. Υπολογίζεται ότι ο πληθυσμός της χώρας αυξανόταν με ετήσιο ρυθμό 0.73% στο διάστημα 1961-1981, ενώ η μέση φυσική αύξηση του αύξηση ήταν 0.85% (η διαφορά 1/6 είναι η μετανάστευση) Εκτός την Π.Π. και το Π.Σ. Θεσσαλονίκης η φυσική αύξηση του πληθυσμού μειώθηκε σημαντικά σε όλες τις περιφέρειες (Πίνακας 50).

[260] Η μετακίνηση είχε προέλθει κατά την περίοδο του εμφύλιου πολέμου και ως αιτία ήταν η αναχαίτηση του δημοκρατικού στρατού.

Πίνακας 49. Πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδας 1951-1981.

Περιοχές	Έτος 1951	1961	1971	1981
	Πληθυσμός			
Σύνολο χώρας (σε χιλ.)-->	7633	8389	8769	9740
	Ποσοστιαία κατανομή %			
	100.0	100.0	100.0	100.0
Π.Σ. Πρωτεύουσας	18.1	22.1	29.0	31.1
Π.Σ. Θεσ/νίκης	4.0	4.5	6.3	7.2
Λοιπές αστικές	14.7	15.7	17.9	19.8
Σύνολο αστικών	36.8	42.3	53.2	58.1
Ημιαστικές	14.2	13.8	11.6	11.6
Αγροτικές	49.0	43.9	35.2	30.3

Πίνακας 50. Ποσοστό Φυσικής Αύξησης και Ρυθμοί Μεταβολής του Πληθυσμού κατά Περιφέρεια 1961-1981.

Περιφέρεια	Έτος 1961 % φυσικής αύξησης	1981	Μεταβολή ποσοστού	Ετήσιος ρυθμός μεταβ. (μ. όρος)
1. Α. Στερεά και Νήσοι	8.7	7.9	-8.9	2.0
2. Π. Πρωτεύουσας	8.1	8.9	9.9	2.5
3. Κ.Δ. Μακεδονία	11.5	7.3	-36.5	1.0
4. Πελοπόννησος Δ. Στερεά	10.8	3.7	-65.7	-0.5
5. Θεσσαλία	11.1	7.5	-32.4	0.1
6. Α. Μακεδονία	11.5	2.9	-74.8	-0.9
7. Κρήτη	9.8	7.9	-19.4	0.2
8. Ήπειρος	11.3	4.5	-60.2	-0.4
9. Θράκη	14.5	7.5	-48.3	-0.2
10. Νήσοι Α. Αιγαίου	6.4	2.4	-62.5	-0.4
Σύνολο	10.4	6.6	-36.5	0.7

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε. Απογραφές πληθυσμού και κατοικιών 1961 και 1981.

Η συστηματική αλλοίωση της κατά ηλικίας σύνθεση του πληθυσμού (αύξηση ηλικιωμένων-μείωση νέων) ασκεί ποιοτική και ποσοτική αρνητική επίδραση σε όλους τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας: παραγωγή και απασχόληση, κατανάλωση, επενδύσεις, αύξηση κοινωνικών δαπανών κ.λπ. Για πολλούς δημογράφους ισχύει η πρόταση "χωρίς παιδιά σήμερα χωρίς σύνταξη αύριο", ενώ για άλλους: "Η δημογραφική αυτή παρακμή συνεπάγεται μείωση του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού και παράλληλα με τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου προκαλεί την ελάττωση εκείνων που απασχολούνται στα επίπονα, ανθυγιεινά ή επικίνδυνα επαγγέλματα (μεταλλεία, λατομεία, ναυπηγεία, οικοδομικά εργοτάξια, εμπορική ναυτιλία, χημικές βιομηχανίες κ.τλ.) ή στις κοινωνικά απωθητικές εργασίες (υπηρετικό προσωπικό, νοσοκομειακές ενασχολήσεις) κ.τλ. Καθίσταται κατ' αυτόν τον τρόπο ευχερέστερη η αθρόα είσοδος ξένων μεταναστών, διευρύνεται η εθνική αποσταθεροποίηση, η κοινωνική αναταραχή και αυξάνονται τα ελλείματα της κοινωνικής ασφάλισης" (Ακαδημία Αθηνών 1990, σελ. 67).

Είναι δικαιολογημένοι οι φόβοι για τις πολλαπλές επιπτώσεις της "δημογραφικής παρακμής"; Πριν δώσουμε μία εύκολη απάντηση είναι καλό να αναζητηθούν και εναλλακτικές προτάσεις (αν υπάρχουν) και να μελετηθεί σε μεγαλύτερο βάθος το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας.

14.5. ΤΟ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΠΛΟΚΕΣ

Κατά την σαραντακονταετία που πέρασε, όπως έχει αναφερθεί, σημειώθηκαν οι εξής σημαντικές και αλληλοεξαρτόμενες τάσεις στην μεταπολεμική Ελλάδα: αστικοποίηση, εξωτερική μετανάστευση, γήρανση και υπογεννητικότητα, οι οποίες συνδέονται με την οικονομική ανάπτυξη, την διανομή του εισοδήματος και την διαμόρφωση της φτώχειας. Υποτίθεται ότι η αστικοποίηση και η μετανάστευση κατά ένα μεγάλο μέρος έχουν κάνει τον παραδοσιακό τους κύκλο αν και μας απασχολούν με σύγχρονα προβλήματα όπως η αποκέντρωση, η παλιννόστηση και η εισροή ξένων μεταναστών τα οποία βρίσκονται σε εξέλιξη.

Έντονη είναι όμως η ανησυχία και οι προβληματισμοί για την χαμηλή τιμή του ετήσιου, εγκάρσιου ή συγχρονικού δείκτη γονιμότητας[261]. Ο δείκτης αυτός συντίθεται από την άθροιση των διαδοχικών ποσοστών καθ' ηλικία γονιμότητας της γυναίκας σε ένα έτος. Δηλαδή εκτιμά τον μέσο αριθμό παιδιών/γυναίκα ως άθροισμα των ποσοστών ολικής γονιμότητας και χαρακτηρίζει την αναπαραγωγική συμπεριφορά ανάμεσα σε γυναίκες που διανύουν διαφορετική φάση του κύκλου ζωής. Μερικές - οι πιο νέες - είναι ακόμη στην αρχή της αναπαραγωγικής τους πορείας, ενώ αντιθέτως άλλες - οι πλέον ηλικιωμένες - προσεγγίζουν το τέλος της πορείας

---

[261] Αριθμός παιδιών που αναμένεται να γεννηθούν από μία "πλασματική"- δυνητική μη υπαρκτή - γενεά 1000 γυναικών αν αυτή ακολουθήσει το "πρότυπο" αναπαραγωγικότητας ενός έτους, υπό την προϋπόθεση της απουσίας θανάτων.

αυτής. Δεν πρόκειται λοιπόν για την γονιμότητα μιας συγκεκριμένης γενεάς γυναικών, αλλά για την γονιμότητα τριάντα περίπου διαδοχικών γενεών αναπαραγωγικής ηλικίας που τέμνουν μια χρονιά. Υποτίθεται δηλαδή ότι η μικρότερη σε ηλικία γενεά θα υιοθετήση την αναπαραγωγική συμπεριφορά της αμέσως επόμενης, αργότερα της αμέσως επόμενης κ.ο.κ., μέχρι να περάσει διαδοχικά όλες της γενεές και να κλείσει τον αναπαραγωγικό της κύκλο[262]. Μπορεί, ως εκ τούτου, αν παρακολουθήσουμε από την αρχή μέχρι το τέλος την γονιμότητα μιας από τις γενεές που τέμνουν συγκεκριμένο έτος σε κάποια αναπαραγωγική ηλικία (Df), αυτή να διαφέρει ή να ταυτίζεται[263] με τη στιγμιαία ετήσια γονιμότητα.

Στην πραγματικότητα, όμως η ταύτιση σπάνια συναντάται. Μπορεί ο στιγμιαίος δείκτης να ακολουθεί φθίνουσα πορεία, ακόμη και όταν η τελική γονιμότητα των γενεών παραμένει αμετάβλητη λόγω μεταβολές στο timing και το spacing[264]. Δηλαδή αν οι γυναίκες των διαδοχικών αναπαραγωγικών γενεών τείνουν να αποκτείσουν τα παιδιά τους σε μεγαλύτερη (επιβράδυνση του timing ή/και του spacing) ή μικρότερη ηλικία (επιτάχυνση των ρυθμών), το τελικό αποτέλεσμα είναι η διαφοροποίηση του εγκάρσιου δείκτη. Υπάρχουν επομένως βάσιμες αμφιβολίες ως και διαμετρικά αντίθετες απόψεις κατά πόσο η χαμηλότερη γονιμότητα (παιδιά/γυναίκα), που ενδεικνύει η χώρα μας από το 1989 και μετά, είναι πραγματική.

Είναι οι "φόβοι" πραγματικοί ή υποθετικού χαρακτήρα; Τι συμβαίνει αν η χώρα μας έχει τον χαμηλότερο δείκτη γονιμότητας στην Ε.Ο.Κ.; Πώς θα "αντιμετωπίσουμε" τη μεγάλη αναλογία παιδιών που έχουν γειτονικές χώρες; Τι επιπτώσεις έχει η αθρόα εισροή μεταναστών; Τα ερωτήματα αυτά απαντώνται με την παρακάτω περιγραφή.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι σύγχρονες τάσεις του δημογραφικού προβλήματος της Ελλάδας, διατυπώθηκαν περισσότερο ξεκάθαρα στο πρόσφατο Δημογραφικό Συνέδριο (5-6 Οκτωβρίου 1992, Αθήνα) και διακρίνονται σε τρείς κατηγορίες[265]:
Α. Στην παραδοσιακή τάση ή τον παραδοσιακό τρόπο προσδιορισμού και αντιμετώπισης του προβλήματος. Πρόκειται για μία δέσμη απόψεων και ορισμάτων στηριγμένη σε "επίσημα" στοιχεία και

---

[262] Πρόκειται για την γνωστή δυναμικότητα των στρωματοποιημένων γεγονότων (σύγκρινε με κεφ. 1.1.)
[263] Αν η ένταση της γονιμότητας (Df) και ο ρυθμός σύστασης της τελικής γονιμότητας είναι σταθερά ή αν οι διαδοχικές γενεές δεν τροποποιούν τους ρυθμούς σύστασης της τελικής τους γονιμότητας και η τελική γονιμότητα των διαδοχικών γενεών μεταβάλλεται γραμμικά (Κοτζαμάνης 1992).
[264] Δηλαδή την ηλικία (μετά τον γάμο) έναρξης τεκνοποίησης (timing) και το διάστημα απόκτησης 1ου έως 2ου, 2ου έως 3ου κ.ο.κ τέκνου (spacing).
[265] Η ταξινόμηση αυτή πραγματοποιείται για πρώτη φορά και με δεδομένο το θεωρητικό- πολιτικό "background" της κάθε τάσης, πιθανά να προκύψουν έντονες αντιδράσεις.

προβολές-προοπτικές[266] οι οποίες αποσκοπούν στην σύγκριση ζωτικών δεικτών της χώρας με αντίστοιχους δείκτες γειτονικών ή παρακείμενων χωρών (π.χ. Αλβανίας, Τουρκίας) με διαφορετικό οικονομικό επίπεδο και ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού (Ακαδημία Αθηνών 1990). Όπως είναι λογικό εφ' όσον στον τομέα τον κοινωνικό-οικονομικό η Ελλάδα υπερτερεί δεν είναι δυνατόν, όπως τουλάχιστον μας δείχνει η διεθνής εμπειρία[267], να ισχύει η κατάσταση αυτή και σε ολόκληρο το φάσμα των δημογραφικών συνιστωσών. Απομονώνοντας λοιπόν αρχικά τον τομέα της γονιμότητας, που υπερτερούν σημαντικά οι χώρες αυτές, αναπτύσσεται μια κινδυνολογία η οποία προεκτείνεται ακόμη περισσότερο λόγω της εισροής παράνομης και μη μετανάστευσης. Η μετέπειτα "χρήση", λόγω χαμηλών αμοιβών, των μεταναστών αυτών εγείρει τάσεις ρατσισμού και "αιτιολογεί" ένα μερίδο της ανεργίας στη χώρα μας ή των δυνητικών εσωτερικών μας αναταραχών[268].

Στηριγμένοι σε νεοκλασικά και λειτουργιστικά πρότυπα ανάλυσης και δειγματοληπτικές έρευνες[269], τονίζουν την σημαντικότητα των οικονομικών παραγόντων ως τρόπου υπέρβασης του προβλήματος της υπογεννητικότητας δίχως να εξετάζεται κριτικά η υιοθέτηση της θεωρίας αυτής ούτε και η ελαστικότητα των προτάσεων που καταλήγει, δηλαδή σε ποιες ομάδες πληθυσμού κυρίως απευθύνονται[270].

Ως πρότυπο αναφέρεται η Σουηδία, η μοναδική χώρα στον κόσμο που κατάφερε να ανακάμψει τον δείκτη εγκάρσιας γονιμότητας γύρω από το όριο αναπαραγωγής των γενεών. Φυσικά αυτό που δεν αναφέρεται ούτε και εξετάζεται είναι το πώς αυξήθηκε ο δείκτης αυτός. Εντελώς συνοπτικά μπορεί να αναφερθεί ότι η απορρόφηση μεταναστών στην χώρα αυτή έγινε συστηματικά και προγραμματισμένα. Στους πιο πειθαρχιμένους μετά από μία περίοδο παραμονής και εργασίας παρέχεται πλήρη θεσμική, πολιτική κ.λ.π. ισοτιμία με τους Σουηδούς. Αυτόματα ο πρώην μετανάστης και η οικογένεια του καταγράφονται ως Σουηδοί και με τον τρόπο αυτό εμφανίζεται μία τεχνική μεταβολή του πληθυσμού αφ' ενός, αφ' ετέρου οι συνήθειες

---

[266] Αν και σύμφωνα με τη δική μας άποψη, η γνωστή μεθοδολογία που χρησιμοποιείται, προβολή της τάσης που επικρατεί, αδυνατεί ουσιαστικά να ακολουθήσει μη γραμική εξέλιξη της γονιμότητας. Είναι πολύ εύκολο να οδηγηθούμε όχι απλά σε γήρανση αλλά και τάση εξαφάνισης κάτω από την διατύπωση απαισιόδοξων σεναρίων μελλοντολογίας.

[267] Βλέπε θεωρία δημογραφικής μετάβασης.

[268] Μελέτη της Ακαδημίας Αθηνών (1990) φέρνει ως παράδειγμα την εμπειρία χωρών όπως η Γαλλία η οποία το 1982 αντέδρασε με κλείσιμο συνόρων, αυστηρά μέτρα κατά των λαθραίων μεταναστών, ενθάρρυνση εκούσιου επαναπατρισμού κ.ά. για την αντιμετώπιση προβλημάτων συνυφασμένων με τους μουσουλμάνους μετανάστες.

[269] Οι οποίες όταν αποτείνονται σε δημογραφικές αναλύσεις συνδέονται με δυσπιστία και αυξημένο δειγματοληπτικό σφάλμα (Μπαλούρδος 1989).

[270] Για μια σχετικά εκτενή ερμηνεία των εισοδηματικών ελαστικοτήτων βλέπε Μπαλούρδος 1989.

των μεταναστών είναι διαφορετικές όπως και η δημογραφική τους συμπεριφορά. Δεν είναι παράδοξο το γεγονός ότι πολλοί ειδικοί άρχισαν να προβληματίζονται στο κατά πόσο οι μετανάστες είναι υποκατάσταστα της υπογεννητικότητας (Lesthaege κ.ά. 1988).

Στο πρόβλημα της γήρανσης, παρατίθενται αυθαίρετα πορίσματα ερευνών δίχως κάποιο εμφανή συντονισμό. Κυρίως επικρατεί εστίαση στις επιπτώσεις (αύξηση δαπανών υγείας, δυσκολία χρηματοδότησης των συντάξεων, χαλάρωση και σκλήρυνση του κοινωνικού σώματος, κ.α.) θα μπορούσε ωστόσο να γίνει "συγκερασμός" με τάσεις που προέρχονται από το "Πόρισμα Φακιολά, 1990" και αποβλέπει σε συρρίκνωση του συνταξιοδοτικού και γενικότερα του ασφαλιστικού συστήματος. Τα μέτρα ή οι προτάσεις έχουν χαρακτήρα μακροοικονομικό ταμειακό, ως μοναδικού τρόπου υπέρβασης των ελλειμάτων, δίχως να υπάρχει κάποια στοιχειώδη αναφορά στην ικανότητα της σύνταξης να συντηρεί τα άτομα σε ένα συνηθισμένο επίπεδο διαβίωσης.

Διακρίσεις π.χ. κατά φύλο, ηλικία, κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο κ.λπ., δεν περιέχονται στην σφαίρα ανάλυσης της τάσης αυτής και θεωρούνται ως δεδομένες και σταθερές ή ως ατέλειες της αγοράς.

Β. Η δεύτερη τάση αντιπροσωπεύεται από τον δημογράφο Β. Κοτζαμάνη. Βρίσκεται στον αντίποδα της παραδοσιακής ερμηνείας με κύρια χαρακτηριστικά την μη αποδοχή των αποτελεσμάτων των προβολών και των απαισιόδοξων σεναρίων και την έντονη κριτική αντιπαράθεση σε νεοκλασικές και λειτουργιστικές ερμηνείες στηριγμένες κύρια σε βασικές αρχές της κοινωνικής και τυπικής δημογραφίας. Με κριτήριο τις αντιφάσεις και σε γενικές γραμμές την μη αποδοχή του εγκάρσιου ή συγχρονικού δείκτη αλλά στον διαγενεακό δείκτη γονιμότητας αποδεικνύει και ουσιαστικά απορρίπτει τον "μύθο" της χαμηλής γονιμότητας και κύρια τους φόβους και τους κινδύνους που περικλύει. Όπως υποστηρίζεται: "Οι γενεές του 1930, για το σύνολο των χωρών- μελών της Ε.Ο.Κ. 12 κάνουν κατά μέσο όρο 2 εως 4 παιδιά, ενώ απαιτούνται για την αναπαραγωγική συμπεριφορά για τις ισχύουσες συνθήκες θνησιμότητας 2.3-2.8 παιδιά/γυναίκα. Οι γενεές του 1955 φέρνουν στον κόσμο 1.6 έως 2.7 παιδιά/γυναίκα, ενώ απαιτούνται για την αναπαραγωγή τους 2.1 παιδιά/γυναίκα. Ταυτόχρονα η συρρίκνωση της γονιμότητας είναι συνήθως ταχύτερη στις χώρες-μέλη που είχαν υψηλή γονιμότητα το 1920- 1990 απ' ότι σ' αυτές των οποίων η γονιμότητα ήταν σχετικά χαμηλή (Η. Βασίλειο, ΟΔΓ, Λουξεμβούργο, Ελλάδα)" (Begeot, Franco και Κοτζαμάνης 1992: Ανακοίνωση στο Πανελλήνιο Δημογραφικό Συνέδριο σ. 16). Δηλαδή οι γυναίκες στην Ελλάδα που γεννήθηκαν μετά το 1920 δεν αναπαράγονται δηλαδή δεν κάνουν τον αναγκαίο αριθμό παιδιών για να εξασφαλίσουν τη διαδοχή τους. Επομένως σύμφωνα με με το Β. Κοτζαμάνη, η υπογεννητικότητα δεν είναι σύγχρονο φαινόμενο αλλά προπολεμικό (Διάγραμματα 27-30).

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και για τα αμέσως επόμενα εικοσιπέντε χρόνια η γονιμότητα των νέων γυναικών (<25 ετών) αυξάνεται ταχύτατα και αγγίζει το μέγιστο σημείο στο τέλη της δεκαετίας 1970 (Διαγράμματα 27-30). Η πτωτική τους μετέπειτα πορεία είναι όμως σε αργότερους ρυθμούς από τις γυναίκες ίδιας ηλικίας την περίοδο του 1956 και μετά (Διάγραμμα 27), ενώ σε σύγκριση με την πενταετία 1933-1937, μόνο οι γυναίκες κάτω των 20 ετών παρουσιάζουν το 1985 αυξημένη γονιμότητα ενώ η γονιμότητα

των γυναικών ηλικίας 20-24 ετών επανέρχεται το 1985 στο επίπεδο του 1933-37 (Διάγραμμα 28). Επιπρόσθετα η γονιμότητα των γυναικών ηλικίας >30 ετών ακολουθεί φθίνουσα πορεία και σε επίπεδα χαμηλότερα των προηγούμενων γενεών.

Οι διακυμάνσεις του συνθετικού δείκτη (ISF) στο διάστημα 1956-86 και η αναστροφή της πορείας του οφείλονται βασικά στη γονιμότητα των νέων γυναικών (>25 ετών). Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι "όσο αυτή παραμένει ανοδική με ταχείς ρυθμούς μεταβολής υπερκαλύπτει την πτωτική τάση της γονιμότητας των ηλικιωμένων γυναικών, που συνεχίζει απρόσκοπα επί μια πεντακονταετία. Ο στιγμιαίος δείκτης στη διάρκεια αυτής της περιόδου τοποθετείται σταθερά σε επίπεδο που διασφαλίζει την αντικατάσταση των γενεών, δίνοντας την εντύπωση ότι οι γενεές των Ελληνίδων αναπαράγονται ικανοποιητικά. Όταν όμως η τάση αυτή ανακοπεί (1979-1980) και αναστραφεί, με αποτέλεσμα η συρρίκνωση της γονιμότητας να γενικευτεί σε όλες τις ομάδες ηλικιών γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας- που ας το υπενθυμίσουμε, ανήκουν σε διαφορετικές γενεές- ο στιγμιαίος δείκτης της γονιμότητας δεν είναι δυνατό να συγκρατείται στο πρότερο επίπεδο, ακολουθεί ταχύτατη φθίνουσα πορεία, στο 1.63 παιδιά/γυναίκα το 1986, στο χαμηλότερο πιθανό σημείο στη διάρκεια της δημογραφικής ιστορίας της χώρας μας." (Κοτζαμάνης 1988, σ. 160-163)

Ουσιαστικά υποστηρίζεται ότι η γονιμότητα είναι απρόβλεπτη, "αντιδρά" και εμφανίζει διακυμάνσεις σε ανύποπτο χώρο και χρόνο. Χώρες που χρησιμοποιούσαν οικονομικά κίνητρα "ανέβασαν" τον δείκτη της γονιμότητας σχετικά ελάχιστα και μάλιστα την γονιμότητα δεύτερου και τρίτου τέκνου, διότι εκεί υπήρχε κάποια ελαστικότητα και τάση αποδοχής οικονομικών κινήτρων. Μάλλον πρόκειται για μία μετατόπιση της μέσης ηλικίας τεκνοποίησης (του timing ή του spacing), λόγω γενικότερων συγκυριών και του γενικού κλίματος αβεβαιότητος που επικρατεί. Έτσι από το 1965 και μετά την λήξη του "baby boom" στις Ευρωπαϊκές χώρες εμφανίζεται πτώση της γονιμότητας (2η Δημογραφική Μετάβαση), διότι π.χ. ήδη από το έτος 1960 οι γυναίκες ηλικίας 20-25 ετών έχουν χαμηλή γονιμότητα. Όμως όταν οι γυναίκες αυτές φτάσουν την ηλικία των σαράντα αποκτούν παιδί ούτως ή άλλως. Άρα το μέγεθος του 1.9 παιδιά/γυναίκα δεν ανακόπτεται απλά μετατοπίζεται.

Η τάση αυτή παραβλέπει ορισμένα σημεία όπως:

- Ο εγκάρσιος δείκτης γονιμότητας μπορεί να είναι αμφίβολος ως προς την ερμηνεία του, αλλά δείχνει κάποια τάση η οποία είναι παρόμοια με τον διαγενεακό δείκτη. Κάθε γενεά γυναικών μπορεί να έχει την δική της υστέρηση ή επιτάχυνση και φυσικά δεν μπορούμε να ερμηνεύουμε γεγονότα που θεωρούνται απλά "τελειωμένα". Ουσιαστικά έχουμε "μπεί" σε μη γραμμικά πεδία ανάλυσης της γονιμότητας και μόνο με την αναζήτηση ενός ικανοποιητικού πλαίσιου αναφοράς θα μπορούμε πλέον να ερμηνεύουμε και να προβλέπουμε την αναπαραγωγική συμπεριφορά.
- Παραγνωρίζεται ότι έστω και αν οι οικονομικοί παράγοντες βρίσκουν έδαφος σε δεύτερα, τρίτα κ.ο.κ., τέκνα είναι ένα γεγονός που δεν πρέπει να υποτιμάται.
- Η σημασία του διεθνούς και εγχώριου οικονομικού κλίματος, κάτι το οποίο τονίζεται ως ιδιαίτερα σημαντικό ήδη από την εποχή του Malthus, δεν τονίζεται επαρκώς. Δηλαδή η γονιμότητα δεν

εξελίσσεται αυθόρμητα αλλά σε συνάρτηση με ένα κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο αναφοράς. Άρα η πτωτική της τάση βρίσκεται σε συνάρτηση με το πλαίσιο αυτό και εφ' όσον βρισκόμαστε σε φάση οικονομικής ύφεσης και διεθνών πολιτικών ανακατατάξεων ο δείκτης θα εξακολουθεί την πορεία του κάτω από το όριο του 2.1 παιδιά/γυναίκα.
- Αγνοεί επίσης την σημασία των "background variables", ενώ μπορεί με βάση την θεωρία του R. Easterlin να μην αποκτήσει το ζευγάρι πολλά παιδιά λόγω επιδράσεων του οικονομικού ή δημογραφικού κύκλου.
- Δεν ξεκινά από την βάση, δηλαδή από το οικονομικό- κοινωνικό επίπεδο του ζευγαριού και την διαφοροποίηση της γονιμότητας (αν υπάρχει) και αντίστροφα. Απλά με τα ήδη υπάρχοντα δεδομένα η "διαμάχη" εστιάζεται γύρω από την ύπαρξη κινδυνολογίας σχετικά με το σχήμα της πληθυσμιακής πυραμίδας (σχήμα Δ για τον Β. Κοτζαμάνη και αντίστροφο Δ για την παραδοσιακή τάση) τις επόμενες δεκαετίες και σε εκτιμήσεις η οποίες προέρχονται σύμφωνα με τον ένα ή άλλο δείκτη ενώ η ουσία βρίσκεται κάπου ενδιάμεσα.

Γ. Πρόσφατα, μία τρίτη τάση άρχισε διαφαίνεται και να παρεμβάλεται ανάμεσα στις δυο προαναφερθέντες. Τα δημογραφικά μεγέθη εξετάζονται σε συνάρτηση με τις υφιστάμενες ανισότητες, δηλαδή μέσα από τις συνθήκες που διαγράφονται σε ένα συγκεκριμμένο πλαίσιο αναφοράς. Υποστηρίζεται ότι οι κατά φύλο, ηλικία, απασχόληση, εισόδημα κ.ά., διακρίσεις πρέπει να σχετίζονται κύρια με την αγορά εργασίας[271]. Οι συνθήκες που επικρατούν στην αγορά αυτή ενθαρρύνουν ή αποθαρρύνουν την ένταξη ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων με αποτέλεσμα την "επιστροφή" και πλήρη περιθωριοποίηση ή την αποκόληση από παραδοσιακούς ρόλους (π.χ. μητέρα, νοικοκυρά).

Η κατάτμηση της αγοράς εργασίας σε ένσ πρωτεύοντα και ένα δευτερεύοντα τομέα έχει ένα διττό ρόλο στην θεωρία αυτή:
(α) Η απασχόληση σε μία από τις δυο υποαγορές υπόκειται και δημογραφική διάκριση (φύλο, ηλικία, φυλή κ.ο.κ.) κατά προέκταση θα λέγαμε ότι διχοτομούν την αναπαραγωγική συμπεριφορά. Δηλαδή σχεδόν πάντα οι λιγότερο συνδεδεμένες με την αγορά εργασίας[272] γυναίκες (και άνδρες) έχουν περισσότερα παιδιά, οι "μαύροι" (στις Η.Π.Α.) έχουν περισσότερα παιδιά από τους λευκούς κ.λπ. Δεν είναι με άλλα λόγια ουτοπία να υποθέσουμε ότι η γονιμότητα αυτή καθεαυτού αποτελεί συνθήκη διάκρισης σε βάρος κυρίως των γυναικών όχι απλά στην αγορά εργασίας αλλά και αλλού. Ωστόσο, η μετάβαση

---

[271] Η τάση αυτή που ολοκληρώνεται στην εργασία αυτή προέκυψε από δυο εργασίες οι οποίες παρουσιάστηκαν στο Δημογραφικό Συνέδριο (1992). Η μια αφορά τα "Δημογραφικά Χαρακτηριστικά της Αγοράς Εργασίας" (Γ. Σακέλλης) και η άλλη εξετάζει την διανομή του εισοδήματος σε συνάρτηση με την ομάδα των ηλικιωμένων (Δ. Μπαλούρδος και Μ. Τζωρτοπούλου).
[272] Δηλαδή αυτοί που απασχολούνται στη δευτερεύουσα αγορά.

των γυναικών από την μια αγορά στην άλλη[273] δεν "προεξοφλεί" πτώση της γονιμότητας, διότι πρέπει να λαμβάνεται υπόψη το παρακάτω σημείο.
(β) Οι "background" μεταβλητές ερμηνεύουν "ανωμαλίες" οι οποίες σχετίζονται με την ένταξη στην αγορά εργασίας σε σύζευξη ή εντελώς αυτόνομα με την αναπαραγωγική συμπεριφορά (Easterlin 1978, 1980, 1988). Δηλαδή μπορεί το ζευγάρι να αποκτήσει πολλά παιδιά γιατί "είχε έλλειψη" από αδέλφια στο γονικό σπίτι και κάτι τέτοιο δεν επιθυμεί για τα δικά του παιδιά. Βέβαια το οικονομικό κλίμα αποτελεί συνθήκη για την πραγματοποίηση των στόχων αυτών, καθώς επίσης και το κοινωνικό επίπεδο σε σχέση με αυτό των γονιών.

Η σύζευξη της κατατμημένης αγοράς εργασίας με την υπόθεση του R. Easterlin, ερμηνεύει όχι απλά προβληματισμούς γύρω από την απασχόληση αλλά και επιλογές και πρακτικές αναπαραγωγικής συμπεριφοράς οι οποίες μέχρι πρόσφατα ήταν ανερμήνευτες. Αφ' ενός εξετάζεται η (ενδογενεακή) γονιμότητα, μέσω στιγμιαίων συγχρονικών ή απόλυτων δεικτών σε συνάρτηση με το οικονομικό επίπεδο όπως αυτό προσδιορίζεται από τη σχέση απασχόλησης- εισοδήματος. Αφ' ετέρου ταυτόχρονα εξετάζεται η διαγενεακή γονιμότητα προσθέτοντας στην παραπάνω σχέση την συνεξέταση των "background" μεταβλητών. Με τον τρόπο αυτό η ανάλυση έχει μία κάθετη (εγκάρσια) διάσταση και μία οριζόντια (διαγενεακή) τοποθετημένη πάνω σε ένα θεωρητικό υπόβαθρο.

Η διατύπωση αυτή είναι βασισμένη στις αρχές της κοινωνικής δημογραφίας όπως (βλέπε και σελίδα 95):
1. Ο πληθυσμός δεν είναι ένας ανεξάρτητος φυσικός παράγοντας στη διαδικασία της ανάπτυξης, αλλά μεταβάλλεται σε συνακολουθία με τις κοινωνικές μεταβολές.
2. Η αναπαραγωγική συμπεριφορά αντιδρά ή μεταβάλλεται υπό την επίδραση αντίξοων φυσικών και κοινωνικών καταστάσεων.
3. Η γονιμότητα τίθεται υπό έλεγχο όταν οι κοινωνικές αξίες τροποποιούνται και μετασχηματίζονται.
Ουσιαστικά οι τρείς αυτές αρχές αποτελούν το θεωρητικό πλέγμα του κλάδου της δημογραφίας και υποκρύπτουν μία δυναμική η οποία είναι αρκετά δυσκολοκατανόητη. Η μεν πρώτη, πηγάζει από την Μαλθουσιανή θεωρία που υποστηρίζει τη γονιμότητα σε ευνοϊκές οικονομικές συγκυρίες και συνιστά εγκράτεια σε μη ευνοϊκές για να υπάρχει επάρκεια πόρων οι οποίοι αυξάνουν αριθμητικά ενώ ο πληθυσμός γεωμετρικά. Η δεύτερη αρχή αφορά τη δημογραφική μετάβαση και τονίζει την πτωτική πορεία της γονιμότητας- θνησιμότητας ή την μετάβαση από τον αγροτικό τρόπο παραγωγής- αναπαραγωγής στον αστεακό- βιομηχανικό, άρα και οικονομικά καλύτερο. Η τρίτη αρχή αφορά νεοκλασικές και μη ερμηνείες της γονιμότητας. Πρόκειται για τη γονιμότητα σε χώρες όπου η επίδραση κοινωνικών κανόνων και αξιών έχει μηδενιστεί, ενώ η αντισύλληψη έχει διαδωθεί σε ευρεία κλίμακα και χρησιμοποιείται αποτελεσματικά. Ο ορθολογισμός, η

---

[273] Που πρακτικά είναι δύσκολη, αλλά εδώ έχει την έννοια της σύγκρισης.

επιδίωξη κοινωνικής επαγγελματικής καταξίωσης, η σύγκριση με τον αριθμό παιδιών στη γονική οικογένεια και η απολαβή εισοδήματος από δυο ή περισσότερα μέλη της οικογένειας τίθονται ως πρωταρχικοί στόχοι, μεταξύ άλλων, οι οποίοι δρούν ανασταλτικά στις γεννήσεις.

Η θέση μας είναι ότι επίτευξη των στόχων αυτών πηγάζει μέσα από την αγορά εργασίας η οποία είναι κατατμημένη. Γυναίκες με πολλά παιδιά είναι "προσανατολισμένες" σε δευτερεύουσες απασχολήσεις, ενώ αυτό συμβαδίζει με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, χαμηλή επαγγελματική εμπειρία και χαμηλό (μέσο) οικογενειακό εισόδημα.

"Καλή" εξέλιξη του πληθυσμού στην συγκεκριμμένη περίπτωση είναι αυτή η οποία θα εξισορροπεί τις οικονομικές ανισότητες κατά φύλο, ηλικία, περιφέρεια κ.ο.κ. Κάτω από το πρίσμα αυτό η απρόσκοπη και ανέμενη επιμήκυνση της μέσης διάρκειας ζωής και της γήρανσης παράλληλα με την υπογεννητικότητα προκαλεί οικονομικές δυσχέρειες στις μέχρι πρότινος διαμορφωμένες τάσεις, χρειάζονται περισσότερες εισφορές για την συντήρηση τους και προκαλείται διεύρυνση της οικονομικής ανισότητας, ιδιαίτερα σε εποχές κρίσης και αβεβαιότητας. Το πρόβλημα δεν μπορεί να λυθεί με απότομη μείωση του όγκου τους αλλά με προοδευτικές προοπτικές-πολιτικές. Διότι μπορούμε να πούμε ότι τα παιδιά μειώθηκαν λόγω αύξησης του κόστους τους και με αυτό να ενοείται ότι γεννήθηκαν λιγότερα από πρίν αλλά συνολικά η συντήρηση τους δεν μειώθηκε, οι δε ηλικιωμένοι περιορίζονται μόνο αν ο όγκος τους στην πληθυσμιακή πυραμίδα μειωθεί με αύξηση των άλλων ομάδων ξεκινώντας από τη βάση. Εκτός αυτού η γονιμότητα περνά μέσα από το εργατικό δυναμικό "πληρώνοντας" την μη προβλεπόμενη καθώς και της δικής της γενεάς αύξηση της διάρκειας ζωής και ως εκ τούτου είναι περισσότερο επιθυμητή.

Συνοψίζοντας, αναφέρουμε ότι στη διαμάχη για το πώς θα διαμορφωθεί η πληθυσμιακή πυραμίδα τις επόμενες δεκαετίες στις δύο ακραίες προοπτικές[274], παρεμβάλουμε μία τρίτη περισσότερο ισόρροπη[275] και ρεαλιστική, κατά τη γνώμη μας. Η θέση αυτή βασίζεται στις διακυμάνσεις που εμφανίζει η γονιμότητα, ως αντισταθμιστικός παράγοντας της γήρανσης, υπό την επίδραση ενός σημαντικού αριθμού παραγόντων και καταστάσεων τα οποία δεν είναι ανεξάρτητα από τα δομικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας.

---

[274] Διόγκωσης του ανώτατου άκρου της, λόγω γήρανσης ή κανονικής βάσης λόγω μη ύπαρξης υπογεννητικότητας.

[275] Δίχως ταυτόχρονη υπογεννητικότητα και γήρανση σε χρονικά "καταστροφική" έκταση ή πρόβλημα στο ένα μόνο άκρο της.

Διάγραμμα 27. Ειδικοί καθ' ηλικία Συντελεστές Ολικής Γονιμότητας (5fx): 1933-1937/1956-1985.

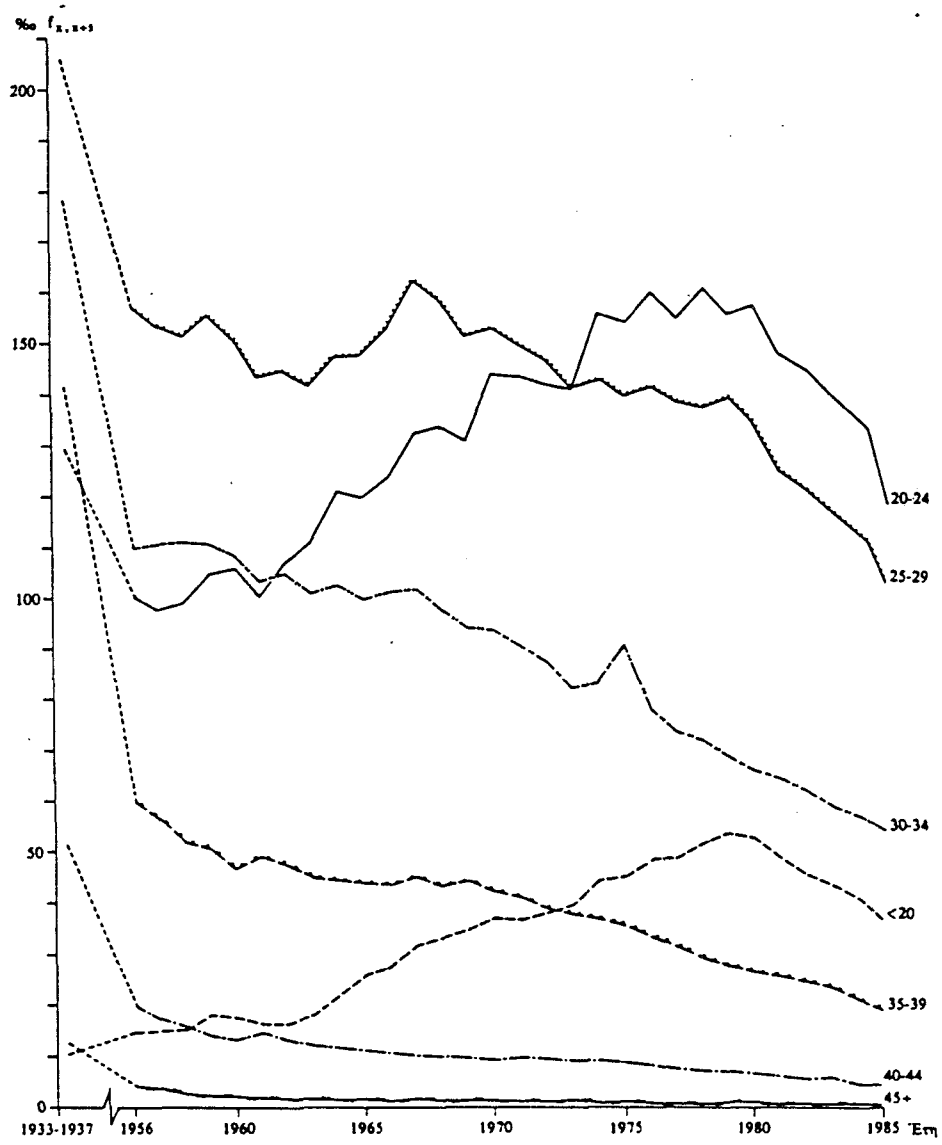

Πηγή: Κοτζαμάνης 1988.

Διάγραμμα 28. Μεταβολές στους Ειδικούς καθ' ηλικία Συντελεστές Γονιμότητας (5fx) στην Μεταπολεμική Περίοδο σε Σχέση με την Περίοδο 1933-1937.

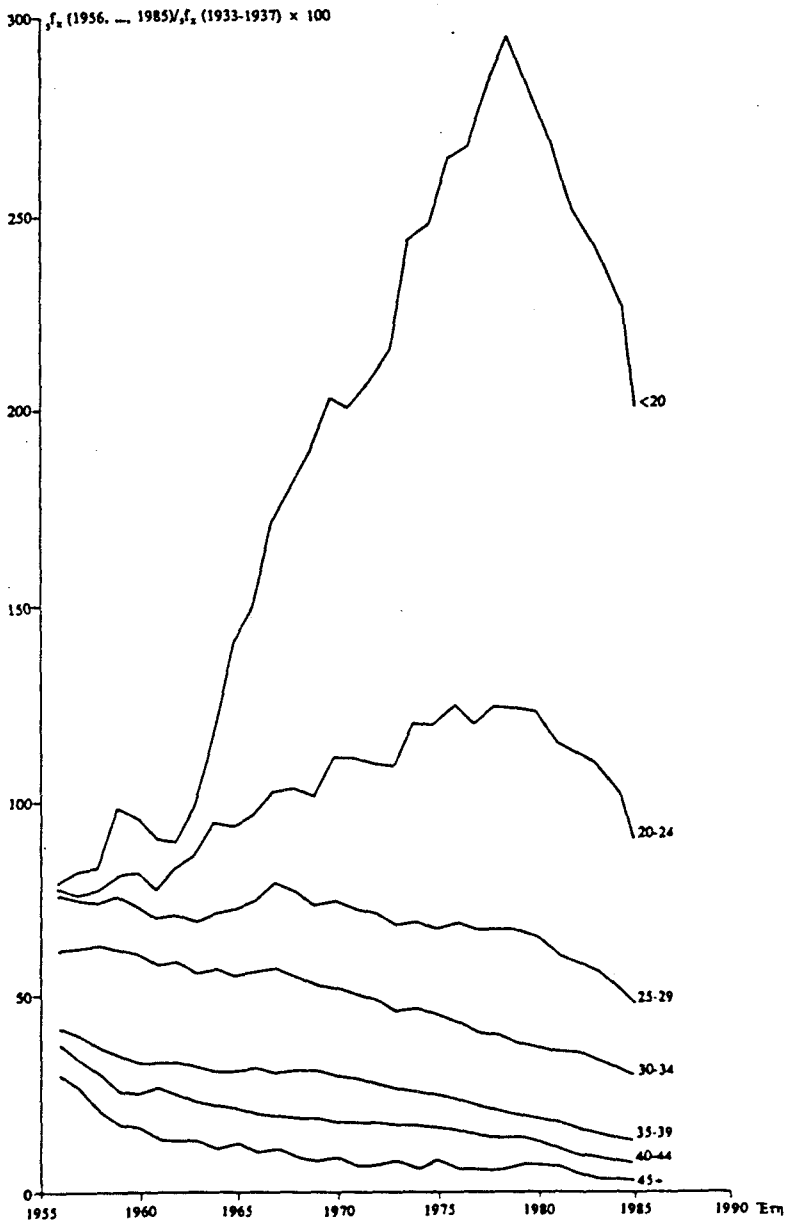

Πηγή: Κοτζαμάνης 1988.

Διάγραμμα 29. Μεταβολές στους Ειδικούς καθ' ηλικία Συντελεστές Γονιμότητας (5fx) την Περίοδο σε 1960-1985 σε Σχέση με την Μεταπολεμική Περίοδο (1956-1959)

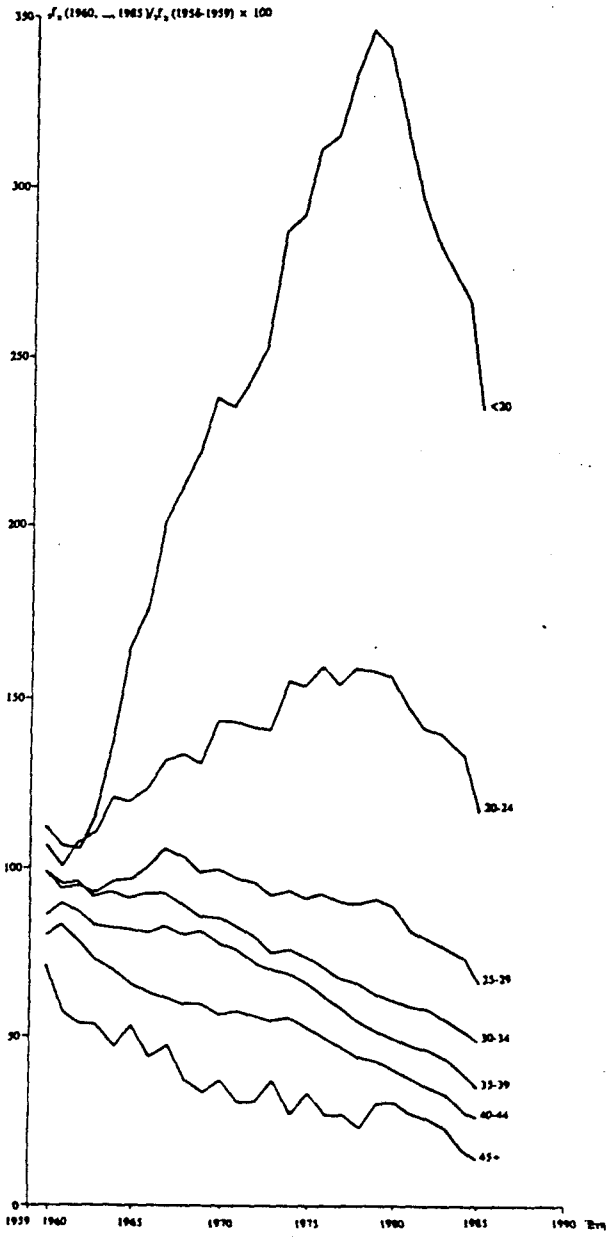

Πηγή: Κοτζαμάνης 1988.

Διάγραμμα 30. Διαγενεακή και Εγκάρσια Γονιμότητα. Ολική Γονιμότητα των Γενεών 1932-1962 (Df) και Στιγμιαία Γονιμότητα (ISF).

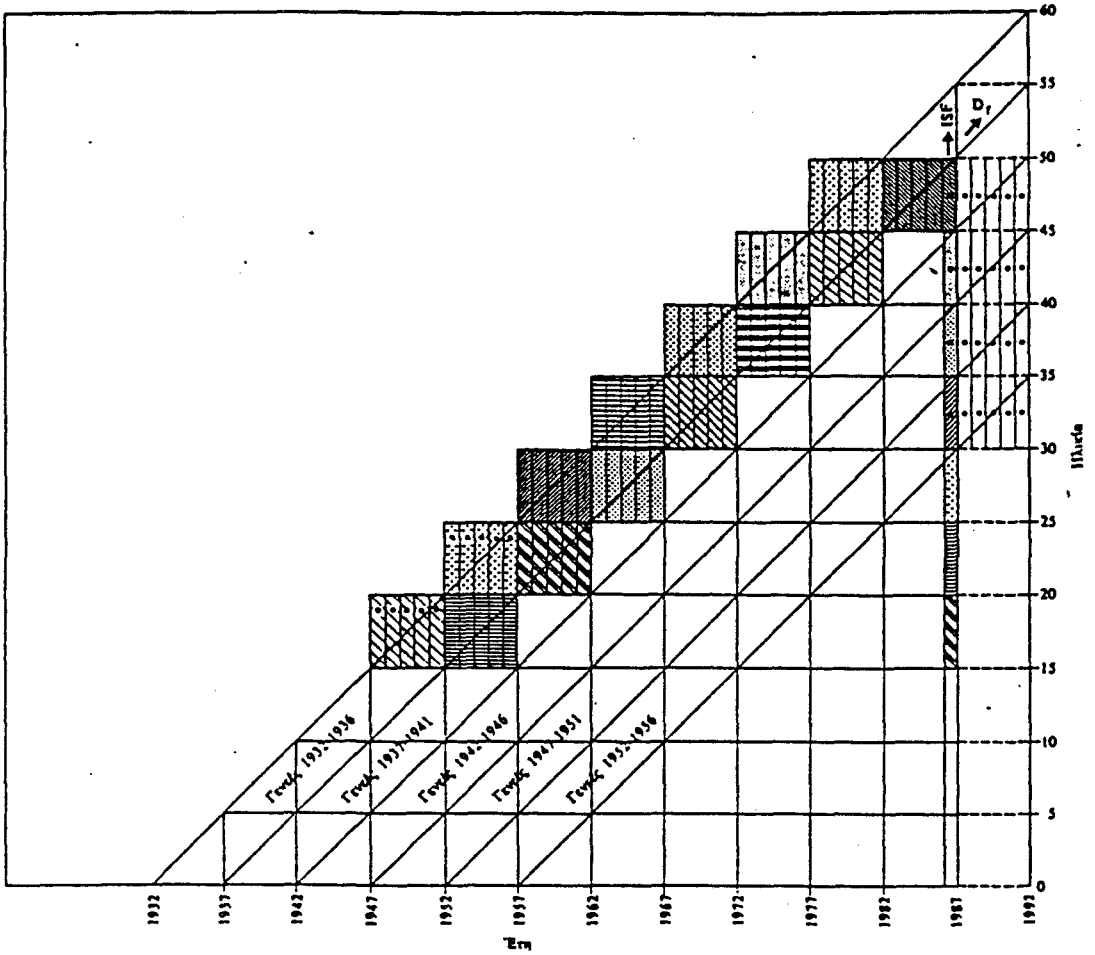

Γενεές	Μέση Ηλικία στην Τεκνογονία	Ολική γονιμότητα
1932-1936	28.5	2.022
1937-1941	28.0	1.994
1942-1946	27.5	1.965
1947-1951	26.5	1.945
1952-1956	26.0* εκτίμηση	1.900*
1957-1962	25.5*	1.850*

Πηγή: Κοτζαμάνης 1988· Begeot, Franco και Κοτζαμάνης 1992.

15. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η έρευνα για τον "Προσδιορισμό των Κοινωνικών Δεικτών και των Ορίων Φτώχειας", διενεργήθηκε στην Ελλάδα το έτος 1988. Από τη δεκαετία του 1970 και τις αρχές του 1980, σε πολλές χώρες της Ε.Ο.Κ. διενεργούνται έρευνες για την μέτρηση αφ' ενός των ορίων φτώχειας αφ' ετέρου την ένταση και έκταση του φαινομένου. Τα πορίσματα των μελετών αυτών που είχαν τον γενικό τίτλο "Αιτίες της Φτώχειας στις Χώρες της Ε.Ο.Κ", που δημοσιεύτηκαν το έτος 1974 βοήθησαν στην ορθολογική χάραξη κοινωνικής πολιτικής σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Το έτος 1981, καταρτίζεται το πρώτο ενιαίο Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για την καταπολέμηση της φτώχειας, που διερευνά κύρια τις κοινωνικές ανάγκες των χωρών μελών της κοινότητας, ενώ το δεύτερο πρόγραμμα καταπολέμησης της φτώχειας ξεκίνησε το 1985. Στην αρχή συμμετείχαν οι χώρες Ολλανδία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Ιρλανδία, και Λορραίνη, οι οποίες μεταξύ άλλων έθεσαν στόχο την εξέλιξη και χρησιμοποίηση κοινής μεθοδολογίας για την διεκόλυνση συγκρίσεων σε θέματα εννοιολογικά, μεθοδολογικά, δεδομένων και συμπερασμάτων. Δύο σύνθετοι δείκτες προτάθηκαν για την επίτευξη του σκοπού αυτού: (α) Η διανομή του εισοδήματος και η διανομή των κοινωνικών παροχών και (β) Τα μέσα συντήρησης και η πληρότητα του συστήματος της κοινωνικής ασφάλισης. Οι δείκτες αυτοί θεωρήθηκαν ως επαρκείς για τον προσδιορισμό της διανομής του εισοδήματος, την μέτρηση της φτώχειας, το προσδιορισμό διάφορων χαρακτηριστικών των φτωχών καθώς και να εκτιμήσουν την αποτελεσματικότητα του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Η Ελλάδα μαζί με την Ισπανία ενσωματώθηκαν στο πρόγραμμα αυτό μόλις το έτος 1987. Η μεθοδολογία καθώς και ορισμένοι χαρακτηριστικοί δείκτες από την έρευνα αυτή παρουσιάζονται στα κεφάλαια που ακολουθούν.

15.1. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η συλλογή δεδομένων, έγινε με βάση γραπτό ερωτηματολόγιο το οποίο συντάχτηκε από τα μέλη της ερευνητικής ομάδας[276] και με βάση οδηγίες της Ε.Ο.Κ.[277]. Το αρχικό βήμα που κρίθηκε αναγκαίο να γίνει, ήταν η δημιουργία κάποιου δοκιμαστικού ερωτηματολόγιου και η επιλογή και εκπαίδευση ενός αριθμού έμπειρων συνεντευκτών οι οποίοι θα δούλευαν το δοκιμαστικό αυτό και θα παρείχαν ενδείξεις για την λειτουργικότητά του. Συνολικά συμμετείχαν πενήντα συνεντευκτές για την έρευνα πιλότο (πρόερευνα), η οποία έγινε μόνο στην Περιοχή της Πρωτεύουσας (Π.Π.). Ύστερα από μία περίοδο εκπαίδευσης, καθένας ήταν υποχρεωμένος να πραγματοποιήσει τουλάχιστον δυο δοκιμαστικά ερωτηματολόγια σε προκαθορισμένα και

---

[276] Χ. Καππή, Α. Κωστάκη, Δ. Μπαλούρδος, Χ. Παπαθεοδώρου, Ο. Παπαλιού, Γ. Υφαντόπουλος [επιστημονικός υπεύθυνος] και Ε. Φαγαδάκη.

[277] Η δομή του ερωτηματολογίου περιγράφεται παρακάτω ενώ στο παράρτημα Α επισυνάπτεται ένα πλήρες φωτοαντίγραφο.

τυχαία επιλεγμένα νοικοκυριά και να κάνει αναφορά σχετικά με τον τύπο των προβλημάτων και τις δυσκολίες που παρατηρεί κατά την διάρκεια της συνέντευξης. Σε κοινή συνάντηση, όλοι οι συνεντευκτές παρουσίασαν τις απόψεις τους οι οποίες βοήθησαν την προσαρμογή του ερωτηματολογίου στην ελληνική πραγματικότητα. Με νέο τροποποιημένο ερωτηματολόγιο πραγματοποιήθηκε η δεύτερη έρευνα πιλότος, σε ένα νέο δείγμα από πενήντα νοικοκυριά της Π.Π. και άλλα πενήντα από την επαρχία. Τα αποτελέσματα της "πιλότου" αυτού ήταν ενδεικτικά και καθοριστικά για τη διαμόρφωση του τελικού ερωτηματολογίου.

Οι συνεντευκτές που είχαν επιτυχή αποτελέσματα συμμετείχαν και στην επόμενη φάση που ήταν η κυρίως έρευνα πεδίου. Οκτώ ομάδες διαμορφώθηκαν τελικά με έναν επόπτη η κάθε μία και τέσσερεις συνεντευκτές. Δύο από τις ομάδες αυτές έμειναν στην Αθήνα ενώ οι υπόλοιπες στην υπόλοιπη χώρα.

Οι κυρίως εργασίες στην έρευνα πεδίου, άρχισαν με την καταγραφή των νοικοκυριών στις επιλεγμένες μονάδες επιφάνειας. Οι επιφάνειες αυτές εντοπίστηκαν πάνω σε χάρτες της Ε.Σ.Υ.Ε. και με την επιτόπου επίσκεψη των συνεντευκτών άρχιζε η διαδικασία καταγραφής τους, σύμφωνα με οδηγίες που είχαν δωθεί στην διάρκεια της εκπαίδευσης.

Η έρευνα πεδίου ξεκίνησε ταυτόχρονα στην Π.Π. και στην υπόλοιπη χώρα τον Ιούνιο του 1988, με βάση καθορισμένο χρονοδιάγραμμα για κάθε περιοχή. Σε περίπτωση αλλαγών οι επόπτες ήταν υποχρεωμένοι να τις ανακοινώσουν και να τις πραγματοποιήσουν σε συνεργασία με την ερευνητική ομάδα. Η συνεργασία με τα νοικοκυριά ήταν διαφορετική από περιοχή σε περιοχή και αυτό δυσκόλεψε την όλη διαδιακασία. Στις μεγάλες πόλεις η δυσκολία συμμετοχής ενός νοικοκυριού ήταν σαφώς πιο δύσκολη από την αντίστοιχη των αγροτικών περιοχών.

Ο έλεγχος για την ποιότητα του οργάνου μέτρησης (ερωτηματολογίου) κατευθύνθηκε (α) πρός την παρανόηση ερωτήσεων και (β) πρός τις τυχόν παραλήψεις. Με βάση τους άξονες αυτούς ένας πρώτος έλεγχος γινόταν από τον επόπτη, ο οποίος ήταν ο συνδετικός κρίκος μεταξύ συνεντευκτών και ερευνητικής ομάδας. Σε περίπτωση μη ανταποκρισημότητας ο ίδιος ο επόπτης επικοινωνούσε ή επισκεπτόταν το νοικοκυριό με σκοπό την οικιοθελή και καλόπιστη συμμετοχή του. Όταν προέκυπταν συστηματικά σφάλματα ο συνεντευκτής υποχρεωνόταν επαναεπίσκεψη στο ίδιο το νοικοκυριό για την βελτίωση τους. Ένας δεύτερος έλεγχος γινόταν από τα ίδια τα μέλη της ερευνητικής ομάδας, τα οποία περιόδευαν στους τόπους της έρευνας για τον άριστο συντονισμό της.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δώθηκε στα δεδομένα του εισοδήματος. Εκτός από τη ζήτηση του εκκαθαριστικού σημειώματος της εφορίας και τις απαντήσεις που είχαν ήδη δωθεί, σε τόνο εμπιστευτικό, οι συνεντευκτές έντειναν την προσοχή τους σε συμπληρωματική πληροφόρηση. Σε περίπτωση, για παράδειγμα που το νοικοκυριό ήταν πολυμελές και ο συνεντευκτής έκρινε ότι το εισόδημα που είχε δηλώσει ήταν χαμηλό, η ερώτηση ήταν του τύπου: "Με τόσα άτομα πώς τα βγάζετε πέρα; Μήπως έχετε ξεχάσει να δηλώσεται κάτι, διότι το θεωρώ αδύνατο να περνάτε καλά με τόσα χρήματα;" Παρόμοια αν υπήρχαν π.χ. περισσότερο από ένα αυτοκίνητα και το δηλωθέν εισόδημα ήταν χαμηλό, ο/η συνεντευκτής έκανε ερωτήσεις για τον τρόπο απόκτησης και συντήρησης τους. Με την διαδικασία αυτή, τα

στοιχεία που συλλέχθηκαν για το εισόδημα, πιστεύουμε ότι είναι πιο αξιόπιστα από αυτά που έχουν συλλεχθεί από άλλες μελέτες στην Ελλάδα.

Με την σημπλήρωση των ερωτηματολογίων άρχισε η κωδικογράφηση μετά το πέρας της οποίας ακολούθησε η διάτρηση και η μηχανογραφική επεξεργασία των δεδομένων.

15.2. ΕΠΙΛΟΓΗ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

Ο σχεδιασμός του δείγματος της έρευνας βασίστηκε σε τρείς αρχές:

α) Η συνολική διασπορά των περιπτώσεων να ήταν ικανοποιητική για την επισφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων και όχι με κάποιο ιδιαίτερα αυξημένο κόστος, έτσι ώστε να εξοικονομηθεί χρόνος με δεδομένο τον χρονικό περιορισμό που είχε επιβληθεί από την Ε.Ο.Κ.

β) Την εξασφάλιση ικανοποιητικής στρωματοποίησης και ταξινόμησης του Ελληνικού πληθυσμού.

γ) Την άμεση συνεργασία με την Ε.Σ.Υ.Ε., η οποία μας παραχώρησε τους κατάλληλους καταλόγους και χαρτογραφικό υλικό από την απογραφή του 1981.

Το δειγματοληπτικό πλαίσιο, δηλαδή μία αριθμημένη κατάταξη των μονάδων ενός πλήθους (νοικοκυριών) με ορισμένα στοιχεία αναγνώρησης για κάθε μονάδα, προέρχεται από την καταγραφή των 2.953.252 νοικοκυριών, ενώ φυσικά μονάδα δειγματοληψίας αποτέλεσε το νοικοκυριό. Τα κριτήρια ταξινόμησης είναι:

α) Η περιφερειακή-διοικητική διαίρεση της χώρας (πίνακες 50-51).

β) Η κατάταξη κάθε Δήμου ή Κοινότητας σε αστικές, ημιαστικές ή αγροτικές περιοχές εφ' όσον ο πληθυσμός της υποδιαίρεσης αυτής ήταν άνω των 10.000, απο 2.000-10.000 ή κάτω των 2.000 κατοίκων.

Τα πλαίσια που χρησιμοποιήθηκαν είναι: χαρτογραφικό υλικό (σκαριφήματα) στα οποία η έκταση του κάθε οικισμού απεικονίζεται σε αριθμημένα οικοδομικά τετράγωνα και πληθυσμιακοί κατάλογοι οι οποίοι δίνουν τον αριθμό νοικοκυριών κατά οικοδομικό τετράγωνο σύμφωνα με την περίοδο της τελευταίας απογραφής. Με τον τρόπο αυτό η τυχαία επιλογή έγινε με βάση τους καταλόγους, η δε επιτόπια αναγνώρηση της επιφάνειας έγινε πρώτα απο τους χάρτες. Οι περιοχές (οικοδομικά τετράγωνα) επιλέχθηκαν με συστηματικό τρόπο και με πιθανότητες αναλογίας μεγέθους (P.P.S) με βάση τον αριθμό των νοικοκυριών της τελευταίας απογραφής.

Σύμφωνα με την ταξινόμηση αυτή και επειδή οι Π.Π. και η Θεσσαλονίκη σχημάτισαν δύο ξεχωριστά στρώματα, πήραμε (15χ3) συνολικά 45 στρώματα (υποπληθυσμούς): Nij: i=1, 2, ..., 15 και j=1, 2, 3. Το δειγματοληπτικό κλάσμα ορίστηκε ως 0.001 (1:1000 ή 1%.), το οποίο πιστεύοταν ότι ήταν αντιπροσωπευτικό για τους αντικειμενικούς σκοπούς της έρευνας και θα έδινε αξιόπιστα αποτελέσματα. Επειδή η στρωματοποίηση ήταν αναλογική, το δείγμα (n) ήταν αυτοσταθμιζόμενο, δηλαδή:

$$Nij/N = n_{ij}/n \quad \text{και} \quad n_{ij} = N_{ij}/1000 \qquad (78)$$

Από κάθε μονάδα επιφάνειας επιλέχθηκαν τυχαία και συστηματικά πέντε νοικοκυριά, ενώ το δείγμα μπορεί να θεωρηθεί ότι συντίθεται από δύο ισοδύναμα και ανεξάρτητα υποδείγματα με $nh_i=n_h/2$

(h= κωδικός στρώματος) μονάδες επιφανείας το καθένα (i=1, 2 = =τάξη του υποδείγματος). Συγκρίνοντας τα δεδομένα της απογραφής με τους καταλόγους της επιτόπιας καταγραφής μπορούσε κανείς να διαπιστώσει την αύξηση ή μείωση των νοικοκυριών και να προσαρμώσει κατάλληλα το μέγεθος που τελικά θα επιλεγόταν. Η στοιχειοληψία ολοκληρώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1988.

Ο προσδιορισμός του τελικού μεγέθους του δείγματος, επηρεάστηκε από τους εξής παράγοντες.

α) Από το 1981 και μετά, η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη και άλλες μεγάλες πόλεις είχαν έντονη οικοδομική δραστηριότητα, με αποτέλεσμα οι χάρτες και οι κατάλογοι να εμφανίζουν σημαντικές αποκλίσεις.

β) Ένα χαμηλό επίπεδο εσωτερικής πληθυσμιακής μετακίνησης είχε προκύψει.

γ) Διαπιστώθηκε μία δυνατή τάση στα νεαρά ζευγάρια να διασπούν τις παραδοσιακές εκτεταμένες οικογένειες και να δημιουργούν νέες και αυτόνομες.

ε) Η πολιννόστηση σε ορισμένες περιοχές ήταν ιδιαίτερα έντονη.

ζ) Η ανανέωση των γενεών στην Ελλάδα έφτασε σε πολύ χαμηλά επίπεδα μεταξύ της απογραφής του 1981 και την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας.

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις το τελικό μέγεθος του δείγματος (η) ανήλθε σε η = 3112 νοικοκυριά (Πίνακας 51). Παρατηρείται δηλαδή μία συγκρατημένη πληθυσμιακή αύξηση της τάξης του 5.4%. Το γεγονός ότι με την απογραφή του 1991, η αύξηση μέσα στην δεκαετία ήταν μόνο 5.29%, δικαιώνει με μεγάλη ακρίβεια μπορούμε να πούμε τα αποτελέσματα της καταγραφής.

Τα νοικοκυριά που συνεργάστηκαν επιτυχώς ανήλθαν σε ποσοστό 95.6%, που είναι αρκετά υψηλό αλλά όχι ασυνήθιστο για τα ελληνικά δεδομένα. Ούτε άλλωστε προέκυψε διαφοροποίηση της μη αναποκρισημότητας, λόγω των πολλαπλών επαφών ή επισκέψεων, όπου κρινόταν αναγκαίο. Τα αποτελέσματα από την δειγματοληψία είναι:

1. Επιλεχθέντα νοικοκυριά σύμφωνα με την απογραφή του 1981:
   η = 2952
2. Επιλεχθέντα νοικοκυριά σύμφωνα με την καταγραφή του 1988:
   η = 3112
3. Έγγυρες συνεντεύξεις: 2980
4. Μη ανταποκρισιμότητα : 104
5. Απουσίες: 25
6. Λάθη καταγραφής: 3
7. Ποσοστό συμμετοχής (R) $= 1 - \frac{104 + 25 + 3}{2980} \cdot 100 =$
   $= 1 - \frac{132}{2980} \cdot 100 = 95.6\%$
8. Ποσοστιαία αύξηση πληθυσμού
   στο διάστημα 1981-1988 = 5.4%
9. Ποσοστιαία πραγματική αύξηση
   του πληθυσμού με βάση τις
   απογραφές 1981 και 1991 = 5.29%

Το αρχικό μέγεθος του δείγματος βάση της απογραφής του 1981 και το τελικό που προέκυψε από την καταγραφή κατά Υ.Π.Α., αναφέρονται στους Πίνακες 51 και 52.

Πίνακας 51. Επιλογή των Νοικοκυριών του Δείγματος Σύμφωνα με την Απογραφή του 1981.

Υ.Π.Α.	Περιοχές Αγροτικές	Ημιαστικές	Αστικές	Σύνολο
1. Α. Μακεδονία Θράκη	77	26	65	168
2α. Κ. Μακεδονία (Εκτός Θεσσαλονίκης)	130	61	60	251
2β. Θεσσαλονίκη	–	–	229	229
3. Δ. Μακεδονία	44	11	24	79
4. Ήπειρος	60	8	24	92
5. Θεσσαλία	82	28	87	197
6. Ιόνιοι Νήσοι	36	8	12	56
7. Δ. Ελλάδα	78	21	78	177
8. Στ. Ελλάδα	76	42	35	153
9. Πελοπόνησος	102	28	38	168
10. Β. Αιγαίο	39	12	18	69
11. Ν. Αιγαίο	32	14	24	70
12. Κρήτη	82	17	56	155
13α. Αττικής (Εκτός Π.Π.)	17	40	39	96
13β. Ευρύτερη Π.Π.	–	–	992	992
Σύνολο	855	316	1781	2952

Πίνακας 52. Επιλογή των Νοικοκυριών του Δείγματος Σύμφωνα με την Καταγραφή της Έρευνας 1988.

Υ.Π.Α.	Περιοχές Αγροτικές	Ημιαστικές	Αστικές	Σύνολο
	Αριθμός Νοικοκυριών			
1. Α. Μακεδονία Θράκη	79	30	66	175
2α. Κ. Μακεδονία (Εκτός Θεσσαλονίκης)	133	59	24	216
2β. Θεσσαλονίκη	–	–	258	258
3. Δ. Μακεδονία	38	10	22	70
4. Ήπειρος	65	10	23	98
5. Θεσσαλία	78	25	101	204
6. Ιόνιοι Νήσοι	37	09	10	56
7. Δ. Ελλάδα	72	16	68	156
8. Στ. Ελλάδα	79	38	28	145
9. Πελοπόνησος	86	23	40	149
10. Β. Αιγαίο	31	11	21	63
11. Ν. Αιγαίο	45	10	23	78
12. Κρήτη	83	27	73	183
13α. Αττικής (Εκτός Π.Π.)	20	29	49	98
13β. Ευρύτερη Π.Π.	–	–	1163	1163
Σύνολο	846	297	1969	3112

15.3. ΠΟΙΟΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ: ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ ΤΟΥ ΔΕΙΓΜΑΤΟΣ

Η αξιοπιστία των δεδομένων του δείγματος γίνεται με σύγκριση δεδομένων που έχουν προέλθει από άλλα περισσότερο "σίγουρα και επίσημα" δεδομένα. Στην συγκεκριμμένη περίπτωση η εκτίμηση της αξιοπιστίας του δείγματος γίνεται με κριτήριο την κατανομή των νοικοκυριών κατά φύλο, ηλικία, μέγεθος νοικοκυριού, εισόδημα και μεταβιβαστικές πληρωμές. Ο λόγος αυτής της επιλογής δεν είναι τυχαίος αλλά βασίζεται στους αντικειμενικούς σκοπούς της έρευνας. Δηλαδή έχουν επιλεχθεί δημογραφικές και οικονομικές μεταβλητές πάνω στις οποίες θα στηριχθεί η μετέπειτα ανάλυση. Είναι λοιπόν λογικό τα οποιαδήποτε αποτελέσματα που θα προκύψουν να μην αποδωθούν σε ευμενείς συμπτώσεις, τύχη ή άλλους παράγοντες δυσπιστίας. Εξάλλου όταν ορίσουμε το εισόδημα θα προκύψει η ποσοστιαία αναλογία κατά πηγή προέλευσης και θα έχουμε άλλον ένα δείκτη αξιπιστίας για την μεταβλητή αυτή, εφ' όσον φυσικά προσεγγίζει την πραγματική κατανομή γιο το σύνολο της χώρας.

Οι συγκρίσεις που συνήθως γίνονται για το εισόδημα βασίζονται στους Εθνικούς Λογαριασμούς, οι οποίοι έχουν ένα σταθερό εννοιολογικό πλαίσιο το οποίο διατηρείται κατά κανόνα διαχρονικά αμετάβλητο ή χωρίς σημαντικές τροποποιήσεις. Πρόκειται όμως για το ύψος (μέσο ή συνολικό εισόδημα) και όχι τη διανομή του εισοδήματος. Συνήθως οι δειγματοληπτικές έρευνες, λόγω κακής μνήμης, σφάλματα επιλογής, μη ανταποκρισιμότητας, απόκρυψης, δυσπιστίας ή συνήθειας κ.ά., υποεκτιμούν το πραγματικό μέγεθος του εισοδήματος το οποίο υπολοίπονται του μεγέθους που προσεγγίζουν οι Εθνικοί Λογαριασμοί για τους οποίους καταλογίζονται σφάλματα για μη συμμετοχή του εισοδήματος από δευτερεύουσα απασχόληση αν και δεν υπάρχει κάποια υπόνοια συνολικής σημαντικής υπερεκτίμησης.

Από τον Πίνακα 53, φαίνεται ότι στην Ελλάδα το μεγαλύτερο μέρος από τις μεταβιβαστικές πληρωμές αποτελείται από συντάξεις. Ωστόσο τα αποτελέσματα θα πρέπει να ερμηνευθούν με προσοχή διότι τα περισσότερα προγράμματα κοινωνικής μέριμνας δεν είναι γνωστά για τον περισσότερο κόσμο και έχουμε δηλαδή σημαντική υποεκτίμηση στο δείγμα μας. Αυτό γίνεται εμφανές με σύγκριση μεταξύ των συντάξεων από τα δεδομένα των Κοινωνικών Προϋπολογισμών με τα αντίστοιχα του δείγματος τα οποία καλύπτουν μόνο το 71%, ενώ οι υπόλοιπες περιπτώσεις δεν είναι καθόλου ικανοποιητικές.

Η σύγκριση μεταξύ των οικογενειακών εισοδημάτων (άθροιση όλων των ατομικών και των εισοδημάτων απο άλλες πηγές), γίνεται με δεδομένο από τη "Στατιστική του Δηλωθέντος Εισοδήματος Φυσικών Προσώπων και της Φορολογίας Αυτού". Τα προβλήματα εδώ είναι πολλαπλά, διότι άτομα με πολύ χαμηλά εισοδήματα και πολλοί αγρότες απαλάσσονται από την φορολογία και την δήλωση εισοδήματος. Αν υπολογίσουμε και τον παράγοντα της φοροδιαφυγής για την μερίδα των αυτοαπασχολούμενων τότε και εδώ τα αποτελέσματα της σύγκρισης θα πρέπει να ληφθούν προσεκτικά. Με έτος αναφοράς το 1983, τα τελευταία δεδομένα της Ε.Σ.Υ.Ε. και με

πληθωριστική αναπροσαρμογή για το 1988[27β], τα 1.881.398 φορολογούμενα νοικοκυριά, σύμφωνα με την απογραφή του 1981, αποτελούν μόλις το 63.7% του συνόλου της χώρας.

Πίνακας 53. Σύγκριση Μεταξύ Διάφορων Μεταβιβαστικών Πληρωμών (χιλ. δρχ.). Δείγμα Έναντι "Επίσιμων" Δεδομένων.

Κοινωνικές Δαπάνες	Δείγμα (Δ)	Άλλη πηγή* (Α.Π.)	Δ/Α.Π. (%)
Συντάξεις	750391	1061176	0.712
Αρώστιας-ανικανότητας	4951	–	–
Κοινωνικής Πρόνοιας	742	–	–
Ανεργίας	8142	29023	0.30
Οικογενειακά κ.ά. επιδόματα	4400	17500	0.25
Κοινωνικής ασφάλισης	769625	1388463	0.554

*Πηγή: Κοινωνικός Προϋπολογισμός 1988, Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας

Από τα αποτελέσματα του Πίνακα 54, προκύπτει ότι τα εισοδηματικά κλιμάκια εμφανίζουν μεγάλες αποκλίσεις με μοναδικές εξαιρέσεις τις τάξεις 1200-2300 και 2300-4600 (δρχ). Το ποσοστό (πλούσιων) νοικοκυριών του δείγματος (με εισόδημα 4600+), εμφανίζεται διπλάσιο του αντίστοιχου της Ε.Σ.Υ.Ε.. Αντίθετα στα χαμηλά εισοδηματικά κλιμάκια (<500 και 500-700) τα νοικοκυριά του δείγματος εμφανίζονται μειωμένα, σε αντίθεση με τα "επίσημα" δεδομένα. Οι διαφοροποιήσεις αυτές ήταν αναμενόμενες, για λόγους που έχουν ήδη αναφερθεί, δηλαδή αν και υπάρχει απαλλαγή δήλωσης για ορισμένες εισοδηματικές κατηγορίες, εντούτοις από αυτούς που δηλώνουν εισόδημα εμφανίζεται η τάση να είναι αυξημένη η αναλογία τους στα κατώτατα δηλωθέντα εισοδήματα και να υποαντιπροσωπεύονται στα υψηλά κλιμάκια. Πρέπει δε να σημειωθεί ότι παρόλες τις δυσκολίες σύγκρισης και αναπροσαρμογής η τιμή του χ^2 δεν είναι σημαντική ενώ τα διάμεσα εισοδήματα δεν διαφοροποιούνται ουσιαστικά.

Από τον Πίνακα 55, προκύπτει ότι οι κατανομές κατά φύλο και ηλικία βρίσκονται σχεδόν σε πλήρη συμφωνία, ενώ οι τιμές του χ^2, είναι πολύ χαμηλές. Επίσης όπως φαίνεται η αναλογία ανδρών και γυναικών ηλικίας 0-19 ετών είναι περισσότερο έντονη στα δεδομένα της Ε.Σ.Υ.Ε., σε αντίθεση με τις αναλογίες στο κλιμάκιο 65+ ετών που σχεδόν ταυτίζονται. Το γεγονός ότι ανάμεσα στις δυο κατανομές υπάρχει χρονική διαφορά, αιτιολογεί τις υφιστάμενες διαφοροποιήσεις.

[27β] Δηλαδή το εισόδημα πολλαπλασιάστηκε με το νούμερα 2.28 που είναι παράγωγο του πληθωρισμού για το διάστημα 1984-1988 (18.1, 25, 26, 9, 15.7, 14).

Επίσης από τον Πίνακα 56 δεν φαίνεται να υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στην κατανομή κατά μέγεθος νοικοκυριού, πράγμα που καθιστά το δείγμα ακόμη πιο αξιόπιστο.

Πίνακας 54. Κατανομή Οικογενειακού Εισοδήματος (χιλ. δρχ.). Δείγμα Έναντι "Επίσιμων" Δεδομένων.

Τάξεις	Δείγμα (% νοικοκυριών)	Επίσημα Δεδομένα* (% νοικοκυριών)
>500	15.5	18.4
500-700	9.8	11.0
700-1200	25.9	22.9
1200-2300	33.6	34.0
2300-4600	12.6	12.4
4600+	2.6	1.3
Σύνολο	100	100
N (Αρ. Νοικοκ.)	2980	1881398
Διάμεσος	1176.8	1149.8
Μ.Ο	1496.3	1417.1

$\chi^2 = 2.34$

Τυπικό Σφάλμα Διαμέσου = 20.3

*Πηγή: Στατιστική του Δηλοθέντος Εισοδήματος Φυσικών Προσώπων και της Φορολογίας Αυτού. Ε.Σ.Υ.Ε. 1984.

Πίνακας 55. Κατανομή Πληθυσμού κατά Ηλικία και Φύλο. Δείγμα Έναντι "Επίσιμων" Δεδομένων (Ε.Π.).

Ηλικίες	Ε.Π.* Άνδρες (%)	Δείγμα Άνδρες (%)	Ε.Π* Γυναίκες (%)	Δείγμα Γυναίκες (%)
0-19	30.1	27.2	28.2	25.8
20-29	14.8	13.9	13.6	14.6
30-39	13.6	13.0	12.4	12.7
40-49	12.1	12.6	12.9	13.0
50-59	12.9	13.4	13.8	14.3
60-65	4.7	4.8	6.7	5.4
65+	12.1	14.8	12.4	14.2
Σύνολο	100	100	100	100
N	4886880	4416	5047414	4762
χ^2	1.02		0.89	

*Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε.: Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο

Πίνακας 56. Κατανομή Νοικοκυριών κατά Μέγεθος. Δείγμα Έναντι "Επίσιμων" Δεδομένων (Ε.Δ.)*.

Μέγεθος Νοικοκυριού (Αρ. Μελών)	Ε.Δ. (%)	Δείγμα (%)
1	14.5	12.2
2	24.4	27.8
3	20.2	21.3
4	24.5	24.3
5	10.2	9.6
6+	6.2	4.8
Σύνολο	100	100
Μέσος Αριθμός Μελών	3.12	3.08

$\chi^2 = 1.29$

*Πηγή: Απογραφή Πληθυσμού και Κατοικιών 1981. Ε.Σ.Υ.Ε.

15.4. ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Το ερωτηματολόγιο μπορεί να διαχωριστεί σε τρείς μεγάλες ενότητες[279]. Η πρώτη από αυτές περιλαμβάνει το κύριο τμήμα των ερωτήσεων οι οποίες έχουν απαντηθεί από τον υπεύθυνο του νοικοκυριού. Η δεύτερη, περιλαμβάνει ειδικές ερωτήσεις για την απασχόληση και το εισόδημα για τα λοιπά μέλη του νοικοκυριού, ηλικίας 15+ ετών. Η τελευταία τρίτη ενότητα αφορά το αγροτικό εισόδημα και οι ερωτήσεις απευθύνονται στον υπεύθυνο του νοικοκυριού. Κάθε ξεχωριστό τμήμα περιλαμβάνει την εξής πληροφόρηση.

Τμήμα 1ο:

Χαρακτηριστικά νοικοκυριού: Ηλικία, φύλο, οικογενειακή κατάσταση, σχέση (συγγένεια) με τον υπεύθυνο, επαγγελματική απασχόληση.
Κοινωνικά Χαρακτηριστικά Γονικής Οικογένειας (είδος, κλάδος, θέση απασχόλησης, επίπεδο εκπαίδευσης).
Χαρακτηριστικά απασχόλησης και ανεργίας του υπεύθυνου. Ασφάλιση, επιδόματα, συντάξεις.
Υποκειμενικές ερωτήσεις: Σε θέματα ελάχιστης σύνταξης και εισοδήματος, κοινωνικών υπηρεσιών, ομάδων που πλήττονται από τη φτώχεια και κατάσταση της υγείας.
Κατανολωτικά πρότυπα και συνθήκες στέγασης (Ιδιοκτησία σπιτιού και άλλων διαρκών ή κανονικών αγαθών.
Εισόδημα: Κατά πηγή προέλευσης πρίν και μετά τη φορολογία

[279] Βλέπε και παράρτημα Α.

Τμήμα 2ο.

Χαρακτηριστικά απασχόλησης και εισοδήματος των μελών του νοικοκυριού: Είδος, θέση και κλάδος κύριας και δευτερεύουσας απασχόλησης. Συντάξεις, ασφαλιστικές παροχές, επιδόματα. Πηγή προέλευσης του εισοδήματος.

Τμήμα 3ο.

Αγροτικό εισόδημα: Καλλιεργίσημη έκταση, δαπάνες, κέρδος κ.λπ.

Πρίν περάσουμε στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε. κρίνεται είναι σκόπιμο να γίνει μία σύντομη (εισαγωγική) σύγκριση με την Ε.Ο.Π. Με τον τρόπο αυτό θα προκύψουν οι διαφορετικές επικεντρώσεις, τα διαφορετικά , (αξιόπιστα) δεδομένα που παρέχουν οι έρευνες αυτές, καθώς και η αναγκαιότητα και ο πρωτοποριακός χαρακτήρας της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε.

Η μεθοδολογία των δύο ερευνών (από το 1974 και μετά για την Ε.Ο.Π.), έχει πολλά κοινά σημεία. Το δειγματοληπτικό πλαίσιο (sampling frame) που χρησιμοποιούν είναι ταυτόσημο και προέρχεται από την απογραφή πληθυσμού και κατοικιών του 1981. Εφαρμόζεται πολυσταδιακή στρωματοποιημένη μέθοδος δειγματοληψείας με ταυτόσημα τα στρώματα του πληθυσμού και διαφορετικό (ενιαίο)' κλάσμα δειγματοληψίας. Η επιλογή και εκπαίδευση των συνεντευκτριών (συνεντευκτών) είναι επίσης πανομοιότυπος. Η εποπτεία των συνεντευκτών ήταν ίσως περισσότερο αυστηρή στην έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε., ιδιαίτερα στην Περιοχή της Πρωτεύουσας. Οι αρχικές ερωτήσεις αφορούν από κοινού και στις δύο έρευνες, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των μελών του νοικοκυριού: ηλικία, φύλο, σχέση με υπεύθυνο, επίπεδο εκπαίδευσης, επάγγελμα κ.λπ. Οι μετέπειτα ερωτήσεις όμως στην Ε.Ο.Π., έχουν επικεντρωθεί στις καταναλωτικές δαπάνες κυρίως, ενώ το εισόδημα έρχεται σε δευτερεύουσα σημασία, όπως γίνεται φανερό από τους αντικειμενικούς σκοπούς της έρευνας αυτής (βλέπε Κεφάλαιο 1.3). Τα δεδομένα αυτά ταιριάζουν περισσότερο σε μία nutritional approach ή για μία ενολοκτική εκτίμηση της φτώχειας και της οικονομικής ανισότητας, με τις δαπάνες γιά κατανάλωση σαν μεταβλητή υποκατάστασης του εισοδήματος των νοικοκυριών.

Στην έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. σε αντιπαράθεση με την Ε.Ο.Π., κύρια μεταβλητή ταξινόμησης των νοικοκυριών είναι το χρηματικό εισόδημα του έτους 1977: Μισθοί-ημερομίσθια, κέρδη από ελεύθερο επάγγελμα ή επιχείρηση, παροχές (συντάξεις, επιδόματα κ.λπ.), αμοιβή από δευτερεύουσα απασχόληση, τεκμαρτό ενοίκιο, πρόσθετες παροχές (αυτοκινήτου, κατοικίας, υπηρεσιών και άλλων αγαθών με έκπτωση), αυτοκατανάλωση και αγροτικό εισόδημα. Οι πληροφορίες αναφέρονται πρίν και μετά την φορολογία και τις ασφαλιστικές εισφορές. Εκτός αυτού υπάρχουν ερωτήσεις οι οποίες επιτρέπουν την εκτίμηση τόσο της αντικειμενικής όσο και της υποκειμενικής φτώχειας.

Ο ορισμός του εισοδήματος της έρευνας, είναι συγκρίσιμος με την έρευνο του Ε.Κ.Κ.Ε. το έτος 1984 (Πανταζίδης, Κασιμάτη κ.ά. 1988). Η προσπάθεια καταγραφής του καθαρού εισοδήματος παράλληλα

με το πρωτογενές κατατάσει τις έρευνες αυτές ανάμεσα στις καλύτερες ομοειδής. Η σημαντικότητα έγγειται στο ότι μπορούμε να βασιστούμε στο εισόδημα κάτι που δύσκολα μπορεί να γίνει με άλλες έρευνες. Επίσης μπορούμε να εκτιμήσουμε τον βαθμό αποτελεσματικότητας της αναδιανεμητικής πολιτικής, κάτι που σπάνια επιχειρήται και φυσικά είναι τεχνιτά αδύνατο να γίνει με τα δεδομένα από την Ε.Ο.Π.

Η μη ανταποκρισημότητα της Ε.Ο.Π. (πάνω από 10%)είναι μεγαλύτερη από της αντίστοιχης της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε. (4.6%). Η υψηλή μη ανταποκρισιμότητα της Ε.Ο.Π., οφείλεται στη μεγάλη διάρκεια της συνεργασίας, τις δυσχέρειες στην τήρηση των απαιτούμενων στοιχείων (αγορές αγαθών και υπηρεσιών κ.λπ., για επτά συνεχείς ημέρες) και την σταθερή περίοδο διεξαγωγής της έρευνας που δεν επιτρέπει την αντικατάσταση μιας παρατεταμένης απουσίας κ.λπ.

Ο χαμηλός αριθμός των νοικοκυριών που αρνήθηκαν συνεργασία και τελικά αντικαταστάθηκαν (190 για την έρευνα του 1974 και 295 για την έρευνα του 1981/82), δείχνει ότι σε περίπτωση που μπορούσαν να παρακαμφθούν ορισμένα από τα παραπάνω προβλήματα, όπως έχει στην έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε., τότε η μη ανταποκρισιμότητα θα έφτανε σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα.

Με βάση τις παρατηρήσεις αυτές, ορισμένα αποτελέσματα από την έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε. παρουσιάζονται στα κεφάλαια που ακολουθούν.

15.5. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ

Σκοπός της ενότητας αυτής είναι να οριστεί η βασική μεταβλητή δηλαδή να δοθεί μία συγκεκριμένη "ουσία" ή ένα νόημα στο εισόδημα- όρο που μέχρι στιγμής έχει χρησιμοποιηθεί σε ένα γενικό και σχετικά αφηρημένο επίπεδο. Παράλληλα, θα γίνουν ορισμένες άλλες εννοιολογικές διευκρινίσεις που συνδέονται άμεσα με τη μεταβλητή του εισοδήματος. Ήδη έχουν αναφερθεί ορισμένοι προβληματισμοί γύρω από το θέμα αυτό (βλέπε π.χ. κεφάλαιο 13.3.) οι οποίοι όμως δεν έχουν καλυφθεί πλήρως[280].

Στη διεθνή βιβλιογραφία έχουν προταθεί διάφοροι ορισμοί για την μεταβλητή του εισοδήματος, οι οποίοι διαφοροποιούνται ανάλογα με το θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς (κύκλος ζωής, ανθρώπινο κεφάλαιο κ.λπ.). Παρά τις διαφορετικές απόψεις, υπάρχουν δύο βασικά χαρακτηριστικά τα οποία βρίσκονται σε κάθε ορισμό και καθορίζουν την έννοια του εισοδήματος. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι: (α) Η περίοδος αναφοράς στην οποία αποκτάται το εισόδημα και (β) τα βασικά οικονομικά μεγέθη που θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στον ορισμό.

Το εισόδημα που αποκτά μία οικονομική μονάδα- νοικοκυριό ή άτομο- συνήθως αναφέρεται στις ακόλουθες χρονικές περιόδους: ώρες (ωριαίες αποδοχές), ημέρες (ημερήσιες αποδοχές), εβδομάδες (εβδομαδιαίες αποδοχές), μήνες (μηνιαίες αποδοχές) και έτος (ετήσιες αποδοχές). Στις διάφορες μελέτες διανομής του εισοδήματος συναντάμε δύο βασικές χρονικές περιόδους: (α) Την βραχυχρόνια περίοδο αποτίμησης του εισοδήματος (βδομάδα ή μήνας) και (β) την μακροχρόνια περίοδο απόκτησης του εισοδήματος που συνήθως είναι πάνω από δύο χρόνια ή αναφέρεται στον κύκλο ζωής (70+ χρόνια).

Πιο αναλυτικά, όταν το εισόδημα μετράται με χρονική βάση την εβδομάδα ή τον μήνα (βραχυχρόνια περίοδος) τότε μία τέτοια προσέγγιση είναι χρήσιμη για τον προσδιορισμό του ύψους του εισοδήματος που έχουν οι χαμηλές τάξεις, γιατί ο ορίζοντας προγραμματισμού είναι πολύ μικρός και ολόκληρο το εισόδημα συνήθως δαπανάται χωρίς να προγραμματίζονται αποταμιεύσεις ή δανεισμός. Εάν η χρονική βάση αναφέρεται σε μεγάλες χρονικές (μακροχρόνιους) περιόδους- 1+, 2, 3 ή περισσότερα χρόνια ή την συνολική διάρκεια ζωής- τότε η ανάλυση πρέπει να στρέφεται γενικά γύρω από τις διαστάσεις της (άνισης) διανομής.

Εκτός από τα παραπάνω, το εισόδημα πρέπει να "ξεχωρίζει" και κατά πηγές προέλευσης εφ' όσον το επίπεδο ευημερίας των μισθωτών, των επιχειρηματιών των συνταξιούχων ή των ατόμων που απολαμβάνουν άλλες μορφές εισοδήματος κοινωνικής ασφάλισης, διαφέρει ως προς τον τρόπο παραγωγής και απολαβής.

---

[280] Λόγω της μη έντονης εμπειρικής κατεύθυνσης των προηγούμενων ενοτήτων.

Ως μονάδα ανάλυσης, στην εργασία αυτή θεωρείται το νοικοκυριό η ευημερία του οποίου "αξιολογείται" με βάση το ύψος του συνολικού χρηματικού εισοδήματος. Η ύπαρξη νοικοκυριών με διαφορετικό μέγεθος και σύνθεση ή διαφορετική φάση του κύκλου ζωής, δημιουργεί πρόβλημα σύγκρισης. Για τον λόγο αυτό η διερεύνηση της διανομής ανάλογα με τα χαρακτηριστικά αυτά (μέγεθος, σύνθεση) κρίνεται αναγκαία (βλέπε και κεφάλαια 6, 7 και 11). Παράλληλα το εισόδημα εμφανίζει υψηλή συσχέτιση με ορισμένα χαρακτηριστικά που είναι ατομικού χαρακτήρα, όπως είναι η ηλικία, το επίπεδο εκπαίδευσης και το είδος επαγγέλματος του υπεύθυνου[201] του νοικοκυριού (βλέπε κεφάλαια 9 και 10).

Η επιλογή και ο ορισμός του εισοδήματος στην εργασία αυτή, στηρίχθηκε σε υποδείξεις διεθνών οργανισμών (United Nations 1977· E.E.C. 1991), καθώς και σε άλλες (εσωτερικές) υποδείξεις οι οποίες προήλθαν μέσα από το Πρόγραμμα της φτώχειας με στόχο τη διευκόλυνση συγκριτικής ανάλυσης μέσω της "τυποποίησης" των ορισμών και των κατανομών. Η χρονική διάρκεια που καλύπτει είναι ένα φορολογίσημο έτος (1988). Κυρίως αναφερόμαστε στο χρηματικό εισόδημα, με εξαίρεση το τεκμαρτό ενοίκιο του επιχειρηματία και βασικές μορφές αυτοκατανάλωσης αγροτικών προϊόντων για τα αγροτικά νοικοκυριά.

Αν ενδιαφέρεται κανείς για την "ουσία" της δημοσιονομικής πολιτικής, δηλαδή αν με μείωση του ακαθάριστου εισοδήματος ύστερα από την αφαίρεση των φόρων και των εισφορών προς τους ασφαλιστικούς οργανισμούς παρουσιάζεται μικρότερη ή μεγαλύτερη ανισοκατανομή, τότε απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η ύπαρξη δεδομένων για το εισόδημα πριν και μετά τη φορολογία και τις ασφαλιστικές κρατήσεις.

Το εισόδημα όμως πρέπει να εξετάζεται και με βάση την πηγή προέλευσης του. Στην ακαθάριστή του έννοια (ενοείται ότι με τις κατάλληλες αφαιρέσεις καταλήγουμε στο καθαρό εισόδημα κάθε πηγής) διακρίνουμε τις εξής κατηγορίες:

1) Από μισθούς- ημερομίσθια (εξαρτημένη απασχόληση). Πρόκειται για το εισόδημα που εισπράττουν τα εργαζόμενα μέλη του νοικοκυριού. Συνήθως η σύνθεση του εισοδήματος αυτού είναι: ο βασικός μισθός, τα επιδόματα (οικογενειακά, ανθυγιεινής εργασίας, σπουδών κ.ά.), ΑΤΑ και τυχόν άλλες επιχορηγήσεις, υπερωρίες και δώρα.

2) Από επιχειρηματική δραστηριότητα. Αφορά το σύνολο των εισοδημάτων που περιλαμβάνονται στα κέρδη (πριν τη φορολογία) ελεύθερων επαγγελματιών ή επιχειρηματιών και εκτιμάται ως η διαφορά μεταξύ καθαρών εσόδων και δαπανών. Στην κατηγορία αυτή συνήθως περιλαμβάνοντσι η αμοιβή προσωπικής εργασίας, το τεκμαρτό ενοίκιο και οι τόκοι ιδίων κεφαλαίων.

3) Από περιουσία. Πρόκειτα για εισοδήματα που προέρχονται από ενοίκια, τόκους και μερίσματα.

---

[201] Ως υπεύθυνος θεωρείτσι ο άνδρας αν πρόκειται για έγγαμο ή μη έγγαμο ζευγάρι (εκτός αν έχει σημαντικό πρόβλημα υγείας). Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις θεωρείται ως υπεύθυνος αυτός που υποδεικνύεται από τα μέλη του νοικοκυριού.

4) Από αγροτική εκμετάλευση. Τα εισοδήματα αυτά υπολογίζονται όπως και των ελεύθερων επαγγελματιών: από τα καθαρά έσοδα αφαιρούμε τις δαπάνες συμεριλαμβανομένων και των αμοιβών προσωπικής εργασίας.
5) Από συντάξεις, δηλαδή το σύνολο των εισοδημάτων των μελών του νοικοκυριού από παροχές κύριας και επικουρικής ασφάλισης.
6) Από κοινωνικές παροχές και επιδόματα. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται τα εισοδήματα όλων των περιπτώσεων: αναπηρίας, ανεργίας, μητρότητας, πολυτέκνων κ.λπ.
7) Από άλλες πηγές. Αφορά το σύνολο των εισοδημάτων που προέρχονται από μονομερείς παροχές όπως είναι, π.χ. εμβάσματα εξωτερικού, σπουδαστικά εμβάσματα κ.λπ.

Εκτός από αυτόν τον ορισμό του ακαθάριστου εισοδήματος, θεωρείται σκόπιμο να αναφερθούν οι ακόλουθες περιπτώσεις του καθαρού εισοδήματος, οι οποίες χρησιμοποιούνται στην ανάλυση που πρόκειται να ακολουθήσει:
8) Επιπρόσθετα στην κατηγορία (1) που αφορά τους μισθούς ημερομίσθια έχει συμπεριληφθεί και το μέρος εκείνο της αυτοαπασχόλησης ή της επιχειρηματικής δραστηριότητας το οποίο χαρακτηρίζεται ως αμοιβή της προσωπικής εργασίας. Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνεται φυσικά και το μερίδιο εκείνο που αφορά την αγροτική εκμετάλλευση.
9) Το εισόδημα από κοινωνική ασφάλιση διαχωρίζεται σε συντάξεις (οι οποίες καταλαμβάνουν και το μεγαλύτερο τμήμα) και λοιπές πηγές κοινωνικής ασφάλισης (οι οποίες καταλαμβάνουν περίπου το 2%).

Δηλαδή το καθαρό εισόδημα διασπάται (α) σε μισθούς-ημερομίσθια και εισόδημα από αυτοαπασχόληση που ονομάζουμε ως εισόδημα από εργασία, (β) σε συντάξεις και (γ) σε εισόδημα από άλλες πηγές.
Σύμφωνα με τους αντικειμενικούς σκοπούς της έρευνας και με βάση την διεθνή εμπειρία (Atkinson 1976) ως κύρια μεταβλητή ταξινόμησης των νοικοκυριών επιλέγεται το καθαρό εισόδημα[282], δηλαδή το σύνολο των εισοδημάτων των μελών του νοικοκυριού μετά τη φορολογία και τις συνολικές ασφαλιστικές κρατήσεις.

Η υϊοθέτηση του ορισμού αυτού του εισοδήματος, δεν είναι ανεξάρτητη από προβλήματα ή σφάλματα. Για παράδειγμα το μεγαλύτερο μέρος του μη χρηματικού εισοδήματος (π.χ. χρηματική εκτίμηση της ιδιόκτητης κατοικίας ή του ενοικίου που δεν εισπράττεται λόγω ιδιοκατοίκισης) δεν εμπεριέχεται στον ορισμό. Με τον τρόπο αυτό έχουμε μία υποεκτίμηση της διανομής του εισοδήματος η σημαντικότητα της οποίας καθορίζεται από το μέγεθος και την περιοχή αναφοράς (π.χ. στις αγροτικές περιοχές η αναλογία αυξάνει) του μη χρηματικού εισοδήματος.

---

[282] Το ακαθάριστο εισόδημα συνήθως χρησιμοποιείται για συγκρίσεις σε εθνικολογιστικό επίπεδο και για εκτίμηση των αναδιανεμητικών επιπτώσεων του φορολογικού συστήματος, κάτι το οποίο εξετάζεται περιστασιακά στην εργασία αυτή.

Επίσης, δημιουργείται συστηματική απόκρυψη ή υποεκτίμηση σε εισοδήματα που προέρχονται από περιουσία και επιχειρηματική δραστηριότητα λόγω "συνήθειας ή κακής μνήμης". Άλλωστε το συνολικό κέρδος "δύσκολα" αποτιμάται εφ όσον υπάρχουν επαναεπενδύσεις, τεκμαρτές δαπάνες (π.χ. ενοίκια) κ.ά. Για παράδειγμα λογιστικά σφάλματα προέρχονται από τις επαναεπενδύσεις οι οποίες ταξινομούνται στην πλευρά των δαπανών και όχι του κέρδους ή από οφειλές προηγούμενων ετών και με τον τρόπο αυτό επηρεάζεται η διανομή διότι το εισόδημα εμφανίζεται μικρότερο.

Τα νοικοκυριά με συλλογική συμβίωση καθώς και ορισμένες περιθωριακές ομάδες που δεν έχουν μόνιμη κατοικία: τσιγγάνοι, άστεγοι κ.ά., έχουν αποκλιστεί από το δείγμα και αυτή είναι μία ιδιαίτερα σημαντική παράληψη της έρευνας.

Έχοντας υπόψη τις παραπάνω εννοιολογικές διασαφηνήσεις θα περάσουμε σε μία περισσότερο εμπειρική ανάλυση στα επόμενα κεφάλαια αφού προηγουμένως διατυπώσουμε τις υποθέσεις εργασίας.

15.6 ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η βασική υπόθεση της μελέτης αυτής θα μπορούσε να ήταν στηριγμένη στο ερώτημα: Ποιοι επιπλέον παράγοντες, εκτός από τα ατομικά χαρακτηριστικά, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όταν εξετάζεται η οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών;

Η διερεύνηση της φτώχειας και γενικότερα της ανισοδιανομής του εισοδήματος, θέτουν ως απαραίτητη προϋπόθεση τον προσδιορισμό του κοινωνικού πλαίσιου αναφοράς, δηλαδή της πραγματικότητας πάνω στην οποία διαδραματίζονται τα γεγονότα. Η ανισότητα ή τα φτωχά νοικοκυριά που συγκαταλέγονται στο κατώτερο άκρο της διανομής του εισοδήματος, ξεχωρίζουν με βάση ορισμένα χαρακτηριστικά: ηλικία, εκπαίδευση, επάγγελμα κ.ά. Από τα χαρακτηριστικά αυτά ξεχωρίζονται και τονίζονται περισσότερο αυτά τα οποία είναι δημογραφικά. Επιλεκτικά πρόκειται να παρουσιαστούν συγκρίσεις με άλλες χώρες οι οποίες ανήκαν στο ίδιο ερευνητικό Πρόγραμμα της EUROSTAT, με στόχο να υπάρξει μία άμεση εικόνα σύγκρισης και κατάταξης της χώρας σε διεθνές επίπεδο.

Η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στη διανομή του εισοδήματος και δημογραφικών μεταβλητών στην εργασία αυτή γίνεται με βάση τις υποθέσεις που ακολουθούν, οι οποίες κατά κανόνα προέρχονται από τη θεωρητική παρουσίαση στα προηγούμενα κεφάλαια και έχουν ως εξής.

Α. Σε μακροοικονομικό επίπεδο

1. Η οικονομική ανισότητα αυξάνει κατά τα πρώτα στάδια της οικονομικής ανάπτυξης, αργότερα σταθεροποιείται και περνά το κατώφλι της αντίστροφης πτωτικής τάσης. Η διαδικασία αυτή είναι γνωστή ως τροχιά του αντίστροφου U της ανισότητας. Αρκεί και μόνο η μετακίνηση του πληθυσμού προς τις μεγάλες πόλεις (αστικοποίηση) και η μείωση των ρυθμών αύξησης του πληθυσμού (δημογραφική μετάβαση) για να διαγραφεί η προαναφερθείσα τροχιά της ανισότητας (Kuznets 1955, 1963, 1976· Ahluwalia 1974, 1976α, 1971β· Adelman-Morris 1973· Repetto 1974, 1978, 1979· Winegarden 1978· Tsakloglou 1989).

2. Η μετακίνηση του πληθυσμού όμως και η οικονομική ανάπτυξη, μετρούμενη π.χ. ως Κ.Κ.Π., αιτιολογεί στη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης την πτωτική τάση των γεννήσεων (και της θνησιμότητας). Δηλαδή η μετάβαση της γονιμότητας σε χαμηλά επίπεδα και της οικονομίας σε χαμηλότερη ανισότητα αλληλοεπηρεάζονται και προσδιορίζονται από τους ίδιους διαρθρωτικούς παράγοντες – αστικοποίηση, εκβιομηχάνηση (Repetto 1978· Winegarden 1978· Ahluwalia 197α, 1976β· Tsakloglou 1978). Η φορά της σχέσης εξαρτάται από τη θέση της χώρας στο δημογραφικό κύκλο. Δηλαδή αν έχουμε υψηλές γεννήσεις τότε η χώρα βρίσκεται σε σχετικά χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης, διαφορετικά σε υψηλότερα επίπεδα η σχέση διαγράφεται αρνητική (Repetto 1978· Tsakloglou 1989· Winegarden 1978).

3. Η αστικοποίηση και η εκβιομηχάνηση, ταυτόχρονα δημιουργούν πρόβλημα περιφερειακής ανισότητας. Δηλαδή οι περιοχές που "χάνουν" πληθυσμό είναι οι πιο φτωχές και έχουν καθυστερημένη ανάπτυξη. Η πορεία της ανισότητας επομένως, ανάμεσα στις περιφέρειες μιας χώρας ή σε διεθνές επίπεδο μεταξύ χωρών σε μία χρονική στιγμή είναι επίσης τύπου αντίστροφου U (Williamson 1965· Battacharyya 1975· Flegg 1979)

<u>Β. Σε μικροοικονομικό επίπεδο</u>

Όταν έχει επιτευχτεί κάποιο επίπεδο ανάπτυξης και οι παράγοντες της αστικοποίησης, της εκβιομηχάνησης έχουν μειωμένη ισχύ ή έχουν περιέλθει σε αδράνεια στην επεξήγηση της ανισότητας, το πρόβλημα μετατίθεται στους παράγοντες που διαμορφώνουν και διαφοροποιούν τα εισοδήματα από απασχόληση. Υπάρχουν πολλές θεωρητικές τάσεις προς τη κατεύθυνση αυτή, με κυρίαρχη την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο ενώ μέσα από τις πολλές εξελίξεις/αναθεωρήσεις έχει επιτευχτεί η διασύνδεση με τη θεωρίας της γονιμότητας. Εκτός αυτού η θεώρηση αυτή έχει διευρυνθεί για εφαρμογές σε περιφερειακό επίπεδο και ταυτόχρονα έχει δεχτεί ένα σημαντικό αντίλογο που τείνει να εξελιχθεί σε αυτόνομη θεωρητική (εναλλακτική) τάση.

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις, η ανισότητα επιδράται από χαρακτηριστικά που αφορούν το νοικοκυριό (π.χ. τύπος, αριθμός παιδιών) καθώς και από χαρακτηριστικά ατομικά. Ως εκ τούτου, υιοθετώντας το συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού ως μονάδα κατάταξης αναμένεται ότι:

4. Το εισόδημα από απασχόληση αποτελεί την πιο σημαντική πηγή προέλευσης του εισοδήματος (Atkinson 1976).
5. Το μέγεθος του νοικοκυριού σχετίζεται θετικά με το ύψος του εισοδήματος, δηλαδή το ύψος μεγαλώνει ανάλογα με τον αριθμό μελών εφ' όσον συνήθως στα πολυμελή νοικοκυριά εργάζονται περισσότερα μέλη ή/και απολαμβάνουν εισοδήματα από άλλες πηγές (Kuznets 1963, 1976).
6. Η σχέση μεταξύ κατά κεφαλήν εισόδηματος και σύνθεσης του νοικοκυριού είναι αρνητική και αυτό οφείλεται κύρια στην ύπαρξη πολλών παιδιών και ηλικιωμένων σε νοικοκυριά μεγάλου μεγέθους (Kuznets 1976).

7. Τα παιδιά μάλλον επιβαρύνουν τη διανομή του εισοδήματος υπό συνθήκες σχετικής έλλειψης οικογενειακής πολιτικής, προγραμματισμού του χρόνου απόκτησης των παιδιών (timing, spacing) και κακού οικονομικού κλίματος (Kuznets 1976· Easterlin 1978· Simon 1978· Μπαλούρδος Δουληγέρης 1992).
8. Οι ηλικιωμένοι αποτελούν "πηγή" ανισότητας και φτώχειας είτε ως αυτόνομα νοικοκυριά είτε ως μέλη μιας εκτεταμένης οικογένειας λόγω της χαμηλής σύνταξης που συνήθως απολαμβάνουν και την αυξημένη ζήτηση φροντίδων που προκαλείται από αύξηση της διάρκειας ζωής. Επίσης μεταξύ τους οι περισσότερο ηλικιωμένοι, που έχουν συνταξιοδοτηθεί νωρίτερα καταλαμβάνουν χαμηλότερη θέση στη κλίμακα του εισοδήματος ενώ οι πιο πρόσφατα συνταξιοδοτημένοι ταξινομούνται κάπου ενδιάμεσα, δηλαδή το εισόδημά τους υπολείπεται αυτού των παραγωγικών κλιμακίων και υπερέχει των λοιπών μη παραγωγικών (Clark, Kreps, και Spengler 1978· Υφαντόπουλος 1990· Μπαλούρδος και Τζωρζοπούλου 1992).
9. Οι αμοιβές απασχόλησης, αποτελούν την πιο βασική πηγή προέλευσης του εισοδήματος του νοικοκυριού και διαφοροποιούνται ανάλογα με τον χρόνο (ώρες), την ηλικία και το φύλο (Penceval 1986· Mincer 1966· Lancaster 1974· Duncan Stafford 1980· Barzel 1973).
10. Η εκπαίδευση αποτελεί τον πιο συνεπή παράγοντα αύξησης του εισοδήματος και μείωσης της ανισότητας (Mincer 1974, 1975· Becker 1964, 1974· Chiswick 1974· Lydall 1979).
11. Θεσμικοί παράγοντες έχουν όμως σχέση με τη διαμόρφωση του ύψους του εισοδήματος "εμποδίζοντας" την εκπαίδευση να λειτουργεί πάντα προς την κατεύθυνση που περιγράφεται στο παραπάνω σημείο (Doeringer και Piore 1971· Throw και Lucas 1972).
12. Η ηλικία ή η φάση του κύκλου ζωής επιδρά στο ύψος του εισοδήματος θετικά μέχρι κάποιο όριο και κατόπιν αρνητικά (Bronfenbrenner 1977).
13. Επαγγέλματα με υψηλό γόητρο είναι αποδοτικά, δηλαδή αποδίδουν συνήθως υψηλότερα εισοδήματα λόγω της υψηλότερης εκπαίδευσης που απαιτείται ή άλλων θεσμικών παραγόντων (Becker 1964· Cain 1976· Doeringer και Piore 1971).
14. Το ύψος του εισοδήματος διαφοροποιείται κατά ευρύτερες γεωγραφικές ενότητες/περιφέρειες (Chiswick 1974).

Γ. Διαστάσεις Φτώχειας

15. Η φτώχεια υποτίθεται ότι αποτελεί μία υποπερίπτωση της ανισότητας. Άρα οι παράγοντες που δημιουργούν την ανισότητα θεωρούνται και ως αιτίες φτώχειας (Sarpellon 1971)

Δ. Προς την αντίθετη κατεύθυνση

16. Η γονιμότητα σχετίζεται με το εισόδημα του νοικοκυριού αρνητικά αν οι γονείς επιθυμούν να βελτιώσουν το οικονομικό και κοινωνικό τους επίπεδο (Easterlin 1973).
17) Μπορεί όμως η σχέση να είναι θετική διότι συνήθως υπάρχει το εισόδημα του συζύγου στο σπίτι (θετική σχέση με τη γονιμότητα) ενώ το εισόδημα της συζύγου είναι επικουρικό (αρνητική σχέση με τη γονιμότητα) και κατά την τελική έκβαση να υπερισχύει η θετική σχέση (Becker 1960, Willis 1973).

18) Η σχέση μεταξύ εισοδήματος του νοικοκυριού και γονιμότητας είναι τύπου U διότι όταν εργάζεται η γυναίκα προστίθεται στο εισόδημα του συζύγου και ενισχύει την θετική επίδραση. Ταυτόχρονα υπάρχει όμως και η αρνητική επίδραση λόγω της συμμετοχής της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό (Andorka 1978· Μπαλούρδος και Δουληγέρης 1992).

16. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ: ΠΡΩΤΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Με βάση τη δειγματοληπτική έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε "Προσδιορισμός των Κοινωνικών Δεικτών και των Ορίων Φτώχειας" παρουσιάζουμε ορισμένα αποτελέσματα που αφορούν τη διανομή του εισοδήματος, ενώ αργότερα γίνεται αναφορά στο φαινόμενο της φτώχεια. Αρχικά αναφερόμαστε στα σημεία Β και Γ του παραπάνω κεφαλαίου, παρουσιάζοντας ορισμένες βασικές κατανομές με στόχο την καταγραφή κάποιων κοινωνικών χαρακτηριστικών που αφορούν τα νοικοκυριά του δείγματος και κατόπιν επανερχόμαστε στα υπόλοιπα σημεία.

Απέχοντας αρκετά από μία συστηματική διερεύνηση της κοινωνικής πραγματικότητας, επιδιώκοντας τη χρήση "τυποποιημένων" κατανομών για τη διευκόλυνση διεθνών και εγχώριων συγκρίσεων και στα πλαίσια των αντικειμενικών σκοπών της παρούσης εργασίας οι επιλεγμένες κατανομές χωρίζονται σε πέντε ομάδες:

α. Αυτές που αφορούν ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά του εισοδήματος: κατανομές απλής εισόδου, δεκατημόρια, μέγεθος και σύνθεση.

β. Κατανομές που αφορούν ορισμένα (κοινωνικά) δημογραφικά χαρακτηριστικά σύνθεσης του νοικοκυριού: τύπος, αριθμός μελών, αριθμός παιδιών, αριθμός εργαζομένων και αριθμός ηλικιωμένων ή συνταξιούχων.

γ. Κατανομές που αφορούν χαρακτηριστικά ατομικού χαρακτήρα και κύρια θα αναφέρονται στον υπεύθυνο του νοικοκυριού όπως: ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, κατάσταση απασχόλησης, είδος επαγγέλματος, φύλο και οικογενειακή κατάσταση.

δ. Περιφερειακές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα παραπάνω σημεία.

ε. Διάφορες άλλες κατανομές όπως π.χ. η κατάσταση κατοικίας

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω παρατηρήσεις πιστεύεται ότι θα δημιουργηθεί μία εικόνα σχετικά με το "προφίλ" των νοικοκυριών του δείγματος ως προς τα χαρακτηριστικά που μας ενδιαφέρουν. Παράλληλα δίνονται αποτελέσματα από επιλεγμένες Ευρωπαϊκές χώρες οι οποίες συμμετείχαν στο δεύτερο ειδικό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φτώχειας και έχουν παρόμοια μεθοδολογία με τη δική μας.

16.1. ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η περιγραφή που ακολουθεί αρχικά καλύπτει τις μεταβλητές του συνολικού ακαθάριστου και καθαρού εισοδήματος νοικοκυριού. Τα στοιχεία παρατίθενται κατά κλιμάκια εισοδήματος με σκοπό να διαφανεί η δομή του πληθυσμού του δείγματος σε σχέση με τις μεταβλητές αυτές και ακολουθεί η περιγραφή διάφορων άλλων χαρακτηριστικών κατανομών.

α) Από τον Πίνακα 57 και το Ιστόγραμμα 31 που αναφέρονται στην κατανομή του καθαρού και ακαθάριστου εισοδήματος, διακρίνεται η μετατόπιση συχνοτήτων προς το αριστερό τμήμα της κλίμακας όταν

από το ακαθάριστο εισόδημα αφαιρεθούν οι φόροι και οι εισφορές προς τους ασφαλιστικούς οργανισμούς. Το γεγονός δεν είναι βέβαια παράδοξο, αν ληφθεί υπόψη ότι σχεδόν όλα τα νοικοκυριά υφίστανται μείωση (προοδευτική) του ακαθάριστου εισοδήματος τους μετά την εκροή της φορολογίας. Η πυκνότητα των παρατηρήσεων γίνεται έντονη στα χαμηλά ή μεσαία κλιμάκια καθαρού εισοδήματος ως αντιστάθμισμα μιας περίπου ισοκατανεμόμενης μείωσης από το μέσο εισόδημα και άνω (Διάγραμμα 32, εξομάλυνση των κατανομών).

Πίνακας 57. Απόλυτη και Ποσοστιαία Κατανομή Καθαρού, Ακαθάριστου Εισοδήματος, Φορολογίας και Ασφαλιστικών Εισφορών των Νοικοκυριών του Δείγματος.

Τάξεις (000 δρχ)	Ακαθάριστο Εισόδημα			Καθαρό Εισόδημα			Φόροι, Ασφαλιστικές Εισφορές		
	N	%	F	N	%	F	N	%	F
μηδέν							940	31.9	31.9
εως 299	154	5.2	5.2	179	6.1	6.1	1429	48.4	80.3
300-599	366	12.4	17.6	393	13.3	19.4	444	15.0	95.3
600-999	543	18.4	36.0	642	21.8	41.1	95	3.2	98.5
1000-1299	382	12.9	49.0	448	15.2	56.3	21	0.7	99.3
1300-1599	364	12.3	61.3	346	11.7	68.0	11	0.4	99.6
1600-1999	347	11.8	73.1	340	11.5	79.6	4	0.1	99.8
2000-2499	305	10.3	83.4	271	9.2	88.7	2	0.1	99.8
2500-2999	207	7.0	90.4	151	5.1	93.9	3	0.1	99.9
3000-3499	124	4.2	94.6	63	2.1	96.0	–	–	–
3500-3999	43	1.5	96.1	30	1.0	97.0	1	0.0	100.0
4000+	116	3.9	100	88	3.0	100.0	1	0.0	100.0
Σύνολο	2951	100.0		2951	100.0		2951	100.0	
Μ. Όρος	1625			1458.43			78.99		
Διάμεσος	1324.6			1168.0					

N = αριθμός παρατηρήσεων
F = αθροιστική συχνότητα

Γίνεται δε εμφανές ότι όλο και λιγότερα νοικοκυριά συναντώνται σε υψηλότερα κλιμάκια εισοδήματος. Η διαφορά μεταξύ μέσου όρου και διαμέσου (θετική ασυμμετρία) δείχνει ότι ο πρώτος δεν είναι απόλυτα αντιπροσωπευτικός της κατανομής. Επίσης προκύπτει ότι οι φόροι και οι ασφαλιστικές κρατήσεις πολύ σπάνια υπερβαίνουν τις 1300 χιλιάδες δραχμές, ενώ υπάρχει μία μεγάλη αναλογία νοικοκυριών (συνταξιούχοι, αγρότες, φοιτητές κ.ά.) που υπόκεινται σε μηδενικές κρατήσεις.

Η καμπύλη αντίστροφου U που διαγράφουν οι εισοδηματικές κατανομές είναι "παραδοσιακή" με την έννοια ότι η πλειοψηφία των περιπτώσεων είναι εντυγμένη στο μέσον αφήνοντας κάποιες μικρές ποσότητες για τα άκρα που στην συγκεκριμένη περίπτωση το ένα αφορά τους φτωχούς και το άλλο τους πολύ πλούσιους.

β) Στον Πίνακα 58 εξετάζονται ορισμένες βασικές κατανομές για τα νοικοκυριά του δείγματος και εμφανίζεται ότι: (α) Το μέσο μέγεθος νοικοκυριού είναι 3.21 μέλη με επικρατούσες τις συχνότητες νοικοκυριών με 2-4 μέλη (~73%). Κατά την απογραφή του 1981 το μέσο μέγεθος νοικοκυριού ήταν 3.12 και δεν υπάρχουν κάποιες

Διάγραμμα 31. Κατανομή Καθαρού και Ακαθάριστου Εισοδήματος των νοικοκυριών του Δείγματος.

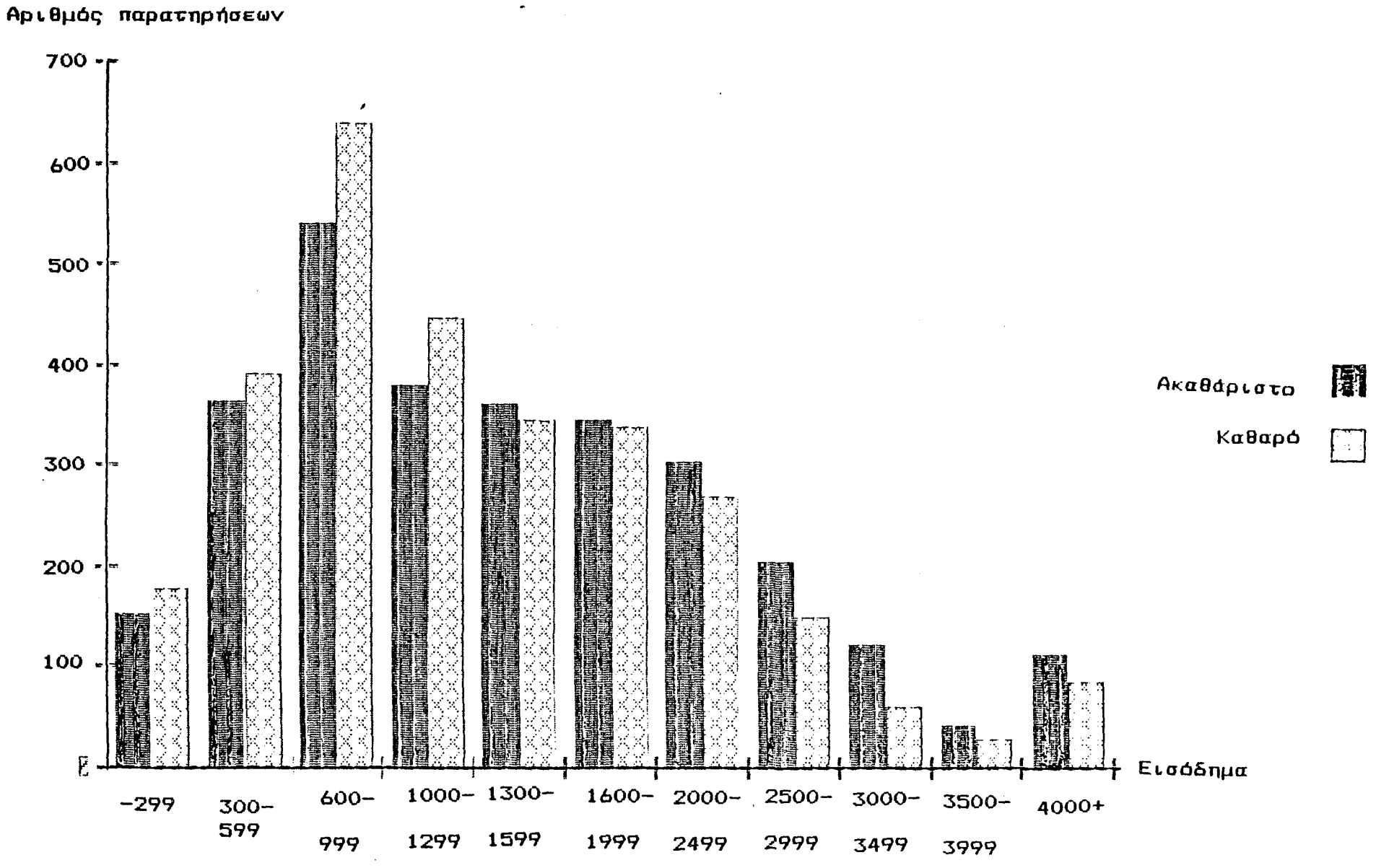

Διάγραμμα 32. Καμπύλες Κατανομής Καθαρού και Ακαθάριστου Εισοδήματος.

ενδείξεις ότι το μέγεθος αυτό έχει μεταβληθεί σημαντικά μέχρι σήμερα. Δηλαδή μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εκτιμημένη τιμή που μας παρέχει το δείγμα μας βρίσκεται σε ικανοποιητικά επίπεδα. (β) Η συνολική μέση αναλογία ηλικιωμένων και συνταξιούχων τείνουν να ταυτιστούν (0.50 και 0.51) και ενώ το 64.5% των νοικοκυριών του δείγματος δεν συμπεριλαμβάνει κανένα συνταξιούχο, με ένα συνταξιούχο εμφανίζεται το 30.7% των νοικοκυριών. (γ) Ο μέσος αριθμός παιδιών που αντιστοιχεί στο συνολικό πληθυσμό του δείγματος είναι 0.83, ενώ επικρατούσα είναι η συχνότητα νοικοκυριών με 2 παιδιά (19.7%). Παράλληλα το 54.7% των νοικοκυριών (ηλικιωμένοι, νεαρά ζευγάρια) στερείται της ύπαρξης παιδιών. (δ) Κατά μέσο όρο 1.28 εργαζόμενοι αντιστοιχούν στα νοικοκυριά του δείγματος. Μεγάλη είναι όμως η αναλογία με κανένα απασχολούμενο (23.3%) κυρίως λόγω μεγάλης αναλογίας συνταξιούχων ή ατόμων με εισοδήματα από μονομερείς μεταβιβαστικές πληρωμές (π.χ. δωρεές). Επικρατούσα εμφανίζεται να είναι σε αυτή την περίπτωση η συχνότητα με 1 ή 2 απασχολούμενους (36.5% και 31.4% αντίστοιχα).

Πίνακας 58. Ορισμένες Βασικές Κατανομές για τα Νοικοκυριά του Δείγματος.

	Π ο σ ο σ τ ά (%)					
Α.Α.	Μελών	Ηλικ/μένων	Παιδιών	Ατομων με εισόδημα	Συνταξιούχων	Απασχολούμενων
0	–	64.5	54.7	3.2	59.8	23.3
1	12.2	22.0	17.9	41.4	30.7	36.5
2	27.5	13.0	19.7	39.9	9.1	31.4
3	21.5	0.4	5.9	10.6	0.2	6.3
4	24.3	0.1	1.4	3.8	0.1	2.3
5	9.7	–	0.4	1.0	–	0.2
6	3.1	–	0.1	0.1	–	–
7	1.4	–	–	–	–	–
8	0.2	–	–	–	–	–
9	–	–	–	–	–	–
10	0.1	–	–	–	–	–
Σύν.	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Μέσος Όρος	3.21	0.51	0.83	1.94	0.50	1.28

Μέγεθος δείγματος (η): 2 9 5 1

Α.Α. = Αριθμός Ατόμων

γ) Οι κατανομές κατά φύλο ή οικογενειακή κατάσταση του υπεύθυνου του νοικοκυριού[283] είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες (Πίνακας 59). Στη μεγαλύτερη πλειοψηφία των νοικοκυριών (83.5%) υπεύθυνος είναι άνδρας και μόνο σε αναλογία 16.5% υπεύθυνες είναι γυναίκες. Η

[283] Δυστυχώς για τεχνικούς λόγους οι μεταβλητές αυτές δεν έχουν "στωματοποιηθεί" στο τελικό "file" που έγινε η επεξεργασία των στοιχείων και για τον λόγο αυτό θίγονται περιορισμένα.

ανισότητα αυτή είναι ιδιαίτερα έντονη αν και η σημαντικότητά της μειώνεται λόγω του ότι ανάμεσα τους εντάσσονται περιπτώσεις χήρων ή διαζευγμένων. Ανάλογα δε με τον τύπο του νοικοκυριού (ίδιος Πίνακας), μεγαλύτερη συχνότητα παρουσιάζουν τα νοικοκυριά με 2 ενήλικες και 2 παιδιά (13.4%) και ακολουθούν τα νοικοκυριά με 2 ενήλικες (12.4%). Το 34.3% όμως των νοικοκυριών δεν συμπεριλαμβάνονται στους συγκεκριμένους τύπους. Η προσπάθεια να συμπεριληφθούν στην κατανομή όλα τα νοικοκυριά του δείγματος θα έκανε τον πίνακα μη λειτουργικό και για τον λόγο αυτό επιλέχθηκαν οι τύποι με την υψηλότερη συχνότητα καθώς και αυτοί που κρίθηκαν σκόπιμοι για λόγους συγκρισιμότητας.

Πίνακας 59. Φύλο, Οικογενειακή Κατάσταση Υπεύθυνου και Σύνθεση του Νοικοκυριού (Ποσοστιαία Κατανομή).

Φ ύ λ ο	%	Οικογενειακή κατάσταση	%	Σύνθεση Νοικοκυριού τύπος	%
Άνδρας	83.5	Έγγαμος	77.1	1 ηλικιωμένος	5.8
Γυναίκα	16.5	Άγαμος	9.7	1 ενήλικας	5.5
Σύνολο	100.0	Χήρος (α)	9.2	2 ηλικιωμένοι	8.4
		Χωρισμένος (η)	3.2	1 ενηλ. 1 ηλικιωμ.	5.1
		Δεν απάντησαν	0.2	2 ενήλικες	12.4
		Σύνολο	100.0	2 ενηλ. 1 παιδί	8.2
				2 ενηλ. 2 παιδιά	13.4
				2 ενηλ. 3 παιδιά	4.7
				1 ενηλ. 1 παιδί	1.1
				1 ενηλ. 2 παιδιά	1.1
				Άλλο	34.3
				Σύνολο	100.0

δ) Στο Πίνακα 60 απεικονίζεται η κατανομή νοικοκυριών σύμφωνα με την κατάσταση απασχόλησης, το μορφωτικό επίπεδο του υπεύθυνου και την κατάσταση κατοικίας του νοικοκυριού. Όπως προκύπτει η πλειοψηφία (69.6%) των υπεύθυνων είναι απασχολούμενοι, ενώ το 23.6% είναι συνταξιούχοι. Οι λοιπές (στατιστικά ασήμαντες) περιπτώσεις αφορούν άτομα που ζητούν εργασία, είναι σε οικογενειακή απασχόληση κ.λπ. Η υψηλή αναλογία απασχολούμενων προσεγγίζει την πραγματικότητα που επικρατεί στη χώρα μας (σύγκρινε με Πίνακα 41). Επίσης από τον ίδιο Πίνακα (60) φαίνεται ότι η κυρίαρχη συχνότητα αντιστοιχεί σε υπεύθυνους με απολυτήριο δημοτικού (39%) και έπονται οι κατηγορίες ατόμων που δεν έχουν τελειώσει το δημοτικό (14.8%) ή δεν έχουν ολοκληρώσει τον κύκλο εξαταξίου γυμνασίου (13.7%). Λίγοι είναι αυτοί που είναι κάτοχοι διδακτορικού ή άλλου μεταπτυχιακού τίτλου (0.8%) ενώ σχετικά χαμηλό είναι το ποσοστό των αναλφάβητων (3%).

Μεγάλη εμφανίζεται η αναλογία ατόμων με ιδιόκτητη κατοικία (72.2%) και αντίστοιχα χαμηλή η αναλογία ενοικιαστών (23.4%). Βέβαια πολλές κατηγορίες νοικοκυριών π.χ. με ηλικιωμένους έχουν εντοπιστεί να έχουν ιδιόκτητη κατοικία αλλά το πραγματικό ποσοστό, 72-73% (Κοτζαμάνης 1988), μάλλον ταυτίζεται με αυτό του δείγματος καθιστώντας τις εκτιμήσεις μας ιδιαίτερα ικανοποιητικές.

Σε γενικές γραμμές τα χαρακτηριστικά των νοικοκυριών του δείγματος συνοψίζονται ως εξής:
- Η συχνότητα καθαρού και ακαθάριστου εισοδήματος εμφανίζει θετική ασυμμετρία. Πολλά νοικοκυριά απολαμβάνουν εισοδήματα κατώτερα του συνολικού μέσου προδικάζοντας την ύπαρξη μειονεκτούντων ομάδων.

Πίνακας 60. Στοιχεία Απασχόλησης και Εκπαίδευσης του Υπεύθυνου και Κατάσταση Κατοικίας του Νοικοκυριού.

Κατάσταση Απασχόλησης	%	Μορφωτικό Επίπεδο	%	Κατάσταση Κατοικίας	%
Εργάζεται	69.6	Διδακτορικό ή/και			
Ζητά εργασία	1.1	Μεταπτυχιακό	0.8	Ιδιόκτητη	72.2
Οικογ. απασχ.	1.6	Πανεπιστήμιο	7.4	Ενοίκιο	23.4
Σπουδές	1.6	Φοιτητής	2.0	Άλλο	4.4
Συνταξιούχος	23.6	Πτυχίο Ανώτερης	2.7	Σύνολο	100.0
Εισοδηματίας	0.7	Ανώτερη Τεχνική	2.2		
Επιδόματα	0.1	6τάξιο γυμνάσιο	13.7		
Άλλο	0.7	Μέση τεχνική	5.2		
Δεν απάντησαν	1.1	3τάξιο γυμνάσιο	6.7		
Σύνολο	100.0	Κατώτερη τεχνική	2.1		
		Δημοτικό	39.0		
		Δεν τελείωσε Δημοτικό	14.8		
		Αναλφάβητος	3.0		
		Δεν απαντά	0.3		
		Σύνολο	100.0		

- Συνήθως το νοικοκυριό έχει μέγεθος μεγαλύτερο των τριων μελών, ενώ κατά πλειοψηφία στη σύνθεσή του συγκεντρώνονται 2 εως 4 μέλη.
- Τα παιδιά κατά μέσο όρο υπερτερούν των ηλικιωμένων και συνταξιούχων όπως ακριβώς συμβαίνει και με τα πραγματικά μεγέθη. Μία μεγάλη αναλογία νοικοκυριών "στερείται" παιδιών -κυρίως ηλικιωμένοι λόγω φάσης του κύκλου ζωής ("empty nest)" ή νεαρά ζευγάρια.
- Αρκετά υψηλή είναι η αναλογία εργαζόμενων μελών των νοικοκυριών. Περίπου το 70% των υπεύθυνων εργάζονται και μαζί με την αναλογία των συνταξιούχων καλύπτουν το 93.6% του δείγματος αφήνοντας χαμηλό υπόλοιπο για άλλες περιπτώσεις (άνεργοι κ.ά.).

16.2. ΔΙΑΝΟΜΗ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ

Στο τμήμα αυτό παρουσιάζεται η διανομή του (καθαρού-ακαθάριστου) εισοδήματος κατά δεκατημόρια πληθυσμού (νοικοκυριών). Επίσης στο παράρτημα Β παρουσιάζονται συγκριτικά στοιχεία από την προκαταρτική (αδημοσίευτη) έκθεση της EUROSTAT: "Indicatos of Poverty and Adequacy of Social Security" (1991).

Σε ορισμένες περιπτώσεις δείχνεται το ύψος του εισοδήματος ως προς ένα χαρακτηριστικό (π.χ τύπο νοικοκυριό) δίχως να έχει γίνει η ταξινόμηση κατά δεκατημόρια λόγω των πολλών κατηγοριών του χαρακτηριστικού. Η διαδιακασία παρουσίασης που ακολουθείται είναι παρόμοια με αυτή του προϋγούμενου κεφαλαίου.

1. ΥΨΟΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ

Με βάση τους Πίνακες 61 και 62 μπορούμε αφ' ενός να παρατηρήσουμε τις επιπτώσεις της δημοσιονομικής πολιτικής στο κάθε δεκατημόριο αφ' ετέρου παρατηρούμε το μερίδιο που αντιστοιχεί σε κάθε ένα από αυτά. Τα νοικοκυριά έχουν ταξινομηθεί με βάση το ακαθάριστο εισόδημα[284] και όπως προκύπτει το μέσο ετήσιο του ανέρχεται σε 1625.0 χιλιάδες δραχμές ενώ το 89.7% καλύπτεται από το καθαρό εισόδημα (1458.4 χιλ. δρχ) και το 10.3% από ασφαλιστικές εισφορές και τους φόρους.

Στον Πίνακα 61 παρουσιάζονται και οι πηγές προέλευσης του ακαθάριστου εισοδήματος και όπως φαίνεται οι μισθοί/ημερομίσθια καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μερίδιο (39.6%), ενώ το εισόδημα από επιχειρηματική δραστηριότητα αποτελεί τη δεύτερη βασική πηγή με μερίδιο 22.4% (363.9 χιλ.δρχ.). Το κύριο εισόδημα ("Primary income") το οποίο προκύπτει από σύνθεση των δύο προαναφερθέντων πηγών αποτελεί το 62% του συνολικού ενώ το εισόδημα κοινωνικής ασφάλισης αποτελεί μόλις το 17.1% εκ του οποίου μερίδιο πάνω από ~98% αποτελούν οι συντάξεις (Διάγραμμα 33). Η μεγάλη αναλογία των συντάξεων προδικάζει την ύπαρξη ενός "γηρασμένου" πληθυσμού κάτι το οποίο έχει σχολιαστεί εκτεταμένα στο κεφάλαιο 7. Έχουμε δηλαδή την πρώτη "επιβεβαίωση" των υποθέσεών μας (υπόθεση 4 και 8). Από τον ίδιο Πίνακα δε φαίνεται να υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ καθαρού και ακαθάριστου εισοδήματος σε κάθε δεκατημόριο. Από τις ενδομοριακές αποστάσεις του εισοδήματος σε κάθε πηγή προκύπτει ότι μεγαλύτερη ανισότητα επικρατεί ανάμεσα στα εισοδήματα από επιχειρηματική δραστηριότητα (το μεγαλύτερο δεκατημόριο κατέχει το 52% ενώ το χαμηλότερο μόλις το 0.31%) και λιγότερη οι λοιπές πηγές και οι συντάξεις.

Επίσης φαίνεται ότι το υψηλότερο (10ο) δεκατημόριο του πληθυσμού έχει καθαρό εισόδημα περίπου δεκαπενταπλάσιο του αντίστοιχα χαμηλότερου που αντιστοιχεί περίπου σε 1.8% του συνολικού. Το 30% των νοικοκυριών με το υψηλότερο εισόδημα (8ο-10ο δεκατημόριο) κατέχει μερίδιο που υπερβαίνει το 50% του συνολικού καθαρού ή ακαθάριστου εισοδήματος. Άλλωστε στο Διάγραμμα 34 (καμπύλη Lorenz) φαίνεται μία επουσιώδης μείωση στην

---

[284] Η κατάταξη των νοικοκυριών με βάση το ακαθάριστο εισόδημα γίνεται μόνο σε αυτή τη περίπτωση για να διαφανούν δύο πράγματα: (α) Η σχεδόν ασήμαντη διαφοροποίηση μεταξύ καθαρού και ακαθάριστου εισοδήματος και (β) να "επιτραπεί" η (συγκριτική) ανάλυση των επιπτώσεων της δημοσιονομικής πολιτικής σε κάθε δεκατημόριο.

Πίνακας 61. Ακαθάριστο και Καθαρό Εισόδημα Νοικοκυριών κατά Δεκατημόρια Εισοδήματος και Πηγή Προέλευσης*.

			Π η γ έ ς			Ε ι σ ο δ ή μ α τ ο ς					
Δεκα-τημόρια	Μισθοί Ημ/σθια	Επιχ/κη δραστ/τα	Ενοίκια τόκοι μερίσματα	Αγροτική εκμετ/ση	Συντάξεις	Άλλες μεταβι-βάσεις	Κοινωνική ασφάλιση σύνολο	Άλλες πηγές	Ακαθάριστο συνολικό εισόδημα	φόροι ασφαλ. κρατήσ.	Καθαρό εισόδημα
1	36.4	11.4	9.4	68.7	104.4	3.8	108.2	37.1	271.2	8.9	262.2
2	52.7	46.4	12.2	94.2	255.5	5.0	260.5	73.4	539.3	23.8	515.5
3	164.3	85.3	14.4	158.2	251.4	7.4	258.8	70.3	751.2	43.4	707.9
4	304.4	148.6	27.8	141.8	286.9	7.0	294.0	54.8	971.4	69.2	902.2
5	576.6	139.1	42.4	141.2	245.1	7.8	252.9	48.6	1200.8	117.4	1083.5
6	694.2	207.2	40.7	140.1	302.3	4.1	306.4	47.7	1436.3	151.3	1285.0
7	812.7	261.1	63.4	266.6	245.5	5.6	251.2	48.3	1703.2	189.5	1513.8
8	976.6	398.5	70.0	291.9	269.1	10.8	279.9	40.6	2057.4	227.5	1829.9
9	1355.6	461.6	109.3	219.6	335.6	6.7	342.3	86.7	2575.1	336.7	2238.4
10	1461.6	1871.1	276.4	645.5	412.3	6.9	419.1	47.1	4720.7	484.1	4236.6
Σύνολο	643.8	363.9	66.9	216.8	270.9	6.9	277.8	55.8	1625.0	166.6	1458.4

*Ο Πίνακας αυτός προέρχεται από τον C. Papatheodorou (1992), ορισμένες δε ασήμαντες αποκλίσεις σε σύγκριση με το πρωτότυπο, προέρχονται από στρογγυλοποίηση η οποία έγινε σε συνεργασία με τον συγγραφέα.

Διάγραμμα 34. Καμπύλες Lorenz για Καθαρό και Ακαθάριστο Εισόδημα

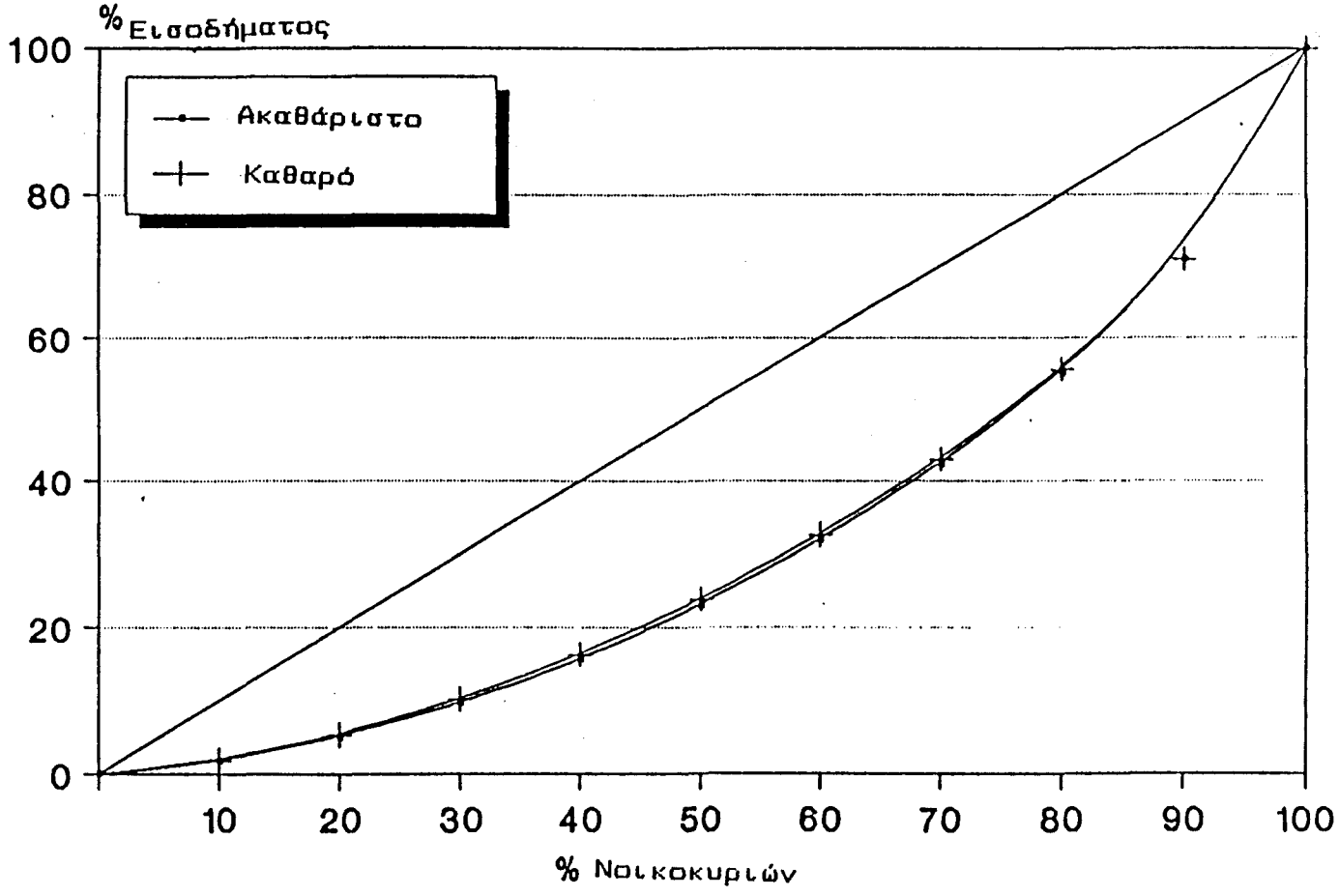

Διάγραμμα 33. Εισόδημα Κοινωνικής Ασφάλισης.

Πίνακας 62. Ποσοστά Ακαθάριστου και Καθαρού Εισοδήματος κατά Δεκατημόρια Εισοδήματος

Δεκα-τημόρια	Ακαθάριστο εισόδημα %	Φόροι, ασφ. κρατήσεις %	Καθαρό εισόδημα %	Ως % του Ακαθάριστου (=10 Καθαρό εισόδημα	Φόροι και κρατήσεις
1	1.7	0.5	1.8	96.7	3.3
2	3.3	1.4	3.5	95.6	4.4
3	4.6	2.6	4.9	94.2	5.8
4	6.0	4.2	6.2	92.9	7.1
5	7.4	7.1	7.4	90.2	9.8
6	8.9	9.2	8.8	89.5	10.5
7	10.5	11.5	10.4	88.9	11.1
8	12.7	13.8	12.6	88.9	11.1
9	15.9	20.4	15.4	87.0	13.1
10	29.0	29.3	29.0	89.8	10.3
Σύνολο	100.0	100.0	100.0	89.7	10.3

ανισοδιανομή όταν από το ακαθάριστο "περάσουμε" στο καθαρό εισόδημα. Η διαπίστωση αυτή προέρχεται επίσης και από την κατανομή των δεκατημορίων της εκάστοτε μεταβλητής και από τις τιμές που μας παρέχουν οι συντελεστές Gini και Theil[285]: Gini(ακαθάριστο)=0.39, Gini(καθαρό)=0.38, Theil(ακαθάριστο)=0.252 και Theil(καθαρό)=0.380. Η "ικανότητα" του καθαρού εισοδήματος να μειώνει την ανισοκατανομή εξαρτάται κύρια από την ύπαρξη προοδευτικής φορολογίας και προοδευτικών ασφαλιστικών εισφορών (σε ποσοστιαίες αναλογίες) και όπως φαίνεται από τον Πίνακα 62 η προοδευτικότητα αυτή είναι αμελητέα. Για παράδειγμα στα νοικοκυριά μεταξύ 5ου και 8ου καθώς και το 10ο δεκατημόριο, που αποτελούν το 50% του συνόλου, δεν εμφανίζονται αξιοσημείωτες διαφορές σε σχέση με το ποσοστό φόρων και κρατήσεων που εμφανίζει το σύνολο (10.3).

2. ΚΑΘΑΡΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ

Από τον Πίνακα 63 και μετά τα νοικοκυριά του δείγματος ταξινομούνται σύμφωνα με το καθαρό εισόδημα του νοικοκυριού που είναι και η βασική μεταβλητή ανάλυσης της παρούσης εργασίας.

---

[285] Οι τιμές των συντελεστών ως γνωστό διαφοροποιούνται ανάλογα με τον τύπο, τον αριθμό παρατηρήσεων που μπορεί να είναι ομαδοποιημένες ή σταξινόμητες κ.ο.κ. Για παράδειγμα οι τιμές που δώθηκαν από την ίδια έρευνα στην έκθεση της EUROSTAT με βάση το καθαρό εισόδημα ήταν: Gini=0.41 και Theil=0.33 (βλέπε Πίνακα 65Α Παράρτημα Β). Το γεγονός ότι τα στοιχεία "καθαρίστηκαν" πιο προσεκτικά, δίχως την χρονική πίεση που είχε προκληθεί και η απαλοιφή διάφορων άλλων τεχνικών προβλημάτων ανέβασαν την ποιότητα τους παρέχοντας περισσότερο ακριβείς μετρήσεις.

Αρχικά παρατηρούμε ότι οι πηγές προέλευσης είναι ελαττομένες και είναι οι εξής: εισόδημα από απασχόληση, (καθαρές) συντάξεις και καθαρό εισόδημα από άλλες πηγές (κυρίως κοινωνικής ασφάλισης) οι οποίες έχουν και το χαμηλότερο μέγεθος. Το εισόδημα από

Πίνακας 63. Μέγεθος και Πηγή Προέλευσης του Καθαρού Εισοδήματος κατά Δεκατημόρια.

Δεκα-	Εισόδημα από	Συντάξεις	Λοιπές	Καθαρό	Ως Ποσοστό του Καθαρού (=1(		
τημόρια	απασχόληση		πηγές	εισόδημα	Εισόδημα από απασχόληση	Συντάξεις	Λοιπές πηγές
1	104.3	102.4	41.5	248.2	42.0	41.3	16.7
2	185.4	237.0	92.7	515.1	36.0	46.0	18.0
3	411.5	225.3	81.0	717.8	57.3	31.4	11.3
4	600.0	222.0	92.6	914.6	65.6	24.3	10.1
5	796.0	240.8	84.0	1120.8	71.0	21.5	7.5
6	902.2	312.6	100.7	1315.5	68.6	23.8	7.6
7	1233.6	295.2	31.2	1560.0	79.0	18.9	2.1
8	1479.0	304.7	98.3	1882.0	78.6	16.2	5.2
9	1821.6	308.7	170.9	2301.2	79.2	13.4	7.4
10	3557.9	430.8	342.7	4331.4	82.1	10.0	7.9
Σύνολο	1080.1	266.0	112.3	1458.4	74.1	18.2	7.7

απασχόληση (=αυτοαπασχόληση) καταλαμβάνει το (74%) του συνόλου και οι συντάξεις το 18.2%. Έχουμε δηλαδή μία σχετική διαφοροποίηση στο εισόδημα από απασχόληση (E.A.), σε σχέση με τους δύο προηγούμενους Πίνακες, η οποία προέρχεται (α) από αλλαγή της ταξινόμησης των νοικοκυριών η οποία στην προκειμένη περίπτωση γίνεται με βάση το καθαρό και όχι το ακαθάριστο εισοδήμα και (β) έχουμε ενσωματώσει στο E.A. την αμοιβή προσωπικής εργασίας[284] των επιχειρηματιών και των αγροτών. Άρα η αύξηση είναι δικαιολογημένη. Αντίθετα η αύξηση στις συντάξες είναι επουσιώδης αν δεν χρειάζεται κάποια ιδιαίτερη ερμηνεία πέρα από την αλλαγή της ταξινόμησης των νοικοκυριών. Βέβαια εδώ έχουμε την υψηλή συμμετοχή του εισοδήματος από απασχόληση και τις συντάξεις ως εύτερη σημαντική πηγή, πράγμα που "ισχυροποιεί" περισσότερο τις ποθέσεις μας.

Σε όλα τα υψηλά δεκατημόρια η συμμετοχή των συντάξεων είναι σθενής ενώ αντίθετα στα δύο πρώτα δεκατημόρια η συμμετοχή τους σθώς και η συμμετοχή των λοιπών πηγών είναι σημαντική και μαίνεται γύρω στο 50%. Έχουμε με άλλα λόγια μία σαφή ένδειξη νισότητας η οποία διαγράφεται από "αδυναμία" των συντάξεων πόθεση 8) και των λοιπών πηγών κοινωνικής ασφάλισης να έχουν γαλύτερη συμμετοχή στα υψηλά εισοδήματα.

Σε γενικές γραμμές η μεγάλη αναλογία των συντάξεων προκαλεί οσθένηση στη συμμετοχή των λοιπών πηγών εισοδήματος κοινωνικής φάλισης. Το αποτέλεσμα αυτό είναι και από τα πιο χαρακτηριστικά ότι γίνεται εμφανής η σχεδόν απόλυτη τάση επικάλυψης του

[284] Βλέπε ερώτηση 087 στο ερωτηματολόγιο (παράρτημα Α).

ασφαλιστικού συστήματος με τις συντάξεις. Πρόκειται για "έκπληξη" διότι κάτι αντίστοιχο δεν συναντάται σε άλλες χώρες. Πολύ πιθανά "πρώϊμες" συντάξεις δεν έχουν ταξινομηθεί ως επιδόματα λόγω "μη ικανότητας εργασίας", παραποιώντας την συγκριτική εικόνα σε σχέση με άλλες χώρες (βλέπε Πίνακα 65Β στο Παράρτημα Β), ενώ υστερούμε και στον τομέα των οικογενειακών και άλλου είδους επιδομάτων (Deleck et al. 1991). Μάλλον στη χώρα μας "ή εργαζόμενος θα είναι κανείς ή συνταξιούχος", στερώντας παράλληλα την δυναμική συμμετοχή άλλων πηγών προέλευσης εισοδήματος και αποδυναμώνοντας τη δυνατότητα άσκησης πολύπλευρης κοινωνικής- δημογραφικής πολιτικής. Για παράδειγμα στον αντίποδα της Ελλάδας βρίσκονται χώρες όπως το Βέλγιο, η Ολλανδία, Λουξεμβούργο και η Ιρλανδία στις οποίες εμφανίζεται η μεγαλύτερη συμμετοχή οικογενειακών επιδομάτων (>41%) σε βαθμό μάλιστα που υπερβαίνει την αναλογία των συντάξεων (Πίνακας 65Β, Παράρτημα Β).

Έντονη διαφοροποίηση στην αναλογία νοικοκυριών τα οποία απολαμβάνουν οικογενειακά επιδόματα επικρατεί γενικά ανάμεσα στις χώρες του βορρά και του νότου. Στη πρώτη περίπτωση σχεδόν όλα τα νοικοκυριά με παιδιά απολαμβάνουν κάποιου επιδόματος. Αντίθετα φαίνεται ότι στις χώρες του Ευρωπαϊκού νότου, η κάλυψη γίνεται μόνον επιλεκτικά. Για παράδειγμα στην Ελλάδα τα οικογενειακά επιδόματα ισχύουν για σχετικά μεγάλο μέγεθος νοικοκυριών (π.χ. με 3+ παιδιά) και πολύ πιθανά, λόγω του πολύπλοκου χαρακτήρα του διοικητικού μηχανισμού να μην παρέχεται η επαρκής ενημέρωση σχετικά με τους δικαιούχους των παροχών/επιδομάτων αυτών.

3. ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΕΙΣΟΔΗΜΑ, ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΩΝ, ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΑΙΔΙΩΝ, ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΣΥΝΤΑΞΙΟΥΧΩΝ ΚΑΙ ΜΕΓΕΘΟΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

Η Ελλάδα, που έχει εμφανίσει την μεγαλύτερη ανισότητα, στο σύνολο των χωρών που συμμετείχαν στη έρευνα φτώχειας με βάση τις τιμές των συντελεστών Gini και Theil (βλέπε Παράρτημα Β Πίνακα 65Α) εμφανίζει συνολικά και κατά δεκατημόρια ένα από τα μεγαλύτερα (μέσα) μεγέθη νοικοκυριού (Πίνακας 64 και Πίνακας 64Α στο παράρτημα Β). Η τάση όμως είναι ανοδική, δηλαδή στα χαμηλά δεκατημόρια το μέσο μέγεθος νοικοκυριού είναι χαμηλό και γίνεται μέγιστο στο 10ο δεκατημόριο (3.76). Δε μπορούμε όμως να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι τα κατώτατα δεκατημόρια έχουν μικρότερο μέσο μέγεθος διότι π.χ. υπάρχουν και λιγότερα παιδιά, αν δεν γίνει έλεγχος και για άλλες μεταβλητές όπως είναι η ηλικία. Πολύ πιθανά στα χαμηλά δεκατημόρια να έχουμε μεγάλη αναλογία συνταξιούχων και χαμηλή ένδειξη γονιμότητας κάτι το οποίο προς το παρόν δεν αποκαλύπτεται.

Μπορούμε όμως να "κρατήσουμε" την παρατήρηση ότι το μέσο μέγεθος νοικοκυριού έχει αυξητική τάση κατά δεκατημόρια εισοδήματος. Η παρατήρηση αυτή ισχύει για όλες τις περιπτώσεις του Πίνακα 64 και 64Α (Παράρτημα Β) και ουσιαστικά πρόκειται για το παράδοξο που πιστοποίησε αρχικά ο S. Kuznets (1955, 1963). Η τάση αυτή οφείλεται φυσικά στο ότι σε μεγάλου μεγέθους νοικοκυριά επικρατεί η συνήθεια να εργάζονται ή να προσφέρουν εισόδημα περισσότερα άτομα. Μία δοκιμασία της υπόθεσης αυτής μπορεί να γίνει αν εξετάσουμε τα δεκατημόρια εισοδήματος κατά μέσο μέγεθος εργαζομένων μελών στο νοικοκυριό (Πίνακας 64 και 64Γ στο Παράρτημα Β). Όπως αναμενόταν η αναλογία εργαζομένων ατόμων

είναι περίπου διπλάσια στα υψηλά εισοδηματικά κλιμάκια (δεκατημόρια). Για παράδειγμα στα δύο πρώτα δεκατημόρια η μέση αναλογία απασχολούμενων είναι μικρότερη της μονάδας ενώ στα δύο υψηλότερα τείνει να γίνει 2. Αντίθετα η ποσοστιαία αναλογία ατόμων με εισόδημα στο νοικοκυριό εμφανίζει μία αντίστροφη τάση και είναι μειωμένη στα υψηλά δεκατημόρια. Η πιστοποίηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι δείχνει ότι για πολλά νοικοκυριά ένα εισόδημα είναι υπεραρκετό ενώ άλλα με δυο ή και με τρία επιπλέον εισοδήματα κατατάσσονται στα χαμηλά δεκατημόρια.

Σε παρόμοια αποτελέσματα καταλήγουμε και με την μεταβλητή του μέσου αριθμού παιδιών. Δηλαδή όσο αυξάνει η γονιμότητα (κατά μέσο όρο)[287] τόσο αυξάνει το μερίδιο του συνολικού εισοδήματος. Η πραγματικότητα είναι όμως ότι έτσι αυξάνει και η ανισότητα και μόνο με πολυμεταβλητή ανάλυση θα μπορέσουμε να πιστοποιήσουμε πιο ουσιαστικά το γεγονός ότι πράγματι τα μεγάλα σε μέγεθος νοικοκυριά έχουν μικρότερο κατά κεφαλήν εισόδημα διότι είναι περισσότερα τα εξαρτώμενα μέλη.

Ένα άλλο σημείο που έχει θιχτεί από τη θεωρία αφορά τους ηλικιωμένους (βλέπε κεφάλαιο 8 ή υπόθεση 12). Σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλά εισοδήματα συναντώνται κύρια περιπτώσεις ηλικιωμένων ή συνταξιούχων. Ο Πίνακας 64 και 64Β (στο Παράρτημα Β) εμφανίζουν την αναλογία νοικοκυριών με ηλικιωμένους υπεύθυνους κατά δεκατημόρια εισοδήματος. Η (σχεδόν) πτωτική τάση είναι εμφανής για όλες τις χώρες, ενώ το κατώτατο δεκατημόριο εμφανίζει μία διογκωμένη αναλογία σε σχέση με τα υπόλοιπα και αυτό είναι

Πίνακας 64. Κοινωνικά-Οικονομικά και Δημογραφικά Χαρακτηριστικά των Νοικοκυριών κατά Δεκατημόρια Εισοδήματος στην Ελλάδα.

	Χαρακτηριστικά				
Δεκα-τημόρια	Αναλογία ατόμων με εισόδημα	Μέσος αριθμός απασχ/νων	Μέσος αριθμός παιδιών	Αναλογία συνταξ/χων υπεύθυνων νοικοκ.	Μέσο μέγεθος νοικοκ.
1	46.64	0.87	0.36	42.28	2.18
2	50.34	0.76	0.37	53.02	2.22
3	51.01	1.01	0.67	36.58	2.76
4	50.00	1.09	0.72	29.19	2.84
5	61.07	1.11	0.89	26.51	3.07
6	44.30	1.29	0.94	26.51	3.30
7	35.23	1.54	1.04	19.46	3.51
8	29.19	1.61	1.02	16.78	3.53
9	19.80	1.82	1.11	17.79	3.64
10	23.15	1.75	1.17	20.47	3.76
Σύνολο	41.07	1.28	0.83	28.86	3.08

[287] Εδώ πρόκειται για τον αριθμό παιδιών "μοιρασμένο" στο σύνολο των νοικοκυριών του δείγματος.

ένα ανησυχητικό συμπέρασμα. Ουσιαστικά "επικροτείται" η αδυναμία της μεγάλης ηλικίας να αυτοσυντηρηθεί με μοναδικό εφόδιο την χαμηλή σύνταξη την οποία ούτως ή άλλως δικαιούται και την έχει (αυτο-) χρηματοδοτήσει κατά το παρελθόν. Ειδικά για τη χώρα μας ισχύει ότι η πλειοψηφία των συνταξιούχων λαμβάνει πολύ μικρές συντάξεις (Υφαντόπουλος 1990) με αποτέλεσμα να κατατάσσονται στα χαμηλότερα εισοδηματικά κλιμάκια (δεκατημόρια) στα οποία η συμμετοχή τους ως εκ τούτου είναι αυξημένη.

4. ΜΕΓΕΘΟΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

Η ανισότητα σχετίζεται τόσο με το μέγεθος όσο και με τη σύνθεση του νοικοκυριού: Όσο περισσότερα τα εξαρτώμενα μέλη τόσο μεγαλύτερη η ανισότητα. Στον Πίνακα 65 παρουσιάζεται λοιπόν η διανομή του εισοδήματος ανάλογα με το μέγεθος και τη σύνθεση του νοικοκυριού. Σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους Πίνακες όπου οι εισοδηματικές μοριακές αποστάσεις συγκρίνονταν σε σχέση με ένα ενιαίο χαρακτηριστικό (π.χ. αριθμός παιδιών, μέγεθος νοικοκυριού) τώρα η σύγκριση γίνεται μεταξύ ομοίων και διαφορετικών χαρακτηριστικών (π.χ. ύπαρξη και μη ύπαρξη ηλικιωμένων ή υπάρξη παιδιών και ηλικιωμένων). Σύμφωνα με τις υποθέσεις εργασίας (5) αναμένεται να προκύψει θετική σχέση μεταξύ ύψους εισοδήματος και μεγέθους νοικοκυριού και έντονες διαφοροποιήσεις όταν παρεμβάλλεται ανάμεσά τους η σύνθεση του νοικοκυριού. Πράγματι στον Πίνακα εμφανίζεται η αναμενόμενη θετική σχέση, διότι τουλάχιστον μέχρι και το μέγεθος των τεσσάρων μελών το μέγεθος του εισοδήματος αυξάνει. Η αύξηση όμως δεν είναι αναλογική, δηλαδή οι εισοδηματικές αποστάσεις δεν μεταβάλλονται ισόποσα ανάλογα με την αύξηση των επιπρόσθετων μελών. Για παράδειγμα ενώ το καθαρό εισόδημα αυξάνει κατά 70% όταν το νοικοκυριό αντί ενός έχει δύο μέλη, όταν μεταβαίνουμε από διμελές σε τριμελές νοικοκυριό η αύξηση είναι μόλις 65% πράγμα που σημαίνει ότι το κατά κεφαλήν εισόδημα μειώθηκε. Επίσης παρατηρούμε τα χαμηλά εισοδήματα, παρ' όλη τη μειωμένη αναλογία φόρου και ασφαλιστικών κρατήσεων σε νοικοκυριά με ηλικιωμένους. Για παράδειγμα όταν το μονομελές νοικοκυριό αποτελείται από έναν ενήλικα, έχει υψηλότερο καθαρό και ακαθάριστο εισόδημα και περισσότερα ποσοστά φόρων και κρατήσεων από το αντίστοιχο νοικοκυριό με έναν μόνο ηλικιωμένο. Το αποτέλεσμα ήταν αναμενόμενο διότι οι συντάξεις, όπως έχουμε δεί (κεφάλαιο 7) πολύ σπάνια ξεπερνούν το εισόδημα από απασχόληση. Σε διμελή νοικοκυριά που απαρτίζονται από έναν ηλικιωμένο και ένα παιδί το διαθέσιμο εισόδημα που συναντάται είναι ελάχιστο (565.4 χιλιάδες δραχμές) δείχνοντας τη σχέση εξάρτησης που έχουν τα νοικοκυριά αυτά με τα άτομα παραγωγικής ηλικίας. Σε παρόμοια αποτελέσματα καταλήγουμε και για τα τριμελή νοικοκυριά και όπως παρατηρούμε όταν η σύνθεση του νοικοκυριού είναι 2 παιδιά και ένας ενήλικας, τότε το διαθέσιμο καθαρό ή ακαθάριστο εισόδημα είναι από τα χαμηλότερα της κατηγορίας. Αντίθετα για "τυπικά" νοικοκυριά της εποχής μας, δηλαδή αυτά που αποτελεούνται από δύο ενήλικες (ο/η σύζυγος) και ένα παιδί το (καθαρό) εισόδημα εμφανίζει υψηλή μέση τιμή (1669.3 χιλ. δρχ.).

Συνοψίζοντας παρατηρούμε ότι τα νοικοκυριά με τα χαμηλότερα εισοδήματα είναι αυτά με ηλικιωμένους. Επίσης χαμηλά είναι τα εισοδήματα τριμελών νοικοκυριών όταν υπάρχουν δύο παιδιά, αλλά σε γενικές γραμμές τα παιδιά δε φαίνεται να "προκαλούν" αισθητή

Πίνακας 65. Μέσο Καθαρό, Ακαθάριστο Εισόδημα, Φόροι και Ασφαλιστικές Εισφορές κατά Τύπο και Σύνθεση Νοικοκυριού.

Τύπος Νοικοκυριού	Καθαρό εισόδημα	Ακαθάριστο εισόδημα	Φόροι και ασφαλιστικές εισφορές
1 Μέλος	769.1	824.6	55.5
1 ενήλικας	898.0	1014.2	116.2
1 ηλικιωμένος	629.2	635.5	6.3
2 Μέλη	1095.0	1210.7	115.7
2 ενήλικες	1352.7	1514.5	161.8
2 ηλικιωμένοι	789.7	832.4	42.7
1 ενηλ. & 1 παιδί	953.0	1064.2	112.2
1 ενηλ. & 1 ηλικιωμ.	995.0	1119.9	124.9
1 ηλικιωμ. & 1 παιδί	565.4	572.2	6.8
3 Μέλη	1673.3	1877.2	203.9
3 ενήλικες	1933.5	2118.5	185.0
2 ενήλικες & 1 παιδί	1669.3	1944.8	275.5
1 ενήλικας & 2 παιδιά	1297.0	1417.0	120.0
2 ενήλικες & 1 ηλικιωμ.	1621.3	1765.6	144.3
Λοιπές περιπτώσεις	1398.3	1543.0	144.7
4 Μέλη	1861.3	2094.3	233.0
2 ενήλικες & 2 παιδιά	1870.1	2134.7	264.6
3 ενήλικες & 1 παιδί	1666.0	1858.2	192.2
4 ενήλικες	1830.1	2021.1	191.0
Λοιπές περιπτώσεις	1983.4	2163.0	179.6
5 Μέλη	1734.1	1915.0	180.9
2 ενήλικες & 3 παιδιά	1685.0	2566.0	881.0
Λοιπές περιπτώσεις	1747.0	1918.0	171.0
Σύνολο	1458.4	1625.0	166.6

μείωση στη διανομή του εισοδήματος των νοικοκυριών. Ούτε προέκυψε κάποια αξιοσημείωτη διαφορά στο ποσοστό φόρων και ασφαλιστικών κρατήσεων με εξαίρεση τα νοικοκυριά με ηλικιωμένους τα οποία ούτως ή άλλως έχουν τα χαμηλότερα εισοδήματα.

5. ΗΛΙΚΙΑ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ

Σχετικά με τη σχέση ηλικίας-εισοδήματος έχουμε αναφερθεί ήδη εκτεταμένα. Για να αποφύγουμε τυχόν "επαναλήψεις"στο τμήμα αυτό παρουσιάζουμε τη μέση ηλικία του υπύθυνου κατά "μήκος" των εισοδηματικών δεκατημορίων. Η βασική υπόθεσή μας 12 (μερικώς και

η 8) είναι ότι όσο περισσότερο ηλικιωμένος είναι κανείς, τουλάχιστον ύστερα από κάποιο συμβατικό όριο (45-50 ετών)

Πίνακας 66. Ηλικία Υπεύθυνου του Νοικοκυριού κατά Δεκατημόρια Εισοδήματος.

Δεκα-μόρια	Μέση Ηλικία
1	58.6
2	58.1
3	51.2
4	50.1
5	48.9
6	49.1
7	46.7
8	46.3
9	46.8
10	47.9
Σύνολο	50.5

τόσο χαμηλότερο το εισόδημά του (ή του νοικοκυριού).

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 66 σε όλα τα δεκατημόρια η μέση ηλικία του υπεύθυνου ξεπερνά το όριο των 45 ετών. "Λογικά" λοιπόν ακολουθείται πτωτική τάση με κατεύθυνση από τα χαμηλά προς τα υψηλά εισοδηματικά δεκατημόρια, επιβεβαιώνοντας για μια ακόμη φορά την υπόθεση της ηλικίας (υπόθεση 12)

6. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ, ΕΙΣΟΔΗΜΑ ΚΑΙ "ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ"

Πριν περάσουμε σε μία περισσότερο πολυδιάστατη ανάλυση παρουσιάζουμε μια σχετικά απλοποιημένη εικόνα για τη σχέση που επικρατεί μεταξύ εισοδήματος, εκπαίδευσης, ηλικίας και γονιμότητας οι οποίες αποτελούν και τις βασικές μεταβλητές της εργασίας αυτής και του κεφάλαιου που πρόκειται να ακολουθήσει. Από το Διάγραμμα 35 παρατηρούμε την συστηματική αύξηση του εισοδήματος με το επίπεδο εκπαίδευσης, επιβεβαιώνοντας τη βασική μας υπόθεση 10. Αυτή η θετική συσχέτιση δεν είναι "τέλεια" δηλαδή δεν ισχύει απόλυτα για όλα τα άτομα διότι αφενός οι καμπύλες του διαγράμματος σε πολλά σημεία είναι τεμνόμενες, ιδιαίτερα στις αρχικές ηλικίες, αφετέρου αναφερόμαστε συνήθως σε όρους μέσου εισοδήματος που φυσικά αποτελεί μία σημειακή εκτίμηση της πραγματικότητας που επικρατεί.

Με εξαίρεση λοιπόν τα αρχικά εισοδήματα, όσο μεγαλύτερη είναι η διάρκεια της εκπαίδευσης τόσο υψηλότερο είναι το εισόδημα. Οι κατανομές ηλικίας- εισοδήματος ανεξάρτητα από το ύψος της εκπαίδευσης, αρχικά αυξάνουν με την ηλικία μέχρι κάποιο όριο και μετά ακολουθούν κατιούσα πορεία. Δηλαδή ο ρυθμός μεταβολής των εισοδημάτων μετατρέπεται σε αρνητικό όσο μεγαλώνει η ηλικία, πιθανά λόγω "φθοράς" και "παλαίωσης" του υφιστάμενου ανθρώπινου κεφαλαίου. Όσο μεγαλύτερο είναι το επίπεδο της εκπαίδευσης τόσο υψηλότερη είναι η αύξηση στα εισοδήματα κατά τα αρχικά βήματα της επαγγελματικής σταδιοδρομίας. Ακόμη και άτομα που δεν τελείωσαν ούτε τη στοιχειώδη εκπαίδευση η πορεία του εισοδήματος τους είναι αυξητική αλλά σε πολύ χαμηλούς ρυθμούς. Η αρνητική πορεία

Διάγραμμα 35. Μέσο Εισόδημα από Απασχόληση κατά Ηλικία Υπεύθυνου.

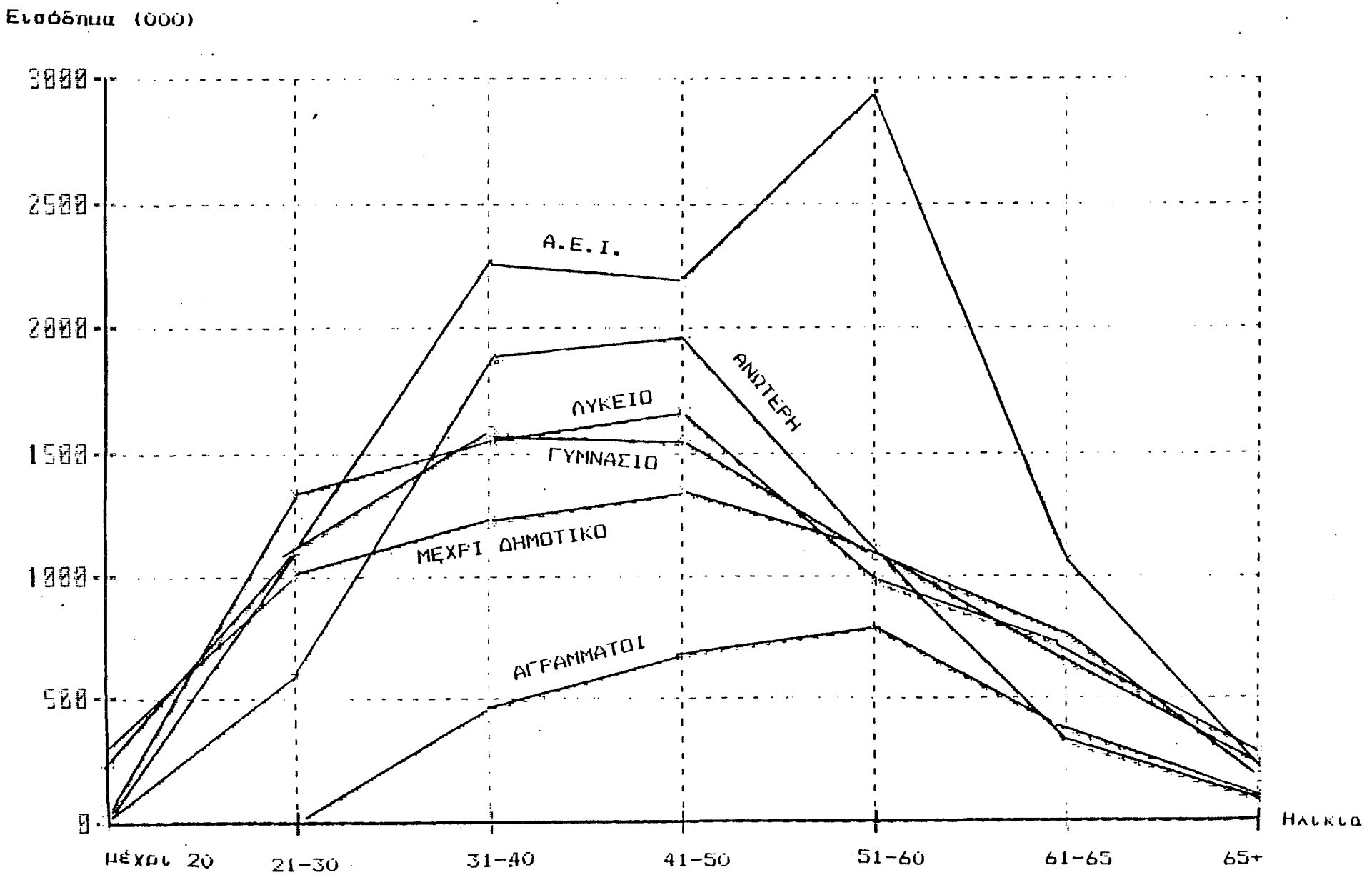

εμφανίζεται νωρίτερα στις χαμηλώτερες και κατώτερες βαθμίδες, ανώ καθυστερεί πολύ για την υψηλότερη (Α.Ε.Ι.). Χαρακτηριστική είναι η εξέλιξη ή κατάληξη όλων των εισοδημάτων όταν το άτομο περνά το κατώφλι των 65 χρόνων. Γενικά η σχέση προκύπτει τύπου αντίστροφου U (μη γραμμική, κυρτή). Η ερμηνεία της ανοδικής πορείας του εισοδήματος στηρίζεται "αποκλειστικά" θα λέγαμε, στην έννοια του σωρευμένου ανθρώπινου κεφαλαίου (ενσωματωμένο και αδιάσπαστο από το άτομο), ενώ οι απολαβές των εργαζομένων αποτελούν τις αποδόσεις του κεφαλαίου αυτού όπως έχει χαρακτηριστικά αναφερθεί στο θεωρητικό τμήμα.

Από τον Πίνακα 67 παρατηρούμε την εξέλιξη του μηνιαίου εισοδήματος του νοικοκυριού ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης του υπεύθυνου και τον αριθμό παιδιών. Όπως παρατηρούμε όταν τα έτη σπουδών είναι μεταξύ 9 και 17 επικρατεί θετική σχέση μεταξύ εισοδήματος και αριθμού παιδιών. Στις δύο ακραίες κατηγορίες (έτη σπουδών μέχρι 9 και 18+ έτη) ή δεν έχουμε κάποια σαφή τάση (-9 ετών) ή έχουμε σχέση τύπου U (18+ έτη). Στις περισσότερες περιπτώσεις νοικοκυριά δίχως παιδιά στη σύνθεσή τους εμφανίζουν χαμηλότερα εισοδήματα από τα λοιπά νοικοκυριά, ανεξάρτητο από τη χρονική διάρκεια της εκπαίδευσης τουλάχιστον όταν αυτή υπερβαίνει τα 9 έτη (περισσότερο από το στοιχειώδες επίπεδο). Φαίνεται ότι οι γονείς "αναγκάζονται" να εργαστούν περισσότερο για να τα βγάλουν πέρα και με τον τρόπο αυτό καταλήγουμε στο παράδοξο συμπέρασμα του Kuznets (βλέπε υπόθεσεις 5 και 6).

Πίνακας 67. Μέσο Καθαρό Εισόδημα του Νοικοκυριού κατά Επίπεδο Εκπαίδευσης του Υπεύθυνου και Αριθμό Παιδιών.

Έτη σπουδών	Αριθμός παιδιών				
	0	1	2	3+	Σύνολο
	Ε ι σ ό δ η μ α				
μέχρι 9	1263	1150	1560	1062	1341
9-12	1211	1211	1312	1433	1298
13-15	1058	1396	1958	1768	1474
16-17	1345	1362	2000	2160	1626
18+	2342	1473	2054	3050	2290
Σύνολο	1253	1544	1788	1980	1458.4

7. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ

Από τον Πίνακα 68 εξετάζεται το ύψος του μέσου καθαρού εισοδήματος ανάλογα με το επάγγελμα που ασκεί ο υπεύθυνος του νοικοκυριού. Όπως φαίνεται στο σύνολο χώρας 898 άτομα δεν έχουν κάποια απασχόληση (συνταξιούχοι, φοιτητές κ.ά.) και το εισόδημα τους υπολείπεται του Εθνικού μέσου Όρου (Ε.Μ.Ο. = 1458.4

χιλιάδες δραχμές) κατά 10.1%[288]. Επίσης βλέπουμε την αναλογία ατόμων που ασκούν επιστημονικά και ελευθέρια επαγγέλματα με εισόδημα που υπερβαίνει τον Ε.Μ.Ο. κατά 23.2%. Βέβαια πιο υψηλά εισοδήματα εμφανίζει η κατηγορία των ατόμων που είναι διευθυντές ή ανώτατα στελέχη διοίκησης (περίπου διπλάσια του Ε.Μ.Ο.).

Οι υπάλληλοι γραφείου ή στην παροχή υπηρεσιών μόλις που ξεπερνούν κατά 2.1% και αντίστοιχα 4.6% το όριο του εθνικού μέσου όρου, ενώ οι έμποροι και πωλητές περνούν "άνετα" πάνω από το όριο αυτό (κατά 24.5%). "Καθυστερημένα" ως συνήθως εμφανίζονται τα εισοδήματα των γεωργών/κτηνοτρόφων και των εργατών. Φαίνεται ότι τα επαγγέλματα που έχουν υψηλό γόητρο είναι ανταποδοτικά, από άποψη αποδοχών και υπερτερούν του Ε.Μ.Ο. και των λοιπών επαγγελμάτων με χαμηλότερο γόητρο (υπόθεση 13).

Πίνακας 68. Μέσο (ετήσιο) Εισόδημα του Νοικοκυριού κατά Επάγγελμα του Υπεύθυνου.

Επάγγελμα Υπεύθυνου	Μέσο Εισόδημα (000 δρχ.)	Ποσοστό σε σχέση με σύνολο	Αριθμός παρατηρήσεων
Επιστημονικά και ελευθέρια επαγγέλματα	1796.1	123.2	231
Διευθύνσεις και ανώτερα διοικητικά στελέχη	2775.2	190.3	67
Υπάλληλοι γραφείου	1489.3	102.1	182
Έμποροι και πωλητές	1815.7	124.5	176
Παροχής υπηρεσιών	1526.2	104.6	158
Γεωργοί, κτηνοτρόφοι	1290.5	088.5	571
Εργάτες:			
α. Βιομηχανίας	1297.9	089.0	155
β. Βιοτεχνίας	1391.6	095.4	194
γ. Υπηρεσιών	1523.9	104.5	319
Λοιπές περιπτώσεις (ακατάτακτοι: συνταξιούχοι κ.λπ)	1310.8	89.9	898
Σύνολο	1458.4	(1458.4=100)	

Από τη παρουσίαση των πινάκων διαφάνηκαν οι εξής τάσεις:
- Τα χαμηλα εισοδηματικά δεκατημόρια συνεισφέρουν ελάχιστα στη σχηματοποίηση του μέσου συνολικού εισοδήματος ενώ το ύψος του υψηλότερου δεκατημορίου είναι τριάντα φορές μεγαλύτερο του χαμηλότερου.

[288] Εδώ χρησιμοποιούμε τον δείκτη ανισότητας- αποστέρησης σε σχέση με το σύνολο (Δ.Α.Α.): Δ.Α.Α.= (Yi/Y)·100, όπου Yi μέσο εισόδημα της επαγγελματικής ομάδας (i=1, ..., 9) και Y=μέσο εισόδημα νοικοκυριών του δείγματος.

- Στην Ελλάδα η ανισότητα είναι περισσότερο έντονη από ότι στις άλλες χώρες της Ευρώπης όπως προκύπτει από τις τιμές των δεικτών Gini ή Theil και τα δεκατημόρια εισοδήματος.
- Οι πηγές εισοδήματος στη χώρα μας προέρχονται κύρια από απασχόληση (ή αυτοαπασχόληση) και συντάξεις περιορίζοντας τη δυνατότητα ευρύτερης κοινωνικής πολιτικής, όπως συμβαίνει π.χ. σε άλλες χώρες όπως η Ολλανδία και το Βέλγιο.
- Στα χαμηλά δεκατημόρια εισοδήματος συναντώνται περισσότερα οικονομικώς ενεργά άτομα, δηλώνοντας ταυτόχρονα το χαμηλό ύψος ή/και την ανεπάρκεια των εισοδημάτων που απολαμβάνουν.
- Η αναλογία συνταξιούχων στη χώρα μας είναι αντιστρόφως ανάλογη με το ύψος του εισοδήματος (στα χαμηλά δεκατημόρια αντιστοιχούν περισσότεροι) ενώ το αντίθετο συμβαίνει με το μέγεθος νοικοκυριού και τη (μέση) αναλογία παιδιών: Περισσότερα παιδιά εμφανίζονται στα υψηλά δεκατημόρια. Η τάση αυτή εμφανίζεται και για τις υπόλοιπες χώρες στοιχειοθετώντας ότι τουλάχιστον δημογραφικά οι τάσεις μεταξύ των συγκρινόμενων χωρών δεν διαφοροποιούνται ουσιαστικά. Φαίνεται δηλαδή ότι στην εποχή του "papy boom" δεν ισχύει η φράση "οι πλούσιοι έχουν χρήματα και οι φτωχοί παιδιά".
- Το μέγεθος του νοικοκυριού είναι σχετικά υψηλότερο στα "πλούσια" νοικοκυριά πιθανά λόγω του ότι πολλοί συνταξιούχοι και νεαρά ζευγάρια αποτελούν αυτόνομα νοικοκυριά.
- Η εκπαίδευση σχετίζεται θετικά με το εισόδημα. Όσο υψηλότερο το επίπεδό της (που αφορά τον υπεύθυνο) τόσο μεγαλύτερο το εισόδημα του νοικοκυριού.
- Τα επαγγέλματα με "γόητρο" είναι συνήθως αποδοτικά και αποφέρουν υψηλότερα εισοδήματα σε σύγκριση με τα υπόλοιπα.
- Οι ιδιοκτήτες κατοικίας έχουν κατά κανόνα υψηλότερο μέσο εισόδημα από τους μη ιδιοκτήτες[289].

---

[289] Ο Πίνακας αυτός δεν παρέχει περισσότερη πληροφόρηση από αυτήν του συμπεράσματος και γιαυτό έχει παραληφθεί.

16.3. ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

Στο τμήμα αυτό δείχνουμε ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά ή διαστάσεις της φτώχειας μέσα από εκτιμήσεις σχετικών και υποκειμενικών δεικτών. Αρχικά παρουσιάζουμε ορισμένες κατανομές που αφορούν ή προέρχονται από τον υπεύθυνο του νοικοκυριού και κατόπιν θα προχωρήσουμε σε μία γενικότερη παρουσίαση.

Πριν απ' όλα σκιαγραφούμε ορισμένα "πορτραίτα" φτωχών ατόμων-νοικοκυριών. Κατ' αρχάς σε μεγάλο βαθμό φτωχά νοικοκυριά εντάσσονται στις κάτωθι κατηγορίες:

α) Πολυμελή με 3+ παιδιά.
β) Με υπεύθυνο ηλικιωμένο άνεργο ή συνταξιούχο (αγρότη, εργάτη ή υπάλληλο ανειδίκευτους ή ημιειδικευμένους).
γ) Με ηλικιωμένους στη σύνθεση του ή ως υπεύθυνο του.
δ) Με υπεύθυνο αναλφάβητο ή άτομο που δεν τελείωσε το δημοτικό.
ε) Αγρότες με εποχιακή ή προσωρινή απασχόληση.
ζ) Να μην έχει δική του ιδιόκτητη κατοικία ούτε και (οικονομική) δυνατότητα ενοικίασης αλλά να του έχει κατά κάποιο τρόπο παραχωρηθεί.

Μπορεί να προκύψουν περιπτώσεις όπου ένα νοικοκυριό να είναι φτωχό λόγω ταυτόχρονης επίδρασης όλων των κατηγοριών (α-ζ) ή τουλάχιστον να εντάσσεται σε μία από αυτές[290]. Τα πορτραίτα αυτά "ευτυχώς" λειτουργούν υποστηρικτικά για τους αντικειμενικούς σκοπούς και τις υποθέσεις εργασίας που έχουν γίνει.

Η φτώχεια στην εργασία αυτή εκλαμβάνεται ότι σχετίζεται με τη διανομή του εισοδήματος ενώ μεγάλη βαρύτητα δίνεται στις δημογραφικές διαστάσεις οι οποίες στη συγκεκριμμένη περίπτωση προκύπτουν ιδαίτερα σημαντικές. Η διαδιακασία παρουσίασης των πινάκων θα ακολουθεί τη σειρά του προηγούμενου κεφαλαίου, υιοθετώντας ταυτόχρονα τις υποθέσεις που ισχύουν για την οικονομική ανισότητα οι οποίες θα τεθούν σε δοκιμασία.

Για να μην "φορτωθεί" υπερβολικά το κεφάλαιο αυτό, λόγω των δύο διαφορετικών μεθόδων εκτίμησης της φτώχειας που έχουμε υιοθετήσει (μέθοδο Ε.Ο.Κ. και S.P.L.) παρουσιάζουμε αποτελέσματα που αφορούν μη συσχετισμένες μεταβλητές (π.χ. αριθμό ατόμων με εισόδημα ή αριθμό απασχολουμένων). Αρχικά δείχνουμε κατανομές που αφορούν το νοικοκυριό ή τον υπεύθυνο σε σχέση με κάποιο/α άτομα του νοικοκυριού: οικογενειακή κατάσταση και φύλο, μέγεθος-σύνθεση νοικοκυριού[291] και αριθμός ατόμων με εισόδημα, Κατόπιν αναλύονται τα ποσοστά φτώχειας σε σχέση με ατομικά χαρακτηριτικά που αφορούν τον υπεύθυνο: κατάσταση απασχόλησης, ηλικία, επίπεδο εκπαίδευσης και επάγγελμα.

---

[290] Σε παρόμοια αποτελέσματα κατάληξε και ο Π. Τσακλόγλου (1992) σε μια προσπάθεια κατασκευής "πορτραίτων" φτωχών με στοιχεία από την Ε.Ο.Π.

[291] Στην έκθεση της EUROSTAT ο αριθμός παιδιών και ηλικιωμένων εξετάζονται μόνο σε σχέση με τη σύνθεση του νοικοκυριού και όχι ως μεμονομένες ανεξάρτητες μεταβλητές.

Αρχικά δείχνεται ένας "πρωτότυπος" πίνακας ο οποίος προέρχεται από υποκειμενικές απαντήσεις του υπεύθυνου του νοικοκυριού.

1. ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΠΟΙΟΥΣ ΘΕΩΡΕΙ ΩΣ ΦΤΩΧΟΥΣ

Από κατανομές οι οποίες βασίζονται σε ορισμένες υποκειμενικές εκτιμήσεις (αίτια φτώχειας κ.λπ.) και αναφέρονται στον Πίνακα 69 προκύπτει ότι: από τους υπεύθυνους των νοικοκυριών το 24.8% θεωρεί ως περισσότερο φτωχούς τους άνεργους και ακολουθούν οι ανάπηροι (20.6%), οι άστεγοι (16.3%) και οι γεωργοί (12.9%). Παράλληλα ως αιτία της φτώχειας στην Ελλάδα αναγνωρίστηκαν από το 24.8% των υπεύθυνων η ανεργία και ο πληθωρισμός, η έλλειψη προγραμματισμού (από το 12.3%) και οι κοινωνικές ανισότητες (11.1%).

Πίνακας 69. Υποκειμενική Θεώρηση του Υπεύθυνου του Νοικοκυριού Σχετικά με ποιους Θεωρεί ως Φτωχούς και ποιες οι Αιτίες Φτώχειας.

Θεωρούνται ως Φτωχοί	%	Αίτια Φτώχειας	%
Άνεργοι	24.3	Κοινωνικές ανισότητες	11.1
Εργάτες	9.2	Κρατική πολιτική-κακή διοίκηση	22.8
Υπάλληλοι	1.5	Έλλειψη προγραμματισμού οργάνωσης	12.3
Συνταξιούχοι	7.1	Το σύστημα κοιν. ασφ. και πρόνοιας	2.2
Γεωργοί	12.9	Υπερβολική γραφειοκρατεία	2.3
Νέοι επιστήμονες	5.0	Αναλφαβητισμός	1.6
Άστεγοι	16.3	Φοροδιαφυγή	3.3
Ανάπηροι	20.6	Έλλειψη βιομηχανιών	7.2
Άλλοι	3.1	Χαμηλή αποδοτικότητα αγροτικού τομέα	2.0
Σύνολο	100.0	Έλλειψη εργατικότητας Ελλήνων	6.8
		Αστικοποίηση	3.6
		Ανεργία-πληθωρισμός	24.8
		Σύνολο	100.0

2. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΦΥΛΟ ΤΟΥ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ[292]

Στο Πίνακα 70 εμφανίζονται τα αυξημένα ποσοστά φτώχειας των διαζευγμένων (27% με τη μέθοδο της ΕΟΚ και 49.1% με τη μέθοδο SPL η Ελλάδα). Με βάση τη θεωρία πρόκειται για περιπτώσεις "νέας φτώχειας" οι οποίες καλύπτουν και τις σχετικά λίγες περιπτώσεις γυναικών που είναι υπεύθυνοι νοικοκυριών πιθανά λόγω διαζυγίου ή χηρείας (Πίνακας 71). Δηλαδή τα ποσοστά φτώχειας σε όλες τις χώρες είναι υψηλότερα όταν η γυναίκα είναι υπεύθυνη τόσο με την μέθοδο της ΕΟΚ όσο και με την υποκειμενική εκτίμηση. Χαρακτηριστική είναι δε η τάση, οι ανύπανδροι να εμφανίζουν "χαμηλότερη φτώχεια" από τους παντρεμμένους στις χώρες του νότου ενώ η τάση αντιστρέφεται στις χώρες του βορρά. Φαίνεται ότι οι διαφορετικές αντικειμενικές συνθήκες π.χ. στην αγορά εργασίας, στη στέγαση κ.λπ., ευνοούν τις παντρεμμένες στις τελευταίες αυτές χώρες κάτι το οποίο δεν ισχύει για τις υπόλοιπες. Με υποκειμενικά κριτήρια όμως (μέθοδος SPL) η "παραδοσιακή" τάση διατηρείται και οι παντρεμμένοι εμφανίζουν περισσότερη αναλογία φτώχειας σε όλες τις χώρες.

Πίνακας 70. Ποσοστά Φτώχειας κατά Οικογενειακή Κατάσταση του Υπεύθυνου του Νοικοκυριού σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ.: Μέθοδος Ε.Ο.Κ. (1), Μέθοδος S.P.L. (2).

Οικογενειακή Κατάσταση υπεύθυνου	Ελλάδα		Βέλγιο		Ολλανδία		Ιρλανδία		Λωρραίνη	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Παντρεμμένος/η	20.8	39.8	5.3	14.8	7.2	7.5	22.9	32.1	9.1	18.4
Ανύπανδρος/η	8.4	36.9	7.3	25.1	9.5	29.7	7.8	35.1	16.1	45.3
Χήρος/α	22.0	59.7	6.4	47.0	2.3	42.6	6.9	65.0	15.4	54.4
Διαζευγμένος/η	27.0	49.1	8.1	28.7	8.5	32.8	28.1	63.4	11.7	34.5
			Λουξεμβούργο				Καταλονία			
Παντρεμμένος/η			7.6	5.3			13.8	34.0		
Ανύπανδρος/η			9.1	25.4			10.1	34.9		
Χήρος/α			5.3	31.7			27.3	64.0		
Διαζευγμένος/η			11.5	12.4			21.2	44.3		

[292] Υπενθυμίζεται ότι ορισμοί σχετικά με τα όρια και τη μεθοδολογία εκτίμησης της φτώχειας υπάρχει στο κεφάλαιο 12. Αναφέρεται δε ότι οι Πίνακες 70- 80 προέρχονται από την αδημοσίευτη έκθεση της EUROSTAT: "Indicators of Poverty and Adequacy of Social Security" (στην οποία συμμετείχε και ο γράφων) και παρατίθονται με στόχο να υπάρχει μία εικόνα για τη θέση της χώρας μας σε σύγκριση με τις άλλες χώρες που συμμετείχαν στο Πρόγραμμα. Πιθανές (μη σημαντικές) αποκλίσεις με εκτιμήσεις μας σε επόμενα κεφάλαια, οφείλονται σε περισσότερο "καθάρισμα" των δεδομένων που έγινε εκ των υστέρων από τα μέλη της ερευνητικής ομάδας όταν ο χρόνος και οι υποχρεώσεις προς την EUROSTAT δεν "πίεζαν".

Πίνακας 71. Ποσοστά Φτώχειας κατά Φύλο Υπεύθυνου του Νοικοκυριού σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ.: Μέθοδος Ε.Ο.Κ (1), Μέθοδος S.P.L. (2).

	Ελλάδα		Βέλγιο		Ιρλανδία		Ολλανδία		Λωρραίνη	
Φύλο υπεύθυνου	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Άνδρας	19.7	38.6	5.5	16.0	21.3	35.4	7.3	10.3	9.0	19.1
Γυναίκα	21.1	56.9	7.3	45.7	4.8	56.0	6.9	39.2	20.0	57.4

	Λουξεμβούργο		Καταλονία	
Φύλο υπεύθυνου				
Άνδρας	7.1	6.1	13.6	33.7
Γυναίκα	9.0	33.2	23.4	56.2

3. ΜΕΓΕΘΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

Στο Πίνακα 72 εμφανίζονται τα ποσοστά φτώχειας με βάση την υποκειμενική μέθοδο και τη μέθοδο Ε.Ο.Κ. (σύμφωνα με εκτιμήσεις της ερευνητικής ομάδας του Ε.Κ.Κ.Ε.) ανάλογα με τον τύπο του νοικοκυριού. Όπως φαίνεται τα μεγαλύτερα ποσοστά φτώχειας στη χώρα μας, σύμφωνα με τη μέθοδο S.P.L., συναντώνται όταν η σύνθεση του νοικοκυριού αποτελείται από 1-2 ηλικιωμένους (70.5 και 70.7). Αντίθετα με τη μέθοδο της Ε.Ο.Κ. η μεγαλύτερη φτώχεια (37.6%) επιβεβαιώνεται σε νοικοκυριά με τρία παιδιά. Βέβαια και στις δύο περιπτώσεις η φτώχεια εμφανίζει αυξητική τάση: μεγαλώνει σε αντίστοιχη αύξηση των παιδιών ή των ηλικιωμένων. Το αποτέλεσμα αυτό είναι απόλυτα σύμφωνο με τη θεωρία (κύκλος ζωής, οικονομική γήρανσης) και τις υποθέσεις εργασίας που έχουν προκύψει. Το γεγονός παίρνει ιδιαίτερη βαρύτητα αν αναλογιστεί κανείς ότι η αυξητική τάση της φτώχειας ανάλογα με τον αριθμό παιδιών παρατηρείται σε όλες τις χώρες του πίνακα, ενώ παρόμοια τάση εμφανίζεται όταν στα νοικοκυριά υπάρχουν ηλικιωμένοι.

Πίνακας 72. Ποσοστά Φτώχειας σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ., κατά Τύπο Νοικοκυριού: Μέθοδος ΕΟΚ, Μέθοδος SPL.

Τύπος νοικοκυριού	Ελλάδα		Βέλγιο		Λωρραίνη	
	SPL	ΕΟΚ	SPL	ΕΟΚ	ΕΟΚ	SPL
1 ηλικιωμένος	70.5	24.1	57.4	6.4	19.3	72.6
1 ενήλικας	35.8	07.4	28.4	5.4	12.5	43.7
2 ηλικιωμένοι	70.7	33.7	37.5	7.5	9.2	32.5
1 ενήλικας 1 ηλικιωμένος	55.6	19.3	16.1	4.1	7.0	26.8
2 ενήλικες	39.3	14.0	13.0	3.0	4.2	15.0
2 ενήλικες 1 παιδί	32.9	10.3	9.7	2.7	7.2	18.3
2 ενήλικες 2 παιδιά	27.8	14.4	11.6	6.4	7.0	13.8
2 ενήλικες 3 παιδιά	47.5	37.6	11.2	10.7	13.1	18.2
1 ενήλικας 1 παιδί	44.1	30.3	41.6	11.7	9.5	52.4
1 ενήλικας 2 παιδιά	36.4	24.2	31.8	17.3	23.5	41.2
Σύνολο	42.0	19.9	20.7	5.7	10.8	26.5

[Συνέχεια Πίνακα 72]

Τύπος νοικοκυριού	Ολλανδία SPL	Ολλανδία EOK	Ιρλανδία SPL	Ιρλανδία EOK
1 ηλικιωμένος	47.8	1.6	79.0	1.3
1 ενήλικας	38.6	8.5	28.9	5.6
2 ηλικιωμένοι	14.2	3.2	25.9	4.3
1 ενήλικας 1 ηλικιωμένος	8.8	3.2	40.6	11.6
2 ενήλικες	8.2	2.8	27.7	7.3
2 ενήλικες 1 παιδί	5.4	4.5	28.6	11.7
2 ενήλικες 2 παιδιά	5.5	10.8	26.4	19.3
2 ενήλικες 3 παιδιά	5.9	19.1	43.0	39.2
1 ενήλικας 1 παιδί	33.9	3.3	83.2*	71.1*
1 ενήλικας 2 παιδιά	30.0	14.0	78.6*	63.5*
Σύνολο	15.9	7.2	39.6	17.3
Τύπος νοικοκυριού	Λουξεμβούργο SPL	Λουξεμβούργο EOK	Καταλονία SPL	Καταλονία EOK
1 ηλικιωμένος	46.0	7.1	85.9	29.3
1 ενήλικας	19.2	7.0	39.9	10.1
2 ηλικιωμένοι	17.8	11.5	78.6	30.2
1 ενήλικας 1 ηλικιωμένος	9.2	7.8	53.9	17.1
2 ενήλικες	4.3	3.7	30.1	8.6
2 ενήλικες 1 παιδί	4.6	5.2	28.1	5.5
2 ενήλικες 2 παιδιά	2.1	7.5	46.1	14.5
2 ενήλικες 3 παιδιά	0.9	17.4	50.6	17.7
1 ενήλικας 1 παιδί	47.0	25.6	52.4	23.8
1 ενήλικας 2 παιδιά	47.0	32.9	72.7	18.2
Σύνολο	28.2	7.6	37.3	15.1

* Τα πολύ υψηλά ποσοστά είναι ολιγότερο αξιόπιστα και πιθανά να προέρχονται είτε σε τυπογραφικό λάθος είτε σε μικρό αριθμό παρατηρήσεων. Αν κάτι τέτοιο συμβαίνει στη τελική έκδοση της έρευνας, η οποία δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, θα παρέχεται η σωστή παρατήρηση.

4. ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΤΟΥ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ ΚΑΙ ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΤΟΜΩΝ ΜΕ ΕΙΣΟΔΗΜΑ ΣΤΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ

Με διχοτομική ταξινόμηση εργαζόμενος- μη εργαζόμενος διακρίνεται η αύξηση της φτώχειας σε βάρος της δεύτερης κατηγορίας και με τις δυο μεθόδους (Πίνακας 73). Σε πολλές χώρες τα αποτελέσματα είναι ενδεικτικά (ακραία), όπως π.χ. στο Λουξεμβούργο όπου οι μη εργαζόμενοι εμφανίζουν δεκατριπλάσια ποσοστά φτώχειας από τους εργαζόμενους με τη μέθοδο της EOK και εξαπλάσια με την υποκειμενική μέθοδο. Επίσης στην ίδια χώρα, ανάμεσα στις κατηγορίες των μη εργαζομένων "ευνοούνται" οι συνταξιούχοι οι οποίοι εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά φτώχειας.

Σε παρόμοιες παρατηρήσεις καταλήγει κανείς με κατάταξη των νοικοκυριών ανάλογα με τον αριθμό ατόμων που προσφέρουν εισόδημα στο νοικοκυριό (Πίνακας 74). Νοικοκυριά εξαρτώμενα από τις μονομερείς μεταβιβαστικές πληρωμές (εμβάσματα εξωτερικού, δωρεές, φοιτητικό εμβάσματα κ.λπ.) εμφανίζουν πολλαπλάσια ποσοστά φτώχειας σε σχέση με τις λοιπές κατηγορίες και με τις δύο μεθόδους.

Πίνακας 73. Ποσοστά Φτώχειας κατά Οικονομική Δραστηριότητα του Υπεύθυνου του Νοικοκυριού σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ.: Μέθοδος Ε.Ο.Κ, Μέθοδος S.P.L..

Δραστηριότητα υπεύθυνου	Ελλάδα		Βέλγιο		Ολλανδία	
	S.P.L.	E.O.K.	S.P.L.	E.O.K.	S.P.L.	E.O.K.
Εργάζεται	35.6	19.1	6.7	2.1	4.3	5.2
Δεν εργάζεται:	-	-	40.6	11.0	-	-
- Συνταξιούχος	54.2	21.7	37.2	6.3	29.0	2.4
- Άνεργος	72.7	36.4	59.4	31.3	51.0	19.5
- Άρρωστος/μη ικανός να εργαστεί	53.3	17.0	37.5	14.3	28.4	10.0
- Άλλο	60.0	-	51.1	28.2	70.2	36.1
Σύνολο	42.0	19.9	20.7	5.7	15.9	7.2
	Ιρλανδία		Λουξεμβούργο		Καταλονία	
Εργάζεται	20.3	12.4	3.8	5.5	26.8	9.0
Δεν εργάζεται:	62.0	23.2	26.7	11.0	60.0	28.5
- Συνταξιούχος	40.9	4.1	16.5	7.4	58.6	22.1
- Άνεργος	76.4	66.1	52.4	40.9	64.9	43.5
- Άρρωστος/μη ικανός να εργαστεί	65.5	35.0	25.1	19.6	61.0	40.7
- Άλλο	73.8	11.4	39.4	10.5	60.3	28.9
Σύνολο	39.6	17.3	12.5	7.6	37.3	15.1

Πίνακας 74. Ποσοστά Φτώχειας κατά Αριθμό Ατόμων με Εισόδημα στο Νοικοκυριό σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ.: Μέθοδος Ε.Ο.Κ. (1), Μέθοδος S.P.L. (2).

Άτομα με Εισόδημα	Ελλάδα		Βέλγιο		Ιρλανδία		Λωρραίνη		Ολλανδία	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
0	26.4	70.3	6.6	46.2	25.7	65.4	43.0	89.4	73.1	33.3
1	18.9	48.3	9.8	38.3	22.7	48.2	13.9	13.9	9.2	8.7
2	18.7	35.9	2.4	6.4	6.1	17.4	4.4	4.6	2.5	2.4
3+	24.5	32.2	2.5	3.0	1.2	1.5	7.1	3.2	3.7	3.5

Άτομα με Εισόδημα	Λουξεμβούργο		Καταλονία	
0	68.2	83.7	42.3	84.6
1	9.5	19.5	24.7	60.5
2	4.5	3.0	10.1	28.4
3+	2.0	0.0	6.6	12.9

4. ΗΛΙΚΙΑ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ

Η ηλικία έχει καθοριστική σημαντικότητα στην διερεύνηση της φτώχειας τουλάχιστον για τις χώρες του Ευρωπαϊκού νότου. Στην Ελλάδα για παράδειγμα εμφανίζονται περίπου τριπλάσια ποσοστά φτώχειας στους ηλικιωμένους σε σχέση με τους νεώτερους (μέθοδος

ΕΟΚ), ενώ στην Καταλονία είναι τετραπλάσια (Πίνακας 75). Έντονες είναι δε και οι διαφοροποιήσεις σύμφωνα με την υποκειμενική μέθοδο.

Στις χώρες του Βορρά έχουμε μία διαφορετική τάση. Σε νοικοκυριά με υπεύθυνο ηλικιωμένο τα ποσοστά φτώχειας είναι ελάχιστα με την μέθοδο της ΕΟΚ και μέγιστα στο άλλο ηλικιακό άκρο (16-24 ετών). Η διαφοροποίηση των κοινωνικών παροχών φαίνεται να λειτουργεί ευνοϊκά για τους ηλικιωμένους στις χώρες αυτές και αρνητικά για τους νεότερους αν και με την αντικειμενική μέθοδο "διατηρείται" η παραδοσιακή τάση να εμφανίζονται περισσότερο φτωχοί οι ηλικιωμένοι τουλάχιστον στο Βέλγιο και το Λουξεμβούργο. Η ενίσχυση των συντάξεων φαίνεται τουλάχιστον να αποτελεί (αντικειμενική) λύση για να ξεφύγουν οι ηλικιωμένοι από την κατάσταση φτώχειας.

Πίνακας 75. Ποσοστά Φτώχειας κατά Ηλικία του Υπεύθυνου του Νοικοκυριού σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ.: Μέθοδος Ε.Ο.Κ, Μέθοδος SPL.

	Ελλάδα		Βέλγιο		Ολλανδία		Ιρλανδία		Λωρραίνη		Λουξ/ργο	
Ηλικία	ΕΟΚ	SPL	ΕΟΚ	SPL	ΕΟΚ	SPL	ΕΟΚ	SPL	ΕΟΚ	SPL	ΕΟΚ	SPL
16-24	10.9	50.0	19.8	31.1	19.5	40.9	18.6	30.6	14.7	42.8	17.6	26.7
25-49	17.9	32.9	5.3	11.2	8.6	9.7	24.1	30.6	10.0	18.0	6.9	4.5
50-64	18.1	39.5	3.8	16.9	4.0	17.1	20.4	37.1	10.3	25.8	7.5	10.7
65-74	29.0	63.7	6.9	33.0	2.4	25.6	4.2	53.1	6.3	36.4	7.6	30.4
75+	-	-	8.3	57.4	2.5	34.7	2.5	62.0	18.6	52.4	7.8	29.3
	Καταλονία											
16-24	7.9	33.3										
25-49	12.6	33.2										
50-64	14.5	30.8										
65-74	18.2	53.6										
75+	36.9	75.6										

* Για την Ελλάδα τα δεδομένα στο τελευταίο κλιμάκιο είναι 65+.

6. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ

Η τάση μείωσης της αναλογίας φτωχών ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο εμφανίζεται στον Πίνακα 76 και ισχύει για τις περισσότερες χώρες (εκτός Λωρραίνης). Φαίνεται με άλλα λόγια ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο λειτουργεί ανασταλτικά για το φαινόμενο της φτώχειας κάτι το οποίο είχαμε εντοπίσει και στο προϋγούμενο κεφάλαιο και ενισχύει την υπόθεση 10. Π.χ. σχεδόν το 29% από όσους δεν έχουν τελειώσει το δημοτικό βρίσκονται κάτω από το όριο φτώχειας. Στο άλλο άκρο, μόλις το 1.2% των απόφοιτων πανεπιστημίου εμφανίζονται ως φτωχοί σύμφωνα με την μέθοδο της ΕΟΚ.

Πίνακας 76. Ποσοστά Φτώχειας Κατά Επίπεδο Εκπαίδευσης του Υπεύθυνου του Νοικοκυριού σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ.: Μέθοδος Ε.Ο.Κ. (1) και Μέθοδος S.P.L. (2).

Εκπαίδευση	Ελλάδα		Βέλγιο		Ολλανδία		Καταλονία	
υπεύθυνου	1	2	1	2	1	2	1	2
Βασική	28.7	54.6	9.4	37.3	10.0	30.3	21.8	54.6
Δευτεροβάθμια								
Χαμηλή (12-15 έτη)	17.6	40.3	7.2	19.0	9.0	19.3	10.9	40.3
Δευτεροβάθμια								
Υψηλή (16-18 έτη)	7.0	25.2	2.6	8.9	6.4	10.3	6.6	25.2
Μη πανεπιστημιακή								
ανώτερη	6.9	19.0	0.7	4.5	2.9	5.8	3.0	19.0
Πανεπιστημιακή	1.2	7.3	1.5	4.2	3.2	5.0	1.3	7.3
Εκπαίδευση	Λουξεμβούργο		Ιρλανδία				Λωρραίνη	
Βασική	10.4	32.2	-				14.4	35.7
Δευτεροβάθμια								
Χαμηλή (12-15 έτη)	6.4	18.0	-				7.1	19.3
Δευτεροβάθμια								
Υψηλή (16-18 έτη)	1.7	10.1	-				1.1	3.5
Μη πανεπιστημιακή								
ανώτερη	3.7	6.7	-				25.1	25.1
Πανεπιστήμιο	3.2	3.2	-				3.1	4.7

7. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ

Η ερμηνεία της φτώχειας με βάση τις επαγγελματικές κατηγορίες είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι πρόκειται για μία σύνθετη μεταβλητή η οποία σχετίζεται τόσο με το εισόδημα όσο και με την εκπαίδευση, την ηλικία και πολλές από τις μεταβλητές που έχουν μέχρι στιγμής αναφερθεί ενώ παράλληλα "βοηθά" στην κατασκευή και διαμόρφωση του προφίλ των φτωχών. Από τον Πίνακα 77, διακρίνουμε δύο σημαντικές τάσεις: (α) Στην Ελλάδα και στις περισσότερες χώρες (πλην Λουξεμβούργου και Ολλανδίας) οι αγρότες σε μεγάλη αναλογία κατατάσσονται ως φτωχοί και με τις δύο μεθόδους (ΕΟΚ= 36.55 και SPL= 53.4% στην Ελλάδα). (β) Ομάδα υψηλού κινδύνου αποτελούν επίσης νοικοκυριά με καθόλου ή μερικώς ειδικευμένους χειρώνακτες ως υπεύθυνους. Ελάχιστα δε είναι τα ποσοστά στη κατηγορία των υπαλλήλων υψηλής επαγγελματικής βαθμίδας.

8. Η ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ

Τέλος από τον Πίνακα 78 παρατηρούμε την μεταβολή της φτώχειας όταν "παρεμβαίνει το κράτος πρόνοιας". Δίχως παρέμβαση το ποσοστό φτώχειας θα ανερχόταν σε 38.10% με τη μέθοδο ΕΟΚ και σε 54.19% με την υποκειμενική μέθοδο. Δηλαδή το 18.2% και το 12.17% "συντηρήται" πάνω από το κατώφλι μόνο χάριν κάποιων ελαχίστων κοινωνικών παροχών. Στο ίδιο θέμα παρατηρήθηκε ότι οι πιο φτωχοί απολαμβάνουν λιγότερα χρήματα. Αφενός τα επιδόματα υγείας, ανεργίας κ.ά. απευθύνονται σε άτομα που έχουν την "ικανότητα" να ενημερωθούν και να "υπερνικήσουν" το γραφειοκρατικό μηχανισμό, αφετέρου όπως έχει αναφερθεί συχνά στην εργασία αυτή, οι

συντάξεις απορροφούν σχεδόν ολόκληρο τον προϋπολογισμό των παροχών αυτών καθιστώντας ουσιαστικά ανύπαρκτες άλλες εναλλακτικές δυνατότητες. Βέβαια είναι πολύ πιθανό πολλά άτομα να επιβιώνουν χάριν της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής. Κάτι τέτοιο δεν ήταν ανάμεσα στους στόχους ούτε και εντοπίστηκε παρόλη την ανωνυμία που εγγυόταν η επιστημονική έρευνα.

Πίνακας 77. Ποσοστά Φτώχειας κατά Κοινωνικό-Επαγγελματικό Επίπεδο του Υπεύθυνου του Νοικοκυριού σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ.: Μέθοδος Ε.Ο.Κ. (1), Μέθοδος S.P.L. (2).

Κοινωνικό Επαγγελματικό Επίπεδο	Ελλάδα		Βέλγιο		Ιρλανδία		Λωρραίνη	
	1	2	1	2	1	2	1	2
Μη ή μερικώς ειδικευμένος χειρώνακτας	20.1	42.4	5.0	21.8	13.6	20.7	16.7	37.5
Ειδικευμένος Χειρώνακτας	14.8	35.7	2.3	10.7	7.4	9.6	5.9	12.6
Χαμηλού βαθμού Υπάλληλος	8.0	23.6	1.2	7.1	5.3	9.7	2.4	16.2
Υψηλού βαθμού Υπάλληλος (διευθ., ελεύθερος επαγγελματίας)	6.7	14.2	0.4	0.9	3.2	4.6	0.0	0.0
Μικρό- αυτο-απασχολούμενος	14.6	31.3	6.7	10.8	-	-	8.1	8.1
Γεωργός	36.5	53.4	17.0	21.3	32.0	38.5	21.7	21.7

Κοινωνικό Επαγγελματικό Επίπεδο	Ολλανδία		Λουξεμβούργο		Καταλονία
Μη ή μερικώς ειδικευμένος χειρόνακτας	6.8	0.0	7.8	27.8	17.1
Ειδικευμένος Χειρόνακτας	28.2	10.6	8.2	23.3	9.7
Χαμηλού βαθμού Υπάλληλος	14.6	17.5	0.0	4.1	5.4
Υψηλού βαθμού Υπάλληλος (διευθ., ελεύθερος επαγγελματίας)	13.6	17.5	4.6	6.5	1.8
Μικρό- αυτο-απασχολούμενος	15.5	35.0	7.2	12.5	8.8
Γεωργός	9.7	15.0	5.8	10.4	20.0

Πίνακας 78. Νοικοκυριά πάνω και κάτω από το 'Οριο Φτώχειας Ανάλογα με τη Χρήση Κοινωνικών Παροχών στην Ελλάδα: Μέθοδος ΕΟΚ και SPL.

Νοικοκυριά	Μέθοδος ΕΟΚ (%)	SPL (%)
Πάνω από το όριο φτώχειας	61.9	45.81
Πάνω από το όριο φτώχειας χάριν κοινωνικών παροχών	18.2	12.17
Κάτω από το όριο φτώχειας αν και απολάμβαναν κοινωνικές παροχές	19.9	42.02

Από τη παρουσίαση των πινάκων προκύπουν κάποια χαρακτηριστικά που μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:
1. Η φτώχεια έχει μεγάλη σχέση με τη σύνθεση και το μέγεθος του νοικοκυριού, άρα και με υποθέσεις που στοιχειοθετήθηκαν από το θεωρητικό τμήμα. Πιο ειδικά τα ποσοστά γίνονται μέγιστα όταν στο νοικοκυριό υπάρχουν δύο ή ένας ηλικιωμένοι ή όταν το υπάρχουν πολλά παιδιά (υποκειμενική και μέθοδος Ε.Ο.Κ.).
2. Η φτώχεια μεγαλώνει ή "έρχεται" με την ηλικία, τουλάχιστον ύστερα από κάποιο όριο.
3. Το ανθρώπινο κεφάλαιο μετρούμενο με το επίπεδο της εκπαίδευσης δρά ανασταλτικά στα ποσοστά φτώχειας.
4. Δημογραφικές καταστάσεις που συναντώνται στον κύκλο ζωής: γάμος, χηρεία, διάζευξη κ.ο.κ., συντελούν ουσιαστικά στη διαμόρφωση των ποσοστών φτώχειας. Δηλαδή οι διαζευγμένοι, οι χήροι και οι γυναίκες υπεύθυνοι νοικοκυριών εμφανίζουν μεγαλύτερη φτώχεια σε αντικειμενικούς ή υποκειμενικούς όρους.
5. Παρόμοιο με το παραπάνω σημείο, ο εργασιακός κύκλος και η θέση στο επάγγελμα επηρεάζουν ποσοστικά τη φτώχεια. Οι μη εργαζόμενοι εμφανίζουν, κατά κανόνα υψηλά ποσοστά, οι ανώτεροι υπάλληλοι χαμηλά κ.λπ.
6. Η χρήση παροχών κοινωνικής πρόνοιας δρά καταλυτικά στη φτώχεια, αν και σε πολλές περιπτώσεις χρειάζεται μεγαλύτερη ενημέρωση, λιγότερη γραφειοκρατεία, διεύρυνση του συστήματος παροχών κ.λπ.

Για να είμαστε αποτελεσματικοί στην αντιμετώπιση του φαινομένου της φτώχειας χρειάζεται να γνωρίζουμε τα χαρακτηριστικά των φτωχών. Υπάρχουν όμως πολλοί τρόποι που μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει για τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών αυτών. Μέχρι στιγμής έχουμε ανοφερθεί στις κατηγορίες εκείνες του πληθυσμού (νοικοκυριών) που κινδυνεύουν περισσότερο, εμφανίζοντας τα ποσοστά κάτω από το όριο φτώχειας. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί δείχνουμε τα όρια φτώχειας καθώς και την ποσοστιαία κατανομή των φτωχών νοικοκυριών, δηλαδή τη συμμετοχή της κάθε (φτωχής) υποομάδας στη συνολική φτώχεια. Φυσικά όταν μία υποομάδα έχει εμφανίσει υψηλό κίνδυνο φτώχειας πιθανώς να συμμετέχει ελάχιστα

στη συνολική φτώχεια αν το μερίδιό της ή ο αριθμός των παρατηρήσεων που την αντιπροσωπεύουν είναι ελάχιστος οπότε η σημαντικότητα του κίνδυνου να μειώνεται.

16.4. ΑΛΛΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΦΤΩΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Τα στοιχεία που έχουν παρουσιαστεί μέχρι στιγμής έχουν ως στόχο να αποτυπώσουν τη συχνότητα εμφάνισης ή τον κίνδυνο φτώχειας που επικρατεί στη χώρα και σε άλλες χώρες ή περιοχές της Ε.Ο.Κ. Στο υποκεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται τα όρια και τα ποσοστά συμμετοχής στη φτώχεια καθώς και το ύψος του μέσου εισοδήματος φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών κατά αριθμό παιδιών, αριθμό ηλικιωμένων, τύπο νοικοκυριού, ηλικία, εκπαίδευση, κατάσταση απασχόλησης και επάγγελμα του υπεύθυνου. Έμφαση δίνεται πλέον όχι μόνο σε εκτίμηση των ποσοστών φτώχειας αλλά και σε άλλες διαστάσεις και ερωτήματα του τύπου: πόσο υψηλά είναι τα εισοδήματα των φτωχών νοικοκυριών; πόσο απέχουν από το κατώφλι της φτώχειας (χάσμα φτώχειας); πόσο μεγάλη είναι η εισοδηματική απόσταση φτωχών μη φτωχών νοικοκυριών;

Η φτώχεια έχει τα "όρια" ή το "κατώφλι" της και μόλις πέσει κανείς κάτω από αυτό χαρακτηρίζεται ως φτωχός. Ανάλογα με τον εκάστοτε ορισμό και τη σύνθεση των νοικοκυριών (που λαμβάνεται υπόψη με τις κλίμακες ισοδυναμίας) τα όρια αυτά και κατ' επέκταση η αναλογία φτωχών εμφανίζουν διακυμάνσεις. Από τις δύο διαφορετικές μεθοδολογίες που εφαρμόζονται στην εργασία αυτή, η υποκειμενική αποδέχεται μία χαμηλότερη εισοδηματική επιβάρυνση για κάθε επί πλέον άτομο του (μονομελούς) νοικοκυριού. Αντίθετα με την κλίμακα εισοδυναμίας της Ε.Ο.Κ. η επιβάρυνση (0.7) είναι περισσότερο ισχυρή. Αυτό προκύπτει και από τον Πίνακα 79 (<u>όρια και συμμετοχή στη φτώχεια κατά τύπο νοικοκυριού</u>) όπου τα όρια φτώχειας για νοικοκυριά με 1 και 2 μέλη με τη μέθοδο S.P.L. διαφέρουν κατά 17.22 χιλιάδες δραχμές (69.64-52.42) ενώ με τη μέθοδο της Ε.Ο.Κ διαφέρουν κατά 18.3 χιλιάδες δραχμές (44.5-26.2). Με τη μέθοδο της Ε.Ο.Κ. τα όρια είναι βέβαια χαμηλότερα σε αντίθεση με τη μέθοδο S.P.L. όπου λόγω της υποκειμενικής εκτίμησης του υπεύθυνου, το εισόδημα για την κάλυψη των βασικών αναγκών εμφανίζεται ανεβασμένο. Από τον ίδιο πίνακα φαίνεται ή ένταση ή το χάσμα της φτώχειας που μπορεί να αξιοποιηθεί ως απάντηση στο ερώτημα πόσο εισόδημα πρέπει να αναδιανεμηθεί για ξεφύγουν τα νοικοκυριά από την κατασταση της φτώχειας. Φαίνεται ότι τουλάχιστον για τις πολυμελείς οικογένειες η κατάσταση είναι κάτι παραπάνω από "τραγική": και με τις δύο μεθοδολογίες το εισόδημα υπολοίπεται κατά πολύ από τα όρια φτώχειας. Επίσης παρατηρείται ότι τα μεγαλύτερα ποσοστά φτώχειας εμφονίζονται σε μεγάλες οικογένειες (μέθοδος EOK και SPL ποσοστά μεγαλύτερα του 36% για 5 ή 6+ μέλη). Βλέπουμε δηλαδή πως τα δημογραφικά μεγέθη επιδρούν καθοριστικά στη διαμόρφωση του φαινομένου της φτώχειας.

Πίνακας 79. Όρια και Ποσοστά Συμμετοχής στη Φτώχεια κατά Μέγεθος Νοικοκυριού Μέθοδος ΕΟΚ και SPL.

Μέγεθος νοικοκυριού	Όρια Φτώχειας (μέσο μηνιαίο εισόδημα δρχ.)		Μέσο εισόδημα φτωχών νοικ. (000 δρχ.)		Αριθμός και % φτωχών νοικοκυριών				Σύνολο νοικοκ. δείγματος	
	SPL	ΕΟΚ	SPL	ΕΟΚ	SPL	%	ΕΟΚ	%	SPL	ΕΟΚ
1 μέλος	52.42	26.2	31.12	16.4	190	53.0	71	19.5	359	
2 μέλη	69.64	44.5	42.0	28.7	387	47.6	207	25.5	813	
3 μέλη	82.23	62.8	56.34	43.5	195	30.8	112	17.7	634	
4 μέλη	92.53	81.2	62.40	55.3	190	26.5	148	20.6	717	
5 μέλη	101.40	99.5	68.40	66.0	111	38.9	103	36.0	285	
6+ μέλη	112.35	126.0	67.05	76.2	57	39.9	68	47.5	143	
Σύν. Χώρας	80.95	64.4	49.86	45.3	1130	38.3	709	24.0*	2951	

* Εδώ αντί το Κατά Κεφαλήν Εισόδημα από τις επίσημες στατιστικές που το 1988 ήταν 47824 δραχμές (σε μηνιαία βάση) χρησιμοποιείται η αντίστοιχη τιμή του δείγματος οπότε τα ποσοστά φτώχειας "διορθώνονται και η τιμή τους εμφανίζεται κάπως αυξημένη, σε σχέση με τα δεδομένα της EUROSTAT.

Πίνακας 80. Μέσο Καθαρό Εισόδημα Φτωχών και μη Φτωχών Νοικοκυριών κατά Αριθμό Παιδιών: Μέθοδος E.O.K. και S.P.L.

Αριθμός παιδιών	Φτωχά νοικοκυριά				Μη Φτωχά νοικοκυριά			
	Μέσο εισόδημα		% νοικοκυριών		Μέσο εισόδημα		% νοικοκυριών	
	ΕΟΚ	SPL	ΕΟΚ	SPL	ΕΟΚ	SPL	ΕΟΚ	SPL
0	30.9	42.02	51.5	61.2	125.9	151.2	55.7	50.6
1	54.0	57.30	16.7	15.4	150.3	163.8	18.3	19.5
2	58.9	63.51	18.3	14.8	175.0	183.5	20.1	22.7
3+	71.4	68.94	13.5	08.6	218.4	221.3	5.9	7.2
Σύνολο	45.3	49.9	100.0	100.0	145.7	166.0	100.0	100.0

Από τον Πίνακα 80 βλέπουμε πως κυμαίνεται το εισόδημα και τα ποσοστά συμμετοχής στη φτώχεια ανάλογα με τον αριθμό παιδιών που υπάρχουν στο νοικοκυριό. Δύο αντίρροπες τάσεις ξεχωρίζουν: (α) το εισόδημα φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών αυξάνει με τον αριθμό των παιδιών και (β) τα ποσοστά συμμετοχής στη φτώχεια μειώνονται σε γενικές γραμμές (πλην των νοικοκυριών με 2 παιδιά, μέθοδος της ΕΟΚ από 16.8% γίνεται 18.3%). Επιβεβαιώνεται για άλλη μία φορά η θετική σχέση εισοδήματος- γονιμότητας που έχει συζητηθεί εκτενώς στο θεωρητικό πλαίσιο. Παρατηρούμε δηλαδή κάτι το οποίο είναι αποκαλυπτικό: αφενός έχουμε εντοπίσει ότι οι ηλικιωμένοι και

περιστασιακά τα παιδιά αποτελούν παράγοντες για την εμφάνιση της φτώχειας, στην περίπτωση που εξετάζαμε τη σύνθεση του νοικοκυριού. Αφετέρου απομονώνοντας μόνο τα παιδιά (Πίνακας 80) εντοπίζουμε την τάση αύξησης του εισοδήματος του νοικοκυριού ανάλογα με τον αριθμό τους κάτι το οποίο δεν φαίνεται στην περίπτωση (απομόνωσης) των ηλικιωμένων (βλέπε Πίνακα 81).

Το γεγονός ότι η εισοδηματική "ψαλίδα" φτωχών και μη φτωχών είναι τεράστια αν και οι τάσεις είναι παρόμοιες, δείχνει ότι πιθανά οι γονείς να επιλέγουν την κατάληλη χρονική στιγμή απόκτησης (ή μη απόκτησης) των παιδιών συνδυάζοντας την επιλογή αυτή με την οικονομική τους κατάσταση. Συχνά δε έχει αναφερθεί, στο θεωρητικό πλαίσιο, ότι ο προγραμματισμός της διεύρυνσης του μεγέθους της οικογένειας, εφόσον η αντισύλληψη είναι διαδεδομένη σε ευρεία κλίμακα, συσχετίζεται θετικά με το εισόδημα του νοικοκυριού. Για τον λόγο αυτό μπορεί μεν να μειώνεται το κατά κεφαλήν εισόδημα αλλά αυτό δεν οδηγεί σε αύξηση της φτώχειας αφ' όσον η συμμετοχή νοικοκυριών με πολλά παιδιά (3+) είναι ελάχιστη. Βέβαια τα φτωχά νοικοκυριά μπορεί με τα παιδιά να δημιουργούν ταυτόχρονα και το "κεφάλαιό τους" εφ' όσον με την απόκτησή τους μπορεί να επέρχονται κάποια (ελάχιστα) οικογενειακά επιδόματα, να εργάζονται από μικρή ηλικία κ.λπ.

Το αντίθετο επιβεβαιώνεται για τη σχέση εισοδήματος και αριθμού ηλικιωμένων στο νοικοκυριό (Πίνακας 81). Όταν στα νοικοκυριά υπάρχουν ηλικιωμένοι αφενός τα ποσοστά συμμετοχής στη φτώχεια είναι αυξημένα (και με τις δύο μεθοδολογίες), αφετέρου το

Πίνακας 81. Μέσο Καθαρό Εισόδημα Φτωχών και μη Φτωχών Νοικοκυριών κατά Αριθμό Ηλικιωμένων: Μέθοδος S.P.L. και ΕΟΚ.

Μέθοδος SPL

Αριθμός ηλικιωμένων	Φτωχά νοικοκυριά Μέσο εισόδημα	%	Μη φτωχά νοικοκυριά Μέσο εισόδημα	%
0	54.3	53	170.6	71.6
1	44.5	27	156.5	18.7
2+	45.4	20	150.4	09.7
Σύνολο	49.9	100	166.0	100.0
Σύνολο νοικοκυριών:		1130		1821

Μέθοδος Ε.Ο.Κ.

Αριθμός ηλικιωμένων	Φτωχά νοικοκυριά Μέσο εισόδημα	%	Μη φτωχά νοικοκυριά Μέσο εισόδημα	%
0	49.6	54	155.0	68
1	41.5	26	128.2	21
2+	39.8	20	122.0	11
Σύνολο	45.3	100	145.7	100
Σύνολο νοικοκυριών:		709		2242

εισόδημα τους υπολείπεται των υπολοίπων. Η τάση εμφάνισης μεγαλύτερου εισοδήματος σε νοικοκυριά δίχως ηλικιωμένους ή με χαμηλότερο αριθμό τη σύνθεσή τους ισχύει και για τα μη φτωχά νοικοκυριά. Στην περίπτωση αυτή, όπου ουσιαστικά αδυνατεί κανείς να "προγραμματίσει" τη φάση γήρανσης, χηρείας και (επαν-) ένταξής των ηλικιωμένων γονιών στην οικογένεια των παιδιών τους, κάτι που συνηθίζεται στην Ελλάδα, η φτώχεια μεγενθύνεται. Τα πράγματα είναι μάλιστα χειρότερα όταν το νοικοκυριό αποτελείται μόνο από ηλικιωμένους.

Από τον Πίνακα 82 παρατηρούμε για μία ακόμη φορά τη πορεία αντίστροφου U του εισοδήματος φτωχών και μη φτωχών (με τη μέθοδο EOK και SPL) ανάλογα με την ηλικία του υπεύθυνου του νοικοκυριού. Η εισοδηματική απόσταση "κινείται" σε "κανονικά" πλαίσια διότι σε καμία περίπτωση η πορεία μείωσης (turning point) του εισοδήματος των φτωχών δεν παρατηρείται να προηγείται της αντίστοιχης των μη φτωχών (και με τις δύο μεθοδολογίες), όπως έχει παρατηρηθεί με βάση τη θεωρία κύκλου ζωής.

Πίνακας 82. Μέσο Καθαρό Εισόδημα Φτωχών και μη Φτωχών Νοικοκυριών κατά Ηλικία Υπεύθυνου: Μέθοδος S.P.L. και EOK.

Μέθοδος SPL

Ηλικία	Φτωχά νοικοκυριά		Μη Φτωχά νοικοκυριά	
	Μέσο εισόδημα	%	Μέσο εισόδημα	%
>25	43.4	4.5	115.2	03.6
25-45	61.5	27.1	170.6	40.4
46-65	49.8	40.8	176.0	44.1
65+	40.0	27.6	129.7	11.9
Σύνολο	49.9	100.0	166.0	100.0
Σύνολο νοικοκυριών	1130		1821	

Μέθοδος E.O.K.

Ηλικία	Φτωχά νοικοκυριά		Μη Φτωχά νοικοκυριά	
	Μέσο εισόδημα	%	Μέσο εισόδημα	%
>25	34.3	2.5	93.0	4.4
25-45	57.0	31.0	160.0	36.8
46-65	46.0	42.0	156.0	43.1
65+	31.0	24.5	99.2	15.7
Σύνολο	45.3	100.0	145.6	100.0
Σύνολο νοικοκυριών	709		2242	

Από τον Πίνακα 83 διαφαίνεται η θετική σχέση του εισοδήματος με την επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο (έτη σπουδών) για τους μη φτωχούς υπεύθυνους νοικοκυριών. Χαρακτηριστική είναι δε η μεγάλη εισοδηματική απόσταση (κατά έτη σπουδών), σε σχέση με τις διαφοροποιήσεις φτωχών- μη φτωχών σε προηγούμενους πίνακες. Πρόκειται για μια καταλυτική διάσταση στη μελέτη των οικονομικών ανισοτήτων και της φτώχειας διότι εκτός του εισοδήματος των μη

φτωχών, ανάλογα με τα έτη σπουδών αυξάνει μέχρι κάποιο σημείο και το εισόδημα των φτωχών (και με τις δύο μεθοδολογίες) αποδεικνύοντας ότι η εκπαίδευση ούτως ή άλλως είναι οικονομικά οφέλιμη. Βέβαια το γεγονός ότι οι δύο καμπύλες κινούνται σε διαφορετικά επίπεδα και έχουν διαφορετική κλίση δείχνει ότι άλλοι, πέραν της εκπαίδευσης παράγοντες, διαδραματίζουν μεγαλύτερο, καθοριστικότερο ρόλο στη διαμόρφωση των εισοδηματικών ανισοτήτων ανάμεσα στους φτωχούς και μη φτωχούς του ίδιου εκπαιδευτικού επιπέδου.

Επίσης παρατηρείται η χαμηλή συμμετοχή των φτωχών όχι απλά στις υψηλές εκπαιδευτικές βαθμίδες αλλά και στις χαμηλότερες κάτι το οποίο δεν ισχύει για τους μη φτωχούς.

Πίνακας 83. Μέσο Καθαρό Εισόδημα Φτωχών και μη Φτωχών Νοικοκυριών κατά Εκπαίδευση Υπεύθυνου: Μέθοδος S.P.L. και ΕΟΚ

Μέθοδος SPL

Έτη σπουδών	Φτωχά νοικοκυριά Μέσο εισόδημα	%	Μη Φτωχά νοικοκυριά Μέσο εισόδημα	%
0	28.4	0.8	135.7	0.1
1-6	49.1	75.8	158.1	45.0
7-9	52.0	8.5	159.7	09.0
10-12	55.0	9.1	159.4	25.0
13-15	60.3	2.1	163.1	06.6
16-17	45.5	3.5	205.3	13.0
18+	75.0	0.2	240.0	01.3
Σύνολο	50.0	100.0	166.0	100.0
Αριθμός νοικοκυριών		1130	1821	

Μέθοδος Ε.Ο.Κ.

Έτη σπουδών	Φτωχά νοικοκυριά Μέσο εισόδημα	%	Μη Φτωχά νοικοκυριά Μέσο εισόδημα	%
0	24.0	1.00	110.3	0.1
1-6	45.0	80.00	132.0	49.6
7-9	48.0	8.99	144.0	8.7
10-12	49.0	7.50	150.0	22.5
13-15	47.0	1.50	154.3	6.0
16-17	35.0	1.00	186.0	12.0
18+	113.0	0.01	231.4	1.1
Σύνολο	45.3	100.00	146.0	100.0
Αριθμός νοικ.		709		2242

Έντονες είναι και οι διαφοροποιήσεις ανάλογα με την κατάσταση απασχόλησης του υπεύθυνου όπου η ψαλίδα ανάμεσα σε φτωχούς- μη φτωχούς ανέργους και σπουδαστές δεν είναι το ίδιο ισχυρή όσο στις άλλες κατηγορίες (Πίνακας 84). Επίσης παρατηρούμε την μεγάλη συμμετοχή στη φτώχεια των εργαζομένων και των συνταξιούχων.

Πίνακας 84. Μέσο Καθαρό Εισόδημα Φτωχών και μη Φτωχών Νοικουριών κατά Κατάσταση Απασχόλησης Υπεύθυνου: Μέθοδος Ε.Ο.Κ. και SPL.

Κατάσταση απασχόλησης	Μέθοδος ΕΟΚ Φτωχά νοικοκ. Μέσο εισόδημα	%	Μη Φτωχά Νοικ. Μέσο εισόδημα	%	Μέθοδος SPL Φτωχά νοικ. Μέσο εισόδημα	%	Μη Φτωχά νοικ Μέσο εισόδημα	%
Εργάζεται	50.5	66.5	163.0	71.0	54.5	58.5	176.5	76.6
Ζητά εργασία	41.2	1.6	085.0	0.9	55.0	2.3	108.5	0.4
Οικογ. απασχ.	40.5	2.6	125.3	1.7	46.1	1.9	156.6	1.4
Σπουδές	27.8	1.6	066.5	2.0	42.2	2.4	093.4	1.0
Συνταξιούχος	35.1	26.0	106.6	23.0	42.9	30.8	132.5	19.0
Εισοδηματίας	42.8	0.8	106.6	0.7	48.9	1.0	138.2	0.6
Επιδόματα	45.7	0.5	-	-	45.7	0.3	-	-
Άλλο	27.0	0.2	76.4	0.4	41.2	1.2	094.7	0.2
Δεν εργάζ.	20.2	0.2	96.3	0.3	31.2	1.6	135.2	0.8
Σύνολο	45.3	100.0	145.7	100	49.9	100	166.0	100
Αρ. Παρατηρ.		709		2242		1130		1821
% φτώχειας στο σύνολο			---------->	(24.0)	------->	(38.3)		

Πίνακας 85. Μέσο Εισόδημα Φτωχών (Φ) και Μη φτωχών (ΜΦ) Νοικοκυριών κατά Επάγγελμα του Υπεύθυνου: μέθοδος Ε.Ο.Κ. και S.P.L.

Επάγγελμα Υπεύθυνου	Μέσο Εισόδημα (χιλ. δρχ.) Μέθοδος ΕΟΚ Φ	ΜΦ	Μέθοδος SPL Φ	ΜΦ
Επιστημονικά και ελευθέρια επαγγέλματα	53.4	160.3	56.7	172.8
Διευθύνσεις και ανώτερα διοικητικά στελέχη	53.4	252.0	57.6	277.1
Υπάλληλοι γραφείου	39.5	140.8	48.6	156.0
Έμποροι και πωλητές	49.7	169.7	52.5	191.6
Παροχής υπηρεσιών	44.8	148.1	54.4	174.2
Γεωργοί, κτηνοτρόφοι	42.5	148.3	45.2	168.0
Εργάτες:				
α. Βιομηχανίας	49.9	125.8	53.0	140.2
β. Βιοτεχνίας	49.7	133.2	56.3	148.2
γ. Υπηρεσιών	47.7	154.0	53.3	172.6
Λοιπές περιπτώσεις (ακατάτακτοι)	44.8	129.3	48.5	152.8
Σύνολο	45.3	145.6	49.9	166.0

Από τον Πίνακα 85 παρατηρούμε την απόσταση που έχουν τα εισοδήματα των φτωχών από τα αντίστοιχα των μη φτωχών ανάλογα με το επάγγελμα του υπεύθυνου του νοικοκυριού. Με τη μέθοδο της Ε.Ο.Κ. και την S.P.L. το "χάσμα" εμφανίζεται μέγιστο στη

περίπτωση υπεύθυνων που εργάζονται ως ανώτερα διευθυντικά στελέχη και πρόκειται για περιπτώσεις "νέας φτώχειας". Πιο φτωχοί σύμφωνα με τη μέθοδο της Ε.Ο.Κ. είναι οι υπάλληλοι γραφείου των οποίων το μέσο εισόδημα είναι και το χαμηλότερο (39.5), ενώ φυσικά ανάμεσα στους μη φτωχούς υψηλότερα είναι τα εισοδήματα των δυο πρώτων κατηγοριών του πίνακα. Με βάση την υποκειμενική μέθοδο χαμηλότερα εισοδήματα ανάμεσα στους φτωχούς εμφανίζουν οι γεωργοί και οι κτηνοτρόφοι (45.2) και ακολουθούν οι μη δυνάμενοι να καταταγούν (συνταξιούχοι, φοιτητές κ.ά.). Υψηλότερα δε εισοδήματα ανάμεσα στους μη φτωχούς εμφανίζουν πάλι τα ανώτερα στελέχη διοίκησης (277.1) αλλά ακολουθούν οι έμποροι και πωλητές (191.6) και οι υπάλληλοι παροχής υπηρεσιών και κατόπιν τα άτομα της κατηγορίας των επιστημονικών και ελευθέριων επαγγελμάτων.

Τέλος από τους Πίνακες 86 και 87 βλέπουμε πως διαφοροποιούνται τα όρια και τα εισοδήματα φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών ανάλογα με τη σύνθεση και το μέγεθος του νοικοκυριού. Εδώ επανερχόμαστε στον κίνδυνο της φτώχειας συμπληρώνοντας μία έλλειψη από το προηγούμενο κεφάλαιο. Έτσι ανάμεσα στους φτωχούς, με τη μέθοδο της Ε.Ο.Κ., πιο υστερημένο εισόδημα απολαμβάνουν τα νοικοκυριά με δυο ηλικιωμένους (30.2) και υψηλότερο (71.5) όταν υπάρχουν 3 παιδιά στη σύνθεσή τους. Δηλαδή τα νοικοκυριά με παιδιά είναι "λιγότερο φτωχά" από νοικοκυριά με δυο ηλικιωμένους. Παρόμοιες διαφοροποιήσεις εμφανίζουν και τα μη φτωχά νοικοκυριά επικροτώντας τη σημαντικότητα των δυο "άκρων" της πληθυσμιακής πυραμίδας στη διανομή του εισοδήματος και της φτώχειας για μία ακόμη φορά.

Πίνακας 86 . Όρια και Ποσοστά Φτώχειας κατά Σύνθεση Νοικοκυριού (μέθοδος Ε.Ο.Κ.)

Σύνθεση νοικοκυριού	Όρια φτώχειας	Μέσο εισόδ. φτωχών νοικ.	% φτώχειας	Μέσο εισόδ. μη φτωχών νοικοκ.	Συνολικός αριθμός νοικοκ.
1 ηλικιωμ.	54.7	36.3	31.5	112.7	292
2 ηλικιωμ.	49.2	30.2	36.3	099.1	265
1 ενήλικας	49.4	39.6	20.5	133.3	317
2 ενήλικες	52.3	32.3	18.2	137.7	491
1 ενήλ. 1 ηλικ.	51.3	35.0	27.3	111.0	172
1 ενήλ. 1 παιδί	53.0	39.3	32.0	122.0	053
2 ενήλ. 1 παιδί	66.0	49.0	17.0	156.4	276
2 ενήλ. 2 παιδιά	82.4	58.2	19.8	178.5	409
2 ενήλ. 3 παιδιά	103.6	71.5	40.4	197.8	104
2 παιδιά 1 ηλικ.	099.5	64.7	34.9	192.3	043
Σύνολο	061.6	43.0	24.4	140.4	2242
Σύνολο νοικοκυριών				(λοιπά 529)	2951

Πίνακας 87. Όρια και Ποσοστά Φτώχειας κατά Σύνθεση Νοικοκυριού (μέθοδος S.P.L.)

Σύνθεση νοικοκυριού	Όρια φτώχειας	Μέσο εισόδημα φτωχών νοικοκ.	% Φτώχειας	Μέσο εισόδ. μη φτωχών νοικ.	Συνολ. αριθμ. νοικοκ.
1 ηλικιωμένος	71.6	38.0	55.0	150.0	292
2 ηλικιωμένοι	72.3	40.5	61.5	128.0	265
1 ενήλικας	70.0	44.0	36.3	154.0	317
2 ενήλικες	73.1	47.5	34.3	158.0	472
1 ενήλικας 1 ηλικ.	73.6	45.0	50.0	135.4	172
1 ενήλικας 1 παιδί	75.4	43.5	38.0	127.0	053
2 ενήλικες 1 παιδί	84.0	60.2	29.0	170.0	276
2 ενήλικες 2 παιδιά	93.2	65.5	26.7	187.0	409
2 ενήλικες 3 παιδιά	104.7	79.7	50.0	201.0	123
2 ενήλικες 2 παιδιά και 1 ηλικιωμένος	101.5	67.0	39.2	196.0	043
Σύνολο	79.2	49.0	39.8	163.0	2422
Λοιπά νοικοκυριά					529
Σύνολο νοικοκυριών					2951

Τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την παραπάνω παρουσίαση συνοψίζονται ως εξής:

- Τα όρια φτώχειας διαφοροποιούνται ανάλογα με τη μεθοδολογία εκτίμησής τους. Η μεν υποκειμενική μέθοδος "θεσπίζει" τα όρια σε υψηλότερα επίπεδα από ότι η μέθοδος της Ε.Ο.Κ.
- Με κριτήριο το χάσμα της φτώχειας προκύπτει ότι η κατάσταση για τις πολυμελείς οικογένειες είναι παραπάνω από τραγική και με τις δύο μεθοδολογίες, στοιχειοθετώντας για μία ακόμη φορά τη βασική μας υπόθεση, δηλαδή ότι τα δημογραφικά μεγέθη επιδρούν καθοριστικά στην ανισότητα και τη διμόρφωση της φτώχειας.
- Τα φτωχά νοικοκυριά "κινούνται" σε διαφορετικό οικονομικό επίπεδο από ότι τα μη φτωχά, εφ' όσον το εισόδημά τους υστερεί κατά πολύ από αυτό των μη φτωχών και διαφοροποιείται ανάλογα με τον αριθμό των παιδιών, των ηλικιωμένων, την εκπαίδευση, την κατάσταση απασχόλησης, το επάγγελμα του υπεύθυνου και τον τύπο του νοικοκυριού.

17. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ

Μέχρι στιγμής η παρουσίαση αφορούσε το σύνολο των νοικοκυριών της χώρας και τα αποτελέσματα που προέκυψαν ήταν πολύ χρήσιμα και επιβεβαίωναν τις θεωρητικές μας υποθέσεις. Στο τμήμα αυτό εξετάζουμε ορισμένες βασικές κατανομές και διάφορες άλλες εκτιμήσεις οι οποίες θα μας διαφωτίσουν για τη κατάσταση που επικρατεί ανάμεσα στις περιφέρειες της χώρας. Με τον τρόπο αυτό θα έχουμε μία εικόνα για την ανισότητα και τη διανομή του εισοδήματος και της φτώχειας που εμφανίζουν τα νοικοκυριά στο χώρο. Δηλαδή θα ξεχωρίσουν οι σχετικά "πλούσιες" περιφέρειες από τις φτωχότερες. Η εικόνα γίνεται πιο ολοκληρομένη όταν παρεμβάλλονται και άλλες σημαντικές μεταβλητές όπως το μέγεθος και η σύνθεση του νοικοκυριού, η κατάσταση απασχόλησης και το επίπεδο εκπαίδευσης του υπεύθυνου και ο αριθμός ατόμων με εισόδημα. Υποτίθεται ότι οι γενικές μας υποθέσεις θα μπούν σε δοκιμασία σε επίπεδο περιφέρειας. Η σύγκριση που θα ακολουθήσει αφορά τις διαφορές στα μέσα συνολικά εισοδήματα των περιφερειών (μεταξύ τους ή) με άξονα αναφοράς τον Εθνικό Μέσο Όρο (Ε.Μ.Ο.) ενώ θα γίνει σχολιασμός που θα αφορά τη σύνθεση του καθαρού εισοδήματος.

Έστω και αν "υποψιαζόμαστε" ότι τα νοικοκυριά σε μία περιφέρεια έχουν, κατά μέσο όρο, χαμηλότερα εισοδήματα και υψηλότερη ανισότητα συγκρινόμενα με τα νοικοκυριά μιας άλλης περιφέρειας ή με τον Εθνικό Μέσο Όρο (Ε.Μ.Ο.) στη πράξη κάτι τέτοιο δεν πιστοποιείται εύκολα. Η σχεδόν ολοκληρωτική έλλειψη αξιόπιστων διαθέσιμων στοιχείων εισοδήματος των νοικοκυριών όχι μόνο σε περιφερειακό αλλά και εθνικό επίπεδο καθιστά τις εκτιμήσεις ανύπαρκτες, αποσπασματικές και (συνήθως) μεθοδολογικά μη συγκρίσιμες[293].

Αρχικά παρατηρούμε ότι οι "πλούσιες" περιφέρειες εμφανίζουν μεγάλο <u>ύψος μέσου καθαρού εισοδήματος</u> (Πίνακας 88). Εδώ θα πρέπει να σχολιαστεί η εμφανής υπεροχή της Π.Π. έναντι του Ε.Μ.Ο. δίχως να έχει κάποιο μέγεθος (1534.5 χιλιάδες δραχμές) το οποίο είναι εντυπωσιακό εφ' όσον προηγούνται η 5η περιφέρεια, η οποία εμφανίζει το υψηλότερο καθαρό εισόδημα (1877.2) και ακολουθούν η 12η (1806.4) και η 4η (1593.8). Η 6η περιφέρεια καταλαμβάνει τη χαμηλότερη θέση ενώ η 11η έχει εισόδημα χαμηλότερο του Ε.Μ.Ο. αλλά καταλαμβάνει την τέταρτη από το τέλος θέση πριν την Π.Π., τη 2η και την 7η περιφέρεια.

---

[293] Για τον λόγο αυτό επαναλαμβάνουμε ότι η προσπάθεια που ξεκίνησε από το Ε.Κ.Κ.Ε. με την έρευνα εισοδήματος (Καράγιωργας, Κασιμάτη κ.ά.) και την παρούσα έρευνα πρέπει να αποπερατωθεί και να αποτελέσει βάση για περαιτέρω μελέτες. Μάλιστα η πλήρη ανυπαρξία και η "αδυναμία" εκτιμήσεων σε περιφερειακό επίπεδο καθιστά αφενός το υποκεφάλαιο αυτό ιδιαίτερα "βαρύ", αφετέρου τα πορίσματα θα πρέπει να εκλαμβάνονται με ιδιαίτερη προσεκτικότητα λόγω της μη ύπαρξης αντίστοιχων συγκριτικών μελετών.

Τα χαρακτηριστικά του εισοδήματος: μέγεθος και πηγή προέλευσης κατά περιφέρεια παρουσιάζονται στο Πίνακα 88 και το Διάγραμμα 36. Όπως προκύπτει υπάρχουν συνολικά τέσσερις περιφέρειες που εμφανίζουν ύψος εισοδήματος από απασχόληση (Ε.Α.) μεγαλύτερο του Εθνικού Μέσου Όρου[294]. Υψηλότερο δε εμφανίζεται το εισόδημα που αντιστοιχεί στη Θεσσαλία (1444.5 χιλ. δρχ.) και ακολουθούν η 12η περιφέρεια με 1384, η Ήπειρος με 1384, η Α. Μακεδονία και Θράκη με 1210.7 και η Κ. Μακεδονία με μέσο εισόδημα 1177.4 χιλιάδες δραχμές. Αξιοσημείωτα είναι (α) η (σχεδόν) ταύτιση της Π.Π. (1068.8) με τον Ε.Μ.Ο. και (β) το χαμηλότερο εισόδημα που ενδεικνύει η περιφέρεια Β. Αιγαίου (663 χιλιάδες δραχμές). Η τελευταία αυτή γεωγραφική περιφέρεια εμφανίζει και από τα μεγαλύτερα εισοδήματα από συντάξεις (330.0)[295] και όπως έχει ήδη αναφερθεί (βλέπε κεφάλαιο 14) πρόκειται για περιφέρεια που είναι κατ' εξοχή "γηρασμένη". Γενικά η ποσοστιαία αναλογία του Ε.Α. κυμαίνεται από 58.8%-78.5% και αποτελεί την κυριότερη πηγή προέλευσης εισοδήματος, όσο δε υψηλότερη είναι η αναλογία της τόσο περισσότερο οικονομικά "εύρωστη" και λιγότερο "γηρασμένη" εμφανίζεται η περιφέρεια.

Με δεδομένο το γεγονός ότι οι Μ/Η περιλαμβάνουν και το μερίδιο της επιχειρηματικής δραστηριότητας που εκλαμβάνεται ως απασχόληση μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα αποτελέσματα είναι ιδιαίτερα ικανοποιητικά. Σε όλες τις περιφέρειες το Ε.Α. καταλαμβάνει τη "μερίδα του λέοντος" αφήνοντας λίγο περιθώριο για τις συντάξεις και τα εισοδήματα από άλλες πηγές. Άλλωστε φαίνεται η σχετικά ενισχυμένη αναλογία των συντάξεων σε περιφέρειες με υψηλό δείκτη γήρανσης. Π.χ. στην Σ. Ελλάδα το 27.19% του εισοδήματος προέρχεται από συντάξεις ενώ στο Β. Αιγαίο η ίδια πηγή αποτελεί το 29% (Διάγραμμα 36).

Όσον αφορά τα εισοδήματα από άλλες πηγές (επιδόματα κ.ά.), βλέπουμε ότι τα υψηλότερα εμφανίζονται στη 12η περιφέρεια (Ν. Αιγαίου, 188.4 χιλ. δρχ. ή 18.43%), στο Β. Αιγαίο (13.07%), στα Ιόνια νησιά (12.42%) και στη Π.Π. (176 χιλ. δρχ. ή 11.47%) ενώ χαμηλότερα έχει η Κ. Μακεδονία (60.7%).

Σε γενικές γραμμές τα αποτελέσματα αυτά ταυτίζονται με αυτά του συνόλου της χώρας και επιδοκιμάζουν την υπόθεση 14, τη υπόθεση 4 και μερικώς την υπόθεση 8.

Στο Πίνακα 89 παρουσιάζεται το μέσο καθαρό εισόδημα του νοικοκυριού κατά Υ.Π.Α. και δεκατημόρια. Σε όλες τις περιπτώσεις (για κάθε Υ.Π.Α. ξεχωριστά) το 30% των νοικοκυριών με υψηλότερο εισόδημα (7ο-10ο δεκατημόριο), κατέχουν μερίδιο που υπερβαίνει το 50% του συνολικού μέσου της περιφέρειας. Το μεγαλύτερο μερίδιο

---

[294] Που αντιστοιχεί σε 1081.1 (χιλ. δρχ.).

[295] Πρώτη στη κατηγορία αυτή είναι η Στερεά Ελλάδα (429.5).

Διάγραμμα 36. Σύνθεση του Συνολικού Καθαρού Εισοδήματος κατα Πηγή Προέλευσης και Περιφέρεια.

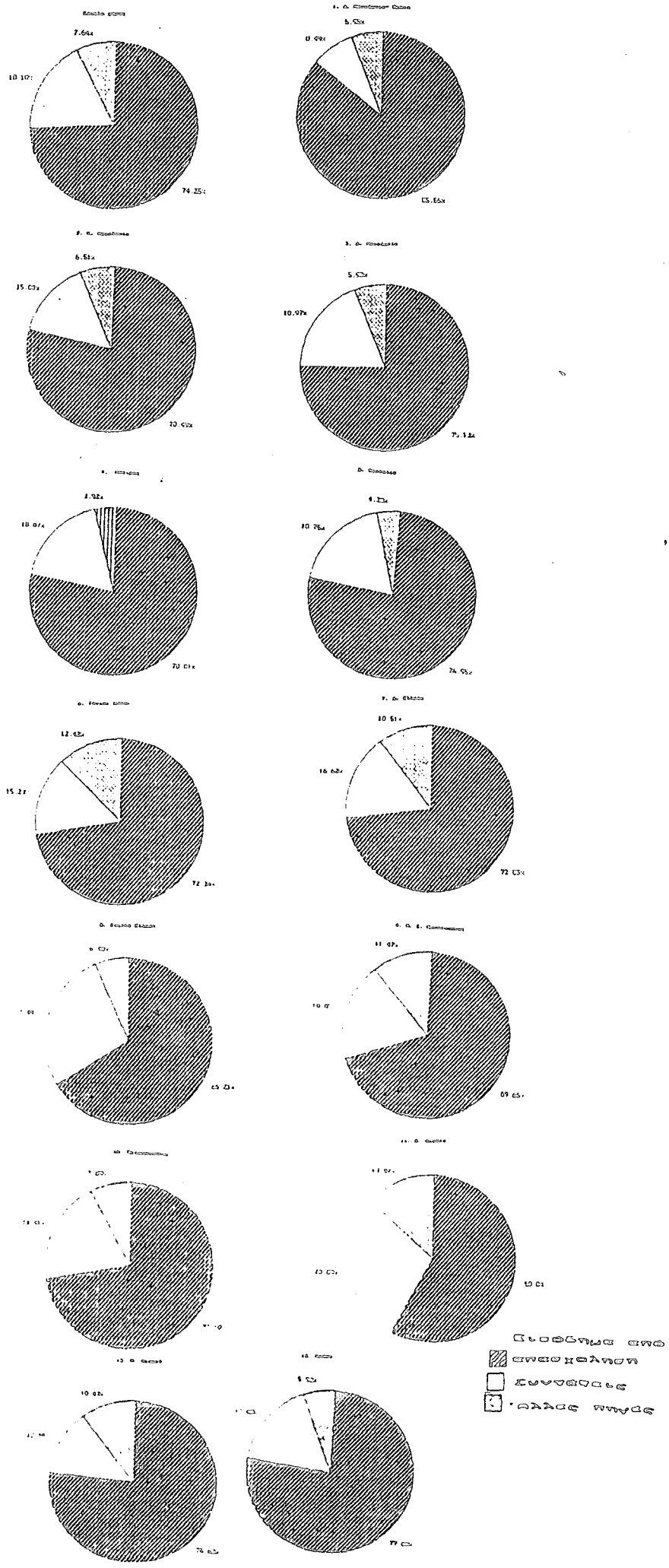

(>20%)[296] από τη "πίττα" (συνολικό εισόδημα) κατέχει το 10ο

Πίνακας 88. Μέσο Καθαρό Εισόδημα Νοικοκυριών κατά Περιφέρεια και Πηγή Προέλευσης (χιλ. δρχ.)

Περι-	Π η γ ή Ε ι σ ο δ ή μ α τ ο ς			
φέρεια	Από απασχόληση	Συντάξεις	Άλλες πηγές	Μέσο καθαρό εισόδημα
1	1210.7	120.9	84.2	1415.8
2	1177.4	225.0	97.5	1474.0
3	0772.3	205.5	60.7	1028.0
4	1243.4	297.0	62.4	1593.8
5	1444.5	358.0	80.7	1877.2
6	0718.5	165.4	123.4	0993.2
7	0816.9	197.5	117.9	1121.3
8	1038.0	296.4	100.3	1367.2
9	1068.8	306.0	176.0	1534.4
10	0868.4	243.6	95.0	1204.4
11	0663.0	333.7	149.3	1142.3
12	1384.0	245.3	188.4	1806.4
13	1011.6	244.2	77.7	1312.4
Σύνολο	1080.1	265.0	112.3	1458.4

δεκατημόριο κάτι το οποίο αναμενόταν. Αντίθετα στα νοικοκυριά που βρίσκονται στο πρώτο δεκατημόριο αντιστοιχεί μερίδιο 2-3% από το συνολικό εισόδημα[297]. Μικρότερη διαφορά μεταξύ 1ου και τελευταίου δεκατημορίου εμφανίζουν οι Ιόνιοι Νήσοι ενώ οι τιμές στα δύο ακραία μοριακά άκρα της συγκεκριμμένης περιφέρειας είναι οι χαμηλότερες του πίνακα, γιαυτό άλλωστε και η τιμή του συντελεστή Gini εμφανίζεται ελάχιστη (0.31) . Αντίθετα μεγάλες "ακραίες" διαφοροποίησεις εμφανίζει η Ήπειρος. Γιαυτό δεν είναι παράδοξο το γεγονός ότι η περιφέρεια αυτή εμφανίζει τη μεγαλύτερη τιμή του συντελεστής Gini (0.48) και ακολουθούν η Στερεά Ελλάδα και η Πελοπόννησος (0.44) και η Κρήτη (0.460). Η διαφοροποίηση του συντελεστή από περιφέρεια σε περιφέρεια αντικατοπτρίζει την άνιση διανομή του εισοδήματος στα διαφορετικά στρώματα του πληθυσμού. Η σχετική ανομοιγένεια ανάμεσα στα νοικοκυριά των παραπάνω περιφερειών εκφρασμένη με τη μεγάλη ενδομοριακή απόσταση (μεταξύ πλούσιων-φτωχών) ανεβάζουν τη τιμή του συντελεστή Gini ο οποίος "ευαισθητοποιείται" ακριβώς από τις διαφορές αυτές. Χαμηλή ανισότητα εμφανίζονται να έχουν η 6η περιφέρεια (Gini 0.31), η 2η

[296] Οι υπολογισμοί έχουν ως εξής: για τη 9η Υ.Π.Α. π.χ. το 1534.4 τίθεται ίσο με το 10. Κατόπιν υπολογίζουμε την αναλογία κάθε δεκατημορίου με αναγωγή. Το 1ο δεκατημόριο έχει μερίδιο (540:1534.4 επί 10=3.5) και αντίστοιχα το 10ο (5985:1534.4 επί 10=39).

[297] Για να μην "φορτωθεί" πολύ το κεφάλαιο αυτό, ο Πίνακας με τα ποσοστά των δεκατημορίων σε κάθε περιφέρεια παραλείπεται.

(Gini 0.36), η 12η και η 3η (Gini 0.39 και 0.38).

Συνοψίζοντας μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι από την μέχρι στιγμής παρουσίαση "ξεχώρισαν" οι "πλούσιες" από τις "φτωχές" περιφέρειες. Οι πρώτες έχουν μέσο εισόδημα μεγαλύτερο του Ε.Μ.Ο. και του οποίου το 70+% προέρχεται από Ε.Α. (5η, 12η, 4η και 9η περιφέρεια). Οι δεύτερες υστερούν σε σχέση με τον Ε.Μ.Ο. και έχουν εκτός από το εισόδημα από απασχόληση μεγάλη συμμετοχή στο συνολικό εισόδημα έχουν οι συντάξεις ή οι άλλες πηγές (6η, 3η, 7η και 11η περιφέρεια). Μεγάλη δε ανισότητα έχουν η 4η, η 7η και η 8η περιφέρεια. Μεγέλη ανισότητα εμφανίζεται στην Ήπειρο, στη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο.

Στον Πίνακα 90 εξετάζεται η μέση <u>αναλογία παιδιών</u>[298] κατά δεκατημόρια εισοδήματος και περιφέρεια. Αρχικά βλέπουμε ότι οι "φτωχές" περιφέρειες έχουν παιδιά πάνω από τον Ε.Μ.Ο. που είναι 0.83. Μεγαλύτερη μέση γονιμότητα φαίνεται να έχει η 4η περιφέρεια (1.2) η 6η (1.0) και ακολουθούν η 7η και η 2η (0.9). Στον αντίποδα βρίσκονται η 11η και η 12η Υ.Π.Α. με 06 και 07 παιδιά κατά μέσο όρο. Γενικά σε όλες τις περιπτώσεις εμφανίζεται <u>θετική σχέση</u> μεταξύ εισοδήματος και αριθμού παιδιών: τα νοικοκυριά στα χαμηλά δεκατημόρια έχουν λιγότερα παιδιά από τα αντίστοιχα στα υψηλά εισοδηματικά δεκατημόρια, όπως ακριβώς διαπιστώθηκε και στο σύνολο χώρας. Η απόσταση μεταξύ πρώτου και τελευταίου δεκατημόριου είναι μέγιστη στην πρώτη Υ.Π.Α. (1.1).

Το ερώτημα που προς το παρόν δεν απαντάται και αφήνεται για τα επόμενα κεφάλαια με την πολυμεταβλητή ανάλυση, είναι αν ο παράγων περιφέρεια ή ο παράγων δεκατημόριο (εισόδημα) διαφοροποιεί το μέσο αριθμό παιδιών ή και οι δύο ταυτόχρονα[299].

Από τον πίνακα 91 εξάλλου φαίνεται η κατανομή των δεκατημορίων ανάλογα με τον μέσο <u>αριθμό ηλικιωμένων</u> σε κάθε περιφέρεια. Χαμηλή μέση συνολική τιμή (κοντά στον Ε.Μ.Ο. που είναι 0.5) εμφανίζουν η 2η, η 9η, η 1η και η 13η περιφέρεια (0.4-0.5). Αντίθετα "γηρασμένη" εντοπίζεται η 4η περιφέρεια με μέσο όρο ένα ηλικιωμένο σε κάθε νοικοκυριό και ακολουθούν η 3η, η 6η, η 8η και η δέκατη (με μέσο όρο 0.7). Εδώ εμφανίζεται αντίθεση τάση από αυτή του προηγούμενου πίνακα, δηλαδή στα χαμηλά δεκατημόρια η μέση αναλογία ηλικιωμένων είναι υψηλή και μειώνεται σημαντικά ή ελάχιστα όταν εξετάζουμε τα υψηλά δεκατημόρια (εξαίρεση από την γενική αυτή τάση εμφανίζει η 6η περιφέρεια) κάτι που είχαμε παρατηρήσει και για το σύνολο της χώρας.

---

[298] Υπενθυμίζεται ότι εδώ έχουμε την αναλογία σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό και όχι τον δείκτη γονιμότητας.

[299] Θα μπορούσε κανείς να επιχειρήση για παράδειγμα two way ANOVA.

Πίνακας 89. Μέσο Καθαρό Εισόδημα Νοικοκυριών κατά Δεκατημόρια και Τιμές Συντελεστή Gini κατά Περιφέρεια.

Περι-	Τάξη Δεκατημορίου											
φέρειες	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Σύνολο	Gini
	Ε ι σ ό δ η μ α (χιλιάδες δραχμές)											
1	241	531	741	898	1154	1291	1582	1909	2286	4327	1415.8	0.41
2	256	521	718	917	1132	1312	1562	1867	2289	5695	1474.0	0.36
3	238	476	717	833	1104	1325	1553	1897	2554	4263	1028.0	0.38
4	201	536	686	908	1112	1342	1539	1914	2182	5874	1594.0	0.48
5	259	504	712	919	1094	1326	1563	1878	2283	5493	1877.2	0.42
6	248	545	730	939	1104	1307	1515	1841	2261	2729	0993.2	0.31
7	245	521	747	907	1130	1322	1578	1886	2325	3518	1122.0	0.43
8	216	521	732	908	1089	1295	1561	1926	2239	4216	1367.2	0.44
9	268	509	708	917	1120	1314	1552	1877	2327	3692	1534.4	0.39
10	250	526	725	918	1124	1336	1598	1850	2363	3869	1204.4	0.44
11	231	470	738	907	1124	1299	1604	1866	2252	4537	1142.3	0.42
12	239	446	723	926	1153	1316	1510	1920	2237	4313	1806.4	0.39
13	250	518	726	931	1120	1350	1568	1926	2268	4151	1312.4	0.43
Σύνολο χώρας	248	515	718	915	1121	1316	1560	1882	2301	4331	1458.4	0.38

Πίνακας 90. Μέσος Αριθμός Παιδιών κατά Δεκατημόρια Εισοδήματος και Περιφέρειες της Χώρας.

Τάξη	Π ε ρ ι φ έ ρ ε ι ε ς												
Δεκα-	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
τημορίου	Μ έ σ ο ς Α ρ ι θ μ ό ς Π α ι δ ι ώ ν												
1	0.1	0.3	0.1	0.0	0.4	0.4	0.9	0.4	0.3	0.4	0.3	0.3	0.8
2	0.4	0.5	0.0	0.5	0.3	0.2	0.3	0.4	0.5	0.3	0.1	0.0	0.4
3	0.3	0.7	0.3	0.6	0.3	1.5	0.6	0.3	0.6	0.5	0.3	0.4	0.5
4	1.1	0.7	0.2	1.3	1.1	1.3	0.5	0.6	0.8	0.7	0.3	0.7	0.4
5	0.8	0.9	1.9	1.0	0.4	0.6	0.9	0.5	0.9	0.9	0.5	1.0	0.9
6	1.3	1.2	0.7	1.0	0.9	1.0	1.3	1.3	0.9	1.6	0.6	2.1	0.6
7	1.0	0.8	1.0	1.9	0.6	1.7	0.9	1.1	0.8	0.9	0.8	1.0	0.8
8	0.7	1.2	1.4	1.8	1.2	1.2	0.9	1.8	1.0	1.0	1.1	0.7	1.8
9	1.1	1.2	1.1	1.2	1.5	0.8	1.0	0.8	1.0	0.7	1.1	0.1	1.3
10	1.2	1.3	1.1	1.0	1.0	0.8	1.7	1.2	1.1	1.1	0.9	0.8	1.5
Σύνολο	0.8	0.9	0.8	1.2	0.8	1.0	0.9	0.8	0.8	0.8	0.6	0.7	0.9

Πίνακας 91. Μέσος Αριθμός Ηλικιωμένων κατά Δεκατημόρια Εισοδήματος και Περιφέρεια.

Τάξη Δεκαμορίου	Περιφέρειες 1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	Μέσος Αριθμός Ηλικιωμένων												
1	0.8	0.9	0.9	0.0	0.7	1.0	0.9	0.9	0.5	1.1	0.8	1.0	0.7
2	0.9	0.6	1.1	0.5	1.1	1.2	0.6	0.7	0.7	1.0	0.9	1.5	0.8
3	0.6	0.4	1.4	0.6	0.6	0.2	0.6	1.1	0.6	0.8	1.3	0.6	0.6
4	0.6	0.3	0.8	1.3	0.6	1.0	1.1	0.9	0.4	0.6	0.7	0.2	0.8
5	0.2	0.3	0.3	1.0	1.0	1.0	0.6	0.9	0.3	0.7	0.3	0.3	0.5
6	0.3	0.3	0.4	1.0	0.4	0.2	0.3	0.4	0.3	0.4	0.4	0.3	0.4
7	0.6	0.3	0.3	1.9	0.4	0.7	0.5	0.6	0.3	0.4	0.6	1.0	0.4
8	0.5	0.3	0.4	1.8	0.5	0.4	0.5	0.4	0.3	0.7	0.3	0.7	0.4
9	0.1	0.2	0.7	1.2	0.6	0.5	0.6	0.6	0.3	0.4	0.5	0.3	0.4
10	0.4	0.3	0.7	1.0	0.3	1.0	0.2	0.7	0.4	0.3	0.4	0.3	0.4
Σύνολο	0.5	0.4	0.7	1.0	0.6	0.7	0.6	0.7	0.4	0.7	0.6	0.6	0.5

Με βάση τις παρατηρήσεις από τους δύο τελευταίους αυτούς Πίνακες φαίνεται ότι (α) οι ηλικιωμένοι συναντώνται πιο συχνά στα φτωχά νοικοκυριά ενώ (β) τα παιδιά θεωρούνται ως πιο "πολύτιμα" και "αποκτώνται" σε μεγαλύτερη συχνότητα από τα ευκατάστατα νοικοκυριά. Για να διαφανούν καλύτερα οι τάσεις αυτές εξετάζουμε την τάση του επικρατεί στο καθαρό εισόδημα ανάλογα με τον αριθμό παιδιών (0 εως 2+) και την ύπαρξη 0, 1 ή περισσοτέρων ηλικιωμένων στο νοικοκυριό (Πίνακας 92). Όπως φαίνεται όταν δεν υπάρχουν ηλικιωμένοι στο νοικοκυριό κυριαρχεί η θετική σχέση εισοδήματος γονιμότητας (εντοπίζεται στη 1η, τη 2η, τη 3η, την 8η, την 9η, την 11η, την 13η περιφέρεια και στο σύνολο χώρας). Αντίθετα όταν στο νοικοκυριό υπάρχουν ηλικιωμένοι οι τάσεις διαγράφονται ασαφείς και μόνον η 4η, η 7η, η 12η περιφέρεια και το σύνολο χώρας έμφανίζουν θετική σχέση. Άλλωστε στις περισσότερες περιπτώσεις μεταξύ συγκρίσιμων ως προς τον αριθμό παιδιών νοικοκυριών το εισόδημα είναι υψηλότερο όταν δεν υπάρχουν σε αυτό ηλικιωμένοι.

Είναι λίγο τολμηρό το συμπέρασμά μας, αλλά μάλλον φαίνεται ότι (α) σε περιφέρειες που είναι περισσότερο αγροτικές η θετική σχέση εισοδήματος γονιμότητας διατηρείται σε νοικοκυριά με ή χωρίς ηλικιωμένους (π.χ. 3η, 4η και 8η περιφέρεια). Αντίθετα (β) σε πιο "εξελιγμένες" περιφέρειες όπως για παράδειγμα το Π. Σ. Θεσσαλονίκης και η Π.Π. η σχέση προκύπτει θετική σε νοικοκυριά δίχως ηλικιωμένους και αρνητική σε νοικοκυριά με ηλικιωμένους. Πιθανά οι διαφορετικές σχέσεις που επικρατούν στις μεγαλούπολεις και οι άμεση εξάρτηση των ηλικιωμένων από τους κοντινούς συγγενείς να δρά ανασταλτικά στη γονιμότητα. (γ) Το γεγονός βέβαια ότι οι σχετικά αγροτικές περιφέρειες διατηρούν παραδοσιακές οικογένειες τις κατατάσσει και ανάμεσα σε αυτές που εμφανίζουν χαμηλά εισοδήματα.

Συνοψίζοντας αναφέρουμε ότι με βάση τα στοιχεία της έρευνας διαπιστώθηκε αντίστροφη σχέση μεταξύ εισοδήματος- γονιμότητας και εισοδήματος- ηλικιωμένων στο σύνολο χώρας και στις περισσότερες Υ.Π.Α. Τα νοικοκυριά με ηλικιωμένους είναι συνήθως "αυτόνομα" και συνήθως τα χαμηλότερα εισοδήματα των νοικοκυριών αυτών αποτελούν ένδειξη ανισότητας και προδικάζει την αυξημένη αναλογία φτώχειας. Αντίθετα Υ.Π.Α. και νοικοκυριά με "πολλά" παιδιά βρίσκονται σε οικονομικά καλύτερη κατάσταση (το ίδιο ίσχυε και για το σύνολο χώρας).

Με δεδομένο το γεγονός ότι η Ελλάδα διανύει φάση "2ης δημογραφικής μετάβασης" με χαρακτηριστικά την (ορθολογική) υπογεννητικότητα και τη γήρανση δεν είναι παράδοξο το γεγονός ότι παιδιά αποκτούν οι "πλούσιοι" ή τα νοικοκυριά καθυστερούν το "spacing και το timing" μέχρι να ολοκληρωθούν οι σπουδές, η επαγγελματική αποκατάσταση της γυναίκας κ.λπ. αφήνοντας έστω "προσωρινά" την αναλογία ηλικιωμένων σε κορυφή "peak". Δηλαδή μέχρι οι οικογένειες να κλείσουν τον αναπαραγωγικό τους κύκλο, μπορεί η γονιμότητα να μεταβληθεί και να υπερσκελιστεί η σχετικά σημαντική αναλογία ηλικιωμένων στην ηλικιακή διάρθωση του πληθυσμού.

Πίνακας 92. Μέσο Καθαρό Εισόδημα κατά Υ.Π.Α. και Αριθμό Παιδιών και Ηλικιωμένων στο Νοικοκυριό (0000 δρχ.).

Περιφέρειες	Αριθμός Ηλικιωμένων: 0 — Αριθμός Παιδιών: 0	1	2+	Αριθμός Ηλικιωμένων: 1+ — Αριθμός Παιδιών: 0	1	2+
	Μέσο Εισόδημα (χιλ. δρχ.)					
1. Ανατ. Μακεδονία και Θράκη	119.3	132.7	224.6	097.0	164.8	126.5
2. Κ. Μακεδονία (Π.Σ. Θεσ/νίκης)	135.7	130.4	207.3	095.0	218.1	194.1
3. Δυτ. Μακεδονία	075.1	130.9	171.3	072.0	071.0	161.6
4. Ηπείρου	276.9	128.9	144.1	056.0	110.1	286.7
5. Θεσσαλίας	261.2	184.6	196.9	122.4	201.4	177.3
6. Ιονίων Νήσων	111.9	107.1	085.0	079.2	085.4	149.3
7. Δυτ. Ελλάδας	101.9	144.2	137.4	083.0	137.0	137.7
8. Στ. Ελλάδας	122.3	158.9	161.7	113.9	075.4	203.6
9. Αττικής (Π. Πρωτεύουσας)	144.0	164.3	183.2	120.1	204.6	159.0
10. Πελοποννήσου	122.5	119.5	163.9	092.7	097.1	126.4
11. Β. Αιγαίου	104.4	109.3	192.8	082.2	066.5	212.0
12. Ν. Αιγαίου	219.6	201.4	179.4	127.0	195.7	228.0
13. Κρήτης	119.5	148.7	173.3	100.3	077.0	149.9

Η παρατήρησή μας αυτή "δικαιώνεται" από τις σχεδόν ασήμαντες διαφοροποιήσεις στο μέσο μέγεθος οικογένειας των Υ.Π.Α. (Πίνακας 93). Μόνον η Π.Π. και η 11η περιφέρεια. έχουν συνολικό μέγεθος χαμηλότερο του 3, ενώ οι υπόλοιπες το υπερβαίνουν αν και βλέπουμε ότι μεγαλύτερο μέγεθος έχει η 6η περιφέρεια (3.5) που είναι και η φτωχότερη. Χαρακτηριστική είναι η τάση εξέλιξης του μεγέθους του νοικοκυριού κατά δεκατημόρια: αρχικά αυξάνεται και μεταξύ 5ου και 7ου δεκατημορίου αντιστρέφεται (turning point) παραμένοντας όμως σε σχετικά υψηλά επίπεδα.

Από τον Πίνακα 94 προκύπτει ότι η μεγάλη μέση ηλικία των υπεύθυνων των νοικοκυριών (μεγαλύτερη του Ε.Μ.Ο. που είναι 50.17) στη 3η, 11η, 10η, 6η κ.ά περιφέρειες τις κατατάσσει αφενός ανάμεσα στις "φτωχές", αφετέρου εμφανίζουν διαφοροποίηση και σε άλλα χαρακτηριστικά (αριθμό παιδιών, ύπαρξη ηλικιωμένων στο νοικοκυριό κ.λπ.). Φαίνεται ότι τα νοικοκυριά στις Υ.Π.Α. αυτές προπορεύονται στον κύκλο ζωής και τον αναπαραγωγικό κύκλο ή έχει διατηρηθεί η τάση να δημιουργούνται παραδοσιακά μεγάλες οικογένειες κάτι το οποίο δεν φαίνεται να ισχύει π.χ. για την Π.Π. όπου η συνολική μέση ηλικία του υπεύθυνου υστερεί κάπως (49.0) σε σχέση με τον Ε.Μ.Ο., ενώ η ίδια τάση έχει εντοπιστεί να ισχύει και με το μέγεθος της οικογένειας και τον αριθμό παιδιών και ηλικιωμένων.

Η τάση κατά δεκατημόρια εισοδήματος "ακολουθεί" αυτήν που εντοπίσαμε στην περίπτωση των ηλικιωμένων. Δηλαδή στα χαμηλά δεκατημόρια η ηλικία είναι μεγαλύτερη και στα υψηλά χαμηλότερη σε όλες τις Υ.Π.Α. Με την πιστοποίηση αυτή ξανατονίζεται ένα από τα βασικά πορίσματα της παρούσης εργασίας τα οποία είναι συμβατά με άλλα διεθνή πορίσματα, δηλαδή ότι η ηλικία είναι ένας καθοριστικός παράγοντας ανισότητας και φτώχειας. Η "δράση" της δε συμβαδίζει με άλλους δημογραφικούς παράμετρους, όπως είναι η σύνθεση του νοικοκυριού (ύπαρξη παιδιών και ηλικιωμένων) οι οποίοι δρούν ανασταλτικά και θετικά στην εξαρτημένη μεταβλητή (ανισότητα ή φτώχεια).

Στον Πίνακα 95 εξετάζεται ο μέσος αριθμός ατόμων με εισόδημα στο νοικοκυριό, κατά δεκατημόρια εισοδήματος και περιφέρεια. Παρατηρούμε ότι οι διαγραφόμενες τάσεις είναι παρόμοιες με αυτές του συνόλου της χώρας διότι ο μέσος αριθμός ατόμων με εισόδημα εμφανίζει μια σχετική κάμψη κάπου μεταξύ 5ου ή 6ου δεκατημορίου και μετά συνεχίζεται η ανοδική πορεία. Γενικά όμως στα υψηλά δεκατημόρια υπάρχει μεγαλύτερη συγκέντρωση ατόμων με εισόδημα είτε διότι εργάζονται περισσότεροι είτε διότι αξιοποιούνται πιο αποτελεσματικά οι δυνατότητες απολαβής από άλλες πηγές (σύνταξης, επιδομάτων κ.ά.). Σε όλες τις περιφέρειες ο μέσος όρος κυμαίνεται κοντά στο δύο αν και αποκλίνουν αισθητά η 2η (2.3) και 11η (1.6).

Πίνακας 93. Μέσο Μέγεθος Νοικοκυριού κατά Δεκατημόρια Εισοδήματος και Περιφέρεια.

Τάξη δεκατημορίου	Περιφέρειες												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	Μέσο Μέγεθος Νοικοκυριού												
1	1.8	2.1	2.0	1.4	2.3	2.4	3.1	2.4	1.7	2.8	2.0	1.7	2.7
2	2.5	2.1	2.0	2.7	2.3	2.0	2.7	2.7	2.3	2.3	1.9	1.7	2.2
3	2.2	2.8	2.6	2.8	2.6	3.5	2.7	2.6	2.5	2.5	2.1	3.1	2.4
4	3.3	2.7	2.3	3.6	3.3	4.2	2.6	3.2	2.8	3.3	2.6	2.5	2.6
5	3.6	3.0	4.3	3.2	2.7	2.8	3.6	2.9	3.0	3.2	2.4	2.9	3.0
6	3.9	3.5	3.4	2.9	3.8	3.7	3.5	3.4	3.2	3.9	3.0	4.2	2.9
7	3.5	3.4	4.6	4.9	3.6	4.5	3.5	3.9	3.1	3.4	3.3	3.7	3.6
8	3.5	3.6	4.0	4.4	4.0	3.6	3.6	4.4	3.3	4.1	2.9	3.5	4.6
9	3.8	3.9	4.3	3.9	4.6	4.3	3.9	3.8	3.4	3.7	3.6	2.9	3.8
10	3.9	4.0	4.6	3.6	3.8	4.2	4.3	4.6	3.6	3.8	3.3	3.7	3.8
Σύνολο	3.2	3.1	3.4	3.3	3.3	3.5	3.3	3.4	2.9	3.3	2.7	3.0	3.1

Πίνακας 94. Μέση Ηλικία Υπεύθυνου του Νοικοκυριού κατά Δεκατημόρια Εισοδήματος και Περιφέρεια.

Τάξη δεκατημορίου	Περιφέρειες												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	Μέση Ηλικία												
1	61.0	60.0	64.0	68.0	50.3	62.0	63.0	63.0	54.0	65.0	64.0	71.0	56.7
2	59.5	53.5	67.0	56.0	61.5	66.5	51.0	57.3	53.3	63.2	63.0	66.3	55.8
3	58.8	51.0	64.0	60.2	52.8	47.1	55.0	63.0	52.0	57.5	63.3	57.7	57.7
4	49.0	48.0	61.2	53.3	47.1	52.8	57.0	54.3	48.3	55.6	58.6	38.2	55.4
5	48.1	48.0	47.4	48.7	54.5	62.0	48.0	52.4	47.4	52.0	49.1	51.3	46.8
6	51.0	46.2	48.0	56.7	50.9	54.0	44.5	47.0	47.0	48.0	53.0	42.0	54.9
7	44.3	50.0	52.3	44.8	43.1	43.3	51.3	47.2	46.2	52.3	50.8	49.7	54.4
8	45.0	42.3	49.7	50.0	45.6	48.0	43.3	49.0	46.7	50.3	41.1	51.3	48.4
9	48.5	43.6	52.7	48.7	42.6	49.0	49.3	48.4	46.0	47.7	47.8	51.0	49.0
10	44.0	49.0	46.0	51.7	46.8	55.5	51.0	51.3	48.0	48.6	54.3	56.8	49.0
Σύνολο	51.0	49.0	55.1	54.0	49.5	53.8	51.0	53.2	49.0	54.0	54.6	53.5	52.8

Πίνακας 95. Μέσος Αριθμός Ατόμων με Εισόδημα στο Νοικοκυριό κατά Δεκατημόρια Εισοδήματος και Περιφέρεια.

Τάξη δεκατημορίου	Περιφέρειες 1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	Μέσος Αριθμός Ατόμων με Εισόδημα												
1	1.5	1.4	1.3	1.2	1.7	1.6	1.9	2.0	1.0	2.1	1.4	1.2	1.9
2	1.7	1.2	1.4	1.8	1.6	1.7	2.0	2.0	1.1	1.9	1.3	1.2	1.6
3	1.6	1.5	1.9	1.8	1.6	1.8	1.5	1.7	1.3	1.7	1.3	1.7	1.9
4	1.7	1.4	1.8	2.0	1.6	1.8	1.6	1.6	1.3	2.1	2.0	1.3	1.6
5	2.1	1.5	2.1	1.9	1.7	1.8	1.9	1.9	1.4	1.8	1.3	1.4	1.7
6	1.9	1.4	2.3	1.6	2.1	2.0	1.5	1.5	1.6	1.7	1.4	1.8	1.8
7	2.1	1.8	2.1	2.1	1.8	2.2	1.9	2.2	1.7	2.0	1.9	2.0	2.1
8	2.3	2.1	1.7	2.3	2.5	1.8	2.1	2.4	1.8	2.7	1.7	2.2	2.0
9	2.3	2.1	2.6	2.3	2.7	2.3	2.6	2.5	1.9	2.6	2.1	2.3	2.3
10	2.3	2.3	2.9	2.3	1.9	2.5	2.3	3.0	2.0	2.1	1.5	2.5	2.2
Σύνολο	1.9	2.3	2.0	1.9	1.9	1.9	1.9	2.1	1.5	2.1	1.6	1.8	1.9

Πίνακας 96. Μέσος Αριθμός Απασχολούμενων στο Νοικοκυριό κατά Δεκατημόρια Εισοδήματος και Περιφέρεια.

Τάξη δεκατημορίου	Περιφέρειες 1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	Μέσος Αριθμός Απασχολουμένων												
1	0.9	1.0	0.6	0.2	1.0	0.9	1.2	1.0	0.5	1.2	0.7	0.2	1.2
2	1.0	0.7	1.3	1.3	0.7	1.3	1.0	1.0	0.4	1.0	0.3	0.5	1.1
3	1.3	1.1	1.6	1.2	1.0	1.3	1.2	1.3	0.7	1.3	1.4	1.2	1.5
4	1.8	1.1	2.4	1.3	1.1	1.9	1.3	1.1	0.8	1.4	1.1	1.1	1.1
5	1.3	1.3	1.6	1.2	1.0	1.3	1.3	1.2	1.0	1.2	2.0	1.0	1.5
6	1.8	1.6	0.3	2.0	1.0	1.7	1.3	1.1	1.1	1.3	0.9	1.0	1.6
7	1.7	1.8	2.3	1.4	1.8	2.0	2.0	1.9	1.3	2.1	1.6	0.9	1.9
8	1.9	1.7	2.3	1.0	1.6	1.0	1.6	2.2	1.4	1.8	1.5	1.5	2.2
9	2.2	2.2	2.0	1.9	2.2	2.5	2.1	1.7	1.6	1.7	1.0	1.7	1.8
10	1.9	1.8	1.8	2.1	1.8	2.0	1.7	2.4	1.7	1.9	1.3	2.3	1.9
Σύνολο	1.5	1.4	1.4	1.4	1.4	1.5	1.4	1.4	1.1	1.4	1.1	1.3	1.5

Παρόμοιες είναι και οι τάσεις σχετικά με τον μέσο αριθμό απασχολούμενων στο νοικοκυριό (Πίνακας 96). Η 11η και σχετικά φτωχή περιφέρεια "εξακολουθεί" να εμφανίζει τον χαμηλότερο μέσο όρο (1.1) ενώ η φτωχότερη (με το χαμηλότερο μέσο εισόδημα 6η περιφέρεια) εμφανίζει 1.5. Κατά μέσο όρο, στις περισσότερες περιφέρειες απασχολούνται περίπου 1.4 άτομα από το κάθε νοικοκυριό.

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να αναφέρουμε ότι: (α) σε περιφέρειες με χαμηλό μέσο εισόδημα, όπως η 11η, ο αριθμός ατόμων με εισόδημα ή ο αριθμός απασχολουμένων κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα, πιθανά λόγω μικρού μεγέθους νοικοκυριού (που για την 11η περιφέρεια είναι το χαμηλότερο 2.7), χαμηλό αριθμό παιδιών (πάλι χαμηλότερος για την 11η περιφέρεια, 0.6) και σχετικά αυξημένης αναλογίας ηλικιωμένων (0.6 που είναι από τις υψηλότερες αναλογίες, βλέπε Πίνακα 91) που πιθανά να αποτελούν ανεξάρτητα νοικοκυριά, προμηνύουν την τάση γήρανσης που συνοδεύει την εν λόγω περιφέρεια ή άλλες με παρόμοια χαρακτηριστικά. (β) Μπορεί όμως να έχουμε και μη επιβεβαίωση των χαρακτηριστικών του παραπάνω σημείου και να εμφανίζεται ένας ικανοποιητικός αριθμός απασχολούμενων ή ατόμων με εισόδημα όχι της ύπαρξης μιας παραδοσιακής οικογένειας. Η "φτωχή" 4η Υ.Π.Α., για παράδειγμα έχει τη μεγαλύτερη αναλογία ηλικιωμένων (1.0) και ταυτόχρονα εμφανίζει ένα σχετικά υψηλό μέσο μέγεθος νοικοκυριού (3.3). (γ) Αντίθετα "μοντέρνες ή εκσυγχρονισμένες" περιφέρειες, όπως η Π.Π., έχουν χαμηλή αναλογία ηλικιωμένων (ελάχιστη 0.4 για την Π.Π.), χαμηλό μέσο μέγεθος νοικοκυριού (το 2.9 για την Π.Π. συγκαταλέγεται στα χαμηλότερα του Πίνακα 93), ένα περιορισμένο αριθμό παιδιών και τους από τις χαμηλότερες μέσες τιμές ως προς τον αριθμό απασχολούμενων ή ατόμων με εισόδημα που αποτελεί προέκταση των προηγούμενων παρατηρήσεων.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις μας είναι ιδιαίτερα σημαντικές αφενός διότι δείχνουν μία πραγματικότητα που αφορά τις περιφέρειες της χώρας αλλά εκτός αυτού φαίνεται να συμβαδίζουν με ορίσματα, χαρακτηριστικά και παρατηρήσεις που έχουν δημιουργηθεί από τη θεωρητική παρουσίαση του πρώτου τμήματος.

Δυστυχώς όταν ταξινομούμε τα νοικοκυριά ανάλογα με το ύψος του εισοδήματος του νοικοκυριού, κατά περιφέρεια και επάγγελμα του υπεύθυνου οι παρατηρήσεις σε πολλές περιπτώσεις μειώνονται σημαντικά (λιγότερες από 10) αποκλείνοντας τη δυνατότητα μιας λεπτομερέστερης ανάλυσης, όπως έχουμε αναφέρει ξανά. Για τον λόγο αυτό αναφέρουμε ορισμένες ενδείξεις (δίχως να δείξουμε κάποιον πίνακα), οι οποίες θα πρέπει να ερμηνευθούν με προσοχή. Ανάμεσα στα επιστημονικά και ελευθέρια επαγγέλματα πιο υψηλά εισοδήματα εμφανίζονται στην 5η, την 10η και την 2η περιφέρεια και χαμηλότερα στην τρίτη και την 6η. Οι γεωργοί και κτηνοτρόφοι εμφανίζουν υψηλό οικογενειακό εισόδημα στη 12η, την και την 8η περιφέρεια και χαμηλότερο στη 10η, την 6η και την 7η κ.λπ.

Αν ταξινομήσουμε τις Υ.Π.Α. κατά τάξη μεγέθους ως προς το κατά κεφαλήν εισόδημα (Πίνακας 97) και εξετάσουμε την πορεία της ανισότητας με βάση τον συντελεστή Gini παρατηρούμε αυτός "ξεκινά" από την ελάχιστή του τιμή (0.31 στην 6η περιφέρεια) και κατόπιν ακολουθεί ανιούσα πορεία αγγίζοντας την μέγιστή του τιμή στην 5η

και δεύτερη σε ύψος του κατά κεφαλήν εισοδήματος περιφέρεια για να αντιστραφεί η πορεία του μετά το σημείο αυτό και να φτάσει στην τιμή 0.39 στη 12η περιφέρεια. Εδώ έχουμε μια σαφή πορεία της ανισότητας η οποία προδιαγράφεται ήδη από τα αρχικά θεωρητικά κεφάλαια (υπόθεση 1).

Πίνακας 97. Κατάταξη των Περιφερειών της Χώρας ως προς το Μέγεθος του κατά Κεφαλήν Εισοδήματος.

Υ.Π.Α.	Κατά Κεφαλήν Εισόδημα	Συντελεστής Gini
12	644.0	0.39
5	639.0	0.42
9	599.0	0.39
4	546.0	0.48
2	491.0	0.36
13	466.0	0.43
1	460.3	0.41
11	448.0	0.42
8	445.0	0.44
10	396.0	0.44
7	390.0	0.43
3	312.0	0.38
6	308.0	0.31

Πριν περάσουμε σε κάποια γενικότερα συμπεράσματα, δείχνουμε ορισμένες διαστάσεις της φτώχειας σε επίπεδο περιφέρειας.

17.1. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

Η μεθοδολογία για τον υπολογισμό των ποσοστών φτώχειας κατά περιφέρεια με τη μέθοδο της S.P.L. έγινε με κοινά όρια, δηλαδή όπως αυτά του συνόλου της χώρας τα οποία προκύπτουν από το ύψος του ελάχιστου δηλωμένου καθαρού εισοδήματος για την κάλυψη των αναγκών του νοικοκυριού. Οι οποιεσδήποτε διαφοροποιήσεις των ορίων σε σχέση με το σύνολο χώρας, προέρχονται από την διαφορετική δημογραφική σύνθεση των περιφερειών και την αντίστοιχη στάθμιση με βάση την κλίμακα ισοδυναμίας. Παρατηρούμε ωστόσο από τον Πίνακα 98 ότι σε αρκετές περιπτώσεις τα υψηλά όρια συμβαδίζουν με υψηλά ποσοστά φτώχειας (3η, 6η κ.ά. περιφέρειες). Αξιοσημείωτη είναι η ελάχιστη τιμή του ορίου και το ελάχιστο ποσοστό που εμφανίζει η Π.Π.

Με τη μέθοδο της Ε.Ο.Κ. παρατηρούμε χαμηλά όρια και ποσοστά στην 11η και την 9η περιφέρεια και μέγιστα στη 3η και 6η. Υπάρχει δηλαδή μία σχετική αντιστοιχία ανάμεσα στο όριο φτώχειας τη δημογραφική σύνθεση, που λαμβάνεται έμμεσα υπόψη από τη στάθμιση των κλιμάκων ισοδυναμίας, ύψους και διανομής εισοδήματος, στοιχειοθετώντας ορισμένες από τις βασικές θεωρητικές μας

υποθέσεις[300]. Επίσης από τον ίδιο πίνακα παρατηρούμε τη διαφορά ανάμεσα στα όρια και τα μέσα εισοδήματα των φτωχών (χάσμα φτώχειας) και μη φτωχών νοικοκυριών. Υπενθυμίζεται ότι το χάσμα φτώχειας δείχνει την υστέρηση του εισοδήματος των νοικοκυριών από το όριο φτώχειας. Δηλαδή αποτελεί μια ένδειξη του πόσο πραγματικά ή υποκειμενικά φτωχοί είναι οι φτωχοί και ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά φτώχειας δείχνουν την έκταση του φαινομένου, το χάσμα φανερώνει την έντασή του. Σε γενικές γραμμές το χάσμα φτώχειας κυμαίνεται κοντά στις 30000 δραχμές με τη μέθοδο S.P.L. και κοντά στις 20000 χιλιάδες με τη μέθοδο της Ε.Ο.Κ. που δεν αποκλείνουν ουσιαστικά από τις αντίστοιχες τιμές σε εθνικό επίπεδο.

Οι συνοπτικοί Πίνακες 99 και 100 δείχνουν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά των φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών των περιφερειών και όπως προκύπτει:
Α. Ανάμεσα στα φτωχά νοικοκυριά, με τη μέθοδο της ΕΟΚ μεγαλύτερη μέση ηλικία εμφανίζει η 12η περιφέρεια (62 έτη) και ακολουθούν η 11η με 57.5 έτη και η 3η με 57 έτη, ενώ μικρότερη εμφανίζει η 8η περιφέρεια (47.3 έτη). Στα μη φτωχά νοικοκυριά η διασπορά της ηλικίας δεν φαίνεται να είναι το ίδιο έντονη με ελάχιστες τιμές στη 2η (47.6) και στην 7η περιφέρεια (48.4). Χαρακτηριστική είναι η τάση η μέση ηλικία υπεύθυνου των φτωχών νοικοκυριών να εμφανίζεται μεγαλύτερη της αντίστοιχης των μη φτωχών σε όλες τις περιφέρειες (πλην της Π.Π.). Παρόμοιες και σχεδόν ταυτόσημες εμφανίζονται οι τάσεις και με τη μέθοδο S.P.L. όπου η μέση ηλικία του υπεύθυνου των μη φτωχών νοικοκυριών εμφανίζεται σε όλες τις Υ.Π.Α. πιο μικρή (από την αντίστοιχη της μεθόδου της ΕΟΚ) και των φτωχών πιο μεγάλη.
Β. Με τη μέθοδο της ΕΟΚ, ο μέσος αριθμός παιδιών ανάμεσα στις περιφέρειες κυμαίνεται μεταξύ 0.5 και 1.2 για τα φτωχά νοικοκυριά και μεταξύ 0.6-0.7 για τα μη φτωχά νοικοκυριά τα οποία εμφανίζουν και χαμηλότερο συνολικό μέσο όρο στις περισσότερες περιπτώσεις. Υψηλή "γονιμότητα" εμφανίζεται στην 9η (1.2) και ελάχιστη (0.5) στην 11η περιφέρεια. Με τη μέθοδο S.P.L. προκύπτει μία αντίστροφη τάση: τα μη φτωχά νοικοκυριά φαίνεται να αποκτούν περισσότερα παιδιά κατά μέσο όρο (0.9) και τα φτωχά λιγότερα (0.7). Ανάμεσα στα φτωχά νοικοκυριά περισσότερα παιδιά αποκτούν αυτά της 5ης (1.1) και της 3ης (1.0) και λιγότερα (0.4) της 11ης περιφέρειας. Αντίθετα στο μη φτωχό νοικοκυριά οι διακυμάνσεις δεν είναι ιδιαίτερα έντονες και κυμαίνονται κοντά στο συνολικό μέσο. Φαίνεται ότι με τη μέθοδο της Ε.Ο.Κ. έχουμε μία παραδοσιακή τάση όπου οι φτωχοί αποκτούν περισσότερα παιδιά[301] αν και οικονομικά είναι ασύμφορο. Αντίθετα η τάση αυτή δεν ισχύει με τη μέθοδο S.P.L. και ουσιαστικά πρόκειται για μία διαφορετική συμπεριφορά η

---

[300] Π.χ. ότι η σύνθεση του νοικοκυριού "διαμορφώνει" την αναλογία φτωχών ή άλλες πιο σύνθετες υποθέσεις που αναφέρονται στο κεφάλαιο 11.
[301] Λόγω κακού προγραμματισμού ή παραδοσιακής νοοτροπίας που συμβαδίζει με μεγάλο αριθμό παιδιών (βλέπε κεφάλαιο γονιμότητας).

Πίνακας 98. Όρια και Ποσοστά Φτώχειας κατά Περιφέρεια: Μέθοδος Ε.Ο.Κ. και S.P.L.

Περιφέρειες	Όρια φτώχειας (χιλιάδες δραχμές)		Μέσο Εισόδ. Φτωχών νοικ.		Ποσοστό φτωχών νοικοκ.		Μέσο Εισόδ. μη φτωχών νοικοκ. (χιλ.)		Σύνολο νοικοκ. στις περιφ.
	SPL	EOK	SPL	EOK	SPL	EOK	SPL	EOK	
1	82.5	66.7	49.8	43.6	48.0	32.4	180.8	153.6	173
2	81.7	65.1	51.8	45.1	40.3	22.8	170.7	145.8	452
3	84.0	70.5	45.7	44.4	68.1	58.0	171.1	142.6	69
4	83.4	69.1	55.9	51.4	51.5	36.0	214.6	178.8	97
5	83.1	67.8	47.8	43.4	35.5	22.7	216.1	189.5	203
6	85.9	72.8	52.5	52.4	65.0	54.4	138.7	119.0	57
7	83.4	69.2	46.7	42.4	54.0	40.1	148.1	127.6	152
8	83.8	69.6	45.8	44.0	44.0	35.0	167.6	151.5	143
9	78.7	60.6	53.0	49.4	26.6	12.3	155.0	138.9	1147
10	83.3	68.1	46.0	40.8	53.8	41.3	163.8	142.2	143
11	76.8	57.2	43.8	38.5	48.7	34.6	144.0	125.2	78
12	79.9	62.3	47.4	45.8	31.7	22.2	198.5	180.5	63
13	81.5	65.6	46.1	43.4	42.5	26.4	156.2	133.1	174
Σύνολο	80.9	64.4	49.9	45.3	38.3	24.0	166.0	145.6	2951

Πίνακας 99. Επιλεγμένα Χαρακτηριστικά Φτωχών (Φ) και μη Φτωχών (ΜΦ) Νοικοκυριών κατά Περιφέρεια (μέθοδος Ε.Ο.Κ.).

Περι-	Μέση ηλικία		Μέσος αρ. παιδιών		Μέσος αριθμ. ηλικιωμένων		Μέση διάρκεια σπουδών		Μέσος αρ. απασχ/νων		Μέσος αρ. συντ/χων		Μέσος αρ. ατόμων με εισ.	
φέρειες	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ
1	53.0 (56)*	50.0 (117)*	0.8	0.8	0.7	0.4	5.8	7.6	1.3	1.6	0.6	0.5	1.8	2.0
2	54.0 (103)	47.6 (349)	0.9	0.9	0.6	0.4	5.6	9.4	1.3	1.4	0.5	0.4	1.7	1.8
3	57.3 (40)	52.2 (29)	0.8	0.8	0.9	0.5	4.9	8.0	1.3	1.6	0.8	0.5	2.0	2.0
4	55.3 (35)	52.7 (62)	1.2	0.9	0.8	0.5	5.6	9.0	1.3	1.4	0.9	0.6	2.0	1.9
5	52.0 (46)	49.0 (157)	0.8	0.7	0.9	0.5	6.0	9.0	1.2	1.4	0.7	0.6	2.0	1.9
6	55.0 (31)	52.3 (26)	1.3	0.6	0.9	0.4	5.0	7.6	1.3	1.6	0.7	0.5	2.0	2.0
7	55.5 (61)	48.4 (91)	1.0	0.8	0.7	0.5	5.5	9.5	1.4	1.3	0.6	0.5	2.0	1.8
8	56.3 (50)	51.6 (93)	0.9	0.8	0.9	0.6	5.7	8.0	1.2	1.6	0.9	0.7	2.0	2.0
9	47.3 (141)	49.0 (1006)	1.2	0.7	0.3	0.4	7.0	10.6	0.9	1.1	0.3	0.4	1.3	1.5
10	56.2 (59)	52.4 (84)	0.9	0.7	0.8	0.6	5.7	8.5	1.4	1.5	0.7	0.6	2.0	2.1
11	57.5 (27)	53.0 (51)	0.5	0.6	0.7	0.5	5.7	7.7	1.0	1.1	0.6	0.6	1.6	1.5
12	62.0 (14)	51.2 (49)	0.9	0.7	1.1	0.5	5.8	8.6	0.7	1.4	0.8	0.5	1.5	1.8
13	53.0 (46)	53.0 (128)	1.2	0.8	0.7	0.5	6.1	8.6	1.5	1.5	0.7	0.5	2.0	1.9
Σύνολο χώρας	53.4 (709)	50.0 (2242)	1.0	0.8	0.7	0.4	5.9	9.6	1.2	1.3	0.6	0.5	1.8	1.7

* Αριθμός παρατηρήσεων, ο οποίος ισχύει για ολόκληρη τη σειρά.

Πίνακας 100. Επιλεγμένα Χαρακτηριστικά Φτωχών (Φ) και μη Φτωχών (ΜΦ) Νοικοκυριών κατά Περιφέρεια (μέθοδος S.P.L.).

Περι-	Μέση ηλικία		Μέσος αριθμός παιδιών		Μέσος αριθμ. ηλικιωμένων		Μέση διάρκεια σπουδών		Μέσος αρ. απασχ/νων		Μέσος αρ. συντ/χων		Μέσος αρ. ατόμων με εισ.	
φέρειες	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ
1	55.0 (83)*	47.3 (56)*	0.7	0.9	0.6	0.4	5.7	8.0	1.3	1.8	0.6	0.4	1.8	2.1
2	52.6 (182)	47.0 (270)	0.7	1.0	0.6	0.3	6.5	9.6	1.1	1.6	0.5	0.4	1.5	2.0
3	57.4 (47)	50.2 (22)	1.0	1.0	0.8	0.6	4.7	8.8	1.3	1.7	0.7	0.6	1.9	2.3
4	55.3 (50)	52.0 (47)	0.6	1.0	0.8	0.3	6.0	9.4	1.1	1.6	0.9	0.5	1.9	2.0
5	52.7 (72)	47.8 (131)	1.1	0.9	0.8	0.5	5.0	9.3	1.0	1.6	0.7	0.5	1.7	2.0
6	55.5 (37)	50.5 (20)	0.9	0.8	0.8	0.5	5.8	8.0	1.3	1.7	0.7	0.5	1.9	2.1
7	54.7 (84)	47.0 (68)	0.7	0.9	0.8	0.4	5.8	10.1	1.3	1.5	0.6	0.5	1.9	2.0
8	57.0 (63)	50.3 (80)	0.7	0.9	0.9	0.6	5.6	8.3	1.1	1.7	1.0	0.6	2.0	2.2
9	51.3 (307)	48.0 (840)	0.7	0.8	0.5	0.4	7.5	10.9	0.7	1.3	0.5	0.4	1.2	1.6
10	57.0 (77)	50.5 (66)	0.8	0.8	0.8	0.5	6.0	8.6	1.2	1.7	0.8	0.5	1.9	2.2
11	58.0 (38)	51.4 (40)	0.4	0.8	0.7	0.5	5.8	8.0	1.0	1.0	0.6	0.6	1.6	1.6
12	62.0 (20)	49.7 (43)	0.6	0.8	1.0	0.4	6.0	8.8	0.7	1.6	0.7	0.5	1.4	2.0
13	66.0 (74)	50.7 (100)	0.7	1.0	0.7	0.4	6.2	8.9	1.3	1.7	0.7	0.5	1.8	2.0
Σύν. χώρας	54.1 (1134)	48.3 (1817)	0.7	0.9	0.7	0.4	6.3	9.9	1.0	1.5	0.6	0.4	1.6	

* Αριθμός παρατηρήσεων, ο οποίος ισχύει για ολόκληρη τη σειρά.

οποία προέρχεται από τη διαφορετική μεθοδολογία διαχωρισμού φτωχών και μη φτωχών νοικοκυριών.

Η 12η γεωγραφική περιφέρεια με τη μεγαλύτερη μέση ηλικία υπεύθυνου στα φτωχά νοικοκυριά, εμφανίζει και τη μεγαλύτερη μέση αναλογία ηλικιωμένων, 1.1. κατά μέσο όρο (μέθοδος ΕΟΚ), ενώ η 9η με το μεγαλύτερο μέσο όρο παιδιών ενδεικνύει την ελάχιστη αναλογία ηλικιωμένων (0.3). Αντίστοιχα για τα μη φτωχά νοικοκυριά οι διακυμάνσεις είναι χαμηλές (0.4-0.6) και με τις δύο μεθόδους.

Με τη μέθοδο S.P.L. η διαφορά φτωχών μη φτωχών ως προς τον αριθμό ηλικιωμένων κυμαίνεται κοντά στο 0.3, δηλαδή ταυτίζεται με αυτήν της Ε.Ο.Κ. Πάλι η 12η πειφέρεια με τη μεγαλύτερη μέση ηλικία υπεύθυνου (για τα φτωχά νοικοκυριά) εμφανίζει έναν ηλικιωμένο κατά μέσο όρο σε κάθε νοικοκυριό έναντι 0.4 των μη φτωχών. Στη 2η και 3η περιφέρεια όμως, ανάμεσα στα μη φτωχά νοικοκυριά "μοιράζεται" μικρότερη αναλογία ηλικιωμένων (0.3). Έχουμε δε αναφερθεί για τη διαφορετική συμπεριφορά των νοικοκυριών της Π.Π. οπότε τα αποτελέσματα ήταν αναμενόμενα. Γενικά οι ηλικιωμένοι αναλογικά εμφανίζονται περισσότεροι ανάμεσα στα φτωχά νοικοκυριά για όλες ανεξαιρέτως τις περιφέρειες και με τις δύο μεθοδολογίες. Η "συνέπεια" αυτή των ηλικιωμένων τους καθιστά ως ένα από τα "καυτότερα" οικονομικά προβλήματα και μία καθοριστική και αδιάψευστη εστία φτώχειας.

Γ. Σημαντική είναι η μέση διάρκεια (έτη) σπουδών μεταξύ φτωχών-μη φτωχών νοικοκυριών σε όλες τις Υ.Π.Α. και με τις δυο μεθοδολογίες. Αξιοπρόσεκτο είναι το υψηλό "σκόρ" της Π.Π. τόσο στα φτωχά (~7) όσο και στα μη φτωχά νοικοκυριά (~10). Η κυριαρχία αυτή της Π.Π. μπορεί φυσικά να οφείλεται στη μεγάλη συγκέντρωση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, τη μεγαλύτερη δυνατότητα ταυτόχρονης εκπαίδευσης και απασχόλησης κ.ο.κ. Χαμηλή μέση διάρκεια σπουδών έουν οι υπεύθυνοι της 3ης και 6ης περιφέρειας (μέθοδος ΕΟΚ και SPL) που είναι και οι φτωχότερες σύμφωνα με την ιεράρχηση κατά ύψος εισοδήματος.

Δ. Ο μέσος αριθμός απασχολούμενων εμφανίζεται χαμηλότερος ανάμεσα στα φτωχά νοικοκυριά σε όλες τις περιφέρειες (μέθοδος ΕΟΚ και SPL). Η 12η και σχετικά "γηρασμένη" περιφέρεια εμφανίζει ανάμεσα στους φτωχούς το χαμηλότερο μέσο όρο (0.7) ενώ υψηλότερη τιμή εμφανίζεται στη 13η (1.5 με τη μέθοδο της ΕΟΚ και 1.3 με την SPL). Πολλοί είναι οι παράγοντες που μπορεί να αναφερθούν για την ανισότητα αυτή όπως η αστάθεια της απασχόλησης από την πλευρά των φτωχών, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο κ.λπ.

Ε. Οι τάσεις για τον αριθμό απασχολουμένων και τον μέσο αριθμό ατόμων με εισόδημα ακολουθούν σχεδόν ταυτόσιμες τάσεις με τη διαφορά ότι οι μέσες τιμές εμφανίζονται μεγαλύτερες στη τελευταία περίπτωση διότι συμπεριλαμβάνονται άτομα με συντάξεις, με επιδόματα κ.ο.κ.

Σε γενικές γραμμές οι τάσεις που εμφανίζονται σε περιφερειακό επίπεδο δεν διαφέρουν από τις αντίστοιχες σε εθνικό επίπεδο. Συνοπτικά δε έχουν παρατηρηθεί τα εξής:

-Το εισόδημα από απασχόληση αποτελεί σε όλες τις περιπτώσεις τη μεγαλύτερη πηγή προέλευσης του εισοδήματος ενώ σε σχετικά γηρασμένες περιφέρειες μεγάλη συμμετοχή έχουν και οι συντάξεις.

- Ως πλούσια εμφανίζεται η 5η, η 12η, η 4η και η 9η Υ.Π.Α. και ως φτωχή η 6η και η 3η περιφέρεια, διότι εμφανίζουν υψηλά και αντίστοιχα χαμηλά εισοδήματα.

- Σε όλες τις περιφέρειες το 30% των νοικοκυριών με υψηλότερο εισόδημα κατέχουν μερίδιο μεγαλύτερο του 50% από το μέσο συνολικό, ενώ οι τιμές του συντελεστή Gini δείχνουν μεγάλη ανισότητα στην Ήπειρο, τη Στερεά Ελλάδα και την Κρήτη.
- Ανάμεσα στις Υ.Π.Α. κυρίαρχη εμφανίζεται η θετική σχέση εισοδήματος με τον αριθμό παιδιών και αντίστοιχα αρνητική με τον αριθμό των ηλικιωμένων. Δημογραφικά και σε γενικές γραμμές οι τάσεις ανάμεσα στο σύνολο χώρας και Υ.Π.Α. ευθυγραμμίζονται.
- Οι οικονομικά ασθενέστερες Υ.Π.Α. εμφανίζουν και μεγαλύτερη μέση ηλικία ανάμεσα στους υπεύθυνους των νοικοκυριών κάτι το οποίο "συμβαδίζει" με την ύπαρξη ηλικιωμένων στο νοικοκυριό καθιστώντας την ηλικία και τους ηλικιωμένους έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες οικονομικής ανισότητας και φτώχειας.
- Οι Υ.Π.Α. με τα υψηλότερα εισοδήματα (5η και 11η) εμφανίζουν ποσοστά φτώχειας τα οποία συγκαταλέγονται στα χαμηλότερα και με τις δυο μεθόδους.
- Οι παρατηρήσεις που έγιναν για το σύνολο χώρας σχετικά με τα παιδιά, τους ηλικιωμένους, τον αριθμό εργαζομένων κ.ο.κ "συμπίπτουν" και για τις Υ.Π.Α.
- Η Π.Π. φαίνεται να διαφοροποιείται σημαντικά σε σχέση με τις υπόλοιπες Υ.Π.Α. Η μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμού, οικονομικής δραστηριότητας κ.λ.π. διαφοροποιεί την συμπεριφορά των νοικοκυριών ως προς το θέμα της εκπαίδευσης, της γονιμότητας, την συνύπαρξη με τους ηλικιωμένους στο ίδιο νοικοκυριό, την απασχόληση κ.λπ.

Ο Πίνακας 101 παρουσιάζει συνοπτικά και "ιεραρχημένα" βασικά στοιχεία για τη διανομή του εισοδήματος και τη φτώχεια κατά περιφέρεια. Παρατηρούμε π.χ. ότι η 5η Υ.Π.Α. βρίσκεται στην κορυφή (1) όσον αφορά το ύψος του καθαρού εισοδήματος, στην 6η σειρά σε σχέση με την τιμή του δείκτη Gini, στην 4η ως προς τον μέσο αριθμό παιδιών, στις χαμηλότερες θέσεις (11) ως προς τα ποσοστά φτώχειας με τη μέθοδο της Ε.Ο.Κ. κ.λπ. Με τον τρόπο αυτό έχουμε κάνει μια "ταυτότητα" για κάθε Υ.Π.Α., η οποία είναι χρήσιμη για διατοπική αναγνώριση της κατάστασης που επικρατεί.

Πίνακας 101. Ιεραρχική Διάταξη Χαρακτηριστικών της Διανομής του Εισοδήματος και της Φτώχειας κατά Υ.Π.Α.

Χαρακτηριστικά	Π 1	ε 2	ρ 3	ι 4	φ 5	έ 6	ρ 7	ε 8	ι 9	ε 10	ς 11	12	13
	Δ	ι	ά	τ	α	ξ	η						
Μέσο Εισόδημα	5	5	12	3	1	13	11	7	4	9	10	2	8
Συντ. Gini	8	12	9	1	6	13	3	2	9	4	7	11	5
Αρ. Παιδιών	4	3	4	1	4	2	3	4	4	4	6	5	3
Αρ. Ηλ/μένων	4	5	2	1	3	2	3	2	5	2	3	3	4
Μέγ. Νοικ/ριού	4	5	2	3	3	1	3	2	7	3	8	6	5
Ηλ/κία Υπ/νου	7	9	1	3	8	1	7	5	9	3	2	4	6
Άτομα με εισόδ.	4	1	3	4	4	4	4	1	7	2	6	5	4
Μέθοδος ΕΟΚ													
Ποσοστά φτώχειας	8	10	1	5	11	2	4	6	13	3	7	12	9
Μέση ηλικία Φτ.	10	9	3	7	8	6	4	11	5	2	1	9	10
Μη φτωχών	8	10	5	2	9	4	10	6	9	3	1	7	1
Αρ. Παιδιών Φτ.	5	4	5	2	5	1	3	4	2	4	6	4	2
Μη φτωχών	2	1	2	1	3	4	2	7	3	3	4	3	2
Αρ.ηλικ/μένων Φτ.	4	5	2	3	2	2	4	2	6	3	4	1	4
Μη φτωχών	3	3	2	2	2	3	2	1	3	1	2	2	2
Έτη σπουδών Φτ.	4	6	9	6	3	8	7	5	1	5	5	4	2
Μη φτωχών	9	3	7	4	4	9	2	7	1	6	8	5	5
Αρ. Απασχολ Φτ.	3	3	3	3	4	3	2	4	6	2	5	7	1
Μη φτωχών	1	3	1	3	3	1	4	1	5	2	5	3	2
Αρ. Συντ/χων Φτ	4	5	2	1	3	7	4	1	6	3	4	2	3
Μη φτωχών	3	4	3	2	2	3	3	1	4	2	2	3	3
Ατομα με εισ. Φτ.	2	3	1	1	1	1	1	1	6	1	4	5	1
Μη φτωχών	2	4	2	3	3	2	4	2	5	1	5	4	3
Μέθοδος SPL													
Ποσοστά φτώχειας	7	10	1	5	11	2	3	8	13	4	6	12	9
Μέση ηλικία Φτ.	8	9	4	7	9	6	8	5	10	5	3	2	1
Μη φτωχών	11	12	7	1	10	4	12	6	9	5	2	8	3
Αρ. Παιδιών Φτ.	5	5	2	6	1	3	5	5	5	4	7	6	5
Μη φτωχών	2	1	1	1	2	3	2	2	2	3	3	3	1
Αρ.ηλικ/μένων Φτ.	5	5	3	3	3	3	3	2	6	3	4	1	4
Μη φτωχών	3	4	1	4	2	2	3	1	3	2	2	3	3
Έτη σπουδών Φτ.	6	2	8	4	7	5	5	6	1	4	5	4	3
Μη φτωχών	10	3	7	4	5	10	2	9	1	8	10	7	6
Αρ. Απασχολ. Φτ.	1	3	1	3	3	1	1	3	4	2	3	4	1
Μη φτωχών	1	3	1	3	3	1	1	3	4	2	3	4	1
Αρ. Συντ/χων Φτ.	5	6	4	2	4	4	5	1	6	3	5	4	4
Μη φτωχών	3	3	1	2	2	2	2	1	3	2	1	2	1
Ατομα με εισ. Φτ.	3	5	2	2	3	2	2	1	7	2	4	6	3
Μη φτωχών	3	4	1	4	4	3	4	2	5	2	5	4	4

18. ΠΟΛΥΜΕΤΑΒΛΗΤΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

18.1 ΕΠΙΣΚΟΠΙΣΗ ΕΜΠΕΙΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Πριν προχωρήσουμε σε εκτιμήσεις με βάση τα δεδομένα από τη δειγματοληπτική έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε., κρίνεται σκόπιμο να γίνει μία επισκόπιση προηγούμενων μελετών σχετικά με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου ή άλλων εναλλακτικών θεωρητικών προσεγγίσεων.

Αρχικά παρουσιάζεται μια σχετικά πρόσφατα δημοσιευμένη εργασία στον τομέα αυτό, που έχει γίνει στη χώρα μας. Ο Κ. Κανελλόπουλος (1986) με δεδομένα από την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών του έτους 1974 εκτιμά συναρτήσεις (ύψος των ωριαίων αποδοχών απασχόληση[302]) βασισμένες στην παραδοσιακή εκδοχή του ανθρώπινου κεφαλαίου. Ο Πίνακας 102 δίνει τα αποτελέσματα:

Πίνακας 102. Συναρτήσεις Λογαρίθμου Εισοδήματος για το 1974.

Ανεξάρτητες μεταβλητές	Παλινδρομήσεις 79	80	81
Σταθερός όρος	2.9067	2.6670	2.4412
	(0.0270)	(0.0912)	(0.1085)
Έτη σπουδών	0.0739	0.0687	0.0643
	(0.0032)	(0.0035)	(0.0035)
Εμπειρία		0.0303	0.0281
		(0.0054)	(0.0055)
Εμπειρία^2		−0.0006	−0.0006
		(0.0001)	(0.00008)
Πανδρεμένος			0.1286
			(0.0625)
Περιφ. Αττικής			0.2440
			(0.0512)
Κ.Δ. Μακεδονία			0.2519
			(0.0560)
Πελοπόννησος−Δ. Στερεά			0.0302*
			(0.0592)
Θεσσαλία			−0.0397*
			(0.0622)
Κρήτη			0.1360
			(0.0706)
Ήπειρος			−0.2972
			(0.0775)
R^2	0.116	0.134	0.161
F	536.4	207.8	76.3
N	4089		

* Συντελεστές στατιστικά ασήμαντοι. Σε παρένθεση δίνεται το τυπικό σφάλμα των συντελεστών.

[302] Σχετικά με την ποιότητα της μεταβλητής αυτής βλέπε κεφάλαια 13.4−13.6.

'Οπως αναφέρει ο Κανελλόπουλος, τα αποτελέσματα είναι στατιστικά σημαντικά και αναμενόμενα. Ο συντελεστής στην εκπαίδευση αυξάνει οριακά και για κάθε επιπλέον έτος ο ρυθμός απόδοσης πλησιάζει το 7%. Επίσης: "Ενώ αναμένει κανείς όχι υψηλά R^2, επειδή χρησιμοποιούνται διαστρωματικά ατομικά στοιχεία, δε θα πρέπει να παραβλεφτεί ότι τα R^2 είναι όντως χαμηλά αν και οι εξισώσεις, κριτόμενες από το μέγεθος του F, είναι στατιστικά σημαντικές. Πρέπει να σημειωθεί ότι R^2 της τάξης του Πίνακα <u>δεν είναι ασυνήθιστα σε παρόμοιες μελέτες</u>[303] (λ.χ. Taubman 1975, κεφ.3)" (Κανελλόπουλος 1986, σ. 125-126). Επίσης ενσωματώνει στο υπόδειγμα τη δημογραφική μεταβλητή "πανδρεμένος" η οποία προκύπτει μεν σημαντική αλλά δεν αιτιολογείται ικανοποιητικά η επιλογή της.

Ο P. Taubman (1985) με δεδομένα για τις Η.Π.Α. (1955, 1969) με εξαρτημένη μεταβλητή τον λογάριθμο εισοδήματος, σε ετήσια βάση, εκτιμά δύο εναλλακτικές εξισώσεις με ανεξάρτητες (στην πρώτη από αυτές) την εκπαίδευση, την ηλικία , την ικανότητα, το πατρικό εισόδημα και το θρήσκευμα (R^2=0.10). Στην δεύτερη εξίσωση συμπεριλαμβάνονται επίσης και παράγοντες που σχετίζονται με την επαγγελματική σταδιοδρομία (ανεξαρτησία, δυνητική άνοδος αμοιβών κ.ά) και ο τόπος διαμονής (R^2=0.19). Οι χαμηλές τιμές του R^2 δεν είναι το σημείο που απασχολεί τον Taubman όσο η βαρύτητα της σημαντικότητας των μεταβλητών.

Η μελέτη του J. Mincer (1976), θεωρείται ως η πιο αντιπροσωπευτική για την ερμηνεία ή τις δυνατότητες της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου. Με δεδομένα για τις Η.Π.Α. του έτους 1959 διατυπώνει και εκτιμά τις εξής εξισώσεις:

$$\ln Y = \underset{(43.8)}{7.58 + 0.070 ΕΚΠ}: \quad R^2=0.067 \quad \text{(σε παρένθεση η "t" τιμή)} \qquad (82)$$

$$\ln Y = \underset{(72.3)}{6.20 + 0.107 ΕΚΠ} + \underset{(75.5)}{0.081 T} - \underset{(-55.8)}{0.0012 T^2} : R^2=0.285 \qquad (83)$$

Επίσης στην τελευταία από τις δύο παραπάνω εξισώσεις εισαγάγει τη μεταβλητή των εβδομάδων απασχόλησης (W), οπότε προκύπτει η σχέση:

$$\ln Y = \underset{(13.1)}{0.68 T} - 0.009 T^2 + \underset{(119.7)}{1.207 \ln W} : \quad R^2=0.525 \qquad (84)$$

'Οπως φαίνεται η σημαντικότητα της εκπαίδευσης μειώνεται ενώ αντίθετα αυξάνει η ποσότητα της διακύμανσης που ερμηνεύεται από τις ανεξάρτητες μεταβλητές. Ο Mincer υποστηρίζει ότι χωρίς αμφιβολία η εκπαίδευση, η εμπειρία και οι ώρες εργασίας είναι οι πιο σημαντικές μεταβλητές στην ερμηνεία των εισοδημάτων.

---

[303] Υπογράμμιση δική μας.

Οι G. Duncan και F. Stafford (1980) με δεδομένα για τις Η.Π.Α. της περιόδου 1975/76 (N=149 παρατηρήσεις) εκτιμούν το χρηματικό εισόδημα (ανάλογα με τις ώρες εργασίας) και ερμηνευτικές μεταβλητές προερχόμενες από τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου. Η τιμή του R^2 δεν υπερβαίνει το 0.30, ενώ στην ανάλυση ενσωματώνουν ψευδομεταβλητές που αφορούν την περιφερειακή διάσταση ή την επίδραση του συνδικαλισμού, οι οποίες προκύπτουν στατιστικά σημαντικές.

Οι Z. Gliliches και W. Mason (1972), ερμηνεύουν τον λογάριθμο του εισοδήματος (σε US $) με δεδομένα του έτους 1964 (N=1454) και με ερμηνευτικές μεταβλητές την ηλικία, την εκπαίδευση, την διάρκεια στρατιωτικής υπηρεσίας, την εκπαίδευση του πατέρα, η περιοχή που μεγάλωσαν, ο τόπος παραμονής και το status του επαγγέλματος. Η τιμή του R^2=0.31, ενώ πολλές μεταβλητές προέκυψαν στατιστικά ασήμαντες (π.χ. συνολική διάρκεια σπουδών, τωρινή διαμονή).

Ο J. Silvestre (1980) παραθέτει μελέτες οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στη Γαλλία, από τις οποίες αποδεικνύεται ότι η εμπειρία και η εμπειρία^2 είναι σημαντικές μεταβλητές ενώ η τιμή του R^2 δεν υπερβαίνει το 0.32 (σ. 212).

Ο Psacharopoulos (1977) έχει πραγματοποιήσει μία από τις ελάχιστες και πρωτοποριακά δομημένη εργασία για τη δυαδική αγορά εργασίας. Όπως αναφέρει η προσπάθεια του αυτή εστιάζει την προσοχή της στον προσδιορισμό της απόδοσης της εκπαίδευσης σε δύο τμήματα της αγοράς εργασίας (πρωτεύων-δευτερεύων). Σε περίπτωση που η εκπαίδευση έχει χαμηλότερη απόδοση στο δευτερεύων τμήμα, τότε ή υπάρχει κατάτμηση (της αγοράς) ή αναποτελεσματικότητα μιας βασικής μεταβλητής, προερχόμενης από την πλευρά της προσφοράς (εκπαίδευση), στη βελτίωση της διανομής του εισοδήματος.

Όπως αναφέρει ο Psacharopoulos, εν απουσία καλύτερου κριτηρίου για το ποιος ανήκει στη μία αγορά και ποιος στην άλλη, συνηθίζεται να χρησιμοποιείται το ύψος των αμοιβών. Ο G. Cain (1976) έχει ήδη αναφέρει ότι δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η επίδραση της εκπαίδευσης στις αμοιβές, στη δευτερερεύουσα αγορά εργασίας, είναι χαμηλότερη επειδή οι υψηλές τιμές της ενδογενούς μεταβλητής φτάνουν μέχρι κάποιο κατώτατο όριο και μετά γίνονται στάσιμες. Μετά το σημείο αυτό υποτίθεται ότι αρχίζουν οι αμοιβές των ατόμων με μηδαμινή ή ασήμαντη απόδοση της εκπαίδευσης (Διάγραμμα 37).

Η εμπειρική εφαρμογή της θέσης αυτής θέτει ως απαραίτητη προϋπόθεση την ταξινόμηση (διάκριση ή κατάτμηση) των νοικοκυριών σε δύο τμήματα (segments) με κριτήριο το επάγγελμα ή κάποιον άλλο σχετικό δείκτη (διάκριση κατά φύλο, φυλή κ.ά). Καθώς όμως οι αμοιβές και το κριτήριο κατάτμισης συσχετίζονται σε υψηλό βαθμό, είναι αυτονόητο ότι η σημαντικότητα και η τιμή του συντελεστή παλινδρόμισης στην μεταβλητή της εκπαίδευσης για τις παρατηρήσεις της πρωτεύουσας αγοράς εργασίας θα είναι πιο υψηλή, δηλαδή η καμπύλη θα είναι πιο κοντά στον άξονα του εισοδήματος (Διάγραμμα 37). Η συσχέτιση αυτή είναι που αποτελεί και την "αχίλλειο πτέρνα" της θεώρησης αυτής, διότι η κατάτμηση υφίσταται πριν από οποιουσδήποτε υπολογισμούς και εκτιμήσεις (Osterman 1975).

Διάγραμμα 37. Η επίδραση της Εκπαίδευσης στο Εισόδημα σε μία Κατατμημένη Αγορά Εργασίας.

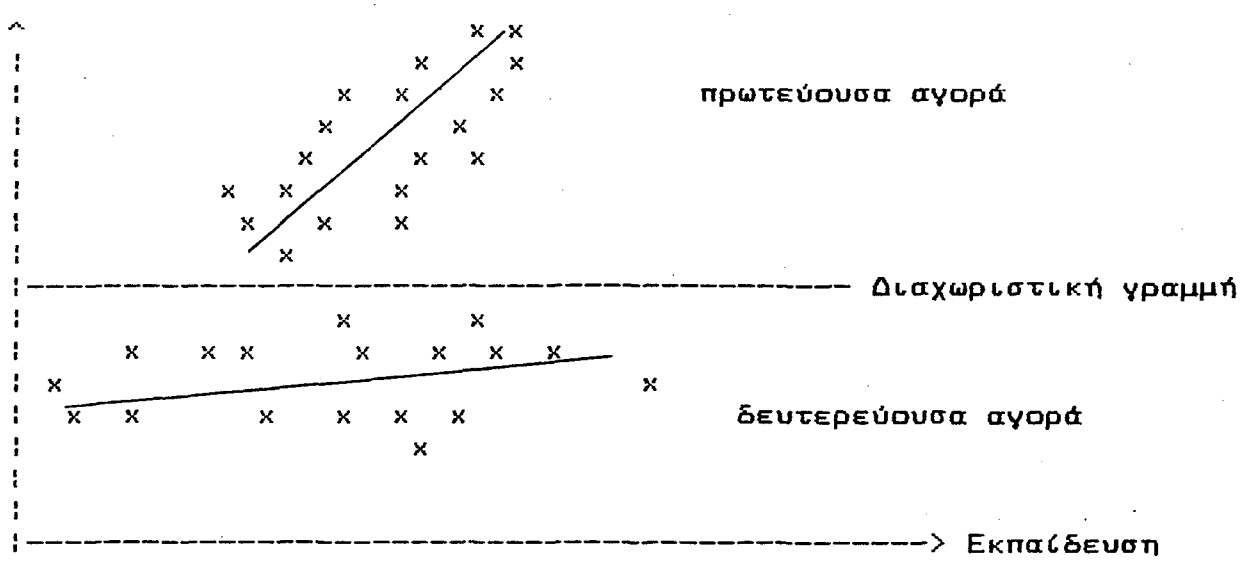

Πηγή: Psacharopoulos 1977.

Ο Psacharopoulos, παρ' όλες τις επιφυλάξεις εκτιμά τις "ορθόδοξες" νεοκλασικές συναρτήσεις αμοιβών (lnY=a+bΕΚΠ και lnY=α1+α2ΕΚΠ+α3Τ+α4Τ²) σε μία κατατμημένη αγορά εργασίας. Ως σημείο διαχωρισμού ή ρήξης μεταξύ των δύο υποαγορών χρησιμοποιεί το μέσο εισόδημα. Οι συναρτήσεις που εκτιμά εμφανίζονται στο Πίνακα 103.

Όπως διαφαίνεται στην εξίσωση (85) η εκπαίδευση έχει αρνητική επίδραση στον λογάριθμό των αμοιβών για τα άτομα που απασχολούνται στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας (τιμή συντελεστή παλινδρόμισης -0.039). Αντίθετα όταν χρησιμοποιείται η εμπειρία και η εμπειρία στο τετράγωνο η επίδραση της εκπαίδευσης διαγράφεται ταυτόσημη στις δύο υποαγορές. Φαίνεται δηλαδή ότι η εμπειρία ασκεί καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση (διάκριση) των αμοιβών.

Πίνακας 103. Συναρτήσεις Αμοιβών (lnY) στην Κατατμημένη Αγορά Εργασίας.

	Αγορά εργασίας		
	Δευτερεύουσα	Πρωτεύουσα	Σύνολικό δείγμα
	Εξισώσεις		
Ανεξάρτητες μεταβλητές	85	86	87
Σταθερός όρος	7.217	7.223	6.603
Εκπαίδευση	-0.039	0.038	0.053
R^2	0.01	0.13	0.03

[Πίνακας 103, συνέχεια]

	Εξισώσεις		
	88	89	90
Σταθερός όρος	5.619	6.752	5.20
Εκπαίδευση	0.050	0.051	0.97
Εμπειρία	0.072	0.025	0.091
Εμπειρία²	-0.0012	-0.0004	-0.0015
R^2	0.22	0.21	0.32
N (αριθ. παρατηρ.)	4059	2814	6873

*Όλοι οι συντελεστές έχουν υψηλή σημαντικότητα.

Πηγή: Psacharopoulos 1977.

Οι Χ. Λαμπρόπουλος και Γ. Ψαχαρόπουλος (1990) εκτιμούν την αποδοτικότητα των επενδύσεων (rate of return) στην ανώτατη εκπαίδευση. Ακολουθώντας τη παραδοσιακή μεθοδολογία (θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου) εκτιμάται η ακόλουθη συνάρτηση αποδοχών (earnings function): $LnY=a+bSEC + +cUNIV+eEX^2$, όπου LnY είναι ο φυσικός λογάριθμος των μηνιαίων αποδοχών, SEC και UNIV είναι ψευδομεταβλητές για τη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση και EX είναι τα χρόνια εμπειρίας στην αγορά εργασίας. Με δεδομένα από την ΕΣΥΕ (Στατιστική της Εκπαίδευσης και Στατιστική Επετηρίδα, διάφορες χρονολογίες) οι συναρτήσεις παλινδρόμισης αναγράφονται στον Πίνακα 104.

Ουσιαστικά πρόκειται για την (νεο-) κλασική "Μινσεριανή" συνάρτηση αμοιβών, όπου η εκπαίδευση προσδιορίζεται στην παλινδρόμηση σε συνεχή με την έννοια συμπληρωμένων χρόνων εκπαίδευσης (Mincer 1974). Σύμφωνα με την εξίσωση του Mincer είναι εμφανής η πτώση της αποδοτικότητας στον τυπικό οριακό χρόνο εκπαίδευσης από 5.8% το 1975 σε 4.1% το 1981 και σε 3.4% το 1985.

Πίνακας 104. Συναρτήσεις Εισοδήματος 1975, 1981 και 1985.

Ανεξάρτητη μεταβλητή	1975	1981	1985
	Εξισώσεις		
	91	92	93
Σταθερός όρος	8.305	9.548	10.507
Χρόνια σπουδών	0.058	0.041	0.034
	(14.05)	(12.95)	(14.64)
EX	0.064	0.048	0.042
	(6.50)	(6.45)	(7.60)
EX²	-0.00102	-0.00054	-0.00058
	(2.96)	(2.07)	(3.01)
R^2	0.437	0.460	0.482
N (αριθ. παρ.)	587	637	693

Σε παρένθεση η τιμή της "t".

Οι A. Deaton, J. Ruitz-Castillo και D. Thomas (1989), εκτιμούν συναρτήσεις που αφορούν την επίδραση της σύνθεσης του νοικοκυριού στις δαπάνες που πραγματοποιεί. Ουσιαστικά σε αυτό που επικεντρώνονται είναι η διαφοροποίηση των δαπανών ανάμεσα σε νοικοκυριά με 1, 2 κ.οκ παιδιά. Για τον λόγο αυτό κατασκευάζονται κλίμακες ισοδυναμίας που εκτιμούν το "κόστος" που αναλογεί στα παιδιά (ένα παιδί υποτίθεται ότι έχει αναλογία δαπανών ίσες με 21% του ενήλικα αν έχει ηλικία 5-8 ετών η αναλογία αυξάνει σε 22% και σε ηλικία 9-13 ετών η αναλογία φτάνει το 31%). Αν η εκπαίδευση και οι δαπάνες υγείας δεν συμπεριληφθούν στην ανάλυση το κόστος του παιδιού προκύπτει λίγο υψηλότερο.

Οι σημαντικότερες, σύμφωνα με τη δική μας άποψη, παρατηρήσεις της μελέτης αυτής έχουν ως εξής: " Πρώτα, τα τυπικά σφάλματα, οι t-τιμές και τα X^2 έχουν υπολογιστεί <u>χωρίς έλεγχο ετεροσκεδαστικότητας</u>[304] στις εξισώσεις παλινδρόμισης. Κοστίζει ακριβά και είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο να επαναεκτιμηθούν όλοι οι στατιστικοί δείκτες και για τον λόγο αυτό ακολουθούμε τη μεθοδοδολογία των White (1980) και Efrom (1982). Κατά μέσο όρο (με την ετεροσκεδαστικότητα)[305], τα τυπικά σφάλματα και οι συντελεστές παλινδρόμισης αυξάνουν κατά 20% και οι t-τιμές έχουν ασυμφωνία κατά 12% έτσι αναμένεται ότι οι στατιστικές εκτιμήσεις θα μειωθούν κατά 25% (με έλεγχο ετεροσκεδαστικότητας) και απέχουν συνήθως πολύ από το να πάψουν να είναι αποτελεσματικοί" (Deaton, Ruiz-Castillo και Thomas 1989, σ. 194).

Ο J. Smith (1979) με δειγματοληπτικά δεδομένα (1/100) από την απογραφή των Η.Π.Α. (1960 και 1970) εκτιμά συναρτήσεις αποδοχών κατά φύλο και χρώμα, με ανεξάτητες μεταβλητές την ΕΚΠ, την Τ και την T^2. Όπως αναφέρει τα αποτελέσματά του είναι συνεπή με τα ευρύματα άλλων μελετών: υψηλή "t" τιμή των συντελεστών, και R^2=0.167 για τους λευκούς άνδρες και 0.35 για άνδρες της μαύρης μειονότητας ή R^2= 0.131 για τις λευκές γυναίκες και R^2=0.410 για αυτές τις μαύρης μειονότητας. Καταλήγοντας αναφέρει ότι η εκπαίδευση αυξάνει περισσότερο τις ωριαίες αποδοχές των λευκών ανδρών ενώ το αντίστροφο παρατηρείται στις γυναίκες.

Οι R. Layland και A. Zabalza (1979) είναι από τους ελάχιστους που επικεντρώνονται στην ερμηνεία των εισοδηματικών ανισοτήτων των νοικοκυριών. Για τον λόγο αυτό, με βάση τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου διαχωρίζει τις αποδοχές των συζύγων έχοντας επιπρόσθετα σε κάθε εξίσωση, εκτός της ΕΚΠ, της Τ και της T^2 και την μεταβλητή του επαγγέλματος του πατέρα. Έτσι για περίπτωση του συζύγου ερμηνεύεται το 21% της συνολικής εισοδηματικής διακύμανσης, ενώ για τη σύζυγο ερμηνεύεται το 14%.

---

[304] Οι υπογραμμίσεις του κειμένου είναι δικές μας.
[305] Δική μας συμπλήρωση.

Από την παρουσίαση των εμπειρικών μελετών σχετικά με την ερμηνεία των αμοιβών (ή του συνολικού εισοδήματος) προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:
Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου εξηγεί ένα μέρος, αλλά απέχει πολύ από το να ερμηνεύσει όλη τη διακύμανση των αμοιβών (Atkinson 1975 σ. 86· Κανελλόπουλος 1986 σ. 97, Λαμπρόπουλος και Ψαχαρόπουλος 1990 σ. 185). Η τιμή του R^2 με άλλα λόγια προκύπτει αρκετά χαμηλή και αυτό αποδίδεται στους εξής κυρίως λόγους:
(α) Η χρησιμοποίηση διαστρωματικών δεδομένων συνήθως μειώνει το R^2.
(β) Η έλλειψη κατάλληλων μεταβλητών και η "προσφυγή" σε προσεγγιστικές τους εκτιμήσεις (proxy variables). Τέτοια μεταβλητή είναι για παράδειγμα η εμπειρία (Τ) που συνήθως εκτιμάται ως Τ = ηλικία − έτη σπουδών − 6.
(γ) Την επιβίωση ερμηνείας της παραδοσιακής νεοκλασικής θεώρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου. Δηλαδή την αναζήτηση τρόπων βελτίωσης του R^2 ή της σημαντικότητας των ανεξάρτητων μεταβλητών στα πλαίσια του υποδείγματος και όχι των εναλλακτικών προσεγγίσεων.
(δ) Συνήθως οι εναλλακτικές προσεγγίσεις δίνουν "οδηγίες", προς τα που πρέπει να στραφεί η διερεύνηση δίχως να δίνουν μεγαλύτερη βαρύτητα πάνω σε εμπειρικά θέματα για τεχνικούς ή ιδεολογικούς λόγους. Ωστόσο όταν ελέγχεται στατιστικά η θεώρηση αυτή τα αποτελέσματα είναι ουσιαστικά και ενδιαφέροντα (Psacharopoulos 1977).
(ε) Η δημογραφική διάσταση "ενοείται" μέσα στα πλαίσια του νεοκλασικού υποδείγματος, με διάσπαση του οικογενειακού εισοδήματος και την επιβίωση ερμηνείας των αποδοχών της συζύγου με τρόπο παρόμοιο με αυτόν του συζύγου (αν βέβαια είναι κανείς πανδρεμένος.

Έχοντας υπόψη τις παραπάνω παρατηρήσεις περνάμε στην εκτίμηση συναρτήσεων αμοιβών με βάση τα δεδομένα της έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε.

18.2. ΔΙΑΤΥΠΩΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΕΤΡΙΚΩΝ ΕΞΙΣΩΣΕΩΝ

Η πολυμεταβλητή ανάλυση πρόκειται να στηριχθεί σε απλά οικονομετρικά υποδείγματα τα οποία έχουν διατυπωθεί σε εξισωτική μορφή στο θεωρητικό τμήμα. Τα υποδείγματα αυτά καθώς και οι a-priori υποθέσεις τους έχουν ως εξής.

1. Με διαστρωματικά (μακρο) δεδομένα έχουν διατυπωθεί οι σχέσεις:

$$DY = \alpha o + \alpha 1 \cdot F + \alpha 2 \cdot Y + \alpha 3 \cdot A \text{ ή } G = \alpha o + \alpha 1 \cdot \ln Y + (\ln Y)^2 \quad (94)$$

$$F = \beta o + \beta 1 \cdot DY + \beta 2 \cdot Y + \beta 3 \cdot A \quad (95)$$

Όπου DY = Διανομή εισοδήματος
Y = Κατά κεφαλήν εισόδημα
A = Άλλες μεταβλητές (ad hoc)
F = Γονιμότητα
G = Συντελεστής Gini

Συνήθως οι εξισώσεις (94) και (95) δοκιμάζονται σε cross national δεδομένα. Στην εργασία αυτή θα χρησιμοποιηθούν διαπεριφερειακά δεδομένα και με βάση τη θεωρία αναμένεται ότι η τιμή της α1 θα είναι θετική και της α2 αρνητική.

2. Κατόπιν έχουμε το απλό υπόδειγμα της εκπαίδευσης (ΕΚΠ), ως του πιο καθοριστικού παράγοντα προσδιορισμού της αμοιβής από απασχόληση (μισθού). Σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία έχουμε:

$$\ln Y = \alpha_o + \alpha_1 \cdot ΕΚΠ + u \quad : Y = \text{εισόδημα από απασχόληση} \quad (96)$$

u = διαταραχτικός όρος – παράγοντες που δεν επεξηγούνται από τη σχέση.

Στο υπόδειγμα αυτό η σημαντικότητα των αμοιβών εμφανίζεται μέσα από την τιμή της παραμέτρου α_1, που θεωρείται ως η μέση απόδοση της εκπαίδευσης, ενώ η παράμετρος α_o είναι ο λογάριθμος βάσης για άτομα δίχως εκπαίδευση. Ουσιαστικά η σχέση (96), θεωρείται ως μία ταυτολογία σύμφωνα με την οποία το εισόδημα εξισώνονται με τα αρχικά προικίσματα (α_o) σύν τη μέση απόδοση α_1 πολλαπλασιαζόμενη με το επίπεδο της ΕΚΠ (Mincer 1958).

3. Αργότερα ο J. Mincer (1974) και οι G. Becker και B. Chiswick (1966), προσέθεσαν στην εξίσωση (96) και την επένδυση που επέρχεται ύστερα από την βασική εκπαίδευση. Δηλαδή έχουμε:

$$\ln Y = \beta o + \beta 1 \cdot ΕΚΠ + \beta 2 \cdot T + \beta 3 \cdot T^2 + u \quad (97)$$

Οι παράμετροι T και T^2 αφορούν τη μετασχολική ή ενδοεπιχειρησιακή εκπαίδευση σε γραμμική και μη γραμμική μορφή.

4. Η περιφερειακή διάσταση λαμβάνεται εμπειρικά υπόψη αν στις εξισώσεις συμπεριληφθούν ψευδομεταβλητές που να αφορούν τις περιφέρειες. Η σημαντικότητα των μεταβλητών αυτών θα αποτελούν

ένδειξη των περιφερειακών ανισοτήτων. Επίσης οι παραπάνω εξισώσεις μπορεί να εξειδικευτούν για κάθε περιφέρεια η για κάποιο σύνολο περιφερειών .

5. Εκτός από τη νεοκλασική θεωρία δοκιμάζεται εμπειρικά μία πρωτότυπη μεθοδολογία για την κατατμημένη αγορά εργασίας. Πιο ειδικά χαρίζουμε την αγορά σε δύο τμήματα με κριτήρια τους δείκτες φτώχειας και σε καθένα από αυτά δοκιμάζονται οι υποθέσεις εργασίας.

6. Οι αρχικές θεωρητικές διατυπώσεις είχαν μία ατομιστική κατεύθυνση και αγνοούσαν τον δημογραφικό παράγοντα, του οποίου η σημαντικότητα προσδιορίστηκε σε νεότερες διερευνήσεις. Με το νοικοκυριό ως μονάδα ανάλυσης, ενδιαφερόμαστε όχι μόνο για το ατομικό αλλά γιά το συνολικό εισόδημα. Αυτόματα δημιουργείται ο προβληματισμός γιά την σημαντικότητα του μεγέθους και της σύνθεσης του νοικοκυριού.

Όταν θέλουμε να ενσωματώσουμε τις δημογραφικές συνιστώσες (αριθμός παιδιών, αριθμός ηλικιωμένων, ηλικία) στην ανάλυση αντί του εισοδήματος από απασχόληση χρησιμοποιούμε το συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού και αναμένεται, με βάση τη θεωρία και την μέχρι στιγμής ανάλυση των δεδομένων, ότι ο αριθμός παιδιών θα επιδρά θετικά και ο αριθμός των ηλικιωμένων αρνητικά. Η ηλικία από την άλλη πλευρά έχει αυτοσυσχέτιση με την εμπειρία και για τον λόγο αυτό δεν πρέπει οι δύο αυτές μεταβλητές να συνυπάρχουν στο ίδιο υπόδειγμα. Ο αριθμός ηλικιωμένων συνήθως δεν συμπεριλαμβάνεται σε άλλες παρόμοιες μελέτες. Το άτυπο σύστημα υποστήριξης των ηλικιωμένων που ισχύει στη χώρα μας ή ο τύπος της διευρυμένης πυρηνικής οικογένειας θα λέγαμε ότι μας "αναγκάζει" στην ενσωμάτωση της μεταβλητής αυτής στην ανάλυση.

Υπενθυμίζεται ότι δεν αναφερόμαστε σε μεταβλητές που προέρχονται από το γονικό περιβάλλον (background variables) αλλά σε μεταβλητές που αφορούν την τρέχουσα σύνθεση του νοικοκυριού και για τον λόγο αυτό ξεφεύγουμε από την απλή συνάρτηση του εισοδήματος από απασχόληση (του υπεύθυνου) σε μία περισσότερο σύνθετη μορφή εισοδήματος όπως αυτό του νοικοκυριού[304].

7. Εκτός από εκτίμηση συναρτήσεων αμοιβών χρησιμοποιούμε και μία "πρωτότυπη" συνάρτηση φτώχειας η οποία προκύπτει από τη σχέση:

$$SS = \frac{\text{εισόδημα}}{\text{όριο φτώχειας}} \cdot 100 \qquad (98)$$

Όπου η μεταβλητή SS (μέθοδος EOK ή SSS με τη μέθοδο SPL) μας δίνει κάποιο "σκόρ" φτώχειας το οποίο έχει τις εξής ιδιότητες: (α) Αν SS>100 τότε το νοικοκυριό χαρακτηρίζεται ως μη φτωχό. (β) Σε περίπτωση που SS=100 το νοικοκυριό βρίσκεται ακριβώς πάνω στο όριο φτώχειας. (γ) Αν SS<100 το νοικοκυριό βρίσκεται σε κατάσταση φτώχειας. Πρόκειται για κάποιο δείκτη "ασφάλισης" (μη φτώχειας) και όσο υψηλότερη η τιμή του τόσο

---

[304] Συνήθως ονομάζεται και οικογενειακό.

μεγαλύτερη η ασφάλιση από το κατώφλι φτώχειας. Στις συναρτήσεις φτώχειας που πρόκειται να εκτιμηθούν χρησιμοποιούμε τον λογάριθμο των SS και SSS.

8. Με τις ίδιες μεταβλητές μπορεί να ερμηνευτεί και η γονιμότητα. Δηλαδή ξεφεύγοντας από μεταβλητές που σχετίζονται με την αγορά εργασίας (T και T^2) μπορούμε να θεωρήσουμε τις υπόλοιπες ως ερμηνευτικές της γονιμότητας με βάση νεοκλασικές και περισσότερο ριζοσπαστικές θεωρήσεις εφόσον οι διαφορές εντοπίζονται στην ερμηνεία και όχι στον συναρτησιακό τύπο.

9. Τέλος δοκιμάζουμε την εφαρμογή παραγοντικής ανάλυσης με στόχο να διαγραφούν οι παράγοντες που διαμορφώνουν την ανισότητα και τη φτώχεια.

Οι βασικές συναρτήσεις αμοιβών έχουν διαμορφωθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να περιλαμβάνουν ως εξωγενείς μεταβλητές τις εργάσιμες ώρες (προσφορά εργασίας, βλέπε κεφάλαιο 8) και τις περιφερειακές διαφοροποιήσεις (Mincer 1974 και Chiswick 1974). Ωστόσο όλοι οι υπεύθυνοι του νοικοκυριού είχαν περίπου τις ίδιες εργάσιμες ώρες, λόγω του ότι αφενός λίγοι ήταν άνεργοι ή φοιτητές και αφετέρου το είδος του επαγγέλματος που ασκούσαν "δεν επέτρεπε" κάποιες επιπλέον εβδομάδες απασχόλησης. Εκτός αυτού, σύμφωνα με τη θεωρία η γονιμότητα σχετίζεται περισσότερο με τη γυναικεία απασχόληση και λιγότερο με την ανδρική. Για να καλύψουμε τη θεωρητική αυτή άποψη προσθέτουμε στο υπόδειγμα την μεταβλητή για τον αριθμό απασχολούμενων από τα μέλη του νοικοκυριού. Σύμφωνα με τον σχεδιασμό του ερωτηματολογίου και τα αποτελέσματα της έρευνας ο δεύτερος εργαζόμενος αντιστοιχεί συνήθως στη σύζυγο. Επίσης ελέγχουμε ταυτόχρονα την σημαντικότητα της δεύτερης απασχόλησης του υπεύθυνου.

Η οικονομική παρουσίαση και ερμηνεία των σχέσεων που αναφέρονται στα σημεία 1-9 αφορά σχέσεις ισορροπίας στην αγορά εργασίας και σχέσεις μεταξύ ατομικών χαρακτηριστικών και αμοιβών ή ατομικών και χαρακτηριστικών της σύνθεσης του νοικοκυριού και συνολικού εισοδήματος.

Για την εκτίμηση των συναρτήσεων αποδοχών το δείγμα περιορίζεται μόνο στο εισόδημα από απασχόληση (Yαπ), δηλαδή αφορά μόνο 2055 περιπτώσεις περίπου το 69.6% του συνόλου των ατόμων με τουλάχιστον μια απασχόληση. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει η μεταβλητή αυτή περιλαμβάνει μεταξύ άλλων και την απασχόληση σε αγροτικές δραστηριότητες καθώς επίσης και το τμήμα εκείνο της αυτοαπασχόλησης που μπορεί να ταξινομηθεί στην πλευρά των αμοιβών. Ουσιαστικά η μεγαλύτερη μερίδα ατόμων που δεν συμπεριλαμβάνεται σε αυτήν την κατηγορία είναι συνταξιούχοι, άνεργοι κ.λπ. Επίσης υπενθυμίζεται ότι η Yαπ εκτιμάται σε ετήσια βάση όταν μελετάται η ανισότητα και σε μηνιαία όταν αναφέρεται σε σχέση με τη φτώχεια. Ο ορισμός των μεταβλητών που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν έχει ως εξής:

- lnYαπ = φυσικός λογάριθμος ετήσιων αμοιβών απασχόλησης υπεύθυνου του νοικοκυριού.
- Yκ = κατά κεφαλήν εισόδημα.
- Y = εισόδημα του νοικοκυριού και lnY=φυσικός λογάριθμος του Y.
- ΕΚΠ = έτη σπουδών του υπεύθυνου.

- Τ = εμπειρία του υπεύθυνου στην αγορά εργασίας
- Τ= Ηλικία- 'Ετη σπουδών- 6.
- $Τ^2$ = εμπειρία στο τετράγωνο.
- ΗΛΙΚ = ηλικία του υπεύθυνου.
- F = αριθμός παιδιών στο νοικοκυριό.
- ΗΛΚΜ = αριθμός ηλικιωμένων στο νοικοκυριό.
- ΥΠΑ9 = Ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν το νοικοκυριό ανήκει στην 9η περιφέρεια και μηδέν για τις λοιπές περιπτώσεις.
- ΥΠΑ2 = ψευδομεταβλητή για την 2η περιφέρεια.[307]

YPAELSE = ψευδομεταβλητή για τις λοιπές περιφέρειες (όταν η 9η και η 2η περιφέρεια παίρνουν τιμή μηδέν και οι λοιπές τιμή ένα).
ΕΡΓ = αριθμός εργαζομένων από τα μέλη του νοικοκυριού.
ΑΣΔ = άτομα με εισόδημα στο νοικοκυριό.
ΕΠΑΓΓ = επάγγελμα του υπεύθυνου του νοικοκυριού.
ΔΕΥΤ = παίρνει την τιμή 1 όταν το άτομο έχει δευτερεύουσα απασχόληση και μηδέν όταν δεν έχει.
ΚΑΤ = κατάσταση κατοικίας (1=ιδιόκτητη, διαφορετικά μηδέν).

Πριν περάσουμε σε περισσότερο αναλυτικά αποτελέσματα και εκτιμήσεις δείχνουμε τη μήτρα συσχέτισης των μεταβλητών[308]. Με βάση λοιπόν τον Πίνακα 105[Α] παρατηρούμε τα εξής:
- Ο αριθμός των μελών του νοικοκυριού σχετίζεται υψηλά με τον αριθμό παιδιών και σε μικρότερο βαθμό με τον αριθμό εργαζομένων.
- Υψηλή συσχέτιση επικρατεί μεταξύ ηλικιωμένων και συνταξιούχων (0.76) και ηλικιωμένων και ηλικίας (0.6).
- Ο αριθμός παιδιών έχει μία σχετικά υψηλή (αρνητική) συσχέτιση με την ηλικία.
- Ο αριθμός εργαζομένων με τον αριθμό ατόμων με εισόδημα έχουν βαθμό συσχέτισης 0.77.

Για τις λοιπές περιπτώσεις η τιμή του δείκτη συσχέτισης κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα.

18.3. ΟΙΚΟΝΟΜΕΤΡΙΚΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Ως γνωστό η καλή ή κακή έκβαση μιας οικονομετρικής εξίσωσης κρίνεται κατ' αρχάς από τα εξής σημεία: την τιμή του R^2, την στατιστική σημαντικότητα των ανεξάρτητων μεταβλητών και την τυχαιότητα των καταλοίπων (residuals). Έχοντας υπόψη τη παρατήρηση αυτή παρουσιάζουμε συναρτήσεις με την εξής σειρά: πρώτα έρχονται οι συναρτήσεις που αφορούν την οικονομική ανάπτυξη και την ανισότητα, κατόπιν ακολουθούν οι συναρτήσεις αμοιβών και φτώχειας και τέλος δείχνονται οι συναρτήσεις που αφορούν τη γονιμότητα.

---

[307] Κατ' αντιστοιχία ορίζονται και οι λοιπές Υ.Π.Α. π.χ ΥΠΑ1=1η Υ.Π.Α. κ.λπ.

[308] Για να μην υπάρχουν αμφιβολίες σχετικά με την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων που πρόκειται να ακολουθήσουν, παραθέτουμε τη μήτρα όπως ακριβώς έχει προκύψει από το "output" του SPSS.

Πίνακας 105ο. Συντελεστές Συσχέτισης Χρησιμοποιούμενων Μεταβλητών.

Correlations:	NFMR	FLDER	CRTLD	INCPR	PFMRFR	FMPOYD	
NFMR	1.0000	-.1041**	.7178**	.8144**	-.0648**	.8184**	Αριθμός μελών νοικοκυριού
FLDER	-.1041**	1.0000	-.2882**	-.1948**	.7888**	-.2808**	Αριθμός ηλικιωμένων
CRTLD	.7178**	-.2882**	1.0000	.0171	-.2834**	.1725**	Αριθμός παιδιών
INCPR	.8144**	-.1948**	.0171	1.0000	-.2883**	.7885**	Αριθμός ατόμων με εισόδημα
PFMRFR	-.0648**	.7888**	-.2834**	-.2883**	1.0000	-.3125**	Αριθμός συνταξιούχων
FMPOYD	.8184**	-.2808**	.1725**	.7885**	-.3125**	1.0000	Αριθμός εναπολουμένων επ' το νοικοκυριό
SOCPR	.1478**	-.0840**	.0688**	.1354**	-.1282**	.2384**	Επάγγελμα υπεύθυνου
FNUC	-.0874**	-.2221**	.1235**	-.1821**	-.2102**	-.0832**	'Εση σπουδών
HOUSR	-.0948**	-.1574**	.0552*	-.1858**	-.1887**	-.0580**	Κατάσταση κατοικίας
ACT1	-.3351**	.4582**	-.2823**	-.2020**	.8488**	-.8178**	Κατάσταση απασχόλησης (κύρια)
ACT2	-.0843**	.1532**	-.1051**	.0341	.2488**	.0582**	Κατάσταση δεύτερης απασχόλησης
AGF	-.2484**	.5848**	-.4088**	.0874**	.5428**	-.2868**	Ηλικία υπεύθυνου
SSSI	-.1788**	-.1381**	-.1388**	-.0356	-.0847**	.0328	Θέσεις ασφάλειας (SPL)
INCI	.1841**	-.1148**	.1340**	.1382**	-.0884**	.1832**	Πηγικό Εισόδημα
T	-.2107**	.5821**	-.3841**	.0888**	.5327**	-.2270**	Εμπειρία
T2	-.3013**	.8388**	-.4315**	.0328	.5808**	-.3078**	Εμπειρία στο τετράγωνο
YPAPI.RF	.1051**	.1417**	-.0010	.1804**	.1812**	.1132**	Λοιπές Υ.Π.Α.

N of cases: 2851 1-tailed Signif: * - .01 ** - .001

" . " is printed if a coefficient cannot be computed

Page 5 RPAS/PC+ 12/18/82

Correlations:	NFMR	FLDER	CRTLD	INCPR	PFMRFR	FMPOYD	
YPA2	.0120	-.0511*	.0178	.0088	-.0550*	.0517*	2η Υ.Π.Α.
YPA8	-.1183**	-.1071**	-.0121	-.2010**	-.1140**	-.1529**	9η Υ.Π.Α.
RRI	.1049**	-.1738**	.0585**	.1121**	-.1085**	.1885**	Θέσεις ασφάλειας (ΕΟΚ)

N of cases: 2851 1-tailed Signif: * - .01 ** - .001

" . " is printed if a coefficient cannot be computed

Page 6 RPAS/PC+ 12/18/82

Correlations:	SOCPR	FNUC	HOUSR	ACT1	ACT2	AGF
NFMR	.1478**	-.0874**	-.0948**	-.3351**	-.0843**	-.2484**
FLDER	-.0840**	-.2221**	-.1574**	.4582**	.1532**	.5848**
CRTLD	.0688**	.1235**	.0552*	-.2823**	-.1051**	-.4088**
INCPR	.1354**	-.1821**	-.1858**	-.2020**	.0341	.0874**
PFMRFR	-.1282**	-.2102**	-.1887**	.8488**	.2488**	.5428**
FMPOYD	.2384**	-.0832**	-.0580**	-.8178**	.0582**	-.2868**
SOCPR	1.0000	-.1585**	-.0327	-.2775**	.0588**	-.1101**
FNUC	-.1585**	1.0000	.1652**	-.0843**	-.0807**	-.3780**
HOUSR	-.0327	.1652**	1.0000	-.0818**	-.0782**	-.2853**
ACT1	-.2775**	-.0843**	-.0818**	1.0000	-.1043**	.5383**
ACT2	.0588**	-.0807**	-.0782**	-.1043**	1.0000	.1885**
AGF	-.1101**	-.3780**	-.2853**	.5383**	.1885**	1.0000
SSSI	-.0843**	.3825**	.0242	-.0807*	.0207	-.1081**
INCI	-.0051	.1805**	-.0214	-.1842**	-.0125	-.1078**
T	-.0832**	-.8848**	-.2812**	.8021**	.1712**	.8778**
T2	-.1031**	-.4847**	-.2381**	.8814**	.1778**	.8880**
YPAPI.RF	.0815**	-.2584**	-.1310**	-.0328	.0887**	.1140**

N of cases: 2851 1-tailed Signif: * - .01 ** - .001

" . " is printed if a coefficient cannot be computed

Page 7 RPAS/PC+ 12/18/82

Correlations:	SOCPR	FNUC	HOUSR	ACT1	ACT2	AGF
YPA2	.0812**	-.0988	-.0305	-.0388	-.0188	-.0407
YPA8	-.1285**	.2788**	.1884**	.0828**	-.0785**	-.0888**
RRI	-.0803*	.3488**	-.0070	-.1838**	-.0044	-.1838**

N of cases: 2851 1-tailed Signif: * - .01 ** - .001

" . " is printed if a coefficient cannot be computed

Page 8 RPAS/PC+ 12/18/82

Correlations:	SSSI	INCI	T	T2	YPAPI.RF	YPA2
NFMR	-.1788**	.1841**	-.2107**	-.3013**	.1051**	.0120
FLDER	-.1381**	-.1148**	.5821**	.8388**	.1417**	-.0511*
CRTLD	-.1388**	.1340**	-.3841**	-.4315**	-.0010	.0178
INCPR	-.0356	.1382**	.0888**	.0328	.1804**	.0088
PFMRFR	-.0847**	-.0884**	.5327**	.5808**	.1812**	-.0880*
FMPOYD	.0328	.1832**	-.2270**	-.3078**	.1132**	.0517*
SOCPR	-.0843**	-.0051	-.0832**	-.1031**	.0815**	.0812**
FNUC	.3825**	.1805**	-.8848**	-.4847**	-.2584**	-.0988
HOUSR	.0242	-.0214	-.2812**	-.2381**	-.1310**	-.0305
ACT1	-.0807*	-.1842**	.8021**	.8814**	-.0328	-.0388
ACT2	.0207	-.0125	.1712**	.1778**	.0887**	-.0188
AGF	-.1081**	-.1078**	.8778**	.8880**	.1140**	-.0407
SSSI	1.0000	.3787**	-.1812**	-.1738**	-.2024**	-.0175
INCI	.3787**	1.0000	-.1418**	-.1703**	-.0378	.0038
T	-.1812**	-.1418**	1.0000	.9848**	.1808**	-.0301
T2	-.1738**	-.1703**	.9848**	1.0000	.1408**	-.0258
YPAPI.RF	-.2024**	-.0378	.1808**	.1408**	1.0000	-.3811**

N of cases: 2851 1-tailed Signif: * - .01 ** - .001

" . " is printed if a coefficient cannot be computed

Page 9 RPAS/PC+ 12/18/82

Correlations:	SSSI	INCI	T	T2	YPAPI.RF	YPA2
YPA2	-.0178	.0038	-.0301	-.0258	-.3811**	1.0000
YPA8	.2199**	.0351	-.1421**	-.1248**	-.7332**	-.3381**
RRI	.0877**	.0439**	-.2452**	-.2858**	-.1787**	-.0118

N of cases: 2851 1-tailed Signif: * - .01 ** - .001

" . " is printed if a coefficient cannot be computed

Page 10 RPAS/PC+ 12/18/82

Correlations:	YPA8	RRI
NFMR	-.1183**	.1049**
FLDER	-.1071**	-.1738**
CRTLD	-.0121	.0585**
INCPR	-.2010**	.1121**
PFMRFR	-.1140**	-.1085**
FMPOYD	-.1529**	.1885**
SOCPR	-.1285**	-.0803*
FNUC	.2788**	.3488**
HOUSR	.1884**	-.0070
ACT1	.0828**	-.1838**
ACT2	-.0785**	-.0044
AGF	-.0888**	-.1838**
SSSI	.2199**	.0877**
INCI	.0351	.0439**
T	-.1421**	-.2452**
T2	-.1248**	-.2858**
YPAPI.RF	-.7332**	-.1787**

N of cases: 2851 1-tailed Signif: * - .01 ** - .001

" . " is printed if a coefficient cannot be computed

Page 11 RPAS/PC+ 12/18/82

Correlations:	YPA8	RRI
YPA2	-.3381**	-.0118
YPA8	1.0000	.1881**
RRI	.1881**	1.0000

N of cases: 2851 1-tailed Signif: * - .01 ** - .001

" . " is printed if a coefficient cannot be computed

Page 12 RPAS/PC+ 12/18/82

This procedure was completed at 18:03:23

Α. ΣΥΝΑΡΤΗΣΕΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ

Η συνάρτηση που θα μας απασχολήσει πρώτα αφορά την πορεία της ανισότητας κατά μήκος του άξονα της οικονομικής ανάπτυξης. Η εισοδηματική ανισότητα (ενδογενής μεταβλητή) που μας ενδιαφέρει πρώτα, στην εργασία αυτή "μετριέται" με βάση το Κατά Κεφαλήν Εισόδημα (Κ.Κ.Ε.) για τις δεκατρείς περιφέρειες της χώρας (N=13=αριθμός παρατηρήσεων) και τον συντελεστή Gini (G). Δηλαδή χρησιμοποιούμε τον συναρτησιακό τύπο του M. Ahluwalia (1976a, 1976b) αλλά αντί να έχουμε ως εξαρτημένη μεταβλητή τα εισοδηματικά μερίδια, επιλέγουμε τον συντελεστή Gini (βλέπε Tsakloglou 1988). Όλες οι συναρτήσεις υπολογίστηκαν με τη μέθοδο της παλινδρόμησης, ενώ οι αντίστοιχες εκτιμήσεις των συντελεστών παλινδρόμησης έγιναν με τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων. Η παλινδρόμηση που προέκυψε έχει ως εξής:

$$G = -0.14 + 0.014 \cdot \ln Y_K - 12.6 \cdot \ln Y_K^2 + 0.13 \cdot F \qquad (99)$$
$$(0.407)\quad (0.862)\qquad (1.83)\qquad (0.827)$$

$R^2 = 0.30 \quad F = 1.89 \quad (G$ = συντελεστής Gini)

Σε παρένθεση κάτω από τους συντελεστές παλινδρόμισης δίνονται οι τιμές της "t". Επίσης δίνονται οι τιμές της "F" και του R^2. Από τα αποτελέσματα που προέκυψαν το πιο αξιοσημείωτο είναι η αρνητική επίδραση που ασκεί η μεταβλητή $\ln Y^2$ καθώς και η μη σημαντικότητα όλων των μεταβλητών. "Δοκιμάστηκαν" και άλλοι συνδυασμοί υποδειγμάτων δίχως όμως να ανατρέψουν την κακή εικόνα των αποτελεσμάτων η οποία κατά το μέγιστο οφείλεται στο χαμηλό αριθμό παρατηρήσεων και τους ελάχιστους βαθμούς ελευθερίας. Τα μη αξιόπιστα αποτελέσματα δεν μας ενθαρρύνουν για μία εκτενέστερη αναφορά στο θέμα αυτό.

Β. ΣΥΝΑΡΤΗΣΕΙΣ ΑΜΟΙΒΩΝ

Οι εκτιμημένες συναρτήσεις εισοδημάτων περιλαμβάνουν πολλές ανεξάρτητες μεταβλητές των οποίων η σημαντικότητα έχει αναφερθεί στο εμπειρικό τμήμα, ενώ παράλληλα περιλαμβάνονται και ορισμένες ψευδομεταβλητές οι οποίες προσδίζουν ποιοτικές επιδράσεις ή δημιουργούν παράλληλες μετατοπίσεις της βασικής συνάρτησης εισοδήματος. Αρχικά παρουσιάζουμε εξειδικεύσεις από τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου και ακολουθεί μία περισσότερο διευρημένη ανάλυση η οποία θα αφορά το συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού και την προσθήκη άλλων ερμηνευτικών μεταβλητών όπως ο αριθμός παιδιών, ο αριθμός ηλικιωμένων, η κατάσταση κατοικίας, ο αριθμός εργαζομένων μελών, η περιφερειακή διαφοροποίηση και ο αριθμός ατόμων με εισόδημα.

Οι εκτιμήσεις που παρουσιάζουμε διαφοροποιούνται σε αυτές που αφορούν το σύνολο της χώρας όπου το μέγεθος του δείγματος ανέρχεται σε 2951 παρατηρήσεις (N=2951), σε περιπτώσεις όπου οι υπεύθυνοι έχουν τουλάχιστον μία κύρια απασχόληση (N=2055) ή/και μία δευτερεύουσα ή ψάχνει για εργασία (N=2639).

Η γενική εντύπωση που αποκομίζεται από τη βασική συνάρτηση των αμοιβών είναι η μεγάλη σημαντικότητα των μεταβλητών που αφορούν τα ατομικά χαρακτηριτικά: η τιμή της "t" που ανογράφεται σε παρένθεση κάτω από τις αντίστοιχες τιμές των συντελεστών παλινδρόμισης είναι υψηλές. Η τιμή του R^2 είναι όμως χαμηλή και δεν μας βοηθά στην αποδοχή της συνάρτησης αυτής ως ικανοποιητικής.

$$\ln Yαπ = \underset{(122.0)}{6.33} + \underset{(13.0)}{0.7ΕΚΠ} \qquad (100)$$

$R^2=0.08$ F=169 N=2055

Ο συντελεστής μπροστά από την μεταβλητή της εκπαίδευσης έχει την τιμή 0.7, που σημαίνει ότι η ρυθμός της απόδοσης για ένα πρόσθετο έτος στο σχολείο αυξάνει κατά 7%, που βρίσκεται σε αποδεκτά όρια σε σχέση με αποτελέσματα άλλων ερευνών (Mincer 1974· Κανελλόπουλος 1986· Psacharopoulos 1977).

Οι εκτιμήσεις που είναι βασισμένες σε πιο πρόσφατες υποδείξεις της νεοκλασικής θεωρίας έχουν ως εξής:

$$\ln Yαπ = \underset{(42.6)}{5.6} + \underset{(10.1)}{0.06ΕΚΠ} + \underset{(12.2)}{0.07Τ} \underset{(-15.0)}{-0.001Τ^2} \qquad (101)$$

$R^2=0.17$ F=142.2 N=2055

$$\ln Yαπ = \underset{(14)}{3.5} + \underset{(11)}{0.06ΕΚΠ} + \underset{(14)}{0.14ΗΛΙΚ} \underset{(-14.1)}{-0.002ΗΛΙΚ^2} \qquad (102)$$

$R^2 = 0.17$ F = 144.2 N=2055

Η εξίσωση 101 αφορά τις αποδοχές οι οποίες ερμηνεύονται από την εκπαίδευση, την εμπειρία και την εμπειρία στο τετράγωνο ενώ στην εξίσωση 102 συμπεριλαμβάνεται η ηλικία και η ηλικία στο τετράγωνο. Όλες οι μεταβλητές προκύπτουν στατιστικά σημαντικές, οι "t" τιμές είναι πολύ υψηλές (δηλαδή κατά κάποια μεγάλη πιθανότητα επηρεάζουν την εξαρτημένη μεταβλητή). Βέβαια το αποτέλεσμα ήταν αναμενόμενο λόγω της υψηλής συσχέτισης που επικρατεί ανάμεσα στην ηλικία και την εμπειρία. Η ερμηνεία που μπορεί να δωθεί είναι ότι στην Ελλάδα οι αμοιβές βρίσκονται σε συνάρτηση με την ηλικία διότι μεσολαβούν παράγοντες όπως οι συλλογικές συμβάσεις, ο συνδικαλισμός, οι απεργιακές κινητοποιήσεις και οι προεκλογικές διευκολύνσεις που "αναγκάζουν" τις δύο συναρτήσεις αμοιβών απασχόλησης να συμβαδίζουν ή να διαφοροποιούνται ασήμαντα. Αυτό βέβαια ισχύει μόνο για την περίπτωση των μισθωτών, διότι δεν πρέπει να ξεχνιέται ότι σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. η χώρα μας διαφοροποιείται σημαντικά όσον αφορά τη διάρθρωση της απασχόλησης κατά θέση στο επάγγελμα. Σύμφωνα δε με τις επίσημες στατιστικές κατέχουμε την πρώτη θέση στα ποσοστά αυτοαπασχολούμενων και τη χαμηλότερη σε ποσοστό μισθωτών. Σε αυτή την περίπτωση σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η εμπειρία που συνεπάγεται απόκτηση ειδικών δεξιοτήτων, διατήρηση ενός διευρυμένου κύκλου εργασιών, συντήρηση κοινωικών και άλλων Δημοσίων Σχέσεων κ.λπ. Επομένως, τόσο στην

περίπτωση της εξαρτημένης όσο και της μη εξαρτημένης απασχόλησης η εμπειρία αναδεικνύεται ως σημαντικός παράγοντας στον προσδιορισμό των εισοδημάτων.

Με βάση τα αποτελέσματα των εκτιμημένων συναρτήσεων (101) και (102) αδυνατεί κανείς να επιλέξει την καλύτερη. Για να είμαστε όμως συνεπείς με άλλες διεθνείς εξειδικεύσεις επιλέγουμε ως βασική την συνάρτηση (101). Προς το παρόν διατηρούμε όμως και τις δύο για να ερμηνεύσουμε τις περιφερειακές διαφοροποιήσεις και έχουμε:

$$\ln Y_{απ} = \underset{(42.2)}{5.6} + \underset{(9.3)}{0.06ΕΚΠ} + \underset{(12.1)}{0.07T} - \underset{(-14.3)}{0.001T^2} + \underset{(0.54)}{0.03ΥΠΑ2} + \underset{(2.4)}{0.11ΥΠΑ9} \quad (103)$$

$R^2 = 0.18 \quad F = 87.0 \quad N = 2055$

$$\ln Y_{απ} = \underset{(14)}{3.5} + \underset{(9.9)}{0.06ΕΚΠ} + \underset{(14)}{0.14ΗΛΙΚ} - \underset{(-15)}{0.001ΗΛΙΚ^2} + \underset{(0.5)}{0.03ΥΠΑ2} + \underset{(2.6)}{0.12ΥΠΑ9} \quad (104)$$

$R^2 = 0.18 \quad F = 88.1 \quad N = 2055$

Παρατηρούμε πάλι ότι οι διαφορές στα υποδείγματα είναι μη ουσιαστικές. Οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις όμως δείχνουν ότι τουλάχιστον στην Π.Π. οι υπεύθυνοι των νοικοκυριών απολαμβάνουν τουλάχιστον πάνω από 11% περισσότερα απ' ότι οι υπεύθυνοι στις υπόλοιπες περιφέρειες (που δεν συμπεριλαμβάνονται στο υπόδειγμα), ενώ στο Π.Σ. θεσσαλονίκης οι αμοιβές είναι κατά 7% υψηλότερες αλλά δυστυχώς η παρατήρηση αυτή πρέπει δεν είναι ασφαλής λόγω της μη σημαντικότητας που παρατηρείται (η τιμή της "t" είναι χαμηλή).

Για μία περισσότερο ευρύτερη εικόνα των διαφοροποιήσεων ανάμεσα στις περιφέρειες εκτιμούμε ορισμένες ενδεικτικές εξισώσεις όπως:

$$\ln Y_{απ} = \underset{(39)}{5.3} + \underset{(12)}{0.1ΕΚΠ} + \underset{(11.5)}{0.1T} - \underset{(-13)}{0.002T^2} - \underset{(-1.1)}{0.1ΥΠΑ8} \quad (105)$$

$R^2 = 0.15 \quad F = 92.2 \quad N = 2055$

$$\ln Y_{απ} = \underset{(39)}{5.3} + \underset{(12)}{0.1ΕΚΠ} + \underset{(11)}{0.1T} - \underset{(-13)}{0.002T^2} - \underset{(-3.5)}{0.44ΥΠΑ11} \quad (106)$$

$R^2 = 0.16 \quad F = 96.4 \quad N = 2055$

$$\ln Y_{απ} = \underset{(38)}{5.3} + \underset{(12)}{0.1ΕΚΠ} + \underset{(11)}{0.1T} - \underset{(-13)}{0.002T^2} + \underset{(2.3)}{0.3ΥΠΑ12} \quad (107)$$

$R^2 = 0.16 \quad F = 93.4 \quad N = 2055$

Οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις δεν προκύπτουν πάντα σημαντικές. Στην εξίσωση (105) για παράδειγμα η μεταβλητή ΥΠΑ8 δεν είναι στατιστικά σημαντική. Όταν όμως εξετάζουμε την 12η περιφέρεια που εμφανίζεται ως από τις πιο πλούσιες (εξίσωση 107), με βάση το ύψος του καθαρού εισοδήματος, τότε σημαντικότητα της μεταβλητής (ΥΠΑ12) προκύπτει με το αναμενόμενο μάλιστα πρόσημο

δηλώνοντας ότι οι υπεύθυνοι της περιφέρειας αυτής απολαμβάνουν κατά 30% υψηλότερες αμοιβές από τις υπόλοιπες. Αντίθετα στη ("γηρασμένη") περιφέρεια του Β. Αιγαίου με μερίδιο εισοδήματος από απασχόληση μόλις το 58.8% και συντάξεις με μερίδιο 29% από το συνολικό εισόδημα, οι απολαβές των υπεύθυνων είναι χαμηλότερες κατά 44% από αυτές που συνηθίζεται να απολαμβάνουν οι υπεύθυνοι στις άλλες περιφέρειες.

Είναι προφανές ότι περιφέρειες με χαμηλό μερίδιο των αμοιβών απασχόλησης (βλέπε και αντίστοιχο Διάγραμμα 36) υπερτερούν σε σχέση με τις υπόλοιπες. Π.χ. στην πρώτη περιφέρεια κατέχει το 85.6%, ενώ στην 11η που έχουμε και τη μεγαλύτερη διαφορά το εισόδημα από απασχόληση κατέχει μόλις το 58.8%. Μπορούμε επίσης να υποθέσουμε ότι σε περιφέρειες "λιγότερο αστικές" η επίδραση της εκπαίδευσης στο ύψος των αμοιβών είναι χαμηλότερη.

Ο ρυθμός απόδοσης της σχολικής εκπαίδευσης ταυτίζεται με τον συντελεστή πολυνδρόμισης όταν το γινόμενο εκπαίδευσης και εμπειρίας (Τ), ως ανεξάρτητη μεταβλητή δεν επιδρά σημαντικά στην ενδογενή μεταβλητή (Κανελλόπουλος 1986). Πράγματι από την εξίσωση (92) βλέπουμε ότι κάτι τέτοιο ισχύει διότι τόσο η (απόλυτα θετική) τιμή του συντελεστή (0.0001) όσο και η "t" τιμή είναι χαμηλές. Έχουμε δηλαδή ελάχιστη αλληλεπίδραση η οποία δεν αλλοιώνει τα βασικά μας ευρήματα:

$$\ln Y_{απ} = \underset{(40.2)}{6.3} + \underset{(2.8)}{0.03}ΕΚΠ + \underset{(7.8)}{0.07}Τ - \underset{(-1.3)}{0.0001}ΕΚΠ\cdot Τ - \underset{(-14)}{0.001}Τ^2 \qquad (108)$$

$R^2 = 0.18$ $F = 130$ $N=2055$

Αν "μεγαλώσουμε" το δείγμα μας και συμπεριλάβουμε άτομα που ζητούν εργασία, προσωρινά δεν εργάζονται ή έχουν μόνο δευτερεύουσα απασχόληση (N=2639), τότε λογικό είναι να εισαγάγουμε και άλλες ανεξάρτητες μεταβλητές που αφορούν το νοικοκυριό (π.χ. αριθμός παιδιών, ηλικιωμένων κ.ά.). Η σκέψη πίσω από την "διεύρυνση" αυτή του (υπο-) δείγματος και των μεταβλητών είναι ότι πολύ πιθανό το οποιοδήποτε χαμηλό και ασήμαντο εισόδημα του υπεύθυνου, που ίσως προσωρινά δεν εργάζεται, μπορεί να υποστηρίζεται από την ύπαρξη άλλων εισοδημάτων (ΑΣΔ) ή επιδομάτων. Δηλαδή συμπεριλαμβάνουμε μεταβλητές από το οικογενειακό περιβάλλον του υπεύθυνου ελπίζοντας ότι λογικά αυτές έχουν σημαντικότητα για τη συνάρτηση των αμοιβών.

Για τον λόγο αυτό μια διαφορετική εκτίμηση εμφανίζεται στις επόμενες εξισώσεις όπου έχουν συμπεριληφθεί και άλλες μεταβλητές όπως: κατάσταση κατοικίας, αριθμός παιδιών και αριθμός ηλικιωμένων (Πίνακας 105)[309].

---

[309] Στον Πίνακα η εξαρτημένη μεταβλητή αναγράφεται στην κεφαλή π.χ. εισόδημα από απασχόληση και οι ανεξάρτητες αναγράφονται κάθετα.

Πίνακας 105. Συναρτήσεις Λογαρίθμου Καθαρού Εισοδήματος από Απασχόληση
(Μισθοί, ημερομίσθια, Επιχειρηματική δραστηριότητα)

	Εξισώσεις		
Εξαρτημένες μεταβλητές	109	110	111
Σταθερός όρος	5.70	5.70	5.80
	(48.00)	(48.00)	(48.30)
Έτη σπουδών	0.07	0.06	0.10
	(18.00)	(16.31)	(16.8)
Εμπειρία	0.03	0.03	0.03
	(4.30)	(4.30)	(4.43)
Εμπειρία^2	-0.0004	-0.004	-0.0004
	(-4.04)	(-4.10)	(-4.20)
Κατάσταση κατοικίας	0.10	0.11	0.10
	(3.50)	(4.11)	(3.90)
Αρ. ατόμων με εισόδημα	0.24	0.30	0.25
	(15.00)	(15.0)	(16.80)
Αρ. ηλικιωμένων	-0.10	-0.10	-0.10
	(-3.54)	(-3.41)	(-3.20)
Αρ. παιδιών	0.10	0.10	0.10
	(6.60)	(6.84)	(6.82)
ΥΠΑ9		0.18	
		(6.20)	
Λοιπές Υ.Π.Α.			-0.16
			(-5.50)
R^2	0.20	0.21	0.21
F	95.0	88.70	87.40
Αριθμός παρατηρήσεων	2639		

Είναι χαρακτηριστική η σημαντική βελτίωση των εξισώσεων του Πίνακα 105 διότι όλες οι μεταβλητές είναι στατιστικά σημαντικές και με τα αναμενόμενα από τη θεωρία πρόσημα, η τιμή του R^2 είναι υψηλότερη σε σύγκριση με τις προηγούμενες και το μέγεθος του δείγματος αυξήθηκε (μη συμπεριλαμβάνοντας μόνο αρκετά ηλικιωμένα άτομα ή άτομα που στερούνται κάποιας απασχόλησης). Κατ' αρχάς βλέπουμε την τιμή του συντελεστή παλινδρόμησης τη μεταβλητή της εκπαίδευσης που "κινείται" σε λογικά και αναμενόμενα πλαίσια. Το αντίστροφο πρόσημο (επίδραση) μεταξύ εμπειρίας και εμπειρίας στο τετράγωνο εμφανίζεται με συνέπεια και στατιστική σημαντικότητα. Επίσης προκύπτει συνέπεια μεταξύ δημογραφικών μεταβλητών και θεωρητικών υποθέσεων εφόσον οι ηλικιωμένοι δεν συνεισφέρουν αλλά "εκταμιεύουν" από τις αμοιβές απασχόλησης κάτι που λογικά θα έπρεπε να συμβαίνει και για τα παιδιά ως εξαρτώμενα μέλη αλλά που δεν φαίνεται να ισχύει στην πραγματικότητα. Φαίνεται ότι όταν οι

γονείς έχουν παιδιά εργάζονται περισσότερο (και για τα παιδιά τους) ισοσκελίζοντας το αρνητικό οικονομικό κόστος που συνδέεται με αυτά ή καθυστερούν τον χρόνο απόκτησής τους έτσι ώστε να μην θεωρούνται ως εμπόδιο στην ρουτίνα της εργασίας τουλάχιτον για τον υπεύθυνο του νοικοκυριού. Άλωστε έχουμε αναφέρει πολλές φορές ότι το εισόδημα του συζύγου θεωρείται ως (μόνιμο) οικογενειακό εισόδημα και δεν αλλοιώνεται από την ύπαρξη παιδιών κάτι το οποίο δεν φαίνεται να ισχύει για τη σύζυγο της οποίας το εισόδημα συχνά θεωρείται ως συμπληρωματικό και ή ευκαιριακό. Επίσης βλέπουμε τη σημαντική θετική επίδραση της κατάστασης κατοικίας στη συνάρτηση των αμοιβών που σημαίνει ότι με βάση την ιδιοκτησία αποφεύγεται το κόστος του ενοικίου και αυτό "συμφέρει" τις αμοιβές απασχόλησης. Η εισοδηματική διαφοροποίηση των αμοιβών που απολαμβάνουν οι υπεύθυνοι της Π.Π. είναι της τάξης του 18%, ενώ στις υπόλοιπες περιφέρειες (πλην Π.Π. και Π.Σ. Θεσσαλονίκης) οι εμοιβές υστερούν κατά 16%.

Βέβαια τα υποδείγματα του παραπάνω πίνακα είναι κάπως "τολμηρά" και μάλλον πρέπει να ληφθούν υπόψη με κάποια προσοχή εφ' όσον ουσιαστικά πρόκειται για μία διεύρυνση του νεοκλασικού υποδείγματος σε "χώρους" που ίσως δεν έχουν ακόμη ξεκαθαριστεί πλήρως.

Ωστόσο τα δημογραφικά χαρακτηριστικά που εμπεριέχονται στις προηγούμενες εξισώσεις αφορούν περισσότερο το συνολικό εισόδημα του νοικοκυριού και όχι μεμονωμένα αυτό του υπεύθυνου, κάτι το οποίο ελέγχεται στον Πίνακα (106). Από τις πέντε συναρτήσεις, των οποίων οι μεταβλητές είναι όλες στατιστικά σημαντικές, πιο "σπουδαίες" είναι οι δύο τελευταίες (4η και 5η) διότι εμφανίζουν μεταξύ άλλων τα υψηλότερα R^2 (0.24 και 0.26). Βλέπουμε δε ότι επικρατεί μία τάση συνέπειας με τις θεωρητικές μας υποθέσεις εφόσον οι συντελεστές έχουν το αναμενόμενο πρόσημο και "λογικές" τιμές. Θετική σχέση φαίνεται να επικρατεί μεταξύ γονιμότητας και εισοδήματος, κάτι που υποστηρίζεται έντονα από τη νεοκλασική θεωρία και αντίστοιχα αρνητική με τον αριθμό των ηλικιωμένων. Βέβαιο είναι δε (με βάση τον πίνακα) ότι όσο περισσότερα άτομα "φέρνουν" εισόδημα στο σπίτι τόσο μεγαλύτερο το ύψος του συνολικού εισοδήματος. Η κατοικία αν είναι ιδιόκτητη βοηθά θετικά στο οικογενειακό εισόδημα διότι εκτός του ότι ο ιδιοκτήτης απλά δεν εξαναγκάζεται στην αναζήτηση ενοικίασης, μπορεί να υπάρχει η δυνατότητα ενοικίασης (τμήματος) σε άλλους έναντι κάποιας αμοιβής η οποία λειτουργεί υποστηρικτικά στο εισόδημα.

Συμπερασματικά αναφέρεται ότι μέχρι στιγμής ατομικά χαρακτηριστικά, όπως είναι η εκπαίδευση και η εμπειρία καθώς και χαρακτηριστικά μη ατομικού χαρακτήρα όπως είναι το μέγεθος και η σύνθεση του νοικοκυριού συνδέονται με τις διαφορές των ατομικών εισοδημάτων. Σε όλες τις εκτιμημένες συναρτήσεις οι μεταβλητές αυτές εμφανίζονται στατιστικά σημαντικές.

Πίνακας 106. Συναρτήσεις Λογαρίθμου Συνολικού Καθαρού Εισοδήματος Νοικοκυριού (σύνολο χώρας)

Εξαρτημένες Μεταβλητές	Συναρτήσεις Παλινδόμησης 112	113	114	115	116
Σταθερός όρος	6.4	5.9	5.5	5.5	5.7
	(183.1)	(65.4)	(61.5)	(61.6)	(55.7)
Έτη εκπαίδευσης	0.07	0.06	0.07	0.07	0.07
	(17.5)	(17.4)	(20.34)	(20.0)	(17.4)
Εμπειρία		0.04	0.03	0.02	0.03
		(10.0)	(7.1)	(5.6)	(8.3)
Εμπειρία^2		-0.0007	-0.00044	-0.0003	-0.0004
		(-11.9)	(-8.2)	(-5.6)	(-9.2)
Αριθμός παιδιών			0.1	0.1	0.08
			(7.7)	(7.5)	(6.0)
Αριθμός ηλικιωμένων				-0.11	-0.07
				(-4.4)	(-3.0)
Αριθμός ατόμων με εισόδημα			0.2	0.3	0.2
			(16.1)	(17.0)	(15.3)
Κατάσταση κατοικίας					0.07
					(3.0)
R^2	0.094	0.15	0.23	0.24	0.26
F	306.8	174.0	180.22	154.4	145.7
Αριθμός Παρατηρήσεων 2951					

Εκτός από τα χαρακτηριστικά αυτά η γεωγραφική περιφέρεια, που ως proxy υποδηλώνει (μερικώς) δυνάμεις ζήτησης εργασίας, είναι σημαντικός προσδιοριστικός παράγοντας του εισοδήματος. Ως αποτέλεσμα ενώ με την παραδοσιακή θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου προσδιορίζονται ορισμένες βασικές μεταβλητές οι οποίες επεξηγούν τις διαφορές στα εισοδήματα, φαίνεται ότι και άλλοι πρόσθετοι παράγοντες τα επηρεάζουν.

Η μέση ετήσια απόδοση ενός επιπλέον έτους εκπαίδευσης εκτιμάται σε 7%, αλλά οι αποδόσεις ανώτατης εκπαίδευσης εμφανίζονται υψηλότερες (βλέπε Διάγραμμα 35).

Η ανάλυση που έχει γίνει μέχρι στιγμής εμφανίζει αδυναμίες στην επεξήγηση των εισοδηματικών ανισοτήτων. Πολύ πιθανά η ετερογένεια του δείγματος (κατά πηγή εισοδήματος, επαγγέλματα, περιοχές κ.ά.) καθιστούν αναγκαία θα λέγαμε την προσπάθεια περαιτέρω ανάλυσης των εισοδηματικών ανισοτήτων, κάτι το οποίο επιχειρήται στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Γ. ΣΥΝΑΡΤΗΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΗΛΙΚΙΑΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ

Ένα ουσιαστικό πρόβλημα στις παραπάνω εξισώσεις προέρχεται από τον αριθμό παιδιών στο νοικοκυριό ο οποίος εκλαμβάνεται ως μία συνεχής μεταβλητή δίχως απαραίτητα να είναι. Δηλαδή μπορεί ένα νεαρό ζευγάρι να μην έχει προς το παρόν παιδιά αλλά με μεγάλη σιγουριά θα αποκτήσει στο μέλλον. Το ίδιο δεν ισχύει για άτομα μεγαλύτερης ηλικίας που βρίσκονται στο μέσον του αναπαραγωγικού τους κύκλου ή τους ηλικιωμένους που βρίσκονται έξω από αυτόν. Για τον λόγο αυτό "σπάμε" το δείγμα μας σε πέντε μεγάλες ηλικιακές ομάδες με στόχο να ληφθούν υπόψη οι μεταβλητές που σχετίζονται με διάφορες φάσεις του οικογενειακού κύκλου (-24, 25-34, 35-44, 45-54 και 55+). Η επιλογή των ομάδων έγινε με βάση την ηλικία του υπεύθυνου και με δεδομένο το γεγονός ότι η μέση διαφορά ηλικίας ανάμεσα στους συζύγους είναι ~6-7 έτη, θεωρήθηκε σκόπιμο να κλείσει ο κύκλος όταν ο υπεύθυνος φτάνει τα 55 χρόνια[310]. Οι εξισώσεις έχουν την μορφή που εμφανίζεται στον Πίνακα 105.

Στις πρώτες εξισώσεις (117-120) εκτιμούμε εναλλάξ τις μεταβλητές του αριθμού των ατόμων με εισόδημα και του αριθμού απασχολούμενων. Παρατηρούμε ότι όλες οι μεταβλητές των δύο πρώτων εξισώσεων (ηλικία υπεύθυνου εως 25 ετών) είναι στατιστικά σημαντικές και με τα αναμενόμενα (σύμφωνα με τη θεωρία) πρόσημα. Στην πρώτη από αυτές χρησιμοποιείται η μεταβλητή του αριθμού των απασχολουμένων στο νοικοκυριό ενώ στη δεύτερη ο αριθμός ατόμων με εισόδημα[311] και δεν φαίνεται να προκύπτουν κάποιες σημαντικές διαφοροποιήσεις αν στη θέση της μιας χρησιμοποιηθεί η άλλη μεταβλητή. Παρατηρούμε επίσης ότι το R^2 είναι το υψηλότερο από τις μέχρι στιγμής εκτιμήσεις του εισοδήματος και η σημαντικότητα της μεταβλητής των παιδιών ιδιαίτερα αισθητή. Αυτό δεν συμβαίνει και για τον αριθμό των ηλικιωμένων που δεν φαίνεται να ασκεί σημαντική επίδραση στη συνάρτηση των αμοιβών (Υ). Επίσης αβέβαιη είναι και η ερμηνευτική ικανότητα της εμπειρίας στο τετράγωνο που όπως έχουμε αναφέρει ακολουθεί την πορεία της ηλικίας. Βέβαια η πιστοποίηση αυτή δεν είναι απροσδόκητη διότι ο διαχωρισμός κατά ομάδες ηλικιών "αποδυναμώνει" τη μεταβλητή Τ ή T^2 που έχει υπολογιστεί μέσα από την ηλικία και την εκπαίδευση, αλλά επιτυγχάνεται π.χ. η αναμφισβήτητη σημαντικότητα της μεταβλητής F κάτι το οποίο μας είχε προκαλέσει αμφιβολίες πριν. Πιθανά τα επιδόματα και οι διευκολύνσεις που επέρχονται με την απόκτηση ενός παιδιού (γονική άδεια κ.λπ.) να ενισχύουν κάπως το οικογενειακό εισόδημα.

Όμως στη μέση αναπαραγωγική "φάση" (ηλικία 25-34) ο αριθμός παιδιών δεν φαίνεται να ασκεί σημαντική επίδραση στο εισόδημα του νοικοκυριού. Πολύ πιθανά τα παιδιά να βρίσκονται στον κύκλο της

---

[310] Στο σημείο αυτό επανερχόμαστε όταν εκτιμάμαι τις συναρτήσεις της γονιμότητας.

[311] Οι δύο μεταβλητές έχουν υψηλό βαθμό συσχέτισης μεταξύ τους και γιαυτό δεν κρίνεται σκόπιμη η συνύπαρξή τους στο ίδιο υπόδειγμα.

σχολικής τους ηλικίας και απλά να "μοιράζονται" από το συνολικό εισόδημα που παράγεται στο νοικοκυριό, όχι όμως τόσο ώστε να επιδρούν αισθητά στο μέγεθος του. Μπορεί όμως ορισμένα ζευγάρια να αρχίσουν στην φάση αυτή να αποκτούν παιδιά αλλά και στην περίπτωση αυτή η επίδραση στο εισόδημα δεν προκύπτει σημαντική. Στις τελευταίες φάσεις του ανσπαραγωγικού κύκλου όμως τα παιδιά εμφανίζονται πάλι να έχουν σημαντικότητα στο εισόδημα. Επίσης βλέπουμε στις φάσεις αυτές να μην ισχύει η σημαντικότητα της κατοικίας, του αριθμού των ηλικιωμένων, της T και της T^2. Στην ηλικιακή αυτή φάση το εισόδημα εξαρτάται καθοριστικά θα λέγαμε από την "ποσότητα" των ατόμων που προσφέρουν εισόδημα, την εκπαίδευση που έχει ο υπεύθυνος και τη "γονιμότητα" F. Παράλληλα η σχετικά μειωμένη τιμή του R^2 πιθανά να μας δείχνει ότι οι ερμηνευτικοί παράγοντες των αμοιβών έχουν "παλαιώσει" και δεν αποβαίνουν σημαντικοί.

Πίνακας 105. Συναρτήσεις Λογαρίθμου Εισοδήματος του Νοικοκυριού κατά Ομάδες Ηλικιών.

Εξαρτημένες Μεταβλητές	Συναρτήσεις Παλινδόμ'ησης 117	118	119	120	121	122
	Η λ ι κ ί α					
	(μέχρι	24)	(25 -	34)	(35-44)	(45-55)
Σταθερός όρος	4.1	4.5	5.3	5.4	6.1	6.5
	(5.5)	(6.4)	(17.0)	(17)	(10.2)	(25.0)
Έτη εκπαίδευσης	0.11	0.09	0.07	0.07	0.07	0.06
	(2.7)	(2.1)	(5.0)	(4.8)	(5.5)	(5.0)
Εμπειρία	0.18	0.17	0.05	0.07	-0.007	-0.6
	(4.2)	(3.8)	(1.8)	(1.8)	(-0.2)	(-1.3)
Εμπειρία^2	-0.006	-0.007	-0.001	-0.001	0.0003	-0.0002
	(-1.5)	(-1.84)	(-1.1)	(-1.2)	(0.3)	(-1.3)
Αριθμός παιδιών	0.3	0.3	0.01	0.02	0.05	0.05
	(3.3)	(3.1)	(0.4)	(0.5)	(2.4)	(1.8)
Αριθμός ηλικιωμένων	-0.3	-0.5	-0.2	0.03	-0.08	-0.08
	(-0.8)	(-1.3)	(-3.1)	(0.5)	(-1.4)	(-0.9)
Αριθμός ατόμων με εισόδημα		0.4			0.21	0.11
		(4.3)			(5.7)	(3.9)
Αριθμός απασχολούμενων	0.4			0.4		
	(4.4)			(7.4)		
Κατάσταση κατοικίας	0.34	0.3	0.04	0.07	0.05	0.07
	(2.5)	(2.0)	(0.7)	(1.1)	(1.0)	(1.0)
R^2	0.36	0.35	0.23	0.20	0.2	0.12
F	7.8	7.2	18.0	14.4	19.0	21.0
Αριθμός Παρατηρ.	117	117	476	476	577	720

Δ. ΣΥΝΑΡΤΗΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΟΜΑΔΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

Μέχρι στιγμής έχουν αναλυθεί οι παράγοντες των εισοδημάτων των υπεύθυνων του νοικοκυριό ή/και το εισόδημα του νοικοκυριού στα πλαίσια ενός υποδείγματος (νεοκλασικού) προσφοράς και ζήτησης εργασίας. Τα ατομικά χαρακτηριστικά καθώς και χαρακτηριστικά της περιουσίας (ιδιοκτησία κατοικίας) ή της σύνθεσης του νοικοκυριού είδαμε ότι αποτελούν βασικούς συντελεστές του εισοδήματος.

Υπάρχουν όμως συστηματικές διαφορές στα εισοδήματα ανάλογα με το επάγγελμα (όπως είδαμε στο προηγούμενο τμήμα). Το επάγγελμα είναι η μεταβλητή που σχετίζεται υψηλά με το εισόδημα και μάλλον δεν αποτελεί ατομικό χαρακτηριστικό αλλά δηλώνει τον τρόπο δραστηριοποίησης στην αγορά εργασίας (Κανελλόπουλος 1984). Οι διαφορές στα επαγγέλματα σχετίζονται με όλες σχεδόν τις μεταβλητές που επεξηγούν το εισόδημα, αν και στην πράξη πρόκειται για "ποιοτικές" διαφορές που δύσκολα εκτιμώνται σε ένα οικονομετρικό υπόδειγμα. Για παράδειγμα μετασχηματίσαμε την μεταβλητή του επαγγέλματος με βάση τον δείκτη Treiman (1977) και την συμπεριλάβαμε στην επεξήγηση των ατομικών και οικογενειακών εισοδημάτων αλλά προέκυψε στατιστικά ασήμαντη [312]. Για τον λόγο αυτό καταλήξαμε στο να αναλυθούν οι προσδιοριστικοί παράγοντες του εισοδήματος ανάμεσα σε άτομα του ιδίου επαγγέλματος. Πάλι δηλαδή το μέγεθος του συνολικού δείγματος τεμαχιάζεται και τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων αναφέρονται στον Πίνακα (106). Παρατηρούμε ότι ο προσδιορισμός του εισοδήματος κατά επάγγελμα είναι ικανοποιητικός στα επιστημονικά και ελευθέρια επαγγέλματα, στους υπάλληλους γραφείου και στο σύνολο των εργατών (κωδικοί 6-9). Ορισκά σημαντική είναι η μεταβλητή της εμπειρίας στους έμπορους και πωλητές και τους γεωργούς και κτηνοτρόφους. Μη ικανοποιητική είναι η εκτίμηση για τα ανώτερα στελέχη διοίκησης (κωδικός 2 ή εξίσωση 124) και μάλλον οφείλεται στο μικρό μέγεθος του δείγματος παρά από τυχαίους άλλους παράγοντες. Γενικά διαπιστώνεται ότι για επαγγέλματα όπου τα εισοδήματα είναι ασταθή ή ακανόνιστα ως προς το μέγεθος και την ύπαρξη τους (έμποροι, πωλητές και γεωργοί, κτηνοτρόφοι) επηρεάζονται και από άλλους τυχαίους παράγοντες ή κάποιες συμβάσεις που αναπληρώνουν το πιθανό χάσιμο π.χ. που μπορεί να έχει μία χρονιά ένας γεωργός καθιστώντας παράγοντες όπως η εμπειρία ουσιαστικά επουσιώδη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σημαντικότητα της εκπαίδευσης για όλα τα επαγγέλματα, εκτός των εργαζόμενων στην παροχή υπηρεσιών και την 2η επαγγελματική κατηγορία που εμφανίζουν όμως μικρό μέγεθος δείγματος και δεν μπορούμε να δεχτούμε ως ασφαλή τα αποτελέσματα αυτά. Το μέγεθος των συντελεστών κυμαίνεται ανάλογα με το επάγγελμα τονίζοντας τις ποσοστιαίες διαφοροποιήσεις για κάθε επιπλέον έτος εκπαίδευσης.

---

[312] Αυτό μπορεί να οφείλεται εν μέρη και στο γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκε η μονοψήφια κωδικοποίηση της Ε.Σ.Υ.Ε. για τα επαγγέλματα, λόγω μη διαθεσιμότητας καταλήλων γιαυτό το σκοπό στοιχείων από το πρωτογενές αρχείο της έρευνας.

Πίνακας 106. Συναρτήσεις Λογαρίθμου Εισοδήματος από Απασχόληση κατά Επάγγελμα του Υπεύθυνου.

	Επάγγελμα*								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Εξαρτημένες Μεταβλητές	Συναρτήσεις Παλινδρόμισης								
	123	124	125	126	127	128	129	130	131
Σταθερός Όρος	6.0	7.1	5.8	6.0	6.6	5.4	5.3	5.5	6.6
	(23.0)	(8.20	(16.0)	(11.4)	(12.0)	(12.0)	(12.5)	(13.1)	(18.0)
Εκπαίδευση	0.04	0.02	0.05	0.07	0.01	0.07	0.07	0.05	0.02
	(3.4)	(0.6)	(2.7)	(2.7)	(0.4)	(2.7)	(3.0)	(2.3)	(1.1)
Εμπειρία	0.08	0.01	0.07	0.04	0.04	0.08	0.08	0.08	0.03
	(6.6)	(0.3)	(4.0)	(1.7)	(1.6)	(4.7)	(4.2)	(4.1)	(2.0)
Εμπειρία²	-0.001	-0.0004	-0.001	-0.0006	-0.0009	-0.001	-0.001	-0.001	-0.0006
	(-8.0)	(-0.5)	(-4.6)	(-1.9)	(-2.5)	(-6.7)	(-5.0)	(-5.0)	(-3.2)
R^2	0.36	0.05	0.20	0.10	0.10	0.20	0.22	0.13	0.08
F	35.8	0.84	12.0	5.1	5.5	42.0	13.0	9.0	8.3
Αρ. Παρατ	231	67	182	176	158	571	155	194	319

* Σύμφωνα με την μονοψήφια κωδικογράφηση της Ε.Σ.Υ.Ε.
1= Επιστημονικά και ελευθέρια επαγγέλματα
2= Διευθύνοντες και ανώτερα διοικητικά στελέχη
3= Υπάλληλοι γραφείου
4= Έμποροι και πωλητές
5= Παροχή υπηρεσιών
6= Γεωργοί και κτηνοτρόφοι
7, 8, 9 = Τεχνίτες και εργάτες

Ε. ΣΥΝΑΡΤΗΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΕΥΡΥΤΕΡΕΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ

Από τον Πίνακα 107 παρατηρούμε τις εκτιμημένες συναρτήσεις 132- 134 που αφορούν την Π.Π, το Π.Σ. Θεσσαλονίκης και μία ομάδα η οποία περιλαμβάνει τις υπόλοιπες περιφέρειες. Δίχως να περάσουμε σε πολλές λεπτομέρειες αναφέρουμε ότι η εκπαίδευση, η εμπειρία και η εμπειρία στο τετράγωνο αποτελούν σημαντικές μεταβλητές στη διαμόρφωση των εισοδημάτων απασχόλησης σε όλες τις περιφέρειες.

Στο τμήμα αυτό εκτιμήθηκαν συναρτήσεις ατομικών και οικογενειακών εισοδημάτων. Παρατηρήθηκε ότι τα ατομικά χαρακτηριστικά: εκπαίδευση, Τ και T^2, αοκούν σημαντική επίδραση στον καθορισμό των εισοδημάτων καθώς επίσης και άλλες μεταβλητές όπως ο αριθμός παιδιών, ο αριθμός ηλικιωμένων, ο αριθμός ατόμων με εισόδημα, η κατάσταση κατοικίας και ο αριθμός απασχολουμένων στο νοικοκυριό.

Πέρα από τα χαρακτηριστικά αυτά η "κατάτμηση" κατά ομάδες ηλικιών και επαγγέλματος έδειξε ότι υπάρχουν διακυμάνσεις στον προσδιορισμό του εισοδήματος κάτι το οποίο πιστοποιήθηκε και κατά γεωγραφική περιφέρεια. Με άλλα λόγια η αγορά εργασίας στην Ελλάδα είναι κατατμημένη τουλάχιστον γεωγραφικά και επαγγελματικά και η

απόδοση από π.χ την εκπαίδευση δεν εξισώνεται κατά μήκος των χαρακτηριστικών αυτών, αν και αποτελεί σημαντική μεταβλητή στον προσδιορισμό των εισοδημάτων. Δηλαδή οι αγορές εργασίας σε κάθε περιφέρεια έχουν διαρθρωτικές διαφορές λόγω των παραγόντων που επιδρούν στην πλευρά της ζήτησης εργασίας ή λόγω του ότι η προσφορά εργασίας και το κόστος κινητικότητας δεν είναι διαθέσιμα. Όπως έχει αναφερθεί και στο θεωρητικό τμήμα, η γεωγραφική "κατάτμηση" ως προς τη ζήτηση εργασίας προκύπτει διότι οι περιφέρειες διαφέρουν ως προς τη διάθεση φυσικών πόρων οι οποίοι επηρεάζουν την απόδοση της εκπαίδευσης.

Πίνακας 107. Συναρτήσεις Λογαρίθμου Εισοδήματος από Απασχόληση κατά Περιφερειες.

Ανεξάρτητες μεταβλητές	132 Περιφέρεια 9η	133 Περιφέρεια 2η	134 Περιφέρεια Λοιπές περιφέρειες
Σταθερός όρος	6.4 (42.1)	5.8 (45.1)	5.4 (22.7)
Εκπαίδευση	0.03 (5.0)	0.05 (8.1)	0.07 (6.0)
Εμπειρία	0.03 (4.4)	0.06 (11.4)	0.08 (8.6)
Εμπειρία^2	-0.0005 (-5.3)	-0.001 (-15.6)	-0.001 (-12.0)
R^2	0.26	0.20	0.24
F	35.0	12.1	13.2

Οι διαφορές αυτές στις συναρτήσεις του εισοδήματος δεν αποτελούν μια αδιάψευστη ερμηνεία για την κατάτμηση της αγοράς εργασίας. Μπορεί για παράδειγμα οι διάφορες περιφέρειες της χώρας να μην είναι ομοιογενείς ως προς τον βαθμό αστικότητας την αγροτική εκμετάλευση κ.ά. Η ύπαρξη τέτοιων διαφοροποιήσεων ωθεί τα άτομα να κάνουν διακριτές επαγγελματικές επιλογές σύμφωνα με τα δεδομένα της περιφέρειας. Άλλωστε η μεγάλη αναλογία αυτοαπασχολούμενων στη χώρα μας, περιπλέκει τη σπουδαιότητα και δυνατότητα των ατομικών χαρακτηριστικών για την ερμηνεία των αμοιβών υπό το πρίσμα των κατατμημένων αγορών εργασίας γιατί και το εύρος της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα είναι περιορισμένο σε σχέση με άλλες χώρες της Ε.Ο.Κ.

Υπάρχουν και άλλοι παράγοντες κατάτμησης οι οποίοι περιπλέκονται στα πλαίσια ριζοσπαστικών θεωρήσεων της αγοράς εργασίας και την ύπαρξη φτώχειας για ορισμένες ομάδες του πληθυσμού. Οι εναλλακτικές υποθέσεις αυτές δοκιμάζονται στατιστικά με κάποια επιφύλαξη, λόγω της μη ύπαρξης αντίστοιχων εξειδικεύσεων, στο τμήμα που ακολουθεί.

Ζ. ΣΥΝΑΡΤΗΣΕΙΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

Στο κεφάλαιο αυτό, εξετάζεται η εναλλακτική θεώρηση της κατατμημένης (δυαδικής) αγοράς εργασίας (βλέπε θεωρητικό τμήμα, κεφάλαιο 10). Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, οι χαμηλόμισθοι ή οι οριακά εργαζόμενοι συμμετέχουν σε μία διαφορετική αγορά εργασίας. Για τον λόγο αυτό η συνάρτηση των αμοιβών τους αναμένεται ότι θα προσδιορίζεται από άλλους παράγοντες.

Ένας "πρωτότυπος", κατά τη δική μας άποψη, τρόπος να δοκιμαστεί η προσέγγιση αυτή εμπειρικά μας προτρέπει στη "διάσπαση" των δεδομένων σε δύο τμήματα (segments), με κριτήριο το ύψος του εισοδήματος. Σε κάθε ένα από αυτά υπολογίζονται ξεχωριστές εξισώσεις με εξαρτημένη μεταβλητή το μέγεθος του εισοδήματος[313]. Υποτίθεται δηλαδή ότι οι συναρτήσεις αμοιβών σε κάθε υποαγορά, είναι διαφορετικές, δηλαδή προσδιορίζονται από διαφορετικούς (διαρθρωτικούς) παράγοντες ή ότι η αγορά εργασίας δεν είναι ενιαία αλλά συνίσταται από δύο υποαγορές στις οποίες κατανέμονται οι εργαζόμενοι ανάλογα με τα χαρακτηριστικά που διαθέτουν.

Οι εξισώσεις που ακολουθούν έχουν ως στόχο να θέσουν σε δοκιμασία την προσέγγιση αυτή κατά έναν διαφορετικό από τους μέχρι στιγμής ενδεδειγμένους τρόπους (βλέπε π.χ. κεφάλαιο 18.1 προσέγγιση του Psacharopoulos 1977). Από τα προηγούμενα κεφάλαια έχει εντοπιστεί ότι το ύψος των αποδοχών ανάμεσα στους φτωχούς και μη φτωχούς διαφοροποιείται. Θεωρώντας λοιπόν, ότι η αγορά εργασίας είναι κατατμημένη σε ένα φτωχό ή δευτερεύων και ένα μη φτωχό πρωτεύων τμήμα εκτιμώνται οι συναρτήσεις αμοιβών ξεχωριστά για κάθε τμήμα. Ο τρόπος αυτός της κατάτμησης της αγοράς εργασίας είναι, σύμφωνα με τη δική μας άποψη καλύτερος από π.χ. αυτόν που έχει χρησιμοποιήσει ο Psacharopoulos (1977)[314], διότι λαμβάνεται υπόψη η δημογραφική σύνθεση του νοικοκυριού ως κριτήριο ταξινόμησης σε μία από τις δύο κατηγορίες, κάτι το οποίο αδυνατεί να συμπεριληφθεί σε ένα αδρό δείκτη όπως είναι ο μέσος όρος.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 108 στην Ελλάδα έχουμε μία δυαδική αγορά εργασίας, στο δευτερεύων τμήμα της οποίας οι αποδόσεις της εκπαίδευσης είναι στατιστικά ασήμαντες, κάτι το οποίο δεν φαίνεται να ισχύει με το πρωτεύων τμήμα της. Πιο αναλυτικά έχουμε:

- Για τους φτωχούς, η εκπαίδευση δεν συνεισφέρει καθόλου στην αύξηση του εισοδήματός τους. Μόνον οι μεταβλητές Τ και T^2 ανεβάζουν θετικά και σημαντικά το εισόδημα, αλλά το μέγεθος του συντελεστή παλινδόμησης είναι σχετικά μικρό (ιδιαίτερα της T^2)

---

[313] Γενικά ο τρόπος αυτός συνήθως αποφεύγεται ή χρησιμοποιείται ως λύση ανάγκης, λόγω των σφαλμάτων που εμφανίζονται (Cain 1976· Cain και Watts 1973)

[314] Η κατάτμηση γινόταν με κριτήριο την υστέρηση από το μέσο όρο.

και επουσιώδες. Οι παρατηρήσεις αυτές ισχύουν και με τις δύο μεθόδους (EOK και SPL) κατάτμησης της αγοράς (Πίνακες 108 και 109).

"Η φτώχεια δεν γνωρίζει σύνορα", κάπως έτσι θα μπορούσε να ερμηνευτεί η μη σημαντικότητα των γεωγραφικών περιφερειών. Ούτε στη Π.Π. αλλά ούτε και και σε καμία άλλη περιφέρεια της χώρας ο φτωχός ή ο οριακά εργαζόμενος περνά καλύτερα ή χειρότερα (από άποψη ύψος των αποδοχών) σύμφωνα με τη μέθοδο της Ε.Ο.Κ. Εξαίρεση εμφανίζονται να έχουν τα φτωχά νοικοκυριά στην Π.Π., όπου σύμφωνα με τη μέθοδο S.P.L. απολαμβάνουν κατά 20% υψηλότερα εισοδήματα σε σχέση με τα νοικοκυριά των λοιπών περιφερειών.

Πίνακας 108. Συναρτήσεις Λογαρίθμου Εισοδήματος από Απασχόληση και Συνολικού Εισοδήματος Φτωχών (Φ) και Μη Φτωχών (ΜΦ) Νοικοκυριών: Μέθοδος EOK.

Ανεξάρτητες Μεταβλητές	Εισόδημα από απασχόληση				Μα Νοικοκυριού	
	135	136	137	138	139	140
Σταθερός όρος	5.4 (16.4)	6.6 (55.0)	5.3 (16.4)	6.6 (54.8)	3.0 (14.6)	4.0 (61.0)
Έτη σπουδών	0.009 (0.4)	0.02 (3.0)	0.006 (0.3)	0.02 (3.1)	0.006 (0.4)	0.03 (10.0)
Εμπειρία	0.07 (5.4)	0.05 (9.1)	0.07 (5.3)	0.05 (9.1)	0.01 (1.9)	0.01 (5.5)
Εμπειρία²	-0.001 (-8.2)	-0.009 (-13.0)	-0.0001 (-8.0)	-0.0009 (-13.0)	-0.003 (-2.9)	-0.0002 (-5.1)
Αριθμός παιδιών					0.22 (10.0)	0.08 (8.0)
Αριθμός ηλικιωμένων					0.12 (2.6)	-0.04 (-2.2)
Άτομα με εισόδημα					0.09 (3.2)	0.2 (15.0)
Κατάσταση κατοικίας					0.03 (0.5)	0.05 (2.2)
ΥΠΑ9			0.2 (1.0)	-0.05 (-1.2)		
R^2	0.25	0.15	0.25	0.15	0.22	0.21
F	58.6	106.3	44.3	80.1	26.5	68.0
N	470	1585	470	1585	709	2242

Ο ρόλος των παραγόντων που προέρχονται από το οικογενειακό περιβάλλον του υπεύθυνου, σε αντίθεση με την εκπαίδευση, φαίνεται

και επουσιώδες. Οι παρατηρήσεις αυτές ισχύουν και με τις δύο μεθόδους (EOK και SPL) κατάτμησης της αγοράς (Πίνακες 108 και 109).

"Η φτώχεια δεν γνωρίζει σύνορα", κάπως έτσι θα μπορούσε να ερμηνευτεί η μη σημαντικότητα των γεωγραφικών περιφερειών. Ούτε στη Π.Π. αλλά ούτε και και σε καμία άλλη περιφέρεια της χώρας ο φτωχός ή ο οριακά εργαζόμενος περνά καλύτερα ή χειρότερα (από άποψη ύψος των αποδοχών) σύμφωνα με τη μέθοδο της E.O.K. Εξαίρεση εμφανίζονται να έχουν τα φτωχά νοικοκυριά στην Π.Π., όπου σύμφωνα με τη μέθοδο S.P.L. απολαμβάνουν κατά 20% υψηλότερα εισοδήματα σε σχέση με τα νοικοκυριά των λοιπών περιφερειών.

Πίνακας 108. Συναρτήσεις Λογαρίθμου Εισοδήματος από Απασχόληση και Συνολικού Εισοδήματος Φτωχών (Φ) και Μη φτωχών (ΜΦ) Νοικοκυριών: Μέθοδος EOK.

Ανεξάρτητες Μεταβλητές	Εισόδημα από απασχόληση				Μα Νοικοκυριού	
	135	136	137	138	139	140
Σταθερός όρος	5.4	6.6	5.3	6.6	3.0	4.0
	(16.4)	(55.0)	(16.4)	(54.8)	(14.6)	(61.0)
Έτη σπουδών	0.009	0.02	0.006	0.02	0.006	0.03
	(0.4)	(3.0)	(0.3)	(3.1)	(0.4)	(10.0)
Εμπειρία	0.07	0.05	0.07	0.05	0.01	0.01
	(5.4)	(9.1)	(5.3)	(9.1)	(1.9)	(5.5)
Εμπειρία^2	-0.001	-0.009	-0.0001	-0.0009	-0.003	-0.0002
	(-8.2)	(-13.0)	(-8.0)	(-13.0)	(-2.9)	(-5.1)
Αριθμός παιδιών					0.22	0.08
					(10.0)	(8.0)
Αριθμός ηλικιωμένων					0.12	-0.04
					(2.6)	(-2.2)
Άτομα με εισόδημα					0.09	0.2
					(3.2)	(15.0)
Κατάσταση κατοικίας					0.03	0.05
					(0.5)	(2.2)
ΥΠΑ9			0.2	-0.05		
			(1.0)	(-1.2)		
R^2	0.25	0.15	0.25	0.15	0.27	0.21
F	58.6	106.3	44.3	80.1	26.5	68.0
N	470	1585	470	1585	709	2242

Ο ρόλος των παραγόντων που προέρχονται από το οικογενειακό περιβάλλον του υπεύθυνου, σε αντίθεση με την εκπαίδευση, φαίνεται

N	470	1585	470	1585	:	709	2242

Ο ρόλος των παραγόντων που προέρχονται από το οικογενειακό περιβάλλον του υπεύθυνου, σε αντίθεση με την εκπαίδευση, φαίνεται να έχει σπουδαιότητα για το εισόδημα[315] καθώς ο αριθμός των παιδιών, των ηλικιωμένων και των ατόμων με εισόδημα επιδρά θετικά στο εισόδημα των φτωχών νοικοκυριών. Μάλλον τα ελάχιστα χαμηλά οφέλη από τα επιδόματα ή τις συντάξεις συντελούν κατά κάποιο (περιορισμένο βαθμό) στην άνοδο του εισοδήματος. Δηλαδή εδώ έχουμε μία αντίστροφη επίδραση όσον αφορά τους ηλικιωμένους, η οποία όμως ισχύει μόνο για τη μέθοδο της ΕΟΚ. Από την άλλη πλευρά η στατιστικά ασήμαντη επίδραση της κατοικίας δηλώνει ότι οι φτωχοί στερούνται ιδιοκτησίας και μάλλον βρίσκονται σε καθεστώς ενοικίασης ή παραχώρησης.

– Για τους μη φτωχούς αντίθετα, τα αποτελέσματα είναι όπως αυτά που έχουν προκύψει για το σύνολο της χώρας. Όλες οι μεταβλητές προκύπτουν στατιστικά σημαντικές (εκτός αυτών που αναφέρονται στις περιφέρειες της χώρας όταν εξετάζεται το εισόδημα του νοικοκυριού).

Οι υπεύθυνοι νοικοκυριών (με τη μέθοδο SPL) στην Π.Π. απολαμβάνουν εισοδήματα από την απασχόλησή τους κατά 9% χαμηλότερα από τα αντίστοιχα των λοιπών περιφερειών ενώ η ιδιοκτησία κατοικίας λειτουργεί θετικά στο εισόδημα του νοικοκυριού, σε αντίθεση με τα αποτελέσματα για τα φτωχά νοικοκυριά. Θετική είναι και η επίδραση του αριθμού των παιδιών και του αριθμού των ατόμων με εισόδημα ενώ αρνητική είναι η σχέση με τον αριθμό των ηλικιωμένων.

Από τις παραπάνω παρατηρήσεις προκύπτει ότι οι φτωχοί ή οι εργαζόμενοι στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας, με την ευρύτερη έννοια του όρου απολαμβάνουν εισοδήματα που βασίζονται κατά ένα βαθμό στην εμπειρία τους και κατά ένα μεγαλύτερο βαθμό σε άλλους παράγοντες που είναι ενσωματωμένοι στα κατάλοιπα του υποδείγματος. Μάλλον πρόκειται για άτομα περιθωριακά, δίχως την στοιχειώδη εκπαίδευση και την ευχέρεια της μόνιμης και συνεχούς απασχόλησης.

Η ερμηνεία για την κατάσταση αυτή μπορεί να αναζητηθεί, μεταξύ άλλων και στον τομέα της αυτοαπασχόλησης που εξακολουθεί να είναι ισχυρός στη χώρα μας. Κατά την εκτίμηση των συναρτήσεων έχουμε συμπεριλάβει και τους (μικρο-) αυτοαπασχολούμενους ή την τεκμαρτή αμοιβή από αυτοαπασχόληση που υπολογίζεται για τους εργοδότες.

---

[315] Δυστυχώς τα δεδομένα "δεν μας επιτρέπουν" διερεύνηση της επίδρασης παραγόντων που αφορούν την πατρική οικογένεια. Οι ριζοσπάστες οικονομολόγοι χρησιμοποιούν παρόμοια πληροφόρηση για να υποστηρίξουν την έννοια της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, ενώ οι νεοκλασικοί αναφέρουν τις "background variables" ως proxy για την "ποιότητα" των παιδιών και την μετέπειτα εξέλιξή τους (βλέπε θεωρία γονιμότητας).

Στην περίπτωση των φτωχών αυτοαπασχολούμενων, τα πράγματα είναι δύσκολα να μετρηθούν και να υπολογιστούν στα πλαίσια ενός οικονομετρικού υποδείγματος. Υπάρχουν δυσκολίες π.χ. να συλλεχθούν πληροφορίες για μικροπωλητές, οι οποίοι πολλές φορές είναι μετακινούμενοι και όχι εγκατεστημένοι σε ένα μόνιμο μέρος.

Πίνακας 109. Συναρτήσεις Λογαρίθμου Εισοδήματος από Απασχόληση και Συνολικού Εισοδήματος Φτωχών (Φ) και Μη Φτωχών (ΜΦ) Νοικοκυριών: Μέθοδος SPL.

Ανεξάρτητες Μεταβλητές	Εισόδημα από απασχόληση		Εισόδημα νοικοκυριού	
	141	142	143	144
	Φ	ΜΦ	Φ	ΜΦ
Σταθερός όρος	5.4	7.0	3.3	4.0
	(21.0)	(62.0)	(22.2)	(60.7)
Έτη σπουδών	0.01	0.009	0.01	0.03
	(0.7)	(1.8)	(1.2)	(10.2)
Εμπειρία	0.07	0.03	0.01	0.02
	(7.0)	(5.8)	(2.5)	(5.5)
Εμπειρία²	-0.0001	-0.0006	-0.0003	-0.0002
	(-9.8)	(-8.5)	(-4.0)	(-5.0)
Αριθμός παιδιών			0.1	0.2
			(6.7)	(14.5)
Αριθμός ηλικιωμένων			0.1	-0.04
			(2.9)	(-2.5)
Άτομα με εισόδημα			0.06	0.2
			(2.4)	(14.5)
Κατάσταση κατοικίας			0.05	0.05
			(1.0)	(2.0)
ΥΠΑ9	Μ.Σ.*	-0.09	0.2	Μ.Σ.
R^2	0.25	0.09	0.13	0.21
F	82	37.1	20.7	59.4
N	1130	1821	1130	1821

* Μη σημαντική

Από την άλλη πλευρά, είναι δύσκολο να υπολογίσει κανείς το εισόδημα ατόμων "δίχως" απασχόληση που δεν είναι όμως ενταγμένοι στην κατηγορία των φτωχών. Για τους λόγους αυτούς άλωστε, προκύπτει η μη σημαντικότητα της εκπαίδευσης στη συνάρτηση των αμοιβών ενώ αντίθετα προκύπτουν σημαντικοί οι παράγοντες της σύνθεσης του νοικοκυριού.

Ειδικά όσον αφορά το ρόλο της εκπαίδευσης στον προσδιορισμό του εισοδήματος των φτωχών, σημειώνεται ότι τα ευρήματά μας συνάγουν με τα ευρήματα άλλων ερευνητικών προσπαθειών.

Συγκεκριμένα διαπιστώθηκε ότι οι φτωχοί ακόμη και όταν διαθέτουν το ίδιο εκπαιδευτικό επίπεδο με τους μη φτωχούς έχουν να αντιμετωπίσουν και το πρόβλημα των μη αξιοκρατικών εξωεκπαιδευτικών μηχανισμών του κοινωνικού συστήματος σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι οι μη φτωχοί. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση των παιδιών των φτωχών νοικοκυριών τα οποία ακόμη και όταν φτάνουν στο ίδιο εκπαιδευτικό επίπεδο με τα παιδιά των μη φτωχών δεν έχουν τις ίδιες ευκαιρίες για επαγγελματική αποκατάσταση και ανέλιξη, με αποτέλεσμα να οδηγούνται από εξωτερικούς κοινωνικά προσδιοριζόμενους διαταρακτικούς παράγοντες προς τα χαμηλότερης στάθμης επαγγέλματα του δευτερεύοντος τομέα, έστω και αν αυτό διαφεύγει από τις μονοδιάστατες στατιστικές κατατάξεις των επαγγελμάτων που συνήθως χρησιμοποιούνται (βλέπε Καράγιωργας και συνεργάτες 1990 σ. 465-466).

Στο "τέστ" της δυαδικότητας της αγοράς εργασίας, που επιχειρήθηκε παραπάνω, υποτίθεται ότι η κατάσταση φτώχειας (poverty status) είναι ένας αξιόλογος δείκτης ταξινόμησης ή κατάτμησης της αγοράς εργασίας. Ωστόσο απόρριψη της ισχυρής αυτής υπόθεσης μπορεί να προκύψει για λόγους όπως η ύπαρξη περισσότερων από δύο υποαγορών και η επιλογή για συμμετοχή σε μία από αυτές να μην είναι ορθολογική/μονοδιάστατη (με κριτήριο το ύψος του εισοδήματος) αλλά πολυμεταβλητή/πολυδιάσταση (κάτι το οποίο δεν προβλέπει η θεωρία), η ύπαρξη κινητικότητας ανάμεσα στις δύο υποαγορές να σχετίζεται με κάποιο κόστος το οποίο επηρεάζει την ατομική επιλογή κ.ά.

Για να αποφύγουμε τα δειγματοληπτικά και τα σφάλματα εξειδίκευσης των εξισώσεων από την προηγούμενη κατάτμηση, χρησιμοποιούμε τον σύνθετο δείκτη SS ή SSS (σε λογαριθμική μορφή). Ουσιαστικά αναφερόμαστε μόνο στο εισόδημα του νοικοκυριού και εκτός των ατομικών συμπεριλαμβάνουμε στην ανάλυση χαρακτηριστικά που αφορούν το νοικοκυριό (αριθμός παιδιών κ.ά.). Τα αποτελέσματα που προκύπτουν αναφέρονται στον Πίνακα 110.

Όπως παρατηρείται η ασφάλιση διαβίωσης ή απόστασης από το κατώφλι φτώχειας επηρεάζεται από ένα ευρύ φάσμα μεταβλητών. Κατ' αρχάς η εκπαίδευση, η εμπειρία, η ιδιοκτησία κατοικίας[316] και ο αριθμός ατόμων με εισόδημα φαίνεται να αποτελούν παράγοντες "ασφάλισης", εφόσον και με τις δύο μεθοδολογίες επιδρούν σημαντικά και θετικά στο σύνθετο δείκτη SS ή SSS (σε λογαριθμική μορφή). Ο αριθμός παιδιών και ο αριθμός ηλικιωμένων αντίθετα λειτουργούν προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή όσο πιο μεγάλος είναι ο αριθμός τους τόσο λιγότερη η ασφάλιση από το κατώφλι (όριο) της φτώχειας. Η μεταβλητή T^2 τέλος επιδρά αρνητικά, διότι όπως έχει αναφερθεί, από ένα σημείο και μετά η εμπειρία "φθείρεται" και ακολουθεί κατιούσα πορεία, δηλαδή (μακροχρόνια) δεν αποτελεί θετικό παράγοντα μη προσπεράσματος μέσα από το όριο της φτώχειας. Οι τιμές απόδοσης ταυτίζονται και με τις δύο

---

[316] Η μεταβλητή αυτή έχει θετική σημαντική επίδραση μόνο στη μέθοδο της ΕΟΚ.

μεθοδολογίες (ΕΟΚ και SPL) και αυτό θα μπορούσε να ερμηνευτεί από το το ότι υποκειμενικά η υψηλή εκπαίδευση δεν δημιουργεί υψηλές προσδοκίες[317].

Πίνακας 110. Προσιορισμός του Συνθετικού Δείκτη Φτώχειας: Μέθοδος ΕΟΚ και SPL.

Ανεξάρτητες μεταβλητές	Εξισώσεις Παλινδρόμησης Μέθοδος S.P.L.		Μέθοδος E.O.K.	
	145	146	147	148
Σταθερός όρος	4.2 (50.3)	5.9 (48.1)	3.6 (43.0)	4.2 (41.2)
ΕΚΠ	0.08 (19.0)	0.07 (17.0)	0.08 (19.0)	0.07 (16.0)
T	0.02 (4.7)	0.013 (3.9)	0.02 (8.0)	0.02 (6.0)
T^2	-0.0002 (-5.0)	-0.0002 (-4.7)	-0.0003 (-7.1)	-0.0002 (-7.0)
Κατάσταση κατοικίας	-0.006 (-0.2)	0.05 (2.0)	0.2 (0.6)	0.07 (3.5)
Αρ. Παιδιών	-0.2 (-13.0)	-0.16 (-12.4)	-0.04 (-2.7)	-0.3 (-2.4)
Αρ. Ηλικιωμένων	-0.11 (-5.3)	-0.10 (-4.4)	-0.1 (-3.8)	-0.08 (-3.5)
ΥΠΑ9		0.2 (7.4)		0.22 (7.8)
ΥΠΑ2		0.07 (1.96)		0.09 (2.14)
R^2	0.20	0.20	0.19	0.20
F	98.0	84.0	96.2	83.2

Μία σημαντική παρατήρηση προέρχεται από την επίδραση που έχει ο τόπος διαμονής (γεωγραφική περιφέρεια). Τα νοικοκυριά της Π.Π. και του Π.Σ. Θεσσαλονίκης έχουν μεγαλύτερη ασφάλιση από ότι τα νοικοκυριά στις υπόλοιπες περιφέρειες (έχουν θετικό πρόσημο οι συντελεστές). Για μία ακόμη φορά διαπιστώνονται οι περιφερειακές

[317] Έχει άλωστε προσδιοριστεί ότι το ποσοστό απόδοσης διαχρονικά φθείνει.

Συνοψίζοντας αναφέρουμε ότι σε επίπεδο νοικοκυριού οι κοινωνικές ανισότητες είναι δεδομένες. Ατομικά χαρακτηριστικά (εμπειρία υπεύθυνου) μαζί με χαρακτηριστικά που αφορούν το νοικοκυριό ως προς τη σύνθεση του (παιδιά και ηλικιωμένοι) λειτουργούν ως "ρίσκο" να περιέλθει το νοικοκυριό αυτό σε κατάσταση φτώχειας. Ουσιαστικά δεν ξεχωρίζει κανένα από τα χαρακτηριστικά αυτά ως ιδιαίτερα ισχυρό να μεταβάλλει αυτόνομα την κατάσταση ασφάλισης που "νοιώθει" το νοικοκυριό. Πιθανά όμως όλα μαζί μπορούν να συνεισφέρουν προς μία τέτοια κατεύθυνση. Η χωρική διάσταση δημιουργεί ασφάλεια (ή ανασφάλεια), δηλαδή όσο πιο μεγάλη και οικονομικά πιο εύρωστη είναι η περιφέρεια τόσο λιγότερες οι πιθανότητες να περιέλθει το νοικοκυριό σε κατάσταση φτώχειας.

Η. ΣΥΝΑΡΤΗΣΕΙΣ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑΣ[318]

Στο τμήμα αυτό προσδιορίζουμε τις συναρτήσεις της γονιμότητας όπως αυτές προτείνονται από τη νεοκλασική ή την εναλλακτική προς αυτή θεωρία. Αρχικά επανερχόμαστε στο θέμα της ηλικίας και του αριθμού παιδιών που αντιστοιχούν στα νοικοκυριά του δείγματος. Χωρίζοντας ξανά τους υπεύθυνους σε τέσσερις μεγάλες ηλικιακές κατηγορίες και εκτιμώντας τα παιδιά που αναλογούν κατά μέσο όρο σε κάθε μία έχουμε:

Πίνακας 111. Μέσος Αριθμός Παιδιών στο Νοικοκυριό κατά Ηλικία του Υπεύθυνου.

Ηλικία υπεύθυνου	Μέσος αριθμός παιδιών	Αριθμός παρατηρήσεων
<25	0.80	117
25-34	1.30	476
35-44	1.64	577
45-55	0.84	720
55+	0.20	1061
Σύνολο	0.83	2951

Από τον παραπάνω Πίνακα (111) παρατηρούμε τα εξής:
(α) Τα άτομα ηλικίας μέχρι 25 ετών βρίσκονται στην αρχή του αναπαραγωγικού τους κύκλου και φυσικά δεν έχουν αποκτήσει ούτε ένα παιδί, κατά μέσο όρο, κάτι το οποίο αναμένεται να μεταβληθεί θετικά στο μέλλον.

[318] Ο όρος γονιμότητα χρησιμοποιείται κάπως μεταφορικά, εφ' όσον δεν πρόκειται για κάποιον από τους γνωστούς δείκτες της δημογραφίας.

(β) Οι δύο επόμενες ηλικιακές ομάδες, που μπορούμε να υποθέσουμε ότι βρίσκονται σε μία φάση μέσης αναπαραγωγής, πιθανά να αποκτήσουν περισσότερα παιδιά στο μέλλον και πιθανά όχι, ανάλογα με τις τελικές τους επιλογές και το πρότυπο που υιοθετούν. Βλέπουμε ωστόσο ότι η ομάδα των 25-34, βρίσκεται κοντά αλλά λίγο χαμηλότερα από τον πραγματικό μέσο αριθμό παιδιών για το σύνολο της χώρας (1.44 παιδιά/γυναίκα το 1988) ενώ η επόμενη ομάδα βρίσκεται λίγο υψηλότερα.
(γ) Το πρόβλημα βρίσκεται στην ομάδα των 45-55, διότι εκεί εντοπίζεται η πιθανότητα πολλά παιδιά να έχουν αφήσει το πατρικό τους σπίτι και να έχουν δημιουργήσει δική τους οικογένεια. Πράγματι κάτι τέτοιο φαίνεται να συμβαίνει διότι όταν (θεωρητικά) κλείνει ο κύκλος της αναπαραγωγής, τα άτομα στη μεγάλη ηλικία έπρεπε να εμφανίζουν μεγαλύτερη γονιμότητα, πράγμα που δεν προκύπτει από τα δεδομένα μας. Το σφάλμα (bias) αυτό έχει σημαντικότητα για τη συνάρτηση της γονιμότητας, αλλά όχι τόσο μεγάλη για τις συναρτήσεις αμοιβών ή φτώχειας στα προηγούμενα κεφάλαια. Για τον λόγο αυτό από τις συναρτήσεις που παρουσιάζουμε παρακάτω, αυτές που αφορούν την ηλικιακή ομάδα 35-45 πρέπει να εκληφθούν και ερμηνευθούν με ιδιαίτερη προσοχή λόγω του σφάλματος που περιέχουν.

Ο Πίνακας 112 που ακολουθεί, αφορά τις εκτιμημένες εξισώσεις του αριθμού παιδιών κατά ηλικία του υπεύθυνου. Στα υποδείγματα δεν συμπεριλαμβάνονται πλέον οι μεταβλητές της εμπειρίας και ο αριθμός ατόμων με εισόδημα, ενώ αντίθετα συμπεριλαμβάνεται ο αριθμός εργαζομένων στο νοικοκυριό εφόσον σύμφωνα με τη θεωρία η απασχόληση είναι αυτή που εμποδίζει την απόκτηση πολλών παιδιών (βλέπε κεφάλαιο γονιμότητας). Επίσης εδώ το εισόδημα είναι εκφρασμένο σε απόλυτες και όχι λογαριθμικές μονάδες. Για να αποδοθούν άλλα "μόνιμα" στοιχεία του υποδείγματος (εκτός από το μερίδιο που αντιστοιχεί στο σύζυγο) που "συνοδεύουν" την απόκτηση ενός παιδιού χρησιμοποιείται η μεταβλητή της (ιδιοκτησίας) κατοικίας με τη σκέψη ότι αυτή επηρεάζει σημαντικά τη γονιμότητα και κατά τρόπο παρόμοιο με αυτόν του εισοδήματος. Επίσης η ύπαρξη ηλικιωμένων στο νοικοκυριό μπορεί να "διευκολύνει" τη γονιμότητα, εφόσον μπορεί να αποτελούν εναλλακτική λύση φύλαξής τους κ.λπ.
Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η διάκριση κατά ηλικιακές ομάδες, ακολουθούν τη λογική των διάφορων φάσεων του αναπαραγωγικού κύκλου που είναι τμήμα του συνολικού κύκλου ζωής του ατόμου. Με αυτό εννοείται ότι κάθε ομάδα αντιπροσωπεύει μία φάση η οποία είναι μη συγκρίσιμη με την άλλη. Επειδή οι ομάδες ηλικιών είναι μεγάλες δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι νεότεροι θα ακολουθήσουν το πρότυπο της προηγούμενης από αυτούς γενεάς, διότι η συμπεριφορά και οι συνθήκες μέσα στο διάστημα αυτό μπορεί να έχουν μεταβληθεί και η "προβολή" μας να είναι εξωπραγματική.

Παρατηρούμε ότι:
- Στην πρώτη εξίσωση (149) το εισόδημα του νοικοκυριού επιδρά θετικά στη γονιμότητα και ο αριθμός απασχολούμενων αρνητικά, όπως προβλέπεται από τη θεωρία. Δηλαδή με την απασχόληση π.χ. της συζύγου εισέρχεται στην ανάλυση η έννοια του ευκαιριακού κόστους (βλέπε κεφάλαιο γονιμότητας 6 και υπόθεση 7 και 17 σ. 329) και η αρνητική συσχέτιση γονιμότητας και γυναικείας απασχόλησης. Η τιμή

του συντελεστή παλινδόμησης μπροστά από το εισόδημα δεν έχει κάποιο ουσιαστικό μέγεθος μειώνοντας κάπως την ισχύ της επίδρασης αυτής. Η κατάσταση κατοικίας δεν φαίνεται να έχει κάποια επίδραση στη γονιμότητα, όταν ο υπεύθυνος έχει ηλικία μέχρι 25 ετών, ούτε και το επίπεδο εκπαίδευσής του.
- Στην εξίσωση 150, όπου ο υπεύθυνος έχει ηλικία 25-34 ετών, τα πράγματα είναι εντελώς διαφορετικά. Εδώ σημαντικότητα εμφανίζουν η κατάσταση κατοικίας, η εκπαίδευση και ο αριθμός ηλικιωμένων. Τόσο το εισόδημα όσο και ο αριθμός απασχολούμενων δεν ασκούν σημαντική επίδραση αν και οι συντελεστές έχουν το αναμενόμενο πρόσημο.

Πίνακας 112. Συναρτήσεις του Αριθμού των Παιδιών κατά Ηλικία του Υπεύθυνου του Νοικοκυριού.

Ανεξάρτητες μεταβλητές	Συναρτήσεις Παλινδρόμησης 149	150	151	152
	Ηλικία Υπεύθυνου >25	25-34	35-44	45-55
Στσθερός όρος	1.4 (4.0)	2.1 (13.0)	1.4 (8.4)	0.5 (3.2)
Εισόδημα νοικουριού	0.0003 (2.7)	0.00008 (0.2)	0.000009 (3.0)	0.000001 (0.9)
Εκπαίδευση υπεύθυνου	-0.03 (-1.3)	-0.09 (-7.6)	-0.02 (-1.3)	0.05 (4.7)
Αριθμός απασχολούμενων	-0.6 (-6.3)	-0.003 (-0.04)	0.03 (0.4)	0.02 (0.5)
Αριθμός ηλικιωμένων	-0.5 (-1.4)	-0.3 (-3.0)	-0.2 (-1.6)	0.02 (0.3)
Κατάσταση κατοικίας	-0.02 (-0.1)	0.4 (4.8)	0.3 (3.0)	-0.09 (-0.8)
R^2	0.31	0.17	0.03	0.04
F	10.0	18.7	3.4	5.3

Ο αριθμός ηλικιωμένων λειτουργεί ως "βάρος" στη γονιμότητα, κάτι το οποίο είναι κατανοητό μόνο για την περίπτωση των υπερηλίκων ή των ατόμων με κάποια χρόνια πάθηση. Γενικά όμως, σύμφωνα με τη θεωρία, το διευρυμένο πρότυπο πυρηνικής οικογένειας περισσότερο συνεπάγει μερική φροντίδα των παιδιών προς τους ηλικιωμένους γονείς και λιγότερο προς την αντίθετη κατεύθυνση και αυτό δρά ανασταλτικά στις γεννήσεις. Επίσης η κατάσταση κατοικίας επιδρά θετικά στον αριθμό των παιδιών, δηλαδή έχει έναν μόλο παρόμοιο με αυτόν του εισοδήματος.

Η αρνητική επίδραση της εκπαίδευσης του υπεύθυνου (συζύγου) στη γονιμότητα δεν ήταν απροσδόκητη. Από άλλες έρευνες, υποστηρίζεται ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η εκπαίδευση

σχετίζεται με τη γνώση και χρήση (σύγχρονης) αντισύλληψης και για τον λόγο αυτό προκύπτει το αρνητικό πρόσημο (Becker 1960· Mincer 1963· υπόθεση εργασίας 17 σ. 329).
– Στην εξίσωση 151 επαναεμφανίζεται η θετική (αλλά επουσιώδης) επίδραση του εισοδήματος στη γονιμότητα, αλλά παραμένει ασήμαντη η μεταβλητή των απασχολούμενων στο νοικοκυριό. Εκτός από το εισόδημα μεγάλη σημαντικότητα εμφανίζει η κατάσταση κατοικίας και ο αριθμός ηλικιωμένων. Το αρνητικό πρόσημο της τελευταίας αυτής μεταβλητής μπορεί να ερμηνευτεί μόνο με υποθέσεις από την κοινωνιολογία που αναφέρονται στη σχέση ηλικιωμένων και παιδιών. Δηλαδή οι ηλικιωμένοι στην Ελλάδα είναι στενά συνδεδεμένοι και πολλές φορές άμεσα εξαρτώμενοι από το περιβάλλον των παιδιών τους και μάλλον η σχέση αυτή πιθανά να χαλαρώνει όταν αποκτώνται πολλά εγγόνια (βλέπε κεφάλαιο 7.5 και υπόθεση 8 σ. 329).
– Η τελευταία εξίσωση περιέχει το σφάλμα που έχουμε αναφέρει αρχικά και για το λόγο αυτό τα αποτελέσματα που προκύπτουν δεν είναι ικανοποιητικά. Μόνο η μεταβλητή της εκπαίδευσης προκύπτει σημαντική, αλλά με θετικό πρόσημο.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω αποτελέσματα αναφέρουμε ότι η επίδραση του εισοδήματος στη γονιμότητα (αριθμός παιδιών) είναι θετική αλλά όχι το ίδιο έντονη όπως αυτή του αριθμού παιδιών στο εισόδημα. Η κατοικία δεν έχει κάποια σημαντικότητα για ζευγάρια που βρίσκονται στην αρχή του αναπαραγωγικού τους κύκλου, αλλά έχει μεγάλη σημαντικότητα για τη γονιμότητα ζευγαριών που βρίσκονται στο μέσον του κύκλου αυτού. Ο αριθμός ηλικιωμένων στην Ελλάδα σύμφωνα με το πρότυπο της διευρυμένης πυρηνικής οικογένειας μάλλον δρά ανασταλτικά στις γεννήσεις, πιθανά λόγω των εκτεταμένων φροντίδων που οι ίδιοι χρειάζονται. Ο αριθμός των απασχολούμενων λειτουργεί επίσης αρνητικά στις γεννήσεις, εφόσον ενοείται ότι μετά τον υπεύθυνο "σειρά" συμμετοχής στην αγορά εργασίας έχει η σύζυγος και αυτό έρχεται σε σύγκρουση με την απόκτηση πολλών παιδιών. Η εκπαίδευση του συζύγου λειτουργεί αρνητικά στον αριθμό των παιδιών και αυτό μάλλον αποδίδεται στην καλύτερη γνώση που έχει για τον οικογενειακό προγραμματισμό ή θέτει άλλες προτεραιότητες αντί της απόκτησης περισσότερων παιδιών.

Οι εξισώσεις που εκτιμήθηκαν μέχρι στιγμής βασίζονται σε μία σειρά υποθέσεις οι οποίες συνήθως ισχύουν, δηλαδή δεν παρουσιάζουν προβλήματα στα αποτελέσματα που προκύπτουν. Είναι ωστόσο χρήσιμο να "ελεγθούν" για να μην υπάρχουν αμφιβολίες στα οποτελέσματα που έχουν προκύψει. Το κεφάλαιο που ακολουθεί εξετάζει ακριβώς το σημείο αυτό, δηλαδή την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων (ή των εξισώσεων) της έρευνας.

18.4. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΚΤΙΜΗΣΗΣ

Μία από τις βασικές υποθέσεις για την εκτίμηση των εξισώσεων πολινδρόμησης, αναφέρεται στην ομοσκεδαστικότητα του διαταρακτικού όρου (u). Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή η διασπορά των επιμέρους τιμών της u, θεωρείται ως σταθερή και ανεξάρτητη από τις τιμές των ερμηνευτικών μεταβλητών. Αν η υπόθεση αυτή στην πράξη δεν ισχύει, τότε έχουμε <u>ετεροσκεδαστικότητα</u>. Τα βασικότερα αίτια της ετεροσκεδαστικότητας είναι:

(α) Η χρησιμοποίηση διαστρωματικών δεδομένων (cross- section data) για την εκτίμηση των εξισώσεων. Στην περίπτωση αυτή οι παράγοντες που προσδιορίζουν την συμπεριφορά του διαταρακτικού όρου διαφέρουν από παρατήρηση σε παρατήρηση (ή ομάδα παρατηρήσεων). Ως αποτέλεσμα η διακύμανση των τιμών της u δεν εμφανίζεται σταθερή σε ολόκληρο το πεδίο αναφοράς του δείγματος. Στη δική μας περίπτωση κάτι τέτοιο μπορεί να αναμένεται ως αποτέλεσμα του άνισου μεγέθους των νοικοκυριών.
(β) Η ύπαρξη σφαλμάτων μέτρησης των μεταβλητών. Η περίπτωση αυτή "προλαμβάνεται" με τη συνεχή βελτίωση συλλογής των δεδομένων.
(γ) Η παράληψη μιας σημαντικής επεξηγηματικής μεταβλητής. Στην περίπτωση αυτή πιθανά οι τιμές της να περιέχονται στις τιμές του διαταρακτικού όρου ή/και να συμμεταβάλλονται με τις δειγματοληπτικές τιμές των ερμηνευτικών μεταβλητών προκαλώντας ετεροσκεδαστικότητα.
(ε) Πολλές φορές, καθώς τα άτομα αποκτούν εμπειρία τα σφάλματα συμπεριφοράς μειώνονται με άμεσο αποτέλεσμα να μειωθεί η διακύμανση.
(ζ) Καθώς τα εισοδήματα αυξάνονται τα άτομα έχουν περισσότερο "προαιρετικό" εισόδημα και περισσότερο διευρυμένο πεδίο για τον τρόπο διάθεσης του (Gujarati 1988· Maddala 1988).

Ο πιο απλός τρόπος ελέγχου για την ύπαρξη ετεροσκεδαστικότητας παρέχεται με γραφική απεικόνιση των καταλοίπων (ότι δεν ερμηνεύεται από την εξίσωση) της εκτιμημένης εξίσωσης. Υπάρχουν όμως και ορισμένα "τέστ" τα οποία είναι ενδεικτικά για τη διερεύνηση της ετεροσκεδαστικότητας.

Από το Διάγραμμα 38[319] παρατηρούμε τον τρόπο που τα κατάλοιπα (διαιρεμένα με την τυπική απόκλιση-*SRESID) διαφοροποιούνται από σημείο σε σημείο σε σχέση με τις εκτιμημένες τιμές της μεταβλητής lnYαπ (*PRED στο διάγραμμα). Στη πρώτη εξίσωση (100) υπάρχει μόνο η εκπαίδευση ως ανεξάρτητη μεταβλητή (εξίσωση 100), το πρόβλημα της ετεροσκεδαστικότητας είναι εμφανές (η διακύμανση μεγαλώνει σε αυξήσεις τις εκτιμημένης lnYαπ). Το επόμενο διάγραμμα που αφορά την εξίσωση 101, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Φαίνεται ότι με εισαγωγή των μεταβλητών T και T^2 το πρόβλημα της ετεροσκεδαστικότητας μειώνεται αισθητά[320].

Ένα γνωστό τέστ είναι αυτό των S.M. Goldfeld και R.M. Quandt (Maddala 1988· Stewart και Wallis 1982· Gujarati 1988), σύμφωνα με το οποίο το δείγμα χωρίζεται σε δύο ίσες ομάδες με κριτήριο κάποιο χαρακτηριστικό (μεταβλητή) που μας ενδιαφέρει, αφού αφαιρεθούν (a priori) οι ενδιάμεσες τιμές (περίπου το 1/3). Στην

---

[319] Τα διαγράμματα 38 και 39 παρουσιάζονται όπως ακριβώς "βγαίνουν" από τον Η/Υ διότι αφενός οι παρατηρήσεις είναι πολλές και δύσκολα υπολογίζονται με διαφορετικό τρόπο, αφετέρου αποτελούν ένδειξη "πραγματικών" εκτιμήσεων.
[320] Ο έλεγχος της ετεροσκεδαστικότητας είναι πολύπλοκος, ακριβός και χρονοβόρος. Για τον λόγο αυτό δείχνουμε επιλεκτικά ορισμένες πτυχές του προβλήματος καθώς και του τρόπου επίλυσής του.

Διάγραμμα 38. Διασπορά Εκτιμημένων Τιμών (*PRED) του Εισοδήματος από Απασχόληση και των Καταλοίπων (*SRESID), Εξίσωση 100 και 101.

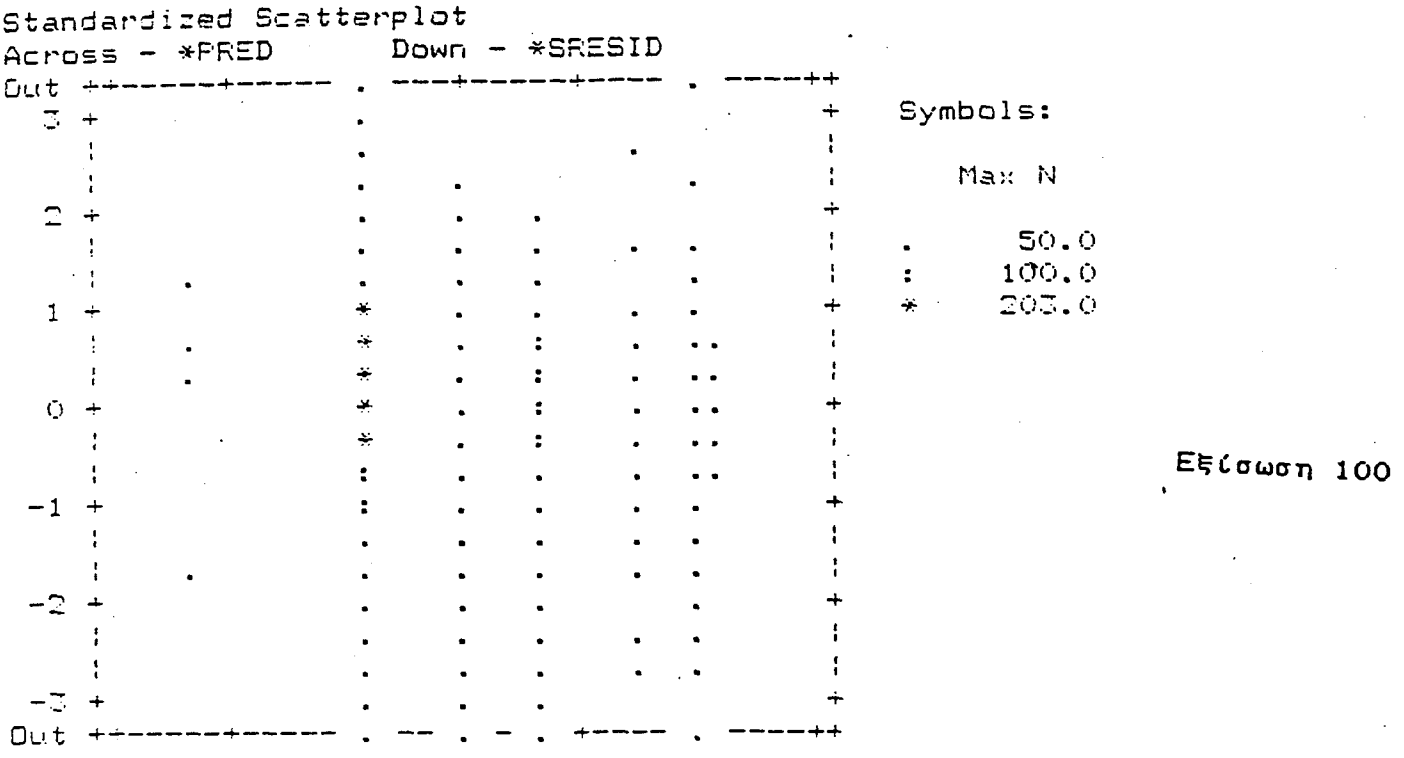

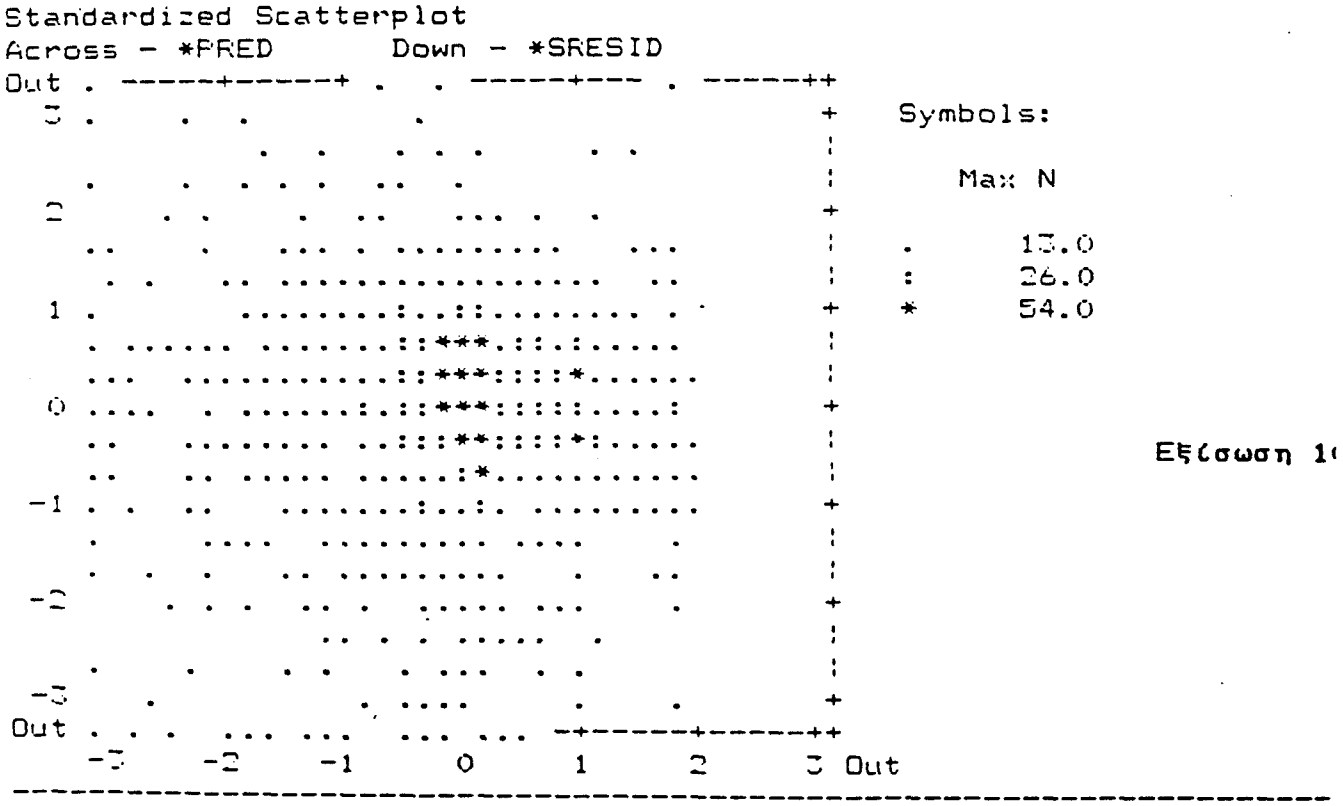

πρώτη ομάδα συμπεριλαμβάνονται οι περιπτώσεις με τις χαμηλότερες τιμές και στην άλλη οι περιπτώσεις με τις υψηλότερες. Σε κάθε μία ομάδα εκτιμώνται παλινδρομήσεις με ανεξάρτητη την μεταβλητή διαχωρισμού του δείγματος. Κατόπιν με το γνωστό F-τέστ κρίνεται αν υπάρχει ομοσκεδαστικότητα ή ετεροσκεδαστικότητα.

Εφαρμόζουμε τη δοκιμασία αυτή με κριτήριο διαχωρισμού του δείγματος την εκπαίδευση και έχουμε:

$$\ln Y_{\alpha\pi} = \underset{(52.0)}{6.4} + \underset{(6.2)}{0.06}\,ΕΚΠ \qquad (153)$$

$R^2=0.04 \quad SSR1=712.4$

$$\ln Y_{\alpha\pi} = \underset{(13.0)}{6.2} + \underset{(2.1)}{0.06}\,ΕΚΠ \qquad (154)$$

$R^2=0.01 \quad SSR2=1665.1$

Η εξίσωση 153 αφορά τις περιπτώσεις ατόμων με χαμηλή μόρφωση ενώ η 154 αφορά άτομα με υψηλότερη. Το επόμενο βήμα είναι να εκτμήσουμε τον λόγο:

$$\lambda = \frac{RSS2/df}{RSS1/df} = \frac{1665.1/df}{712.4/df} = 2.33\ (F_{obs}) \qquad (155)$$

Όπου RSS1 είναι το άθροισμα των τετραγώνων στα κατάλοιπα (Residual Sums of Squares) της 153 ενώ αντίστοιχα ορίζεται και η RSS2. Οι βαθμοί ελευθερίας (df) υπολογίζονται με τον γνωστό τρόπο[321]. Εφαρμώζοντας το F-τέστ (λ=F) έχουμε: 2.33 (F_{obs})> $F_{critical\ value}$, άρα η εκτιμημένη εξίσωση έχει πρόβλημα ετεροσκεδαστικότητας κάτι που παρατηρήσαμε και από το Διάγραμμα 38.

Πριν περάσουμε σε κάποιον από τους τρόπους που προτείνονται για την επίλυση της ετεροσκεδαστικότητας, κρίνεται σκόπιμο να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις. Πρώτα, οι επιπτώσεις της εστιάζονται στις εκτιμήσεις των ελαχίστων τετραγώνων, οι οποίες εξακολουθούν να είναι αμερόληπτες, γραμμικές και συνεπείς. Υπάρχει φόβος όμως να μην είναι αποτελεσματικές (efficient), δηλαδή να μην έχουν την ιδιότητα της ελάχιστης διακύμανσης, με επακόλουθο να μειώνεται η αξιοπιστία των κριτηρίων για τον έλεγχο της σημαντικότητας (π.χ. να μην είναι πραγματική ή σημαντική η τιμή της "t"). Η υπόθεση της ίσης διακύμανσης των καταλοίπων (u) έχει ως εξής: $E(u_i^2)=\sigma_i^2$ (σ^2= διακύμανση). Το σφάλμα που προέρχεται στις εκτιμήσεις των ελαχίστων τετραγώνων μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα να είναι υπερεκτιμημένες οι "t" τιμές και πιθανά να εκλαμβάνονται ως σημαντικές (Stewart και Wallis 1982).

---

[321] Επειδή το μέγεθος του δείγματος είναι σχετικά μεγάλο η τιμή F_{obs} πρέπει να μην ξεπερνά τη μονάδα.

Σύμφωνα με αποτελέσματα από τη διεθνή εμπειρία, αναμένεται ότι με προσπάθειες απαλοιφής ή βελτίωσης της ετεροσκεδαστικότητας οι "t" τιμές που καθορίζουν την σημαντικότητα της κάθε εξαρτημένης μεταβλητής θα μειωθούν κατά 25%. Το γεγονός αυτό όμως συνήθως δεν επηρεάζει τις εκτιμήσεις διότι οι "t"-τιμές προκύπτουν υψηλές (Deaton, Ruiz-Castillo Thomas 1989). Με άλλα λόγια, σε εκτιμήσεις που αφορούν συναρτήσεις αποδοχών ο έλεγχος ετεροσκεδαστικότητας μπορεί να παραληφθεί ως μη ουσιαστικός. Για να μην στηριχθούμε όμως μόνον σε αποτελέσματα άλλων μελετών και υποδείξεων, δοκιμάζουμε έναν τρόπο βελτίωσης της ετεροσκεδαστικότητας.

Ένας πιθανός τρόπος "προφύλαξης" από την ετεροσκεδαστικότητα παρέχεται από τον μετασχηματισμό όλων των μεταβλητών σε λογαριθμική μορφή (Gujarati 1988· Maddala 1988). Από μία άποψη τα πράγματα είναι περισσότερο εύκολα να ερμηνευθούν διότι π.χ. το ύψος του εισοδήματος στο απλό νεοκλασικό υπόδειγμα, θα είναι ανάλογο με την "ελαστικότητα" (λογάριθμος της απόδοσης) της εκπαίδευσης, ενώ πριν απλά μετρούσε την μεταβολή του εισοδήματος για ένα επιπλέον έτος σπουδών. Ο μετασχηματισμός αυτός είναι ευνοϊκός διότι "συμπιέζει" την κλίμακα μέτρησης των μεταβλητών μειώνοντας τις διαφορές ανάμεσα σε δύο τιμές. Για παράδειγμα ο αριθμός 80 είναι 10 φορές το 8, αλλά ο ln80 (=4.38) είναι περίπου διπλάσιος του ln8 (=2.08). Για τους λόγους αυτούς άλωστε τα λογαριθμικά υποδείγματα είναι ιδιαίτερα προσφιλή στην οικονομετρία. Τα αποτελέσματα που προέκυψαν έχουν ως εξής:

$$\ln Y_{απ} = \underset{(49.4)}{5.5} + \underset{(12.9)}{0.67}\ \ln(ΕΚΠ) \qquad (166)$$

$R^2=0.077 \quad F=169.3$

Παρατηρούμε ότι ουσιαστικά οι μεταβολές σε σύγκριση με την παλινδόμιση 100 είναι ασήμαντες. Μόνο οι "t" τιμές έχουν μειωθεί ελάχιστα για την μεταβλητή της εκπαίδευσης και κάπως πιο έντονα για το σταθερό όρο. Εφαρμώζοντας ξανά το τέστ των S.M. Goldfeld και R.M. Quandt (Maddala 1988· Stewart και Wallis 1982· Gujarati 1988) η λ (=F) τιμή προκύπτει κοντά στη μονάδα που σημαίνει ότι το πρόβλημα της ετεροσκεδαστικότητας έχει κατά ένα μεγάλο βαθμό αντιμετωπιστεί. Το τελικό "κέρδος" από την όλη διαδικασία είναι επουσιώδη και εντελώς ασήμαντο εφόσον τίποτα δεν άλλαξε από τις ορχικές μας υποθέσεις. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι σε παρόμοιες εκτιμήσεις το θέμα της ετεροσκεδαστικότητας παραλείπεται λόγω του γεγονότος ότι η εξαρτημένη μεταβλητή είναι ήδη λογαριθμημένη ενώ οι "t"- τιμές είναι πάντα πολύ υψηλές.

Μία άλλη ισχυρή υπόθεση που αφορά τα κατάλοιπα είναι ότι η κατανομή τους είναι κανονική. Ένας τρόπος σύγκρισης μεταξύ πραγματικής και αναμενόμενης (κανονικής) κατανομής των καταλοίπων του υποδείγματος παρέχεται από το Διάγραμμα 39 το οποίο εμφανίζει την αθροιστική (κανονική) συχνότητα των δύο κατανομών. Με βάση δηλαδή τα Διαγράμματα αυτά παρατηρεί κανείς με ποιο τρόπο τα σημεία (*) διασκορπίζονται γύρω από την αναμενόμενη συχνότητα (ευθεία που διαγράφεται διαγώνια από τα διαδοχικά σημεία, όταν δηλαδή οι δύο συχνότητες ταυτίζονται). Αρχικά, και στα δύο

Διάγραμμα 39. Αθροιστική Κατανομή Καταλοίπων για την Εξίσωση 100 και 101.

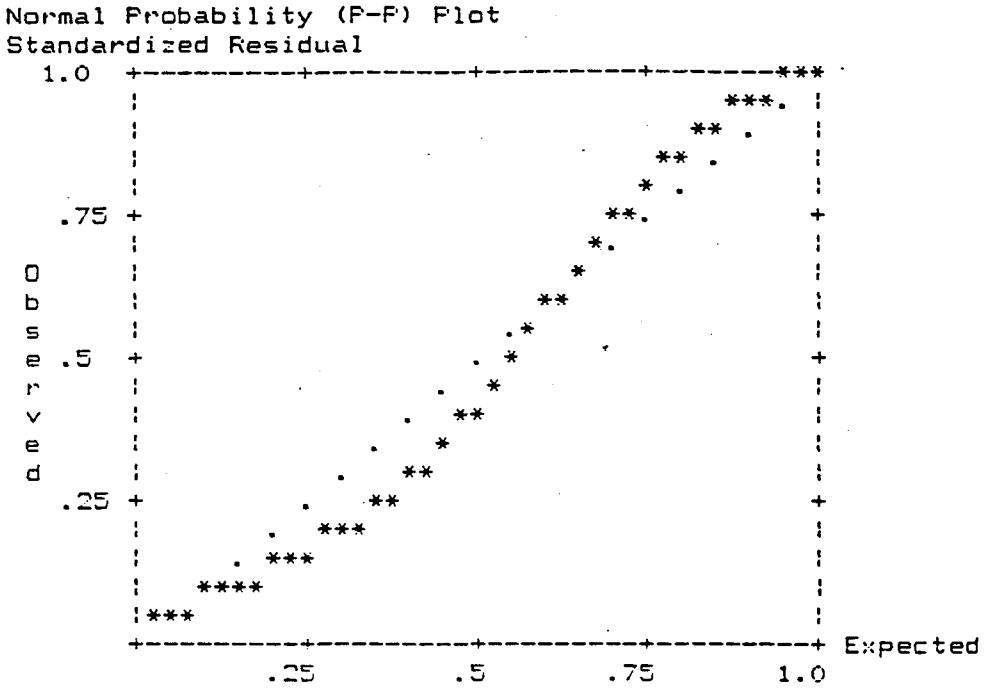

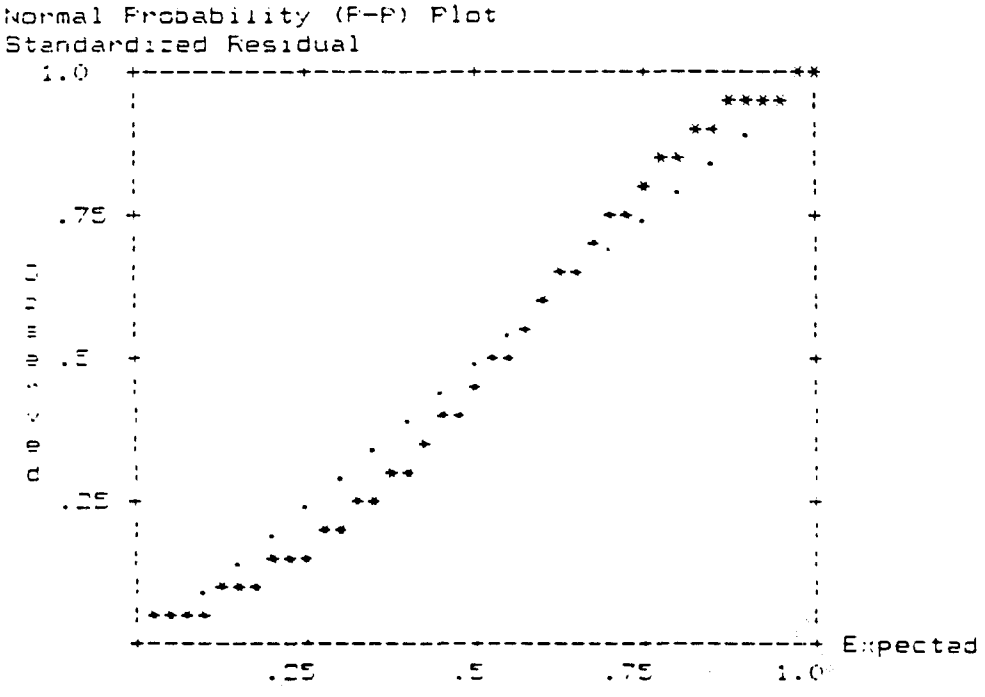

Διαγράμματα που αφορούν τις εξισώσεις 100 και 101, οι τιμές που αφορούν τα εκτιμημένα κατάλοιπα (*) βρίσκονται κάτω από την ευθεία που διαγράφεται από τις αναμενόμενες τιμές καθώς υπάρχει χαμηλότερος αριθμός χαμηλόμισθων από ότι αναμενόταν. Καθώς όμως περνάμε σε μεγαλύτερη συγκέντρωση καταλοίπων, οι εκτιμημένες τιμές εντοπίζονται πάνω από την ευθεία. Η ταύτιση της αναμενόμενης κατανομής των καταλοίπων με αυτήν που παρέχεται από τις εκτιμήσεις του υποδείγματος σπάνια επιτυγχάνεται, αλλά οι δύο κατανομές δεν διαφοροποιούνται ουσιαστικά.

Ένα άλλο πρόβλημα μπορεί να προέλθει από μεροληπτική εκτίμηση της εξίσωσης. Αυτό σημαίνει ότι πολλές άλλες μεταβλητές μπορεί να είναι σχετικές για τον προσδιορισμό της εξαρτημένης μεταβλητής και πιθανά να έχουν παραληφθεί. Αρκετές μελέτες έχουν δείξει ότι η ελλειπής εξειδίκευση δεν προκαλεί κάποιο σημαντικό σφάλμα (Κανελλόπουλος 1986). Ο Z. Griliches (1977 σ. 9) έχει υπολογίσει ότι η μεταβλητή της ικανότητας μειώνει την τιμή του συντελεστή της εκπαίδευσης κατά 3%.-9%., ενώ η ενσωμάτωση στο υπόδειγμα μεταβλητών όπως το κοινωνικό- οικονομικό υπόβαθρο κ.ά. μπορεί να προκαλέσει υποεκτίμηση των συντελεστών παλινδρόμησης.

Στις εξισώσεις που έχουμε εκτιμήσει δεν συμπεριλαμβάνεται κάποιο μέτρο ικανότητας των ατόμων, ενώ οι εβδομάδες απασχόλησης ήταν συνεχείς (σταθερές) και ταυτόσιμες για όλους τους υπεύθυνους των νοικοκυριών[322]. Άρα λογικά δεν αναμένεται κάποιο πρόβλημα μεροληψίας στις εκτιμήσεις μας. Εκτός από αυτό, η μελέτη του J. Mincer (1976) που περιλαμβάνει τις εβδομάδες εργασίας του προηγούμενου έτους ως ανεξάρτητη μεταβλητή, μπορεί να ερμηνεύει περίπου τα 2/3 της διακύμανσης των αμοιβών (έναντι του προηγούμενου 1/3) αλλά η άποψή του αυτή του δεν είναι απόλυτα ακριβής. Συγκεκριμένα ο Κ. Κανελλόπουλος 1986 αναφέρει: "Προφανώς αυτή η μεθοδολογία είναι αμφισβητήσιμη, επειδή η οικονομική θεωρία προβλέπει ότι οι εβδομάδες εργασίας προσδιορίζονται ταυτόχρονα με τους μισθούς και δύσκολα δικαιολογείται να θεωρήσει κανείς τις εβδομάδες εργασίας ως μεταβλητή ανεξάρτητη από τους μισθούς. Αυτό καθίσταται πιο σοβαρό στη μελέτη του Mincer, επειδή η εξαρτημένη μεταβλητή είναι οι ετήσιες αμοιβές (Υ), που εξ ορισμού ισούνται με το μισθό (W) επί τις εβδομάδες εργασίας. Έτσι είναι λογικό να υποστηριχθεί ότι τα πράγματι υψηλά R^2 στη μελέτη του Mincer καθίστονται πέρα από ένα σημείο παραπλανητικά και να δεχτεί όπως οι Psacharopoulos και Layland (1979) ότι θα πρέπει να εκπλαγούμε, εάν αυτό (το ανθρώπινο κεφάλαιο) εξηγούσε περισσότερο από το ένα τρίτο" (Κανελλόπουλος 1986 σ. 96).

---

[322] Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που τα επιδόματα ανεργίας προέκυψαν επουσιώδη. Το γεγονός ότι η έρευνα διενεργήθηκε το έτος 1988, πριν την περίοδο ευρύτερης οικονομικής ύφεσης στη χώρα μας και κύρια απευθυνόταν σε υπεύθυνους νοικοκυριών έχει ως αφορμή να προκύψουν οι μήνες απασχόλησης σχεδόν αμετάβλητες. Πιθανά μία πιο λεπτομερή εξέταση του θέματος (εβδομάδες ή ώρες απασχόλησης) να έφερνε πιο ουσιαστικά αποτελέσματα.

Το χαμηλό ποσοστό διακύμανσης των εισοδημάτων που ερμηνεύεται από τις εξισώσεις παλινδρόμησης θίγεται επανειλημένα. Οι χαμηλές τιμές του R^2 (αν και έχουμε από τις υψηλότερες σε σχέση με άλλες παρόμοιες μελέτες), επιδέχονται πολλές αιτιολογίες και επικρίσεις. Υπάρχει για παράδειγμα μεγάλη ανομοιγένεια στο εισόδημα είτε στο συνολικό είτε κατά πηγή προέλευσης. Μπορεί ο διαχωρισμός του εισοδήματος από απασχόληση, σε σχέση με τις άλλες πηγές είναι ικανοποιητικός αλλά δεν παύει να περιλαμβάνει π.χ τους εργοδότες με τους μισθωτούς και να εμφανίζεται μεγάλη εισοδηματική διασπορά. Υπάρχουν δε περιπτώσεις παραοικονομίας κάτι το οποίο δύσκολα εκτιμάται από μία έρευνα έρευνα που δεν έχει συμπεριλάβει το ζήτημα αυτό ανάμεσα στους αντικειμενικούς της στόχους.

18.5. ΠΑΡΑΓΟΝΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Οι οικονομετρικές συναρτήσεις που έχουν παρουσιαστεί μέχρι στιγμής, δείχνουν μερική εικόνα της πραγματικότητας αφενός διότι πολλές μεταβλητές παραλείπονται για την απαλοιφή του προβλήματος της πολυσυγραμμικότητας, ενώ το R^2 δείχνει ότι ερμηνεύουμε ένα σχετικά χαμηλό ποσοστό από τη διακύμανση των εισοδημάτων ή των διαστάσεων της φτώχειας.

Στο κεφάλαιο αυτό δοκιμάζουμε μία άλλη στατιστική μεθοδολογία η οποία είναι ιδιαίτερα γνωστή στις κοινωνικές επιστήμες, αλλά εφαρμόζεται σπάνια λόγω της πολυπλοκότητας που συνήθως την ακολουθεί. Η (πολυμεταβλητή) παραγοντική ανάλυση (factor analysis) έχει ως σκοπό να εντοπίσει τη σχέση μεταξύ πολλών ερμηνευτικών μεταβλητών, στην προσπάθεια επεξήγησης ενός κοινωνικού φαινομένου, με την ελάττωση του αριθμού τους σε ένα μικρότερο και σχετικά μη συσχετιζόμενο αριθμό παραγόντων. Οι τελικές εξαρτημένες μεταβλητές του κάθε παράγοντα αποτελούν ομαδοποιήσεις των αρχικών μεταβλητών και με τη διαδικασία αυτή πολύπλοκες σχέσεις απλοποιούνται και ερμηνεύονται πιο εύκολα.

Κάθε ομάδα (παράγοντας) είναι ένας γραμμικός συνδυασμός από τις αρχικές μεταβλητές της ανάλυσης ή ένα ιδιοδιάνυσμα από τη μήτρα συσχέτισης των μεταβλητών. Οι παράγοντες δημιουργούνται διότι:

- Οι μεταβλητές οι οποίες έχουν υψηλή συσχέτιση μεταξύ τους απαρτίζουν έναν μόνο παράγοντα και είναι ανεξάρτητες από άλλες μεταβλητές που έχουν ταξινομηθεί ως επεξηγηματικές στην ερμηνεία κάποιου άλλου παράγοντα.
- Οι παράγοντες είναι σχετικά ανεξάρτητοι μεταξύ τους.

Κάθε παραγοντική ανάλυση, μεταξύ άλλων πρέπει να περιέχει:

(α) Τους συντελεστές συσχέτισης των μεταβλητών με τον κύριο παράγοντα (factor loadings).

(β) Τις συσχετίσεις μεταξύ παραγόντων και μεταβλητών ή των παραγόντων μεταξύ τους (Μπαλούρδος 1989).

Οι συντελεστές που συσχετίζουν τις αρχικές μεταβλητές με τον κύριο παράγοντα (factor loadings) έχουν παρόμοιο ρόλο με αυτόν που έχουν οι συντελεστές παλινδρόμησης. Η τιμή των συντελεστών αυτών υψωμένη στο τετράγωνο, δίνει τη συμμετοχή του κάθε παράγοντα στη διακύμανση της κάθε μεταβλητής. Η άθροιση όλων των τιμών αυτών ονομάζεται communality ή κύρια διακύμανση $(ni)^2$ και δείχνει το μέρος εκείνο από τη συνολική διακύμανση της μεταβλητής το οποίο προσδιορίζεται από τους παράγοντες. Με άλλα λόγια, κάθε $(ni)^2$ δείχνει την ένταση της επίδρασης του κάθε παράγοντα πάνω στη μεταβλητή και έχει ένα ρόλο αντίστοιχο με το συντελεστή πολινδρόμησης R^2.

Ως μεταβλητές του υποδείγματος επιλέγονται αυτές οι οποίες έχουν αναφερθεί και οριστεί στην αρχή του κεφαλαίου. Για να μην θεωρηθεί ότι τα συμπεράσματα προέρχονται από επιλογή της ίδιας της στατιστικής μεθοδολογίας, απαιτείται μία θεωρητική κάλυψη για την πιθανή σύνθεση του κάθε παράγοντα. Με βάση τη θεωρία και τα διαθέσιμα δεδομένα από τη δειγματοληπτική έρευνα, πιστεύεται ότι η επιλογή τριών παραγόντων είναι ικανοποιητική. Ο ένας (F1) θα αφορά το εισόδημα και την ασφάλιση από το όριο φτώχειας, δηλαδή θα μπορούσε να ονομαστεί ως εισοδηματικός ή παράγοντας ανισότητας και φτώχειας. Ο δεύτερος παράγοντας (F2), θα περικλύει ατομικά

και άλλα χαρακτηριστικά τα οποία με βάση τη θεωρία προσδιορίζουν την ανισότητα στα ατομικά εισοδήματα. Ο τρίτος παράγοντας (F3) θα αφορά άλλες διαστάσεις (διαφοροποιήσεις) μη ατομικού χαρακτήρα.

Ορισμένες μεταβλητές όπως π.χ. ο αριθμός παιδιών ή η εκπαίδευση μπορεί να έχει βαρύτητα και για τους τρείς παράγοντες κάτι το οποίο έχει εντοπιστεί εμπειρικά και έχει αναφερθεί σε διάφορα σημεία του θεωρητικού πλαισίου. Είναι ίσως οι μόνες μεταβλητές τις οποίες δεν μπορούμε να εντάξουμε a priori και αποκλειστικά σε κάποιον από τους τρείς παράγοντες.

Συνήθως η αρχική ομαδοποίηση των παραγόντων δεν παρέχει τη δυνατότητα ουσιαστικής και εύκολης ερμηνείας. Μία τέτοια δυνατότητα παρέχεται όμως με την περιστροφή των παραγόντων, οι οποίοι με τον τρόπο αυτό παίρνουν μία περισσότερο εύκολη διάρθρωση, εφόσον καθεμία μεταβλητή τελικά σχετίζεται υψηλά με έναν μόνο παράγοντα. Όταν δηλαδή οι factor loadings και οι σημαντικές μεταβλητές έχουν τιμή κοντά στη μονάδα και οι μη σημαντικές μεταβλητές έχουν τιμή κοντά στο μηδέν, τότε η διάρθρωσή του κάθε παράγοντα έχει κατά ένα μεγάλο βαθμό ταυτοποιηθεί. Η περιστροφή των παραγόντων είναι με άλλα λόγια κάτι αντίστοιχο με τη μαθηματική μεγιστοποίηση.

Στους Πίνακες 113 και 114 δίνεται η μήτρα με τα factor loadings πριν και μετά την περιστροφή. Αρχικά από τον πρώτο Πίνακα παρατηρούμε ότι ο παράγοντας F1 περιλαμβάνει τις μεταβλητές: Y_K, SS, SSS, lnYαπ, Y, Ακαθάριστο εισόδημα, Y, lnY, εισόδημα από επιχειρησιακή δραστηριότητα, εισόδημα από ενοίκια, τόκους, μερίσματα καθώς και τη μεταβλητή του αγροτικού εισοδήματος (κάθε μεταβλητή που εντάσσεται στον παράγοντα αυτό έχει υπογραμμιστεί). Έχουμε δηλαδή στον παράγοντα αυτό τα εισοδήματα και τους δείκτες φτώχειας.

Στο δεύτερο παράγοντα έχουμε τις μεταβλητές που αφορούν τα ατομικά και άλλα χαρακτηριστικά που σχετίζονται με αυτά (π.χ. ο αριθμός ηλικιωμένων ή παιδιών αφορά άτομα μεγάλης και μικρής ηλικίας): T, T^2, αριθμός παιδιών, ηλικία υπεύθυνου, αριθμός ηλικιωμένων ή συνταξιούχων και κοινωνικές παροχές.

Ο τρίτος παράγοντας απαρτίζεται από μεταβλητές μη ατομικών χαρακτηριστικών: αριθμός απασχολούμενων, αριθμός ατόμων με εισόδημα, αριθμός μελών νοικοκυριού, ΥΠΑ9, λοιπές περιφέρειες.

Μία σύγκριση μεταξύ των factor loadings πριν και μετά την περιστροφή, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πράγματι η περιστροφή απλοποίησε τη διάρθρωση του κάθε παράγοντα. Αρχικά οι τιμές έγιναν πιο υψηλές δίνοντας περισσότερο ενίσχυση στι υποθέσεις μας. Κατόπιν παρατηρούμε ότι οι μεταβλητές της εκπαίδευσης και του αριθμού παιδιών αλλάζουν παράγοντα και πρόσημο. Για παράδειγμα πριν την περιστροφή η ΕΚΠ είχε τιμή 0.44 και συσχετιζότσν με τον F1 ενώ ύστερα αλλάζει πρόσημο και εμφανίζει μέγιστη τιμή στον F3. Όπως έχει αναφερθεί, πρόκειται για μεταβλητές που θα μπορούσαν να ταξινομηθούν σε οποιονδήποτε παράγοντα και αυτό δυσκολεύει την ανάλυση.

Στον Πίνακα 114 εκτός από τους factor loadings δίνονται και τα communalities. Κάθε $(nij)^2$ αντιπροσωπεύει το μέρος από τη συνολική διακύμανση της μεταβλητής i που ερμηνεύεται από τον παράγοντα j (j=1,2,3), ceteris paribus. Για παράδειγμα η τιμή

0.77 του συνθετικού δείκτη φτώχειας (μέθοδος EOK) πρόεκυψε ως εξής: $(0.87)^2 + (-0.08)^2 + (-0.04)^2 =^{\sim} 0.77$. Με άλλα λόγια, περίπου 0.77% της φτώχειας αιτιολογείται από τους τρείς κύριους παράγοντες. Η φορά της σχέσης της κάθε μεταβλητής με τον κύριο παράγοντα προκύπτει από το πρόσημο του factor loading. Βλέπουμε για παράδειγμα ότι οι συντάξεις έχουν αρνητικό πρόσημο στον εισοδηματικό παράγοντα που σημαίνει ότι πρακτικά τον επιβαρύνουν. Αντίθετα οι μεταβλητές Τ, η ηλικία και η T^2 έχουν θετική σχέση με τον F2 όπως λογικά αναμενόταν.

Πίνακας 13. Factor loadings για κάθε Παράγοντα (F1, F2, F3).

Μεταβλητή	F1	F2	F3
1. Εισόδημα			
Κατά κεφαλήν	0.79	0.35	-0.24
Ακαθάριστο	0.86	0.38	0.003
Καθαρό	0.84	0.41	0.02
Λογάριθμος καθαρού	0.82	0.25	0.08
Μισθοί, ημερομίσθια (Μ/Η)	0.85	0.30	0.10
Λογάριθμος (Μ/Η)	0.79	-0.06	0.26
Συντάξεις	-0.08	0.39	-0.18
Ενοίκια, τόκοι, μερίσματα	0.23	0.13	-0.16
Επειχ/κή δραστηριότητα	0.64	0.30	-0.05
Αγροτική εκμετάλευση	0.20	0.26	0.38
Κοινωνικές παροχές, επιδόματα	-0.12	0.55	-0.24
2. Απασχόληση	-0.28	0.48	-0.34
Αριθμός απασχολούμενων	0.15	0.08	0.73
Άτομα με εισόδημα	-0.04	0.44	0.64
3. Αριθμός μελών νοικοκυριού	0.11	0.03	0.72
Αριθμός συνταξιούχων	-0.34	0.68	-0.03
Αριθμός ηλικιωμένων	-0.36	0.64	-0.02
Αριθμός παιδιών	0.20	-0.30	0.44
4. Εκπαίδευση υπεύθυνου	0.44	-0.33	-0.33
Ηλικία υπεύθυνου	-0.40	0.75	-0.08
Εμπειρία	-0.46	0.74	0.01
Εμπειρία^2	-0.49	0.74	-0.07
5. Κατάσταση κατοικίας	-0.15	0.21	0.43
6. Συνθετικός δείκτης φτώχειας (μέθοδος EOK)	0.83	0.26	-0.09
Συνθετικός δείκτης φτώχειας (μέθοδος SPL)	0.78	0.24	-0.28
7. 9η περιφέρεια	0.24	-0.27	-0.47
2η περιφέρεια	0.004	-0.04	0.08
Λοιπές περιφέρειες	-0.24	0.30	0.40

Πίνακας 114. Factor loadings μετά την Περιστροφή των Παραγόντων

Μεταβλητή	F1	F2	F3	Communality
1. Εισόδημα				
Κατά κεφαλήν	0.88	0.06	-0.15	0.81
Ακαθάριστο	0.93	-0.002	0.09	0.88
Καθαρό	0.93	0.02	0.11	0.87
Λογάριθμος καθαρού	0.85	-0.12	0.12	0.87
Μισθοί, ημερομίσθια (M/H)	0.88	-0.10	0.15	0.81
Λογάριθμος (M/H)	0.68	-0.44	0.21	0.70
Συντάξεις	0.09	0.42	-0.06	0.19
Ενοίκια, τόκοι, μερίσματα	0.27	0.07	-0.06	0.09
Επειχ/κή δραστηριότητα	0.71	0.02	0.01	0.50
Αγροτική εκμετάλευση	0.25	0.05	0.43	0.25
Κοινωνικές παροχές, επιδόματα	0.12	0.59	-0.07	0.38
2. Κατάσταση απασχόλησης	-0.04	0.62	-0.18	0.42
Αριθμός απασχολούμενων	0.11	-0.19	0.72	0.56
Άτομα με εισόδημα	0.08	0.23	0.74	0.61
3. Αριθμός μελών νοικοκ.	0.05	-0.21	0.69	0.53
Αριθμός συνταξιούχων	-0.04	0.74	0.17	0.58
Αριθμός ηλικιωμένων	-0.08	0.70	0.18	0.53
Αριθμός παιδιών	0.02	-0.46	0.33	0.32
4. Εκπαίδευση υπεύθυνου	0.31	-0.37	-0.42	0.42
Ηλικία υπεύθυνου	-0.07	0.84	0.15	0.72
Εμπειρία	-0.14	0.83	0.24	0.76
Εμπειρία^2	-0.16	0.87	0.15	0.80
5. Κατάσταση κατοικίας	0.005	0.40	0.30	0.25
6. Συνθετικός δείκτης φτώχειας (μέθοδος EOK)	0.87	-0.08	-0.04	0.77
Συνθετικός δείκτης φτώχειας (μέθοδος SPL)	0.84	-0.07	-0.22	0.75
7. 9η περιφέρεια	0.15	-0.21	-0.53	0.35
2η περιφέρεια	-0.02	-0.06	0.07	0.01
Λοιπές περιφέρειες	-0.14	0.24	0.47	0.30

Οι αριθμοί σε κάθε σειρά του τελευταίου πίνακα λειτουργούν ως συντελεστές παλινδρόμησης των παραγόντων οι οποίοι έτσι επεξηγούν μία συγκεκριμένη μεταβλητή. Για τη μεταβλητή του συνθετικού δείκτη φτώχειας (μέθοδος SPL) π.χ. ισχύει:
SSS=0.84F1-0.02F2-0.22F3 και όπως προκύπτει ο πιο βασικός παράγοντας για την ασφάλιση του νοικοκυριού από το κατώφλι της

φτώχειας είναι ο F1. Μόνο με αυτόν αιτιολογείται το 70.5% περίπου της συνολικής διακύμανσης. Ως εκ τούτου οι άλλες μεταβλητές οι οποίες θα μπορούσαν να έχουν σημασία και πολύ πιθανά να περιέχονται στον παράγοντα F2 δεν έχουν την ίδια σημαντικότητα για τη φτώχεια η οποία ούτως ή άλλως εκτιμάται με εισοδηματικά κριτήρια.

Η αντιστοιχία του R^2 με την παραγοντική ανάλυση είναι τα communalities. Το 0.77 και το 0.75 που δίνεται για τους δύο συνθετικούς δείκτες ασφάλισης και το >0.80 που δίνεται για όλες τις εισοδηματικές μεταβλητές του F1 μπορούν να θεωρηθούν ιδιαίτερα ικανοποιητικά.

Η έννοια του κάθε παράγοντα δεν είναι απόλυτα σαφής ούτε και έχουμε άλωστε μία ικανοποιητική μεθοδολογία που θα συμπεριλαμβάνει και θα ταξινομεί ικανοποιητικά ένα τόσο μεγάλο φάσμα ερμηνευτικών μεταβλητών. Ο Πίνακας που ακολουθεί δείχνει ακριβώς αυτήν την εικόνα της ασάφειας εφόσον η διαγώνιος δεν έχει σε καμία περίπτωση την τιμή της μονάδας, που σημαίνει ότι ο παράγοντας δεν έχει απόλυτη ταύτιση με τον εαυτόν του.

Πίνακας 115. Μήτρα Συσχέτισης Παραγόντων

	F1	F2	F3
F1	0.92	-0.39	-0.03
F2	0.40	0.88	0.28
F3	-0.09	-0.28	0.96

Το Διάγραμμα 40 δείχνει το σκοπό και τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης και όπως φαίνεται η ομάδα των πολλών μεταβλητών τελικά ταξινομήθηκε σε τρείς μόνο παράγοντες. Ελάχιστες μόνον μεταβλητές θα μπορούσαν να καταταγούν σε δύο ή και στους τρείς παράγοντες.

Τα συμπεράσματα από τη δύσκολη αυτή εφαρμογή της παραγοντικής ανάλυσης, είναι μεν ουσιαστικά αλλά λίγο ασαφή όπως ακριβώς είναι ασαφής και η ίδια η μεθοδολογία. Διακρίθηκαν τρείς παράγοντες σύμφωνα με τις υποθέσεις μας και σε κάθε έναν από αυτούς εντάχθηκαν οι αντίστοιχες μεταβλητές, πλην του αριθμού παιδιών και της εκπαίδευσης οι οποίοι τελικά φαίνεται να "χωρούν" σε οποιοδήποτε από αυτούς. Ούτε και έγινε καμία προσπάθεια τελικής ένταξης των μεταβλητών αυτών διότι πιστεύεται ότι ουσιαστικά η εκπαίδευση χρησιμοποιείται και "ερμηνεύει" οτιδήποτε είναι συσχετισμένο με ασάφεια και δυσκολία κατανόησης. Χρησιμοποιείται π.χ. ως προσεγγιστικός δείκτης της γνώσης αντιύλληψης, της απόδοσης από την απασχόληση, μείωσης της γονιμότητας, συμμετοχής της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό κ.λπ. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με την αναπαραγωγική συμπεριφορά, την οποία δύσκολα ερμηνεύουμε και κατανοούμε.

Σημασία έχει ότι οι δείκτες φτώχειας και τα εισοδήματα συνυπάρχουν στον ίδιο παράγοντα και αυτό είναι σύμφωνο με τις υποθέσεις εργασίας, δηλαδή ότι η φτώχεια αποτελεί ή υπάρχει στο

Διάγραμμα 40. Ο Μετασχηματισμός των Μεταβλητών σε Παράγοντες.

Μεταβλητές
Κατά κεφαλήν εισόδημα (Υκ)
Ακαθάριστο εισόδημα (Υακ)
Καθαρό εισόδημα (Υ)
Λογάριθμος καθαρού [ln(Υ)]
Μισθοί ημερομίσθια (Μ/Η)
Λογάριθμος [ln(Μ/Η)]
Ενοίκια, τόκοι μερίσματα (ΕΤΜ)
Επειχ/τική δραστηριότητα (Ε.Δ.)
Συνθετικός δείκτης φτώχειας (SS)
Κοινωνικές παροχές (Κ.Π.)
Κατάσταση απασχόλησης (Κ.Α.)
Εκπαίδευση (ΕΚΠ)
Αριθμός συνταξιούχων (ΑΣΥΝΤ)
Αριθμός ηλικιωμένων (ΗΛΚΜ)
Ηλικία υπεύθυνου (Ηλικ)
Εμπειρία (Τ)
Εμπειρία² (Τ²)
Αριθμός παιδιών (F)
Αγροτική εκμετάλευση (Αεκ)
Αριθμός απασχολούμενων (ΕΡΓ)
Αριθμός ατόμων με εισόδημα (ΑΣΔ)
Αριθμός μελών νοικοκυριού (Α.Μ.)
Κατάσταση κατοικίας (ΚΑΤ)
ΥΠΑ9
ΥΠΑ2
YPAELSE

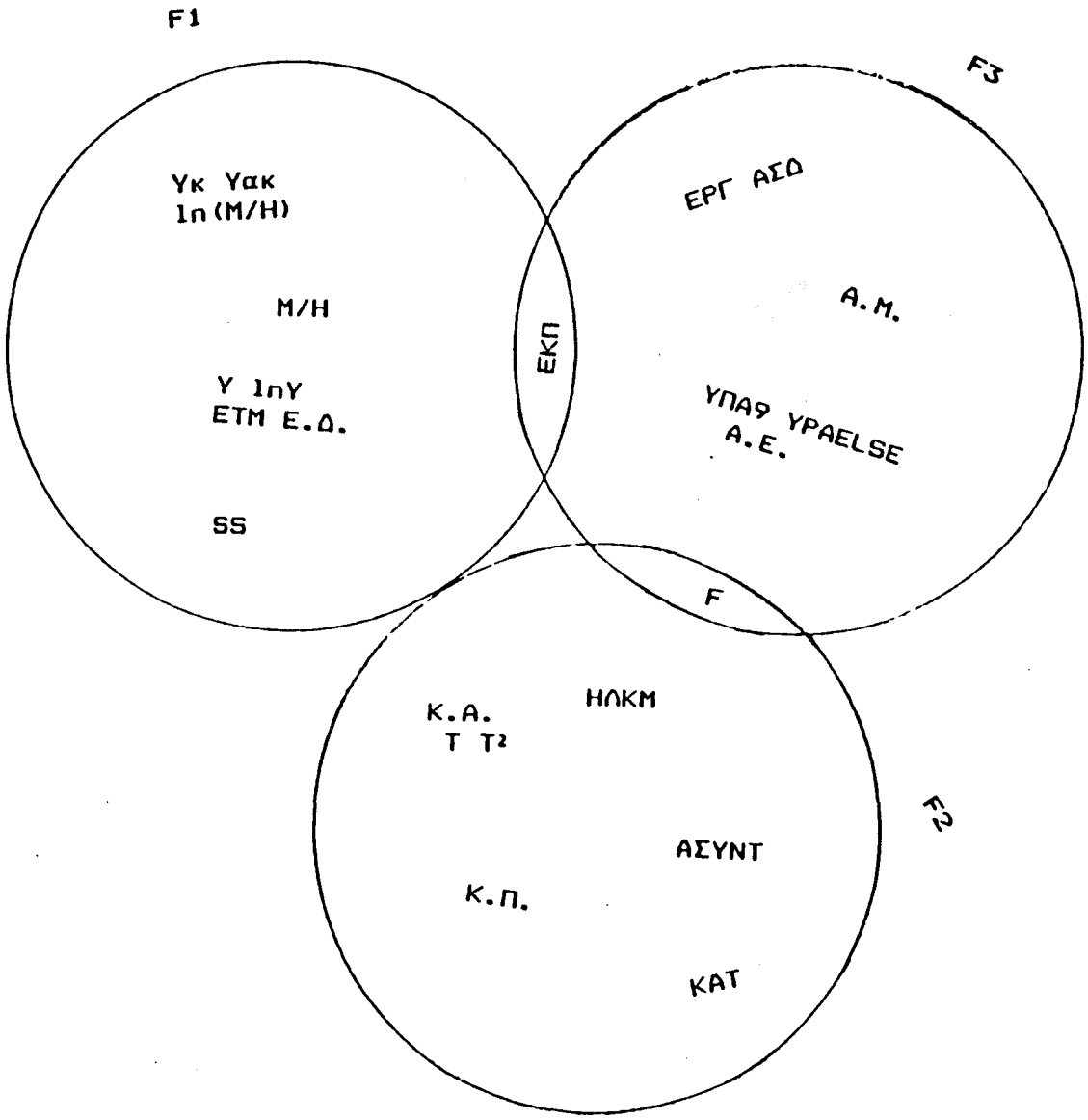

F1=εισοδηματικός παράγοντας
F2=ατομικών χαρακτηριστικών

κατώτατο άκρο της κατανομής του εισοδήματος. Από την άλλη πλευρά τα ατομικά και τα χαρακτηριστικά σύνθεσης του νοικοκυριού φαίνεται να απαρτίζουν τον δεύτερο παράγοντα. Με τον τρόπο αυτό έχουμε ορίσει έναν άλλο (φυσικό/ανθρωπίνων χαρακτηριστικών) παράγοντα, ο οποίος αποτελεί πλούτο όταν τα χαρακτηριστικά που τον συνθέτουν βρίσκονται σε αφθονία. Μάλλον πρόκειται για χαρακτηριστικά που "κινούνται" ή σωρεύονται (ηλικία, εμπειρία) και είναι ενσωματωμένα και αδιαχώριστα από το ίδιο το άτομο. Ο τρίτος παράγοντας ξεχωρίζει διότι αναφέρεται όχι στα ατομικά αλλά σε γενικότερα χαρακτηριστικά του νοικοκυριού. Πρόκειται για έναν περισσότερο πολύπλοκο παράγοντα του οποίου η "βαρύτητα" μεταξύ άλλων επηρεάζεται και από τον τόπο διαμονής ή την περιφερειακή διάσταση. Καταλήγουμε σε γενικές γραμμές στο συμπέρασμα ότι τα εισοδήματα σχετίζονται μεταξύ τους (πλην του αγροτικού) και το ύψος τους και η ασφάλιση από το κατώφλι της φτώχειας καθορίζεται από τα ατομικά ή τα άλλα χαρακτηριστικά του νοικοκυριού τα οποία δεν πρέπει να συγχέονται μεταξύ τους ή να παραγνωρίζονται τα τελευταία.

19. ΣΥΝΟΨΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι δημογραφικές διαστάσεις της οικονομικής ανισότητας και της φτώχειας στην Ελλάδα αποτέλεσαν το αντικείμενο της παρούσης μελέτης. Βασικά στοιχεία στα οποία στηρίχθηκε ήταν τα δεδομένα της δειγματοληπτικής έρευνας του Ε.Κ.Κ.Ε.: "Προσδιορισμός των Κοινωνικών Δεικτών και των Ορίων Φτώχειας", με έτος αναφοράς το 1988.

Αρχικά υποτίθεται ότι μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης, απασχόλησης και προσωπικού εισοδήματος από εργασία επικρατεί σχέση αλληλεπίδρασης. Δηλαδή ο χαρακτήρας και η διάρθρωση της απασχόλησης διαμορφώνεται από την οικονομική πολιτική και την οικονομική ανάπτυξη, της οποίας οι εξελικτικές τάσεις είναι βασικοί παράγοντες επηρεασμού του ύψους ή της διανομής του εισοδήματος. Κατόπιν με βάση καθιερωμένους και εναλλακτικούς άξονες θεωρητικών αναζητήσεων καταλήγουμε σε μία σειρά υποθέσεων εργασίας. Πρόκειται για υποθέσεις που κύρια προέρχονται από την ορθόδοξη ή νεοκλασική θεωρία και τις επικριτικές ή εναλλακτικές της τάσεις με κύριο έξονα τη θεωρία της κατατμημένης αγοράς εργασίας. Πάνω στα κεντρικά σημεία που στηρίζουν τις θεωρήσεις αυτές προσαρτίζεται ο δημογραφικός παράγοντας ο οποίος μόλις πρόσφατα άρχισε να αναζητά κάποια διέξοδο από τους "πολυδιασπασμένους" και μη ενιαίους θεωρητικούς κλώνους.

Μπορεί να αναφερθεί ότι δεν υιοθετείται κάποια θεωρητική οπτική γωνία, αν και κατά κρίση μας πιο κοντά στην πραγματικότητα βρίσκεται η θεωρία της κατατμημένης αγοράς εργασίας. Κάτι που ίσως θα μπορούσε να θεωρηθεί ως καινούριο στην εργασία αυτή είναι η ξεκάθαρη θεωρητική και εμπειρική περιπλοκή δημογραφικών και οικονομικών παραγόντων. Υπάρχουν μεμονομένες αναφορές στη σχέση προσωπικού εισοδήματος και δημογραφικών συνιστωσών αλλά κυρίως είναι μακροοικονομικού χαρακτήρα και δεν "προχωρούν" σε μικροανάλυση λόγω της πολυπλοκότητας, της αμφισβήτησης και της ασάφειας που επικρατεί κυρίως από την πλευρά του κλάδου της δημογραφίας. Θεωρώντας λοιπόν τη θεωρία της γονιμότητας ως "προέκταση" της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης και τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου και της κατατμημένης αγοράς εργασίας ως προεκτάσεις των αντίστοιχων θεωριών της οικονομικής ανάπτυξης καταλήγουμε στην μεταξύ τους διασύνδεση. Δηλαδή πάνω στα ερμηνευτικά οικονομικά σχήματα εμπεδώνεται η δημογραφική διάσταση ενώ ξεκινώντας από την τελευταία αυτή διάσταση καταλήγει κανείς στα οικονομικά.

Η μεγάλη αποτυχία του "πολέμου" ενάντια στη φτώχεια ή του στόχου της σημαντικής βελτίωσης της απασχόλησης και των αμοιβών, έθεσε σε εμφισβήτηση πολλές (μέχρι πρότινος) καθιερωμένες νεοκλασικές υποθέσεις. Μάλλον δεν είχε προβλεφτεί ότι άτομα διαφορετικού φύλου, φυλής και κοινωνικής τάξης θα μπορούσαν, μέσω της εκπαίδευσης να απαλαμβάνουν το ίδιο υψηλά εισοδήματα με τους "παραδοσιακά" υψηλόμισθους, αν και στην πράξη γεννήθηκε το ερώτημα: Γιατί παρόλα τα μέτρα μείωσης των ανισοτήτων και της φτώχειας, η εκπαίδευση (σχολική ενδοεπιχειρησιακή) αποδίδει τόσο ελάχιστα;

Μάλλον πολλές αναθεωρήσεις της ορθόδοξης θεωρίας δεν άγγιξαν σε βάθος τις βασικές της πτυχές, ούτε και αναζητήθηκε ερμηνεία στο γεγονός ότι πολλά προγράμματα εκπαίδευσης έφεραν διαφορετικά αποτελέσματα ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Πιθανά μεγάλη βαρύτητα δώθηκε στον διαφορετικό τεχνολογικό εξοπλισμό των επιχειρήσεων και τις ανάγκες ζήτησης που είχαν. Σε επιχειρήσεις π.χ. με παλαιά τεχνολογία θα μπορούσε να αιτιολογηθεί μεγάλη ζήτηση (πρώην) ανέργων, ανειδίκευτων ή ατόμων μειωνεκτούντων ομάδων, ενώ πολλές φορές οι ανισότητες θεωρήθηκαν ως "λογικές" και προερχόμενες μέσα από τις αντιθέσεις του καπιταλιστικού συστήματος.

Σε αντίθεση με τις ορθόδοξες απόψεις, η θεωρία της κατατμημένης αγοράς εργασίας στηρίζεται σε ιστορικές αντιθέσεις ανάμεσα σε καπιταλιστές και εργαζόμενους και για τον λόγο αυτό παρέχει μία διαφορετική ερμηνεία λειτουργίας της αγοράς. Βέβαια η μη ενιαία αγορά εργασίας δεν αποτελεί μία πρόσφατη θεωρητική ή εμπειρική καινοτομία. Υπάρχουν αναφορές σχετικά με πολιτισμικές διαφορές οι οποίες "κρατούν" χαμηλά τις αμοιβές για άτομα που συμμετέχουν σε παραδοσιακές απασχολήσεις (Boeke 1953) ή αναφορές γύρω από τον τεχνολογικό δυαδισμό που αφορά τους τομείς της οικονομίας (Miyint 1964· Higgins 1959· Kuznets 1955, 1963). Οι αναφορές αυτές σχετίζονται με την προσπάθεια ερμηνείας των εισοδηματικών διαφορών ανάμεσα στον παραδοσιακό και μη παραδοσιακό τομέα της οικονομίας, σε μακροχρόνια περίοδο αναφοράς, δίχως την αναμενόμενη (από τη νεοκλασική θεωρία) πτωτική κατεύθυνση των μισθών ως αποτέλεσμα της αύξησης του μεριδίου της εργασίας από την μεταφορά των εργαζομένων ανάμεσα στους τομείς ή της αύξησης τους στον παραδοσιακό τομέα όταν η εργασία γίνεται πιο σπάνια.

Πριν την εφαρμογή και υιοθέτηση κάποιων υποθέσεων εργασίας κρίθηκε απαραίτητη η περιγραφή των τάσεων της αγοράς εργασίας, των οικονομικών ανισοτήτων και του δημογραφικού προβλήματος της χώρας μας καθώς και η επισκόπιση άλλων παρόμοιων μελετών. Από την περιγραφή αυτή παρατηρήθηκε μία σημαντική έλλειψη αντίστοιχων μελετών τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικό επίπεδο (πιθανά λόγω μη ύπαρξης οξιόπιστων εισοδηματικών στοιχείων σε μίκρο-επίπεδο). Για τον λόγο αυτό περιγράφονται οι διάφορες τάσεις του δημογραφικού προβλήματος της χώρας (και προτείνεται μία ενδιάμεση), ενώ από άποψη μεθοδολογίας (π.χ συλλογή δεδομένων εισοδήματος, εκτίμηση των ορίων φτώχειας με υποκειμενικά κριτήρια, εκτίμηση των αποδοχών με κριτήρια ατομικά και μη ατομικά, εφαρμογή παραγοντικής ανάλυσης και πρωτότυπη δοκιμασία της κατατμημένης αγοράς εργασίας) η παρούσα μελέτη στη χώρα μας θα μπορούσε να θεωρηθεί από τις πρώτες του είδους.

Στη πορεία λοιπόν, εξέλιξης της οικονομίας παρατηρείται ένα τυποποιημένο η επανερχόμενο γεγονός, η γνωστή πορεία αντεστραμμένου U της οικονομικής ανισότητας (Kuznets 1964· Ahluwalia 1976a, 1976β· Repetto 1978). Από την πλευρά της δημογροφίας έχει τυποποιηθεί η δημογραφική μετάβαση η οποία προκαλείται μακροχρόνια υπό την επίδραση παραγόντων όπως η εκβιομηχάνηση και η αστικοποίηση, οι οποίοι ερμηνεύουν την πορεία

αντεστραμμένου U της οικονομικής ανισότητας. Λογικά λοιπόν η πορεία δημογραφικής και οικονομικής μετάβασης (μετρούμενη π.χ με τις τιμές του Κατά Κεφαλήν Προϊόντος) τέμνονται.

Με βάση τα στρωματοποιημένα στοιχεία της έρευνας ταξινομήσαμε τις γεωγραφικές περιφέρειες της χώρας ανάλογα με το ύψος του Κ.Κ.Π. και δίπλα παραθέσαμε τις τιμές του συντελεστή Gini (Πίνακας 97, σ. 378) και πράγματι η πορεία της ανισότητας διαγράφεται μη γραμμική, εφόσον αρχικά αυξάνεται και κατόπιν μειώνεται. Η υπόθεση αυτή δοικμάστηκε και σε ένα πολυμεταβλητό σύστημα ανάλυσης (κεφάλαιο 18.2) με εξαρτημένη μεταβλητή τις τιμές του συντελεστή Gini και ανεξάρτητες το Κ.Κ.Π. και τον αριθμό παιδιών στο νοικοκυριό (ως δείκτη του ρυθμού αύξησης του πληθυσμού). Δυστυχώς λόγω του χαμηλού αριθμού των παρατηρήσεων (N=13=γεωγραφικές περιφέρειες) τα αποτελέσματα ήταν αμφίβολα αν και τελικά διαγράφτηκε η πορεία αντεστραμμένου U.

Κατόπιν ακολούθησε μία εκτεταμένη παράθεση των νεότερων τάσεων της θεωρίας της δημογραφικής μετάβασης (θεωρία της γονιμότητας) και της διανομής του προσωπικού εισοδήματος από εργασία. Με την "επικράτηση" της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου, οι εισοδηματικές διαφορές ερμηνεύονται μέσω των χαρακτηριστικών των εργαζομένων και όχι με κριτήριο τα χαρακτηριστικά των τομέων της οικονομίας. Βέβαια η θεώρηση αυτή στηρίζεται σε έντονες νεοκλασικές θέσεις όπως: Τα άτομα γεννούνται ίσα αλλά εντάσσονται σε διαφορετικές οικονομικές θέσεις μέσω (ελεύθερων) ατομικών ορθολογικών επιλογών. Οι εργαζόμενοι απολαμβάνουν το οριακό τους προϊόν από τους ιδιοκτήτες φυσικού κεφαλαίου οι οποίοι στοχεύουν στη μεγιστοποίηση των κερδών τους. Οι υφιστάμενες διαφορές ανάμεσά τους έχουν σχέση με τις ικανότητες εφόσον ο καθένας έχει ίση νόμιμη και διαπραγματεύσιμη ισχύ στην αγορά εργασίας.

Υπάρχουν βέβαια και κάποιες αμυδρές αμφισβητήσεις γύρω από το θέμα του ορθολογισμού και την απόδοση της ύπαρξης ανισοτήτων ή φτώχειας όχι σε μη αποτελεσματική κατανομής των πόρων αλλά λόγω έλλειψής τους (Tax 1963· Yotopoulos 1967), αλλά δεν εμβαθύνουν περισσότερο στο ζήτημα αυτό.

Ωστόσο οι θεωρήσεις αυτές δεν ερμηνεύουν γιατί οι φτωχοί συνήθως καταλαμβάνουν οσταθείς και χαμηλόμισθες θέσεις εργασίας. Είναι θέμα εκπαίδευσης, εργασίας ή ατομικής επιλογής; Η θεωρία της κατατμημένης εργασίας αποκρούει το ερώτημα αυτό και υποστηρίζει πως οι εισοδηματικές διαφορές σχετίζονται με τον τρόπο διάρθρωσης της παραγωγικής διαδικασίας. Διότι εκτός από τον κλασικό ανταγωνισμό μεταξύ καπιταλιστών και εργατών, οι τελευταίοι υποβάλλονται και σε έναν μεταξύ τους ανταγωνισμό με την κατάτμησή τους σε υποομάδες οι οποίες αμοίβονται διαφορετικά και εκτελούν διαφορετικές εργασίες στα πλαίσια λειτουργίας της αγοράς εργασίας.

Η νεοκλασική και η θεώρηση της κατατμημένης αγοράς εργασίας ακολουθούν τις αντίστοιχες ερμηνείες γύρω από το θέμα της οικονομικής ανάπτυξης. Η πρώτη ακολουθεί μία γραμμική (ή εξελικτική) ερμηνεία της οικονομικής- κοινωνικής εξέλιξης, όπου οι μεταβολές προέρχονται μέσα από νέες ιδέες (φιλοσοφικές, τεχνολογικές κ.ά) ή από τροποποιήσεις στις εισροές και τις τιμές

των αγαθών που με τη σειρά τους μεταβάλλουν τη συσσώρευση κεφαλαίου. Εντελώς απλοποιημένα, η βασική έννοια πίσω από την άποψη αυτή της ανάπτυξης είναι ότι η μηδενική ή αρνητική ανάπτυξη (υπανάπτυξη) προέρχεται από έλλειψη πόρων, τεχνολογίας και αποτελεσματικότητας. Κατά προέκταση, η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι νεοκλασική εφόσον μελετά την ατομική ανάπτυξη ή τη θέση του ατόμου στην αγορά εργασίας, ανάλογα με την ποσότητα επένδυσης που έχει πραγματοποιήσει ή το σωρευμένο (ενσωματωμένο) κεφαλαίο (εκπαίδευση, εμπειρία κ.ά) που διαθέτει. Το άτομο κάτω από το πρίσμα αυτό γίνεται μία μικρογραφία της οικονομίας.

Η δυαδική θεωρία, αποκλείνει από τις παραπάνω απόψεις αν και αποδέχεται την εξελικτική διάσταση υπό την προυπόθεση ότι η αγορά εργασίας είναι κατατμημένη για να εξασφαλίζονται οι συνθήκες παραγωγική διαδικασίας που αναφέρονται σε κάθε τομέα της οικονομίας. Ο παραδοσιακός όμως τομέας της οικονομίας είναι φτωχός διότι έχει έλλειψη διαθέσιμων πόρων (έλλειψη ανάπτυξης, τεχνολογίας κ.ά) και είναι διαχωρισμένος από τον μη παραγωγικό όχι όμως για ανταγωνιστικούς λόγους. Ουσιαστικά πρόκειται για μία διαλεκτική ερμηνεία της ανάπτυξης, όπου με την επικράτηση του καπιταλισμού η υπανάπτυξη δεν προέρχεται (αποκλειστικά) από την έλλειψη πόρων αλλά από τις σχέσεις ανάμεσα στις παραγωγικές τάξεις.

Στις υποθέσεις εργασίας της νεοκλασικής ή της θεωρίας της κατατμημένης αγοράς εργασίας προσαρτίζονται οι θεωρητικές απόψεις περί γονιμότητας όταν από το ατομικό περνάμε στο εισόδημα του νοικοκυριού. Άλωστε η θεωρία της γονιμότητας, ως προέκταση της δημογραφικής μετάβασης επικεντρώνεται στη σχέση γονιμότητας-εισοδήματος ενώ από τις θεωρίες της διανομής, η μελέτη αυτή σε γενικές γραμμές προτείνει ότι εκτός των ατομικών χαρακτηριστικών πρέπει να εξετάζεται και το μέγεθος καθώς και η σύνθεση του νοικοκυριού.

Υιοθετώντας λοιπόν έναν ευρύτερο ορισμό του προσωπικού εισοδήματος από απασχόληση και αυτοαπασχόληση (αμοιβές προσωπικής εργασίας), η μεγαλύτερη αναλογία των νοικοκυριών εμπίπτει σε αυτή τη κατηγορία και αποσπά μερίδιο >74% από το συνολικό καθαρό εισόδημα. Φυσικά από τη κατηγορία αυτή εξαιρούνται οι συνταξιούχοι, οι σπουδαστές κ.ά.

Βασικό ατομικό χαρακτηριστικό που επιδρά στη διαμόρφωση του ύψους του εισοδήματος είναι η εκπαίδευση. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία της έρευνας, η εκπαίδευση είναι όντως αποδοτική εφόσον για τα περισσότερα άτομα το εισόδημα κλιμακώνεται ανάλογα με το επίπεδό της (Διάγραμμα 36 και σελίδες 343-344). Η ανοδική πορεία των αποδοχών ακολουθεί διαφορετική κλίση ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα οι αγράμματοι να ακολουθούν παράλληλη πορεία με τον άξονα της ηλικίας (Διάγραμμα 36). Βέβαια σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, η ανοδική πορεία του εισοδήματος ανακόπτεται μετά από κάποιο ηλικιακό όριο, π.χ. μετά τα 45 για άτομο μέχρι την ανώτερη και μετά τα 50 για άτομα με ανώτατη εκπαίδευση. Έχουμε δηλαδή μία πορεία που προδιαγράφεται στη θεωρία κύκλου ζωής. Εκτός αυτού, παρά την εξάπλωση της εκπαίδευσης και των προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης και

την "ισότητα" των ευκαιριών εκπαίδευσης, έχει καταγραφεί στα στοιχεία της έρευνας ένα ποσοστό αναλφαβητισμού (~3%) ανάμεσα στους ενήλικες.

Εκτός από τα ατομικά χαρακτηριστικά, σημαντικότητα για τη διανομή του εισοδήματος εμφανίζουν και χαρακτηριστικά που αφορούν το μέγεθος ή τη σύνθεσή του. Με βάση τον τύπο (πυρηνικό ή εκτεταμένο) διαπιστώνεται ότι οι ηλικιωμένοι αποτελούν σημαντικό παράγοντα οικονομικής ανισότητας, διότι είτε ως μέλη αυτόνομων είτε ως μέλη εκτεταμένων-παραδοσιακών νοικοκυριών εντοπίζονται σε μεγαλύτερη συχνότητα στα χαμηλά εισοδηματικά κλιμάκια (δεκατημόρια, Πίνακας 64 σελ. 340). Εκτός αυτού τα εισοδήματά τους δεν εμφανίζουν μεγάλη διασπορά, δηλαδή οι συντάξεις συγκρινόμενες μεταξύ τους δεν έχουν μεγάλες μοριακές αποστάσεις και για τον λόγο αυτό η τιμή του συντελεστή Gini, εκτιμημένη μόνο για αυτήν την πηγή εισοδήματος (συντάξεις) εμφανίζεται ελάχιστη (Πίνακας 28 σελ. 128).

Σε αντίθεση με όσα παρατηρήσαμε για τους ηλικιωμένους, για τα παιδιά τα πράγματα δεν είναι το ίδιο ξεκάθαρα. Υπάρχουν ενδείξεις θετικής σχέσης του αριθμού τους με το εισόδημα, αν και πολύ λίγες μελέτες έχουν καταλήξει άμεσα στο συμπέρασμα αυτό. Εφόσον όμως τα παιδιά είναι επιθυμητά από τους γονείς, πιθανά οι τελευταίοι να προγραμματίζουν και να αποδέχονται με ετοιμότητα και ευχαρίστηση το πρόσθετο οικονομικό κόστος.

Πολλές έρευνες "αναζητούν" την αρνητική σχέση εισοδήματος-γονιμότητας ως συνέπεια της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Ωστόσο μεταξύ των νοικοκυριών με χαμηλά εισοδήματα η μεγάλη εξάρτηση ανδρών και γυναικών από την απασχόληση είναι δεδομένη, στοιχειοθετόντας μία αρνητική σχέση[323]. Εναλλακτικά μπορεί βέβαια ο υπεύθυνος να αυξήσει τις αποδοχές του με περισσότερη απασχόληση όταν τα εξαρτώμενα μέλη αυξάνονται. Για τον λόγο αυτό τα παιδιά είναι κατά μέσο όρο (στο σύνολο του δείγματος) περισότερα στα υψηλά εισοδηματικά δεκατημόρια και ελάχιστα στα χαμηλότερα τα οποία παράλληλα εμφανίζουν και χαμηλό μέσο μέγεθος νοικοκυριού (Πίνακας 64 σελ. 340). Έχουμε δηλαδή μία ένδειξη θετικής σχέσης ανάμεσα στο εισόδημα και του μέσου αριθμού παιδιών.

Εξετάζοντας το ύψος του μέσου καθαρού εισοδήματος ανάλογα με τον τύπο του νοικοκυριού προκύπτει το "παράδοξο του Kuznets", δηλαδή με αύξηση των μελών αυξάνει το εισόδημα του νοικοκυριού, αλλά όχι αναλογικά επηρεάζοντας τη διανομή. Όπως διαπιστώθηκε όμως τα εισοδήματα των νοικοκυριών με πολλά παιδιά δεν είναι ιδιαίτερα χαμηλά σε σύγκριση με νοικοκυριά άλλου τύπου.

Τα γενικά χαρακτηριστικά της κατανομής του εισοδήματος κατά γεωγραφική περιφέρεια εμφανίζουν έντονη ανισότητα. Ο συντελεστής Gini για το σύνολο χώρας (0.38) δεν διαφέρει σημαντικά από την αντίστοιχη τιμή του συντελεστή για την Π.Π. (0.39) ενώ έντονη είναι η ανισότητα στη 4η ("γηρασμένη") περιφέρεια. Δηλαδή μεταξύ

---

[323] Στο σημείο αυτό επανερχόμαστε παρακάτω.

άλλων, οι οικονομικά "παρακμάζουσες" περιφέρειες χαρακτηρίζονται και από "δημογραφική παρακμή", τονίζοντας για μια ακόμη φορά την έντονη συσχέτιση δημογραφικών και οικονομικών παραγόντων.

Η εμπειρία των τελευταίων δεκατιών αποδεικνύει ότι η οικονομική ανάπτυξη δεν επαρκεί για την εξάλειψη της φτώχειας, παρά τη μεγάλη ανάπτυξη των κοινωνικών υπηρεσιών, οι οποίες μερικώς την ελαττώνουν. Από τον Πίνακα 78 (σελίδα 356), παρατηρούμε ότι με τις κοινωνικές παροχές μία αναλογία της τάξης του 18.2% (μέθοδος EOK) ή της τάξης του 12.17% (μέθοδος SPL) ξεφεύγει από την κατάσταση φτώχειας αλλά οι εναπομείναντες αναλογίες είναι από τις υψηλότερες της EOK (βλέπε Παράρτημα Β). Παράλληλα δίπλα στους "παραδοσιακά" φτωχούς προστίθεται και μία αυξανόμενη ομάδα "νέων φτωχών" (συνταξιούχοι, άνεργοι, διαζευγμένοι κ.ά.) που πλήττονται από την οικονομική ύφεση.

Γενικά τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά μειονεκτήματα έχουν την τάση να σωρεύονται. Οι πιο φτωχοί στερούνται της στοιχειώδους εκπαίδευσης, την ιδιοκτησία κατοικίας, την σταθερή και αποδοτική απασχόληση και έχουν έντονη εξάρτηση από την κοινωνική ασφάλιση της οποίας την ύπαρξη πολλές φορές αγνοούν από "παράληψη" και σωστή λειτουργία του γραφειοκρατικού μηχανισμού.

Σε γενικές γραμμές οι ίδιες υποθέσεις που έγιναν για τη διανομή του εισοδήματος δοκιμάστηκαν και μεταξύ φτωχών (και μη φτωχών) νοικοκυριών των οποίων η διάκριση έγινε με αντικειμενικά (μέθοδος EOK) και υποκειμενικά (μέθοδος SPL) κριτήρια (τα οποία αργότερα χρησιμοποιούνται για την κατάτμηση της αγοράς εργασίας). Όπως προέκυψε τα εισοδήματα στις δύο υποαγορές δεν προσδιορίζονται από τα ίδια ατομικά χαρακτηριστικά, εφόσον στην δευτερεύουσα αγορά εργασίας μόνο η εμπειρία εμφανίζεται με σημαντικότητα. Επίσης
Μεγάλος κίνδυνος φτώχειας προέκυψε για νοικοκυριά με ηλικιωμένους και νοικοκυριά με γυναίκα ως υπεύθυνο. Εδώ μάλιστα παρατηρήται ότι τα πολλά παιδιά αυξάνουν τα ποσοστά φτώχειας όπως ακριβώς και οι ηλικιωμένοι. Δηλαδή όταν χωρίσουμε το δείγμα μας σε δύο τμήματα (segments), τα οποία είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους (φτωχό - μη φτωχό), η σχέση μεταξύ αριθμού παιδιών και ύψους εισοδήματος χαρακτηρίζονται από δύο αντίρροπες τάσεις:
(α) Ανάμεσα στα φτωχά νοικοκυριά η σχέση εμφανίζεται αρνητική.
(β) Για τα μη φτωχά νοικοκυριό η σχέση προκύπτει θετική.
Η παρατήρηση αυτή είναι και από τις πιο αξιοσημείωτες διότι δείχνει μία πραγματικότητα η οποία δεν αποκαλύπτεται κατά διαφορετικό τρόπο. Έχουμε με άλλα λόγια εντοπίσει τις δύο σχέσεις (αρνητική και θετική) που προδιαγράφονται από τη θεωρία της δημογραφικής μετάβασης και τη μικροοικονομική θεωρία της γονιμότητας. Θεωρώντας λοιπόν τη μία σχέση ως προέκταση της άλλης ή την μία οικονομική κατάσταση ως μεταβατικό στάδιο της άλλης, η σχέση γονιμότητας εισοδήματος είναι τύπου U και σύμφωνη με αποτελέσματα και εμπειρίες άλλων ερευνών. Αν και "ο δικός" μας τρόπος κατάτμησης της αγοράς εργασίας σε ένα φτωχό-δευτερεύων και ένα μη φτωχό πρωτεύων τμήμα είναι εντελώς ασυνήθιστος, ιδιαίτερα όταν γίνεται όχι μόνο με αντικειμενικά αλλά και υποκειμενικά κριτήρια (μέθοδος SPL).

Η ερμηνεία των δύο σχέσεων (α και β) βρίσκεται όμως και στη μεθοδολογία της εκτίμησης των ορίων φτώχειας. Κατά τη "χάραξη" των ορίων αυτών λαμβάνεται υπόψη και το μέγεθος του νοικοκυριού, με βάση τις κλίμακες ισοδυναμίας (equivalent scales), οπότε ένα νοικοκυριό με μεγάλο αριθμό παιδιών ή μεγάλο μέσο μέγεθος και όχι ιδιαίτερα υψηλά εισοδήματα μπορεί να ενταχθεί ως φτωχό μεταβάλλοντας τη διατεταγμένη "λογική" των εισοδηματικών δεκατημορίων.

Ανασταλτικά δρά στη φτώχεια η εκπαίδευση, η διάρκεια και το είδος της απασχόλησης κ.ά. Με τη μέθοδο της ΕΟΚ προκύπτει ότι στο σύνολο χώρας το 24.4% των νοικοκυριών και το 38.3% με τη μέθοδο SPL βρίσκεται κάτω από το επίπεδο του σταθμισμένου (ισοδύναμου) διαθέσιμου εισοδήματος, που έχει εκτιμηθεί ως όριο φτώχειας (64.4 χιλ. δρχ με τη μέθοδο της ΕΟΚ και 80.95 με τη μέθοδο SPL). Το χάσμα φτώχειας προκύπτει μεγάλο με τη μέθοδο SPL και χαμηλότερο με αυτήν της ΕΟΚ, ενώ σημαντική είναι η διαφορά στα μέσα εισοδήματα φτωχών-μη φτωχών τα οποία ποικίλλουν ανάλογα με την ηλικία, το επάγγελμα, την εκπαίδευση κ.οκ. Το συνολικό χάσμα φτώχειας εκτιμάται σε 15.7% του μέσου συνολικού εισοδήματος (μέθοδος ΕΟΚ) και 25.5% (μέθοδος SPL).

Η απασχόληση έχει στρατηγική σημασία για τη καταπολέμηση των οικονομικών ανισοτήτων και της φτώχειας, εφόσον σε νοικοκυριά με περισσότερους από έναν απασχολούμενο ο κίνδυνος φτώχειας μειώνεται.

Επίσης με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας σκιαγραφήθηκαν ορισμένα "προτράιτα" φτωχών νοικοκυριών τα οποία εντάσσονται στις εξής κατηγορίες:

1. πολυμελή με 3+ παιδιά.
2. Με υπεύθυνο ηλικιωμένο, άνεργο ή συνταξιούχο (αγρότη, εργάτη ή υπάλληλο ανειδίκευτο-ημιειδικευμένο).
3. Με ηλικιωμένους στη σύνθεσή του ή ως υπεύθυνο.
4. Με υπεύθυνο αναλφάβητο ή άτομο που δεν τελείωσε το δημοτικό.
5. Να στερείται ιδιόκτητης κατοικίας.

Οι δείκτες φτώχειας που χρησιμοποιούνται αφορούν τα νοικοκυριά κατά διάφορες κατηγορίες (χαρακτηριστικά). Η πληροφόρηση που παρέχεται είναι χρήσιμη όχι μόνο για την κατανόηση των αιτιών ή των παραγόντων της φτώχειας και της ανισότητας, αλλά και κατευθύνονται οι περιοχές κρατικής παρέμβασης. Από τον Πίνακα 78, η παρέμβαση αυτή κρίνεται ως ιδιαίτερα οφέλιμη, σημαντική και αναγκαία αφόσον με την απουσία της ο κίνδυνος φτώχειας θα ανέβαινε κατά 12-18%.

Το ερώτημα που τελικά τίθεται, σχετίζεται με τη βούληση της πολιτείας όσον αφορά την ισότητα στο δοσμένο καπιταλιστικό σύστημα. Εκφράσεις της βούλησης αυτής θα μπορούσαν να αποτελέσουν πολιτικές που αναφέρονται στον προσδιορισμό των αμοιβών, στην προοδευτική φορολογία και τις μεταβιβάσεις του δημοσίου καθώς και στην ανάπτυξη φτωχών-υποβαθμισμένων- δημογραφικά γηρασμένων περιφερειών.

Τα μέτρα με αναφορά στο ύψος των εισοδημάτων μπορούν να στραφούν στη προσφορά και στη ζήτηση. Από την πλευρά της προσφοράς ο περιορισμός των διαφορών επιτυγχάνεται μερικώς με άυξηση των δυνατοτήτων εκπαίδευσης. Όπως προέκυψε όμως από την

πολυμεταβλητή ανάλυση (κεφάλαιο 18), η αγορά εργασίας στη χώρα μας είναι κατατμημένη και η "επίσημη" εκπαίδευση δεν προσδοκάται να επιφέρει ουσιαστικές αλλαγές στη διανομή των εισοδημάτων (τουλάχιστων των φτωχών). Πολλά άτομα π.χ. νοικοκυρές, φοιτητές κ.ά. που είναι χαμηλόμισθα κατατάσσονται ως φτωχά λόγω διαφορετικής φάσης του κύκλου ζωής και μόνον η εμπειρία φαίνεται να συνεισφέρει στην αύξηση των αποδοχών. Άλλωστε στη χώρα μας οι μισθωτοί αντιπροσωπεύουν περίπου το 46% του συνόλου των εργαζομένων (Κανελλόπουλος 1984) ενώ σημαντικό εξακολουθεί να είναι το κομμάτι των αυτοπασχολούμενων. Εκτός αυτού διαπιστώθηκε ότι οι φτωχοί ακόμη και όταν διαθέτουν ίδιο εκπαιδευτικό επίπεδο με τους μη φτωχούς έχουν να αντιμετωπίσουν και το πρόβλημα των μη αξιοκρατικών εξωεκπαιδευτικών μηχανισμών του κοινωνικού συστήματος. Φαίνεται ότι εξωτερικοί διαταρακτικοί παράγοντες "οδηγούν" τα φτωχά άτομα προς τα χαμηλότερης στάθμης επαγγέλματα, έτσι ώστε να μην υπάρχουν πολλές δυνατότητες διαφυγής από την κατάσταση φτώχειας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

Τ Ο Ε Ρ Ω Τ Η Μ Α Τ Ο Λ Ο Γ Ι Ο ΤΗΣ Ε Ρ Ε Υ Ν Α Σ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ - ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ - ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ 1 - ΑΘΗΝΑ 105 59 ΤΗΛ.: 321 2611
ΤΗΛ. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ: 01– 325 0839

ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΟ

ΕΡΕΥΝΑ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΕΙΚΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΦΤΩΧΕΙΑΣ

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

0 1 (1-2)

A/A Ερωτηματολογίου ____ (3-6)

REC 0 1 (7-8)

Κ.Μ.Ε. ____ (9-15)

Νομός: _____ ____ (16-17)

Επαρχία: _____ ____ (18-20)

Δήμος ή κοινότητα: _____ ____ (21-23)

Αριθμός Νοικοκυριού: ____ (24-26)

Ημερομηνία Συνέντευξης: ____ (27-32)
H H M M X X

'Ονομα ερευνητή (–τριας): _____ ____ (33)

_____

ΟΜΑΔΑ: _____

ΕΠΟΠΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ: _____

ΣΧΟΛΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΗ ΓΙΑ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ

ΑΡΙΣΤΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ	1
ΑΡΚΕΤΑ ΚΑΛΗ (ΛΙΓΟ ΔΙΣΤΑΚΤΙΚΟΣ)	2
ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΗΘΗΚΕ ΛΙΓΟ	3
ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΟΤΑΝ ΣΥΝΕΧΩΣ	4
ΠΟΛΥ ΚΑΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ	5
ΑΡΝΗΘΗΚΕ ΟΛΟΚΛΗΡΩΤΙΚΑ ΝΑ ΣΥΝΕΡΓΑΣΘΕΙ	6

____ (34)

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: _____

_____

_____

_____

_____

ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ:

'Οχι—— 1
Ναι—— 2

____ (36)

1. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

Α/Α ΜΕΛΟΥΣ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	001 Σχέση με υπεύθυνο οικογένειας: ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ 1, ΣΥΖΥΓΟΣ 2, ΠΑΙΔΙ 3, ΓΟΝΙΟΣ/ΠΕΘΕΡΟΣ 4, ΕΓΓΟΝΟΣ (Η) 5, ΣΥΓΓΕΝΗΣ 6, ΑΛΛΟ 7	002 ΗΛΙΚΙΑ	003 ΦΥΛΟ ΑΡΡΕΝ 1 ΘΗΛΥ 2	004 ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΑ	005 (α) ΒΑΡΟΣ (β) ΥΨΟΣ	006 Οικογενειακή κατάσταση ΕΓΓΑΜΟΣ 1, ΑΓΑΜΟΣ 2, ΧΗΡΟΣ (Α) 3, ΧΩΡ/ΝΟΣ (Η) 4
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ 1						(α) (β)	
2						(α) (β)	
3						(α) (β)	
4						(α) (β)	
5						(α) (β)	

007 Πού γεννηθήκατε; [α] ΠΟΛΗ Η ΧΩΡΙΟ [β] ΝΟΜΟΣ [γ] ΧΩΡΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	008 Πού μένατε όταν είσαστιν 14 ετών; [α] ΠΟΛΗ Η ΧΩΡΙΟ [β] ΝΟΜΟΣ [γ] ΧΩΡΑ ΕΞΩΤΕΡ.	009 Έχετε αλλάξει τόπο διαμονής από τότε που γεννηθήκατε; ΝΑΙ 1 ΟΧΙ 2	*[α]. Για ποιό λόγο εγκατασταθήκατε στο σημερινό τόπο διαμονής;* ΕΠΑΓΓ. ΑΠΟΚΑΤΑΣ. 1 ΠΑΛΛΙΝΟΣΤΗΣΗ 2 ΓΑΜΟΣ 3 ΜΕΤΑΘΕΣΗ 4 ΣΠΟΥΔΕΣ 5 ΑΛΛΟ:	*[β]. Ποιό έτος εγκατασταθήκατε στον σημερινό τόπο διαμονής σας;*
[α] _____ (150-51) _____ [β] _____ (152-53) [γ] _____ (154)	[α] _____ (155-56) _____ [β] _____ (157-58) [γ] _____ (159)	(160)	[α] (61) ΑΛΛΟ: _____	[β] 19 (62-65)
REC 0 2 (7-8) [α] _____ (9-10) _____ [β] _____ (11-12) [γ] _____ (13)	[α] _____ (14-15) _____ [β] _____ (16-17) [γ] _____ (18)	(19)	[α] (20) ΑΛΛΟ: _____	[β] 19 (21-24)
[α] _____ (39-40) _____ [β] _____ (41-42) [γ] _____ (43)	[α] _____ (44-45) _____ [β] _____ (46-47) [γ] _____ (48)	(49)	[α] (50) ΑΛΛΟ: _____	[β] 19 (51-54)
[α] _____ (69-70) _____ [β] _____ (71-72) [γ] _____ (73)	[α] _____ (74-75) _____ [β] _____ (76-77) [γ] _____ (78)	REC 0 3 (7-8) (79)	[α] (9) ΑΛΛΟ: _____	[β] 19 (10-13)
[α] _____ (28-29) _____ [β] _____ (30-31) [γ] _____ (32)	[α] _____ (33-34) _____ [β] _____ (35-36) [γ] _____ (37)	(38)	[α] (39) ΑΛΛΟ: _____	[β] 19 (40-43)

2. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Α/Α ΟΝΟΜΑ ΜΕΛΟΥΣ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	010 Ποιό επάγγελμα άσκησαν οι γονείς σας τον περισσότερο χρόνο της ζωής τους: [α] ΠΑΤΕΡΑΣ [β] ΜΗΤΕΡΑ	011 Ποια είναι (ήταν) η θέση στο επάγγελμα του, της: [α] ΠΑΤΕΡΑ [β] ΜΗΤΕΡΑΣ ΜΙΣΘΩΤΟΣ 1 ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΣ 2 ΕΡΓΟΔΟΤΗΣ 3 ΒΟΗΘΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓ. ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ 4 ΑΓΡΟΤΗΣ(ΣΑ) [1+2] 5	012 ΚΛΑΔΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ Σε τι είδος καταστήματος, επιχείρησης ή υπηρεσίας εργαζόταν; [α] ΠΑΤΕΡΑΣ [β] ΜΗΤΕΡΑ	013 Το επίπεδο εκπαίδευσης των γονιών σας είναι (ήταν): [α] ΠΑΤΕΡΑΣ [β] ΜΗΤΕΡΑ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΟ Η ΑΛΛΕΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ 01 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΠΤΥΧΙΟ 02 ΦΟΙΤΗΣΗ ΣΕ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ 03 ΠΤΥΧΙΟ ΑΝΩΤΕΡΗΣ ΣΧΟΛΗΣ 04 ΠΤΥΧΙΟ ΑΝΩΤΕΡΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ - ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤ. ΣΧΟΛΗΣ 05 ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟ 6ΤΑΞΙΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ / ΛΥΚΕΙΟΥ 06 ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟ ΜΕΣΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤ. ΣΧΟΛΗΣ 07 ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟ 3ΤΑΞΙΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ 08 ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟ ΚΑΤΩΤΕΡΗΣ ΤΕΧΝ. ΕΠΑΓΓΕΛΜ. ΣΧΟΛΗΣ 09 ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ 10 ΔΕΝ ΤΕΛΕΙΩΣΕ ΔΗΜΟΤΙΚΟ 11 ΑΝΑΛΦΑΒΗΤΟΣ 12	014 [ΚΑΡΤΑ 14] Αν σκεφτείτε τα χρόνια που ζήσατε με την πατρική σας οικογένεια, πώς θα μπορούσατε να περιγράψετε τις οικονομικές της δυνατότητες [σε σύγκριση με άλλες οικογένειες εκείνης της εποχής]; Δηλαδή, μπορούσαν να καλύπτονται οι ανάγκες με: ΜΕΓΑΛΗ ΔΥΣΚΟΛΙΑ 1 ΚΑΠΟΙΑ ΔΥΣΚΟΛΙΑ 2 ΣΧΕΤΙΚΑ ΕΥΚΟΛΑ 3 ΕΥΚΟΛΑ 4 ΠΟΛΥ ΕΥΚΟΛΑ 5	015 Πόσα αδέλφια είσασταν στην πατρική σας οικογένεια;
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ [1] (44)	[α] _____ (45-46) _____ [β] _____ (47-48) _____	[α] (49) [β] (50)	[α] _____ (51) _____ [β] _____ (52) _____	[α] (53-54) [β] (55-56)	(57)	(58-59)
[2] (60)	[α] _____ (61-62) _____ [β] _____ (63-64) _____	[α] (65) [β] (66)	[α] _____ (67) _____ [β] _____ (68) _____	[α] (69-70) [β] (71-72)		(73-74)

3. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Α/Α ΜΕΛΟΥΣ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	016 ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ Το επίπεδο εκπαίδευσής σας είναι:	017 [α]. Ποιός είναι ο τελευταίος τίτλος σπουδών σας; [β]. Ποιός ήταν ο κυριότερος λόγος που σπουδάσατε(ζετε);	018 Για ποιό λόγο δεν συνεχίσατε τις σπουδές σας;	019 [ΚΑΡΤΑ 19] Θεωρείτε ότι η εκπαίδευση που έχετε αποκτήσει:
		ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΟ Η ΑΛΛΕΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ 01 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΠΤΥΧΙΟ 02 ΦΟΙΤΗΣΗ ΣΕ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ 03 ΠΤΥΧΙΟ ΑΝΩΤΕΡΗΣ ΣΧΟΛΗΣ 04 ΠΤΥΧΙΟ ΑΝΩΤΕΡΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤ. ΣΧΟΛΗΣ 05 ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟ 6ΤΑΞΙΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ / ΛΥΚΕΙΟΥ 06 ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟ ΜΕΣΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ - ΕΠΑΓΓΕΛΜ. ΣΧΟΛΗΣ 07 ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟ 3ΤΑΞΙΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ 08 ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟ ΚΑΤΩΤΕΡΗΣ ΤΕΧΝ. ΕΠΑΓΓΕΛΜ. ΣΧΟΛΗΣ 09 ΑΠΟΛΥΤΗΡΙΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ 10 ΔΕΝ ΤΕΛΕΙΩΣΕ ΔΗΜΟΤΙΚΟ 11 ΑΝΑΛΦΑΒΗΤΟΣ 12			ΝΑΙ 1 ΟΧΙ 2 ΔΕΝ ΕΡΓΑΖΕΤΑΙ ☐
REC 04 (7-8) ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ 1 (9)		(10-11)	[α] (12-13) [β] (14-15)	(16-17)	ΝΑΙ ΟΧΙ [α] 1 2 (18) [β] 1 2 (19) [γ] 1 2 (20) [δ] 1 2 (21)
2 (22)		(23-24)	[α] (25-26)		
3 (27)		(28-29)	[α] (30-31)		
4 (32)		(33-34)	[α] (35-36)		

Α/Α ΜΕΛΟΥΣ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	020 Ποιά είναι η κατάσταση της τωρινής σας απασχόλησης; ΕΡΓΑΖΕΤΑΙ 1 ΖΗΤΑ ΕΡΓΑΣΙΑ 2 ΟΙΚΟΓ. ΑΠΑΣΧΟΛ. 3 ΣΠΟΥΔΕΣ 4 ΣΥΝΤΑΞΙΟΥΧΟΣ 5 ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΑΣ 6 ΕΠΙΔΟΜΑΤΑ 7 ΑΛΛΟ:	021 ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ Τι είδους εργασία κάνετε (ή κάνατε) τους τελευταίους 12 μήνες;		022 ΘΕΣΗ ΣΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ Στη δουλειά αυτή είσαστε: ΜΙΣΘΩΤΟΣ 1 ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΣ 2 ΕΡΓΟΔΟΤΗΣ 3 ΒΟΗΘΟΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΓ. ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ 4 ΑΓΡΟΤΗΣ(ΣΑ) (1+2) 5		023 ΚΛΑΔΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ Σε τι είδους κατάστημα, επιχείρηση ή υπηρεσία εργάζεστε (εργαζόσασταν);	
			ΚΥΡΙΑ	ΔΕΥΤ/ΣΑ	ΚΥΡΙΑ	ΔΕΥΤ/ΣΑ	ΚΥΡΙΑ	ΔΕΥΤ/ΣΑ
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ 1 (37)		(38) (39) ΑΛΛΟ:	(40-41)	(42 43)	(44)	(45)	(46 47)	(48 49)
2 (69)		(70) (71) ΑΛΛΟ:	(72-73)	(74 75)	(76)	(77)	REC 05 (17 18) (9 10)	(11 12)
3 (28)		(29) (30) ΑΛΛΟ:	(31-32)	(33 34)	(35)	(36)	(37 38)	(39 40)
4 (56)		(57) (58) ΑΛΛΟ:	(59 60)	(61 62)	(63)	(64)	(65 66)	(67 68)

024
ΤΟΜΕΑΣ ΚΥΡΙΑΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

ΔΗΜΟΣΙΟΣ 1
ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ 2

025
ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

[α]. Πόσες ώρες εργάζεστε την εβδομάδα συνολικά; (Κύρια & Δευτερεύουσα απασχόληση)

[β]. Πόσα χρόνια έχετε εργασθεί συνολικά;

[γ]. Από τότε που αρχίσατε να εργάζεσθε μέχρι τώρα, εργασθήκατε:

ΣΥΝΕΧΕΙΑ* 1
ΚΑΤΑ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΑ 2

* (Σημ. Περιλαμβάνεται και η εποχιακή απασχόληση)

[γ.α] Για πόσο διάστημα μείνατε χωρίς εργασία τα τελευταία 5 χρόνια;

[γ.β] Για ποιό λόγο μείνατε χωρίς εργασία;

ΑΠΟΛΥΣΗ 1
ΚΑΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 2
ΜΗ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΥΣΑ ΔΟΥΛΕΙΑ 3
ΑΣΘΕΝΕΙΑ Η ΑΤΥΧΗΜΑ 4
ΑΛΛΟ;

026 [ΚΑΡΤΑ 26]
ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΠΟ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ποιός είναι ο βαθμός ικανοποίησής σας σχετικά με τα παρακάτω θέματα που θα σας αναφέρω και που αφορούν την <u>κύρια</u> εργασία σας;

[α] Από το μισθό (αποδοχές);
[β] Από τις δυνατότητες εξέλιξης;
[γ] Από τις εργασιακές σχέσεις;
[δ] Από το αντικ. της εργασίας σας;

ΠΟΛΥ ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΜΕΝΟΣ (Η) 1
ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΜΕΝΟΣ(Η) 2
ΑΔΙΑΦΟΡΟ 3
ΔΥΣΑΡΕΣΤΗΜΕΝΟΣ (Η) 4
ΠΟΛΥ ΔΥΣΑΡΕΣΤΗΜΕΝΟΣ (Η) 5

	ΚΥΡΙΑ	ΔΕΥΤ/ΣΑ	ΚΥΡΙΑ	ΔΕΥΤ/ΣΑ	ΚΥΡΙΑ	ΔΕΥΤ/ΣΑ	
␣ (50)	[α] ␣␣ (51-52)	␣␣ (53-54)	[γ] ␣ (57)	␣ (58)	[γ.α] ␣␣ (59-60)	␣␣ (61-62)	[α] ␣ (65)
	[β] ␣␣ (55-56)				[γ.β] ␣ (63)	␣ (64)	[β] ␣ (66)
					ΑΛΛΟ: ———	ΑΛΛΟ: ———	[γ] ␣ (67)
					———	———	[δ] ␣ (68)
␣ (12)	[α] ␣␣ (14-15)	␣␣ (16-17)	[γ] ␣ (120)	␣ (121)	[γ.α] ␣␣ (22-23)	␣␣ (24-25)	
	[β] ␣␣ (18-19)				[γ.β] ␣ (26)	␣ (27)	
					ΑΛΛΟ: ———	ΑΛΛΟ: ———	
					———	———	
␣ (41)	[α] ␣␣ (42-43)	␣␣ (44-45)	[γ] ␣ (48)	␣ (49)	[γ.α] ␣␣ (50-51)	␣␣ (52-53)	
	[β] ␣␣ (46-47)				[γ.β] ␣ (54)	␣ (55)	
					ΑΛΛΟ: ———	ΑΛΛΟ: ———	
					———	———	
␣ (69)	[α] ␣␣ (70-71)	␣␣ (72-73)	[γ] ␣ (76)	␣ (77)	REC [0][8] (7-8)		
	[β] ␣␣ (74-75)				[γ.α] ␣␣ (10-10)	␣␣ (11-12)	
					[γ.β] ␣ (13)	␣ (14)	
					ΑΛΛΟ: ———	ΑΛΛΟ: ———	
					———	———	

5. ΑΣΦΑΛΙΣΗ - ΕΠΙΔΟΜΑΤΑ - ΣΥΝΤΑΞΕΙΣ

027
Πόσα άτομα από το νοικοκυριό δικαιούνται; (α) Ασφάλιση ☐ (115) (β) Επιδόματα ☐ (116) (γ) Συντάξεις ☐ (117)

028

ΑΣΦΑΛΙΣΗ

Σε ποιό ασφαλιστικό φορέα είστε εσείς και τα μέλη του νοικοκυριού σας ασφαλισμένοι, και ποιό είναι το ποσό των ασφαλίστρων;

	1ος ΔΙΚΑΙΟΥΧΟΣ (Α/Α ΜΕΛΟΥΣ) ☐ (118)			2ος ΔΙΚΑΙΟΥΧΟΣ (Α/Α ΜΕΛΟΥΣ) ☐ (148)		
	ΟΝΟΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥΧΟΥ: _____			ΟΝΟΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥΧΟΥ: _____		
	ΦΟΡΕΑΣ	ΠΟΣΟ ΑΣΦΑΛΙΣΤΡΩΝ ΜΗΝΙΑΙΟ 1 ΕΤΗΣΙΟ 2	(ΧΙΛ. ΔΡΧ.)	ΦΟΡΕΑΣ	ΠΟΣΟ ΑΣΦΑΛΙΣΤΡΩΝ ΜΗΝΙΑΙΟ 1 ΕΤΗΣΙΟ 2	(ΧΙΛ.ΔΡΧ.)
(α) Κύρια	(α) _____ (118-120)	(121)	(122-124)	(α) _____ (146-147)	(148)	(149-151)
(β) Επικουρική	(β) _____ (125-126)	(127)	(128-130)	(β) _____ (152-153)	(154)	(155-157)
(γ) Ιδιωτική	(γ) _____ (131-132)	(133)	(134-136)	(γ) _____ (158-159)	(160)	(161-163)

029 (ΚΑΡΤΑ 29)
ΕΠΙΔΟΜΑΤΑ
Ποιά επιδόματα παίρνετε εσείς και τα μέλη του νοικοκυριού σας τους τελευταίους 12 μήνες;

	ΤΡΟΠΟΣ ΠΛΗΡΩΜΗΣ ΜΗΝΙΑΙΩΣ 1 ΕΤΗΣΙΩΣ 2 ΑΠΑΞ 3	ΠΟΣΟ ΕΠΙΔΟΜΑΤΟΣ (ΣΕ ΧΙΛ. ΔΡΧ.)		ΤΡΟΠΟΣ ΠΛΗΡΩΜΗΣ ΜΗΝΙΑΙΩΣ 1 ΕΤΗΣΙΩΣ 2 ΑΠΑΞ 3	ΠΟΣΟ ΕΠΙΔΟΜΑΤΟΣ (ΣΕ ΧΙΛ. ΔΡΧ.)	
	ΦΟΡΕΑΣ REC 07 (7 81)			ΦΟΡΕΑΣ REC 09 (7 81)		
(α) Ανεργίας	_____ (9-10)	(11)	(12-14)	_____ (9-10)	(11)	(12-14)
(β) Ασθένειας	_____ (15-16)	(17)	(18-20)	_____ (15-16)	(17)	(18-20)
(γ) Αναπηρίας	_____ (21-22)	(23)	(24-26)	_____ (21-22)	(23)	(24-26)
(δ) Εργατικού Ατυχήματος	_____ (27-28)	(29)	(30-32)	_____ (27-28)	(29)	(30-32)
(ε) Επαγγελματικής Ασθένειας	_____ (33-34)	(35)	(36-38)	_____ (33-34)	(35)	(36-38)
(στ) Απορίας	_____ (39-40)	(41)	(42-44)	_____ (39-40)	(41)	(42-44)
(ζ) Πολύτεκνων	_____ (45-46)	(47)	(48-50)	_____ (45-46)	(47)	(48-50)
(η) Μητρότητας	_____ (51-52)	(53)	(54-56)	_____ (51-52)	(53)	(54-56)
(θ) Υποτροφίας παιδιών	_____ (57-58)	(59)	(60-62)	_____ (57-58)	(59)	(60-62)
(ι) Επικίνδυνης Εργασίας	_____ (63-64)	(65)	(66-68)	_____ (63-64)	(65)	(66-68)
(ια) Διατροφής (Τροφεία)	_____ (69-70)	(71)	(72-74)	_____ (69-70)	(71)	(72-74)

030
ΣΥΝΤΑΞΕΙΣ

	ΦΟΡΕΑΣ REC 08 (7 81)	ΠΟΣΟ ΣΥΝΤΑΞΕΩΝ ΜΗΝΙΑΙΟ	ΕΤΗΣΙΟ	ΦΟΡΕΑΣ REC 10 (7 81)	ΠΟΣΟ ΣΥΝΤΑΞΕΩΝ ΜΗΝΙΑΙΟ	ΕΤΗΣΙΟ
1. Κύρια Σύνταξη: (α) *Καθαρά*	_____ (9-10)	(α) (11-12)	(13-15)	_____ (9-10)	(α) (11-12)	(13-15)
(β) *Ακαθάριστα*		(β) (16-17)	(18-20)		(β) (16-17)	(18-20)
2. Επικουρική Σύνταξη: (α) *Καθαρά*	_____ (21-22)	(α) (23-24)	(25-27)	_____ (21-22)	(α) (23-24)	(25-27)
(β) *Ακαθάριστα*		(β) (28-29)	(30-32)		(β) (28-29)	(30-32)
3. Ιδιωτική Σύνταξη: (α) *Καθαρά*	_____ (33-34)	(α) (35-36)	(37-39)	_____ (33-34)	(α) (35-36)	(37-39)
(β) *Ακαθάριστα*		(β) (40-41)	(42-44)		(β) (40-41)	(42-44)

3ος ΔΙΚΑΙΟΥΧΟΣ [Α/Α ΜΕΛΟΥΣ] (48)

ΟΝΟΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥΧΟΥ: _____

ΦΟΡΕΑΣ | ΠΟΣΟ ΑΣΦΑΛΙΣΤΡΩΝ ΜΗΝΙΑΙΟ 1 ΕΤΗΣΙΟ 2 (ΧΙΛ. ΔΡΧ.)

(α)	(46-47)	(48)	(49-51)
(β)	(52-53)	(54)	(55-57)
(γ)	(58-59)	(60)	(61-63)

4ος ΔΙΚΑΙΟΥΧΟΣ [Α/Α ΜΕΛΟΥΣ] (48)

ΟΝΟΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥΧΟΥ: _____

ΦΟΡΕΑΣ | ΠΟΣΟ ΑΣΦΑΛΙΣΤΡΩΝ ΜΗΝΙΑΙΟ 1 ΕΤΗΣΙΟ 2 (ΧΙΛ. ΔΡΧ.)

(α)	(46-47)	(48)	(49-51)
(β)	(52-53)	(54)	(55-57)
(γ)	(58-59)	(60)	(61-63)

5ος ΔΙΚΑΙΟΥΧΟΣ [Α/Α ΜΕΛΟΥΣ] (48)

ΟΝΟΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥΧΟΥ: _____

ΦΟΡΕΑΣ | ΠΟΣΟ ΑΣΦΑΛΙΣΤΡΩΝ ΜΗΝΙΑΙΟ 1 ΕΤΗΣΙΟ 2 (ΧΙΛ. ΔΡΧ.)

(α)	(46-47)	(48)	(49-51)
(β)	(52-53)	(54)	(55-57)
(γ)	(58-59)	(60)	(61-63)

ΤΡΟΠΟΣ ΠΛΗΡΩΜΗΣ

ΦΟΡΕΑΣ | ΜΗΝΙΑΙΩΣ 1 ΕΤΗΣΙΩΣ 2 ΑΠΑΞ 3 | ΠΟΣΟ ΕΠΙΔΟΜΑΤΟΣ (ΣΕ ΧΙΛ. ΔΡΧ.)

REC [1|1] (7-8)

(9-10)	(11)	(12-14)
(15-16)	(17)	(18-20)
(21-22)	(23)	(24-26)
(27-28)	(29)	(30-32)
(33-34)	(35)	(36-38)
(39-40)	(41)	(42-44)
(45-46)	(47)	(48-50)
(51-52)	(53)	(54-56)
(57-58)	(59)	(60-62)
(63-64)	(65)	(66-68)
(69-70)	(71)	(72-74)

ΤΡΟΠΟΣ ΠΛΗΡΩΜΗΣ

ΦΟΡΕΑΣ | ΜΗΝΙΑΙΩΣ 1 ΕΤΗΣΙΩΣ 2 ΑΠΑΞ 3 | ΠΟΣΟ ΕΠΙΔΟΜΑΤΟΣ (ΣΕ ΧΙΛ. ΔΡΧ.)

REC [1|3] (7-8)

(9-10)	(11)	(12-14)
(15-16)	(17)	(18-20)
(21-22)	(23)	(24-26)
(27-28)	(29)	(30-32)
(33-34)	(35)	(36-38)
(39-40)	(41)	(42-44)
(45-46)	(47)	(48-50)
(51-52)	(53)	(54-56)
(57-58)	(59)	(60-62)
(63-64)	(65)	(66-68)
(69-70)	(71)	(72-74)

ΤΡΟΠΟΣ ΠΛΗΡΩΜΗΣ

ΦΟΡΕΑΣ | ΜΗΝΙΑΙΩΣ 1 ΕΤΗΣΙΩΣ 2 ΑΠΑΞ 3 | ΠΟΣΟ ΕΠΙΔΟΜΑΤΟΣ (ΣΕ ΧΙΛ. ΔΡΧ.)

REC [1|5] (7-8)

(9-10)	(11)	(12-14)
(15-16)	(17)	(18-20)
(21-22)	(23)	(24-26)
(27-28)	(29)	(30-32)
(33-34)	(35)	(36-38)
(39-40)	(41)	(42-44)
(45-46)	(47)	(48-50)
(51-52)	(53)	(54-56)
(57-58)	(59)	(60-62)
(63-64)	(65)	(66-68)
(69-70)	(71)	(72-74)

ΦΟΡΕΑΣ | ΠΟΣΟ ΣΥΝΤΑΞΕΩΝ ΜΗΝΙΑΙΟ ΕΤΗΣΙΟ

REC [1|2] (7-8)

(9-10)			
	(α)	(11-12)	(13-15)
	(β)	(16-17)	(18-20)
(21-22)			
	(α)	(23-24)	(25-27)
	(β)	(28-29)	(30-32)
(33-34)			
	(α)	(35-36)	(37-39)
	(β)	(40-41)	(42-44)

ΦΟΡΕΑΣ | ΠΟΣΟ ΣΥΝΤΑΞΕΩΝ ΜΗΝΙΑΙΟ ΕΤΗΣΙΟ

REC [1|4] (7-8)

(9-10)			
	(α)	(11-12)	(13-15)
	(β)	(16-17)	(18-20)
(21-22)			
	(α)	(23-24)	(25-27)
	(β)	(28-29)	(30-32)
(33-34)			
	(α)	(35-36)	(37-39)
	(β)	(40-41)	(42-44)

ΦΟΡΕΑΣ | ΠΟΣΟ ΣΥΝΤΑΞΕΩΝ ΜΗΝΙΑΙΟ ΕΤΗΣΙΟ

REC [1|6] (7-8)

(9-10)			
	(α)	(11-12)	(13-15)
	(β)	(16-17)	(18-20)
(21-22)			
	(α)	(23-24)	(25-27)
	(β)	(28-29)	(30-32)
(33-34)			
	(α)	(35-36)	(37-39)
	(β)	(40-41)	(42-44)

031
Ποιό θεωρείτε για ένα άτομο ότι είναι το στοιχειώδες - ελάχιστο ποσό για:

[α] ΕΠΙΔΟΜΑ ΑΠΟΡΙΑΣ
[β] ΣΥΝΤΑΞΗ

[α] ⌊_⌊_⌊_⌋ (45-47)
[β] ⌊_⌊_⌊_⌋ (48-50)

032
Σε περίπτωση ανάγκης για χρήση κάποιων κοινωνικών υπηρεσιών, απευθυνθήκατε σε κάποιο πρόσωπο ή υπηρεσία για να σας ενημερώσει;

ΝΑΙ 1 ⟶ Σε ποιόν από τους παρακάτω απευθυνθήκατε;
ΟΧΙ 2

ΜΕΛΟΣ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ	1
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟ	2
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ	3
ΚΕΝΤΡΟ ΥΓΕΙΑΣ	4
ΔΗΜΟ Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ	5
ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΟ	6
ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ	7
ΓΙΑΤΡΟ-ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ	8
Κ.Α.Π.Η	9
ΑΛΛΟ;	

⌊_⌋ (51)

⌊_⌋ (52)

ΑΛΛΟ: _____ ⌊_⌋ (53)

033 [ΚΑΡΤΑ 33]
Πώς θα βαθμολογούσατε τις Κοινωνικές Υπηρεσίες που χρησιμοποιήσατε τον τελευταίο χρόνο:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΒΟΗΘΗΤΙΚΕΣ — ΠΑΡΑ ΠΟΛΥ ΒΟΗΘΗΤΙΚΕΣ

1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10

⌊_⌊_⌋ (54 55)

034
Θα ήθελα να μου πείτε αν οι παρακάτω διευκολύνσεις βρίσκονται σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από το σπίτι σας, εάν όχι, πόσο χρόνο κάνετε για να πάτε εκεί;

[α] ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ
[β] ΚΕΝΤΡΟ ΥΓΕΙΑΣ
[γ] ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΟ
[δ] ΤΡΑΠΕΖΑ
[ε] Κ.Α.Π.Η.
[στ] ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

	ΝΑΙ	ΟΧΙ		ΧΡΟΝΟΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ	
	1	2			
[α]	1	2	⌊_⌋ (56)	_____ ΛΕΠΤΑ	⌊_⌊_⌋ (62 64)
[β]	1	2	⌊_⌋ (57)	_____	⌊_⌊_⌋ (65 67)
[γ]	1	2	⌊_⌋ (58)	_____	⌊_⌊_⌋ (68 70)
[δ]	1	2	⌊_⌋ (59)	_____	⌊_⌊_⌋ (71-73)
[ε]	1	2	⌊_⌋ (60)	_____	⌊_⌊_⌋ (74-76)
[στ]	1	2	⌊_⌋ (61)	_____	⌊_⌊_⌋ (77-79)

6. ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ

Α/Α ΜΕΛΟΥΣ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	035 Κατά την γνώμη σας πόσο θάπρεπε να είναι το ελάχιστο καθαρό μηνιαίο εισόδημα του νοικοκυριού σας για να καλύπτετε τις βασικές σας ανάγκες; (ΣΕ ΧΙΛ. ΔΡΧ.)	036 [ΚΑΡΤΑ 36] Με βάση το τωρινό συνολικό καθαρό μηνιαίο εισόδημα του νοικοκυριού, σε τι βαθμό καλύπτονται οι ανάγκες σας: ΜΕ ΜΕΓΑΛΗ ΔΥΣΚΟΛΙΑ 1 ΜΕ ΔΥΣΚΟΛΙΑ 2 ΜΕ ΚΑΠΟΙΑ ΔΥΣΚΟΛΙΑ [ΙΣΑ-ΙΣΑ] 3 ΜΑΛΛΟΝ ΕΥΚΟΛΑ 4 ΕΥΚΟΛΑ 5 ΠΟΛΥ ΕΥΚΟΛΑ 6	037 [ΚΑΡΤΑ 36] Με βάση το συνολικό καθαρό μηνιαίο εισόδημα του νοικοκυριού σας το 1983, δηλαδή πριν από 5 περίπου χρόνια, σε τι βαθμό καλύπτονταν οι ανάγκες σας: ΜΕ ΜΕΓΑΛΗ ΔΥΣΚΟΛΙΑ 1 ΜΕ ΔΥΣΚΟΛΙΑ 2 ΜΕ ΚΑΠΟΙΑ ΔΥΣΚΟΛΙΑ [ΙΣΑ-ΙΣΑ] 3 ΜΑΛΛΟΝ ΕΥΚΟΛΑ 4 ΕΥΚΟΛΑ 5 ΠΟΛΥ ΕΥΚΟΛΑ 6	038 [ΚΑΡΤΑ 36] Έχοντας υπόψη τις σημερινές ανάγκες και συνθήκες διαβίωσης του νοικοκυριού σας, θα μπορούσατε να μας πείτε πόσο ύψος συνολικού καθαρού μηνιαίου εισοδήματος θα κάλυπτε τις ανάγκες σας: [α] ΜΕ ΜΕΓΑΛΗ ΔΥΣΚΟΛΙΑ [β] ΜΕ ΔΥΣΚΟΛΙΑ [γ] ΜΕ ΚΑΠΟΙΑ ΔΥΣΚΟΛΙΑ [ΙΣΑ-ΙΣΑ] [δ] ΜΑΛΛΟΝ ΕΥΚΟΛΑ [ε] ΕΥΚΟΛΑ [στ] ΠΟΛΥ ΕΥΚΟΛΑ
REC 17 (7-8) ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ 1 (9)		(10-13)	(14)	(15)	[α] (16-19) [β] (20-23) [γ] (24-27) [δ] (28-31) [ε] (32-35) [στ] (36-39)	

039
Πιστεύετε ότι υπάρχουν φτωχοί σήμερα στην Ελλάδα;

ΝΑΙ 1
ΟΧΙ 2
ΔΕΝ ΞΕΡΩ 3

(40)

040 [ΚΑΡΤΑ 40]
Θεωρείτε φτωχούς τους παρακάτω;

		ΝΑΙ	ΟΧΙ	
[α]	ΑΝΕΡΓΟΙ	1	2	(41)
[β]	ΕΡΓΑΤΕΣ	1	2	(42)
[γ]	ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	1	2	(43)
[δ]	ΣΥΝΤΑΞΙΟΥΧΟΙ	1	2	(44)
[ε]	ΑΓΡΟΤΕΣ	1	2	(45)
[στ]	ΝΕΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ	1	2	(46)
[ζ]	ΑΣΤΕΓΟΙ	1	2	(47)
[η]	ΑΝΑΠΗΡΟΙ	1	2	(48)

ΑΛΛΟΙ: _____ (49)

041 [ΚΑΡΤΑ 40]
Από αυτούς που θεωρείτε φτωχούς ποιοί νομίζετε ότι είναι οι πιο φτωχοί;

ΑΝΕΡΓΟΙ 1
ΕΡΓΑΤΕΣ 2
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ 3
ΣΥΝΤΑΞΙΟΥΧΟΙ 4
ΑΓΡΟΤΕΣ 5
ΝΕΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ 6
ΑΣΤΕΓΟΙ 7
ΑΝΑΠΗΡΟΙ 8
ΑΛΛΟΙ;

(50)

ΑΛΛΟΙ: _____ (51)

042 [ΚΑΡΤΑ 42]
Ποιά από τα παρακάτω νομίζετε ότι είναι τα αίτια της φτώχειας στην Ελλάδα;

		ΝΑΙ	ΟΧΙ	
[α]	ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ	1	2	(52)
[β]	ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ-ΚΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ	1	2	(53)
[γ]	ΕΛΛΕΙΨΗ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ	1	2	(54)
[δ]	ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΟΙΝ. ΑΣΦΑΛΙΣΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ	1	2	(55)
[ε]	ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΗ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ	1	2	(56)
[στ]	ΑΝΑΛΦΑΒΗΤΙΣΜΟΣ	1	2	(57)
[ζ]	ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ	1	2	(58)
[η]	ΕΛΛΕΙΨΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΩΝ	1	2	(59)
[θ]	ΧΑΜΗΛΗ ΑΠΟΔΟΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ	1	2	(60)
[ι]	ΕΛΛΕΙΨΗ ΕΡΓΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ	1	2	(61)
[ια]	ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ	1	2	(62)
[ιβ]	ΑΝΕΡΓΙΑ-ΠΛΗΘΩΡΙΣΜΟΣ	1	2	(63)

ΑΛΛΟ: _____ (64)

043 [ΚΑΡΤΑ 42]
Από αυτά τα αίτια που αναφέρατε ποιό νομίζετε ότι είναι π σπουδαιότερο;

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ 0
ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ-ΚΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ 0
ΕΛΛΕΙΨΗ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ 0
ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΟΙΝ. ΑΣΦΑΛΙΣΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ 0
ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΗ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ 0
ΑΝΑΛΦΑΒΗΤΙΣΜΟΣ 0
ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗ 0
ΕΛΛΕΙΨΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΩΝ 0
ΧΑΜΗΛΗ ΑΠΟΔΟΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ 0
ΕΛΛΕΙΨΗ ΕΡΓΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ 1
ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ 1
ΑΝΕΡΓΙΑ-ΠΛΗΘΩΡΙΣΜΟΣ 1
ΑΛΛΟ;

(65 66)

ΑΛΛΟ: _____

7. ΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΠΑΡΟΧΩΝ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

[ΚΑΡΤΑ 44] ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ-ΠΑΡΟΧΕΣ-ΕΠΙΔΟΜΑΤΑ	044 Γνωρίζετε την ύπαρξη:		045 Έχετε εσείς ή κάποιο άλλο μέλος του νοικοκυριού σας το δικαίωμα χρήσης:			046 Έχετε κάνει χρήση εσείς ή κάποιο μέλος του νοικοκυριού σας τα τελευταία 5 χρόνια;		047 Θεωρείτε αναγκαία την ύπαρξή τους;		REC	ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ
	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΔΕΝ ΞΕΡΩ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	1 8 (7-8)	1 (9)
[01] ΑΝΕΡΓΙΑΣ	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(10) (11) (12) (13)	
[02] ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(14) (15) (16) (17)	
[03] ΝΕΟΤΗΤΑΣ	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(18) (19) (20) (21)	
[04] ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(22) (23) (24) (25)	
[05] ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗΣ	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(26) (27) (28) (29)	
[06] ΜΗΤΡΟΤΗΤΑΣ	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(30) (31) (32) (33)	
[07] ΠΑΙΔΙΚΩΝ ΣΤΑΘΜΩΝ (ΔΗΜΟΣΙΩΝ)	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(34) (35) (36) (37)	
[08] ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΩΝ (Κ Α Π Η - ΔΗΜΟΣΙΑ ΓΗΡΟΚΟΜΕΙΑ)	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(38) (39) (40) (41)	
[09] ΣΤΕΓΑΣΗΣ	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(42) (43) (44) (45)	
[10] ΑΝΑΠΗΡΩΝ ΚΑΙ ΧΡΟΝΙΑ ΝΟΣΟΥΝΤΩΝ	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(46) (47) (48) (49)	
[11] ΠΟΛΥΤΕΚΝΩΝ	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(50) (51) (52) (53)	
[12] ΑΠΟΡΩΝ	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(54) (55) (56) (57)	
[13] ΑΛΛΑ: _____	1	2	1	2	3	1	2	1	2	(58) (59) (60) (61)	

048 [ΚΑΡΤΑ 48]
Ποιά θεωρείτε ότι είναι τα σημαντικότερα προβλήματα στη χρήση των κοινωνικών παροχών και υπηρεσιών;

ΕΛΛΕΙΨΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ	1	(62)
Η ΥΠΕΡΒΟΛΙΚΗ ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ	2	
Ο ΤΡΟΠΟΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥΣ	3	
Η ΧΑΜΗΛΗ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΑΡΟΧΩΝ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	4	(63)
Η ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΣΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ	5	
ΑΛΛΟ: _____		

8. ΥΓΕΙΑ

Α/Α ΜΕΛΟΥΣ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	048 Αναφέρατε μέχρι δύο από τις παθήσεις που υποφέρετε (ή υποφέρατε): [α] ΧΡΟΝΙΑΣ ΜΟΡΦΗΣ [β] ΟΞΕΙΑΣ ΜΟΡΦΗΣ	050 [ΚΑΡΤΑ 50] Βαθμολογείστε την υγεία σας και των μελών του νοικοκυριού σας: [α] ΣΗΜΕΡΑ [β] ΠΡΙΝ 5 ΧΡΟΝΙΑ 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 ΠΟΛΥ ΚΑΚΗ ... ΑΡΙΣΤΗ
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ [1] (64)		[α] 1. ___ (65 66) 2. ___ (67 68) [β] 1. ___ (69 70) 2. ___ (71 72)	[α] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (73 74) [β] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (75 76)
[2] (60)		[α] 1. ___ (61 62) 2. ___ (63 64) [β] 1. ___ (65 66) 2. ___ (67 68)	[α] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (69 70) [β] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (71 72)
[3] (60)		[α] 1. ___ (61 62) 2. ___ (63 64) [β] 1. ___ (65 66) 2. ___ (67 68)	[α] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (69 70) [β] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (71 72)
[4] (60)		[α] 1. ___ (61 62) 2. ___ (63 64) [β] 1. ___ (65 66) 2. ___ (67 68)	[α] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (69 70) [β] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (71 72)
[5] (60)		[α] 1. ___ (61 62) 2. ___ (63 64) [β] 1. ___ (69 70) 2. ___ (71 72)	[α] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (69 70) [β] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (71 72)

ΕΞΩΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ
ΤΟΥΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΥΣ 3 ΜΗΝΕΣ:

051 Πόσες ημέρες μείνατε στο κρεββάτι άρρωστος (η) στο σπίτι σας;	052 Πόσες ημέρες απουσιάσατε από την εργασία σας;	053 (ΚΑΡΤΑ 53) Πόσες επισκέψεις κάνατε σε: (α) ΓΕΝΙΚΟ ΓΙΑΤΡΟ (β) ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑΣ (γ) ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΟ (δ) ΕΞΩΤ. ΙΑΤΡΕΙΑ ΝΟΣΟΚΟΜ. (ε) ΚΕΝΤΡΟ ΥΓΕΙΑΣ	054 (α) Πόση ήταν η συνολική δαπάνη της περίθαλψης; (β) Ποσό κάλυψης του ασφαλιστικού φορέα; (γ) Επιπλέον δαπάνη;	055 Χρόνος πρόσβασης πριν την επίσκεψη; (α) ΩΡΕΣ (β) ΗΜΕΡΕΣ
⌊_⌋⌊_⌋	⌊_⌋⌊_⌋	REC ⌊1⌋⌊9⌋ (α) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋ (γ) ⌊_⌋⌊_⌋ (δ) ⌊_⌋⌊_⌋ (ε) ⌊_⌋⌊_⌋	(α) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋ (γ) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋	(α) ⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋
⌊_⌋⌊_⌋	⌊_⌋⌊_⌋	REC ⌊2⌋⌊0⌋ (α) ⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋ (γ) ⌊_⌋⌊_⌋ (δ) ⌊_⌋⌊_⌋ (ε) ⌊_⌋⌊_⌋	(α) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋ (γ) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋	(α) ⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋
⌊_⌋⌊_⌋	⌊_⌋⌊_⌋	REC ⌊2⌋⌊1⌋ (α) ⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋ (γ) ⌊_⌋⌊_⌋ (δ) ⌊_⌋⌊_⌋ (ε) ⌊_⌋⌊_⌋	(α) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋ (γ) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋	(α) ⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋
⌊_⌋⌊_⌋	⌊_⌋⌊_⌋	REC ⌊2⌋⌊2⌋ (α) ⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋ (γ) ⌊_⌋⌊_⌋ (δ) ⌊_⌋⌊_⌋ (ε) ⌊_⌋⌊_⌋	(α) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋ (γ) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋	(α) ⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋
⌊_⌋⌊_⌋	⌊_⌋⌊_⌋	REC ⌊2⌋⌊3⌋ (α) ⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋ (γ) ⌊_⌋⌊_⌋ (δ) ⌊_⌋⌊_⌋ (ε) ⌊_⌋⌊_⌋	(α) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋ (γ) ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋	(α) ⌊_⌋⌊_⌋ (β) ⌊_⌋⌊_⌋

Α/Α ΜΕΛΟΥΣ	056 Πόσες μέρες μείνατε στο νοσοκομείο και για ποια αιτία; [α] ΜΕΡΕΣ [β] ΑΙΤΙΑ	057 Είδος νοσοκομείου; ΔΗΜΟΣΙΟ 1 ΙΔΙΩΤΙΚΟ 2	058 [α] Πόση ήταν η συνολική δαπάνη της περίθαλψης; [β] Ποσό κάλυψης του ασφαλιστικού φορέα; [γ] Επιπλέον αμοιβές, κλπ.	059 Χρόνος αναμονής *πριν την εισαγωγή*; [α] ΗΜΕΡΕΣ [β] ΜΗΝΕΣ	060 Πόσες συνταγές φαρμάκων *πήρατε*;	061 [α] Πόση ήταν η συνολική δαπάνη; [β] Ποσοστό κάλυψης του ασφαλιστικού φορέα;	062 [ΚΑΡΤΑ 82] ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΥΓΕΙ Η *κατάσταση* υγείας σας και τ μελών του νοικο ριού σας θα λέγ ότι είναι: ΠΟΛΥ ΚΑΛΗ ΚΑΛΗ ΜΕΤΡΙΑ ΚΑΚΗ ΠΟΛΥ ΚΑΚΗ
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ 1	[α] (32-34) [β] (35-36)	(37)	[α] (38 40) [β] (41-43) [γ] (44 46)	[α] (47-48) [β] (49 50)	(51 52)	[α] (53 55) [β] (56 58)	(59)
2	[α] (32-34) [β] (35-36)	(37)	[α] (38 40) [β] (41 43) [γ] (44 46)	[α] (47 48) [β] (49 50)	(51 52)	[α] (53 55) [β] (56 58)	(59)
3	[α] (32-34) [β] (35-36)	(37)	[α] (38 40) [β] (41-43) [γ] (44 46)	[α] (47 48) [β] (49 50)	(51 52)	[α] (53 55) [β] (56 58)	(59)
4	[α] (32-34) [β] (36-36)	(37)	[α] (38 40) [β] (41-43) [γ] (44-46)	[α] (47 48) [β] (49 50)	(51 52)	[α] (53 55) [β] (56 58)	(59)
5	[α] (32-34) [β] (35-36)	(37)	[α] (38 40) [β] (41-43) [γ] (44 46)	[α] (47 48) [β] (49 50)	(51 52)	[α] (53 55) [β] (56 58)	(59)

ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΤΟΥΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΥΣ 12 ΜΗΝΕΣ:

ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΤΟΥΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΥΣ 3 ΜΗΝΕΣ:

9. ΨΥΧΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Α/Α ΜΕΛΟΥΣ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	063 [ΚΑΡΤΑ 63] ΤΟΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΜΗΝΑ: Σε τι βαθμό εμπόδισε η ψυχική σας διάθεση τις εξής δραστηριότητες: [α] Την εργασία σας: [β] Τις σχέσεις με την οικογένειά σας: [γ] Τις κοινωνικές σας σχέσεις: [δ] Την διασκέδασή σας: [ε] Άλλες δραστηριότητες (αναφέρατε):	064 [ΚΑΡΤΑ 63] Τον τελευταίο μήνα, αισθανθήκατε διάφορες ενοχλήσεις όπως: Εάν ναι, πόση ενόχληση σας προκάλεσαν; [α] Στενοχώρια ή κατάθλιψη [β] Ανησυχία ή υπερένταση [γ] Αβεβαιότητα για το μέλλον [δ] Θυμό ή εκνευρισμό [ε] Μοναξιά [ζ] Έλλειψη αυτοπεποίθησης [η] Εξάρτηση από άλλους ανθρώπους [θ] Αδιαθεσία [ι] Δύσπνοια [κ] Αυπνίες [λ] Έλλειψη ζωντάνιας-ενεργητικότητας [μ] Έλλειψη ικανότητας να συγκεντρωθείτε σε μια δραστηριότητα [ν] Απαισιοδοξία [ξ] ΑΛΛΟ:	065 [ΚΑΡΤΑ 63] Πόση ενόχληση σας προκαλεί γενικά η συνηθισμένη κατάσταση της ψυχικής σας διάθεσης; 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 ΚΑΘΟΛΟΥ ΠΑΡΑ ΠΟΛΥ

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
ΚΑΘΟΛΟΥ ΠΑΡΑ ΠΟΛΥ

REC 2 4 (7 8)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ 1 (60)

[α] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (61 62)
[β] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (63 64)
[γ] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (65 66)
[δ] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (67 68)
[ε] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (69 70)
[ε] ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ: _____ (71)
_____
_____

[α] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (9 10)
[β] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (11-12)
[γ] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (13-14)
[δ] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (15-16)
[ε] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (17-18)
[ζ] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (19-20)
[η] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (21-22)
[θ] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (23 24)
[ι] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (25-26)
[κ] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (27-28)
[λ] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (29-30)
[μ] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (31 32)
[ν] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (33 34)
[ξ] 1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (35-36)
[ξ] ΑΛΛΟ: _____ (37-38)

1 – 2 – 3 – 4 – 5 – 6 – 7 – 8 – 9 – 10 (39 40)

10. ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΧΡΟΝΟ

Α/Α ΜΕΛΟΥΣ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	066 Κάνατε διακοπές (τουλάχιστον για μια εβδομάδα) τους τελευταίους 12 μήνες; ΝΑΙ 1 ΟΧΙ 2	067 Ταξιδέψατε στο εξωτερικό κατά τη διάρκεια των διακοπών; ΝΑΙ 1 ΟΧΙ 2	068 Πόσες φορές βγήκατε έξω για διασκέδαση το τελευταίο 15μέρο;	069 Αν δεν βγήκατε, ποιός ήταν ο λόγος; ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ 1 ΔΕΝ ΕΙΧΕ ΔΙΑΘΕΣΗ 2 ΗΤΑΝ ΑΡΡΩΣΤΟΣ 3 ΔΕΝ ΕΙΧΕ ΠΟΥ ΝΑ ΑΦΗΣΕΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ 4 ΑΛΛΟΣ;	070 [ΚΑΡΤΑ 70] Το τελευταίο 15μερο πήγατε για διασκέδαση σε: [α] ΚΙΝΗΜ/ΦΟ ή ΘΕΑΤΡΟ [β] ΧΟΡΕΥΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ (DISCO) [γ] ΤΑΒΕΡΝΑ ή ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΟ [δ] ΜΠΑΡ ή ΚΑΦΕΤΕΡΙΑ [ε] ΚΑΦΕΝΕΙΟ [στ] ΑΘΛΗΤΙΚΟ ΑΓΩΝΑ [ζ] ΚΕΝΤΡΟ ΜΕ ΜΟΥΣΙΚΗ ΑΛΛΟ;	071 [ΚΑΡΤΑ 71] Πόσες ώρες αφιερώνετε καθημερινά στις παρακάτω ασχολίες: [α] ΔΟΥΛΕΙΕΣ ΣΠΙΤΙΟΥ [β] ΔΙΑΒΑΣΜΑ [γ] ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΠΑΙΔΙΩΝ [δ] ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ [ε] ΒΙΝΤΕΟ [στ] ΜΟΥΣΙΚΗ ΑΛΛΟ;
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ [1] (41)		(42)	(43)	(44 45)	(46) ΑΛΛΟ:	ΝΑΙ ΟΧΙ [α] 1 2 (47) [β] 1 2 (48) [γ] 1 2 (49) [δ] 1 2 (50) [ε] 1 2 (51) [στ] 1 2 (52) [ζ] 1 2 (53) ΑΛΛΟ: 1 2 (54) ΑΛΛΟ: (55 56)	[α] (57 58) [β] (59 60) [γ] (61-62) [δ] (63 64) [ε] (65 66) [στ] (67 68) ΑΛΛΟ: (69 70)
[2] (71)		(72)	(73)	(74 75)	(76) ΑΛΛΟ:	REC [2][5] (7 8) [α] 1 2 (9) [β] 1 2 (10) [γ] 1 2 (11) [δ] 1 2 (12) [ε] 1 2 (13) [στ] 1 2 (14) [ζ] 1 2 (15) ΑΛΛΟ: 1 2 (16) ΑΛΛΟ:	[α] (19 20) [β] (21-22) [γ] (23 24) [δ] (25 26) [ε] (27 28) [στ] (29 30) ΑΛΛΟ: (31 32)

11. ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ

072 [ΚΑΡΤΑ 72]
Ποια από τα αγαθά που αναφέρονται πιο κάτω έχετε ή νομίζετε ότι είναι αναγκαία, δηλαδή πράγματα που κάθε νοικοκυριό πρέπει οπωσδήποτε να έχει:

ΑΓΑΘΑ	ΕΧΕΤΕ		ΘΕΩΡΕΙΤΕ ΑΝΑΓΚΑΙΑ		ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ [1] (33)
	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
1 ΨΥΓΕΙΟ	1	2	1	2	(34-35)
2 ΠΛΥΝΤΗΡΙΟ ΡΟΥΧΩΝ	1	2	1	2	(36-37)
3 ΤΗΛΕΦΩΝΟ	1	2	1	2	(38-39)
4 ΕΓΧΡΩΜΗ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ	1	2	1	2	(40-41)
5 ΣΤΕΡΕΟΦΩΝΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ	1	2	1	2	(42-43)
6 ΒΙΝΤΕΟ	1	2	1	2	(44-45)
7 ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΗ	1	2	1	2	(46-47)
8 ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΟ	1	2	1	2	(48-49)
9 ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΣΠΙΤΙΟΥ	1	2	1	2	(50-51)
10 ΘΕΡΜΑΝΣΗ ΓΙΑ ΟΛΑ ΤΑ ΔΩΜΑΤΙΑ	1	2	1	2	(52-53)
11 ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΤΟΥΑΛΕΤΑ	1	2	1	2	(54-55)
12 ΛΟΥΤΡΟ Η ΝΤΟΥΣ	1	2	1	2	(56-57)
13 ΕΝΑ ΓΕΥΜΑ ΜΕ ΚΡΕΑΣ Ή ΨΑΡΙ ΠΕΡΙΣ. ΑΠΟ ΜΙΑ ΦΟΡΑ ΤΗΝ ΕΒΔΟΜΑΔΑ	1	2	1	2	(58-59)
14 ΓΕΥΜΑ ΣΕ ΤΑΒΕΡΝΑ Η ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΟ	1	2	1	2	(60-61)
15 ΜΙΑ ΕΒΔΟΜΑΔΑ ΔΙΑΚΟΠΩΝ ΤΟ ΧΡΟΝΟ	1	2	1	2	(62-63)
16 ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ	1	2	1	2	(64-65)
17 ΕΝΑ ΧΟΜΠΥ	1	2	1	2	(66-67)
18 ΔΩΡΑ ΣΕ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ Η ΦΙΛΟΥΣ ΜΙΑ ΦΟΡΑ ΤΟΝ ΧΡΟΝΟ	1	2	1	2	(68-69)
19 ΑΓΟΡΑ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΩΝ ΡΟΥΧΩΝ	1	2	1	2	(70-71)
20 ΑΠΟΤΑΜΙΕΥΣΕΙΣ	1	2	1	2	(72-73)
Σε περίπτωση που υπάρχουν παιδιά:					
22 ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ	1	2	1	2	(74-75)
22 ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟ ΥΠΝΟΔΩΜΑΤΙΟ ΓΙΑ ΚΑΘΕ ΠΑΙΔΙ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΥ ΦΥΛΟΥ	1	2	1	2	(76-77)

12. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

Α/Α ΜΕΛΟΥΣ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	073 Η κατοικία που μένετε είναι: ΙΔΙΟΚΤΗΤΗ 1 ΜΕ ΕΝΟΙΚΙΟ 2 ΑΛΛΟ;	074 Πόσα κανονικά δωμάτια έχει η κατοικία σας; (μαζί με την κουζίνα, αν έχει διαστάσεις κανονικού δωματίου).	075 Πόσα τ.μ. είναι η κατοικία σας;	076 Η κατοικία σας θερμαίνεται με: ΚΑΛΟΡΙΦΕΡ 1 ΣΟΜΠΑ 2 ΘΕΡΜΟΣΥΣΣΩΡΕΥΤΗ 3 ΣΥΣΚΕΥΗ ΚΛΙΜΑΤΙΣΜΟΥ 4 ΑΛΛΟ;	077 Διαθέτετε δευτερεύουσα ή εξοχική κατοικία; ΝΑΙ 1 → Η κατοικία αυτή είναι: ΟΧΙ 2 ΙΔΙΟΚΤΗΤΗ 1 ΜΕ ΕΝΟΙΚΙΟ 2 ΑΛΛΟ;
REC 2 6 (7-8) ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ 1 (9)		(10) ΑΛΛΟ: _____	(11-12)	(13-15)	(18) (17) ΑΛΛΟ: _____	(16) (19) ΑΛΛΟ: _____

13. ΔΑΠΑΝΕΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

	078 ΣΥΝΟΛΟ ΜΗΝΙΑΙΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ	079 [ΚΑΡΤΑ 79] ΠΟΣΟ ΠΛΗΡΩΝΕΤΕ ΤΟ ΜΗΝΑ ΓΙΑ: [α] ΕΝΟΙΚΙΟ; [β] ΗΛΕΚΤΡΙΚΟ, ΤΗΛΕΦΩΝΟ, ΝΕΡΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΧΡΗΣΤΑ; [γ] ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ; [δ] ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ; [ε] ΕΞΟΔΑ ΙΔΙΩΤ. ΑΣΦΑΛΙΣΗΣ;	080 ΕΤΗΣΙΑ ΑΠΟΤΑΜΙΕΥΣΗ
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ 1 (20)	(21-24)	[α] (25-27) [β] (28-29) [γ] (30-31) [δ] (32-33) [ε] (34-36)	(36-39)

14. ΕΙΣΟΔΗΜΑ ΑΠΟ ΜΙΣΘΟ-ΗΜΕΡΟΜΙΣΘΙΟ ΓΙΑ ΟΛΑ ΤΑ ΕΝΕΡΓΑ ΜΕΛΗ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ

Α/Α ΜΕΛΟΥΣ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	081 ΤΡΟΠΟΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΠΛΗΡΗΣ 1 ΜΕΡΙΚΗ 2	082 ΑΜΟΙΒΗ ΑΠΟ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ Τρόπος πληρωμής. Με το: ΜΗΝΑ 1 15-ΘΗΜΕΡΟ 2 ΕΒΔΟΜΑΔΑ 3 ΗΜΕΡΑ 4 ΩΡΑ 5 ΑΝΑΘΕΣΗ ΦΑΣΟΝ 6 ΑΛΛΟ:	083 ΜΗΝΙΑΙΑ ΑΜΟΙΒΗ (ΣΕ ΧΙΛ. ΔΡΧ.) (α) ΚΑΘΑΡΑ (β) ΜΙΚΤΑ	084 Τους τελευταίους 12 μήνες πόσους μήνες απασχοληθήκατε;	085 ΔΩΡΟ (α) ΑΔΕΙΑΣ (β) ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΩΝ (γ) ΠΑΣΧΑ
		ΚΥΡΙΑ ΔΕΥΤ/ΣΑ	ΚΥΡΙΑ ΔΕΥΤ/ΣΑ	ΚΥΡΙΑ ΔΕΥΤ/ΣΑ	ΚΥΡΙΑ ΔΕΥΤ/ΣΑ	ΚΥΡΙΑ ΔΕΥΤ/ΣΑ
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ 1		(41) (42)	(43) (44) ΑΛΛΟ: ΑΛΛΟ:	(α) (45-47) (51-53) (β) (48-50) (54-56)	(57-58) (59-60)	(α) (61-63) (70-72) (β) (64-66) (73-75) (γ) (67-69) (76-78)
REC 27 (7-8) 2 (9)		(10) (11)	(12) (13) ΑΛΛΟ: ΑΛΛΟ:	(α) (14-16) (20-22) (β) (17-19) (23-25)	(26-27) (28-29)	(α) (30-32) (39-41) (β) (33-35) (42-44) (γ) (36-38) (45-47)
3 (48)		(49) (50)	(51) (52) ΑΛΛΟ: ΑΛΛΟ:	(α) (53-55) (59-61) (β) (56-58) (62-64)	(65-66) (67-68)	REC 28 (7-8) (α) (9-11) (18-20) (β) (12-14) (21-23) (γ) (15-17) (24-26)
4 (27)		(28) (29)	(30) (31) ΑΛΛΟ: ΑΛΛΟ:	(α) (32-34) (38-40) (β) (35-37) (41-43)	(44-45) (46-47)	(α) (48-50) (57-59) (β) (51-53) (60-62) (γ) (54-56) (63-65)
5 (68)		(67) (68)	(69) (70) ΑΛΛΟ: ΑΛΛΟ:	REC 29 (7-8) (α) (9-11) (15-17) (β) (12-14) (18-20)	(21-22) (23-24)	(α) (25-27) (34-36) (β) (28-30) (37-39) (γ) (31-33) (40-42)

15. ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ

Α/Α ΜΕΛΟΥΣ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	086 ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΠΟΥ ΣΥΜΜΕΤΕΧΕΙ	087 ΣΥΝΟΛΟ ΕΤΗΣΙΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ	088 ΥΠΟΛΟΓΙΖΕΤΕ ΣΤΙΣ ΔΑΠΑΝΕΣ: [α] Αμοιβή προσωπικής εργασίας; [β] Το τεκμαρτό ενοίκιο; [γ] Τους τόκους ιδίου κεφαλαίου; ΝΑΙ 1 Ποσό; ΟΧΙ 2	089 ΣΥΝΟΛΟ ΕΤΗΣΙΩΝ ΕΣΟΔΩΝ (ΤΖΙΡΟΣ)
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ 1 (43)		(44)	(45 49)	[α] (50) (51-54) [β] (55) (56 59) [γ] (60) (61 64)	(65 69)
REC 3 0 (7-8) 2 (9)		(10)	(11-15)	[α] (16) (17 20) [β] (21) (22 25) [γ] (26) (27 30)	(31 35)
3 (46)		(47)	(48 52)	[α] (53) (54 57) [β] (58) (59 62) [γ] (63) (64 67)	(68 72)
4 (13)		(14)	(15-19)	[α] (20) (21-24) [β] (25) (26 29) [γ] (30) (31-34)	(35 39)
5 (50)		(51)	(52 56)	[α] (57) (58 61) [β] (62) (63 66) [γ] (67) (68 71)	(72 76)

090 ΣΥΝΟΛΟ ΕΤΗΣΙΩΝ ΚΕΡΔΩΝ	091 ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΠΟΥ ΣΥΜΜΕΤΕΧΕΙ	092 ΠΟΣΟΣΤΟ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ	093 ΝΟΜΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ Ε.Ε. 1 Ο.Ε. 2 Ε.Π.Ε. 3 Α.Ε. 4 ΑΤΟΜΙΚΗ 5
⌊_⌊_⌊_⌊_⌋ (70-73)	⌊_⌊_⌋ (74-75)	⌊_⌊_⌊_⌋ (76-78)	⌊_⌋ (79)
⌊_⌊_⌊_⌊_⌋ (36-39)	⌊_⌊_⌋ (40-41)	⌊_⌊_⌊_⌋ (42-44)	⌊_⌋ (45)
⌊_⌊_⌊_⌊_⌋ (73-76)	⌊_⌊_⌋ (77-78)	REC ⌊3⌊1⌋ (7-8) ⌊_⌊_⌊_⌋ (9-11)	⌊_⌋ (12)
⌊_⌊_⌊_⌊_⌋ (40-43)	⌊_⌊_⌋ (44-45)	⌊_⌊_⌊_⌋ (46-48)	⌊_⌋ (49)
REC ⌊3⌊2⌋ (7-8) ⌊_⌊_⌊_⌊_⌋ (9-12)	⌊_⌊_⌋ (13-14)	⌊_⌊_⌊_⌋ (15-17)	⌊_⌋ (18)

	ΟΝΟΜΑ _____ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	ΟΝΟΜΑ _____ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	ΟΝΟΜΑ _____ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ
	ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ [1] (19)	REC [3][4] (7-8) [2] (9)	REC [3][6] (7-8) [3] (9)
094 [ΚΑΡΤΑ 94] **ΠΗΓΕΣ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ**	ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΤΗΣΙΑ	ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΤΗΣΙΑ	ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΤΗΣΙΑ
1. [α] Ενοίκια	1. [α] (20-22) (23-25)	1. [α] (10-12) (13-15)	1. [α] (10-12) (13-15)
[β] Τόκοι-Μερίσματα	[β] (26-28) (29-31)	[β] (16-18) (19-21)	[β] (16-18) (19-21)
[γ] Προμήθειες-Ποσοστά	[γ] (32-34) (35-37)	[γ] (22-24) (25-27)	[γ] (22-24) (25-27)
[δ] Bonus Επιχειρήσεων	[δ] (38-40) (41-43)	[δ] (28-30) (31-33)	[δ] (28-30) (31-33)
[ε] Δώρα σε χρηματικά ποσά	[ε] (44-46) (47-49)	[ε] (34-36) (37-39)	[ε] (34-36) (37-39)
[στ] Διατροφή (από διαζύγιο)	[στ] (50-52) (53-55)	[στ] (40-42) (43-45)	[στ] (40-42) (43-45)
[ζ] Εμβάσματα	[ζ] (56-58) (59-61)	[ζ] (46-48) (49-51)	[ζ] (46-48) (49-51)
[η] Άλλα	[η] (62-64) (65-67)	[η] (52-54) (55-57)	[η] (52-54) (55-57)
2. Σύνολο	2. (68-70) (71-73)	2. (58-60) (61-63)	2. (58-60) (61-63)
095 **ΕΙΣΟΔΗΜΑ ΣΕ ΕΙΔΟΣ**	ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΤΗΣΙΑ REC [3][3] (7-8)	ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΤΗΣΙΑ REC [3][5] (7-8)	ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΤΗΣΙΑ REC [3][7] (7-8)
1. [α] Αυτοκίνητο	1. [α] (9-11) (12-14)	1. [α] (9-11) (12-14)	1. [α] (9-11) (12-14)
[β] Κατοικία	[β] (15-17) (18-20)	[β] (15-17) (18-20)	[β] (15-17) (18-20)
[γ] Προϊόντα-Υπηρεσίες με έκπτωση	[γ] (21-23) (24-26)	[γ] (21-23) (24-26)	[γ] (21-23) (24-26)
2. Σύνολο	2. (27-29) (30-32)	2. (27-29) (30-32)	2. (27-29) (30-32)
096 **ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ**	ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΤΗΣΙΑ	ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΤΗΣΙΑ	ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΤΗΣΙΑ
[α] Αγροτικές εκμεταλλεύσεις	1. [α] (33-35) (36-38)	1. [α] (33-35) (36-38)	1. [α] (33-35) (36-38)
[β] Ενοίκια αγροτικής γης	[β] (39-41) (42-44)	[β] (39-41) (42-44)	[β] (39-41) (42-44)
[γ] Αγροτικά προϊόντα	[γ] (45-47) (48-50)	[γ] (45-47) (48-50)	[γ] (45-47) (48-50)
2. Σύνολο	2. (51-53) (54-56)	2. (51-53) (54-56)	2. (51-53) (54-56)

	ΟΝΟΜΑ ..... ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	ΟΝΟΜΑ ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ	ΟΝΟΜΑ ..... ΕΡΩΤΩΜΕΝΟΥ
	ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ	ΠΕΣ 3 8 (7 8)			ΠΕΣ 3 9 (7 8)
	1 (57)	2 (9)	3 (32)	4 (55)	5 (9)
097 Κάνουν φορολογική δήλωση: ΝΑΙ 1 ΟΧΙ 2	(58)	(10)	(33)	(56)	(10)
098 ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΔΗΛΩΣΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ 1 ΑΤΟΜΙΚΗ 2	(59)	(11)	(34)	(57)	(11)
099 ΔΗΛΩΣΗ ΦΟΡΩΝ ΚΡΑΤΗΣΕΩΝ Εκκαθαριστικό Εφορίας 1 Εκκαθαριστικό Μηνιαίων Αποδοχών 2 Εκτίμηση ερωτώμενου 3	(60)	(12)	(35)	(58)	(12)
	ΜΗΝΙΑΙΕΣ ΕΤΗΣΙΕΣ	ΜΗΝΙΑΙΕΣ ΕΤΗΣΙΕΣ	ΜΗΝΙΑΙΕΣ ΕΤΗΣΙΕΣ	ΜΗΝΙΑΙΕΣ ΕΤΗΣΙΕΣ	ΜΗΝΙΑΙΕΣ ΕΤΗΣΙΕΣ
100 ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΚΡΑΤΗΣΕΙΣ	(61-62) (63-65)	(13-14) (15-17)	(38-37) (38-40)	(59-60) (61-63)	(13-14) (15-17)
101 ΠΑΡΑΚΡΑΤΗΣΗ ΦΟΡΟΥ	(66-67) (68-70)	(18-19) (20-22)	(41-42) (43-45)	(64-65) (66-68)	(18-19) (20-22)
102 ΦΟΡΟΣ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ ΕΚΚΑΘΑΡΙΣΤΙΚΟ ΠΟΣΟ +/– ΦΟΡΟΥ	(71-73)	(23-25)	(46-48)	(69-71)	(23-25)
103 ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΦΟΡΟΣ	(74-76)	(26-28)	(49-51)	(72-74)	(26-28)
104 ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ ΚΡΑΤΗΣΕΙΣ + ΦΟΡΟΣ	(77-79)	(29-31)	(52-54)	(75-77)	(29-31)

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

ΠΙΝΑΚΕΣ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΟΣ
ΓΙΑ ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΕΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΕΟΚ

Πίνακας 64Α. Μέσο Μέγεθος Νοικοκυριού και Μέσος Αριθμός Παιδιών κατά Δεκατημόρια Εισοδήματος σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ..

	Μέσο Μέγεθος Νοικοκυριού				Μέσος Αριθμός Παιδιών			
Χώρα	Βέλγιο	Ολλανδία	Ιρλανδία	Λωρραίνη	Βελγιο	Ολλανδία	Ιρλανία	Λωρραίνη
Έτος αναφοράς	1988	1986	1989	1986	1988	1986	1989	1986
Δεκατημόρια								
1	1.24	1.4	1.79	1.42	0.08	0.2	0.55	0.14
2	1.75	1.7	1.17	1.87	0.18	0.2	0.06	0.31
3	2.14	2.2	2.43	2.37	0.36	0.5	0.88	0.55
4	2.66	2.7	2.95	2.79	0.71	0.9	1.06	0.82
5	2.86	3.0	3.52	3.12	0.89	1.1	1.70	1.08
6	3.07	3.1	4.21	3.32	0.93	1.2	1.99	1.20
7	3.21	3.2	4.00	3.28	1.03	1.1	1.75	1.15
8	3.56	3.1	4.05	3.55	1.25	1.0	1.43	1.28
9	3.69	3.3	3.98	3.49	1.29	1.1	1.67	1.22
10	3.88	3.6	4.56	3.60	1.36	1.1	1.35	1.15
Σύνολο	2.81	2.7	3.26	2.88	0.81	0.8	1.24	0.89

Πίνακας 65Β. Ποσοστιαία Κατανομή Νοικοκυριών κατά Πηγές Προέλευσης Εισοδήματος σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ.

Χ ώ ρ α	Π η γ έ ς Ε ι σ ο δ ή μ α τ ο ς						
	από απασχόληση	Συνολικό κοινωνικής ασφάλισης	Συν-τάξεις	Ανερ-γίας	Ασθένειας αναπηρίας	Κοινων. πρόνοιας	Οικογε-νειακά
Ελλάδα (1988)	84.1	44.8	42.0	2.2	1.7	0.3	3.0
Ιρλανία (1987)	61.5	58.9	34.0	21.6	12.3	1.2	45.0
Κατολονία (1988)	94.3	40.3	30.1	4.7	8.0	2.9	6.8
Λωρραίνη (1986)	73.0	42.8	29.4	9.0	10.6	1.0	35.2
Ολλανδία (1986)	71.2	39.7	21.5	6.8	9.5	7.6	41.7
Λουξεμβούργο (1986)	72.1	45.4	36.5	1.5	10.2	1.6	41.8
Βέλγιο (1985)	67.3	46.4	32.1	12.1	7.3	0.7	46.5

Πηγή: Deleck et. al 1991.

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

Πίνακας 64Β. Ποσοστό Ηλικιωμένων Υπεύθυνων Νοικοκυριών κατά Δεκατημόριο Εισοδήματος σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ.

	Ποσοστό Ηλικιωμένων Χώρες					
Δεκατημόριο	Βέλγιο	Ολλανδία	Ιρλανδία	Λουξ/ργο	Λωρραίνη	Κατ/νία
Έτος	1988	1986	1989	1986	1986	1988
1	70.6	33.2	51.1	57.9	57.9	51.8
2	55.9	35.3	79.6	39.8	39.8	34.0
3	34.1	26.6	27.5	26.1	26.1	23.3
4	28.5	16.1	41.4	20.9	20.9	13.7
5	13.6	10.7	18.3	17.5	17.5	14.7
6	11.1	9.3	12.8	10.4	10.4	9.7
7	9.2	8.4	13.6	12.7	12.7	13.4
8	9.9	7.3	16.1	6.3	6.3	9.3
9	9.1	6.1	8.6	11.7	11.7	9.0
10	9.0	6.0	10.9	12.6	12.6	6.7
Σύνολο	25.1	15.8	28.2	21.6	21.6	18.6

Πίνακας 64Γ. Μέσος Αριθμός Εργαζομένων κατά Δεκατημόρια Εισοδήματος σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ.

Δεκατημόρια	Βέλγιο	Ολλανδία	Ιρλανδία	Λωρραίνη	Λουξ/ργο	Κατ/νία
Έτος	1988	1986	1989	1986	1986	1988
1	0.07	0.2	0.32	0.27	0.20	0.15
2	0.23	0.2	0.23	0.34	0.40	0.53
3	0.47	0.5	0.42	0.78	0.51	0.78
4	0.61	0.8	1.38	0.82	0.88	0.95
5	0.94	1.0	1.61	1.91	1.08	1.22
6	1.28	1.1	1.94	1.11	1.23	1.46
7	1.44	1.4	1.16	1.24	1.44	1.62
8	1.59	1.5	1.30	1.60	1.49	1.86
9	1.66	1.6	1.73	1.52	1.77	2.10
10	1.93	1.8	2.30	1.68	2.06	2.29
Σύνολο	1.02	1.0	0.94	1.02	1.10	1.30

Πίνακας 65Α. Εισοδηματική Ανισότητα σε Επιλεγμένες Χώρες της Ε.Ο.Κ.

Χ ώ ρ α	Gini	Theil	Μέσο Εισόδημα σε ECU
Ελλάδα (1988)*	0.409	0.335	1013 (1988)*
Ιρλανδία (1987)	0.379	0.233	1015 (1989)
Καταλονία (1988)	0.339	0.189	1619 (1988)
Λωρραίνη (1986)	0.319	0.144	1396 (1986)
Ολλανδία (1986)	0.292	0.138	1406 (1986)
Λουξεμβούργο (1986)	0.284	0.130	1896 (1986)
Βέλγιο (1985)	0.277	0.120	1371 (1988)

* Σε παρένθεση δίνεται το έτος αναφοράς των στοιχείων

Adelman I. (1963). An Econometric Analysis of Population Growth. American Economic Review (AER) 53 p. 314-339.
Adelman I. Morris C.T. (1966). A Quantitative Study of Social and Political Determinants of Fertility. Economic Development and Cultural Change 4(2) p. 129-157.
Adelman I. Morris C.T. (1973). Economic Growth and Social Equity in Developing Countries. Stanford University Press.
Adrisani P. (1973). An Empirical Analysis of the Dual Labor Market Theory. Center for Human Resource Research. Ohio State University.
Ahlburg S. (1982). The New Kuznets Cycle: A Test of the Easterlin- Wachter Hypothesis. Research of Population Economics 4 p. 93-115.
Ahluwalia M. (1974). Income Inequality, Some Dimensions of the Problem. Chenery H. et al. (επιμ.) Redistribution with Growth. New York, Oxford University Press.
Ahluwalia M. (1976a). Inequality, Poverty and Development. Journal of Development Economics 3 p. 307-342.
Ahluwalia M. (1976b). Income Distribution and Development: Some Stylized Facts. AER May p. 128-135.
Ακαδημία Αθηνών (1990). Το Δημογραφικό Πρόβλημα της Ελλάδος, Υπογεννητικότητα και Γήρανση Πληθυσμού. Αθήνα, Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας.
Alsalam N. (1985). The Effect of Cohort Size on Earnings: An Examination of Substitution Relationships. Working Paper 21. Rochester, N.Y. University of Rochester.
Amartya S. (1976). Poverty: An Ordinal Approach to Measurement. Econometrica 1492) p. 219-231.
Andorka R. (1978). Determinants of Fertility in Advanced Societes. Methuen and Co LTD.
Anker R. (1977). The Effect of Group Level Variables on Fertility in a Rural Indian Sample. Journal of Development Studies 14(1) p. 63-76.
Αθανασίου Λ. (1984). Η Διανομή του Εισοδήματος στην Ελλάδα. Αθήνα, ΚΕΠΕ.
Atkinson A. (1970). On the Measurement of Inequality. Journal of Economic Theory 2 p. 244-263.
Atkinson A. (1974). Poverty and Income Inequality in Britain. Wedderburn D (επιμ.) Poverty Inequality and Class Structure. London, Cambridge University Press.
Atkinson A. (1976). The Personal Distribution of Incomes. London, Allen and Unwin LTD.
Atkinson A. (1983). The Economics of Inequality. 2nd edition. Oxford. Clarendon Press.
Atrostic B.K. (1982). The Demand for Leisure and Nonpecuniary Job Characterisrics. AER 72 p. 428-440
Atkinson A. (1985). On the Measurement of Poverty. Economic and Social Research Counsil Programme. Discussion Paper No 90.
Baggozi R. Van Loo F. (1978). Toward a General Theory of Fertility: A Causal Modeling Approach. Demography 15(3) p. 301-319.

Beaver S.E (1975). Demographic Transition Theory Reinterpreted. Lexington Mass, Lexington Books.
Becker G. (1960). An Economic Analysis of Fertility. NBER, Princeton University Press.
Becker G. (1964). Human Capital. New York, National Bureau of Economic Research (NBER).
Becker G. (1965). A Theory of the Allocation of Time. Economic Journal 75 (Sept.) p. 493-517.
Becker G. (1967). Human Capital and the Personal Distribution of Income: An Analytical Approach. Ann. Arbor: University of Michigan, Institute of Public Administration.
Becker G. (1988). Family Economics and Macro Behavior. The American Economic Review (AER) 18(1) p. 1-13.
Becker G. Chiswick B. (1966). The Economis of Education. Education and the Disribution of Earnings. AER 56 p.358-396
Becker G. Lewis G. (1973). On the Interaction Between Quality and Quantity of Children. Journal of Political Economy (JPE) 81S p. 279-288.
Becker G. Tomes N. (1976). Child Endowments and the Quality and Quantity of Children. JPE 84(II) p. 143-162.
Becker G. (1981). A Treatise on the Family. Harvard University Press.
Begeon F. Franco A. Κοτζαμάνης Β. (1992). Οι Δημογραφικές Εξελίξεις στην Ελλάδα και στις Άλλες Χώρες Μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητα: Συγκλίνουσες ή Αποκλίνουσες Πορείες; Ανακοίνωση στο Δημογραφικό Συνέδριο με θέμα: Οι Δημογραφικές Εξελίξεις στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 5-4 Οκτωβρίου.
Ben-Porath Y. (1967). The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earnings. JPE 75 p. 352-365.
Ben-Porath Y. (1973). Economic Analysis of Fertility in Israel: Point and Counterpoint. JPE 81(2) Supplement S202-S33.
Ben-Porath Y. (1982). Individuals, Families, and Income Distribution. Ben-Porath Y. (επιμ.) Income Disribution and the Family p. 1-13. Population and Development Review, A Supplement to Vol 8, Based on IUSSP Seminars.
Berger M.C. (1983). Changes in the Labour Force Composition and Male Earnings: A Production Approach. Journal of Human Resources 18 p. 177-196.
Berger M.C. (1984). Cohort Size and the Earnings Growth of Yong Workers. Industrial and Labour Relations Review 37 p. 582-591.
Berstain B.R (1974) A Critique of the Concept of "Compensatory Education. Wedderburn D. (επιμ.), Poverty, Inequality and Class Structure. Cambridge, Cambridge University Press.
Bhattacharyya A. K. (1975). Income Inequality and Fertility: A Comparative View. Population Studies 29 p. 5-19.
Biraben J.N. (1966). "L' evolution de la Fecondite en Europe Occidentale. European Population Conference, Strasbourg, Council foe Europe, C1 p. 1-29.
Birdsall N. (1977). Analytical Approaches to the Relationship of population Growth and Development. Population and Development Review p. 63-102.

Blake J. (1968). Are Babies Consumer Durables? Population Studies 22 p. 5-25.
Blacker C.P. (1947). Stages in Population Growth. The Eugenics Review 39(3) p. 88-101.
Blandy R. (1074). The Welfare Analysis of Fertility Reduction. Economic Journal, March p. 109-129.
Blau P.M. Duncan O.D. (1967). The American Occupational Structure. New York, Wiley.
Blinder A.S. (1974). Toward an Economic Theory of Income Distribution. Cambridge Mass: M.I.T. Press.
Bloom D.E. Freeman R.B. (1986). The "Youth" Problem: Age or Generational Crowding? Working Paper 1829. NBER Cambridge Mass.
Bluestone B. (1974). The Personal Earnings Distribution: Individual and Institutional Determinants. Boston.
Boulier L. (1982). Income Redistribution and Fertility Decline: A Skeptical View. Ben-Porath, Y. (επιμ.). Income Distribution and the Family. Population and Develeopment Review, Supplement to vol.8 p. 159-173.
Bourgeois-Pichat J. (1981). Demographic Change in Western Europe. Population and Development Review vol.7 p. 19-42.
Boserup E. (1965). The Conditions of Agricultural Growth. London, George Allen and Unwin.
Bowels S. (1971). Unequal Education and the Reproduction of the Social Division of Labor. Review of Radical Political Economy 3(4) p. 1-30.
Bowels S. (1972). Schooling and Inequality fron Generation to Generation to Generation. JPE 80(3) p. S219-S251.
Bowels S. Gintis H. (1973). I.Q. in the U.S. Class Structure. Social Policy, Jan.-Feb. p. 65-96.
Bowels S. Gintis H. (1975). The Problem with Human Capital- A Marxian Critique. AER 65 p. 74-82.
Bowels S. Gintis H. (1976). Schooling in Capitalist America. London, Henley.
Bowen W. Finegan T. (1969). The Economis of Labor force Participation. Princeton, Princeton University Press.
Bronfenbrenner M. (1977). The Issues in Distribution Theory. Weintraub S. (επιμ.) Modern Economic Thought, p.395-419. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
Bumpas L. Westoff C. (1970). The Later Years of Childbearing. Princeton, Princeton University Press.
Butz W. Ward M. (1979). The Emergence of Countercyclical US Fertility. AER 69 p. 318-328.
Butz W. Ward M. (1980). Completed Fertility and its Timing. JPE 88(5) p. 917-940.
Cain G. (1966). Married Women in the Labour Force: An Economic Anlysis. Chicago, University of Chicago Press.
Cain G. (1976). The Challenge of Segmented Labour Market Theories to Ortodox Theory: A Survey. JEL p. 1215-1257.
Cain M.S. et al. (1979). Class, Ptriarchy, and Women's Work in Bagladesh. Population and Development Review 5 p. 405-438.

Cain G. Dooley M. (1976). Estimation of a Model of Labor Supply, Fertility and Wages of Married Women. JPE 84(2) p. 179-200.
Cain G. Weinenger A. (1973). Economic Determinants of Fertility: Results from Cross-sectional Aggregate Data. Demography 10(2) p. 205-223.
Calan T. Nolan B et. al. (1989). Poverty, Income and Welfare in Ireland. Dublin, the Economic and Social Research Institute.
Caldwell J. (1976). Toward a Restatement of Demographic Transition Theory. Population and Development Review 2 (3-4), Sept. Dec. p. 321-326.
Caldwell J. (1978). A Theory of Fertility: From High Plateau to Destabilization. Population and Development Review 4(4) p. 552-578.
Caldwell J. (1980). Mass Education as a Determinant of the Timing of Fertility Decline. Population and Development Review 6(2) p. 225-255.
Caldwell J. (1981). The Mechanisms of Demographic Change in Historical Perspective. Population Studies 35 p. 5-27.
Caldwell J. (1982). The Failure of Theories of Social and Economic Change to Explain Demographic Change: Puzzles of Modernization or Westernization. Research in Population Economics 4 p. 297-332. JAI Press INC.
Caldwell J. Ruzicka L. (1978). The Australian Fertility Transition: An Analysis. Population and Development Review 4(1) p. 81-103.
Carlsson G. (1965). Time and Continuity in Mass Attitude Change: The Case of Voting. Public Opinion Quarterly 29(1) p. 1-15.
Carlsson G. (1966). The Decline of Fertility: Innovation or Adjusment Process. Population Studies 20(2) p. 149-74.
Cassen R.H. (1976). Population and Development: A Survey. World Development 4 p. 785-830.
Centers R. (1949). The Psyckology of Social Classes: A Study of Class Consciousness. Princeton, Princeton University Press.
Chiswick B. (1971). Earnings Inequality and Economic Development. Quarterly Journal of Economics vol. 85 p. 21-39.
Chiswick B. (1973). Income Inequality: Regional Analysis within a Human Capital Framework. New York: NBER, Columbia University Press.
Chiswick B. Mincer J. (1972). Time Series Changes in Personal Income Inequality in the United States from 1939, with Projections to 1985. JPE 80 p. S34-S36.
Γκιζέλης Γ. Καυταντζόγλου Ρ. Τεπέρογλου Α. Φίλιας Β. (1984). Παράδοση και Νεωτερικότητα στις πολιτιστικές Αρασημιότητες της Ελληνικής Οικογένειας: Μεταβαλλόμενα Σχήματα. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
Clark R. Kreps J. Spengler J. (1978). Economics of Aging: A Survey. JEL XVI (Sept.) p. 919-962.
Cleland J. Wilson J. (1987). Demand Theories of the Fertility Transition: An Iconoclastic View. Population Studies 41 p. 5-30.
Cline W. 1975. Distribution and Development: A Survey. Journal of Development Economics vol. 1 p. 359-400.

Γλυτσός Ν. (1988). Περιφερειακές Ανισότητες στην Ελλάδα: Δημογραφικά και Οικονομικά Χαρακτηριστικά. Αθήνα, ΚΕΠΕ.
Coale A. J. 1965. Factors Associated with the Development of Low Fertility: A Historic Summary. United Nations, Word Population Conference vol.2 p. 205-209.
Coale A.J. (1969). The Decline of Fertility in Europe from French Revolution to World War II. Behrman S.J. Corsa L. Freedman R. (επιμ.), Fertility and Family Planning. Ann Arbor, Michigan University Press.
Coale A.J. (1973). The Demographic Transition Reconsidered. International Population Conference, IUSSP Liege Volume 1.
Coale A.J. Hoover E.M. (1958). Population Growth and Economic Development in Low Income Countries. Princeton, Princeton University Press.
Cochrane S. (1975). Children as By- products, Investment Goods and Consumer Goods: A Review of Some Micro- economic Models of Fertility. Population Studies 29 p. 373-390.
Cochrane S. 1977. Education and Fertility: What do we Really Know? Mimeo, Word Bank.
Conceil de l' Europe (1986). Evolution Demographique Recente dans les Etats Membres du Conseil de l' Europe. Strasbourg.
Council of Europe (1977). Promoting the Educational Role of the Family. XVth Conference of European Ministers Responsible for Family Affairs. Bonn 7-9 September.
Council of Europe (1986). Recent Demographic Developments in the Member States of the Council of Europe. Strasbourg.
Connelly R. (1986). A Framework for Analyzing the Impact of Cohort Size on Education and Labor Earnings. Journal of Human Resources 21 p. 543-562.
Cowgill D. 1963. Transition Theory as a General Population Theory. Social Forces 41 p. 270-275.
Cramer J. (1979α). Employment Trends of Young Mothers and the Opporunity Cost of Babies in thw U.S. Demography 16 p. 177-197.
Cramer J. (1979β). The Effects of Fertility on Husband's Economic Activity: Evidence from Static Dynamic and Nonrecursive Models. Research in Population Economics vol 2.
Cramer J. (1980). Fertility and Female Employment: Problems of Causal Direction. ASR 45 p. 167- 190.
Cutright P. (1983). The Ingredients of Recent Fertility Decline in Developing Countries. International Family Planning Persectives 9 p. 101-109.
Cutright P. Hargens M. (1984). The Treshold Hypothesis: Evidence from less Developed Latin American Countries, 1950 to 1980. Demography 21(4) p. 459-473.
Cutright P. Kelly W.R. (1981). The Role of Family Planning Programs in Fertility Decline in Less Developed Countries. International Family Planning Perspectives 7 p. 145-151.
Davis K. (1945). The Word Demographic Transition. Annals of the American Academy of political and Social Science 237 p. 1-11.
Davis K. (1949). Human Society. Mew York, MacMillan.

Davis K. (1959). The Sociology of Demographic Behavior. Merton R. et. al. (επιμ.), Sociology Today: Problems and Prospects. New York, Basic Books.
Davis K. (1963). The Theory of Change and Response in Modern Demographic History. Population Index 20 p. 345-366.
Davis K. (1967). Population Policy: Will Current Programs Succeed? Science 10 p. 728-739.
Davis K. Blake J. (1956). Social Structure and Fertility: An Analytic Framework. Economic Development and Cultural Change 4(3) p. 211-235.
Davis K. Moor W. (1945). Some Principles of Stratification. A Critical Analysis. Bendix R. Lipset S. (επιμ.), Class Status and Power. New York, Free Press.
Deaton A., J. Ruiz-Castillo, D. Thomas (1989). The Influence of Household Composition on Household Expenditure Patterns: Theory and Spanish Evidence. JPE. 97(1) p. 179-200.
Δεδουσόπουλος Α., Δεμαθάς Ζ. κ.ά (1991). Προώθηση της Απασχόλησης και της Επαγγελματικής Κατάρτισης των Άνεργων Γυναικών. Αθήνα, ΙΠΑ-ΠΑΣΠΕ.
Deleck et al. (1991). Indicators of Poverty and Adequacy of Social Security. Centre for Social Policy, University of Antwerp.
Demeny P. (1968). Early Fertility Decline in Austria-Hungary: A Lesson in Demographic Transition. Daedalus, p. 502-522.
Demeny P. (1972). Early Fertility Decline in Austria-Hungary: A Lesson in Demographic Transition. Glass D. Revelle R. (επι.), Population and Social Change. London, Franses Pinter.
Denenberg V.H. (επιμ.), Education of the Infant and Young Child. London, Academic Press.
Dernburg T. Strand K. (1966). A Quantitative Analysis by Age and Sex. AER LVI p. 71-95.
DeSerpa A.C. (1971). A Theory of the Economis of Time. Economic Journal 81 p. 828-846.
De Tray D. (1973). Child Quality and the Demand of Children. Journal of Political Economy, Supplement p. 70-95.
Dickens P. Gally B. Hausman P. Schaber G. (1984). Les Desavantages de la Pauvrete: Definition Mesure et realites en Europe. Monde en Developpment, Tome 12, no 45.
Doeringer P.B. Piore M.J. (1971). Internal Labour Markets and Manpower Analysis. Lexington Mass. Heath.
Dooley M.D. Gottschalk P. (1984). Earnings Inequality Among Males in the U.S.: Trends and the Effect of Labour Force Growth. JPE 92 p. 59-89.
Δρεττάκης Μ. Τσίμπος Κ. (1980). Η Επίδραση της Μετανάστευσης, της Αστικοποίησης και της Εκπαίδευσης στη Γονιμότητα στην Ελλάδα. Αθήνα, ΕΚΕ τχ. 39-90 p. 233-239.
Drakatos C.G. (1969). The Determinants of Birth Rate in Developing Countries: An Econometric Study of Greece. Economic Development and Cultural Change 17 p. 596-604.
Duncan G. Stafford F. (1980). Do Union Members Receive Comensating Wage Differentials? AER 70(3) p.355-371.

Eames E. Goode J.C. (1981). Urban Poverty in a Cross Cultural Contex. New York, The Free Press.
Easterlin R. (1973). Relative Economic Status and the American Fertility Swing. Eleanor Bernet (επιμ.), Family Economiic Behavior: Problem and Prospects. Lippincott J. Company.
Easterlin R. (1969). Towards a Socioeconomic Theory of Fertility: A Historic Summary. Behrman C. et al. (επιμ.) Fertility and Family Planning. Ann Arbor, University of Michigan Press.
Eastelrin R. (1976). Population Change and Farm Settlement in the Northern United States. Journal of Economic History 36 no1 (March) p. 45-75.
Easterlin R. (1978). The Economics and Sociology of Fertility: A Synthesis. Tilly, C., (επιμ.). Historical Studies of Changing Fertility. Princeton University Press, p. 57-133.
Easterlin R. (1980). Birth and Fortune. The Impact of Numbers on Personal Welfare. New York, Basic Books Inc.
Easterlin R., Pollak R., Mickael L. και Wachter W. (1980). Toward a More General Economic Model of Fertility Determination: Endogenous Preferences and Natural Fertility. Easterlin, R. (επιμ.). Population and Economic Change in Developing Countries.
E.E.C. (1981). Final Report from the Commision to the Council on the First Programme of Pilot Schemes and Studies to Combat Poverty. Document COM(81) 769, Brussels.
Edwards R. Reich M. Gordon D.M. (1975). Labor Market Segmentation. Lexington Mass, Heath.
Ε.Σ.Υ.Ε.: (1963/64). Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών.
Ε.Σ.Υ.Ε.: (1974). Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών.
Ε.Σ.Υ.Ε.: (1981/82). Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών.
Eurostat (1991). Demographic Statistics. Luxemburg.
Falaris E.M. Peters H.E. (1985). The Effect of Demographic Cycle on Schooling and Entry Wages. Working Paper 85-6. Chicago, National Opinion Research Center.
Φακιολάς Ρ κ.ά. (1992). Πόρισμα Επιστημονικής Επιτροπής για την Αναμόρφωση του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης στην Ελλάδα.
Φέτση Α. (1990). Θεωρίες Διανομής του Προσωπικού Εισοδήματος από Εργασία. Αθήνα, ΕΚΕ τχ. 73Α p. 7-37.
Fields G. 1979. A Welfare Economic Analysis of Growth and Distribution in the Dual Economy. Quarterly Journal of Economics, vol. 93 p. 325-353.
Fields G. (1980). Poverty Inequality and Developmnt. Cambridge, Cambridge University Press.
Flegg A.T. (1979). The Role of Inequality in the Determination of Birth Rates. Population Studies 33(3) p. 457-477.
Freedman R. (1961-2). The Sociology of Human Fertility. Current Sociology Vols. 10/11 No 2.
Freedman D.S. (1963). The Relation of Economic Status to Fertility. AER 53(3) p. 414-426.
Freedman R. (1979). Theories of Fertility Decline: A Reappraisal. Social Forces 58(1) p. 1-17.

Friedlander D. (1983). Demographic Responses and Socioeconomic Structure: Population Processes in england and Wales in the Nimeteenth Century. Demography 20(3) p..249-272.
Friedman M. (1953). Choice, Chance, and the Personal Distribution of Income. JPE 2 p. 277-290.
Germidis D. Negreponti-Delivanis M. (1975). Industrialization, Employment and Income Distribution in Greece: A Case Study. OECD, Employment Series No 12 Paris.
Geronymakis S. (1970). Η Αναδιανομή του Εισοδήματος στην Ελλάδα την Μεταπολεμική Περίοδο (1948-1967). Ο Στατιστικός 7 σ. 3-23.
Giddens A. (1978). Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία. Αθήνα, Οδυσσέας.
Gintis H. (1971). Education and the Characteristics of Worker Productivity. AER 61 p. 266-279.
Goedehart T. Halerstadt V. el al. (1977). The Poverty Line: Concept and Measurement. The Journal of Human Resources 12(4) p. 503-520.
Gordon D. (1972). Theories of Poverty and Unemployment. Lexington Mass, D.C. Heath.
Gregory P. Campell B. el al. (1972). A Cost- Inclusiv Simultaneous Equation Modell on Birth Rates. Econometrica 40 p. 4-47.
Gregory P. Campell B. (1974). Fertility Interactions and Modernization Turning Points. JPE p. 835-847.
Gregory P. Campell J. (1976). Fertility Interactions and Modernitation Turning Points. Journal of Political Economy, vol. 84 p. 168-201.
Griliches Z. Mason W. (1977). Education Income and Ability. JPE (20).
Gronau R. (1973). The Effect of Children on the Housewife's Value of Time. JPE 81(2) Supplement S168-S199.
Gujarati D. (1988). Basic Econometrics. Singapure, McGraw-Hill International Editions.
Habakkuk H.J. (1953). English Population in the Eighteenth Century. Economic History Review, 2d ser p. 117-132.
Hagenaars A.J.M (1986). The Perception of Poverty. New York-Oxford, Amsterdam North Holland.
Hagenaars A.J.M (1987). A Class of Poverty Indices. International Economic Review 28 p. 583-607.
Hansen A. (1939). The Economic Progress and Declining population Growth. AER 29 (March) p. 1-15.
Hareven T.K. (1976). Modernization and Family History: Perspectives on Social Change. Signs vol. 2 p. 190-206.
Harrold R.F. (1948). Towards a Dynamic Economics. MacMillan, London.
Haas P. (1974). Wanted and Unwanted Pregnancies: A Fertility Decision Making Model. Journal of Social Forces 30. p. 123-165.
Hawthorn G. (1970). The Sociology of Fertility. London, Collier-Macmillan.
Heckman J. Willis R. (1975). Estimation of a Stochastic Modelof Reproduction: An Econometric Approach. Terleckyi, N. et. al. (επιμ.). Household Production and Consumtion. New York. National Bureau of Economic Research.

Kuznets S. (1989). Economic Development, the Family, and Income Distribution. Cambridge University Press.
Κωστάκη Α., Παπαθεοδώρου Χ., Καππή Χ., Μπαλούρδος Δ. (1992). Η Φτώχεια στην Περιοχή της Πρωτεύουσας. Αδημοσίευτη Εργασία.
Λαμπρόπουλος Χ. Ψαχαρόπουλος Γ. (1990). Κοινωνικοοικονομικές Διαστάσεις της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης. ΕΚΕ τχ, 77 σ. 172-209. Αθήνα ΕΚΚΕ.
Lancaster C. (1966). A New Approach to Consumer Theory. JPE 74(2) p. 132-157.
Laslett P. (1972). Household and and Family in Past Times. Cambridge, Cambridge University Press.
Laslett P. (1977). Characteristics of the Western Family Considered Over Time. Journal of Family History 2 p. 89-115.
Layland R. (1976). Personal Characteristics and Distribution of Earnings: Discussion. Atkinson A. (επιμ.), Personal Distribution of Incomes. Allen and Unwin.
Layland R. (1978). Hours Supplied by Brittish Married Men, with Endogenous Overtime. Discussion Paper No 30. Centre for Labour Economics, LSE.
Lecailon J. Paukert F. et al. (1984). Income Distribution and Economic Development: An Analytical Survey. International Labour Organization.
Leibenstein H. (1957). Economic Backwardness and Economic Growth. New York, Wiley.
Leibenstein H. (1974). An Interpretation of the Economic Theory of Fertility: Promishing Path or Blind Allen? Journal of Economic Literature 12 p. 457-479.
Lesthaege R. van de Kaa D.J. (1986). Twee Demografisce Transities? Deventer, van Loghem Slaterus.
Lesthaege R. H. Page j. Surkyn (1988). Are Immigrants Substitutes for Births?. Paper Presented for the Conference on "Population and European Society", European University Institute, Badia Fiesolana, Firenze.
Lewis W.A. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of labor. Reprinted in Agarwala A. N. Singh S.P. (επιμ.) The Economics of Underdevelpment (1964). New York, Oxford University Press p. 400-450.
Lewis O. (1965). Urbanization Without Breakdown: A Case Study. Heath D.B. Adams R.N (επιμ.), Contemporary Cultures and Societes of Latin America. New York, Random House.
Lewis O. (1968). La Vida. London, Panter Books.
Lianos Th. Prodromidis K. (1974). Aspects of Income Distribution in Greece. Athens, KEPE.
Lindert P. (1978). Fertility and Scarcity in America. Princeton, Princeton University Press.
Lorimer F. (1954). Culture and Human Fertility: A Study of the Relation of Cultural Conditions to Fertility in Non- Industrial and Transitional Societies. Westport Conn, Greewood Press Inc.
Lydall H.F. (1968). The Structure of Earnings. Oxford, Claredon Press.

Lydall H.F. (1976). Theories of the Distribution of Earnings. Atkinson A. (επιμ.) The Personal Distribution of Incomes, p. 15-46. Allen and Unwin LTD.
Lydall H.F. (1979). A Theory of Income Distribution. Oxford, Clarendon Press.
Lucas R. (1972). Working Conditions, Wage-Rates and Human Capital: A Hedonic Study. Ph. D. Dissertation, Massachusetts Institute of Technology.
Maddala G.S. (1988). Introduction to Econometrics. USA, Macmillan Publishing Company.
MacCabe J. Rozenzweig M. (1976). Female Labor-Force Participation, Occupational Choice, and Fertility in Developing Countries. Journal of Development Economics 3 p. 141-160.
MacElroy M.B. (1981). Appendix: Empirical Results from Estimates of Joint Labor Supply Functions of Husbands and Wives. R.G. Ehrenberg (επιμ.), Research in Labor Economics. Vol 4 p. 53-64. Greenwich Conn.: JAI Press.
MacElroy M.B. Horley M.J. (1981). Nash-Bargained Household Decisions: Toward a Generalization of the Theory of Demand. International Economic Review 22 p. 333-349.
Macfarlane A. (1978). The Origins of English Individualism. Oxford, Basil Blackwell.
Macfarlane A. (1976). Population and Resources: A Survey of the Gurunds of Nepal. Cambridge, Cambridge University Press.
Macfarlane A. (1978). Modes of Reproduction. Journal of Development Studies p. 100-119.
MacNicoll G. (1978). Population and Development: Outlines for a Structuralistic Approach. Hawthorn G. (επιμ.), Population and Development. London, Frank Gass.
MacNicol G. (1970). Institutional Determinants of Fertility Change. Population and Development Review 6 p. 441-462.
MacNicoll G. (1986). Economic Growth with Below-Replacement Fertility. Population and Development Review 12 Supplement p. 217-239.
Malthus T.R. (1798). An Essay on the Principle of Population. (επιμ.) A. Flew (1978). Baltimore, Md. Penguin.
Mamdami M. (1972). The Myth of Population Control: Family, Caste and Class in an Indian Village. London, Monthly Review Press.
Marglin S.A. (1974). "What do Bosses Do? The Review of Radical Political Economics, vol. VI (2) p. 66-112.
Meade J.E. (1967). Population Explosion, the Standard of Living and Social Conflict. Economic Journal 77 p. 233-255
Medick H. (1976). The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family During the Transition from Peasant Society to Industrial Capitalism. Social History 3.
Mickael R. (1973). Education and the Demand for Children. Journal of Political Economy, Supplement p. 128-164.
Mickael R. Willis R. (1975). Contraception and Fertility: Household Production under Uncertainty. Terleykyj N.E. (επιμ.), Household Production and Consumption. NBER, New York, Columbia University Press.
Miller S.M. Roby P. (1974). The Future of Inequlity. New York, Basic Books.

Mincer J. (1958). Investment in Human Capital and Personal Income Distribution. JPE 66 p. 281-302.
Mincer J. (1962). Labour Force Participation of Married Women. Lewis G. (επιμ.), Aspects of Labour Economics. Universities-National Bureau Conferences Series no 14. Princeton, Princeton University Press.
Mincer J. (1963). Market Prices, Opportunity Costs, and Income Effects. Christ C. el al. (επιμ.), Measurement in Economics: Studies in Methematical Economics and Econometrics in Memory of Yehuda Grunfeld. Stanford California, Stanford University Press.
Mincer J. (1970). The Distribution of Labour Incomes: A Survey with Special Reference to Human Capital Approach. Journal of Economic Literature, 8(1) p. 1-26.
Mincer J. (1974). Schooling, Experience and Earnings. Columbia University Press for the NBER.
Miro C. Potter J. (1980). Population Policy. London, Frances Pinter.
Mourgos S. (1980). Economic Development and Distributional Trends in Postwar Greece. Ph. D Thesis, New York University .
Μούργος Σ. (1989). Οικονομική Ανάπτυξη και Ανισοκατανομή Εισοδήματος στη Μεταπολεμική Ελλάδα. ΕΚΕ τχ.72 σ. 92-122.
Μουσούρου Λ. (1989). Κοινωνιολογία της Οικογένειας. Αθήνα Gutenberg.
Μουσούρου Λ. (1985). Γυναικεία Απασχόληση και Οικογένεια. Αθήνα ΕΣΤΙΑ.
Μπαλούρδος Δ. (1989). Δημογραφική Κατάσταση και Προοπτικές του Πληθυσμού της Ελλάδας. Ι.Π.Α. ΠΑΣΠΕ (Μεταπτυχιακή εργασία).
Μπαλούρδος Δ. (1988). Η Γονιμότητα ως Καταναλωτικό Αγαθό. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΕ) τχ. 69 σ. 112-133.
Μπαλούρδος Δ. (1990). Η Αναπαραγωγική Συμπεριφορά στο Κατώφλι του 2000. ΕΚΕ τχ.75 σ. 121-169.
Μπαλούρδος Δ. Δουληγέρης Β. (1992). Η Σχέση Εισοδήματος και Γονιμότητας. Στο Κοινωνικοί-οικονομικοί Προδιοριστικοί Παράγοντες της Γονιμότητας στην Ελλάδα, σ. 57-85. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
Μπαλούρδος Δ. Τζωρζοπούλου Μ. (1992). Γήρανση και Διανομή του Εισοδήματος. Ανακοίνωση στο Δημογραφικό Συνέδριο με θέμα: Οι Δημογραφικές Εξελίξεις στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 5-4 Οκτωβρίου. Αθήνα Γαλλικό Ινστιτούτο.
Μπαλούρδος Δ., Καππή Χ., Κωστάκη Α, Παπαθεοδώρου Χ. (1990). Διανομή και Σύνθεση του Εισοδήματος των Νοικοκυριών στην Περιοχή της Πρωτεύουσας. Αθήνα, ΤΟΠΟΣ: Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών τχ.1 σ. 37-41.
Μπαμπανάσης Σ. (1981). Η Διαμόρφωση της Φτώχειας στην Ελλάδα του 20ου Αιώνα. ΕΚΕ τχ. 40-41 σ. 42-43.
Myrdal G. (1969). Economic Theory and Underdeveloped Regions. London Duckworth.
Myrdal G. (1968). Asian Drama. London Penguin Books, 2 vols.
Mueller E. (1972). Economic Motives for Family Limitation: A Study Conducted in Taiwan. Population Studies 27(3) p. 383-394.
Murdock G.P. (194). Social Structure. London, Macmillan.

Musgrove P. (1980). Household Size and Composition, Employment and Poverty in Urban Latin America. Economic Development and Cultural Change p. 249-266.
Nag M. (1962). Factors Affecting Human Fertility in Nonindusrial Societies. New Haven, Yale University Publications.
Nag M. Peet M.C. White B. (1977). Economic Value of Children in two Peasant Societes. International Population Conference, Mexico. Liege, IUSSP vol. 1 p. 123-139.
Namboodiri K. (1972). Some Observarions on the Economic Framewok for Fertility Analysis. Population Studies 26 p. 127-144.
Nerlove M. (1974). Household Economy: Toward a New Theory of Population and Economic Growth. JPE 82 p. S200-S233.
Nijkamp P. (1984). Handbook of Regional and Urban Economics, Volume 1. North-Holland.
Notestein F. (1945). Population: The Long View. T. W. Schultz (επιμ.), Food for the World. Chicago, University of Chicago Press.
Notestein F. (1953). Economic Problems of Population Change.
Overbeek J. (επιμ.) The Evolution of Population Theory. Westport, Conn-London (1977) p. 140-152.
Nothaft E.E. (1985). The Effect of Cohort Size on Human Capital Investment and Earnings Growth. Working Paper 42. Washington D.C. Board of Governors of Federal Reserve System.
O.E.C.D. (1976). Public Expenditures on Income Maintenance Programmes. OECD Studies in Resource Allocation, No 3.
O.E.C.D. (1985). Social Expenditure 1960-1990. Paris.
Oechsli F. Dudley K. (1975). Modernization and the Demographic Transition in Latin Ametica and the Caribbean. Economic Development and Cultural Change 3 p. 391-419
Oechsli F. Kirk D. (1975). Modernization and the Demographic Transition in Latin America and the Caribbean. Economic Development and Cultural Change 23 p. 391-419.
Oppenheimer V.K. (1970). The Female Labor Force in the United States. Demographic and Economic Factors Governing the Growth and Changing Composition. Population Monograph Series No 5. Berkeley, University of Carolina Press.
Orshansky M. (1965). Counting the Poor: Another Look at the Poverty Profile. Social Security Bulletin 29 p. 3-29.
Orshansky M. (1969). How Poverty is Measured. Monthly Labor Review 92 p. 37-41.
Paglin M. (1975). The Measurement and Trend of Inequality: A Basic Revision. AER 65 p. 598-609.
Πανταζίδης Ν. Κασιμάτη Κ. et. al. (1984). Μέγεθος και Σύνθεση του Πληθυσμού της Πρωτεύουσας. Αθήνα ΕΚΚΕ.
Παπαδασκαλόπουλος Α. (1986). Βασικές Μέθοδοι Περιφερειακής Ανάλυσης. Αθήνα, (Σημειώσεις) ΙΠΑ-ΠΑΣΠΕ.
Papatheodorou C. (1992). Income Distribution in Greece: Results of the 1988 Sample Survey. M. Sc Thesis, University of Bath.
Parish W.L. Whyte M.K. (1978). Village and Family in Contemporary China. Chicago, Chicago University Press.

Hicks J. (1946). Value and Capital. 2d Edition, Oxford, Oxford University Press.
'Ιδρυμα Αντιμετώπισης του Δημογραφικού Προβλήματος (1991). Ετήσια 'Εκθεση (19910) για τη Δημογραφική Κατάσταση στην Ελλάδα. Αθήνα
Janowitz B. (1973). An Econometric Analysis of Trends in Fertility Rates. Journal of Development Studies vol. 4 p. 413-425.
Jones G.W. (1969). The Economic Effect of Declining Fertility in Less Developed Countries. New York, The Population Council.
Jones G.W. (1975). Educational Planning and Population Growth. Robinson W. (επιμ.), Population and Development Planning, p. 69-94. New York, The Population Council.
Jouvenel H. (1989). Europes Ageing Population. Butterworth & Co LTD.
Kagan J. (1970). On Class Differences and Early Development. Wedderburn D. (επιμ.), Poverty, Inequality and Class Structure. Cambridge, Cambridge University Press.
Kakwani N. (1980). On a Class of Poverty Measures. Econometrica 49 p. 719-777.
Κανελλόπουλος Κ.Μ. (1986). Εισοδήματα και Φτώχεια στην Ελλάδα Προσδιοριστικοί Παράγοντες. Αθήνα ΚΕΠΕ.
Kapteyen A. Van Praag B. (1980). Family Composition and Family Welfare. Research in Population economics 2 p. 77-97.
Kapteyen A. Kooreman P. et al. (1987). Some Methodological Issues in the Implementation of subjective Poverty Definitions. Tilburg University, Department of Economics Research Memorandum.
Karageorgas D. (1973). The Distribution of Tax Burden by Income Groups in Greece. Economic Journal vol 83 p. 436-448.
Karageorgas D. (1977). The Distribution of Tax Burden by Income Groups in Greece. Spoudai vol.27(2) p. 390-402
Καράγιωργας κ.ά (1990). Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα. Αθήνα ΕΚΚΕ.
Καραντινός Δ. (1990α). Οικονομικές Διαστάσεις της Φτώχειας. Καράγιωργας κ.ά. (επιμ.), Διαστάσεις της Φτώχειας στην Ελλάδα. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
Καραντινός Δ. (1990β). Διανομή Εισοδήματος και Οικονομική Ανισότητα: Εννοιολογικά και Εμπειρικά Προβλήματα. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τχ. 73Α p. 106-139.
Kasarda J. D. (1971). Economic Structure and Fertilit: A Comparative Analysis. Demography 8(3) p. 307-317.
Κασιμάτη Κ. (1988). Εισαγωγή στη Βιομηχανική Κοινωνιολογία, Α Μέρος. Πάντειο Πανεπιστήμιο (σημειώσεις).
Keynes J.M. (1937). Some Economic Consequences of a Declining Population. Eugenics Review 29 (March) p. 13-17.
Killingsworth M. (1982). "Learning by Doing" and "Investment in Training": A Synthesis of Two "Rival" Models of the Life Cycle. Review of Economic Studies XLIX p. 263-271.
Killingsworth M. (1983). Labor Supply. Cambridge, Cambridge University Press.

Killingsworth M. Heckman M. (1986). Female Labor Supply: A Survey. Ashenfelter O. et. al. (επιμ.)., Handbook of Labor Economics. Amsterdam, North Holland.
Κιουλάφας Κ. (1987). Αποτύπωση της Ελληνικής Αγοράς Εργασίας. Αθήνα, ΙΟΒΕ.
Kirk D. (1971). "New Demographic Transition?" Rapid Growth, National Academy of Sciences. Baltimore, John Hopkins Press.
Knodel J. Van de Walle E. (1982). Lessons from the Past: Policy Implications of Fertility Historical Studies. Ross J.A. (επιμ.), International Encyclopedia of Population. New York, Free Press.
Kogut E. Langoni C. (1975). Population Growth, Income Distribution and Economic Development. International Labour Review vol. 11 p. 321-333.
Κοτζαμάνης Β. (1988). Η Αναπαραγωγή των Ελλήνων: Μύθοι και Πραγματικότητα. ΕΚΕ τχ.70 σ. 136- 190 και τχ.71 σ. 44-83.
Κοτζαμάνης Β. (1987). Δημογραφικές Εξελίξεις και Παρεμβάσεις στον Τομέα του Πληθυσμού στη Μεταπολεμική Ελλάδα. Εισήγηση στην Ελληνογαλλική Επιστημονική Συνάντηση για τη Δημογραφία. Αθήνα 18-21 Μαίου.
Κόνσολας Ν. (1985). Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική. Αθήνα Παπαζήση.
Knodel J. (1977). Family Limitation and the Fertility Transition: Evidence from Age Patterns of Fertility in Europe and Asia. Population Studies 31(2) p. 219-249.
Knodel K. van de Walle E. (1979). Lessons from the Past: Policy Implications of Historical Fertility Studies. Population and Development Review 5(2) p. 217-245.
Krishnagi N. 1983. Poverty and Fertility: A Review of Theory and Evidence. Economic and Political Weekly, May, vol. XVIII, Nos. 19, 20, 21.
Kuznets S. (1953). Shares of Upper Income Groups in Income and Savings. N.Y., NBER.
Kuznets S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. AER 45 p. 1-28.
Kuznets S. (1963). Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations II: Distribution of Income by Size. Economic Development and Cultural Change 11 p. 1-180.
Kuznets S. (1975). Demographic Components in the Size Distribution of Income. Haven, Economic Growth Center, Yale University.
Kuznets S. (1976). Demographic Aspects of the Size Distribution of Income: An Explanatory Assay. Economic Development and Cultural Change 25(10) p. 1-94.
Kuznets S (1981a). Size of Households and Income Disparities. Research in Population Economics 3 p. 1-40. JAI Press INC.
Kuznets S (1981β). Children and Adults in the Income Distribution. Yale Economic Growth Center Discussion Paper No 379, New Haven.
Kuznets S. (1982). Distributions of Households by Size: Differences and Trends. Research in Population Economics 4 p. 1-48. JAI Press INC.

Tobin J. (1952). Asset Holdings and Spending Decisions. AER 42 p. 109-123.
Tobin J. (1972). Inflation and Unemployment. AER 63 p. S1-S18.
Todaro M. (1982). Οικονομική του Αναπτυσσόμενου Κόσμου. Αθήνα Gutenberg.
Townsend P. (1979). Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Resources and Standard of Living. Penguin Books LTD.
Townsend P. (1985). A Sociological Approach to the Measurement of Poverty- A Rejoinder to Professor Amartya Sen. Oxford Economic Papers 37 p. 659-668.
Townsend P. (1971). The Concept of Poverty. London, Heineman.
Townsend P. (1979) Poverty in the United Kingdom. Penguin Books.
Treiman P.J. (1970). Indusrialization and Social Stratification. Lauman P. (επιμ.), Social Stratification: Research and Theory for the 1970s. Indianapolis, Bobbs-Merril.
Tsakloglou P. (1985). Economic Development and Income Inequality: Some New Evidence. Spoudai p.57-94.
Tsakloglou P. (1985a). Aspects of Poverty in Greece. Economic and Social Research Council Programme. Discussion Paper No. 89.
Tsakloglou P. (1988). Development and Equality Revisited. Applied Economics 20 p. 659-531.
Tsakloglou P. (1988). Aspects of Inequality and Poverty in Greece: 1974, 1982. PHD, University of Warwick.
Tsakloglou P. (1989). Aspects Poverty in Greece. Review of Income and Wealth 36(4) p. 381-402.
Τσακλόγλου Π. (1991). Φτώχεια στην Ελλάδα: Μεθοδολογικά Προβλήματα, Επισκόπιση Μελετών, Τάσεις και Προοπτικές. Ανακοίνωση στο 3ο Συνέδριο του Ιδρύματος Σ. Καράγιωργα, Αθήνα Νοέμβρης.
Τσαούσης Δ. (1986). Κοινωνική Δημογραφία. Αθήνα, Gutenberg.
Τσουκαλάς Κ. (1986). Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα. Αθήνα, Θεμέλιο.
Turchi B. (1975α). Microeconomic Theories of Fertility: A Critique. Social Forces 54 p. 107-125.
Turchi B. (1975β). The Demand for Children: The Economics of Fertility in the United States. Cambridge Ballinger.
Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας Γενική Γραμματεία Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (1990). Έρευνα Ορίων Χαμηλού Εισοδήματος, Treshold of Low Income. Αθήνα.
Υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών. Κοινωνικός Προϋπολογισμός, (διάφορα έτη).
Υφαντόπουλος Γ. (1990). Το Κράτος Πρόνοιας και η Συνταξιοδοτική Πολιτική στην Ελλάδα, στις Χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. και της Ε.Ο.Κ. Αθήνα, ΕΚΕ τχ.73Α σ. 199-249.
Υφαντόπουλος Γ. (1990). Στατιστικά Μέτρα για την Οικονομική Ανισότητα. Αθήνα, ΕΚΕ τχ.73Α σ. 38-78.
Χρυσάκης Μ. (1988). Το Φαινόμενο της Φτώχειας στις Βιομηχανικές Κοινωνίες. Σημειώσεις: Εισαγωγή στη Βιομηχανική Κοινωνία ΠΑΣΠΕ (σε συνεργασία με την Κ. Κασιμάτη).
Χρυσάκης Μ. (1989). Οικογενειακές Επενδυτικές Πρακτικές των Φτωχών και των μη Φτωχών και Εκπαιδευτικές Ανισότητες. Αθήνα ΕΚΕ τχ.75 σ. 89-120.

Ψαχαρόπουλος Γ. Καζαμίας Α. (1985). Παιδεία και Ανάπτυξη στην Ελλάδα, Κοινωνική και Οικονομική Μελέτη της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
United Nations (1953). The Determinants and Consequences of Population Change. New York U.N.
United Nations (1973). The Determinants and Consequences of Population Change. New York U.N.
United Nations (1982). Threshold Hypothesis Revisited in the Context of Global Development. New York, Population Division, DIESAC (Mimeo).
United Nations. (1976) Levels and Trends of Fertility Throughout the World, 1950-1970. Population Studies No 59. New York, U.N.
United Nations (1977). Provitional Guidelines on Statistics of the Distribution of Income, Consumption and Accumaulation of Households. N.Y. Studies in Methods. Series M No 61.
United Nations (1965). Population Bulletin No 7-1963, with Special References to Conditions to Conditions and Trends of Fertility in the World. New York, U.N.
Vallin J. (1989). Ο Πληθυσμός της Γης. Αθήνα, Gutenberg.
van de Kaa D. (1987). Europe's Second Demographic Transition. Population Bulletin 42(1) p. 1-57.
van de Kaa D. (1988). The Future of Fertility. Paper Presented to the International Seminar on the Aging of Population, Futuribles International, Paris 4-5 October (18 p).
Van de Walle E. (1967). Demographic Transition and Fertility Decline: the European Case. Conference for the International Union for the Scientific Study of Population, Sydney Australia.
Van de Walle E. Knodel J. (1980). Europe's Demographic Transition: New Evidence and Lessons for Today's Developing Word. Population Bulletin 34(6) p. 3-43.
Van Praag B. (1971). The Welfare Function of Income in Belgium: An Empirical Investigation. European Economic Review 2 p. 337-369.
Van Praag B. Goedhart T. Kapteyen A. (1980). The Poverty Line: A Pilot Survey in Europe. Review of Economics and Statistics 62 p. 461-465.
Voloudakis E. 1969. Determinants of Fertility and Family Size in Greece: A Cross-section Econometric Analysis 1961, 1971. Siampos, G. (επιμ.). Recent Population Change Calling for Policy Action. N.S.S.G and European Centre for Population Studies, 4th European Population Seminar, 2-5 October 1979. Athens 1980.
Wate L. Stolzenberg M. (1976). Intended Childbearing and Labor Force Participation of Young Women: Insights from Nonrecursive Models. American Sociological Review 41 p. 235-251.
Wachter M. (1974). The Primary and Secondary Labor Market Meckanism: A Critique. Brookings Pap. Econ. Act. 3 p. 637-680.
Wachter M. (1975). A Time Series Fertlity Equation: The Potential for a Baby-boom in the 1980. International Economic Review 16(3) p. 609-624.

Sarpellon G. (1984). Understanding Poverty. Roma Italy, Instituto Internationale "Jacques Maritain".
Scanzoni J. (1976). Sex-Role Change and Influences on Birth Intentions. Journal of Marriage and the Family 38 p. 43-58.
Scanzoni J. Fox G.L. (1980). Sex-Roles Family and Society: The Seventies and Beyond. Journal of Marriage and the Family 42 p. 743-756.
Sen A. (1979). The Welfare Basis of Real income Comparisons: A Survey. Journal of Economic Literature (JEL) 17 p. 1-45.
Sen A. (1983). Poor, Relative Speaking. Oxford Economic Papers 35 p. 153-169.
Sen A. (1976). Poverty: An Ordinal Approach to Measurement. Econometrica 44 p. 219-231.
Sen A. (1973). On economic Inequality. Clarendon Press, Oxford.
Sen A. (1981). Poverty and Famines. Oxford, Clarendon Press.
Σιάμπος Γ. (1990). Η Δημογραφική Κατάσταση στην Ελλάδα. ΕΔΗΜ, Έκδοση Πρακτικών από το Ελληνο-γαλλικό Συνέδριο Δημογραφίας, σ. 50-74.
Shultz T. P. (1969). An Economic Modell of Family Planning and Fertility. JPE 77 p. 153-180.
Shultz T. P. (1974). Fertility Determinants: A Theory, Evidence and an Application to Policy Evaluation. R-1016-Rf/AID, Rand Corporation.
Silvestre J.J. (1980). Οι Ανισότητες των Μισθών. Παρατηρητής Αθήνα.
Simon J. (1975). The Mixed Effects of Income upon Succesive Births May Explain the Convergence Phenomenon. Population Studies 29(1) p. 109-122.
Simon J. (1974). The Effects of Income of Fertility. Chapel Hill: North Carolina Population Center.
Simon J. (1977). The Economics of Population Growth. Princeton, Princeton University Press.
Simon J. DaVanzo J. (1980). Research in Population Economics. Volume 2. JAI Press INC.
Smith A. (1937). The Wealth of Nations. New York
Smith J. (1979). The Distribution of Family Earnings. JPE 87(5) p. 243-260.
Smith H. (1989). Integrating Theory and Research on the Institutional Determinants of Fertility. Demography 92 p. 171-185.
Smith J. Ward M. (1980). Asset Accumulation and Family Size. Demography 3 p. 243-260.
Smith- Lovin L. Tickamyer A. (1978). Labour Force Participation, Fertility Behavior and Sex Role Attitudes. American Sociological Review (ASR) 43 p. 541-556.
Solow R. M. (1956). A Contribution to the Theory of economic Growth. Quartely Journal of Economics 70 p. 65-94.
Srikantan K.S. (1977). The Family Planning Program in the Socioeconomic Contex. New York, Population Council.

Srikantan K.S. (1982) The Treshold Hypothesis. Ross A. J. (επιμ.) International Encyclopedia of Population. Volume 1, New York, Population Council.
Stapleton D.C. Young D.J. (1988). Educational Attainment and Cohort Size. Journal of Labor Economics 6 p. 330-361.
Stewart M. Wallis K (1981). Introductory Econometrics. Oxford, Basil Blacwell (2nd edition).
Stiglitz J.E. (1975). The Theory od Screening, Education,and the Distribution of Income. AER, June p. 283-300.
Swan T.W. (1956). Economic Growth and Capital Accumulation. Economic Record 32 p. 334-361.
Sweet J. (1972). Labor Force Reeetnry by Mothers of Young Children. Social Science Research 1 p. 189-210.
Sweet J. (1973). Women in the Labour Force. New York, Seminar Press.
Sweet J. (1981). Work and Fertility. G. Litton Fox (επιμ.), Decision-Making, Family Planning and Child-Bearing. New York, Sage Publications.
Taubman P. (1975). Sources of Inequality in Earnings. North holland, American Elsevier.
Tax S. (1963). Penny Capitalism: a Guatemalan Indian Economy. Chicago, University of Chicago Press.
Teitelbaum M.S. (1974). Population and Development: Is a Consensus Possible? Foreign Affairs.
Teitelbaum M.S. (1975). Relevance of Demographic Transition for Developing Countries. Science 188 p. 420-425.
Tella A. (1965). Labor Force Sencitivity to Employment by Age, Sex. Industrial Relations IV p. 69-83.
Τεπέρογλου Α. (1984). Η Συμμετοχή των Ηλικιωμένων στην Κοινωνική και Οικονομική Ανάπτυξη. Εισήγηση στο Παγκύπριο Σεμινάριο για τα Γηρατειά. ΕΚΕ τχ. 52 σ. 86-94.
Τεπέρογλου κ.ά. (1990). Αξιολόγηση της Προσφοράς των Κέντρων Ανοικτής Προστασίας Ηλικιωμένων: Έρευνα στα Μέλη των ΚΑΠΗ. Αθήνα, ΕΚΚΕ - Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας.
Thompson S.W. (1929). Population. The American Journal of Sociology XXXI(6), May p. 959-975.
Thompson S.W. (1946). Population and Peace in the Pacific. Chicago, Chicago University Press.
Thompson S. W. (1953). Population Problems. New York p. 194-196.
Thompson S. W. (1959). Populatio n and Progress in the Far East.
Thurow L.C. (1972). Education and Economic Inequality. The Public Interest 28 p. 66-81.
Thurow L.C. (1976). Generarting Inequality. London, Macmillan.
Thurow L.C. Lucas R. (1972). The American Distribution of Income: A Structural Problem. Joint Economic Comittee Print. 92d Congress, 2d Session.
Tilly L. Scott J. (1978). Women, Work and the Family. London N. York.
Tinbergen J. (1956). On the Theory of Income Distribution. Weltwirtschaftsliches Archiv, Band 77.
Tinbergen J. (1975). Income Distribution.: Analysis and Policies. Amsterdam, North-holland. Chicago, The University of Chicago Press.

Parsons T. (1942). Age and Sex in the Social Sructure of the United States. AER 7 p. 604-616.
Parsons T. (1943). The Kinship System of the Contemporary United States. American Antropologist 45 p. 22-38.
Parsons T. (1945). A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification. T. Parsons (επιμ.), Essays in Sociological Theory (rev. ed.), p. 386-439. New York, Free Press.
Parsons T. (1951). The Social Action. New York, Free Press.
Parsons T. (1959). The Social Structure of the Family. Anshen R. (επιμ.), The Family: Its Function and Destiny. New York.
Penceval J. (1986). Labor Supply: A Survey. Ashenfelter O. et. al. (επιμ.)., Handbook of Labor Economics. Amsterdam, North Holland.
Perrot M. (1988). Η Εργασία των Γυναικών στην Ευρώπη 19ος-20ς αι. Ερμούπολη Σύρου, Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων.
Petersen W. (1960). The Demographic Transition in the Netherlands. American Sociological Review XXV 3 p. 334-347.
Piore M. (1979). Unemployment and Inflation. Institutionalist and structuralist Views. New York, White Plains.
Piore M. (1973). Fragments of a Sociological Theory of Wages. AER 63.
Piore P.B. Doeringer M.S. (1971). Internal Labor Market and Manpower Analysis. Lexington Mass, Lexington Books.
Piore M. (1979). Unemployment and Inflation.
Institutionalist and structuralist Views. New York, White Plains.
Pitsiou E. (1986). Life Styles of Older Athenians, Volume 1. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
Προβόπουλος Γ. (1987). Κοινωνική Ασφάλιση: Μακροοικονομικές Όψεις του Χρηματοδοτικού Συστήματος. ΙΟΒΕ, Ειδικές Μελέτες 15.
Preston S. (1971). Marital Fertility and Female Employment Opportunities: United States 1960. Washington, Paper delivered at the PAA Meeting.
Preston S. (1982). Relations Between Individual Life Cycle and Population Characteristics. AER 65 p. 253-264.
Preston S. (1984). Children and the Elderly: Divergent Paths for America's Dependents. Demography vol.21 p. 435-455.
Preston S. (1986). Changing Values and Falling Birth Rates. Population and Development Review 12, Supplement p. 176-195.
Psacharopoulos G. (1977). Labour Market Duality and Income Distribution: The Case of U.K. W. Krelle A. Shorrocks (eds): Personal Income Distribution. Proceeding of a Conference Held by the International Economic Association. Noordwijk aan Zee, Netherlands April 18-23 1977.
Rainwater L. Rein H. (1980). From Welfare State to Welfare Society. USA, Massachusetts.
Reich M. Gordon D.M. Edwards (1973). Dual Labour Markets: A Theory of Labour Market Segmentation. American Economic Review 63 p. 359-384.

Repetto R. (1974). The Interaction if Fertility and the Size Distribution of Income. Mimeo, Cambridge Mass: Harvard University Population Centre.
Repetto R. (1978). The Interaction of Fertility and the Size Distribution of Income. Journal of Development Studies 14 p. 21-39.
Ρέππας Π. (1991). Οικονομική Ανάπτυξη Θεωρίες και Στρατηγικές. Αθήνα, Παπαζήση.
Retherford R.D. (1985). A Theory of Marital Fertility Transition. Population Studies 39 p. 249-268.
Rich W. (1973). Smaller Families Through Social and Economic Progress. Washington D.C., Overseas Development Council.
Robinson J. (1933). The Economis of Imperfect Competition. London, MacMillan.
Rodgers G. (1984). Poverty and Population. I.L.O. Geneve.
Rosen S. (1972). Learning and Experience in the Labour Market. Journal of Human Resources 7(3) p. 336-342.
Rosen S. (1977). Human Capital: A Survey of Empirical Evidence. Ehrenberg R.G. (επιμ.), Research in Labor Economics. Greenwich Conn. JAI Press.
Rowntree (1901). Poverty: A Study of Town Life. London, MacMillan.
Ryder N.B. (1976). Some Sociological Suggestions Concerning the Reduction of Fertility in Developing Countries. Papers of the East-West Population Institute No 37 Honolulu.
Ryder N.B. Westoff C.F. (1971). Reproduction in the United States: 1965. Princeton, Princeton University Press.
Ryder R. (1973). Longitudinal Data Ralating Marriage Satisfaction and Having a Child. Journal of Marriage and the Family 32 p. 604-606.
Runciman W.G. (1974). Occupational Class and the Assesmant of Economic Inequality in Britain. Wedderburn D. (επιμ.), Poverty, Inequality and Class Structure. Cambridge, Cambridge University Press.
Sahota G. S. (1978). Theories of Personal Income Distribution: A Survey. Journal of Economic Literature, March 1-55.
Samuelson P. (1976). An Economist's Non-Linear Model of Self-Generated Fertility Waves. Population Studies 30 p. 243-247.
Σακέλλης Γ. (1985). Εσωτερικές Αγορές Εργασίας 'Ελεγχος της διαδικασίας της Παραγωγής και Εργατικά Συνδικάτα. Ο Πολίτης τχ. 69-79 σ. 27-31.
Σακέλλης Γ. (1988). Αναπαραγωγή των Οικονομικών Ανισοτήτων. Μία Θεώρηση. Αθήνα, ΙΠΑ-ΠΑΣΠΕ, Μνήμη Σ. Καράγιωργα, Τιμητικός Τόμος. σ. 285-302.
Σακέλλης Γ. (1989). Η Αναδιανομή του Εισοδήματος. Αθήνα, Ο Πολίτης.
Σακέλλης Γ. (1992). Δημογραφικά Χαρακτηριστικά της Αγοράς Εργασίας στην Ελλάδα 1981-1991. Ανακοίνωση στο Δημογραφικό Συνέδριο με Θέμα: Οι Δημογραφικές Εξελίξεις στην Μεταπολεμική Ελλάδα, 5-4 Οκτωβρίου. Αθήνα Γαλλικό Ινστιτούτο.
Sandersson W. (1976). On the two Schools of the Economics of Fertility. Population and Development Review vol. 12 p. 4 69-471.

Wachter M. (1976). Primary and Secondary Labour Markets: A Critique of the Dual Approach. Brooking Papers of Economic Activity 3 p. 637-693.
Wachter M.L. Wascher W.L. (1984). Leveling the Peaks and Trouths in the Demographic Cycle: An Application to School Enrollment Rates. Review of Economics and Statistics 66 p. 208-215.
Weaver C.L. (1986). Social Security in Aging Societies. Population and Development Review, Supplement p. 273-294.
Welch F. (1979). Effects of Cohort Size on Earnings: "The Baby Boom Babies" Financial Bust. JPE 87 p. S65-S97.
Weller R. (1968). The Employment of Wives, Role Incompatibility and Fertility. Milkbank Memorial Fund Quarterly 46 p. 504-526.
Weller R. (1977). Wife's Employment and Cumulative Family Size in the United States, 1970 and 1960. Demography 14(1) 43-65.
Welpton P.K. Campell A.A. Petterson J.E. (1966). Fertility and Family Planning in the United States. Princeton, Princeton University Press.
Westoff C. Ryder N. (1977). The Contraceptive Revolution. Princeton, Princeton University Press.
Williamson J. G. (1965). Regional Inequality and the Process of National Development. A Description of Patterns. Economic Development and Cultural Change 13 p. 3-84.
Willis R. (1973). A New Approach to the Economic Theory of Fertility Behavior. JPE p. 14-64.
Willis R. (1987). The Family. What Have we Learned from the Economics of the Family. AER 77 p. 68-81.
Wilkinson M. (1973). An Econometric Analysis of Fertility in Sweden 1870-1965. Econometrica vol. 41 p. 633-642.
Winegarden C. (1978). A Simultaneous-equations model of Population Growth and Income Distribution. Applied Economics 10 p. 319-330.
Winegarden C. (1984). Women's Fertility, Market Work and Marital Status: A Test of the New Household Economic with International Data. Economica vol. 5 p.447-456.
White B. (1976). Population Involution and Employment in Rural Java. Development and Change 7 p. 267-290.
Wray J.D. (1971). Population Pressure on Families: Family Size and Child Spacing. Rapid Population growth vol. 2 p. 403-461. Baltimore, John Hopkins Universtity Press.
Wright O. (1979). Class, Structure and Income Determination. New York: Academic Press.
Yotopoulos P. (1967). Allocative Efficiency in Economic Development: a Cross Section Analysis of Epirus Farming. Athens, KEPE.